МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 89

— Частина 2 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 07 від 30.06.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Аргат Я.П. ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ:
ВПЛИВ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН..... 11

Вашкович В.В. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ.....16

Височін В.І. ОДНОСТОРОННЄ РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРІВ ІЗ СУБ'ЄКТАМИ
ГОСПОДАРЮВАННЯ В ПРОЄКТАХ МІЖНАРОДНОЇ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ..... 21

Кикоть П.В. ПРАВОВЕ ПОНЯТТЯ «ПІДПРИЄМСТВО»
У СВІТЛІ ЗМІН У ГОСПОДАРСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ.....30

Лаврін О. ОПЕРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКІ САНКЦІЇ
ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ.....36

Малецька І.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СУДОВОЇ ДОКТРИНИ
РЕАЛЬНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ.....48

Нешик О.С. ЗАКОНОДАВЧИЙ ТА НАУКОВИЙ АСПЕКТИ ГЕНЕЗИСУ
ПОНЯТТЯ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА..... 55

Харківська К.В. ПІДГОТОВКА МЕДІАТОРІВ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....61

Христолюбова А.О. КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ
ЯК ПРИЧИНА ВИНИКНЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ КОНФЛІКТІВ..... 67

Цюприк В.І. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ СКАСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ
ДЛЯ ДОГОВОРУ МОРСЬКОГО АГЕНТУВАННЯ..... 73

Шабаровський Б.В. ЗАСТОСУВАННЯ "ПРАВИЛА ДІЛОВОГО РІШЕННЯ"
У ВІТЧИЗНЯНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ.....80

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Андрушко А.В., Петренко М.О. ТРУДОВИЙ ЗАХИСТ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ
УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ ЗА §24 AUFENTHG..... 85

Андрушко А.В., Боднарчук Д.І. ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ
В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ТРУДОВОГО ПРАВА.....92

Аніщук В.В., Шубала Д.О. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ДИСТАНЦІЙНОЇ ТА НАДОМНОЇ РОБОТИ В УМОВАХ ВІЙНИ..... 98

Бондаренко А.В. ТРУДОВИЙ АРБІТРАЖ В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....104

Гаврилюк Ю.М. НАДАВАЧІ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ЯК СУБ'ЄКТИ
СИСТЕМИ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ..... 115

Джура Х.Ю. РОЗУМІННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ
У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ..... 122

Жеребцов Д.Є. ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ»..... 127

Занфірова Т.А. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПОНОВЛЕННЯ СУДОМ СТРОКІВ ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ, ПРОПУЩЕНИХ З ПОВАЖНИХ ПРИЧИН, ЗА ВИРІШЕННЯМ ТРУДОВИХ СПОРІВ..... 133

Капітан О.І., Саміло А.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД..... 138

Ковальський В.В. ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ..... 144

Костенко В.Г. ЗВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА У КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ..... 151

Кухнюк Д.В., Снідевич О.С. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ТРУДОВИХ АРБІТРАЖІВ ТА ІНШИХ ОРГАНІВ З ВИРІШЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ..... 157

Нестерович О.С. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРОФЕСІЙНОГО СПОРТСМЕНА У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ..... 164

Павловський А.М. ПРОБЛЕМНІ ЗМІНИ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ..... 170

Пищенко Б.О. ПОНЯТТЯ І ЗНАЧЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ВИМОГ ДО ПРАЦІВНИКІВ..... 177

Пунтус Д.А. ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ІСТОТНІ ОЗНАКИ..... 183

Середа О.Г., Бурнягіна Ю.М. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ КОЛЕКТИВНО-ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ..... 188

Слободян І.Ю., Роман В.П. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ..... 195

Станішевська О.С. ПОНЯТТЯ «СЕРЕДОВИЩЕ ПРАЦІ»: СВІТОГЛЯДНА ЗМІНА НОРМАТИВНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ..... 201

Стрійський Ю.В. МОДЕРНІЗАЦІЯ ПРОФСПІЛКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ПОЗИЦІЙ ПРАВОЗАХИСНОЇ ФУНКЦІЇ ПРОФСПІЛОК: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН..... 208

Товт Т.О. СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНИХ УНІВЕРСАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ..... 217

Шумило М.М., Сімутіна Я.В. УНОРМУВАННЯ ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ПРАЦІВНИКОМ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ ВІДПОВІДНО ДО СТАНДАРТІВ РАДИ ЄВРОПИ..... 222

Щербюк Н.Ю. ЩОДО ТЕНДЕНЦІЙ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРАЦІ..... 230

Юркевич Є.В. СПІВВІДНОШЕННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН..... 237

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Бевз О.В., Шараєвська Т.А. ФОРМУВАННЯ ПРОГРАМИ ЄДКІ ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ОС «МАГІСТР»: ПРОГАЛИНИ ОСВІТНЬОГО ЕКОЛОГО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ..... 243

Бєляй В.О. ПОНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОГО КОНФЛІКТУ.....250

Бредіхіна В.Л., Ільїна М.О. ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА З РЕГУЛЮВАННЯ ВПЛИВУ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ НА НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ..... 255

Вергелес О.А. ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ЯК ОБ'ЄКТА ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН: ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА.....263

Денисяк М.М. МІСЦЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....269

Ільків Н.В. ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВ ЩОДО ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ЗЕМЕЛЬНОГО СЕРВІТУТУ. 274

Корнієнко Г.С. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИРОБНИКІВ..... 280

Ляш І.М., Нежевело В.В. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ТА КОМУНАЛЬНОЇ ФОРМ ВЛАСНОСТІ.....286

Остропольський В.Л. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....293

Синчанський С.О. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВІДХОДІВ ВІЙНИ, ЩО УТВОРИЛИСЯ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ В УКРАЇНІ..... 299

Солодан К.В., Мойсей Г.Г. ПРАВО НА БЕЗПЕЧНЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....306

Уберман В.І., Васьковець Л.А. АРХІТЕКТОНІКА МЕХАНІЗМУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СКИДІВ РЕЧОВИН У ПОВЕРХНЕВІ ВОДИ.....312

Чечерський В.І. ЕКОЦИД: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЇ.....321

Шульга М.В., Шульга Т.М. ОСОБЛИВОСТІ КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЯМИ ВОДНОГО ФОНДУ НА УМОВАХ ОРЕНДИ.....329

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Анісімов Д.О., Бардін Є.В. ВОЄННИЙ СТАН ЯК ВИКЛИК ДЛЯ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ.....335

Батюк О.В., Куруч О.С., Федоров М.В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БАЗОВОЇ ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВОЇ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ.....341

Березюк Д.О. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ НАДАННЯ ДОПОМОГИ ГРОМАДЯНАМ ПРИ ЗВЕРНЕННІ ЗА СУДОВИМ ЗАХИСТОМ В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУДУ..... 348

Богданов В.В. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ПРИБЕРЕЖНИХ ЗАХИСНИХ СМУГ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....354

Бондарь О.В. СУБ'ЄКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ДОСТУПУ ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....360

Власов А.В. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....366

Ворон Д.Л. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОРУПЦІЙНИХ ПРОЯВІВ ТА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ..... 372

Гарбінська-Руденко А.В., Гринишин Т.І., Магдалінова А.В. ВПЛИВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ КОШТІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ В УКРАЇНІ..... 379

Гаркуша В.В. ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ПОДАТКУ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО, ВІДМІННОГО ВІД ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ: НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ З УРАХУВАННЯМ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ..... 385

Глух О.В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОГО КРЕДИТУ В СИСТЕМІ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ..... 390

Гоза С.В. ПОДАТКОВА ЮРИСДИКЦІЯ ДЕРЖАВИ: СПІВВІДНОШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ ПРО УНИКНЕННЯ ПОДВІЙНОГО ОПОДАТКУВАННЯ 396

Довгань О.Д., Ткачук Т.Ю., Тарасюк А.В. COUNTER FORENSICS ЯК ЗАГРОЗА ІНФОРМАЦІЙНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМАТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ У РЕАЛІЯХ ВІЙНИ..... 402

Зьолка В.Л., Халимон С.І., Літвін Ю.І. КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....410

Іщенко-Ладна Т.В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СЕКСУАЛЬНОГО ДОМАГАННЯ ЯК АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....418

Кацалап А.А. ПРАВОВІ ОСНОВИ АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ В УКРАЇНІ..... 424

Кириченко А.В., Петренко С.П. НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ КУРСАНТІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ..... 429

Кобаль О.В. ПРЕЮДИЦІАЛЬНИЙ ЗАПИТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ..... 434

Ковальов Д.І. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ..... 441

Коломієць П.В. НЕВРЕГУЛЬОВАНІСТЬ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА . В ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД: МІЖ РЕФОРМОЮ І ЗАГРОЗАМИ ДЛЯ ПОДАТКОВОЇ БЕЗПЕКИ.....446

Кондратенко В.М., Сокуренко О.А. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ДОСТУПУ ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ СЕКТОРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ..... 452

Красногор О.В. ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ..... 458

Кувакін С.В. ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НГУ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ: ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ..... 464

CONTENTS

SECTION 4. ECONOMIC LAW, ECONOMIC AND PROCEDURAL LAW

Argat Y.P. ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN UKRAINE:
THE IMPACT OF LEGISLATIVE CHANGES..... 11

Vashkovich V.V. MAIN DIRECTIONS OF THE STATE'S ECONOMIC POLICY..... 16

Vysochin V.I. UNILATERAL TERMINATION OF AGREEMENTS WITH COMMERCIAL
ENTITIES WITHIN INTERNATIONAL TECHNICAL ASSISTANCE PROJECTS..... 21

Kykot P.V. LEGAL CONCEPT OF 'ENTERPRISE' IN THE LIGHT OF CHANGES
IN COMMERCIAL LEGISLATION..... 30

Lavrin O. OPERATIONAL AND ECONOMIC SANCTIONS AND THE PECULIARITIES
OF THEIR APPLICATION..... 36

Maletska I.V. CERTAIN ASPECTS OF THE APPLICATION OF THE JUDICIAL DOCTRINE
OF THE REALITY OF A COMMERCIAL TRANSACTION..... 48

Neshyk O.S. THE LEGISLATIVE AND SCIENTIFIC ASPECTS OF THE GENESIS
OF THE CONCEPT OF A FARM..... 55

Kharkivska K.V. TRAINING OF MEDIATORS IN UKRAINE:
CHALLENGES AND PROSPECTS FOR REFORM..... 61

Khrystoliubova A.O. CONFLICTS OF INTEREST IN CORPORATE GOVERNANCE..... 67

Tsiupryk V.I. LEGAL CONSEQUENCES OF THE REPEAL OF THE COMMERCIAL CODE
OF UKRAINE FOR MARITIME AGENCY CONTRACTS..... 73

Shabarovskyi B.V. APPLICATION OF THE "BUSINESS JUDGMENT RULE"
IN DOMESTIC JUDICIAL PRACTICE..... 80

SECTION 5. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Andrushko A.V., Petrenko M.O. LABOR PROTECTION AND EMPLOYMENT
OF UKRAINIAN REFUGEES IN GERMANY UNDER §24 AUFENTHG..... 85

Andrushko A.V., Bodnarchuk D.I. PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT
OF HUMAN RIGHTS IN THE SYSTEM OF SOURCES OF LABOR LAW..... 92

Anishchuk V.V., Shubala D.O. PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF REMOTE
AND HOME-BASED WORK IN WARTIME CONDITIONS..... 98

Bondarenko A.V. LABOUR ARBITRATION IN UKRAINE: CURRENT STATE OF LEGAL
REGULATION AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT..... 104

Havryliuk Y.M. SOCIAL SERVICE PROVIDERS AS ENTITIES
OF THE SOCIAL SERVICE PROVISION SYSTEM IN UKRAINE..... 115

Dzhura K.Yu. UNDERSTANDING THE SOCIAL FUNCTION OF THE STATE
IN EUROPEAN COUNTRIES..... 122

Zherebtsov D.Y. TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF «LEGAL REGULATION OF
LABOR RELATIONS OF EMPLOYEES OF THE STATE BUREAU OF INVESTIGATION»..... 127

Zanfirova T.A. PROBLEMATIC ASPECTS OF THE COURT'S RENEWAL OF DEADLINES FOR APPLYING TO THE COURT, MISSED FOR GOOD REASONS, TO RESOLVE LABOR DISPUTES..... 133

Kapitan O.I., Samilo A.V. LEGAL REGULATION OF THE WORK OF MINORS: INTERNATIONAL EXPERIENCE..... 138

Kovalskyi V.V. PRINCIPLES OF SOCIAL PROTECTION OF MILITARY PERSONNEL.....144

Kostenko V.H. THE CONNECTION BETWEEN THE STATE AND THE LAW IN THE CONTEXT OF THE SOCIAL SECURITY REFORM OF THE CIVIL SERVICE OF UKRAINE..... 151

Kukhniuk D.V., Snidevych O.S. CURRENT ISSUES IN THE ENFORCEMENT OF DECISIONS OF LABOR ARBITRATION AND OTHER BODIES FOR THE RESOLUTION OF COLLECTIVE LABOR DISPUTES.....157

Nesterovych O.S. COMPARATIVE ANALYSIS OF MODELS REGULATING THE LEGAL STATUS OF PROFESSIONAL ATHLETES IN FOREIGN COUNTRIES..... 164

Pavlovskyi A.M. PROBLEM TRANSFORMATIONS OF LABOR LEGISLATION DURING MARTIAL LAW..... 170

Pyshchenko B.O. THE CONCEPT AND SIGNIFICANCE OF QUALIFICATION REQUIREMENTS FOR EMPLOYEES..... 177

Puntus D.A. PRINCIPLES OF SOCIAL SECURITY LAW: CONCEPTS AND ESSENTIAL FEATURES.....183

Sereda O.Hr., Burnyagina Yu.M. CURRENT ISSUES OF LABOR LAW REFORM IN THE SPHERE OF COLLECTIVE BARGAINING REGULATION..... 188

Slobodian I.Yu., Roman V.P. CERTAIN ASPECTS OF LIABILITY IN LABOR LAW.....195

Stanishevskaya O.S. THE CONCEPT OF «WORKING ENVIRONMENT»: A WORLDVIEW CHANGE IN NORMATIVE CERTAINTY.....201

Striiskyi Yu.V. MODERNIZATION OF TRADE UNION ACTIVITIES FROM THE PERSPECTIVE OF THE HUMAN RIGHTS FUNCTION OF TRADE UNIONS: INTERNATIONAL EXPERIENCE.... 208

Tovt T.O. FORMATION OF INTERNATIONAL UNIVERSAL STANDARDS FOR THE REGULATION OF THE WORK OF MINORS.....217

Shumylo M.M., Simutina Ya.V. REGULATION OF VIDEO SURVEILLANCE OF EMPLOYEES IN THE WORKPLACE IN ACCORDANCE WITH THE STANDARDS OF THE COUNCIL OF EUROPE..... 222

Shcherbyuk N.Y. ON TRENDS IN THE LEGAL REGULATION OF LABOUR RELATIONS..... 230

Yurkevych Ye.V. THE RELATIONSHIP BETWEEN DISCRIMINATION AND DIFFERENTIATION IN THE LEGAL REGULATION OF LABOUR RELATIONS..... 237

SECTION 6. LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Bevz O.V., Sharaievska T.A. FORMATION OF THE UNIFIED STATE QUALIFICATION EXAM PROGRAM FOR MASTER'S DEGREE STUDENTS: GAPS IN EDUCATIONAL ENVIRONMENTAL AND LEGAL REGULATION.....243

Bieliai V.O. THE CONCEPT OF LAND CONFLICT.....250

Bredikhina V.L., Ilina M.O. HISTORY OF THE FORMATION OF LEGISLATION TO REGULATE THE IMPACT OF MILITARY CONFLICTS ON THE ENVIRONMENT.....255

Verheles O.A. THE STATE REGISTRATION OF A LAND PARCEL AS AN OBJECT OF LAND LEGAL RELATIOSHIPS: THE DEFINITION AND THE LEGAL NATURE..... 263

Denysiak M.M. THE PLACE OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION.....269

Ilkiv N.V. FEATURES OF COURT PROCEEDINGS CONCERNING THE EMERGENCE OF LAND EASEMENT RIGHTS.....274

Kornieynko G.S. EVOLUTION OF THE LEGAL STATUS OF AGRICULTURAL PRODUCERS.....280

Lyash I.M., Nezhevelo V.V. PRACTICAL ASPECTS OF THE PRINCIPLES OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF LAND USE IN STATE AND MUNICIPAL OWNERSHIP..... 286

Ostropolskyi V.L. LEGAL SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL TOURISM IN UKRAINE: CURRENT STATE AND PROSPECTS..... 293

Synchanskyy S.O. LEGAL REGIME OF WAR WASTE GENERATED AS A RESULT OF MILITARY OPERATIONS IN UKRAINE.....299

Solodan K.V., Moisei H.H. THE RIGHT TO A HEALTHY ENVIRONMENT IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS..... 306

Uberman V.I., Vaskovetz L.A. THE ARCHITECTURE OF THE MECHANISM OF MODERN UKRAINIAN LEGAL REGULATION OF DISCHARGES OF SUBSTANCES INTO SURFACE WATERS.....312

Checherskyi V.I. ECOCIDE: PROBLEMS OF DEFINITION AND QUALIFICATION..... 321

Shulga M.V., Shulga T.M. PECULIARITIES OF THE USE OF WATER FUND LANDS ON LEASE TERMS.....329

.

SECTION 7 ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Anisimov D.O., Bardin E.V. MARTIAL LAW AS A CHALLENGE FOR THE POLICE TRAINING SYSTEM.....335

Batiuk O.V., Kuruch O.S., Fedorov M.V. REGULATORY AND LEGAL SUPPORT FOR THE BASIC MILITARY TRAINING OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UKRAINE..... 341

Berezuk D.O. ORGANIZATIONAL FORMS OF PROVIDING ASSISTANCE TO CITIZENS WHEN SEEKING JUDICIAL PROTECTION IN THE CONTEXT OF COURT INFORMATIZATION..... 348

Bohdanov V.V. LEGAL REGIME OF COASTAL PROTECTION ZONES UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....354

Bondar O.V. SUBJECTS OF IMPLEMENTATION OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM OF ACCESS TO PUBLIC INFORMATION..... 360

Vlasov A.V. FOREIGN EXPERIENCE IN PUBLIC ADMINISTRATION OF TRADE ACTIVITIES..... 366

Voron D.L. THE RELATIONSHIP BETWEEN CORRUPTION MANIFESTATIONS AND HUMAN RIGHTS VIOLATIONS: THE UKRAINIAN CONTEXT..... 372

Harbinska-Rudenko A.V., Hrynyshyn T.I., Mahdalinova A.V. IMPACT OF ADMINISTRATIVE REFORM ON THE EFFICIENCY OF THE USE OF LOCAL BUDGET FUNDS IN UKRAINE.....379

Harkusha V.V. LEGAL MECHANISM OF THE TAX ON IMMOVABLE PROPERTY OTHER THAN A LAND PLOT: DIRECTIONS OF IMPROVEMENT WITH REGARD TO FOREIGN EXPERIENCE.....385

Hlukh O.V. LEGAL PRINCIPLES OF TAX CREDIT FORMATION IN THE VALUE ADDED TAX SYSTEM.....390

Goza S.V. TAX JURISDICTION OF THE STATE: CORRELATION OF NATIONAL LEGISLATION AND INTERNATIONAL AGREEMENTS FOR THE AVOIDANCE OF DOUBLE TAXATION..... 396

Dovhan O.D., Tkachuk T.Yu., Tarasiuk A.V. COUNTER FORENSICS AS A THREAT TO THE INFORMATION SECURITY OF UKRAINE: THE PROBLEM OF FORENSIC EXPERTISE OF DIGITAL EVIDENCE IN THE REALITIES OF WAR.....402

Zolka V.L., Halymon S.I., Litvin Yu.I. THE CONCEPTION OF DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON THE STATE BORDER OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION.....410

Ishchenko-Ladna T.V. THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF SEXUAL HARASSMENT AS AN ADMINISTRATIVE OFFENSE.....418

Katsalap A.A. LEGAL FOUNDATIONS OF VALUE ADDED TAX ADMINISTRATION IN UKRAINE.....424

Kyrychenko A.V., Petrenko S.P. DIRECTIONS FOR OPTIMIZING THE PHYSICAL TRAINING OF CADETS OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE UNDER CURRENT CONDITIONS.....429

Kobal O.V. PRELIMINARY REFERENCE AS A TOOL FOR ENSURING UNIFORMITY IN ADMINISTRATIVE JUDICIAL PRACTICE.....434

Kovalev D.I. LEGAL STATUS OF MILITARY PERSONNEL AND MEMBERS OF THEIR FAMILIES: GENERAL THEORETICAL ANALYSIS.....441

Kolomiiets P.V. IRREGULARITY OF BUSINESS LEGISLATION IN THE TRANSITIONAL PERIOD: BETWEEN REFORM AND THREATS TO TAX SECURITY..... 446

Kondratenko V.M., Sokurenko O.A. ADMINISTRATIVE AND LEGAL FOUNDATIONS FOR ENSURING INFORMATION SECURITY AND ACCESS TO PUBLIC INFORMATION IN THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES WITHIN THE NATIONAL SECURITY SECTOR.....452

Krasnohor O.V. HUMAN RIGHTS AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL RESEARCH..... 458

Kuvakin S.V. PREPARATION OF MILITARY PERSONNEL OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE IN HIGHER MILITARY EDUCATION AS A COMPONENT OF ENSURING THE FUNCTIONING OF THE SECURITY AND DEFENSE SECTOR: PROBLEMS OF IMPROVEMENT.....464

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.725
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.1

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН

Аргат Я.П.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,
Білоцерківський національний аграрний університет
ORCID: 0000-0003-2993-9735
e-mail:Kyanap2444@gmail.com

Аргат Я.П. Підприємницька діяльність в Україні: вплив законодавчих змін.

Ця стаття присвячена дослідженню підприємницької діяльності в Україні та аналізу її змін у контексті законодавчих реформ. Визначено ключові проблеми та фактори, що впливають на розвиток підприємництва, зокрема скасування Господарського кодексу України, яке спричинило низку змін у процесах реєстрації, управління та реорганізації бізнесу. Розглянуто сучасні законодавчі зміни, що впливають на підприємницьку діяльність. Останні реформи спрямовані на спрощення регулювання бізнесу, підвищення прозорості фінансової звітності та адаптацію підприємств до міжнародних стандартів. Особливу увагу приділено ухваленню Закону «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», яким скасовується Господарський кодекс України та запроваджується обов'язкова корпоратизація державних і комунальних підприємств.

Останні законодавчі зміни, зокрема скасування Господарського кодексу, суттєво вплинули на функціонування підприємницької діяльності. Вони спричинили перегляд процедур реєстрації, управління та реорганізації бізнесу, а також вплинули на правові засади регулювання підприємницького сектору.

Зміни спрямовані на спрощення нормативного регулювання, підвищення прозорості економічних процесів та адаптацію бізнесу до міжнародних стандартів. Окрему увагу приділено процесу корпоратизації державних і комунальних підприємств, що є ключовим елементом реформування економіки.

Запуск бізнесу в Україні – виклик для справжніх новаторів. Від першої ідеї до моменту, коли з'являються перші клієнти, підприємцям доводиться долати безліч перешкод. Випробування стають ще складнішими через пандемію COVID-19 та повномасштабну війну, які кардинально змінили економічний ландшафт країни.

У таких умовах ведення бізнесу перетворюється на справжнє мистецтво балансу. Чи можливо досягти успіху, коли контроль над власною справою – а іноді й над життям – здається примарним? Відповідь залежить не лише від зовнішніх обставин, а й від здатності адаптуватися, шукати нові можливості та будувати стійкі бізнес-моделі.

Висновки роботи акцентують на тому що, запроваджені реформи відкривають нові можливості для бізнесу, проте вимагають від підприємців гнучкості та здатності швидко адаптуватися до змін. Аналіз сучасного стану підприємництва в Україні засвідчив значний вплив законодавчих змін на організацію та ведення бізнесу. Зокрема, реформування нормативно-правової бази, скасування Господарського кодексу та обов'язкова корпоратизація державних і комунальних підприємств впливають на структуру економічної діяльності.

Ключові слова: підприємницька діяльність, законодавчі зміни, корпоратизація, ФОП, податкова політика, законодавча база.

Argat Y.P. Entrepreneurial activity in Ukraine: the impact of legislative changes.

This article explores the entrepreneurial activity in Ukraine and analyzes its transformation in the context of legislative reforms. It identifies key problems and factors influencing entrepreneurship development, particularly the repeal of the Commercial Code of Ukraine, which has led to a series of changes in business registration, management, and reorganization processes. The study examines recent legislative changes affecting entrepreneurship. The latest reforms aim to simplify business regulations, enhance the transparency of financial reporting, and align enterprises with international standards. Special attention is given to the adoption of the Law «On the peculiarities of regulating the activities of legal entities of certain organizational and legal forms during the transitional period and associations of legal entities», which repeals the Commercial Code of Ukraine and mandates the corporatization of state and municipal enterprises.

The recent legislative changes, especially the repeal of the Commercial Code, have significantly impacted entrepreneurial activities. These reforms have led to a revision of business registration, management, and restructuring procedures, as well as adjustments to the legal framework governing the entrepreneurial sector.

The legislative changes aim to simplify regulatory frameworks, improve economic transparency, and help businesses adapt to international standards. Particular focus is placed on the corporatization of state and municipal enterprises, which is a pivotal element in economic reform.

Starting a business in Ukraine is a challenge for true innovators. From the first idea to acquiring the first customers, entrepreneurs must overcome numerous obstacles. The difficulties have intensified due to the COVID-19 pandemic and the full-scale war, which have drastically reshaped the country's economic landscape.

Under such circumstances, running a business becomes a true art of balance. Is it possible to succeed when control over one's own enterprise-or even one's life-feels uncertain? The answer depends not only on external conditions but also on the ability to adapt, seek new opportunities, and build resilient business models.

The conclusions of the study emphasize that the implemented reforms create new opportunities for businesses but require entrepreneurs to be flexible and capable of quickly adapting to changes. The analysis of the current state of entrepreneurship in Ukraine has demonstrated the significant impact of legislative changes on business organization and operations. In particular, the reform of the regulatory framework, the abolition of the Commercial Code, and the mandatory corporatization of state and municipal enterprises influence the structure of economic activity.

Key words: entrepreneurial activity, legislative changes, corporatization, individual entrepreneurs, FOP, tax policy, legislative framework.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України підприємницька діяльність відіграє ключову роль у формуванні економіки, створенні робочих місць та стимулюванні інновацій. Однак, нормативно-правове регулювання цього сектору постійно змінюється, що створює виклики для бізнесу. Основні проблеми, які досліджуються у статті, включають: вплив законодавчих змін на підприємницьку діяльність – аналізується скасування Господарського кодексу України та його наслідки для реєстрації, управління та реорганізації бізнесу, спрощення нормативного регулювання – розглядаються нові законодавчі ініціативи, спрямовані на зменшення бюрократичних перешкод у веденні бізнесу, корпоратизація державних і комунальних підприємств – особливу увагу приділено переходу таких підприємств до корпоративної форми управління, вплив зовнішніх факторів на бізнес – аналізуються виклики, пов'язані з пандемією COVID-19 та повномасштабною війною, які суттєво змінили економічний ландшафт країни.

Стаття пропонує глибокий аналіз актуальних проблем підприємницької діяльності та можливі шляхи їх вирішення.

Мета дослідження – аналіз функціонування підприємницької діяльності в Україні в контексті останніх змін у законодавстві та скасування Господарського кодексу України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика підприємницької діяльності сьогодні є предметом численних наукових досліджень у сфері господарського права. Значний внесок у її розвиток зробили як українські вчені – Л. Сачинська, Н. Намлієва та інші, так і зарубіжні дослідники.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи зміст питання слід зауважити, що порушена проблема неодноразово ставала об'єктом наукових досліджень. До проблеми підприємницької ді-

яльності зверталися велика кількість науковців. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про підприємництво», підприємництво - це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством [2]. Створення (заснування) суб'єкта підприємницької діяльності - юридичної особи, а також володіння корпоративними правами не є підприємницькою діяльністю, крім випадків, передбачених законодавством. Визначення поняття підприємництва має не тільки важливе теоретичне, а й практичне значення, оскільки значна частина норм законодавства стосується лише такого роду діяльності.

В Україні суб'єкт підприємницької діяльності може бути зареєстрований у двох формах — як юридична чи фізична особа. Фізичні особи (громадяни) організовують індивідуальне виробництво, де засоби виробництва належать організатору і використовується власна праця. Виробництво може здійснюватись фізичною особою із застосуванням найманої праці і капіталу. Юридичні особи (товариства, акціонери, кооперативи, спільні підприємства, асоціації та об'єднання) як суб'єкти підприємницької діяльності здійснюють виробничу діяльність порівняно з індивідуальним підприємством у більших обсягах та із залученням найманої робочої сили [1].

Підприємництво – ключова особливість реального світу, який перебуває у стані постійної нерівноваги. Саме тому воно не може відігравати значну роль у моделях рівноваги, на яких зосереджені неокласичні автори. Більше того, неокласичні теоретики розглядають підприємництво як звичайний фактор виробництва, розміщення якого визначається очікуваними вигодами та витратами. Однак такий підхід містить нерозв'язну логічну суперечність: попит на підприємницькі ресурси, заснований на прогнозованих витратах і вигодах, передбачає, що можна вже сьогодні отримати певні дані про майбутні витрати та вигоди ще до того, як ця інформація буде створена підприємницькими зусиллями. Іншими словами, головне завдання підприємця – створювати та відкривати нову інформацію, яка раніше не існувала. До моменту завершення цього процесу така інформація просто не може бути доступною, а отже, неокласичні рішення щодо розміщення ресурсів, які ґрунтуються на очікуваних витратах і вигодах, є неможливими.

Часом здається, що відкрити бізнес в Україні – завдання із зірочкою. Від ідеї до перших продажів підприємцям треба пройти всі «дев'ять кіл пекла» Данте. Додатковим випробуванням на міцність стали COVID-19 і повномасштабна війна, що суттєво змінили економіку країни. То чи можливо мати успішну справу в часи, коли важко контролювати не лише бізнес, а й власне життя.

Усупереч складній економічній ситуації, у перший рік повномасштабної війни відкрилися 202 тисячі нових бізнесів. Зокрема, маленькі кав'ярні біля дому (мабуть, і поряд з вами така є), онлайн-магазини одягу (не патріотичним мерчем єдиним), виробництва військового спорядження й сотні інших. Унікальним став 2023. Саме в цьому році кількість створених в Україні ФОПів за останнє десятиліття зросла до найвищого показника – 314 392 громадян. Це абсолютний рекорд. Такі процеси свідчать про те, що нішу на мінливому ринку можуть зайняти як підприємці з досвідом, так і спраглі новачки.

Пандемія не лише стала шоком для підприємців, а й призвела до значних змін в організації роботи бізнесів. Саме тоді почався розквіт дистанційної роботи, яка згодом перетворилася на норму. Цей досвід став у пригоді й під час повномасштабної війни. Зараз уже нікого не здивуєш переведенням працівників на повний ремоут або ж гібридним форматом роботи. Підтверджує це й статистика [7].

Останні реформи спрямовані на спрощення регулювання бізнесу, підвищення прозорості фінансової звітності та адаптацію підприємств до міжнародних стандартів. Особливу увагу приділено ухваленню Закону «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», яким скасовується Господарський кодекс України та запроваджується обов'язкова корпоратизація державних і комунальних підприємств. У законі перехідним періодом визначається строк, що починається з дня набрання чинності законом і завершується через 7 років з вказаного дня. Закон набирає чинності з дня наступного за днем його опублікування, крім частини другої статті 20 яка набирає чинності через чотири роки. У цій статті йдеться про заборону на внесення змін до відомостей про державні підприємства, що містяться в єдиному реєстрі юридичних осіб фізичних осіб підприємців та громадських формувань крім відомостей, що пов'язані з їх перетворенням злиттям з господарським товариством, приєднанням до господарського товариства, ліквідацією або зміною

суб'єкта що виконує функції власника підприємства. Іншими словами через чотири роки щодо державних підприємств можна буде вносити лише зміни пов'язані з їх припиненням, через два роки після набрання чинності законом усі підприємства зобов'язані будуть мати власний веб-сайт на якому в порядку та строки встановлені Кабінетом Міністрів України будуть розміщувати інформацію що підлягає оприлюдненню, а державні та комунальні підприємства зобов'язані будуть оприлюднювати інформацію визначену у частині другої статті п'ятої закону що і на офіційному сайті фонду державного майна України та на офіційних веб-сайтах суб'єктів що виконують функції власника підприємства.

Через 7 років ст. 4-9 закону який врегулюватимуть діяльність підприємств протягом перехідного періоду буде регулюватися діяльність державних підприємств які діятимуть як державні комерційні підприємства або казенні підприємства. Закон дає формулювання, що таке державне комерційне підприємство - це суб'єкт підприємницької діяльності який діє на основі статуту і несе відповідальність, а наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського віддання майном, а також законом зазначено що таке казенне підприємство зокрема - це суб'єкт підприємницької діяльності який діє на основі модельного статуту і утворене у галузях економіки в яких законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам понад 50% споживачем продукції робіт послуг виступає держава за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів переважаючи понад 50% є виробництво суспільно необхідної продукції робіт послуг яке за своїми умовами і характером потреб що ним задовольняються як правило не може бути рентабельним. Майно казенного підприємства закріплюється за ним на основі права оперативного управління існуватимуть також комунальні унітарні підприємства приватні підприємства і іноземні підприємства, діяльність підприємства регулюватиметься Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», іншими законами, Цивільним кодексом України, а також статутами підприємства, а особливості управління державним підприємством визначатимуться Законом України «Про управління об'єктами державної власності» та Законом України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі». З дня набрання чинності законом забороняється створення юридичних осіб в організаційно-правових формах приватного підприємства, колективного підприємства, державного підприємства, казенного підприємства, комунального підприємства, спільного комунального підприємства, дочірнього підприємства, іноземного підприємства, підприємства об'єднання громадян релігійної організації, профспілки, підприємства споживчої кооперації, орендного підприємства, індивідуального підприємства, сімейного підприємства, спільного підприємства, підприємства з іноземними інвестиціями, фермерського господарства, колективного сільськогосподарського підприємства, малого підприємства, колективного підприємства протягом п'яти років з дня надання чинності законом власник суб'єкта що виконує функції власника підприємства зобов'язаний прийняти рішення про реорганізацію вказаного у попередньому абзаці підприємства злиття з господарським товариством, приєднання до господарського товариства, перетворення в господарське товариство або його ліквідацію[5].

Відповідно до статті 84 Цивільного кодексу України господарські товариства як вид підприємств, товариства можуть існувати в таких організаційно-правових формах: повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство. Отже усі підприємства які існують станом на дату набрання чинності законом мають бути перетворені в господарські товариства зазначених організаційно-правових форм протягом п'яти років управління державними підприємствами, а також господарськими товариствами суб'єктами державного сектору економіки юридичними особами державна частка у статутному капіталі яких перевищує 50% чи становить величину яка забезпечує державі право вирішального впливу. На господарську діяльність цих суб'єктів буде здійснювати Кабінет Міністрів України та інші суб'єкти управління об'єктами державної власності відповідно до Закону України «Про управління об'єктами державної власності», та інших спеціальних законів тобто повноваження управляти державними підприємствами та господарськими товариствами в яких вирішальний вплив матиме державна [4]. І на останок зазначимо, що корпоратизацією є перетворення державних підприємств, закритих акціонерних товариств, більш як 75 відсотків статутного фонду яких перебуває у державній власності, а також виробничих і науково-виробничих об'єднань, правовий

статус яких раніше не був приведений у відповідність з чинним законодавством (далі – підприємства), у відкриті акціонерні товариства[6].

Висновки. Останні зміни в законодавстві України суттєво вплинули на підприємницьку діяльність, зокрема через скасування Господарського кодексу та запровадження нових механізмів регулювання. Прийнятий Закон № 4196-IX, який передбачає корпоратизацію державних та комунальних підприємств, що сприятиме підвищенню їхньої ефективності та прозорості. Одним із ключових аспектів реформ є обов'язкова трансформація державних підприємств у акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю. Це дозволить покращити управління майном та фінансову звітність, а також мінімізувати корупційні ризики через використання системи «Прозорро Продажі». Також важливим нововведенням є вимога щодо публікації фінансових звітів державними підприємствами, що сприятиме підвищенню рівня довіри до бізнесу та державного управління. Крім того, законодавчі зміни розширюють можливості територіальних громад, дозволяючи їм створювати юридичні особи для ефективного управління власністю та реалізації соціальних ініціатив.

Таким чином, реформування підприємницької діяльності в Україні спрямоване на гармонізацію правових норм із міжнародними стандартами, підвищення інвестиційної привабливості та забезпечення прозорості бізнес-процесів. Впроваджені зміни створюють нові можливості для розвитку підприємництва, водночас вимагаючи від бізнесу адаптації до нових умов функціонування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аргат Я.П. Види суб'єктів підприємницької діяльності в аграрній сфері / *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету*. № 4, 2024, с. 232-233. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/4_2024.pdf.
2. Про підприємництво: Закон України від 7 лютого 1991 № 698-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#Text (дата звернення 06.06.2025).
3. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 9 січня 2025 № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20/print (дата звернення 06.06.2025).
4. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21 вересня 2006 № 185-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text (дата звернення 06.06.2025).
5. Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі: Закон України від 16 червня 2011 № 3531-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3531-17#Text.
6. Про корпоратизацію підприємств: Закон України від 15 червня 1993 № 2010/93ю URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/210/93#Text (дата звернення 06.06.2025).
7. Освіта як інвестиція: шлях малого бізнесу до великого зростання. URL: https://edera.com/blog/shlyahmalogobiznesudovelykogozrostannya/?Gad_source=1&gclid=Cj0KCQiAgJa6BhCOARIsAMiL7V3_hopvktwwe4mg0nkcottrcqtu40b3sp5awez9fcytfyuamjbo-maahvfealw_wcb.

УДК 338.24
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.2

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Вашкович В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-5726-5374

Вашкович В.В. Основні напрями економічної політики держави.

Вказується, державні інституції виконують фундаментальну функцію у формуванні сприятливих умов для підприємницької діяльності та забезпечення динамічного розвитку національної економіки. Використовуючи комплекс регуляторних механізмів, органи державної влади здатні коригувати цінову політику, контролювати виробничі процеси, стимулювати інвестиційну активність, підтримувати інноваційні ініціативи та впливати на ключові макроекономічні індикатори. Важливою місією держави є гарантування справедливих ринкових відносин, забезпечення ефективного захисту споживчих прав від недобросовісних виробників та постачальників, а також підтримка здорової конкурентної боротьби між учасниками ринку. Крім того, система державного втручання спрямована на подолання гострих суспільних викликів, включаючи скорочення рівня бідності, зниження показників безробіття та зменшення диспропорцій у розподілі суспільного багатства.

У статті розглянуто сучасні підходи до державного регулювання господарської діяльності як ключового механізму забезпечення економічного розвитку та соціальної стабільності. Проаналізовано роль держави у формуванні сприятливого бізнес-середовища, стимулюванні інноваційної діяльності та регулюванні основних макроекономічних показників. Особливу увагу приділено функціям державного регулювання щодо забезпечення добросовісної конкуренції, захисту прав споживачів та вирішення соціально-економічних проблем.

Досліджено основні цілі економічної політики держави, серед яких: стимулювання економічного зростання, забезпечення макроекономічної стабільності, сприяння справедливому розподілу доходів та впровадження принципів сталого розвитку. Розглянуто конституційно-правові засади економічної політики України та проаналізовано специфіку її реалізації в умовах воєнного стану.

Окреслено сучасні виклики державного економічного регулювання, пов'язані з необхідністю мобілізації ресурсів для оборонних потреб, реалізацією програм швидкого відновлення, дотриманням міжнародних фінансових зобов'язань та забезпеченням бюджетної стійкості. Обґрунтовано актуальність міжнародної координації регуляторної політики у сферах захисту інтелектуальної власності, антимонопольного регулювання та екологічних стандартів в умовах глобалізації світової економіки.

Ключові слова: державне регулювання, економічна політика, макроекономічна стабільність, бюджетна політика, міжнародне співробітництво, воєнна економіка.

Ключові слова: економіка, економічна система, економічна конституція, конституційна економіка, економічні права людини, економічна діяльність, економічна політика.

Vashkovich V.V. Main directions of the state's economic policy.

It is indicated that state institutions perform a fundamental function in forming favorable conditions for entrepreneurial activity and ensuring the dynamic development of the national economy. Using a complex of regulatory mechanisms, state authorities are able to adjust pricing policy, control production processes, stimulate investment activity, support innovative initiatives and influence key macroeconomic indicators. An important mission of the state is to guarantee fair market relations, ensure effective protection of consumer rights from unscrupulous manufacturers and suppliers, as well as support healthy competition between market participants. In addition, the system of state intervention is aimed at overcoming acute

social challenges, including reducing poverty, reducing unemployment rates and reducing disparities in the distribution of social wealth. The article considers modern approaches to state regulation of economic activity as a key mechanism for ensuring economic development and social stability. The role of the state in forming a favorable business environment, stimulating innovative activity and regulating key macroeconomic indicators is analyzed. Particular attention is paid to the functions of state regulation in ensuring fair competition, protecting consumer rights and solving socio-economic problems.

The main goals of the state's economic policy are investigated, including: stimulating economic growth, ensuring macroeconomic stability, promoting fair distribution of income and implementing the principles of sustainable development. The constitutional and legal foundations of Ukraine's economic policy are considered and the specifics of its implementation under martial law are analyzed.

The current challenges of state economic regulation are outlined, related to the need to mobilize resources for defense needs, implementing rapid recovery programs, complying with international financial obligations and ensuring budget sustainability. The relevance of international coordination of regulatory policy in the areas of intellectual property protection, antitrust regulation and environmental standards in the context of globalization of the world economy is substantiated.

Key words: economy, economic system, economic constitution, constitutional economics, economic human rights, economic activity, economic policy.

Постановка проблеми. Держава відіграє ключову роль у створенні сприятливого середовища для розвитку бізнесу та стимулювання економічного зростання. За допомогою різних інструментів регулювання вона може впливати на ціни, обсяги виробництва, інвестиції, інновації та інші важливі економічні показники. Держава повинна забезпечувати чесну конкуренцію, захищати споживачів від неякісних товарів та послуг, а також сприяти розвитку добросовісної конкуренції. Державне регулювання може бути спрямоване на вирішення соціальних проблем, таких як бідність, безробіття, нерівність доходів.

Джерельна база дослідження основних напрямів економічної політики держави характеризується значною різноманітністю та включає кілька ключових категорій наукових і нормативно-правових джерел. Теоретичну основу становлять фундаментальні праці вітчизняних та зарубіжних учених у галузі державного регулювання економіки. Серед класиків економічної теорії особливо цінними є роботи Дж.М. Кейнса з макроекономічного регулювання, М. Фрідмена щодо монетарної політики, П. Самуельсона з теорії державних фінансів. Вітчизняну школу економічної думки представляють дослідження В. Гейця, А. Гальчинського, Ю. Пахомова, Т. Єфименко, В. Федосова, які розробили концептуальні засади формування економічної політики в умовах трансформаційної економіки. Сучасні дослідження проблематики економічної політики розвивають Л. Лисяк, О. Кириленко, С. Юрій, І. Лук'яненко, В. Дем'янішин, А. Соколовська та інші провідні українські економісти. Зарубіжну науку представляють роботи Дж. Стігліца з інформаційної економіки, П. Кругмана щодо торговельної політики, О. Бланшара з фіскального регулювання, Дж. Тейлора з монетарної теорії.

Метою дослідження є аналіз основних напрямків економічної політики держави.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, реалізація економічної політики в країні характеризується хаотичністю та відсутністю чіткого бачення наслідків реформ (не всі з яких можна передбачити); на думку Н.І. Ігнатович [1, с. 24], «здійснення економічних реформ у світі показує, що останні були ефективними лише тоді, коли ґрунтувалися на чітко визначеній стратегії та на науковій основі, що дозволяє орієнтувати економічні перетворення на досягнення довгострокових цілей і пріоритетів». На жаль, реалізація економічної політики в Україні має багато інституційних недоліків і навряд чи ґрунтується на належному науковому підґрунті.

Відповідно до статті 10 Господарського кодексу, основними напрямами економічної політики, що визначається державою, є структурна та галузева політика, спрямована на здійснення поступових змін у структурі економіки, вдосконалення міжгалузевих і внутрішньогалузевих пропорцій, стимулювання розвитку галузей, що визначають науково-технічний прогрес, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції та підвищення життєвого рівня громадян. Вони включають сприяння розвитку ключових галузей промисловості (в аерокосмічній, оборонній, машинобудівній, фармацевтичній, хімічній та ІТ-сфері), підтримку малого та середнього підприємництва, впровадження інновацій та нових технологій, модернізацію та реструктуризацію промислових підприємств, зниження енерго- та ресурсоємності виробництва [2].

Важливо зазначити, що структурна та галузева політика має реалізовуватися у взаємозв'язку з іншими напрямами державної економічної політики, такими як фіскальна політика, монетарна політика, антимонопольна політика та зовнішньоекономічна політика, так, хокрема:

– інвестиційна політика насамперед спрямована на створення умов, необхідних для залучення та концентрації суб'єктами господарювання коштів, необхідних для розширеного відтворення основних фондів у галузях, визначених як пріоритети структурної та галузевої політики, а також забезпечення ефективного і відповідального використання цих коштів та здійснення контролю за ними. В умовах воєнного стану інвестиційна політика держави має бути спрямована на інвестування у виробництво озброєння, боєприпасів та військової техніки; модернізацію та розширення виробничих потужностей оборонних підприємств; створення нових оборонних технологій; залучення інвестицій у науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки в оборонному секторі; інвестування у розвиток альтернативних джерел енергії; зменшення залежності від імпорту енергоносіїв та підвищення енергоефективності економіки [3];

– амортизаційна політика в першу чергу була спрямована на створення максимально сприятливих і справедливих умов для суб'єктів господарювання з метою забезпечення простого відтворення основних виробничих і невиробничих фондів на якісно новій технічній і технологічній основі. В умовах воєнного стану амортизаційна політика українських підприємств суттєво змінилася. Основними напрямками стали підтримка економічної стабільності, збільшення норм амортизації, застосування прискореної амортизації, перенесення залишкової вартості основних засобів та запровадження спеціальних норм амортизації для галузей промисловості, що постраждали внаслідок воєнних дій [3];

– цінова політика, спрямована на забезпечення еквівалентності в процесі реалізації державної продукції шляхом регулювання державою обмінних відносин між суб'єктами ринку, підтримання необхідного паритету цін між галузями та між видами економічної діяльності, забезпечення стабільності оптових і роздрібних цін. В сучасних умовах варто звернути увагу на стабілізацію цін на основні товари і послуги, підтримку вітчизняного виробництва, забезпечення доступності товарів і послуг, мінімізацію наслідків інфляції та забезпечення прозорості і підзвітності цінової політики [2];

– антимонопольно-конкурентна політика спрямована на створення оптимального конкурентного середовища для суб'єктів господарювання, забезпечення взаємодії між ними та сприяння зростанню ефективної соціально орієнтованої економіки, насамперед на основі недопущення дискримінації окремих суб'єктів господарювання через монопольне ціноутворення та низьку якість товарів і послуг;

– бюджетна політика, спрямована на оптимізацію та раціоналізацію формування доходів і використання державних ресурсів, підвищення ефективності державних інвестицій в економіку, гармонізацію загальнодержавних і місцевих інтересів у міжбюджетних відносинах, регулювання державного боргу та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу [2];

– податкова політика, спрямована на забезпечення економічно справедливого податкового навантаження на суб'єктів господарювання, стимулювання суспільно необхідної економічної діяльності суб'єктів господарювання та дотримання принципів соціальної справедливості і конституційних гарантій прав громадян при оподаткуванні доходів [2];

– грошово-кредитна політика, спрямована на забезпечення економіки економічно необхідною кількістю грошей, досягнення ефективного готівкового обігу, залучення коштів суб'єктів господарювання та населення до банківської системи і сприяння використанню кредитних ресурсів для потреб функціонування та розвитку економіки [2];

– валютна політика, спрямована на встановлення і підтримання паритету національної валюти щодо іноземних валют, збільшення золотовалютних резервів та сприяння їх ефективному використанню;

– зовнішньоекономічна політика, спрямована на регулювання відносин з іноземними компаніями та захист внутрішнього ринку і вітчизняного товаровиробника.

Держава проводить екологічну політику, яка гарантує раціональне використання і повне відтворення природних ресурсів та створення безпечного для життя і здоров'я населення середовища. У соціально-економічній сфері реалізуються такі соціальні політики, як захист прав споживачів, політика заробітної плати і доходів, політика зайнятості, соціального захисту та соціального забезпечення [2].

Незважаючи на існування різних сценаріїв, ніхто не знає, коли і як закінчиться війна з росією. На це впливають десятки, якщо не сотні, різноспрямованих факторів як в Україні, так і в світі, які навіть не мають до нас прямого відношення.

Як наслідок, війна створює невизначеність і ускладнює планування, яке все частіше коригується. Але, як ми вже неодноразово бачили, війна змушує нас пристосовуватися, коригувати і змінювати наші плани. І це нормально. Безумовними пріоритетами у 2024 році є суттєве нарощування вже розпочатих у попередньому році обсягів виробництва озброєння та військової техніки, підготовка до початку виробництва нових технічно доступних зразків ОВТ, інноваційний розвиток вітчизняного ОПК, розширення практичної співпраці зі світовими лідерами у цій сфері, локалізація виробництва (в рамках Угоди про створення Союзу з оборонних технологій), запровадження спеціального режиму господарювання для оборонних підприємств, а також суттєва дерегуляція та спрощення всіх бізнес-процесів [4].

Будівництво фортифікаційних споруд та ліній оборони – в умовах позиційної битви, де ворог намагатиметься знайти слабкі місця в наших силах на багатьох ділянках приблизно 1200-кілометрового фронту, необхідно розвивати глибоко розтягнуту лінію оборони, яка дозволить нашим військам вільно обирати найбільш ефективні місця для скупчення противника та нанесення йому максимально можливої шкоди. Це інвестиція в безпеку, яку мають відчувати прифронтові території, а також інвестиція в зайнятість населення (яку в мирний час забезпечувало цивільне будівництво).

Впроваджувати комплексний підхід до гуманітарного розмінування - потрібно почати сприймати розмінування не як короткострокове явище чи завдання, а як нову галузь національної економіки (що є реальністю).

Підготовка фахівців, сприяння виробництву та обслуговуванню спеціальної техніки, визначення обґрунтованого переліку пріоритетів у розмінуванні, прискорення повернення до повноцінного використання забруднених земель, природних ресурсів (лісів, води) та інфраструктури, підтримка запуску та розширення ринків супутніх послуг - все це стоїть на порядку денному в економічній політиці до 2024 року, але практичні темпи реалізації - ні, забезпечити нові можливості для економіки в найближчі роки [4].

Реалізація Fast recovery – з чіткими, зрозумілими суспільству пріоритетами, прозорістю залучення, обліку і витрачання коштів, реалізацією при виборі проєктів принципу балансу між економічною ефективністю та соціальною значущістю. Водночас проєкти Fast recovery мають реалізовуватись «з поглядом на майбутнє» (як успішні «фаст-кейси» у перспективі розростатимуться у «велику відбудову» на базі напрацьованих нових рішень і технологій). Проєкти Fast recovery мають стати полігоном для розвитку будівельної промисловості та поштовхом до створення нової промисловості будівельних матеріалів на базі сучасних технологій [4].

Закладення фундаменту для переходу у 2025 році від фази Fast recovery до системної відбудови, критерії якої (національні пріоритети, галузі-точки зростання, «інвестиційний портфель») ми напрацьовували ще два роки тому при розробленні Плану відновлення України.

На цьому етапі мають бути більш важливі пілотні проекти за участю держави, вітчизняного та іноземного капіталу, а також МФО, які вже перейшли за нульову точку (від обговорення до оцінки впровадження, як у секторі зеленої металургії).

Досягнення цілей МВФ щодо нижньої межі податкових надходжень по відношенню до бюджету. На жаль, повторюється минулорічна ситуація, коли кордони закриваються, а податкові надходження від митниці зменшуються. Ми бачимо детінізацію як єдине реальне внутрішнє джерело доходів, яке може компенсувати цей «недолік».

Посилення прогнозування та управління бюджетною ліквідністю, зниження вартості залучення внутрішнього комерційного боргу та мінімізація бюджетного розриву/накопичення бюджетного боргу. Це особливо важливо в умовах порушення ритмічності зовнішнього фінансування. Посилити фінансовий менеджмент та аудит державних підприємств, особливо в частині квазіфіскальних ризиків та їх перекладання на бюджет. Пролонгація ОВДП на тендері має покривати пікові виплати (травень-червень, 4 квартал 2024 року), а також виплати основної суми та відсотків за весь рік.

Підтримка вітчизняних виробників та експортерів. Серед ключових напрямків підтримки - здешевлення кредитів, страхування військових ризиків, розвиток логістики, зменшення структурного безробіття та вдосконалення підходів до резервування. Це практичні речі, які держава може зробити з вкрай обмеженими ресурсами. Українська економіка є невеликою та відкритою у глобальному вимірі,

але відстає від більшості країн регіону за рівнем продуктивності. Тому пріоритетом номер один у такій допомозі має бути збільшення зовнішнього попиту, диверсифікація та експорт [5, с. 111].

Пріоритетом номер два є залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, що включає передачу знань і технологій, а також розвиток і кластеризацію нових, більш продуктивних видів економічної діяльності. Має бути більше угод про прямі іноземні інвестиції з нуля (як у випадку з Kingspan та Rheinmetall). Звичайно, ми розуміємо, що поки триває війна, існує високий потенціал для реінвестицій з боку існуючих компаній, і це потрібно враховувати. Тому ми дотримуємося однієї стратегії. Ми залучаємо стільки коштів, скільки можемо на даний момент, і водночас домовляємося про післявоєнне масштабування.

Така підтримка включатиме максимально ефективне використання інструментів, які є в бюджеті (5-7-9, гранти на створення та розвиток бізнесу, кредити фортецям, які є державними інвестиціями у вітчизняні проекти, підтримка індустріальних парків, підтримка великих інвестицій - не для того, щоб витратити виділені на них мільярди, а для того, щоб отримати вимірюваний внесок у ВВП). Це включає в себе максимально ефективне використання коштів [4].

План реформування законодавства до норм ЄС має передбачати ухвалення до кінця 2024 року щонайменше третини законів, визначених під час минулорічної самоінспекції (загалом змін потребують близько 2800 законів); для завершення цього етапу євроінтеграції у 2025 році рівень виконання Угод про асоціацію також має становити щонайменше 95% має бути досягнутий. Невідкладно розпочати переговори про вступ до ЄС у режимі «інтенсивного діалогу» після отримання переговорних рамок (перше міжурядове засідання держав-учасниць між Україною та ЄС).

Реформування та сталий розвиток у ключових сферах державної відповідальності, таких як соціальна, освітня, медична, культурна та спортивна сфери.

Висновки. Отже, економічна політика України в умовах війни має ґрунтуватися на збільшенні виробництва озброєнь та військової техніки, будівництві фортифікаційних споруд та оборонних ліній, впровадженні комплексного підходу до гуманітарного розмінування, реалізація програми Fast Recovery з чіткими пріоритетами та прозорістю використання коштів, виконання таргету МВФ по нижній межі податкових надходжень до бюджету і тд. Важливо зазначити, що реалізація цих пріоритетів має відбуватися в умовах обмежених ресурсів та високої невизначеності, пов'язаної з війною.

Крім вищезазначених пріоритетів, варто розвивати також структурно-галузеву політику, інвестиційну політику, амортизаційну політику, політику інституційних перетворень, цінову політика, антимонопольно-конкурентну політику, бюджетну політику, податкову політику, грошово-кредитну політику та валютну політику.

Економічна політика держави являє собою сукупність заходів, спрямованих на вплив на економічні процеси в країні з метою досягнення певних цілей. Ці цілі можуть бути різними, але зазвичай вони включають:

- економічне зростання: збільшення обсягу виробництва товарів і послуг в країні.
- стабільність: підтримка низького рівня інфляції, стабільного курсу валюти та повноцінної зайнятості.
- справедливість: забезпечення рівного розподілу доходів і багатства в суспільстві
- сталий розвиток: збереження навколишнього середовища для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ігнатович Н.І. Реформування економіки України у контексті її модернізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2017. № 4 (193). С. 21–25.
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 року № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.
3. Задихайло Д.В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави : *автореф. дис. ... д-ра юрид. наук* Х., 2013. 38 с.
4. План дій на 2024 рік: озброєння, відбудова, економічне зростання та рух до ЄС. URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2024/03/6/710794.
5. Нагребельний В.П. Державне регулювання. Юридична енциклопедія: в 6 т. Київ: «Українська енциклопедія», 1998. Т. 2: Д–Й, 1999. С. 118.
6. Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Палапа Б.Б. Соціальне підприємництво: поняття та ознаки. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 75(1). Ч. 1. 2023. С. 149–155.

УДК 347.447.9:339.96:001.891.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.3

ОДНОСТОРОННЄ РОЗІРВАННЯ ДОГОВОРІВ ІЗ СУБ'ЄКТАМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ В ПРОЄКТАХ МІЖНАРОДНОЇ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ

Височін В.І.,
аспірант Державної установи
«Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0009-0004-6385-2080
e-mail: vitaliyvysochin@gmail.com

Височін В.І. Одностороннє розірвання договорів із суб'єктами господарювання в проєктах міжнародної технічної допомоги.

Визначаються правові підстави та особливості правового механізму одностороннього розірвання договорів в проєктах міжнародної технічної допомоги, а саме грантових угод та договорів поставки з суб'єктами господарювання на території України, що відбувається на вимогу законодавства країни-донора (США). Стаття досліджує специфіку договірних відносин на двох рівнях реалізації проєктів міжнародної технічної допомоги, які складають повний цикл їх імплементації. На першому рівні: між виконавцями проєктів міжнародної технічної допомоги, які фактично імплементують проєкти міжнародної технічної допомоги, та партнерами з розвитку, які започатковують та фінансують такі проєкти. На другому рівні: між виконавцями проєктів міжнародної технічної допомоги та реципієнтами, які отримують гранти шляхом укладання грантових угод або постачальниками товарів, робіт, послуг.

Визначено, що на першому рівні договірних відносин виконавець проєкту міжнародної технічної допомоги бере на себе зобов'язання не тільки дотримуватися норм національного права (наприклад, права США), але й забезпечувати поширення застосовуваних норм права на похідні правовідносини зі своїми грантерами (реципієнтами) та постачальниками. У межах другого рівня виконавець проєктів міжнародної технічної допомоги забезпечує дотримання імперативних норм права США шляхом або прямої їх інкорпорації до тексту грантових угод та договорів поставки, у тому числі шляхом відсилки до них, або вибору права США як такого, що регулює договірні відносини. Це можливо в тих випадках, коли виконавцем є юридична особа-нерезидент, яка діє через своє представництво в Україні (без створення юридичної особи). У цьому випадку між сторонами договору виникають правовідносини з іноземним елементом, що поширює на них дію Закону України «Про міжнародне приватне право». Зокрема, це стосується вищезгаданого вибору права, що регулює відносини, що відповідає закріпленому в законі принципу автономії волі сторін. Також, у випадку відсутності вказівки на право договору Закон України «Про міжнародне приватне право» містить колізійні норми, які підлягають застосуванню. У статті резюмовано правовий механізм реалізації норм права США в договірних відносинах на території України в межах реалізації проєктів міжнародної технічної допомоги з виконавцем-нерезидентом на прикладі необхідності одностороннього розірвання грантових угод та договорів поставки на вимогу відповідних актів права США.

Ключові слова: міжнародна технічна допомога, грантова угода, договір поставки, господарські відносини, суб'єкти господарювання, виконавець, партнер з розвитку, реципієнт, одностороннє розірвання договору, колізійні норми права, правовий механізм, автономія волі сторін, донор.

Vysochin V.I. Unilateral termination of agreements with commercial entities within international technical assistance projects.

This article identifies the legal grounds and specific features of the legal mechanism for the unilateral termination of contracts in international technical assistance projects, namely grant agreements and

supply contracts with business entities in Ukraine, which occurs at the requirement of the donor country's legislation (USA). The article explores the specifics of contractual relations at two levels of international technical assistance project implementation, which constitute the full cycle of their execution. At the first level: between international technical assistance project implementers, who actually implement international technical assistance projects, and development partners, who initiate and finance such projects. At the second level: between international technical assistance project implementers and recipients, who receive grants through the conclusion of grant agreements, or suppliers of goods, works, and services.

It is determined that at the first level of contractual relations, the international technical assistance project implementer undertakes obligations not only to comply with the norms of national law (e.g., US law) but also to ensure the extension of the applicable legal norms to derivative legal relations with their grantees (recipients) and suppliers. Within the second level, the international technical assistance project implementer ensures compliance with the imperative norms of US law either by directly incorporating them into the text of grant agreements and supply contracts, including by reference, or by choosing US law as governing the contractual relations. This is possible in cases where the implementer is a non-resident legal entity acting through its representative office in Ukraine (without establishing a legal entity). In this case, legal relations with a foreign element arise between the parties to the contract, extending the application of the Law of Ukraine «On Private International Law» to them. In particular, this applies to the aforementioned choice of law governing the relations, which corresponds to the principle of party autonomy enshrined in the law. Also, in the absence of a choice-of-law clause in the contract, the Law of Ukraine «On Private International Law» contains conflict-of-laws rules that are subject to application. The article summarizes the legal mechanism for the implementation of US legal norms in contractual relations in Ukraine within the framework of international technical assistance projects with a non-resident implementer, exemplified by the necessity of unilateral termination of grant agreements and supply contracts at the requirement of relevant acts of US law.

Key words: international technical assistance, grant agreement, supply contract, commercial relationships, commercial entity, implementing partner, development partner, recipient, unilateral termination of agreement, collision norms, legal mechanism, party autonomy, donor.

Постановка проблеми. Міжнародна технічна допомога є важливим механізмом міжнародної підтримки України на шляху до її економічного розвитку, політичної трансформації та наближення до вступу до Європейського Союзу. З початком повномасштабного вторгнення рф на територію України фінансова та матеріальна допомога партнерів з розвитку зіграла важливу роль в підтримці української енергетики, відновленні зруйнованих та переміщених підриємств.

Сполучені Штати Америки один з ключевих партнерів України, який надає не лише військову, а й міжнародну технічну допомогу. Станом на 2025 рік в Україні реалізовувалося декілька програм, спрямованих на економічний розвиток, зокрема проєкти «Економічна підтримка України», «Конкурентоспроможна економіка України», «Програма USAID з аграрного і сільського розвитку (АГРО)», «Програма лідерства, сприяння експорту, залучення інвестицій та розвитку» загальною вартістю 870 млн доларів США [3].

Відповідно до виконавчого наказу новообраного президента США Дональда Трампа «Переоцінка та реорганізація зовнішньої допомоги Сполучених Штатів» № 14169 від 20 січня 2025 року всі програми з міжнародного розвитку були призупинені строком до 90 днів для подальшої оцінки їх ефективності [1]. За результатами такої оцінки 83% від усіх діючих програм Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), яке адмініструвало більшість таких програм, було скасовано [2]. Це послугувало юридичною підставою для подальшого розірвання грантових угод та договорів поставки, які були укладені в рамках виконання таких програм і проєктів, у тому числі і на території України. Зазначені програми пріоритизували надання грантів для суб'єктів господарювання, наприклад для переробних підприємств та сільгоспвиробників [4, 5]. Серед виконавців проєктів міжнародної технічної допомоги (МТД) поширеною практикою є здійснення безпосередніх закупівель товарів, робіт і послуг для подальшої передачі їх реципієнтам проєктів МТД. Відповідно, виконавці таких проєктів, які часто є юридичними особами-нерезидентами, від власного імені укладають грантові угоди та господарські договори поставки із суб'єктами господарювання в Україні.

З огляду на дострокове припинення реалізації проєктів МТД на вимогу законодавства США відбулося і відповідне дострокове розірвання грантових угод та договорів поставки між виконавцями проєктів МТД та суб'єктами господарювання України. Відтак, актуальним є розуміння правових підстав та правового механізму, який зумовлює можливість одностороннього розірвання відповідних угод та припинення зобов'язань між сторонами таких угод на вимогу законодавства США.

Мета дослідження: визначити особливості правового механізму одностороннього розірвання договорів у проєктах МТД, а саме грантових угод та договорів поставки з суб'єктами господарювання на території України, яке відбувається на вимогу законодавства країни-донора (США).

Стан опрацювання проблематики. Правове забезпечення МТД є предметом дослідження українських науковців. Зокрема у монографії І. Братко «Правове регулювання міжнародної технічні допомоги: стан, тенденції та перспективи розвитку» [6] досліджуються особливості міжнародно-правового регулювання МТД на рівні міжнародних договорів, стороною яких є Україна. У дисертаційній роботі М. Михайлів «Цивільно-правові засади регулювання міжнародної технічної допомоги в Україні» [7] фокусом дослідження є цивільно-правові відносини, які виникають під час реалізації проєктів МТД. Питаннями загальної проблематики МТД займалися такі науковці як В. Нанівська, О. Палюх, М. Васильєва, К. Плоский, Ю. Ковбасюк, О. Мотузка, Ю. Волкова. У той самий час наразі відсутні наукові роботи, які б розглядали господарсько-правові аспекти правових відносин в рамках МТД. Більше того, проблематика одностороннього розірвання грантових угод та договорів поставки в рамках МТД на вимогу виконавця проєкту МТД, що зумовлена законодавством країни-донора, була поза увагою дослідників, адже прецедентів організованного розірвання договорів в межах проєктів МТД досі не існувало. Відповідно, ця робота є однією з перших, яка аналізує правові аспекти одностороннього розірвання грантових угод та договорів поставки з суб'єктами господарювання України.

Виклад основного матеріалу. Грантові угоди та договори поставки товарів, робіт чи послуг на користь реципієнтів МТД широко застосовуються задля реалізації проєктів МТД. Відповідно до пункту 2 Порядку залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 153, грантова угода – це «угода між партнером з розвитку або виконавцем та реципієнтом про передачу фінансових ресурсів (грантів) у національній чи іноземній валюті в рамках проекту (програми)» [8]. Згідно з ч. 1 ст. 712 Цивільного кодексу України «за договором поставки продавець (постачальник), який здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується передати у встановлений строк (строки) товар у власність покупця для використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням, а покупець зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму» [9]. У зазначених правовідносинах суб'єкти господарювання є реципієнтами в грантових угодах та постачальниками в договорах поставки, а виконавці МТД є покупцями в договорах поставки.

Виконавцями проєктів МТД, і відповідно надавачами грантів, можуть бути юридичні особи, створені у відповідності до українського законодавства, і нерезиденти, які здійснюють свою діяльність в Україні відповідно до закону. Зокрема, це можуть бути неурядові організації, зареєстровані в Україні як представництва без статусу юридичної особи (наприклад, Корпус Миру США в Україні, Представництво Данської ради у справах біженців в Україні, Нідерландська бізнес академія), а також суб'єкти господарювання – компанії (наприклад, Chemonics International Inc., DAI Global LLC, Alinea International Ltd.) [3].

У випадках, коли надавачем гранту (грантодавцем) виступає іноземна юридична особа, між сторонами такої угоди виникають приватно-правові відносини з іноземним елементом у розумінні пунктів 1 і 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 р. № 2709-IV (далі – Закон № 2709-IV) [10]. Це, у свою чергу, потребує вирішення питання право якої країни буде застосовуватися в таких правовідносинах. Відповідно до ч. 1 ст .4 Закону № 2709-IV «право, що підлягає застосуванню до приватноправових відносин з іноземним елементом, визначається згідно з колізійними нормами та іншими положеннями колізійного права цього Закону, інших законів, міжнародних договорів України». У зазначеному законі закріплено принцип автономії волі, який дозволяє учасникам правовідносин самостійно обирати право, яке підлягає застосуванню до змісту правових відносин, в тому числі і в договорах (ч. 1 ст. 43 Закону № 2709-IV). Так, сторони грантової угоди або договору поставки можуть самостійно обрати право, яке застосовується до

всього договору або його окремої частини, за умови, що такий вибір явно виражений або прямо випливає з дій сторін договору, або його умов (ч. 1 та 2 ст. 5 Закону № 2709-IV).

В Україні практика визначення права, що застосовується у грантових угодах та договорах поставки, є усталеною: сторони, зазвичай, завжди визначають право якої країни підлягає застосуванню у відповідних договірних відносинах. З точки зору практики є два варіанти визначення права грантових угод (договорів поставки): застосування права України [11, 12] або права іноземної держави до таких договорів [13, 14].

Досить рідко зустрічаються грантові угоди, в яких відсутня чітка вказівка на право, яке регулює договірні відносини попри присутність в них іноземного елемента [15]. У цьому випадку сторони таких грантових угод мають керуватися колізійними нормами, визначеними в Законі № 2709-IV. Ч.1 ст.44 цього закону, яка визначає колізійні норми щодо договірних відносин, містить відсильну норму до ч.ч. 2 та 3 ст. 32 Закону № 2709-IV. Згідно з цією нормою «у разі відсутності вибору права до змісту правочину застосовується право, яке має найбільш тісний зв'язок із правочином». Такий зв'язок визначається виконанням однією зі сторін договору дії, яка має вирішальне значення для змісту правочину. В законі уточнюється, що для договору дарування дії дарувальника мають вирішальне значення (п. 2 ч. 1 ст. 44 Закону № 2709-IV).

Грантовий договір хоч і не є тотожним, але містить визначальні ознаки благодійної пожертви у розумінні ч. 1 ст. 6 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [16], а саме: 1) безоплатність передачі благодійником (грантодавцем) предмету договору (коштів, іншого майна, майнових прав) та 2) наявність умови про досягнення бенефіціаром (грантером) певних цілей (що за своїм змістом є еквівалентом виконання обумовленої частини проєкту МТД). Не вдаючись до більш детального аналізу співвідношення і правової спорідненості грантового договору і договору про благодійну пожертву, лише зазначимо, що ці договори є видами договору дарування. Це підтверджується тлумаченням ст. 729 Цивільного кодексу України [9] та позицією таких сучасних науковців, як Р. Карпенко [17] та В. Заборовський [18]. Відтак, можна стверджувати, що у питанні визначення права, що застосовується до грантових угод, в яких це прямо не визначено сторонами, слід застосовувати положення ст. 44 Закону № 2709-IV, а саме керуватися правом країни-грантодавця.

На підставі п. 7 ч. 1 ст. 44 Закону № 2709-IV протилежний підхід застосовується в договорах поставки, в яких прямо не визначено право, яке поширюється на договір. Згідно із зазначеною нормою до застосування підлягає право підрядника, що у випадку договорів з українськими суб'єктами господарювання означає право України. Варто наголосити, що на практиці випадки, коли сторони договору поставки не обирають право договору, зустрічаються вкрай рідко. Тому питання застосування колізійних норм в подібних правовідносинах має суто теоретичне значення.

Натомість практично значущим є питання механізму практичного застосування норм права США до правовідносин на території України в рамках грантових угод та договорів поставки. Нещодавнє масове призупинення виконання і послідуюче повне зупинення проєктів USAID в Україні є прикладом опосередкованого застосування законодавства США до грантових угод, зокрема і з суб'єктами господарювання, та договорами поставки, що були укладені від імені виконавців проєктів МТД.

Для розуміння правового механізму одностороннього розірвання грантових угод та договорів поставки в Україні на вимогу права США необхідно розглянути договірні відносини, які існують поза грантовими угодами або договорами поставки, але які опосередковують і уможливлюють їх. Існує окремий «пласт» договірних відносин між виконавцями МТД (по суті організаціями або іноземними суб'єктами господарювання, які фактично реалізують проєкт МТД) та партнерами з розвитку, які ініціюють створення такого проєкту МТД (у практичному вжитку можна зустріти термін «донор»). Такі правовідносини, як правило, відбуваються між нерезидентами України відповідно до іноземного законодавства. Конкретним прикладом таких відносин може бути реалізація компанією Chemonics International, Inc та USAID декількох проєктів МТД на території України, таких як «Конкурентоспроможна економіка України» та «Програма USAID з аграрного і сільського розвитку» [3].

Порядок залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги (надалі – «Порядок») окреслює суть таких правовідносин шляхом надання визначення виконавцеві та партнеру з розвитку. Так, відповідно до Порядку виконавцем є «будь-яка особа (резидент або нерезидент), що має письмову угоду з партнером з розвитку або уповноваженою партнером з

розвитку особою та забезпечує реалізацію проекту (програми), у тому числі на платній основі». У свою чергу, партнером з розвтку є «іноземна держава, уряд та уповноважені урядом іноземної держави органи або організації, іноземний муніципальний орган або міжнародна організація, що надають міжнародну технічну допомогу відповідно до міжнародних договорів України» [8]. Аналізуючи наведені визначення, можна виділити наступні характеристики відносин між виконавцями та партнерами з розвитку:

1) такі організаційно-правові відносини існують окремо від фактичної реалізації проєктів МТД на території України, хоч і пов'язані з нею;

2) відносини між виконавцями та партнерами з розвитку відбуваються на договірних засадах. Такі договори можуть бути платними, що свідчить про те, що виконавці, шляхом реалізації проєктів МТД, безпосередньо здійснюють господарську діяльність та надають послуги партнерам з розвитку;

3) бенефіціари та реципієнти МТД не є безпосередніми учасниками таких правовідносин;

4) партнери з розвитку, переважно, – це юридичні особи публічного права, що, у свою чергу, зумовлює певну специфіку договірних відносин, зокрема поширення певних положень законодавства на такі договірні відносини (про що йтиме мова далі);

5) виконавець, надаючи послуги, є підрядником, а партнер з розвитку – замовником та стороною, яка ініціює реалізацію проєкту МТД та, відповідно, фінансує його. Це свідчить про умовну «нерівність» сторін в цих правовідносинах, яка на практиці виражається наборі їх прав та обов'язків та поширенні певних вимог законодавства щодо виконання таких договорів.

Розглянемо особливості договірних відносин між виконавцями та партнерами з розвитку на прикладі правової системи США. Згадані договірні відносини між виконавцями та партнерами з розвитку реалізуються шляхом укладання або грантових угод, або договорів підряду (контрактів). В рамках грантових угод партнер з розвитку виступає як грантодавець (federal awarding agency), а виконавець МТД є грантером (recipient). Такі правовідносини регулюються нормами права, що містяться в Титулі 2, Підтитулі «А», Главі 2, Частині 200 Зводу федеральних нормативних актів (офіційна скорочена назва 2 CFR 200) та Титулі 2, Підтитулі «В», Главі 7, Частині 700 Зводу федеральних нормативних актів (2 CFR 700).

В рамках контракту партнер з розвитку виступає як замовник, а виконавець МТД є підрядником (contractor). Відповідно, до цих правовідносин застосовуються положення Титулу 48, Глави 1 Зводу федеральних нормативних актів (48 CFR або «FAR 52») та Титулу 48, Глави 7 Зводу федеральних нормативних актів», який стосується безпосередньо закупівель від імені USAID (спеціальна скорочена назва «AIDAR).

На досліджуваному прикладі призупинення міжнародної допомоги США можна простежити реалізацію виконавчого наказу президента США органами виконавчої влади. Так, після прийняття цього наказу Офісом з управління та бюджету (Office of Management and Budget) було видано Меморандум № М-25-13 «Меморандум до керівників органів виконавчої влади» [17], в якому були надані пояснення та інструкції щодо порядку реалізації виконавчого наказу президента США, зокрема і вимога про призупинення грантів та інших договірних зобов'язань, які складають міжнародну допомогу.

На вимогу виконавчого наказу президента США та відповідних роз'яснень OMB органи виконавчої влади, у тому числі USAID, призупинили дію усіх грантових угод та контрактів, які було укладено агентством. У випадку грантових угод USAID мав керуватися нормою права, що міститься в статті 700.14 «Призупинення гранту та розірвання угоди» 2 CFR 700: «якщо в будь-який час USAID визначить, що продовження фінансування всієї програми або її частини має бути призупинено або припинено, оскільки така допомога … буде порушенням чинного законодавства, то USAID може, після повідомлення грантера, призупинити або припинити надання гранту повністю або частково та заборонити грантеру брати на себе додаткові зобов'язання, що підлягають оплаті за рахунок гранту, крім тих витрат, які зазначені в повідомленні про призупинення».

У випадку контрактів застосовується схожа норма, закріплена у пункті 52.242-15 «Наказ про призупинення роботи» FAR 52: «уповноважений з укладення контрактів може в будь-який час, письмовим наказом підряднику, вимагати від підрядника припинити всю або будь-яку частину роботи, передбаченої цим контрактом, на період 90 днів після доведення такого наказу до відома підрядника, а також на будь-який подальший період, про який сторони можуть домовитися».

Важливою частиною досліджуваного правового механізму є обов'язок «поширення» положень законодавства (flow down) на іншу сторону, який закріплено у статті 200.101 (B) 2 CFR 200 (для грантів) та пункті 52.244-6 FAR 52 (для контрактів). Цей обов'язок реалізується виконавцем МТД як «основним» грантером (prime recipient) у відповідних субгрантових угодах та/або субконтрактах, які такий виконавець укладає із суб'єктами господарювання на території України. Зміст цього обов'язку полягає у тому, що виконавець (який одночасно є грантером або підрядником в договорі з USAID), який укладає субгрантову угоду (субконтракт) у рамках реалізації проєкту МТД, має включити в таку угоду (субконтракт), а саме в обов'язки іншої сторони, певні імперативні положення, які застосовуються та поширюються на виконавця в рамках основного договору (гранту або контракту). За цим обов'язком субгрантер (субпідрядник) має дотримуватися тих самих норм і положень законодавства, що і виконавець (тобто «основний» грантер або підрядник).

В контексті реалізації проєктів МТД в Україні це означає, що коли виконавець МТД укладає грантову угоду (або договір поставки) з суб'єктом права України, він має включити в такий договір умови, які є обов'язковими для такого виконавця МТД в рамках основного договору між ним та партнером з розвитку (наприклад, USAID). Законами США та відповідними грантовими угодами/контрактами визначаються певні положення, які мають бути продубльовані в усіх субгрантах та субконтрактах. Наочним прикладом застосування цього принципу є пункт 19 Рамкового договору на закупівлю DAI Global LLC, в якому зазначається: «Постачальник погоджується автоматично застосовувати усі Положення FAR та додаткові пункти, які розповсюджуються на Договір, до будь-яких субпідрядників або постачальників нижчої ланки, які працюють відповідно до цього Договору» [14]. Іншим прикладом «поширення» положень законодавства США на грантерів в Україні є пряме посилання на визначені закони США в грантових угодах. Зокрема в таких статтях грантової угоди як «Стаття XII. Свідчення про непричетність до терористичної діяльності» і «Стаття XIII. Протидія торгівлі людьми» містяться відсилки до Закону про імміграцію і громадянство та Закону про захист потерпілих від торгівлі людьми відповідно, які стають обов'язковими для виконання реципієнтами [15].

Розглянувши договірні відносини між виконавцями проєктів МТД та партнерами з розвитку, які є частиною досліджуваного правового механізму одностороннього розірвання договорів в рамках проєктів МТД, важливо перейти до його основної частини, яка стосується безпосередніх договірних відносин між виконавцями та реципієнтами МТД (суб'єктами господарювання).

Розглянутий обов'язок «поширення» положень визначеного законодавства США на правовідносини з реципієнтами повною мірою не пояснює підстави для одностороннього розірвання грантових угод та договорів поставки, які було укладено до прийняття наказу Президента США щодо призупинення дії всіх проєктів МТД і послідуючого закриття цих проєктів Державним департаментом США.

Аналізуючи положення договорів поставки та грантових угод, варто звернути увагу на порядок і підстави розірвання цих договорів. Зазвичай покупець має право розірвати договір поставки в одностороннюому порядку (termination for convenience). Характерно, що таке розірвання не пов'язане та не є наслідком невиконання, або неналежного виконання постачальником своїх обов'язків за договором [13, 14]. В п. 11 (a) угоди про постачання Tetra Tech зазначається, що «за відсутності достатніх для цього підстав Tetra Tech може на свій розсуд припинити всі або будь-яку частину цього замовлення, в будь-який час шляхом письмового повідомлення Постачальнику» [13]. Такі статті договорів про одностороннє розірвання договорів поставки або грантових угод є типовими і поширеними серед виконавців проєктів МТД. Згаданий спосіб одностороннього розірвання договору є універсальним та не потребує додаткових підстав, а лише завчасного інформування іншої сторони про розірвання. Відтак, другий елемент правового механізму одностороннього розірвання договору в рамках реалізації проєкту МТД складається з права виконавця (покупця) на одностороннє розірвання договору на загальних (фактично будь-яких) підставах, а відтак не є специфічним щодо будь-якого обов'язку виконавця щодо партнера з розвитку та/або положень законодавства США. У той самий час вимога законодавства, що регулює договір або діяльність виконавця, може слугувати фактичною підставою використання права на одностороннє розірвання договору.

Таким чином, можна зробити висновок, що перша частина правового механізму одностороннього розірвання договорів в рамках МТД є специфічною і стосується двох юридичних осіб нерезидентів, які підпорядковуються праву США (або праву іншої країни в залежності від місця

реєстрації сторін), у той час як друга частина механізму – є універсальною, адже «вбудована» в систему прав та обов'язків сторін за договором. Більш того, можна констатувати відсутність зв'язку або залежності цього правового механізму від дії колізійних норм права, або вибору права будь-якої країни як такого, що регулює договір.

Обов'язок виконавця МТД з розірвання укладених ним субгрантових угод або договорів субпідряду виникає в рамках договірних відносин між виконавцем та партнером з розвитку і, відповідно, поширення на ці відносини права США. Реалізується такий обов'язок через право виконавця на одностороннє розірвання договору, а не через необхідність «поширення» або «каскадування» такого обов'язку на відносини з реципієнтами та підрядниками і прямої реалізації цих положень у правовідносинах на території України. Обов'язок слідувати виконавчому наказу Президента США та нормативним актам Державного департаменту США не «переноситься» на рівень відносин між виконавцем та реципієнтом, але фактично реалізується першим через право на одностороннє розірвання договору.

Структуру досліджуваних правовідносин можна представити графічно, що наведено у схемі нижче на прикладі контракту.

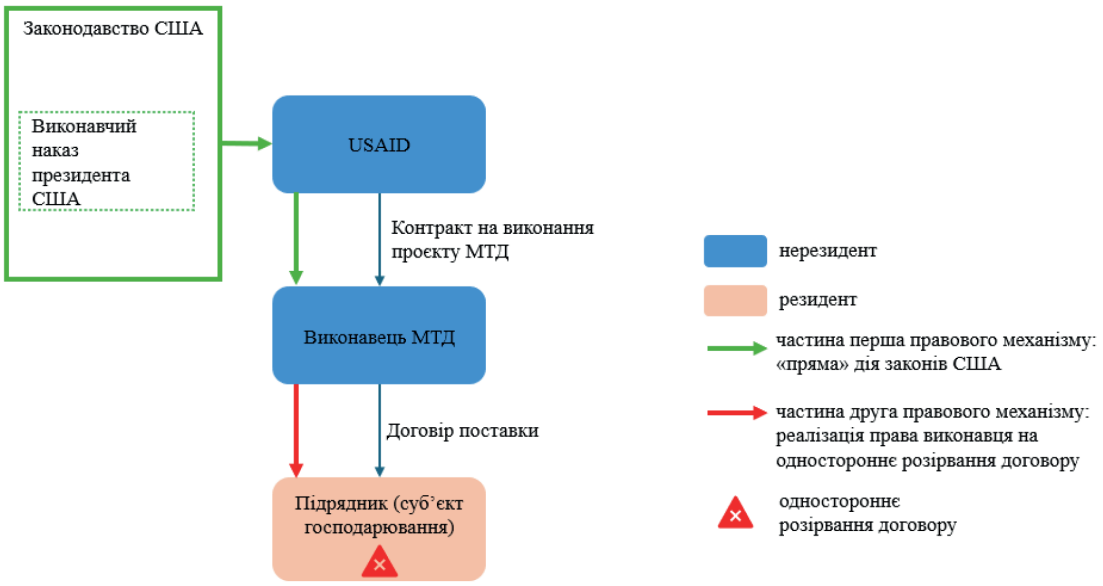

Схема 1. Структура договірних відносин між партнерами з розвитку, виконавцями проєктів МТД та підрядниками на прикладі проєкту USAID. Механізм реалізації законодавства США в таких правовідносинах.

Висновки. Правовий механізм одностороннього розірвання грантових угод та договорів поставки в рамках реалізації проєктів МТД складається з двох компонентів: специфічного та неспецифічного. Цей механізм реалізується у двох системах договірних відносин: 1) між виконавцями проєктів МТД та партнерами з розвитку та 2) між виконавцями та реципієнтами (суб'єктами господарювання на території України). Специфічність першого компоненту полягає у прямій дії норм права країни-донора (для цілей цієї статті було розглянуто право США) на виконавця проєкту МТД і формуванні його відповідного обов'язку (розірвати грантову угоду або договір поставки). Неспецифічність другого компоненту досліджуваного правового механізму полягає в використанні виконавцем права на одностороннє розірвання договору, яке передбачено відповідним договором та безпосередньо не пов'язане з обов'язком виконавця, який виникає в іншій системі права і в інших договірних відносинах, а лише створює фактичні підстави і мотив для одностороннього розірвання договору. Таким чином, шляхом використання наведеного правового механізму виконавці проєктів МТД мають змогу реалізовувати право США на території України шляхом здійснення юридично значимих дій як сторона за грантовими угодами та договорами поставки. Відповідно, прямої дії законодавства США в договірних відносинах між виконавцями та реципієнтами не відбувається. Досліджений правовий механізм не суперечить чинному зако-

нодавству України та є наочним прикладом взаємодії правопорядків різних країн та гнучкості договірних відносин у сфері реалізації МТД.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Секретаріат Кабінету Міністрів України. Перелік проєктів міжнародної технічної допомоги. *Урядовий портал*. *Перелік зареєстрованих проєктів з планами закупівель*. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/mizhnarodna-dopomoga/pereliki-zareyestrovanih-proektiv-z-planami-zakupivel (дата звернення: 12.06.2025).
2. The White House. Reevaluating and Realigning United States Foreign Aid. *The White House*. *Presidential Actions*. 20.01.2025. URL: https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/2025/01/reevaluating-and-realigning-united-states-foreign-aid (дата звернення: 09.06.2025).
3. Rubio M. After a 6 week review we are officially cancelling 83% of the programs at USAID. X. 10.03.2025. URL: https://x.com/marcorubio/status/1899021361797816325?ref_src=twsrc%5Egoogle%7Ctwcamp%5Eserp%7Ctwgr%5Etweet (дата звернення: 09.06.2025).
4. Секретаріат Кабінету Міністрів України. Перелік проєктів міжнародної технічної допомоги. *Урядовий портал*. *Перелік зареєстрованих проєктів з планами закупівель*. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/mizhnarodna-dopomoga/pereliki-zareyestrovanih-proektiv-z-planami-zakupivel (дата звернення: 12.06.2025).
5. Chemonics International Inc. Програма USAID АГРО надасть співфінансування для реалізації 15 проєктів для розвитку переробки сільськогосподарської продукції. *Facebook*. *Програма USAID з аграрного і сільського розвитку*. 26.07.2024. URL: https://www.facebook.com/usaid.agro/posts/866562802175141/ (дата звернення: 12.06.2025).
6. Братко І.В. Правове регулювання міжнародної технічної допомоги: стан, тенденції та перспективи розвитку / ред. А.І. Дмитрієв. Одеса : Фенікс, 2011. 249 с. ISBN 978-966-438.
7. Михайлів М.О. Цивільно-правові засади регулювання міжнародної технічної допомоги в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2004. 140 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/7150/1/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%BA.pdf (дата звернення: 12.06.2025).
8. Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2002, № 153: станом на 12.06.2025. *Офіційний вісник України*. 2002. 07 берез. С. 101.
9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
10. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text.
11. Український культурний фонд. Типова форма договору про надання гранту. *Український культурний фонд*. URL: https://ucf.in.ua/storage/docs/14122021.pdf (дата звернення: 12.06.2025).
12. Представництво німецької неурядової організації «Дойче Шпаркассенштіфтунг фюр інтернаціонале Кооперацію е.В.» в Україні. Договір про надання гранту. *АБ «УКРГАЗБАНК»*. URL: https://www.ukrgasbank.com/upload/file/d4_dogovir_(1).pdf (дата звернення: 12.06.2025).
13. Tetra Tech, Inc. RFQ-UESP-2024-105 - Drilling rig. Attachment F – Tetra Tech Agreement (Purchase Order) Template. *Tetra tech*. *Business Opportunities*. URL: https://bids.sciquest.com/apps/Router/PublicEvent?tab=PHX_NAV_SourcingClosed&CustomerOrg=MSI&SourcingPublicSite_FilterWorkGroup_PublicSite=%5B%2236602%22%5D&SourcingPublicSite_FILTER_BY_BUSINESS_UNIT=undefined&SourcingPublicSite_FILTER_BY_BUSINESS_UNIT_buDisplayName=&SimpleSearch_Keyword=&tmstmp=1748935200476 (дата звернення: 12.06.2025).
14. DAI Global LLC. Рамковий договір на закупівлю. *Громадський простір*. URL: https://www.prostir.ua/wp-content/uploads/2021/12/Attachment-D-BPA-template.pdf (дата звернення: 12.06.2025).

15. Грантова угода із фіксованими зобов'язаннями між Радою міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX) та Громадською Організацією «Асоціація Сталого Розвитку Громад» № FY21-L2D-Ed-FAA-IF: веб-сайт. URL: https://kjourn.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/54/2022/11/FY21-L2D-ED-FAA-IF_Agreement_Prystay-vk-tracking.pdf (дата звернення: 12.06.2025).
16. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text.
17. Office of Management and Budget. Temporary Pause of Agency Grant, Loan, and Other Financial Assistance Programs. Memorandum, for Heads of Executive Departments and Agencies. *University of Southern California*. *USC Department of Contracts and Grants*. 27.01.2025. URL: https://dcg.usc.edu/wp-content/uploads/2025/01/OMB-Memo-Pause.pdf (дата звернення: 12.06.2025).

УДК 346.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.4

ПРАВОВЕ ПОНЯТТЯ «ПІДПРИЄМСТВО» У СВІТЛІ ЗМІН У ГОСПОДАРСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Кикоть П.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри приватного права,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0003-1677-1937
e-mail: pavlo.kykot@kneu.edu.ua

Кикоть П.В. Правове поняття «підприємство» у світлі змін у господарському законодавстві.

У статті розглядається питання про поняття підприємства як правової категорії. За традиційним підходом підприємство є суб'єктом господарювання, який має статус юридичної особи і може існувати в різних організаційно-правових формах. Водночас у чинному законодавстві України підприємство ототожнюється з єдиним майновим комплексом. Такий подвійний підхід потребує виправлення, адже один і той самий правовий термін не повинен вживатися у різних значеннях.

У процесі рекодифікації законодавства, над якою нині працюють правознавці, цей подвійний підхід має бути виправлено. Певні кроки зроблено з прийняттям у 2025 р. Закону України, який визначає особливості регулювання діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань на перехідний період. У цьому Законі термін «підприємство» застосовується виключно щодо державних, казених та комунальних підприємств; а підприємство відокремлене від інших видів юридичних осіб, зокрема від господарських товариств. Закон передбачає перетворення в перехідний період всіх підприємств в організаційно-правову форму товариств (підприємницьких чи непідприємницьких). Отже законодавець передбачає відмову від поняття підприємства як суб'єкта господарювання та розглядає його виключно як майновий об'єкт – єдиний майновий комплекс.

Термін «підприємство» широко вживається в нормативно-правових актах, включаючи підзаконні, та в багатьох випадках в одному і тому самому документі він позначає і суб'єкта господарювання, і майно, залежно від контексту правової норми. Тому втілення зазначеної ідеї в законодавстві буде потребувати копіткої ревізії численних актів законодавства; буде необхідною і реорганізація інформаційних баз даних, передусім, Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України.

Водночас усталене значення терміну «підприємство» безумовно пов'язує його з юридичними особами, які здійснюють господарську діяльність. Виключення «підприємства-суб'єкта» з правової термінології потребує надзвичайних організаційних, інтелектуальних, фінансових зусиль, тому видається невиправданим. Для уникнення подвійного підходу у тлумаченні поняття підприємства доцільно залишати за ним статус суб'єкта господарювання, без ототожнення його з єдиним майновим комплексом.

Ключові слова: підприємство; суб'єкт господарювання; юридична особа; єдиний майновий комплекс; майно суб'єкта господарювання.

Kykot P.V. Legal concept of 'enterprise' in the light of changes in commercial legislation.

The article deals with the concept of enterprise as a legal category. According to the traditional approach, an enterprise is a business entity which has the status of a legal entity and may exist in various organisational and legal forms. At the same time, current Ukrainian legislation identifies an enterprise with a single property complex. This dual approach needs to be corrected, as the same legal term should not be used in different meanings.

This dual approach should be corrected in the process of legislative recodification, which is currently being worked on by legal scholars. Certain steps have been taken with the adoption in 2025 of the Law of Ukraine defining the specifics of regulating the activities of certain types of legal entities and their associations for the transitional period. In this Law, the term 'enterprise' is used exclusively for state-owned, treasury and municipal enterprises; and the enterprise is separated from other types of legal entities, in particular from business associations. The Law provides for the transitional transformation of all enterprises into the legal form of companies (entrepreneurial or non-entrepreneurial). Thus, the legislator provides for the abandonment of the concept of an enterprise as a business entity and considers it solely as a property object - a single property complex.

The term 'enterprise' is widely used in legal acts, including bylaws, and in many cases in the same document it refers to both a business entity and property, depending on the context of the legal provision. Therefore, the implementation of this idea in legislation will require a painstaking revision of numerous legislative acts; it will also require the reorganisation of information databases, primarily the Unified State Register of Enterprises and Organisations of Ukraine.

At the same time, the established meaning of the term 'enterprise' definitely connects it with legal entities engaged in economic activity. Excluding 'enterprise-subject' from the legal terminology would require extraordinary organisational, intellectual and financial efforts, and therefore seems unjustified. To avoid a double approach to the interpretation of the concept of enterprise, it is advisable to retain the status of a business entity, without identifying it with a single property complex.

Key words: enterprise; business entity; legal entity; single property complex; property of a business entity.

Постановка проблеми. Трактування юридичного поняття підприємства є надзвичайно актуальним, адже «підприємство» слугує основоположною одиницею і в приватному, і в публічному праві. Поняття і правовий статус підприємства визначає, як саме визнаються, регулюються та притягуються до відповідальності суб'єкти господарювання. Передусім важливе питання про правосуб'єктність та відповідальність, оскільки підприємство розглядається як окрема юридична особа. А це дозволяє йому володіти майном, укладати контракти, подавати позови та бути відповідачем у суді. Відокремлення статусу підприємства від власників (засновників, акціонерів) має вирішальне значення для визначення відповідальності і захисту особистих активів.

Держава використовує поняття підприємства для того, щоб застосовувати податкове законодавство та визначати зобов'язання, здійснювати моніторинг конкуренції, забезпечувати дотримання у виробничій сфері законодавства про охорону довкілля, антимонопольного законодавства, а також законів про працю та ін. У межах ЄС підприємство є статистичною одиницею, яка використовується в структурній статистиці бізнесу для аналізу економічних показників та прийняття політичних рішень.

Категорія підприємства допомагає регуляторам та судам зрозуміти економічну реальність, що стоїть за складними юридичними структурами, особливо у справах про неплатоспроможність або реструктуризацію. Чітке визначення поняття «підприємство» має важливе значення для міжнародної торгівлі та інвестицій, вирішення юрисдикційних спорів, гармонізації законодавства в різних юрисдикціях.

В українській правовій системі підприємство вважається загально-правовою категорією. Законодавчі визначення підприємства були закріплені в нормах Цивільного кодексу України [1] (ЦКУ) та Господарського кодексу України [2] (ГКУ), де це поняття тлумачилося по-різному. У ст. 191 ЦКУ ідеться про те, що підприємство є майном, а в ст. 62 ГКУ – що воно є суб'єктом господарювання. Логічно, щоб з уведенням в дію Закону України від 9 січня 2025 р. (Закон), на підставі якого з 28 серпня 2015 р. ГКУ втрачає свою чинність [3] ця розбіжність була виправлена і поняття підприємства набуло єдиного визначення. Проте у ст. 1 Закону підприємство визначено як юридична особа, що свідчить про те, що зазначене протиріччя поки що не усунуте, і на перехідний період підприємство залишається як об'єктом (майном), так і суб'єктом (учасником господарської діяльності).

Стан дослідженості проблеми. Питання поняття і правового статусу підприємства як суб'єкта господарювання, а також як єдиного майнового комплексу достатньо досліджені у працях сучасних вчених: В. Борисової, В. Кравчука, Є. Липницької, А. Олійника, І. Патерило, О. Туркота, Л. Цикалюк, О. Шишки, Ю. Юркевича та багатьох інших. Предметом дослідження цих дослідників були

питання про зміст поняття «підприємство», його склад як майнового об'єкта, правовий режим підприємства як об'єкта прав, правовий статус підприємства як суб'єкта господарювання та оподаткування тощо. Праці створювалися переважно до прийняття законодавцем рішення про скасування ГКУ. Тож постає потреба визначення поняття підприємства та його режиму чи статусу у світлі положень нового законодавства, що і є метою цієї праці, що і є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Правовий термін «підприємство» однаково трактується і в українській [4], і в зарубіжній науці [5] та, як правило, пов'язується з суб'єктом правовідносин у сфері бізнесу, економічної діяльності. У юридичних документах він найчастіше описує певну організацію, яка займається комерційною діяльністю, незалежно від того, це дрібний стартап, чи крупна корпорація. Слово «підприємство» в умовах договору або юридичному тексті зазвичай означає, що йдеться про суб'єкт господарювання, який діє з метою отримання прибутку, що може включати будь-що, від сімейної пекарні до загальнонаціональної корпорації. Такий підхід відповідає господарсько-правовому визначенню підприємства, як це зроблено в ст. 62 ГКУ, де підприємство визнане самостійним суб'єктом господарювання, що може створюватися для здійснення підприємництва або для некомерційної господарської діяльності, має статус юридичної особи, має відокремлене майно, самостійний баланс, рахунки в банківських установах тощо.

Підхід, який притаманний цивільному праву, відображений у ст. 191 ЦКУ, де зазначено, що підприємство – це майно, єдиний майновий комплекс, до складу якого входять різні види майна, включаючи ділянки землі, будівлі, устаткування, сировину, інвентар, виготовлену продукцію, майнові права (права вимоги), борги, право на торговельну марку, інше позначення, інші права, якщо інше не встановлено договором або законом.

Такому подвійному підходу до визначення поняття «підприємство» знаходиться пояснення в літературі. Як зазначає В. Борисова, в різних видах правовідносин відповідно до різних обставин одна й та сама правова реальність, безумовно, може існувати в різних «іпостасях». Діяльність підприємства як суб'єкта, який має правоздатність, суб'єктивні права та обов'язки, несе відповідальність, та водночас його існування як об'єкта прав, тобто певних благ, щодо яких суб'єкти вступають у правовідносини, можливо пояснити тільки тим, що підприємство є економічною категорією. В економіці широко трактується поняття підприємства як виробника незалежно від типу виробничої організації. У праві ж економіка знаходить опосередковане вираження, тож економічному поняттю «підприємство можуть відповідати різні правові форми. Як майновий об'єкт підприємство має складну і динамічну структуру, котра безперервно змінюється на основі господарської діяльності. Поєднання у підприємстві як єдиному майновому комплексі різноманітних об'єктів цивільних прав з різними режимами їх правового регулювання у сукупності зумовлюють особливості правового статусу підприємства та його особливе становище серед об'єктів цивільних прав [6, с. 13,15].

Законодавчий підхід, за якого для позначення двох неоднакових правових явищ використовується єдиний термін, на думку О. Шишки, є істотним недоліком, бо як наслідок виникають труднощі на теоретичному рівні та практичному рівнях. Тому цей автор пропонує залишити термін «підприємство» для позначення суб'єкта правовідносин, юридичної особи, а для підприємства як об'єкта використовувати термін «єдиний майновий комплекс підприємства» чи подібний термін, що відображав би суть даного явища. Таке уточнення сприятиме уникненню юридичних конфліктів та спрощенню правозастосовної практику [7, с. 151]. Ми цілком поділяємо думку зазначеного автора про те, що такий подвійний підхід має бути усунуто, на законодавчому рівні має бути прийняте рішення з остаточним визначенням підприємства як узагальненого поняття – суб'єкта господарювання, що має статус юридичної особи.

Логічно, щоб ця проблема була вирішена в процесі рекодифікації законодавства, яка триває нині. Певні очікування щодо цього пов'язуються з Законом України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період», що ухвалений Верховною Радою України 9 січня 2025 р. [3]. У ст. 1 цього Закону підприємство визначено як юридична особа. Проте ідеться виключно про тих юридичних осіб, які (на момент введення Закону в дію) зареєстровані в організаційно-правовій формі державного (комерційного, некомерційного, казенного) підприємства, комунального (комерційного, некомерційного, спільного) підприємства, приватного, дочірнього або іноземного підприємства, або підприємства об'єднання громадян (профспілки, релігійної організації) чи споживчої кооперації. Тоді як у ч. 3 ст. 2 Закону закріплене поняття господарських організацій, до яких віднесено – юридичні

особи, які створені відповідно до ЦКУ, підприємства, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність і зареєстровані у встановленому порядку.

Тобто новий законодавчий підхід суттєво відрізняється від того, який закріплювався в ГКУ. Так у ст. 62 ГКУ термін «підприємство» використовується як узагальнюючий, яким називають всіх суб'єктів господарської діяльності; він об'єднує у єдину категорію юридичних осіб різних організаційно-правових форм. Новий підхід, утілений у Законі показує, що відтепер такий узагальнюючий термін відсутній, адже господарську діяльність здійснюють підприємства та інші юридичні особи (а також фізичні особи – суб'єкти підприємництва). Іншими юридичними особами є господарські товариства та виробничі кооперативи, їх об'єднання. Аналіз тексту Закону дає підстави для висновку, що господарські товариства та виробничі кооперативи більше не вважаються підприємствами, серед видів підприємств не існує підприємств корпоративного типу. У деяких статтях Закону прямо зазначається «підприємства та господарські товариства»; а до підприємств віднесено: державні, комунальні (ч. 1 ст. 1 Закону), приватні, дочірні, іноземні підприємства, а також підприємства об'єднання громадян (профспілок, релігійних організацій), споживчої кооперації (ст. 3 Закону).

Отже поняття підприємства як суб'єкта все одно існуватиме у правовій системі весь перехідний період; так само незмінною залишається норма цивільного законодавства, згідно з якою підприємство є єдиним майновим комплексом, а отже зберігатиметься подвійний підхід до його тлумачення як суб'єкта та об'єкта одночасно.

Загалом наміри законодавця чітко виражені в нормах Закону, які свідчать про те, що від поняття підприємства як суб'єкта законодавець планує відмовитися. Так, відповідно до ст. 14 Закону передбачається припинення підприємств: протягом 6 місяців з моменту введення в дію Закону засновники підприємства (за винятком державних некомерційних підприємств) чи уповноважений суб'єкт управління державною власністю мають прийняти рішення про припинення підприємства, якщо єдиним учасником (засновником) є держава. Винятки встановлено для підприємств, стосовно яких відкрито провадження у справі про банкрутство. Аналогічні дії мають бути вчинені щодо підприємства, єдиним засновником якого є територіальна громада. Всі такі підприємства припиняються шляхом перетворення або ліквідації; державні (комунальні) комерційні та казенні підприємства перетворюються в акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю, в яких 100% акцій (часток) належать державі (територіальній громаді), або в державне (комунальне) некомерційне товариство. Спільне комунальне підприємство має бути перетворене в акціонерне товариство або товариство з обмеженою відповідальністю, або в комунальне некомерційне товариство з обов'язковим збереженням пропорцій участі в цих товариствах територіальних громад.

Отже у перехідний період всі юридичні особи, які наразі є підприємствами, включаючи різноманітні державні, казенні та комунальні підприємства мають бути перетворені в товариства і діятимуть у формі господарських товариств, а по завершенню перехідного періоду статус підприємств втратять або внаслідок реорганізації, або внаслідок ліквідації. Результатом чого буде повна відмова від розуміння підприємства як суб'єкта господарювання, як суб'єкта права як такого. Тобто поняття «підприємство» буде використовуватися у правовому полі виключно у значенні єдиного майнового комплексу, сукупності майна, тобто об'єкта суб'єктивних прав і господарського (цивільного) обороту.

Відповідно має бути проведена масштабна робота – ретельна ревізія всіх актів законодавства, що дотичні до сфери діяльності суб'єктів господарювання, які нині вважаються підприємствами, та внесення до них відповідних змін. Адже в самому лише Податковому кодексі України [8] слово «підприємство» згадується майже сімсот разів; воно присутнє практично в усіх законодавчих актах, які прямо чи опосередковано регулюють економічну діяльність.

Слід зазначити, що перегляду мають піддаватися і норми самого ЦКУ, адже в ньому донині існують положення, в яких слово «підприємство» застосовується у значенні суб'єкта. Так, наприклад, у ст. 722 ідеться про передання речі «підприємству, організації транспорту, зв'язку або іншій особі»; у ст. 820 ЦКУ згадуються підприємство-орендодавець і підприємство-орендар; у ст. 913 – «організації, підприємства транспорту, що здійснюють мультимодальні перевезення» (здійснює дії саме суб'єкт) тощо.

Потребуватимуть внесення змін і підзаконні нормативно-правові акти, а також відповідні інформаційні бази. Насамперед, це стосуватиметься Єдиного державного реєстру підприємств і

організацій України, який відповідно до Положення про нього [9] містить у собі ідентифікаційні, класифікаційні, довідкові, реєстраційні та економічні дані щодо всіх юридичних осіб, що здійснюють господарювання, будь-якої форми власності, організаційно-правової форми, а також про їх відокремлені підрозділи, які діють на території держави, на про відокремлені підрозділи таких суб'єктів України, які знаходяться поза межами нашої держави.

Відтак постає й інша проблема – яким саме поняттям слід замінити «підприємство», адже на сьогодні цей термін охоплює конкретну категорію суб'єктів господарювання і є дуже зручним у практичному використанні.

За Законом України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16 липня 1999 р. [10] категорія «підприємство» охоплює всіх утворених відповідно до закону юридичних осіб, незалежно від форми власності та їхньої організаційно-правової форми, а також створені згідно з законами іноземних держав філії та представництва юридичних осіб, які зобов'язані вести бухоблік і подавати фінансову звітність. Термін поширюється й на операції з виконання бюджетів (державного та місцевих) і складання фінансової звітності про їх виконання відповідно до бюджетного законодавства. Тобто цим терміном охоплюються всі юридичні особи; цей закон застосовує термін «підприємство» винятково у значенні суб'єкта. Тож у цілях ведення бухгалтерського обліку, фінансової звітності та оподаткування узагальнюючим, замінюючим «підприємство» терміном може слугувати «юридична особа». Однак у загальному правовому значенні поняття юридичної особи є значно ширшим, аніж поняття підприємства.

Поряд із цим така «заміна» не завжди є прийнятною; при цьому в одних і тих самих законах підприємство згадується і як суб'єкт господарювання, і як майновий об'єкт. Зокрема, у Законі України «Про акціонерні товариства» від 27 липня 2022 р. [11] згадуються «підприємства, що становлять суспільний інтерес» та, зокрема, голова наглядової ради такого підприємства (ст. 74), отже мова йде про суб'єкта; водночас ідеться про підприємство як об'єкт приватизації, тобто майно (ст. 1). Тому робота, пов'язана з внесенням змін до законодавства з метою узгодження всіх існуючих норм із підходом, за яким підприємство є виключно об'єктом (майном), а не суб'єктом потребуватиме копіткої праці та в цілому титанічних зусиль, які вочевидь не є виправданими.

Доцільно враховувати і той факт, що в інших галузях науки (економіка, соціологія тощо) та в практичній діяльності термін «підприємство» вживається щодо суб'єкта економічної діяльності і його заміна на «юридичну особу» не відповідатиме змісту явища.

На нашу думку менш витратним рішенням є вживання терміну «єдиний майновий комплекс» без ототожнення його з «підприємством»; це вимагатиме тільки внесення змін до ст. 191 ЦКУ. А термін «підприємство» варто залишити як узагальнюючий стосовно всіх суб'єктів господарювання, за винятком фізичних осіб – підприємців. Тому ми погоджуємося з думкою вчених у тому, що ГКУ варто було зберегти та модернізувати, узгодити з іншими законодавчими актами адаптувати до сучасних умов і нових галузей господарських відносин [12, с. 387].

Висновки. Усталене значення терміну «підприємство» безумовно пов'язує його з юридичними особами, які здійснюють господарську діяльність. Такий підхід є традиційним як у правовій науці, так і в економічній теорії та інших галузях науки, він є усталеним у практичній діяльності. Виключення з правової термінології «підприємства» у значенні суб'єкта потребує надзвичайних зусиль – організаційних, фінансових, людських ресурсів тощо, тому не є виправданим. З метою узгодження юридичної термінології та уникнення подвійного підходу у тлумаченні поняття підприємства, доцільно залишати за ним статус суб'єкта господарювання, без ототожнення його з єдиним майновим комплексом як об'єктом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.
3. Закон України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 9 січня 2025 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707.

4. Прокоф'єва М.Ю. Правовий статус підприємства як суб'єкта господарювання. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції до Дня науки «Молодіжний науковий юридичний форум». 2019. С. 225–227.
5. Enterprise – Meaning in Law and Legal Documents, Examples and FAQs. What does «enterprise» mean in legal documents? LegalBrif AI. URL: https://www.legalbriefai.com/legal-terms/enterprise.
6. Борисова В.І. Підприємство в системі об'єктів цивільних прав. Актуальні проблеми приватного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. В.П. Маслова, Харків, 27 лют. 2015 р. Харків, 2015. С. 12–16.
7. Шишка О.Р. Підприємство як суб'єкт та об'єкт цивільних правовідносин у сфері венчурного інвестування: огляд теоретичних точок зору. *Вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. 2023. № 10. С. 148–152.
8. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України» від 22 січня 1996 р. № 118. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118-96-%D0%BF#Text.
10. Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16 липня 1999 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text.
11. Закон України «Про акціонерні товариства» від 27 липня 2022 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text.
12. Сегал Є.А. Причини та наслідки скасування господарського кодексу в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 385–390. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/59.pdf.

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.5

ОПЕРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКІ САНКЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

Лаврін О.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії
ДУ «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»,
адвокат
ORCID: 0009-0004-2848-6476
e-mail:alex-law@outlook.com

Лаврін О. Оперативно-господарські санкції та особливості їх застосування.

У статті аналізуються оперативно-господарські санкції як спосіб позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, порядок, підстави та проблемні питання їх застосування, вносяться пропозиції щодо правового регулювання порядку та умов їх використання.

На основі аналізу законодавства України та наукових праць О.В. Кологойди, А. Бучинської, О.Г. Хрімлі, В.С. Щербини та інших науковців досліджується правова природа оперативно-господарських санкцій.

Ознаки оперативно-господарських санкцій, їх види, підстави та порядок їх застосування законодавчо передбачені Господарським кодексом України, який на момент дослідження є діючим. Використання конкретних санкцій та їх кількість не обмежені переліком встановленим законодавством і визначаються господарським договором.

Особливостями таких санкцій є те, що вони застосовуються сторонами господарського зобов'язання в позасудовому порядку, оперативно, самостійно, в односторонньому порядку незалежно від вини порушника господарського зобов'язання, повинні бути передбачені господарським договором. Можливість визначення сторонами в договорі будь-яких оперативно-господарських санкцій, прямо не передбачених законодавством, забезпечує свободу дій учасників господарських правовідносин, дозволяє створювати нові види таких санкцій з урахуванням особливостей конкретних господарських договорів.

Досліджено порядок та умови застосування оперативно-господарських санкцій в позасудовому порядку у відповідні строки, фіксації фактів правопорушення з урахуванням практичних аспектів, а також проблемні питання застосування таких санкцій після припинення дії норм законодавства які їх регулюють.

Втрата Господарським кодексом України чинності 28 серпня 2025 фактично позбавляє законодавство України норм, які регулюють оперативно-господарські санкції, та тягне складності із застосуванням санкцій, передбачених договором, що зумовлює пропозиції передбачити в кодифікованому акті щодо регулювання господарських (економічних) відносин в Україні норми про оперативно-господарські санкції, письмове повідомлення як документальне вираження їх застосування, строки його розгляду і оскарження та інше.

Ключові слова: господарські санкції, оперативно-господарські санкції, позасудовий захист, захист, суб'єкт господарювання, повідомлення, договір, вина.

Lavrin O. Operational and economic sanctions and the peculiarities of their application.

This article examines operational and economic sanctions as a mechanism for out-of-court protection of the rights of business entities. It discusses the procedure, legal grounds, and practical challenges related to their application, and presents proposals for enhancing the legal framework regulating their implementation and conditions of use.

The legal nature of operational and economic sanctions is explored through an analysis of Ukrainian legislation and the academic contributions of O.V. Kologoyda, A. Buchynska, O.H. Khrimli, V.S. Shcherbyna, and other scholars.

These sanctions are characterized by specific features, types, grounds, and procedures for application, which are currently regulated by the Commercial Code of Ukraine, effective at the time of the study. The range and number of applicable sanctions are not restricted by a statutory list but are instead determined by the terms of commercial agreements.

A key distinguishing feature of such sanctions is that they may be applied by the parties to a commercial obligation extrajudicially, promptly, unilaterally, and independently of the fault of the violating party, provided they are stipulated in the agreement. The ability of the parties to a contract to determine any operational and economic sanctions not explicitly provided for by legislation ensures the freedom of action for participants in commercial legal relations. It enables the creation of new types of sanctions, taking into account the specific terms of particular commercial contracts.

This article examines the procedure and conditions for applying operational and economic sanctions in an extrajudicial manner within the relevant timeframes, the documentation of violations considering practical aspects, as well as problematic issues related to the application of such sanctions after the expiration of the legislative provisions that regulate them.

The repeal of the Commercial Code of Ukraine, effective August 28, 2025, will eliminate the legislative basis for operational and economic sanctions, complicating the enforcement of sanctions specified in contracts. Accordingly, the article advocates for incorporating provisions on operational and economic sanctions into a new codified legal act governing economic (commercial) relations in Ukraine. Such provisions should include written notice as formal documentation of their application, as well as defined timeframes for their review and appeal, etc.

Key words: economic sanctions, operational and economic sanctions, extrajudicial protection, legal protection, business entity, notice, contract, fault.

Постановка проблеми. В сучасних умовах господарювання в Україні питання захисту прав учасників господарських правовідносин мають суттєве, а іноді вирішальне, значення для здійснення господарської діяльності та досягнення її мети.

Воєнний стан в країні і викликані ним обмеження щодо здійснення господарської діяльності та прав громадян, вплив воєнного стану на міграцію працездатного населення, економічні процеси в Україні, динаміка змін діючого законодавства та інші фактори, вимагають забезпечення захисту прав суб'єктів господарювання та унеможливлення порушень прав у майбутньому.

За таких обставин виникає потреба визначення та застосування оперативних способів захисту прав суб'єктів господарювання, які у найкоротші строки та ефективно забезпечать захист та поновлення прав, що дасть змогу досягнути мети господарської діяльності.

Процедури захисту та поновлення прав суб'єктів господарювання, які існують в Україні, а також практика їх використання, безумовно свідчать про можливість оперативного застосування та досягнення мети захисту прав суб'єктів господарювання виключно в позасудовому порядку.

Серед позасудових способів захисту прав господарюючих суб'єктів саме оперативно-господарські санкції дозволяють учасникам господарських правовідносин, при відповідних умовах, без звернення до судових та інших уповноважених органів, самостійно захисти свої права та інтереси в найкоротші строки та ефективно, забезпечити захист своїх прав на майбутнє.

Оперативно-господарські санкції, з урахуванням визначених підстав та порядку застосування, займають гідне місце у системі правових засобів відповідальності та фактично виступають інститутом, який дисциплінує учасників господарських договірних правовідносин, змушує їх дотримуватися взятих на себе зобов'язань.

Скасування Господарського кодексу України та відсутність альтернативних норм, які регулюють питання застосування оперативно-господарських санкцій негативно впливає на можливість використання такого способу позасудового захисту.

Проблеми правового регулювання та застосування оперативно-господарських санкцій, а також поточні зміни діючого законодавства України, мають як теоретичне, так і практичне значення з огляду на особливості сучасних господарсько-правових відносин, що обумовлює нагальну потребу вдосконалення правового визначення та регулювання оперативно-господарських санкцій.

Стан опрацювання проблематики. Тема господарських санкцій, в тому числі оперативно-господарських та їх правова природа, досліджувалась в працях щодо застосування позасудових способів захисту прав суб'єктів господарювання таких науковців, як О.В. Кологойда, А. Бучинська, О.Г. Хрімлі, В.С. Щербина та інші.

Однак самі по собі оперативно-господарські санкції як один із способів позасудового захисту прав суб'єктів господарювання, їх особливості та застосування, залишаються малодослідженими в сучасній юридичній науці.

Незважаючи на наявність розробок з проблематики, яка викладається в цій роботі, ряд питань залишаються не дослідженими і потребують ґрунтовного визначення та узагальнення.

Під час здійснення дослідження використовувались наступні наукові **методи**: аналіз та синтез, узагальнення, порівняння, аналіз документів тощо.

Метою статті є аналіз оперативно-господарських санкцій, порядку та підстав застосування, проблемних питань, які виникають при їх застосуванні, а також внесення пропозицій щодо вдосконалення їх правового регулювання в сучасних умовах господарювання.

Виклад основного матеріалу. Сучасні умови здійснення господарської діяльності, в тому числі з урахуванням воєнного стану та військової агресії на території України, сприяють розвитку та вдосконаленню форм та способів захисту прав суб'єктів господарювання, серед яких застосування господарських санкцій займає гідне місце, забезпечує припинення порушення та попередження повторення порушень в майбутньому.

Господарські санкції – це передбачені законом заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, внаслідок застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки. Тобто господарські санкції дійсно існують як правовий засіб відповідальності у сфері господарювання [1, с. 115].

Аналіз статті 217 Господарського кодексу України дозволяє визначити, що господарськими санкціями визнаються заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, в результаті застосування яких для нього настають несприятливі економічні та/або правові наслідки, а оперативно-господарські санкції є одним з видів господарських санкцій, які наряду з відшкодуванням збитків та штрафними санкціями, застосовуються у встановленому законом порядку за ініціативою учасників господарських відносин [2].

Оперативно-господарські санкції, їх види, підстави та порядок їх застосування законодавчо передбачені Господарським кодексом України, який на момент дослідження є діючим.

Слід зауважити, що 09 січня 2025 року Верховною Радою України було прийнято Закон України № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», який після підписання Президентом України, 27 лютого 2025 року опублікований в газеті «Голос України».

Вказаним законом передбачено визнання Господарського кодексу України таким, що втратив чинність, з дня введення в дію такого Закону, тобто з 28 серпня 2025.

При цьому, законодавцем не передбачено будь-яких норм щодо регулювання оперативно-господарських санкцій як в самому законі, так і в інших нормативно-правових актах.

Такі норми можуть бути передбачені в кодифікованому акті щодо регулювання господарських (економічних) відносин в Україні, необхідність розробки та прийняття якого, після втрати чинності Господарського кодексу України, обумовлена особливостями господарських правовідносин та потребою забезпечення правового господарського порядку в економіці країни.

Таким чином, на момент викладеного дослідження, Господарський кодекс України є діючим і застосовується на території України, що дає можливість виходити з наявності законодавчо закріплених положень щодо оперативно-господарських санкцій, але вже з 28 серпня 2025 Господарський кодекс України втратить чинність, і норм що регулюють статус та застосування таких санкцій в законодавстві України не буде.

Дослідження норм доки діючого Господарського кодексу України свідчать про необхідність наявності не менш ніж на передбаченому цим кодексом рівні законодавчого визначення оперативно-господарських санкцій, порядку та підстав їх застосування, а досвід практичного їх застосування у позасудовому порядку, диктує необхідність більш детального правового регулювання деяких питань використання такого способу захисту прав суб'єктів господарювання.

Відповідно до статті 235 Господарського кодексу України, за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть за-

стосовуватися оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. До суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором. Оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання [2].

Вже зі змісту зазначеної норми треба зробити дуже важливі висновки про можливість застосовування таких санкцій сторонами господарського зобов'язання в позасудовому порядку, оперативно, самостійно, в односторонньому порядку, незалежно від вини порушника господарського зобов'язання. Такі умови застосування, як ознаки саме оперативно-господарських санкцій, суттєво виділяють їх серед передбачених законодавством санкцій.

Головною умовою застосування оперативно-господарських санкцій є, по-перше, вказівка про це у договорі, тобто можливість застосування таких санкцій має бути узгоджена обома сторонами. По-друге, сторони можуть застосовувати лише ті санкції, які вони закріпили у договорі. По-третє, порядок застосування оперативно-господарських санкцій регулюється виключно договором [3, с. 261].

На думку О.В. Кологойди, оперативно-господарським санкціям притаманний ряд ознак, які залежать від конкретного виду господарських відносин. Так, якщо це фондові відносини, то їхніми ознаками є організаційний характер, спрямованість на зміну договірного правовідношення, застосування незалежно від вини порушника договірного зобов'язання, в односторонньому, несудовому порядку, без попереднього пред'явлення претензії порушникові та без звернення до юрисдикційного органу [1, с. 113-114].

М.Ю. Потоцький зазначає, що з особливою гостротою необхідність таких санкцій відчувається у сфері інтелектуальної власності, де захист прав має бути швидким та ефективним, оскільки порушення, пов'язані з нематеріальними об'єктами, значно ускладнюють відновлення становища, що існувало до порушення. Слід погодися з М.Ю. Потоцьким, що наявність такого механізму у законодавстві, як оперативно-господарські санкції, забезпечує економію часу та коштів, а також дозволяє оперативно припинити чи навіть не допустити несприятливі наслідки від протиправної поведінки контрагентів [1, с. 114].

Отже, конкретний вид господарських відносин дійсно впливає на оперативно-господарські санкції, але і притаманні їм загальні ознаки визначені статтями 235–237 Господарського кодексу України, у всіх випадках зберігаються.

При цьому, в науці дискусійним є питання правової природи оперативно-господарських санкцій.

Так, М.С. Карпов визначає оперативно-господарські санкції як передбачені в законі чи угоді сторін заходи юридичного впливу на несправного боржника в договірному зобов'язанні, застосування яких полягає в здійсненні управленою особою односторонніх дій щодо зміни чи припинення договірного зобов'язання у зв'язку з порушенням обов'язків із боку контрагента [4, с. 90].

О.В. Кологойда визначає, що оперативні заходи, що здійснюються під впливом примусу, делегованого законом стороні господарського договірного правовідношення, є оперативно-господарськими санкціями [4, с. 92].

Фактично, усі науковці єдині в визначенні договору основним чинником існування можливості застосування оперативно-господарських санкцій в господарських правовідносинах.

О.В. Подоляк зазначає, що цілком можливо називати оперативно-господарські санкції договірною формою господарсько-правової відповідальності, застосування якої можливе і за порушення, допущені при використанні чужого майна [5, с. 84].

Цікаво, що деякі науковці відносять оперативно-господарські санкції за своєю природою до такого позасудового захисту як «самозахист» суб'єктів господарювання, який прямо не передбачений діючим законодавством, але в юридичній науці виділяється.

Як слушно зазначає І.В. Солод, «самозахист суб'єктом господарювання своїх прав та інтересів передбачає застосування суб'єктом господарювання спрямованих на забезпечення дотримання прав та законних інтересів суб'єкта господарювання будь-яких способів, засобів, мір та заходів, прямо передбачених чи не заборонених законом та таких, що не суперечать усталеній судовій практиці, моральним засадам суспільства та правилам ділового обороту, або утримання від застосування таких». Тобто, в рамках самозахисту суб'єктом господарювання можуть засто-

совуватися як власне способи захисту (оперативно-господарські санкції, як правило), так і інші правомірні дії, що мають охоронно-захисне значення (дії особи в стані необхідності оборони і крайньої необхідності, притримання, страхування інвестицій тощо), проте чіткий процедурний характер у такому разі властивий саме способам самозахисту. О. Беляневич відзначає, що оперативно-господарські санкції характеризуються суттєвими особливостями порівняно з іншими видами господарських санкцій, які застосовуються за невиконання або неналежне виконання господарських договорів: відшкодування збитків, стягнення майнових (штрафних) санкцій – неустойки (штрафу, пені). Оперативні ж заходи впливу загалом мають організаційний характер та безпосередньо спрямовані на перетворення структури правовідношення (зміну послідовності виконання зобов'язання, припинення або зупинення виконання тощо). На її думку, застосування оперативно-господарських санкцій управненою стороною в односторонньому порядку, не дає однозначних підстав говорити про те, що вони виступають різновидом самозахисту прав суб'єктів господарювання. Уявляється, що в цьому випадку має місце скоріше термінологічний збіг, адже і самозахист і застосування в односторонньому порядку оперативних санкції здійснюється правомочною стороною одноособово [6, с. 25–27].

Ю.В. Ярема зазначає, що передбачені Господарським кодексом України оперативно-господарські санкції, які застосовуються у разі порушення другою стороною господарського зобов'язання, можна визначити як засіб негайного реагування на неправомірні дії з боку учасника зобов'язання. Ю.В. Ярема стверджує, що оперативно-господарські санкції є одним із ефективних способів самозахисту прав суб'єктів господарської діяльності [7, с. 238-239].

З огляду на порядок та суб'єктів застосування оперативно-господарських санкцій, важко не погодитись, що такий спосіб захисту є фактично самозахистом, який здійснюється суб'єктами господарювання самостійно, на підставі господарського договору, без звернення до судових або інших уповноважених органів.

Види оперативно-господарських санкцій визначаються Господарським кодексом України, який в статті 236 містить норму про те, що у господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій:

1) одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною;

відмова від оплати за зобов'язанням, яке виконано неналежним чином або достроково виконано боржником без згоди другої сторони;

відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо;

2) відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію, тощо);

3) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання: зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо;

4) відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання [2].

Зазначений перелік містить оперативно-господарські санкції, використання яких найбільш розповсюджене на практиці та які вважаються найбільш ефективними заходами впливу на порушників господарських договірних зобов'язань.

Аналізуючи оперативно-господарські санкції, не можна не визнати, що їх «відмовні» види (відмова від виконання зобов'язання управненою стороною, відмова від оплати за зобов'язанням, відмова від прийняття подальшого виконання за зобов'язанням тощо) мають опосередковано й штрафний характер. Тобто, застосовуючи такі оперативно-господарські санкції, управнена сторона має на меті, крім попередження або припинення правопорушення, також і покарання несправної сторони [8, с. 37].

За загальним правилом не допускається одностороння відмова від виконання зобов'язань, крім випадків, передбачених законом. Водночас Господарський кодекс України встановлює випадки, коли сторони можуть застосовувати односторонню відмову від виконання зобов'язання як оперативно-господарську санкцію [3, с. 261].

Пункт 3 частини 1 статті, закріплює можливість внесення змін до договору в односторонньому порядку. За загальним правилом для внесення змін до договору необхідне волевиявлення обох сторін. Проте, оскільки сторони передбачили у договорі можливість застосування такого виду оперативно-господарських санкцій, як встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань, вважається, що таким чином вони дали свою згоду на її застосування. Якщо сторони передбачили такий вид оперативно-господарських санкцій, як відмову від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушила зобов'язання, то при застосуванні вказаної санкції необхідно повідомити іншу сторону [3, с. 262].

Але і зазначений в частині першій статті 236 Господарського кодексу України перелік не є вичерпним. Частина друга статті 236 Господарського кодексу України визначає, що сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно-господарські санкції [2].

Отже, законодавець визначив свободу учасників господарських правовідносин, безпосередньо сторін господарського договору, у передбаченні оперативно-господарських санкцій, що прямо законом не визначені, але влаштовують сторони договору, відповідають характеру їх правовідносин та очікуванням при захисті прав що виникають при виконанні таких договорів.

Наявність умови про невичерпність переліку оперативно-господарських санкцій та можливість передбачення в договорі будь-яких інших, дійсно забезпечує свободу дій учасників господарських правовідносин, дозволяє змінювати вже наявні або створювати абсолютно нові види таких санкцій, пристосувавши їх як до особливостей умов договору та складу учасників договірних правовідносин, так і до мети, яку сторони таких господарських договорів переслідують при їх укладанні та виконанні.

Сторони одночасно з вибором санкції повинні конкретизувати підставу і порядок її застосування. В основу вибору конкретних санкцій можуть бути покладені як загальні норми про зобов'язання, так і норми про окремі їх види [9, с. 46].

Законодавче встановлення можливості передбачити в договорі інші оперативно-господарські санкції широко використовується суб'єктами господарювання при укладанні господарських договорів.

Так, сторони господарського договору доволі часто визначають в договорі, як оперативно-господарську санкцію, право замовника (сторона яка застосовує санкції) отримати суму нарахованих штрафних санкцій у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням договору та збитків заподіяних порушенням вищевказаного зобов'язання із сум, які підлягають виплаті виконавцю. При цьому визначається, що замовник має право при перерахуванні виконавцю грошових коштів за надані послуги в односторонньому порядку зменшити суму, що підлягає перерахуванню, на суму штрафних санкцій та/або збитків, в тому числі, штрафних санкцій накладених контролюючими органами на сторону господарського договору.

Трапляються дуже цікаві види оперативно-господарських санкцій обумовлені особливостями певних господарських договорів. Так, наприклад, в договорі оренди/суборенди сторони передбачають застосування оперативно-господарських санкцій у випадку прострочення виконання обов'язків по оплаті платежів, встановлених договором, більш ніж на 30 календарних днів, а саме: обмежити повністю або частково споживання орендарем/суборендарем комунальних послуг в об'єкті оренди/суборенди та/або припинити доступ в об'єкт оренди/суборенди. При цьому, робиться застереження про те, що інша сторона не несе відповідальності за майно орендаря/суборендаря розташоване в об'єкті оренди/суборенди, а також за збитки понесені у зв'язку із цим орендарем/суборендарем, орендар/суборендар самостійно здійснює заходи направлені на забезпечення збереження майна та уникнення збитків у випадках застосування до нього оперативно-господарських санкцій.

Існують випадки, коли законодавство яке регулює відповідні правовідносини, прямо передбачає окремі, властиві саме для цих правовідносин, оперативно-господарські санкції.

Зокрема, на підставі ст. 782 ЦК України наймодавець має право відмовитися від договору найму і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців поспіль. Відмовитися від договору має право лізингодавець, якщо лізингоодержувач не сплатив лізинговий платіж частково або у повному обсязі та прострочення сплати становить понад 30 днів (ч. 2 ст. 7 Закону України «Про фінансовий лізинг») [5, с. 87].

Слід звернути увагу, що більшість господарських договорів містять декілька видів оперативно-господарських санкцій і допускають застосування однієї або декількох таких санкцій одночасно.

Законодавче визначення підстав та порядку застосування оперативно-господарських санкцій міститься в діючій на цей час статті 237 Господарського кодексу України [2], відповідно до якої:

- підставою для застосування оперативно-господарських санкцій стороною, яка потерпіла від правопорушення, є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною;
- оперативно-господарські санкції застосовуються у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання;
- порядок застосування сторонами конкретних оперативно-господарських санкцій визначається договором, а у разі незгоди з застосуванням оперативно-господарської санкції заінтересована сторона може звернутися до суду з заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням;
- оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій.

Слід враховувати, що згідно ч. 2 ст. 235 ГК України, до суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання, можуть бути застосовані лише ті оперативно-господарські санкції, застосування яких передбачено договором. Друга особливість полягає у тому, що оперативно-господарські санкції застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання. Тобто для застосування даного засобу впливу достатньо лише одного елемента – складу господарського правопорушення – протиправної поведінки (факту правопорушення) [10, с. 65].

Верховний суд неодноразово, при викладенні своїх висновків щодо правозастосування вказаних норм, підтвердив та конкретизував їх положення, зазначив про те, що «оперативно-господарські санкції застосовують безпосередньо самі суб`єкти господарських відносин в оперативному порядку, тобто без звернення до судових або інших уповноважених органів, і без згоди іншої сторони зобов`язання – це, зокрема, є головною умовою застосування сторонами таких санкцій, про що має бути пряма вказівка в договорі. (подібна за змістом правова позиція наведена у постановах Верховного Суду від 20.08.2018 у справі № 905/2464/17, від 20.10.2020 у справі № 905/267/19, від 15.10.2019 у справі № 905/2319/17, від 18 серпня 2022 року у справі № 910/15271/21)».

Фактично в одних і тих же правовідносинах, законодавчо визначено можливість застосування способу захисту прав суб'єктів господарювання (оперативно-господарських санкцій) виключно в позасудовому порядку та без застосування претензійного (досудового) або судового порядку, з правом звернення до судового захисту прав за наслідками такого застосування стороною, яка незгодна з застосуванням оперативно-господарських санкцій.

Безумовно, при зверненні до суду, в залежності від обставин справи, суд перевірить наявність підстав для застосування суб`єктом господарських відносин конкретних оперативно-господарських санкцій, наявність права на їх застосування, відповідність їх застосування нормам закону та умовам договірних відносин між сторонами, можливо, обґрунтованість такого застосування, але сам застосовувати їх не буде. Суд може застосувати наслідки безпідставного, необґрунтованого та такого, що не відповідає умовам правовідносин між сторонами, застосування оперативно-господарських санкцій, фактично іноді захищаючи господарюючого суб'єкта від порушень допущених іншим учасником відносин при захисті своїх прав.

Однією з важливих особливостей застосування оперативно-господарських санкцій, про яку також зазначає більшість науковців, є відсутність значення вини сторони, яка порушила зобов'язання. Право на накладання санкції виникає на підставі того, що порушення відбулось як таке, незалежно від умислу і наслідків.

Ще однією з особливостей застосування оперативно-господарських санкцій, яка випливає з їх мети та змісту, є те, що вони можуть бути накладені сторонами договору і лише одна на одну. Вони не можуть поширюватись на третіх осіб, наприклад, учасників (засновників) сторін договору або їх посадових осіб (органів управління).

На практиці, при визначенні в господарському договорі порядку та умов застосування оперативно-господарських санкцій, сторони дуже часто передбачають направлення іншій стороні вимоги про застосування оперативно-господарської санкції в вигляді утримання сум нарахованих штрафних санкцій, у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням договору та заподіянням збитків порушенням вищевказаного зобов'язання, із сум, які підлягають виплаті виконавцю (стороні порушнику), тільки у разі та після несплати таких сум самим виконавцем у строки визначені вимогою.

Деякі договори передбачають письмове повідомлення про застосування оперативно-господарської санкції, яке направляється стороні щодо якої застосовується оперативно-господарська санкція.

Отже, для уніфікації застосування оперативно-господарських санкцій, необхідним є визначення на законодавчому рівні відповідного документального вираження (рішення про) застосування оперативно-господарських санкцій в позасудовому порядку.

Необхідно в кодифікованому акті щодо регулювання господарських (економічних) відносин в Україні визначити норми про те, що уніфікованим документальним вираженням одностороннього рішення суб'єкта господарювання щодо застосування позасудового захисту прав суб'єкта господарювання може бути письмове повідомлення про таке застосування, можливо, з елементами вимоги, якщо інше не встановлено законом або договором. Пропозиції щодо статусу такого повідомлення та його змісту вносились дослідником раніше [11, с. 37-38]. Нормативно слід визначити загальне правило про вручення особисто представнику або направлення такого повідомлення цінним листом з описом вкладеного, якщо інше не буде передбачено умовами договору між сторонами.

Таке законодавче визначення єдиного документального вираження застосування оперативно-господарських санкцій, умов та порядку його направлення/пред'явлення значно спростить застосування таких санкцій, служитиме ще однією ознакою застосування саме таких санкцій та саме в позасудовому порядку, виключить необхідність докладного викладення в господарському договорі умов направлення листа/повідомлення/вимоги, а також виключить зловживання з боку учасників договірних господарських правовідносин.

На практиці часто виникають розбіжності в питаннях визначення підстав та порядку використання оперативно-господарських санкцій. Виявлення і вирішення таких розбіжностей та прогалин, в тому числі на законодавчому рівні, повинно не тільки забезпечити єдиний підхід до застосування санкцій, але і значно спростити захист прав суб'єктів господарювання.

Ю.О. Моісєєв та Ю.П. Уралова звертають увагу, що на практиці, при застосуванні оперативно-господарських санкцій, виникають спірні питання щодо наявності підстав та порядку їх використання, а також зловживання правом щодо здійснення цього в односторонньому порядку. У досліджуваних відносинах факт правопорушення полягає у порушенні умов посередницького договору, що може виражатися у дії (наприклад, перевищення страховим агентом своїх повноважень), або у бездіяльності (наприклад, невиконання страховим посередником своїх зобов'язань щодо укладання договорів). Особливості встановлення такого факту в процесі застосування оперативно-господарських санкцій полягають у тому, що наявність такого факту, тобто підстав для їх застосування, визначається безпосередньо стороною договору, внаслідок чого ця ж сторона без звернення до юрисдикційних органів самостійно приймає рішення про притягнення до відповідальності правопорушника [9, с. 44].

Дійсно виникає загальна для всіх випадків необхідність належним чином зафіксувати порушення, хоча деталі такої фіксації залежать від особливостей конкретних господарських правовідносин щодо яких укладено договір та виконуються зобов'язання.

Звичайно, коли мова йде про конкретні дії або факти, які відповідно документально оформлюються, доказом конкретного порушення може бути визначений договором або законом документ що засвідчує дію або подію, настання або ненастання події, від якої ведеться облік строків чи інший факт, який свідчить про виконання чи невиконання будь-яких зобов'язань за договором відповідно до його умов та у встановлені строки.

Склад таких документальних доказів порушення господарського зобов'язання залежить від характеру відносин між сторонами, умов та виду господарського договору, дій сторін і, можливо, інших чинників, уніфікувати які дуже складно.

Ю.О. Моісєєв, Ю.П. Уралова пропонують для того, щоб виключити будь-які непорозуміння щодо наявності фактичної підстави застосування оперативно-господарських санкцій, стороні договору, чиї права порушені, доцільно скласти відповідний акт про порушення. На думку П. Гуйвана, такий акт є правовим документом, який встановлює факт порушення і є одним із засобів доказування при вирішенні питання про відшкодування завданої даним порушенням шкоди [9, с. 45].

Така пропозиція дуже цікава, але необхідно врегулювати порядок оформлення такого Акту, в тому числі з участю представника порушника прав, якщо сторони не визначать інше в договорі. Втім, навіть якщо договором буде визначено можливість сторони, права якої порушені, скласти

такий акт одноособово, без участі представника сторони договору, яка допустила порушення, на практиці порушник може оскаржувати зазначене в акті з посиланням на зацікавленість осіб, які його склали та підписали.

Отже, при внесені до законодавства норми щодо оформлення акту про порушення для застосування оперативно-господарських санкцій, необхідно закріпити обов'язок сторін договору забезпечити участь у його складанні своїх представників протягом конкретного строку визначеного сторонами, з можливістю сторони, права якої порушені, скласти такий акт самостійно, якщо у визначений строк представник іншої сторони договору не прийме участь у його складанні. При цьому, слід було би нормативно визначити, що в такому випадку акт про порушення, якщо сторони визначили необхідність його складання, є беззаперечним доказом порушень зобов'язання.

Але і складання акту про порушення, слід встановити необхідним у випадках, якщо сторони в господарському договорі визнали це обов'язковим, тому що в деяких випадках, коли порушення очевидні і не потребують окремих доказів, підтвердженням є самі документи які засвідчують факт або подію та його (її) дату. Наприклад, складання акту приймання-передачі (повернення) приміщення з оренди/суборенди, або оформлення накладної чи акту приймання-передачі товарів за договором поставки.

Також, питання практичного застосування оперативно-господарських санкцій цікаво розглянути з точки зору судової практики.

Східний апеляційний господарський суд, в Постанові від 15.07.2021 у справі №905/1923/20, визначив наступне: «оперативно-господарські санкції можуть бути застосовані стороною в односторонньому порядку за наявності одночасно таких умов: 1) якщо має місце порушення господарських зобов`язань; 2) відповідні оперативно-господарські санкції передбачені договором; 3) метою їх застосування є припинення або попередження повторення порушень зобов`язання. Зазначені чинники фактично виключають можливість застосування оперативно-господарських санкцій як ефективного способу впливу на порушника зобов`язання після того, як воно вже фактично виконано, а відносини між сторонами є припиненими» та «зобов`язання позивача з виконання робіт за спірним договором є виконаними, а строк договору підряду закінчився, що свідчить про невідповідність дій відповідача меті встановлення оперативно-господарської санкції припинення або попередження повторення порушення зобов`язання та виключає можливість її застосування».

Отже, в більшості випадків, оперативно-господарські санкції повинні застосовуватись до фактичного виконання (в межах строку можливого виконання) сторонами свої обов'язків за договором яким вони передбачені, але у будь-якому випадку, до припинення відносин між сторонами. Інакше, в більшості випадків, в договірному зобов'язанні виключається досягнення мети застосування оперативно-господарських санкцій щодо «припинення або попередження повторення порушень зобов'язання», що є їх головною, а інколи, визначальною умовою застосування. Хоча, така оперативно-господарська санкція як відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання, з огляду на її зміст, фактично може біти застосована і після припинення відносин між сторонами за конкретним господарським договором.

З приводу строків застосування оперативно-господарських санкцій Східний апеляційний господарський суд, в зазначеній Постанові від 15.07.2021 у справі № 905/1923/20, зробив цікави висновки про те, що «Умовами договору підряду передбачено, що про застосування оперативно-господарської санкції відповідач зобов`язаний письмово повідомити позивача, але певного строку такого повідомлення не встановлено. Проте, виходячи із таких основних засад цивільного законодавства, як справедливість, добросовісність та розумність, господарський суд зазначив, що такий строк повідомлення про застосування оперативно-господарської санкції має бути розумним. Це обумовлюється також тим, що позивачу як особі, до якої застосовується оперативно-господарська санкція, надано право не погодитися із нею та оскаржити її до суду, а, отже позивач має бути обізнаний з рішенням відповідача про її застосування у розумний строк.»

Зрозуміло, що в загальному значенні «розумний строк» є найкоротшим, необхідним та раціональним строком для здійснення тих чи інших дій, але в кожному конкретному випадку розумні строки залежать від характеру та умов правовідносин, наявних обставин і багатьох інших факторів.

Існує думка, що з урахуванням ознак санкцій, підстав та порядку їх застосування, строк, протягом якого управнений суб'єкт має право застосувати оперативно-господарські санкції, має бути скороченим порівняно із строками застосування інших господарсько-правових санкцій, інакше

втрачається їх основне призначення. Беручи це до уваги, слід підтримати пропозицію З.Ф. Татькової, яка вважає, що таким строком слід визнати один місяць від дня виявлення порушення та не більше трьох місяців від дня його вчинення [9, с. 45].

Звичайним виходом в такому питанні є передбачення в господарському договорі строків звернення (направлення повідомлення) та строків оскарження. Але такі строки можливо уніфікувати, передбачивши на законодавчому рівні загальні строки для усіх випадків застосування оперативно-господарських санкцій, якщо інше не буде визначено в договорі.

Так, в якості складової частини порядку застосування оперативно-господарських санкцій, слід законодавчо передбачити строк для застосування оперативно-господарських санкцій (направлення повідомлення про їх застосування) в 30 календарних днів з моменту фактичного виявлення порушення прав сторони господарського договору або моменту коли особа, права якої порушені, дізналася чи повинна була дізнатися про таке порушення, якщо сторони господарського договору не визначать інше. Такого строку достатньо для прийняття рішення та реалізації наміру застосування оперативно-господарських санкцій, а передбачення альтернативного строку, як запропоновано «не більше трьох місяців від дня його вчинення», може ускладнити таке застосування, значно розтягнути його в часі або взагалі скасувати можливість захисту порушеного права з огляду на короткостроковість виконання зобов'язань за деякими господарськими договорами.

При цьому, застосування оперативно-господарських санкцій буде вважатись здійсненим, якщо в зазначений строк стороною договору, права якої порушено, повідомлення про застосування направлено поштою цінним листом з описом вкладеного або вручено іншій стороні.

Зважаючи на те, що оперативно-господарські санкції можуть застосовуватись в односторонньому порядку, строків для розгляду вимоги/повідомлення про їх застосування визначати не потрібно. Але, строки оскарження застосування оперативно-господарських санкцій треба визначити на рівні тих же 30 календарних днів з моменту отримання повідомлення про застосування або здійснення відповідних дій стороною захисту, що є справедливим і забезпечить в рівній мірі права та інтереси всіх сторін договору, а також дозволить зберегти оперативність застосування таких санкцій.

Звичайно, все це можливо передбачати в кожному конкретному господарському договорі, але уніфікація подібних умов в кодифікованому акті щодо регулювання господарських (економічних) відносин в Україні, дозволить сторонам при укладанні більшості господарських договорів заощадити час та виключити різне тлумачення сторонами договору умов щодо застосування оперативно-господарських санкцій.

Як зазначалось вище, на цей час норми щодо оперативно-господарських санкцій, саме із зазначенням такої назви, визначенням видів, порядку та підстав застосування, містяться тільки в Господарському кодексі України. Дуже скоро такий кодекс втратить чинність, але діюче законодавство не містить інших норм щодо порядку застосування оперативно-господарських санкцій.

Серед юристів-практиків існує думка, що скасування таких норм щодо прямого регулювання застосування оперативно-господарських не матиме наслідком проблем у практиці, оскільки такі санкції могли бути застосовані, лише якщо вони передбачені договором. Таку думку висловив ще в 2020 році радник АО «ЮФ «Василь Кісіль і Партнери» Юрій Колос [12].

Дійсно, свобода умов договору між господарюючими суб'єктами та можливість передбачити в договорі подібні санкції значно згладжує наслідки відсутності правового регулювання, але скасування діючих на цей час норм, які містять дуже важливі ознаки та умови застосування оперативно-господарських санкцій, має наслідком виникнення запитань, непорозумінь та спірних моментів при позасудовому захисті з використанням оперативно-господарських санкцій, впливає на їх ефективність та змінює підхід до застосування.

Так, поки діюча норма статті 237 Господарського кодексу України, як зазначалось вище, передбачає застосування оперативно-господарських санкцій «в позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання», що визначає межі дій учасників господарських договірних правовідносин, значно спрощує захист прав, скорочує фінансові та часові витрати на таких захист.

Скасування, або відсутність подібної норми, навіть коли оперативно- господарські санкції та порядок їх застосування передбачені господарським договором між сторонами, дозволить іншій стороні звертатися до суду не тільки «з заявою про скасування такої санкції та відшкодування збитків, завданих її застосуванням», як це передбачено на цей час в частині другій статті 237

Господарського кодексу України, але і подавати до суду будь-які інші позови з вимогами, наприклад, «визнати таким що не має права застосовувати санкції», або «визнати безпідставним застосування санкцій», або «визнання іншої сторони такою, що не порушила зобов'язання», або «визнання порушеним порядок застосування санкції» і тому подібне. При цьому, умова договору про застосування оперативно-господарської санкції виключно в позасудовому порядку, без прямого законодавчого визначення цього, може розглядатись як відмова від права на звернення до суду, яка відповідно до частини п'ятої статті 4 Господарського Процесуального кодексу України є недійсною [13].

Також, при припиненні дії Господарського кодексу України, в частині третій статті 235 якого передбачено «застосування оперативно-господарських санкцій незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання», з огляду на існування норм статті 614 Цивільного кодексу України про вину, як підставу відповідальності [14], виникне необхідність доведення вини особи яка порушила зобов'язання та її форми, на що також звертає увагу Юрій Колос [12]. При цьому, умова господарського договору про застосування оперативно-господарської санкції незалежно від вини, може бути розцінена як порушення положень статті 203 Цивільного кодексу України про те, що зміст правочину не може суперечити цьому кодексу, а саме, статті 614 Цивільного кодексу України.

Виникне питання і з застосуванням односторонньої відмови від виконання зобов'язання або зміни зобов'язань. Так, відповідно до статті 525 Цивільного кодексу України, одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускаються [14]. Звісно, умова такої норми щодо «якщо інше не встановлено договором або законом» і передбачене статтею 611 Цивільного кодексу України припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови [14] при порушенні зобов'язання визначає можливість передбачити такі дії сторони, але це буде вже не оперативно-господарськими санкціями, які прямо передбачені законодавством, визначатиметься цивільно-правовими засобами доведення та застосування, а також допустить спір про неоднозначне тлумачення умов договору або визнання окремих умов правочину недійсними в судовому порядку.

Після введення в дію Закону України № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», оперативно-господарські санкції і далі можуть бути передбачені сторонами господарського договору, але відсутність нормативного визначення їх статусу, видів та, головне, підстав та порядку застосування, значно перевантажить зміст господарського договору, ускладнить та розтягне в часі здійснення заходів по застосуванню таких санкцій, збільшить кількість спірних випадків щодо їх використання.

Все вказане не сприятиме здійсненню господарської діяльності та розвитку ділових відносин суб'єктів господарювання, що обумовлює необхідність внесення в діючі законодавчі акти змін або прийняття нових, щодо врегулювання питань оперативно-господарських санкцій, їх видів, підстав та порядку застосування, але вже з урахуванням пропозицій науковців щодо їх вдосконалення.

Висновки. Підсумовуючи досліджене, можливо констатувати унікальний характер оперативно-господарських санкцій та ефективність їх застосування господарюючими суб'єктами.

Суб'єкти господарювання, використовуючи цей інститут, мають можливість в односторонньому порядку, оперативно, незалежно від вини іншої сторони договору, при наявності лише факту порушення господарського зобов'язання, в позасудовому порядку захистити свої права, вплинути на порушника прав не тільки з метою припинення таких порушень, але і для попередження їх повторення, що робить оперативно-господарські санкції одним із ефективних, зручних та затребуваних способів позасудового захисту.

Скасування чинності Господарського кодексу України, єдиного законодавчого акту, який містив норми про оперативно-господарські санкції, нівелює унікальність та оперативність таких санкцій, ускладнює їх застосування, хоча і не позбавляє сторони господарських договорів можливості передбачити та застосувати такі санкції, але з урахуванням загальних норм цивільного законодавства.

Визначальне значення правового регулювання оперативно-господарських санкцій, навіть при збереженні свободи умов договору, складно переоцінити, що свідчить про необхідність заповнення прогалин такого правового регулювання питань існування та застосування оперативно-гос-

подарських санкцій після втрати чинності Господарського кодексу України, шляхом передбачення відповідних норм в кодифікованому акті щодо регулювання господарських (економічних) відносин в Україні.

Проведене наукове дослідження свідчить про нагальну потребу в подальшій науковій розробці питань правового регулювання та практичного застосування оперативно-господарських санкцій, як позасудового захисту прав суб'єктів господарювання. Такі дослідження та опрацювання висвітлених питань можуть бути фундаментом наукового вирішення правових проблем, які виникають при оперативному та ефективному захисті прав суб'єктів господарювання в позасудового порядку та розробки нових, більш ефективних способів такого захисту та механізмів їх здійснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Моргунова Т. І. Господарські санкції як правовий засіб відповідальності у сфері господарювання. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 14. С. 109–116. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2020/14/15.pdf (дата звернення: 04.04.2025).
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text (дата звернення: 04.04.2025).
3. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. В.К. Мамутова. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 687 с.
4. Кологойда О.В. Оперативно-господарські санкції у фондових договірних правовідносинах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. № 39 (1). С. 89–92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_39%281%29__23 (дата звернення: 04.04.2025).
5. Подоляк А.В. Господарсько-правова відповідальність за порушення щодо використання чужого майна у сфері господарювання. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2021. № 1. С. 81–90. URL: https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/11155/12018 (дата звернення: 04.04.2025).
6. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання: монографія / Н.В. Ільків, М.С. Долинська та ін.; за заг. ред. д. ю. н. М.С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 174 с.
7. Хрімлі О.Г. Захист прав інвесторів у сфері господарювання: теоретико-правовий аспект / НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 320 с.
8. Бучинська А., Машевська Д. Оперативно-господарські санкції як різновид господарських санкцій. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 3. С. 35–39. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/3/8.pdf (дата звернення: 04.04.2025).
9. Моісєєв Ю.О., Уралова Ю.П. Щодо застосування оперативно-господарських та адміністративно-господарських санкцій до суб'єктів посередницької діяльності у сфері страхування. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1-2. С. 42–49. URL: https://jpch.donnu.edu.ua/article/view/6046/6075 (дата звернення: 04.04.2025).
10. Ментух Н. Особливості форм господарсько-правової відповідальності за договором лізингу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. № 4 (8). С. 62–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2016_4_14 (дата звернення: 04.04.2025).
11. Лаврін О. Місце позасудового захисту серед форм захисту прав суб'єктів господарювання. *Економіка та право*. № 4 (75). 2024. С. 28–41. URL: https://doi.org/10.15407/econlaw.2024.04.028.
12. Колос Ю., радник АО «ЮФ «Василь Кісіль і Партнери». Що буде, якщо скасувати Господарський кодекс. 31.01.2020. URL: https://thepage.ua/shared/59cba833-9a5b-42d4-9381-226a1c52e08c?locale=uk (дата звернення: 04.04.2025).
13. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 04.04.2025).
14. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 04.04.2025).

УДК 346.3; 336.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.6

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ СУДОВОЇ ДОКТРИНИ РЕАЛЬНОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ

Малецька І.В.,
здобувачка ступеня доктора філософії
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
помічник судді Вінницького окружного адміністративного суду
ORCID: 0009-0001-7276-3002
e-mail: irakravec@gmail.com

Малецька І.В. Окремі аспекти застосування судової доктрини реальності господарської операції.

У статті досліджено окремі аспекти застосування судової доктрини реальності господарської операції в податкових правовідносинах. Її суть полягає в тому, що для податкового обліку значимі наслідки створює лише фактичний, а не задекларований на папері, рух активів. Значення цієї судової доктрини полягає у тому, що вона впливає на предмет і процедури доказування, види доказів та підходи до їх оцінки з метою здійснення юридичної кваліфікації господарської операції. Обґрунтовано, що в умовах відсутності чіткого нормативного визначення терміна «реальна господарська операція» саме судова доктрина виконує функцію правового орієнтира при вирішенні спорів між платниками податків і контролюючими органами щодо визнання протиправними та скасування податкових повідомлень – рішень про донарахування податкових зобов'язань та/або застосування штрафних (фінансових) санкцій.

Зазначено, що суди, вирішуючи питання про підтвердження або спростування реальності господарських операцій, керуються не лише формальними ознаками первинних документів, а й оцінюють фактичний рух активів, економічну доцільність дій платника та інші обставини. Конкретизовано розподіл тягаря доказування залежно від процесуального статусу сторін. Уточнено, що податковий орган має довести наявність ознак нереальності операції, тоді як платник податків – надати допустимі докази фактичного здійснення господарських дій. Розглянуто вплив правових позицій Верховного Суду на формування судової доктрини. Звернуто увагу на зміну підходів до оцінки первинних документів після внесення змін до законодавства про бухгалтерський облік. Показано, що первинні документи мають юридичну силу лише за наявності фактичної операції. Зроблено висновок про необхідність комплексної оцінки доказів, враховуючи зміст господарської операції, а не лише її документальне оформлення, що є ключовим у справедливому вирішенні податкових спорів. Наголошено на тому, що застосування цієї судової доктрини дозволяє суду як підтверджувати, так і спростовувати реальність господарських операцій, спираючись на оцінку кожного окремого доказу та в їх сукупності.

Ключові слова: бізнес, відповідальна поведінка бізнесу, Верховний Суд, належна обачність, первинні документи, податковий контроль, реальність господарської операції, судова доктрина, судова практика, тягар доказування.

Maletska I.V. Certain aspects of the application of the judicial doctrine of the reality of a commercial transaction.

The article examines selected aspects of the application of the judicial doctrine on the reality of commercial transactions in tax legal relations. The essence of this doctrine lies in the principle that only the actual, and not merely the formally declared, movement of assets produces legal consequences for tax accounting purposes. The significance of this judicial doctrine is that it influences the subject matter and procedures of evidence, the types of evidence used, and the approaches to their assessment in order to carry out the legal qualification of a commercial transaction.

It is argued that in the absence of a clear normative definition of the term "real commercial transaction," it is the judicial doctrine that serves as a legal benchmark in resolving disputes between taxpayers and

tax authorities regarding the unlawfulness and annulment of tax notices-decisions on the additional accrual of tax liabilities and/or the imposition of financial (penalty) sanctions. It is noted that courts, when addressing the issue of confirming or refuting the reality of commercial transactions, are guided not only by the formal features of primary documents but also assess the actual movement of assets, the economic rationale of the taxpayer's actions, and other relevant circumstances. The allocation of the burden of proof is specified depending on the procedural status of the parties. It is clarified that the tax authority must prove the existence of indications of the transaction's fictitiousness, while the taxpayer is obliged to provide admissible evidence of the actual conduct of the business activity. The article discusses the influence of the legal positions of the Supreme Court on the development of the judicial doctrine. Attention is drawn to the shift in approaches to the assessment of primary documents following amendments to the legislation on accounting. It is demonstrated that primary documents have legal force only when an actual transaction has occurred. The conclusion is made on the necessity of a comprehensive evaluation of evidence, taking into account the substance of the commercial transaction rather than its documentary form alone, which is crucial for the fair resolution of tax disputes. It is emphasized that the application of this judicial doctrine enables the court both to confirm and to reject the reality of commercial transactions, based on the assessment of each piece of evidence individually and in their entirety.

Key words: business, responsible business conduct, Supreme Court, due diligence, primary documents, tax control, reality of commercial transactions, judicial doctrine, case law, burden of proof.

Постановка проблеми. Сучасний стан правозастосовної практики в сфері оподаткування бізнесу засвідчує системну наявність спорів, предметом яких є встановлення реальності або нереальності господарських операцій. Зазначені спори, як правило, виникають унаслідок податкових перевірок і безпосередньо пов'язані з питаннями правомірності набуття податкових вигод, зокрема щодо включення сум до податкового кредиту з податку на додану вартість (далі – ПДВ) та віднесення витрат до складу витрат при визначенні об'єкта оподаткування податком на прибуток підприємств. Підставою звернення суб'єктів господарювання - платників податків (далі – платник) до адміністративних судів найчастіше є податкові повідомлення-рішення (далі – ППР), винесені контролюючими органами за результатами перевірок, в яких операції визнаються нереальними, а податкові зобов'язання – донарахованими, із одночасним застосуванням штрафних (фінансових) санкцій. Розгляд таких спорів вимагає від суду не лише формального аналізу документів, а й комплексної оцінки економічного змісту правовідносин, відповідності дій платника принципам добросовісності та характеру господарської діяльності. Вирішальну роль у таких спорах відіграють дотримання процесуальних норм, належне визначення предмета доказування, розподіл процесуального обов'язку доведення обставин справи та застосування об'єктивних критеріїв допустимості й належності доказів. Натомість на рівні судової практики спостерігається відсутність єдиного підходу до оцінки обставин та доказів, що підтверджують або спростовують реальність господарської операції.

Матеріально-правову основу розгляду спорів, пов'язаних з нереальністю господарських операцій, складають норми Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», Податкового кодексу України (далі – ПК України) та деяких інших законодавчих актів, а процесуально-правову – норми Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України). Однак відсутність офіційного визначення терміну «реальна господарська операція», різноманітність форм і змісту господарських операцій у практичній діяльності суб'єктів господарювання створюють суду труднощі в юридичній кваліфікації господарської операції на предмет її нереальності в кожному конкретному випадку та зумовлюють застосування певних судових доктрин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розгляду спорів щодо нереальності господарських операцій привертає увагу багатьох науковців. Певні її аспекти висвітлено такими авторами, як О. Зельдина і В. Гришко, М. Корінько, Д. Крилов, Є. Смичок, Р. Ханова та ін. Утім, масив судових справ (загалом у 2024 році на розгляд Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду надійшло понад 22 тис. справ[1]) та неоднозначна правозастосовна практика, подальший розвиток судової доктрини реальності господарської операції свідчить про доцільність продовження наукового аналізу особливостей судового розгляду справ щодо нереальності господарських операцій.

1 Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2024 році. Сайт Верховного Суду. С. 36. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/rizne/Analiz_KAS_2024.pdf .

Метою статті виступає конкретизація окремих аспектів застосування судової доктрини реальності господарської операції на основі аналізу сучасного стану законодавства та правозастосовної практики.

Виклад основного матеріалу. В результаті ознайомлення з судовою практикою можна стверджувати, що при розгляді справ за позовами платників про визнання протиправними та скасування ППР, зокрема щодо донарахування податкових зобов'язань та/або застосування штрафних (фінансових) санкцій, фактично центральним є питання стосовно нереальності господарської операції [1]. На сьогодні у відносинах між суб'єктами господарювання та податковими органами зберігається практика, на яку раніше звернув увагу Я. Греца, і за якою податкові органи в межах здійснюваних повноважень самостійно дають правову оцінку господарським операціям, договорам суб'єктів господарювання, не зважаючи на принцип презумпції правомірності правочинів, закріплений в ст. 204 Цивільного кодексу України [2, с. 7]. Спростовуючи факт реального здійснення господарської операції, контролюючі органи резюмують, що платник безпідставно сформував податковий кредит з ПДВ та/або безпідставно відніс суми таких операцій до складу своїх витрат, та як наслідок, безпідставно зменшив суми своїх податкових зобов'язань з ПДВ або з податку на прибуток підприємств, тим самим піддають сумніву відповідальну поведінку бізнесу.

З судової практики слідує, що відповідні рішення можуть прийматися на основі того, що під час перевірки суб'єкт господарювання не надав податковому органу необхідні документи, якими зазвичай мають супроводжуватися певні господарські операції (наприклад, товарно-транспортні накладні, сертифікати якості, документи про оплату товару та його зберігання та ін.) та/або було виявлено недоліки в оформленні деяких документів, про що зазначається в акті перевірки. За таких обставин контролюючий орган, робить висновок, що виписані на господарські операції документи, не підтверджені фактом їх реального здійснення, а тому не можуть згідно з п. 44.1 ст. 44 ПК України вважатися документами, які підтверджують дані податкового обліку та звітності суб'єкта господарювання. За наявності такого висновку контролюючий орган приймає відповідні ППР [1, с. 30].

Податкові органи при наданні правової оцінки повсякчас вдаються до самостійного застосування судових доктрин і зокрема доктрини реальності господарської операції при оцінці поведінки бізнесу. Суть цієї судової доктрини в тому, що для податкового обліку значимі наслідки створює лише фактичний, а не задекларований на папері, рух активів [2, с. 7]. На цю умову отримання податкових вигод суб'єктами господарювання звертали увагу О. Зельдіна і В. Гришко, зазначаючи, що правові наслідки щодо виникнення права платника на формування податкового кредиту настають лише за реального (фактичного) вчинення господарських операцій з придбання товарів (робіт, послуг) з метою їх подальшого використання у власній господарській діяльності, що пов'язано з рухом активів, зміною зобов'язань чи власного капіталу платника [3, с. 6].

Науковці майже одностайні в поглядах на підстави формування та значення судових доктрин при розгляді податкових спорів. Так, Р. Ханова стверджує, що при розгляді цих спорів формування судових доктрин обумовлене потребою тлумачення правових норм податкового законодавства, заповнення його прогалин, усунення суперечностей з метою досягнення єдиного розуміння приписів податкового законодавства платниками і податковими органами. Знана в цій темі практик, крім судової доктрини реальності господарської операції, виокремила доктрини «ділової мети», «економічної доцільність угоди», «добросовісності платника», «належної обачності», «необґрунтованої податкової вигоди», «превалювання змісту над формою» [4, с. 148]. Проведений аналіз масиву судової практики в сфері оподаткування бізнесу доводить, що при розгляді спорів щодо спростування або підтвердження нереальності господарських операцій суди використовують всі згадані судові доктрини [1], однак інтерес представляє судова доктрина реальності господарської операції.

Щодо розвитку судової доктрини реальності господарської операції заслуговує на увагу висновок Є. Смичка, який в цій доктрині обґрунтував широкий прояв явища «дзеркальних правових позицій». Це явище полягає у тому, що за однакових доказів і критеріїв оцінки господарської операції суд доходить до дзеркально протилежних висновків, зокрема в одних випадках на користь платника, а в інших – податкових органів. Відповідні «дзеркальні правові позиції» автором умовно поділено на три змістовні доктринальні блоки: 1) відсутність трудових та матеріальних ресурсів; 2) принцип індивідуальної відповідальності; 3) юридична оцінка протоколів допиту посадових осіб контрагентів, вироку або ухвали про звільнення відповідальної особи від кримі-

нальної відповідальності в межах кримінального провадження за фактом фіктивного підприємництва [5, с. 7–8]. Наявність протилежних висновків зокрема пов'язана з особливостями предмета доказування та оцінки доказів у межах сформованої судової доктрини.

У КАС України предметом доказування визначено обставини, які підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (ч. 2 ст. 73). З наукового погляду предмет доказування складають всі без винятку обставини, що підлягають встановленню для законного й обґрунтованого вирішення справи, серед яких: факти матеріально-правового значення, доказові факти та факти, що мають виключно процесуальне значення [6].

На нерозривний зв'язок судових доктрин з предметом і процедурами доказування звертала увагу Є. Усенко [7, с. 98–99]. Поділяючи цю думку, інші автори вбачають значення судових доктрин у впливі на предмет доказування при вирішенні спорів у сфері податкових відносин і можливості врахування специфічних фактичних обставин, які не знайшли відображення в нормах матеріального права. Відтак судові доктрини дозволяють суду вирішувати подібні спори незалежно від того, чи унормовані певні фактичні обставини в правових нормах [8, с. 345].

Варто погодитися з тим, що формування та розвиток судових доктрин, зокрема доктрини реальності господарської операції та інших, застосовних для юридичної кваліфікації цих операцій, здійснюється на підставі правових позицій найвищого суду у системі судоустрою, зокрема з питань предмета доказування, належності, допустимості, достовірності і достатності доказів [8, с. 346].

Ще в Листі Вищого адміністративного суду України від 2 червня 2011 р., який у наукових працях називають однією з перших спроб систематизації відомостей про предмет доказування у справах щодо реальності господарських операцій платника, на підставі яких ним було сформовано дані податкового обліку [9, с. 271]. У цьому Листі судам з метою встановлення факту здійснення господарської операції для цілей визначення об'єкта оподаткування податком на прибуток підприємств або податкового кредиту з ПДВ належить з'ясовувати, такі обставини як: 1) рух активів у процесі здійснення господарської операції, для чого дослідженню підлягають усі первинні документи, які мають бути складені для певної господарської операції; 2) наявність спеціальної податкової правосуб'єктності учасників господарської операції, зокрема факт реєстрації на момент вчинення відповідної господарської операції платником ПДВ та можлива обізнаність платника щодо дефектів у правовому статусі його контрагентів; 3) наявність господарської мети при вчиненні відповідних дій платника шляхом перевірки доводів податкового органу, що свідчать про її відсутність у діях платника, зокрема в разі подальшого продажу придбаного товару нижче ціни придбання. Також зі змісту цього Листа можна узагальнити орієнтовний перелік доказів по цих справах, зокрема договори, акти виконаних робіт, документи про перевезення, зберігання товарів, акти перевірки податкових органів, в яких викладено їхні доводи, інші докази на підтвердження предмета доказування [10].

Положення, викладені у цьому Листі, знайшли подальший розвиток, конкретизацію в практиці адміністративних судів та уточнення в сучасних правових позиціях Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду та Великої Палати Верховного Суду, зокрема щодо предмета доказування, розподілу тягаря доказування, визначення засобів доказування тощо.

Предмет доказування безпосередньо пов'язаний зі сформульованими позовними вимогами. Як уже зазначено, переважно позовні вимоги полягають у визнанні протиправним та скасуванні ППР, на підтвердження яких позивач обґрунтовує реальний характер господарської операції, наявність у висновках податкового органу припущень та недостовірних даних.

З огляду на такі позовні вимоги слід ураховувати положення ч. 2 ст. 77 КАС України, відповідно до яких у справах щодо протиправності рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень на нього покладається обов'язок доказування їх правомірності. Водночас, згідно з ч. 1 цієї статті кожна сторона має довести ті обставини, на яких ґрунтуються її вимоги та заперечення, крім встановлених Кодексом випадків звільнення від доказування.

Аналізуючи конструкцію ст. 77 КАС України, фахівці зазначають про залишення відкритим питання про те, чи позивач повинен доводити реальність господарської операції, чи відповідач повинен її спростовувати, відповідь на яке лежить у площині розгляду та вирішення кожної окремої справи [9, с. 270]. Так, розглядаючи це питання, О. Щербакова дійшла висновку, що контролюючий орган має довести об'єктивну сторону, тобто юридичні факти, передбачені диспозиціями

відповідних норм, а платник має право доводити свою невинуватість. Не зважаючи на приписи ст. 77 КАС України проведений нею аналіз судової практики підтвердив, що платник не звільняється повністю від доказування юридично значимих фактів, що складають предмет доказування [6]. Отже, в справах, у яких розглядається питання нереальності господарської операції, тягар доказування поділяється між сторонами справи.

Предмет доказування має доводитися шляхом подання відповідних доказів. Доцільно навести положення ч. 1 ст. 72 КАС України, згідно з якою доказами виступають будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги та заперечення учасників справи, та інші обставини, важливі для правильного вирішення справи. В Кодексі визначено засоби доказування, закріплено положення щодо належності, допустимості, достовірності та достатності доказів (статті 72–76).

У справах щодо нереальності господарських операцій переважно використовуються письмові та електронні докази. Слід звернути увагу, що на відміну від суб'єкта господарювання в КАС України на суб'єкта владних повноважень покладено обов'язок подати до суду всі наявні у нього документи та матеріали, які можуть бути використані як докази у справі (ч. 2 ст. 77). Це означає, що саме податковий орган має переконати суд у нереальності господарської (-их) операції (-й). При цьому важливо наголосити на позиції Верховного Суду щодо того, що податкова інформація в інформаційно-аналітичних базах, на підставі якої встановлено факти, що вказують на нереальність здійсненних господарських операцій, не є належним доказом у справі через те, що вона не є первинним документом, регістром податкового та бухгалтерського обліку, фінансової та іншої звітності, іншим документом, пов'язаним з обчисленням і сплатою податків [11]. Такої ж позиції дотримується Верховний Суд і щодо узагальненої податкової інформації, отриманої за результатами податкового контролю господарської діяльності контрагентів платника, зокрема в контексті оцінки реальності господарських операцій така інформація не відповідає критерію юридичної значущості та не є допустимим і достовірним доказом у розумінні процесуального закону [12].

Водночас поділ тягаря доказування означає, що якщо податковий орган надає докази про наявність у господарській операції ознак нереальності, суб'єкт господарювання має подати докази, які підтверджують її фактичне здійснення, є належними та допустимими у розумінні процесуального закону.

У доктрині реальності господарської операції серед доказів важливе місце відводиться первинним документам, щодо оцінки яких в актуальній судовій практиці дещо змінено підходи. Це пов'язане з уточненням визначення первинних документів у Законі України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні». Верховний Суд, здійснивши тлумачення чинної редакції ст. 9 зазначеного Закону, сформулював правовий висновок, згідно з яким будь-які документи (у тому числі договори, накладні, рахунки, тощо) мають силу первинних лише в разі фактичного здійснення господарської операції. Якщо фактично господарську операцію здійснено не було, відповідні документи не можуть вважатися первинними для цілей ведення податкового обліку, навіть при наявності в них всіх формальних реквізитів, передбачених законодавством [13].

Отже, в разі відсутності факту здійснення господарської операції, первинні документи, виписані на її виконання не будуть визнані судом належними доказами. З огляду на це зауважується, що після внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» первинні документи більше не є автоматичним підтвердженням реальності господарської операції, оскільки вони більше не фіксують і не підтверджують її здійснення, що знижує рівень їх доказовості [9, с. 270].

Також важливо звернути увагу на позицію Верховного Суду, згідно з якою наявність належно оформлених первинних документів є обов'язковою, проте не єдиною ознакою реальності господарської операції. Розвиваючи цю позицію, Верховний Суд наголосив, що наявність або відсутність окремих документів або недоліки їх оформлення не можуть бути виключною підставою для висновку про нереальність господарської операції, але за умови, що інші об'єктивні дані свідчать про факт її здійснення, зокрема це можуть бути зміни в структурі активів та зобов'язань, власному капіталі платника в зв'язку з його господарською діяльністю [14]. Отже, в конкретній справі відсутність певних первинних документів або недоліки в первинних документах можуть не визнаватися судом достатніми доказами на користь позиції податкового органу.

У судовій доктрині реальності господарської операції істотне значення має позиція Великої Палати Верховного Суду, викладена в постанові від 7 липня 2022 р. по справі № 160/3364/19.

Вона полягає у тому, що для вирішення спорів про наявність податкових наслідків за результатами вчинення господарських операцій визначальним є дослідження сукупності обставин та первинних документів, які можуть як підтверджувати, так і спростовувати реальність господарських операцій. Самі по собі первинні документи не є самостійними та достатніми підставами для висновку про нереальність господарських операцій. Однак дослідження наявності або відсутності таких документів сукупно з іншими обставинами справи може свідчити на користь спростування або підтвердження позиції контролюючого органу [15].

Належний підхід до оцінки доказів судом викладено у постанові Верховного Суду від 23 вересня 2022 р. по справі № 640/6932/21. Зокрема, наголошено на тому, що з метою встановлення факту здійснення господарської операції, правомірності формування податкового кредиту з ПДВ, суди попередніх інстанцій мали встановити зміст господарських операцій, договірні умови, фактичний порядок надання робіт (послуг), обсяги і зміст, мету придбання, належним чином дослідити первинні бухгалтерські документи, складені щодо господарських операцій, з'ясувати, чи розкривають первинні документи зміст операцій, та оцінити такі докази кожний окремо та в їх сукупності, а також у сукупності з іншими доказами у справі. У ході розгляду касаційної скарги Колегія суддів зазначила, що суди попередніх інстанцій дотрималися норм процесуального права щодо дослідження та надання оцінки первинним документам, іншим доказам, наявним в матеріалах справи. Натомість контролюючий орган не навів переконливих доводів, що ґрунтуються на об'єктивній інформації та спростовують факти господарської діяльності, засвідчені первинними документами, не надав жодних доказів на підтвердження неповноти, недостовірності та/або супечливості відомостей, які містяться в таких документах. За результатами розгляду Верховний Суд постановив залишити без задоволення касаційну скаргу Центрального міжрегіонального управління ДПС по роботі з великими платниками податків [16].

На підставі проведеного дослідження можна зробити такі **висновки**.

Обґрунтовано, що метою застосування судової доктрини реальності господарської операції при розгляді справ про визнання протиправними та скасування ППР є юридична кваліфікація господарської операції.

Уточнено, що тягар доказування розподілено між сторонами: податковий орган зобов'язаний надавати докази на підтвердження ознак нереальності операції, тоді як платник податків має довести її фактичне здійснення належними та допустимими доказами у значенні процесуального закону.

З'ясовано, що відсутність фактичного здійснення господарської операції тягне за собою визнання судом первинних документів, навіть за формальної відповідності законодавчим вимогам, неналежними доказами, проте в інших випадках відсутність певних первинних документів або їх недоліки не є достатніми доказами для доведення нереальності господарської операції, якщо інші докази підтверджують її фактичне здійснення.

Застосування цієї судової доктрини не має єдиним результатом підтвердження відповідальної поведінки бізнесу у сфері оподаткування, проте дозволяє суду як підтверджувати, так і спростовувати реальність господарських операцій, спираючись на оцінку кожного окремого доказу та їх сукупності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Огляд судової практики Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду щодо оцінки реальності господарських операцій. Рішення, внесені до ЄДРСР, за вересень 2018 – червень 2023 року. URL: https://surl.lu/pjsyun.
2. Греца Я.В. Застосування судових доктрин у податкових спорах та їх вплив на податкове планування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія ПРАВО*. 2016. Вип. 40. Т. 2. С. 7–9.
3. Зельдіна О., Гришко В. Правові аспекти використання податкової накладної для підтвердження факту постачання товару. *Economics and Law.* 2024. № 67(4). С. 3–9. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2022.04.003.
4. Ханова Р. Доктрина доказування у судових провадженнях із вирішення податкових спорів. *Право України*. 2020. № 4. С. 142–152.
5. Смичок Є.М. Судові доктрини у податковому праві : дисер. докт. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2021. 446 с.

6. Щербакова О.Ю. Предмет доказування в податкових спорах: автореф. дисер. канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2015. 20 с. URL: https://surl.li/pbiroo.
7. Усенко Є. Судові доктрини з податкових спорів як комплексна проблема узгодження чинного законодавства та судової практики. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Серія Право.* 2016. № 2 (14). С. 98–102.
8. Мороз В. Процесуальні особливості розгляду податкових спорів із застосуванням принципу належної обачності. *Юридичний вісник*. 2020. № 6. С. 344–350.
9. Крилов Д.Б. Реальність господарської операції в податковому праві: проблеми доказування. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. 2024. Вип. 83: ч. 2. С. 268–276. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.39.
10. Щодо однакового застосування адміністративними судами окремих приписів Податкового кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України: лист Вищого адміністративного суду України від 2 червня 2011 р. № 742/11/13-11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0742760-11#Text.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 1 лютого 2023 р. у справі № 380/9660/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108752157.
12. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 19 червня 2023 р. у справі № 813/4501/13-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111629785.
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 29 липня 2021 р. у справі № 580/2317/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98681476.
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 05 травня 2023 року у справі № 1340/5998/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110678446.
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 7 липня 2022 р. по справі № 160/3364/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852864.
16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 23 вересня 2022 р. по справі № 640/6932/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106412861.

УДК 346.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.7

ЗАКОНОДАВЧИЙ ТА НАУКОВИЙ АСПЕКТИ ГЕНЕЗИСУ ПОНЯТТЯ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Нешик О.С.,
здобувачка ступеня доктора філософії в галузі права,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
заступник голови Господарського суду Вінницької області
ORCID: 0000-0002-8758-5560
e-mail: NOlgaS@i.ua

Нешик О.С. Законодавчий та науковий аспекти генезису поняття фермерського господарства.

В статті досліджується генезис поняття фермерського господарства у законодавстві України та правовій доктрині. Проведено огляд розвитку законодавства за період незалежності України. Констатовано, що основа визначення фермерського господарства як форми підприємницької діяльності громадян залишається незмінною до теперішнього часу. В інших елементах законодавча дефініція фермерського господарства декілька разів змінювалася. З'ясовано, що законодавство не містить чітких положень для відповіді на питання щодо належності фермерського господарства до певної правової категорії. Виявлено положення законодавства, які справили вплив на формування розуміння поняття фермерського господарства як нормативної та наукової категорії.

В юридичній науці проблема теоретичного пізнання поняття фермерського господарства була предметом в різних галузях і піддана розгляду значною кількістю науковців. Науковці критикували офіційну дефініцію фермерського господарства, вказували на її вади і можливість широкого тлумачення. Зокрема, офіційна дефініція фермерського господарства стала підставою для висловлення у фаховій літературі думки про розуміння цього поняття як діяльності, що здійснюється особами у сфері та за умов, визначеними законом, або форми чи організаційно-правової форми юридичних осіб, або суб'єкта господарювання.

На підставі проведеного дослідження зроблено висновок, що законодавче визначення фермерського господарства не містить ознак, які б сприяли розкриттю юридичного змісту цього поняття, тому воно потребує уточнення. Пропонується визначити фермерське господарство як самостійний суб'єкт господарювання, створений громадянами України, які є членами однієї сім'ї та/або родичами для здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції в порядку, передбаченому законами України. Закріплення цього визначення у Законі України «Про фермерське господарство» сприятиме забезпеченню правової визначеності як елементу верховенства права та посиленню публічного порядку.

Ключові слова: верховенство права, господарська діяльність, господарська організація, законодавство, майно, організаційно-правова форма; підприємництво, публічний порядок, статутний (складений) капітал, суб'єкт господарювання.

Neshyk O.S. The legislative and scientific aspects of the genesis of the concept of a farm.

The article studies the genesis of the concept of farming in the legislation of Ukraine and legal doctrine. The development of legislation during the period of independence of Ukraine is reviewed. It is stated that the basis of the definition of farming as a form of entrepreneurial activity of citizens remains unchanged until now. In other elements the legislative definition of farming has been changed several times. For example, supplementing with provisions on the direct indication of the establishment of a legal entity, the purpose of activity - profit and the designated purpose of land. It has been revealed that the legislation does not contain clear provisions to answer the question of belonging of a farm to a certain legal category. The provisions of legislation that influenced the formation of understanding of the concept of farming as a normative and scientific category are revealed.

In legal science, the problem of theoretical cognition of the concept of farming has been the subject in various branches and subjected to consideration by many scientists. They criticized the official definition of the farm, pointing out its shortcomings and the possibility of a wide interpretation. The official definition of farming became the basis for expressing in the professional literature an opinion regarding the understanding of this concept as an activity that is carried out by persons in the sphere and under the conditions cumulatively defined by law, or the form or organizational-legal form of legal entities, or a business entity.

Based on the conducted research, it is concluded that the legislative definition of a farm does not contain features that would contribute to the disclosure of the legal content of this concept, so it requires clarification. It is proposed to define a farm as an independent economic entity established by citizens of Ukraine who are members of the same family and/or relatives to carry out entrepreneurial activities for the production, processing and sale of marketable agricultural products in the manner prescribed by the laws of Ukraine. Enshrining this definition in the Law of Ukraine "On Farming" will contribute to ensuring legal certainty as an element of the rule of law and strengthening public order.

Key words: rule of law, business activity, business organization, legislation, capital, organizational and legal form; entrepreneurship, public policy, authorized (compound) capital, business entity.

Постановка проблеми. На практиці фермерські господарства виступають суб'єктами господарювання, що становлять численну групу сільськогосподарських товаровиробників, власників і користувачів земель сільськогосподарського призначення, відіграють важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки та розвитку сільських територій. Однак таке розуміння фермерських господарств не повною мірою відповідає офіційному визначенню цього поняття як форми підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства України, що закріплене у Законі України «Про фермерське господарство» (далі – Закон).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науці поняття фермерського господарства досліджували А.Г. Барабаш, О.А. Беляневич, О.М. Вінник, О.Д. Костур, Ю.А. Попко, Н.І. Титова, Ю.М. Юркевич та ін. В результаті наукового аналізу сформовано різні погляди на сутність поняття фермерського господарства, його належності до таких правових категорій, як підприємницька діяльність, організаційно-правова форма господарювання або суб'єкт господарювання [1–5]. Така неузгодженість практичного, законодавчого та наукового підходів до поняття фермерського господарства негативно позначається на ефективності законодавства, дії принципу верховенства права та підтриманні публічного порядку, створює практичні проблеми з визначенням приналежності фермерського господарства до певних правових явищ. В сучасних умовах глобалізації та євроінтеграційного курсу нашої держави необхідно забезпечити чіткість та конкретність законодавчої термінології, її наближення до понятійного апарату права Європейського Союзу. Це особливо важливо з огляду на те, що фермер виступає ключовою фігурою в сфері Спільної аграрної політики ЄС. Крім того, важливо подолати розірваність між офіційним і науковим розумінням поняття фермерського господарства, оскільки завданням юридичної науки є формування і розвиток термінологічного апарату законодавства з тим, щоб законодавчі терміни та їх визначення максимально повно відображали реальний зміст відповідного правового явища і були функціональними.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу законодавства та наукових джерел розкрити генезис поняття фермерського господарства та уточнити його визначення.

Виклад основного матеріалу. В національному законодавстві формування поняття фермерського господарства бере початок від прийняття Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. Згідно з закріпленим у ньому визначенням селянське (фермерське) господарство – це форма підприємництва громадян України, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією (ч. 1 ст. 2). Законом було визначено рівноправність цієї форми ведення господарства поряд з підприємствами та господарськими товариствами. Подібне положення міститься у Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р.

Водночас вищенаведене визначення не знайшло належного розвитку в інших положеннях Закону України «Про селянське (фермерське) господарство». Натомість багато його положень формують уявлення про селянське (фермерське) господарство як про суб'єкта господарських від-

носин. Наприклад: право громадян України на добровільне створення господарств (преамбула); родинно-сімейний характер господарства (ч. 2 ст. 2); вимоги і порядок їх створення, у тому числі набуття статусу юридичної особи після державної реєстрації (розділ ІІ); самостійність та самоокупність їх господарської діяльності (розділ ІV), майнові відносини селянського (фермерського) господарства (розділ ІІІ); підстави і порядок припинення діяльності цих господарств (статті 29, 30). За відсутності у Законі чіткого положення щодо організаційно-правової форми такої юридичної особи, практика пішла шляхом державної реєстрації саме селянських (фермерських) господарств.

В 2003 році на заміну застарілому Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» було прийнято Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. У цьому Законі дотепер збережено підхід, за яким фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян. В першій редакції Закону визначення цього поняття було уточнене шляхом прямої вказівки на створення юридичної особи, мету діяльності – отримання прибутку та цільове призначення земель.

З 2003 року громадяни, які бажали вести товарне сільськогосподарське виробництво, могли здійснити державну реєстрацію юридичної особи як фермерського господарства. У зв'язку з цим потрібно зауважити на положення ч. 1 ст. 90 Цивільного кодексу України, згідно з яким найменування юридичної особи має містити інформацію про її організаційно-правову форму та назву. Наведені норми, а також положення Державного класифікатора «Класифікація організаційно-правових форм господарювання», за яким фермерське господарство наводиться як організаційно-правова підприємства [6], сприяли розвитку цього поняття як організаційно-правової форми.

Водночас норми Господарського кодексу України (ст. 114), Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років» (ст. 1) та деяких інших актів вказували на те, що поняття фермерського господарства означає суб'єкта господарювання. Це підтверджували й положення Закону щодо необхідності підготовки установчого договору про створення фермерського господарства та статуту господарства, його державної реєстрації, майнової основи і складу земель, особливостей здійснення господарської діяльності, підстав і порядку припинення діяльності фермерського господарства та ін.

В законодавстві новий етап формування поняття фермерського господарства розпочався в 2016 році й пов'язаний з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31 березня 2016 р. Цим Законом було конкретизовано дефініцію фермерського господарства шляхом розширення видів цільового призначення земель сільськогосподарського призначення, на яких можна вести фермерське господарство, а також внесено низку інших змін до Закону України «Про фермерське господарство», зокрема закріплено можливість ведення цього господарства шляхом державної реєстрації фізичної особи-підприємця, визначено статус сімейного фермерського господарства. Законодавчі новели укріпили розуміння фермерського господарства як суб'єкта господарювання.

В юридичній науці генезис поняття фермерського господарства відбувався в різних галузях (аграрному, господарському, цивільному праві). Науковці критикували офіційну дефініцію фермерського господарства, вказуючи на її низьку якість, зокрема тому що вона акцентує увагу на виробничо-господарській діяльності, її видах, правових засадах користування земельними ділянками [7, с. 14; 1, с. 9]. Деякі науковці, системно оцінюючи положення Закону, стверджували, що в ньому за категорією «фермерське господарство» визнано властивості об'єкта (зокрема у ст. 22 йдеться про фермерське господарство як про цілісний майновий комплекс), суб'єкта та діяльності [1, с. 9].

Отже, законодавча дефініція фермерського господарства не відповідає основним вимогам до неї, зокрема не є єдиною, чіткою, однозначною, стислою, узагальненою та функціональною [8, с. 43], не містить суттєві для правильного застосування терміна ознаки фермерського господарства як правового явища, що свідчить про порушення принципу правової визначеності як складової верховенства права.

Офіційна дефініція фермерського господарства дала деяким науковцям підставу досліджувати це поняття як діяльність, що здійснюється особами у сфері та за умов, сукупно визначеними законом [1, с. 9]. Проте це не дозволяє відмежовувати фермерське господарство від іншої підприємницької діяльності громадян у сфері сільського господарства. За законодавством громадя-

ни мають право займатися підприємництвом, зокрема у сільськогосподарській сфері, за умови державної реєстрації їх як фізичної особи-підприємця або утворення юридичної особи в обраній організаційно-правовій формі.

Також офіційна дефініція фермерського господарства стала підставою для висловлення у фаховій літературі думки щодо розуміння цього поняття як організаційно-правової форми юридичних осіб [5, с. 116].

Окремі дослідники заперечують належність фермерського господарства до організаційно-правових форм юридичної особи. Так, Ю.М. Юркевич зазначив, що фермерське господарство є загальним поняттям, введення якого у законодавство обумовлено метою врегулювання особливостей ведення підприємницької діяльності у сфері сільського господарства та надання окремої державної підтримки тим, хто його веде [9, с. 132]. Інші вважають таке господарство товариством, що сутнісно наближене до виробничих кооперативів, бо має з ними спільні ознаки, як здійснення виробництва товарної сільськогосподарської продукції, членський характер участі, членство тільки фізичних осіб, особиста трудова участь та ін. [1, с. 28, 27]. Проте є група науковців, що підтримують належність фермерського господарства до окремої організаційно-правової форми господарювання, в якій громадяни України реалізують конституційне право на підприємницьку діяльність [2, с. 171; 3, с. 76].

Організаційно-правовою формою є форма здійснення господарської (зокрема підприємницької) діяльності з певною правовою основою, що визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності за зобов'язаннями підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо [6]. Тривалий час організаційно-правова форма відігравала роль ознаки, за якою господарські організації розмежовували з іншими суб'єктами та розрізняли між собою [3, с. 65].

Фермерське господарство могло розглядатися однією з організаційно-правових форм підприємства, оскільки в Законі визначено особливості основних її елементів, зокрема щодо форми власності, порядку формування майнової основи та правового режиму майна; порядку створення та припинення господарства; відносин між членами; управління господарською діяльністю такого господарства та відповідальності за його борги. Проте питання визнання фермерського господарства організаційно-правовою формою стало більш дискусійним після змін до Закону 2016 року, зокрема щодо можливості ведення такого господарства шляхом державної реєстрації фізичної особи-підприємця.

З цього приводу заслуговує на увагу висловлена в літературі думка про те, що фізичні особи можуть здійснювати господарську діяльність в організаційно-правовій формі без створення юридичної особи [10, с. 134]. Цим підтверджується можливість розглядати фізичну особу-підприємця організаційно-правовою формою здійснення господарської діяльності. Деякі дослідники прямо виділяють дві організаційні форми провадження господарської діяльності у галузі сільськогосподарського виробництва: 1) без статусу юридичної особи; 2) зі статусом юридичної особи [11, с. 143]. Враховуючи загальне значення організаційно-правової форми як сукупності специфічних ознак, за якими розрізняють суб'єктів господарювання, а також встановлені ст. 8-1 Закону особливості створення та діяльності сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи, можна підтримати зв'язок поняття фермерського господарства з організаційно-правовою формою господарювання.

Водночас певна організаційно-правова форма є однією з набору важливих ознак суб'єкта господарювання [3, с. 66]. У фаховій літературі з господарського права фермерські господарства вважали різновидом приватного підприємства, яке має спеціальний предмет діяльності та набір специфічних ознак [12, с. 116]. Також актуальною була думка П.Ф. Кулинича щодо належності фермерських господарств до власне сільськогосподарських юридичних осіб [4, с. 259], проте сьогодні на практиці фермерські господарства представлені обома видами суб'єктів господарювання і належать до категорії сільськогосподарських товаровиробників. Отже, ще одна концепція в межах наукового генезису поняття фермерського господарства пов'язана з тим, що це поняття означає самостійного суб'єкта аграрного господарювання.

Ознаками суб'єктів господарювання, крім організаційно-правової форми, називають безпосереднє здійснення господарської діяльності, наявність відокремленого та юридично закріпленого майна господарського призначення, господарських прав та обов'язків, легітимність існування,

самостійна відповідальність за результати господарювання, якщо інший обсяг відповідальності не встановлено законом [12, с. 60].

Фермерським господарствам притаманні всі вищеперераховані ознаки. Однак їх прояв має певні особливості, пов'язані з законодавчою регламентацією організації та здійснення діяльності цих господарств. Так, вони створюються для безпосереднього здійснення господарської діяльності з виробництва товарної сільськогосподарської продукції, здійснення її переробки та реалізації (ч. 1 ст. 1 Закону). Ці господарства не позбавлені права обирати й інші види економічної діяльності, але основний вид діяльності має бути в межах груп 01.1 – 01.5 розділу 01 «Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг» секції А «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство» КВЕД-2010 [13]. Дотримання цієї законодавчої вимоги щодо виду діяльності має значення для відповідності ключовій ознаці фермерського господарства і можливості обирати спрощену систему оподаткування четвертої групи.

На відповідність фермерського господарства ознаці майнової відокремленості вказують положення розділу V Закону, присвяченого майну фермерського господарства. У ньому закріплено, що основним правовим титулом майна цього господарства є право власності, але майно може належати йому і на праві користування, зокрема праві оренди. Ця ознака притаманна всім, у тому числі сімейним фермерським господарствам без статусу юридичної особи, оскільки типова форма договору (декларації) про створення такого господарства передбачає відображення переліку та вартості майна, що добровільно передається членами господарства до його складеного капіталу, на дату укладення договору або подання декларації відповідно [14].

Ознакою суб'єктів господарювання називають легітимність існування, тобто офіційне визнання такого суб'єкта як суб'єкта права. Законом передбачено здійснення державної реєстрації фермерського господарства у порядку, встановленому законом для державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (ст. 8 Закону). Ще однією ознакою суб'єкта господарювання називають наявність господарських прав та обов'язків або господарської правосуб'єктності. Для фермерських господарств перелік прав та обов'язків закріплено у статтях 14, 15 та ін. Закону. Також фермерське господарство може мати й інші права та обов'язки, необхідні йому для здійснення діяльності з виробництва товарної сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації. Ознака самостійної відповідальності за результати господарювання також притаманна фермерським господарствам. Це підтверджується нормами ст. 21 Закону, в ч. 1 якої закріплено, що таке господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах майна, яке є його власністю.

Отже, науковий генезис поняття фермерського господарства допоки не призвів до формування єдиного розуміння цього поняття, а розвивається за трьома напрямами, серед яких найбільш розробленими є розуміння цього поняття організаційно-правовою формою та суб'єктом господарювання.

Висновки. В законодавстві та юридичній науці не сформовано єдиного розуміння поняття фермерського господарства. Законодавчі положення сприяли розвитку в науці розуміння фермерського господарства як діяльності з встановленими законом ознаками, або форми чи організаційно-правової форми підприємницької діяльності громадян в сфері товарного сільськогосподарського виробництва, або суб'єкта господарювання.

Законодавче визначення фермерського господарства не містить ознак, які б сприяли розкриттю юридичного змісту цього поняття, тому пропонується уточнити його таким чином: «фермерське господарство є самостійним суб'єктом господарювання, створеним громадянами України, які є членами однієї сім'ї та/або родичами для здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції в порядку, передбаченому законами України». Закріплення цього визначення у Законі України «Про фермерське господарство» сприятиме забезпеченню правової визначеності як елементу верховенства права та посиленню публічного порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фермерські господарства як учасники цивільних та земельних правовідносин: за матеріалами судової практики: монографія. За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. 288 с.

2. Костур О.Д. Фермерське господарство як організаційно-правова форма ведення товарного сільськогосподарського виробництва в Україні та державах СНД: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 35. С. 171–183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2014_35_18.
3. Беляневич О.А. Про множинність організаційно-правових форм суб'єктів господарювання як одну з умов повоєнного відновлення. *Право України*. 2023. № 10. С. 61–81.
4. Кулинич П. Ф. Принцип плюралізму форм господарювання у правовому забезпеченні товарного сільськогосподарського землекористування в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 258–262. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000160433.
5. Аграрне право: підручник / В.М. Корнієнко, Г.С. Корнієнко, І.М. Кульчій та ін.; за ред. А.М. Статівки. Харків: Право, 2018. 416 с.
6. Державний класифікатор «Класифікація організаційно-правових форм господарювання»: наказ Держспоживстандарту України від 28 травня 2004 р. № 97 (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0097609-04#Text.
7. Беженар Г.М. Правове регулювання використання земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2007. 20 с.
8. Артикуца Н.В. Законодавчі терміни та їх визначення. Наукові записки. Т. 90. Юридичні науки. 2009. С. 39-44. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/ core/bitstreams/9c03ce12-fb3a-45ac-bbe8-3cd3b399686a/content.
9. Юркевич Ю.М. Договірні форми об'єднань фізичних та юридичних осіб у цивільному праві України: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2017. 437 с.
10. Господарське право: підручник / О.П. Подцерковний, О.О. Квасніцька, А.В. Смітюк та ін., за ред. О.П. Подцерковного. Харків: Одіссей6 2012. 640 с.
11. Попко Ю.Я. Правовий статус сільськогосподарських юридичних осіб за цивільним законодавством України. Дисертація д-ра філософії 081 «Право». Львів, 2022. 179 с.
12. Вінник О.М. Господарське право : навч. посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 766 с.
13. Національний класифікатор України «Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010»: наказ Держспоживстандарту України від 11 жовтня 2010 р. № 457 (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text.
14. Типова форма Договору (Декларації) про створення сімейного фермерського господарства: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 5 квітня 2019 р. № 177. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-19#n14.

УДК 346.9: 341.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.8

ПІДГОТОВКА МЕДІАТОРІВ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Харківська К.В.,
кандидат юридичних наук,
засновник Громадської організації
«Центр дослідження проблем громадської безпеки»,
член Асоціації Правників України

Харківська К.В. Підготовка медіаторів в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення.

Стаття присвячена комплексному аналізу проблем підготовки медіаторів в Україні в умовах формування сучасної правової держави та впровадження ефективних інструментів альтернативного вирішення конфліктів. Із прийняттям Закону України «Про медіацію» у 2021 році медіація отримала нормативне закріплення як самостійний інститут позасудового врегулювання конфліктів, однак її практична імплементація стикається з певними складнощами. Однією з ключових причин цього є недосконаліть системи підготовки медіаторів та відсутність цілісної державної політики у сфері формування кадрового потенціалу.

У статті проаналізовано два основні види підготовки медіаторів – базову (обов'язкову) та спеціалізовану (факультативну), докладно розкрито законодавчі вимоги до обсягу та структури навчання. Звернено увагу на відсутність єдиних освітніх стандартів та типових програм, що ускладнює забезпечення однакового рівня компетентності випускників різних навчальних закладів та громадських організацій. Проаналізовано переваги та недоліки наявної конкуренції між закладами вищої освіти та професійними неурядовими організаціями у сфері навчання медіаторів. З одного боку, така конкуренція сприяє зростанню якості освітніх послуг, з іншого – породжує фрагментарність, нерівномірність та нерегульованість у підходах до навчального процесу. Порушено проблему відсутності ефективної моделі оцінювання якості підготовки медіаторів: закон не передбачає обов'язкової сертифікації або форми контролю знань, що створює ризики для якості медіаційних послуг. Обґрунтовано необхідність запровадження такої форми перевірки знань і навичок як іспит. Акцентовано увагу на важливості обов'язкового стажування в реальних процедурах медіації. Досліджено проблеми реєстрації медіаторів: в Україні наразі відсутній єдиний державний реєстр, що зумовлює складнощі у доступі до інформації про фахівців і обмежує прозорість та контроль у сфері медіації. Окрему увагу приділено міжнародному досвіді в аспекті підготовки медіаторів, підкреслено потребу в адаптації кращих міжнародних практик до українських реалій.

Ключові слова: медіація, медіатор, підготовка медіаторів, реєстр медіаторів, вимоги до медіаторів.

Kharkivska K.V. Training of mediators in Ukraine: challenges and prospects for reform.

This article offers a comprehensive analysis of the challenges facing the training of mediators in Ukraine amid the country's ongoing development as a modern rule-of-law state and the introduction of effective tools for alternative dispute resolution. Following the adoption of the Law of Ukraine "On Mediation" in 2021, mediation was formally recognized as an independent institution of out-of-court dispute settlement. However, its practical implementation remains fraught with certain difficulties. One of the key factors impeding progress is the underdeveloped system of mediator training and the lack of a coherent state policy aimed at building human resource capacity in this field.

The article examines two primary forms of mediator training: basic (mandatory) and specialized (optional), with a detailed discussion of the statutory requirements regarding the scope and structure of educational programs. Particular attention is drawn to the absence of unified educational standards and model curricula, which hampers the ability to ensure a consistent level of competence among graduates of various educational institutions and civil society organizations.

The article further explores the advantages and drawbacks of the existing competition between institutions of higher education and professional non-governmental organizations in the field of mediator education. On the one hand, such competition may contribute to improving the quality of training services; on the other, it often results in fragmentation, unevenness, and a lack of regulatory oversight in the approaches to training. Another critical issue addressed is the lack of an effective model for assessing the quality of mediator preparation. The current legal framework does not require mandatory certification or any standardized form of knowledge assessment, which poses serious risks to the quality of mediation services. The article substantiates the need to introduce a formal examination as a means of verifying acquired knowledge and skills, and emphasizes the importance of compulsory internships in real mediation procedures. Finally, the article investigates the issue of mediator registration. At present, Ukraine lacks a centralized state register of mediators, which complicates access to reliable information about practitioners and undermines transparency and accountability in the mediation field. Special attention is given to international experience in mediator training, with an emphasis on the need to adapt best global practices to the Ukrainian context.

Key words: mediation, mediator, mediator training, mediator register, qualification requirements for mediators.

Постановка проблеми. В Україні інститут медіації перебуває на стадії свого розвитку, хоча його правове закріплення вже відбулося із прийняттям Закону України «Про медіацію» у 2021 році. Однак, на практиці вона ще не набула широкого застосування, особливо у сфері бізнес-конфліктів. Це зумовлено низкою чинників: недостатньою поінформованістю підприємців щодо можливостей та переваг процедури, низьким рівнем довіри до інституту медіатора, недостатньою спеціалізацією фахівців у сфері господарських правовідносин, відсутністю дієвої підтримки з боку держави. Водночас необхідно звернути увагу й на позитивні зміни, зокрема: активізувалася діяльність професійних асоціацій медіаторів, зростає кількість навчальних програм для фахівців, започатковано пілотні проєкти щодо залучення медіаторів у деяких судах. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання щодо якості підготовки медіаторів, оскільки від їх компетентності й залежить ефективність процесу медіації, рівень довіри з боку суспільства та авторитетність інституту медіації в цілому.

Метою дослідження є аналіз сучасного стану підготовки медіаторів в Україні у контексті правового регулювання, практичного впровадження та освітніх підходів, а також виявлення проблемних аспектів і перспектив подальшого розвитку цієї сфери з урахуванням міжнародного досвіду та потреб національної правозастосовної практики

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіацію» медіатор - це спеціально підготовлена нейтральна, незалежна, неупереджена фізична особа, яка проводить медіацію [6]. Юридичні особи не можуть виконувати функції медіатора, хоча при цьому законодавством дозволено створювати об'єднання медіаторів для здійснення та захисту прав і свобод членів такого об'єднання та/або розвитку медіації, та/або сприяння впровадженню культури мирного вирішення конфліктів (спорів), та/або здійснення професійного самоврядування медіаторів, та/або для забезпечення надання послуги з медіації (п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіацію») [6]. Незважаючи на відсутність повноважень щодо безпосереднього здійснення медіації, такі добровільні об'єднання відіграють важливу роль у формуванні інституту медіації, оскільки сприяють формуванню професійного середовища медіаторів, впровадженню високих стандартів діяльності в ці сфері, а також поширенню у суспільстві культури позасудового врегулювання конфлікту.

Необхідно звернути увагу, що Закон України «Про медіацію» не встановлює вичерпних вимог до медіаторів, зазначаючи у п. 3-4 ст. 9, що можуть бути встановлені й інші додаткові вимоги. Так, об'єднання медіаторів та суб'єкти, що забезпечують проведення медіації, уповноважені вимагати від тих медіаторів, яких вони включають до своїх реєстрів наявності спеціальної підготовки, певного віку та/або практичного досвіду, освіти тощо. Крім того це право також мають й сторони медіації, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності та підпорядкування, громадські об'єднання [6]. Так, наприклад, у 2025 році проводився конкурсний відбір медіаторів, які залучатимуться центрами з надання безоплатної правничої допомоги. Серед додаткових вимог до кандидатів було зазначено такі як: 1) наявність вищої освіти; 2) проходження дистанційного курсу «Функціонування

системи надання безоплатної правничої допомоги»; 3) відсутність рішень про притягнення медіатора до відповідальності за недотримання норм професійної етики; 4) наявність документів, що підтверджують підвищення професійного рівня медіатора (не обов'язкове, але бажане) [5]. Зазначені додаткові вимоги до кандидатів слугують, з одного боку, певним фільтром якості для гарантування професійності, етичності та відповідності певному рівню підготовки медіаторів, а з іншого – дозволяє ще на етапі відбору забезпечити ефективну інтеграцію відповідного медіатора до конкретної сфери діяльності.

Таким чином, медіатором може бути лише дієздатна фізична особа, до якої висуваються такі вимоги як: 1) проходження підготовки (навчання) спеціального спрямування; 2) відсутність підтримки або симпатії до учасника (учасників) спору (конфлікту); 3) відсутність підлеглості, залежності, контролю як з боку учасників спору (конфлікту), так і органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, інших фізичних і юридичних осіб; 4) відсутність у неї власних поглядів різного характеру, які могли б вплинути на здійснення нею своїх функцій та прийняття рішень; 5) відсутність судимості.

Відповідно до норм чинного законодавства підготовка медіаторів може бути двох видів: базова та спеціалізована. Згідно з ч. 1 ст. 9 Закону України «Про медіацію» проходження базової підготовки є обов'язковою вимогою для медіаторів. Майбутній медіатор може пройти таку підготовку як в Україні, так і за кордоном. У законодавстві встановлені вимоги до базової підготовки: 1) обов'язковість проходження двох форм навчання: теоретичної підготовки і відпрацювання практичних навичок; 2) тривалість навчання - не менше 90 годин навчання (у т. ч. не менше 45 годин практичного навчання). Що стосується спеціалізованої підготовки, то вона здійснюється відповідно до програм навчання, розроблених суб'єктами освітньої діяльності (ч. 3 ст. 10 Закону України «Про медіацію»), та не є обов'язковою. Прикладами відповідної спеціалізованої підготовки є різноманітні курси певного спрямування, зокрема: «Сімейна медіація», «Бізнес-медіація», «Корпоративний медіатор», «Медіатор в бізнесі. Професіоналізація». Крім того, для медіаторів також пропонуються різноманітні тренінги, наприклад, «Транскордонна сімейна медіація», «Поглиблення в інтереси й потреби», «Робота зі спротивом», «Сила запитань», «Навички ненасильницької комунікації в освітньому середовищі» та ін. Тривалість спеціалізованої підготовки у законодавстві не визначено, тому може бути різною, проте обов'язковим є отримання відповідного сертифікату для підтвердження проходження навчання із зазначенням кількості годин навчання, у тому числі практичного навчання, а також додатку з переліком компонентів програми навчання і набутих компетентностей. Такі освітні програми спрямовані на тих медіаторів, які вже мають базову підготовку (обов'язкову), але прагнуть поглибити свої знання та\або отримати спеціалізовані знання та навички у певній сфері. Участь у таких курсах та тренінгах має важливе значення для підвищення кваліфікації медіатора та удосконалення його навичок. З метою забезпечення високого рівня здійснення медіації в Україні, посилення конкурентоспроможності медіатора на ринку послуг, розвитку культури медіації, на наш погляд, таке підвищення кваліфікації повинно мати не хаотичний, а систематизований порядок. Тобто необхідним є нормативне закріплення обов'язкового проходження медіатором певної кількості годин навчання за певний період часу (рік або п'ять років). В сучасних умовах зростаючого попиту на якісну, швидку, позасудову форму урегулювання конфліктів, висококваліфіковані медіатори, які системно проходять таке навчання, будуть відігравати провідну роль у цьому процесі. Це підтверджується й міжнародним досвідом підготовки медіаторів. Наприклад, в Австрії є вимога проходження підвищення кваліфікації медіаторами кожні п'ять років [7, с. 35].

Наявність вищої освіти в Україні не є обов'язковим для медіаторів, проте здебільшого такі особи все ж таки мають юридичну, педагогічну або психологічну вищу освіту. У наукових джерелах існує думка, що психологічна або юридична освіта можуть не тільки не допомагати, а навіть заважати, тому що медіатору дуже важко уникнути безоціночного підходу щодо правильності ухваленого рішення з погляду юриспруденції тощо. І тому обов'язкові вимоги до особи, яка може бути медіатором, не повинні міститися в полі професійних вимог і стажу роботи. Медіатор повинен мати особистісні риси і навички, які відповідають «профілю медіатора», а саме: бути емоційно зрілою людиною, володіти навичками активного слухання, а також мати емпатію [2]. Не можемо у повній мірі погодитись із таким твердженням, оскільки, на наш погляд, наявність юридичної або психологічної освіти слугує вагомою перевагою, а не перешкодою в діяльності медіатора. Так, дійсно є важливим те, щоб медіатори не виконували роль судді під час здійснення

своїх повноважень, а дотримувалися принципу нейтральності, проте це більше стосується питань етики та професійності відповідного медіатора, а не наявності у нього відповідної вищої освіти. Така проблема може виникнути тоді, коли відсутнє чітке розмежування ролей, що, у свою чергу, вирішується навпаки - якісним навчанням. Що стосується психологічної освіти, то її наявність є найбільш бажаною, оскільки сфера конфліктів та функції медіатора безпосередньо пов'язані між собою, надаючи можливість медіатору ефективніше виконувати свою роль, знижувати напруження, налаштовувати сторони на спілкування, підтримувати та спрямовувати взаємодію відповідних суб'єктів у потрібному напрямку (врегулювання спору).

Відповідно до ч. 2 ст. 10 Закону України «Про медіацію» підготовку майбутніх медіаторів здійснюють суб'єкти освітньої діяльності. На сьогодні такими суб'єктами, які проводять базову підготовку медіаторів є громадська спілка «Українська академія медіації», Центр медіації та альтернативного вирішення спорів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Київська школа професійної медіації і перемовин, Центр Медіації Одеського державного університету внутрішніх справ та ін. Така освітня діяльність не потребує ліцензування, проте ці суб'єкти повинні дотримуватись визначених законодавством вимог до програми базової підготовки (тривалість, форми занять, видача сертифікату). Якість такого навчання безпосередньо впливає на ефективність подальшої діяльності медіатора, його здатність професійно виконувати свої функції щодо врегулювання конфлікту.

В Україні наявна логічна конкуренція між закладами вищої освіти та професійними неурядовими організаціями медіаторів як суб'єктами підготовки та перепідготовки майбутніх медіаторів [4, с. 97]. З однієї сторони, це є позитивним, оскільки там, де наявна конкуренція, відбувається підвищення якості надання освітніх послуг, удосконалення програм навчання, орієнтація на потреби ринку, проте з іншого – можуть бути наявними й негативні наслідки, й у першу чергу це стосується відсутності належного контролю за якістю здійснення підготовки медіаторів, різноплановою насиченістю освітніх програм, різним рівнем сформованих компетентностей у відповідних здобувачів. Крім того, відсутність єдиних підходів до базової підготовки медіаторів, тобто коли кожен суб'єкт підготовки майбутніх медіаторів формує освітню програму на власний розсуд, орієнтуючись лише на встановлені законом терміни навчання (не менше 90 годин навчання, у тому числі не менше 45 годин практичного навчання), та встановлюючи власні критерії оцінювання набутих компетентностей, призводить до ризику диференційованого рівня підготовки майбутніх медіаторів. У зв'язку з цим, є важливим створення єдиних стандартів підготовки медіаторів, запровадження механізмів незалежного контролю та оцінювання якості таких програм, а також забезпечення співпраці між закладами вищої освіти, громадськими організаціями та державними установами з метою гармонізації підходів та зміцнення авторитету медіації як ефективного інструменту вирішення конфліктів. Це, у свою чергу, дозволило б гармонізувати систему підготовки фахівців високого рівня та підвищити довіру до інституту медіації.

Виникає також питання щодо форми оцінювання якості сформованих компетентностей за результатами засвоєння навчального курсу базової підготовки майбутніх медіаторів. Закон України «Про медіацію» не розкриває питання щодо того, як має проходити відповідне оцінювання: іспит у формі надання відповідей на питання, залік, диференційований залік, проходження тестування тощо. Визначення рівня сформованості компетентностей будь-якого фахівця є важливим критерієм забезпечення якості підготовки та професійної придатності. Тому, на наш погляд, доцільним є запровадження відповідного контролю у формі іспиту, оскільки під час його складання є можливість демонстрації майбутніми медіаторами як теоретичних знань, так і практичних навичок шляхом надання відповідей на питання, а також вирішення конкретних практичних ситуацій (наприклад, у формі ситуаційних задач).

Деякі науковці пропонують також запровадити участь майбутніх медіаторів як стажистів щонайменше в десяти процедурах медіації [8, с. 110]. Зазначена пропозиція є цілком обґрунтованою, оскільки практичний досвід є важливим елементом підготовки майбутніх медіаторів. Участь у реальних процесах дозволить не лише закріпити отримані знання, а також побачити дієві способи вирішення конфліктів, отримати певний довід та розвинути свої навички. Стажування також створить можливість майбутнім фахівця заповнити імовірні прогалини у їх знаннях, поставити запитання, отримати роз'яснення стосовно певних ситуацій, а також ознайомитися з особистими підходами досвідчених медіаторів до вирішення конфліктів.

Після проходження базової підготовки та отримання сертифікату медіатори включаються до реєстрів. Проте в Україні на сьогодні немає єдиного реєстру медіаторів. Реєстри своїх випускників ведуть суб'єкти освітньої діяльності, що здійснюють підготовку медіаторів (ч. 6 ст. 10 Закону України «Про медіацію»). Крім того, реєстри медіаторів формують й об'єднання медіаторів та суб'єкти, що забезпечують проведення медіації (ч. 1 ст. 14 Закону України «Про медіацію»). Відсутність централізованої реєстрації медіаторів має негативні риси, зокрема, це ускладнює процес пошуку медіатора (у тому числі спеціалізованого у певній сфері ведення конфліктів), унеможливлює процес здійснення централізованого контролю за дотриманням стандартів підготовки та професійної етики тощо. У науковій літературі вже піднімалося питання щодо необхідності формування такого реєстру. Так, Ц. Оганісян пропонує створити та використовувати єдиний державний реєстр сертифікованих медіаторів, розпорядником якого будуть або територіальні органи юстиції, або єдина професійна організація, що об'єднуватиме усіх медіаторів України та визначатиме стандарти професії [4, с. 98-99]. Про доцільність та нагальність створення такого Реєстру медіаторів зазначає й І. Доляновська [1, с. 61] та І. Факас [8, с. 110]. Для багатьох країн світу, де інститут медіації є досить розвинутим, також є характерним ведення Реєстрів медіаторів. Наприклад, у Словаччині реєстр медіаторів веде міністерство юстиції Словацької Республіки. Крім того, особа має успішно пройти відповідне навчання та скласти професійний іспит медіатора, що підтверджується відповідними сертифікатами [3, с. 34]. В Угорщині, Болгарії, Греції, Хорватії, Італії та Австрії такий обов'язок покладений на Міністерство Юстиції, в Португалії – на Генеральний директорат політики юстиції, який є департаментом Міністерства Юстиції, у штаті Луїзіана (США) – спеціально створений комітет при Верховному суді, у Бельгії – Федеральну комісію з медіації, у Швеції –Національну судову адміністрацію тощо. У Республіці Польща медіатори повинні бути внесені до реєстру окружного суду [1, с. 59]. Відповідне інституційне закріплення реєстрів медіаторів на рівні державних органів у багатьох країнах світу свідчить про високий рівень інтеграції медіації у правову систему та визнання її важливості та результативності як ефективного способу вирішення конфліктів. Крім того, доступна інформація з такого реєстру буде допомагати як безпосередньо знайти відповідного медіатора, так і отримати дані щодо його освіти, досвіду роботи, кваліфікації тощо. На практиці це забезпечить більший рівень довіри до інституту медіації як з боку громадян, так і бізнесу.

Висновки. Підготовка медіаторів в Україні є важливим елементом становлення інституту медіації як ефективної позасудової процедури врегулювання конфліктів. Незважаючи на наявність базового законодавства, що визначає правові засади та порядок проведення медіації – Закону України «Про медіацію», існуюча система підготовки медіаторів залишається фрагментарною та недостатньо врегульованою, що зумовлено відсутністю єдиних стандартів до її проведення. Конкуренція між закладами вищої освіти та професійними організаціями медіаторів загалом позитивно впливає на динаміку розвитку відповідних програм, однак за відсутності належного контролю вона може спричинити істотні відмінності у рівні підготовки фахівців. З урахуванням міжнародного досвіду доцільним є запровадження іспиту, створення єдиного державного реєстру медіаторів, а також підвищення ролі держави у координації діяльності суб'єктів підготовки. Лише за умови системного підходу до формування якісного кадрового потенціалу медіація зможе набути належного авторитету та практичного значення в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Доляновська І.М. До питання створення реєстру медіаторів в Україні: теоретико-правовий аспект. *Legal Bulletin*. 2023. № 7. 56–63. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-33X-2023-07-56-63.
2. Єрьоменко Г. Перспективи розвитку медіації в Україні. URL: http://www.ukrmediation.com.ua/files/content/Perspectyvy.pdf.
3. Можайкіна О. Правове регулювання професійної підготовки медіаторів в Україні та Словаччині. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. Т. 124. С. 30–39. DOI: https://doi.org/10.31617/3.2022(124)03.
4. Оганісян Ц. Система підготовки медіаторів в Україні: сучасний стан та перспективи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2 (117). С. 95–101.

5. Оголошено конкурсний відбір медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги. Офіційний сайт «Безоплатна правнича допомога». URL: https://legalaid.gov.ua/novyny/ogolosheno-konkursnyj-vidbir-mediatoriv-yaki-zaluchayutsya-czentramy-z-nadannya-bezoplatnoyi-pravnychoyi-dopomogy-2/.
6. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.
7. Супрун Г. Зарубіжний досвід підготовки медіаторів та можливості його застосування в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 1. С. 34–37.
8. Факас І. Правовий статус медіатора та здійснення медіації в цивільному судочинстві. *Право і суспільство.* 2022 № 4. С. 107–111. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.16.

УДК 347.72
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.9

КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ ЯК ПРИЧИНА ВИНИКНЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ КОНФЛІКТІВ

Христолюбова А.О.,
магістр, кафедра господарського і адміністративного права,
Донецький національний університет
e-mail: angelinassdklik@gmail.com

Христолюбова А.О. Конфлікт інтересів як причина виникнення корпоративних конфліктів.
У цій роботі досліджено одну з ключових проблем корпоративного управління – конфлікт інтересів, що на сьогодні є не лише поширеним, але й складним явищем у діяльності сучасних компаній. Значна увага приділена розумінню його природи, причин виникнення та наслідків для функціонування підприємств. Конфлікти інтересів, зазвичай, виникають у ситуаціях, коли особисті або групові інтереси окремих учасників управлінського процесу вступають у суперечність із цілями компанії, що своєю чергою негативно впливає на якість ухвалення рішень, внутрішню атмосферу й загальний імідж організації.

Зроблено спробу проаналізувати, яким чином відсутність належних механізмів контролю та недосконаліть внутрішньої політики компаній сприяють загостренню цієї проблеми. Підкреслюється, що вчасне виявлення та адекватне реагування на конфлікти інтересів є важливою умовою забезпечення прозорості, підзвітності та довіри до управлінських структур. Це особливо актуально у контексті сучасних викликів, які постають перед бізнесом в умовах глобальної конкуренції та зростання соціальної відповідальності.

У роботі також наведено порівняння різних підходів до трактування поняття конфлікту інтересів у науковій літературі, зокрема вивчено нормативно-правові аспекти регулювання цієї проблеми як на національному рівні, так і в межах міжнародних практик. Розглянуто роль корпоративної етики, внутрішніх політик доброчесності та наглядових органів у формуванні ефективної системи запобігання конфліктним ситуаціям. Особливе місце відведено питанням прозорості процедур прийняття рішень, участі незалежних членів ради директорів та створенню механізмів внутрішнього аудиту.

Крім того, проаналізовано можливості впровадження корпоративних договорів, як одного з інструментів зниження ризиків конфліктів між власниками та управлінцями. Зазначається, що формування зрілої корпоративної культури, яка базується на принципах відкритості, підзвітності та рівності сторін, може стати важливим чинником підвищення стійкості компаній до внутрішніх викликів. Підсумовуючи, автор наголошує на потребі системного та багатовекторного підходу до управління конфліктами інтересів, що включає як правове регулювання, так і практичні етичні інструменти.

Ключові слова: конфлікт інтересів, корпоративне управління, нормативне регулювання, корпоративна етика, механізми врегулювання, ефективність компаній.

Khrystoliubova A.O. Conflicts of interest in corporate governance.
This paper examines one of the key problems of corporate governance – conflict of interest, which is not only widespread but also a complex phenomenon in the activities of modern companies today. Considerable attention is paid to understanding its nature, causes of occurrence and consequences for the functioning of enterprises. Conflicts of interest usually arise in situations when the personal or group interests of individual participants in the management process conflict with the goals of the company, which in turn negatively affects the quality of decision-making, the internal atmosphere and the overall image of the organization.

An attempt is made to analyze how the lack of proper control mechanisms and the imperfection of internal policies of companies contribute to the exacerbation of this problem. It is emphasized that

timely detection and adequate response to conflicts of interest are an important condition for ensuring transparency, accountability and trust in management structures. This is especially relevant in the context of modern challenges facing business in the context of global competition and growing social responsibility.

The paper also compares different approaches to interpreting the concept of conflict of interest in the scientific literature, in particular, it studies the regulatory and legal aspects of regulating this problem both at the national level and within international practices. The role of corporate ethics, internal integrity policies and supervisory bodies in forming an effective system for preventing conflict situations is considered. A special place is given to the issues of transparency of decision-making procedures, participation of independent members of the board of directors and creation of internal audit mechanisms.

In addition, the possibilities of implementing corporate agreements as one of the tools for reducing the risks of conflicts between owners and managers are analyzed. It is noted that the formation of a mature corporate culture, based on the principles of openness, accountability and equality of the parties, can be an important factor in increasing the resilience of companies to internal challenges. In conclusion, the author emphasizes the need for a systemic and multi-vector approach to managing conflicts of interest, which includes both legal regulation and practical ethical tools..

Key words: conflict of interest, corporate governance, regulatory regulation, corporate ethics, digitalization, mechanisms for resolution, company efficiency.

Постановка проблеми. Конфлікти інтересів у корпоративному управлінні є однією з ключових проблем сучасного бізнес-середовища. Вони виникають унаслідок розбіжностей між інтересами різних учасників корпоративних відносин, зокрема, акціонерів, менеджменту, ради директорів та інших стейкхолдерів. Такі конфлікти можуть призводити до неефективного управління, фінансових втрат та порушення прав учасників корпоративних відносин.

Конфлікт інтересів відіграє ключову роль у виникненні корпоративних конфліктів, виступаючи не лише їхнім каталізатором, а й фундаментальною причиною. У сучасних правових системах його врегулювання є важливим елементом механізмів стримування та противаг, що сприяє прозорості та відповідальності в управлінні компаніями. Особливо це помітно в європейській практиці, де законодавчі норми щодо запобігання конфліктам інтересів є жорсткими, а їх недотримання може призвести до серйозних юридичних та репутаційних наслідків для порушників.

Попри значну увагу до питань вирішення корпоративних конфліктів, основним завданням має стати розробка ефективних механізмів їхнього попередження. Запобігання конфліктам інтересів на ранніх етапах здатне суттєво знизити ризики корпоративних спорів, забезпечуючи стабільність та ефективність управління компаніями. Для цього необхідне комплексне дослідження природи конфлікту інтересів, чітке визначення його понять, класифікація основних видів і розробка дієвих методів регулювання.

Важливим аспектом є також аналіз міжнародного досвіду та правових підходів до врегулювання конфліктів інтересів. Впровадження найкращих світових практик у корпоративне управління сприятиме не лише зменшенню внутрішніх конфліктів, а й підвищенню інвестиційної привабливості компаній.

Метою цієї статті є дослідження конфлікту інтересів як першопричини корпоративних конфліктів, визначення його механізмів запобігання корпоративним конфліктам .

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цій проблематиці присвячена монографія Ю.М. Жорнокуя «Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект» [1]. Наукову цінність для розробки проблематики корпоративних конфліктів представляють праці таких авторів як О.В. Гарагонич [2], Л.М. Дорошенко [3], [4], І.В. Спасибо-Фатєєва [5], Т.Б. Штим [6] та інших. Проте у зв'язку з набранням чинності законами про ТОВ та ТДВ, про АТ, з істотною модернізацією корпоративного законодавства, що не принесло очікуваної визначеності у вирішенні питань розв'язання корпоративних конфліктів, відсутністю єдиної правозастосовної практики, а також з урахуванням недостатньої наукової розробки порушеної проблематики є підстави стверджувати про об'єктивну необхідність дослідження питань корпоративних дедлоків [7, с. 16].

Виклад основного матеріалу. Вбачається, корпоративні конфлікти виникають через наявність певних передумов, які слугують відправною точкою для їхнього розвитку. Однією з ключових таких передумов є конфлікт інтересів, оскільки саме його існування створює можливість для виникнення корпоративних спорів.

Корпоративні конфлікти виникають як наслідок фундаментальних характеристик корпоративної структури, зокрема відокремлення права власності від оперативного управління компанією. Це означає, що власники підприємства не здійснюють безпосереднього контролю над його діяльністю та можуть оцінювати його стан лише на основі інформації, наданої менеджментом, а також за показниками виплачених дивідендів і динамікою ринкової вартості акцій.

У зв'язку з різним правовим становищем їх учасників, між ними можуть виникати конфліктні ситуації, що іноді переростають у корпоративні конфлікти. Вони зумовлюються, по-перше, різною спрямованістю інтересів як акціонерів (у т. ч. й між собою), так і товариства в цілому; по-друге, бажанням акціонерів збільшити обсяг своїх можливостей впливу на корпоративне управління; по-третє, порушенням суб'єктивних корпоративних прав та/або інтересів акціонерів [1, с. 13].

Розгляд питань щодо визначення правової природи корпоративного конфлікту інтересів безпосередньо пов'язаний зі з'ясуванням галузевої приналежності корпоративних відносин. Сучасний стан вчень про останні дозволяє виокремити дві позиції відносно їх правовій природі – її розглядають як цивілістичну або як господарську. Крім того, аналізується проблематика щодо самостійності чи віднесення їх до однієї з уже відомих груп приватних відносин [1, с. 13].

В українському законодавстві наразі немає офіційного визначення поняття «корпоративний конфлікт», і воно залишається недостатньо розкритим у національній правовій доктрині. Проте загалом під корпоративними конфліктами розуміють спори, що виникають між юридичною особою корпоративного типу, її учасниками (акціонерами) та керівництвом. Останнім часом активну роль у таких конфліктах почали відігравати й бенефіціари компаній – особи, які мають визначальний вплив або контроль над діяльністю юридичної особи, зокрема через ланцюг володіння або управління.

Основою корпоративних конфліктів зазвичай є розбіжності між інтересами керівників компанії, її кінцевих бенефіціарів, акціонерів і управлінців, а також між мажоритарними та міноритарними акціонерами.

На жаль, у нормативно-правових актах, що регулюють діяльність акціонерних товариств, термін «конфлікт інтересів» зазвичай використовується у вузькому значенні або взагалі не отримує чіткого визначення. Більше того, у ключовому для акціонерних товариств законодавчому акті – Законі про АТ – цей термін навіть не згадується.

Інтереси, що виникають у сфері корпоративних відносин в акціонерів та АТ, у юридичній літературі називають корпоративними. При цьому корпоративні інтереси АТ відносять до загальних, а акціонерів до індивідуальних [8, с. 408].

Як вважає І.В. Спасибо-Фатєєва, інтерес акціонерів як власників акцій полягає в настільки ефективному управлінні капіталом, за якого він приносив би достатню кількість прибутку, від чого безпосередньо залежить не тільки одержання дивідендів за акціями, а й їх ринкова ціна, що є важливим для акціонера при реалізації ним свого повноваження щодо розпорядження акціями [9, с. 316].

У корпоративному середовищі конфлікт інтересів виникає, коли особи, відповідальні за прийняття рішень, керуються власними економічними чи управлінськими інтересами, що суперечать інтересам компанії, акціонерів або інших зацікавлених сторін. Зокрема, керівництво може ухвалювати рішення, спрямовані на отримання особистої вигоди, нехтуючи стратегічними цілями підприємства та правами міноритарних акціонерів. Це провокує суперечки між менеджментом і власниками бізнесу, що ускладнює корпоративні відносини. Як наслідок, такі ситуації можуть призводити до судових позовів, блокування ключових рішень і загальної дестабілізації роботи компанії, що спричиняє корпоративні конфлікти.

Корпоративні конфлікти зазвичай виникають через те, що на етапі створення товариства його засновники діють недостатньо обачливо, беруть на себе зобов'язання та покладаються на чесність один одного. Їхні взаємовідносини носять фідуціарний характер, що передбачає взаємну довіру. Якщо статутний капітал розподілений порівну, наприклад, у співвідношенні 50 на 50 відсотків, засновники на момент створення компанії сподіваються на збереження партнерських і безконфліктних відносин у майбутньому. Засновники на момент створення компанії сподіваються на збереження партнерських і безконфліктних відносин у майбутньому. Однак із часом ці очікування часто не справджуються: між партнерами виникають розбіжності у баченні розвитку бізнесу, управлінських рішеннях або розподілі прибутку, що зрештою призводить до глибоких корпоративних конфліктів і блокування діяльності компанії.

У більшості випадків узгодити інтереси акціонерів і акціонерного товариства як учасників корпоративних відносин задля досягнення спільної мети досить складно. Внаслідок цього розбіжності між інтересами власників акцій і товариства або суперництво схожих інтересів, наприклад, між мажоритарними та міноритарними акціонерами, стають причиною виникнення конфлікту інтересів.

На практиці протилежність (конкуренція) інтересів акціонерів і АТ у сфері корпоративних відносин сама по собі не призводить до яких-небудь правових наслідків. Але як тільки носії різних інтересів вчиняють дії, спрямовані на реалізацію їхніх інтересів, на досягнення цілей, відмінних від цілей інших учасників корпоративних відносин, виникає конфлікт, тобто зіткнення, серйозні розбіжності, протиборство сторін [10, с. 25].

Щоб запобігти корпоративним конфліктам, засновникам товариства необхідно ще на етапі його створення передбачити потенційні ризики та закріпити механізми їх врегулювання. Для цього варто детально сформулювати відповідні положення в статуті або укласти корпоративний договір, що визначатиме права, обов'язки та порядок взаємодії між учасниками.

Якщо ж ці питання залишити поза увагою та, наприклад, зареєструвати товариство на основі модельного статуту чи підписати стандартний установчий документ, у майбутньому можуть виникнути серйозні труднощі. У такій ситуації доведеться керуватися виключно положеннями Закону про ТОВ та ТДВ, який, зокрема, не передбачає можливості виключення учасника, навіть якщо він, наприклад, переїхав за кордон і більше не зацікавлений у діяльності компанії. Водночас інші засновники, які залишаються в Україні, можуть зіткнутися з труднощами у прийнятті важливих рішень щодо управління товариством, що значно ускладнить його роботу [1].

Замість вирішення корпоративного конфлікту вже після його виникнення доцільніше запобігати його появі шляхом укладення корпоративного договору. Такий договір сприяє більш ефективному управлінню компанією, оскільки чітко визначає порядок реалізації корпоративних прав учасників, робить цей процес прозорим і зрозумілим, а також встановлює механізми вирішення можливих спорів.

Основною метою корпоративного договору є досягнення балансу інтересів усіх його сторін і мінімізація ризиків виникнення конфліктних ситуацій у корпорації. Якщо ж конфлікт усе-таки виникає, договір допомагає знайти оптимальні шляхи його врегулювання. Таким чином, корпоративний договір є ефективним інструментом корпоративного управління, що перебуває в розпорядженні учасників компанії.

Цю позицію також активно підтримують науковці, зокрема ДорошенкоЛ.М.,яка наголошує на важливості корпоративного договору для встановлення прозорих правил взаємодії між учасниками корпорації та запобігання корпоративним конфліктам [7, с. 19].

Корпоративні договори не можуть вважатися універсальним засобом розв'язання всіх внутрішніх суперечностей чи конфліктів, що виникають у корпоративному середовищі. Водночас вони відіграють важливу роль у побудові ефективної системи управління та забезпеченні стабільного функціонування компанії. За умови належного запобігання зловживанням корпоративними правами, а також за критичного осмислення й адаптації іноземного досвіду вітчизняним законодавцем, можна сформувати нормативне регулювання, яке відповідатиме актуальним викликам сучасного українського суспільства та сприятиме подальшій модернізації корпоративного законодавства.

Конфлікт інтересів у корпоративному управлінні являє собою ситуацію, за якої особисті чи фінансові інтереси посадових осіб компанії (зокрема, топменеджменту, членів ради директорів, акціонерів) суперечать їхнім професійним обов'язкам і відповідальності перед корпорацією та її стейкхолдерами. Виникнення таких суперечностей може зумовлювати ухвалення управлінських рішень, що не оптимізують добробут компанії та її власників, а натомість сприяють досягненню приватних вигод окремих осіб.

Для розуміння категорії конфлікту інтересів передусім необхідно навести визначення інтересу та корпоративного інтересу. Під інтересом у праві розуміють об'єкти прав, блага, прагнення особи, котрі не визначені законом або угодою сторін як права, але є предметом правових відносин. Корпоративні інтереси можна визначити як прагнення учасників корпоративних відносин до користування певними матеріальними та/або нематеріальними корпоративними й пов'язаними з ними благами [11].

В юридичних актах термін «інтерес», враховуючи його як етимологічне, так і загальносоціологічне, психологічне значення, вживається у широкому чи вузькому значенні як самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється чи блокується нормативними засобами [12].

На відміну від корпоративного конфлікту термін «конфлікт інтересів» означає не ситуацію корпоративного конфлікту, а ситуацію, що має високу вірогідність виникнення корпоративного конфлікту. «Конфлікт інтересів визначається як ситуація вибору управлінського рішення, коли суб'єкт управління має суперечності між благом компанії і своїм власним інтересом» [13, с. 171].

Висновки. Конфлікти інтересів у корпоративному управлінні є одним із ключових викликів сучасного бізнес-середовища, адже вони можуть спричиняти управлінські спори, фінансові втрати та юридичні спори між учасниками корпоративних відносин. Головним фактором їх виникнення є фундаментальна розбіжність інтересів різних стейкхолдерів, зокрема акціонерів, менеджменту, ради директорів та бенефіціарів.

Аналіз нормативно-правового регулювання цієї проблематики в Україні показав, що визначення терміна «конфлікт інтересів» у сфері корпоративного управління є недосконалим, що ускладнює ефективне вирішення корпоративних конфліктів.

Одним із ключових інструментів мінімізації конфліктів інтересів та їх наслідків є впровадження ефективних механізмів превенції, зокрема укладення корпоративних договорів, що дозволяють врегулювати можливі спірні ситуації ще на етапі створення компанії. Використання таких інструментів сприяє досягненню балансу інтересів учасників корпоративних відносин, забезпечує стабільність управління компанією та підвищує його інвестиційну привабливість.

Отже, для ефективного вирішення проблеми конфлікту інтересів необхідно вдосконалювати правове регулювання корпоративного управління, враховуючи міжнародний досвід і специфіку українського ринку. Запобігання корпоративним конфліктам через чітке визначення прав і обов'язків учасників, підвищення прозорості управлінських рішень та забезпечення належного контролю з боку акціонерів є необхідною умовою розвитку корпоративного сектору та підвищення його ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жорнокуй Ю.М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект: монографія. Харків: Право, 2015. 532 с.
2. Гарагонич О.В. Конфлікт інтересів акціонерів і акціонерного товариства. *Часопис цивільного і кримінального судочинства.* 2016. № 2. С. 121–135. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chcks_2016_2_9.
3. Дорошенко Л. М. Способи усунення дедлока як різновиду корпоративних конфліктів. *Правничий часопис*. 2019. № 1. С. 45–54. DOI: https://doi.org/10.31558/2518-7953.2019.1.6;
4. Дорошенко Л. М. Корпоративний договір як правовий засіб запобігання корпоративним конфліктам. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 256–259. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2022/61.pdf. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/61.
5. Корпоративні спори: комент. суд. практики / за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право, 2018. 288 с.
6. Штим Т.Б. Роль акціонерних угод у попередженні та вирішенні корпоративних конфліктів. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. *Юридичні науки*. 2012. № 93. С. 104–107.
7. Дорошенко Л.М. Корпоративні конфлікти та їх вплив на економічні інтереси держави та бізнесу. *Журнал східноєвропейського права*. 2025. № 131. С. 14–26.
8. Вінник О.М. До проблеми корпоративних конфліктів. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 407–415.
9. Спасибо-Фатєєва І.В. Цивілістика: на шляху формування доктрин: вибр. наук. пр. Харків: Золоті сторінки, 2012. 696 с.
10. Осиновський А.Д. Акціонер проти акціонерного товариства. 2-ге вид., перероб. та доп. Санкт-Петербург: ДНК, 2007. 384 с.
11. Сліпенчук Н.А. Щодо поняття корпоративного інтересу. Вдосконалення правового регулювання корпоративних відносин: зб. наук. пр. Київ, 2013. URL: https://if.arbitr.gov.ua/sud5010/pres-centr/publications/393751.

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01 грудня 2004 р. № 18-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 50. Ст. 3288.
13. Катаєв А.В., Гербут М.В. Розробка бізнес-плану виробництва інноваційних товарів / Нац. ун-т «Львівська політехніка», каф. менеджменту організацій. Львів, 2011.

УДК 346.3:656.6:346.64
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.10

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ СКАСУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ДЛЯ ДОГОВОРУ МОРСЬКОГО АГЕНТУВАННЯ

Цюприк В.І.,
аспірант Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4768-3529
e-mail: volodymyrtsiupryk@gmail.com

Цюприк В.І. Правові наслідки скасування Господарського кодексу України для договору морського агентування.

Стаття присвячена аналізу впливу скасування Господарського кодексу України на регулювання договору морського агентування – правового інституту, що використовується у сфері торговельного мореплавства. У чинному регулюванні морське агентування охоплюється лише фрагментарними положеннями Кодексу торговельного мореплавства України, тоді як основні норми, що визначають агентські правовідносини, містились у Господарському кодексі України, зокрема у розділі про комерційне посередництво. Скасування цього кодексу без відповідного перенесення зазначених положень у інші нормативні акти створює прогалину у договірному регулюванні, що стосується вимог до форми договору, інформування сторін, розмежування повноважень, а також відповідальності агента. У статті розглянуто відмінності між агентським договором, договором доручення та комерційним представництвом, зокрема щодо правової природи, змісту повноважень та меж відповідальності. Проаналізовано судову практику, що підтверджує відокремлення морського агентування від інших форм договірних відносин, та наявну практику укладення спрощених форм договорів морського агентування шляхом номінацій. Окрема увага приділена питанню правового вакууму, який може виникнути внаслідок формальної відсутності в законодавстві термінів «агент», «агентування», «агентський договір», що ускладнить як укладення нових договорів, так і правозастосування. На основі аналізу положень Цивільного кодексу України та міжнародних стандартів, зокрема Типового договору морського агентування, запропоновано внести зміни до Кодексу торговельного мореплавства України. Ці зміни мають включати окремі положення, які раніше були закріплені у Господарському кодексі України, з урахуванням сучасних потреб судновласників, агентів і портових операторів. Таке оновлення дозволить усунути прогалини, забезпечити однозначність регулювання та зберегти сталість договірної практики у сфері морського агентування. Автор підкреслює, що збереження чітких законодавчих норм необхідне не лише для внутрішнього правопорядку, але й для забезпечення передбачуваності та привабливості української юрисдикції для міжнародних учасників морських перевезень.

Ключові слова: морське агентування; агентський договір; комерційне представництво; договір доручення; Господарський кодекс України; Кодекс торговельного мореплавства України; агентська діяльність; регулювання договірних відносин.

Tsiupryk V.I. Legal consequences of the repeal of the Commercial Code of Ukraine for maritime agency contracts.

The article analyzes the consequences of repealing the Commercial Code of Ukraine for the legal regulation of maritime agency contracts – a specific legal instrument used in commercial maritime operations. The current regulation of maritime agencies in Ukraine is limited to a few provisions within the Merchant Shipping Code of Ukraine, while most substantive norms concerning agency relationships were set out in the Commercial Code, particularly the chapter on commercial intermediation. With the repeal of this code, and without a legal substitute, a regulatory gap emerges concerning contractual form, agent obligations, powers of representation, and liability. The article outlines distinctions between

agency contracts, mandate contracts, and commercial representation, focusing on legal nature, scope of authority, and regulatory mechanisms. Judicial practice of the Supreme Court is reviewed, confirming that maritime agency contracts are treated as a separate legal construct, not reducible to other types of civil agreements. The article also examines the widespread practice of using simplified contracts in the form of nominations, where only essential service parameters are specified. Attention is drawn to the risk of a legal vacuum caused by the absence of the terms "agent," "agency," and "agency contract" in the current civil legislation, which may complicate both the drafting and enforcement of such contracts. Based on the analysis of the Civil Code of Ukraine and international models such as the Standard Liner Agency Agreement, the article proposes concrete amendments to the Merchant Shipping Code. These include incorporating previously applicable rules from the Commercial Code and aligning them with the practical needs of shipowners, agents, and port service providers. The objective is to restore regulatory clarity, ensure consistent contractual practices, and reduce the risk of legal disputes. The article concludes that a failure to introduce such legal norms could undermine both domestic legal certainty and Ukraine's reliability as a jurisdiction for international maritime stakeholders. The proposed legal update is positioned as a necessary response to preserve legal continuity and enable stable development in the maritime sector after the repeal of the Commercial Code.

Key words: maritime agency; agency contract; commercial representation; commission contract; Commercial Code of Ukraine; Merchant Shipping Code of Ukraine; agency activity; contractual regulation.

Постановка проблеми. Договір морського агентування традиційно регулювався в Україні нормами Кодексу торговельного мореплавства України (далі – КТМУ) у поєднанні з положеннями Господарського кодексу України (далі – ГКУ), які визначали загальні засади агентських відносин. Сам КТМУ містить лише фрагментарне регулювання морського агентування, зокрема не надає визначення цього виду договору та не встановлює його загальних правових ознак. У зв'язку зі скасуванням ГКУ, яке набере чинності 28 серпня 2025 року, виникає суттєва правова прогалина у сфері договірного регулювання морського агентування. Цивільний кодекс України (далі – ЦКУ), на який теоретично можуть покладатися сторони у нових умовах, не містить спеціальних положень щодо агентських договорів або комерційного посередництва. Інститут комерційного представництва, передбачений ЦКУ, за своєю природою та обсягом регулювання не є тотожним агентським відносинам і не здатен повністю замінити правове регулювання морського агентування.

Враховуючи, що морське агентування є специфічною діяльністю у сфері міжнародного торговельного мореплавства, правова визначеність у цій сфері має особливе значення як для забезпечення стабільної договірної практики, так і для дотримання міжнародних стандартів. Відсутність чітких норм може створити проблеми у правозастосуванні та призвести до ускладнень при укладенні та виконанні договорів морського агентування, особливо в умовах широкого використання спрощених форм договорів (заяв-номінацій) у практиці морського бізнесу.

У таких умовах постає необхідність перегляду та оновлення законодавчого регулювання договору морського агентування з метою усунення правової невизначеності, що виникла у зв'язку зі скасуванням ГКУ, та забезпечення відповідності національного правового порядку міжнародним стандартам і діловій практиці у сфері морського агентування.

У процесі дослідження використовувались такі загальнонаукові та спеціально-юридичні **методи**: формально-логічний метод – для аналізу нормативних положень чинного законодавства; системно-структурний метод — для з'ясування взаємозв'язків між інститутами агентського договору, комерційного представництва та договору доручення; порівняльно-правовий метод – для зіставлення норм національного законодавства з положеннями міжнародних стандартів (зокрема FONASBA Standard Liner Agency Agreement); аналіз судової практики – для виявлення актуальних тенденцій правозастосування у сфері морського агентування в умовах скасування ГКУ.

Метою даного дослідження є аналіз правових наслідків скасування положень ГКУ для регулювання договору морського агентування, виявлення прогалин у чинному законодавстві та формулювання пропозицій щодо удосконалення правового регулювання морського агентування у КТМУ з урахуванням міжнародних стандартів і практичних потреб учасників договірних відносин у сфері торговельного мореплавства.

Стан опрацювання проблематики. Правове регулювання агентських відносин у цивільному й господарському праві України є предметом дослідження низки науковців. У межах загальної те-

орії агентського договору, його співвідношення з інститутами представництва та договору доручення ґрунтовні напрацювання представлені у працях В.В. Цюри, В.В. Рєзнікової, Р.В. Колосова. Зокрема, досліджено особливості правового статусу агента, відмінності між посередницькими та представницькими правовідносинами, а також проблеми правозастосування у сфері агентських договорів.

Окрема увага у науковій літературі приділялася і специфічним питанням морського агентування як особливого виду агентських відносин. Цій тематиці присвячено роботи О.О. Кукшинової, О.С. Савич, Н.М. Сергєєвої, у яких проаналізовано правовий статус морського агента, особливості договірної конструкції морського агентування, застосування міжнародних стандартів та практика укладення договорів у сфері торговельного мореплавства.

Водночас питання правових наслідків скасування Господарського кодексу України для регулювання договору морського агентування, а також перспектив оновлення правового регулювання цього інституту на основі положень ЦКУ та КТМУ, на сьогодні не було предметом системного наукового аналізу. Відсутність досліджень з цього питання пояснюється його новизною, оскільки зазначені законодавчі зміни лише набирають чинності. У зв'язку з цим порушена у даній статті проблематика потребує ґрунтовного правового дослідження з урахуванням міжнародної практики та вимог правової визначеності у сфері морського агентування.

Виклад основного матеріалу. КТМУ як спеціалізований кодифікований акт у господарській галузі торговельного мореплавства певною мірою залежав від ГКУ як більш загального та основного акта законодавства у сфері господарювання. Зокрема, норми КТМУ [1] в частині регулювання відносин морського агентування значною мірою спиралися на норми Глави 31 «Комерційне посередництво (агентські відносини) у сфері господарювання» [2]. Так, КТМУ навіть не містить визначення договору морського агентування, а лише згадує певні його особливості у ст. 116 КТМУ, визначає права та обов'язки сторін у ст.ст. 117 та 118 та підстави для його припинення у ст. 119 КТМУ. В усьому іншому договір морського агентування регулювався нормами про агентський договір з ГКУ, що підтверджується, зокрема, позицією Державної податкової служби України в індивідуальній податковій консультації від 19.07.2022 № 1099/ІПК/99-00-21-03-02-06 [3] та індивідуальній податковій консультації від 22.07.2022 № 1124/ІПК/99-00-21-03-02-06 [4], де договір морського агентування контролюючі органи розглядали як агентський договір, а не договір доручення чи інший договір, передбачений ЦКУ. Враховуючи, що КТМУ «використовував» для цього норми ГКУ, відтепер у зв'язку зі скасуванням ГКУ Законом України від 09.01.2025 № 4196-IX «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період», що відбудеться 28.08.2025, виникає правова невизначеність щодо регулювання договору морського агентування в КТМУ. Вищенаведеним законом в частині інституту агентування не передбачено жодних норм на заміну, у зв'язку з чим саме поняття "агентування" на перший погляд може опинитися поза межами нормативного регулювання.

При цьому, варто зазначити, що агентування як передбачене законом явище, нікуди не зникне, адже, по-перше, воно залишається у КТМУ у вигляді договору морського агентування. По-друге, агентська діяльність залишається у КВЕД щодо реклами, страхування, туризму та продажу нерухомості (КВЕД 66.22, 68.31, 73.11, 79.1, тощо). По-третє, агентські договори залишаються у податковому законодавстві, зокрема у визначенні господарської діяльності за пунктом 14.1.36. частини 1.36. статті 36 Податкового кодексу України По-четверте, з 1 січня 2025 року було введено в дію розділ XII «Реалізація страхових та перестрахових продуктів» Закону України «Про страхування», яким передбачено новий удосконалений інститут страхових агентів, що дещо суперечить підходу по скасуванню агентування разом із втратою чинності ГКУ, враховуючи, що у Верховній Раді України законопроекти по страховим агентам та по скасуванню ГКУ розглядалися приблизно в один час. В цьому ми вбачаємо певну непослідовність законодавця, який скасовуючи загальні положення про інститут агентування в ГКУ, не запропонував фактично нічого натомість, водночас розширивши сферу застосування саме агентських договорів у страхуванні.

У наведеній ситуації для регулювання загальних положень про агентування, залишаються лише положення ЦКУ, який не містить ні поняття «комерційне посередництво», ні «агентів» та «агентування». Умовно найближчими до агентування є інститут комерційного представництва. Так, зокрема, Касаційний господарський суд у Постанові від 18.12.2018 у справі № 916/112/18 з-поміж норм ЦКУ про представництво та посередництво застосував лише ст. 243 "Комерційне представництво". Проте, навряд чи інституту комерційного представництва буде достатньо, щоб

заповнити законодавчий вакуум в інституті морського агентування, що утвориться від скасування ГКУ, оскільки комерційне представництво врегульовано лише ст. 243 ЦКУ, яка визначає лише те, що таке представництво: 1) здійснюється особою, яка постійно та самостійно виступає представником підприємців при укладенні ними договорів у сфері підприємницької діяльності; 2) представництво одночасно кількох сторін правочину допускається за згодою цих сторін та в інших випадках, встановлених законом; 3) повноваження представника можуть бути підтверджені письмовим договором між ним та особою, яку він представляє, або довіреністю; 4) його особливості в окремих сферах підприємницької діяльності встановлюються законом.

Цього вочевидь недостатньо, щоб замінити інститут агентського договору, передбачений ГКУ. Більше того, в науці звертається увага на нетотожність комерційного посередництва, яким є агентування, та комерційного представництва, що передбачене ЦКУ. Так, Цюра В.В. зазначає, що попри наявність спільних ознак посередництво та представництво як форми участі третіх осіб у правовідносинах ототожнювати немає підстав. Адже низка відмінних ознак свідчить про самостійний характер кожного з інститутів. До таких ознак у літературі відносять:

1) *цілі, які переслідують обидва інститути.* Представництво - це правовий спосіб, за допомогою якого особа, яку представляють безпосередньо, не беручи участі в правочині, а діючи через представника, набуває прав та виконує обов'язки щодо третіх осіб. Натомість при посередництві вчиняється більш широке коло фактичних (у ряді випадків також юридичних) дій щодо сприяння клієнтам у сфері господарювання (пошук контрагентів, вибір товарів, засобів доставки, у т.ч. укладення угод);

2) *предмет діяльності.* У випадку представництва предметом виступає одна або кілька юридичних дій, які вчиняються представником в інтересах та від імені принципала. Посередництво ж здійснюється підприємцями, які провадять таку професійну діяльність систематично та на оплатних засадах. Крім цього, посередницька діяльність завжди пов'язана із наданням відповідної послуги. Натомість представництво не завжди передбачає надання послуг (наприклад, у випадку представництва батьками інтересів дітей);

3) *характер та зміст діяльності*. Посередництво, на відміну від представництва, здійснюється на професійних засадах, і результатом такої діяльності є надання посередницької послуги. Натомість представництво не залежить від наявності у представника статусу суб'єкта підприємництва і виявляється не через діяльність такого представника, а через правовідношення, в межах якого правомірні юридичні дії безпосередньо впливають на права та обов'язки принципала;

4) *відплатність*. Представництво може здійснюватися як на оплатній, так і на безвідплатній основі; посередницька діяльність провадиться лише на оплатних засадах;

5) *представництво здійснюється від імені, за рахунок та в інтересах особи, яку представляють, а посередництво - як правило, від власного імені, хоча за рахунок та в інтересах третіх осіб*;

6) *підстава виникнення*. Посередництво завжди має договірну природу, в той час як підставою виникнення представництва, крім договору (або іншого правочину – наприклад, довіреності), можуть бути положення закону, адміністративні акти, рішення органів управління юридичною особою;

7) *зміст повноважень*. Посередник може бути уповноваженим на вчинення як фактичних, так і юридичних дій. Щодо представника, то зміст його повноважень може передбачати лише вчинення дій, які впливають на права та обов'язки принципала, тобто дій, що породжують юридичні наслідки [9].

Також, варто додати, що предмет агентування є дещо ширшим за власне комерційне представництво, адже діяльність агента не обмежується тільки процедурою укладення правочинів. Аналізуючи агентські правовідносини, можна говорити про діяльність агента, яка включає в себе обов'язки здійснювати дії юридичного та/або фактичного характеру, чого не можна сказати про відносини представництва. Наведені ознаки вказують на нетотожність понять "посередництва" та "представництва", однак не можна заперечувати і спорідненість цих понять. Так, В.В. Рєзнікова, досліджуючи посередництво та представництво як суміжні правові категорії, виділила у своїй фундаментальній праці з питань посередництва такі їхні спільні ознаки: 1) обидва явища (посередництво і представництво) є сукупністю правовідносин; 2) ці правовідносини мають місце у сфері послуг (послуги – діяльність, корисний ефект якої не має уречевленого результату); 3) сутність цих правовідносин полягає в забезпеченні, створенні нових правових зв'язків між

різними особами за допомогою укладення угод та/або інших правомірних дій посередником або представником; 4) і представництво, і посередництво виникають переважно у сфері майнового обороту; 5) сутність відносин посередництва та представництва полягає в забезпеченні, створенні правових зв'язків між різними особами за допомогою укладення угод та здійснення правомірних (юридичних та/або фактичних) дій; 6) як представництво, так і посередництво є сукупністю дій, що здійснюються в чужих інтересах та за чужий рахунок [10, с. 73].

У зв'язку з вищезазначеним можна говорити про те, що посередництво та представництво (в тому числі комерційне) мають достатньо подібного, щоби застосувати положення про комерційне представництво до агентського договору, який є комерційним посередництвом згідно ГКУ. Це підтверджується правовою позицією Касаційного господарського суду у Постанові від 18.12.2018 у справі № 916/112/18. Проте, агентський договір, як і його підвид – морське агентування, є значно ширшим за лише представництво, адже охоплює також дії щодо інших дій фактичного та юридичного характеру, що не є представництвом.

Певною мірою договір морського агентування є подібним до договору доручення, адже так само договір доручення передбачає вчинення дій від імені та в інтересах довірителя, проте ці договори не можна назвати тотожними, про що свідчить, зокрема, позиція Касаційного господарського суду в Постанові від 13.07.2018 у справі № 916/2393/17 про те, що "укладений між сторонами договір містить умови, які притаманні договору доручення, договору морського агентування та договору надання послуг, тобто фактично є змішаним договором". Вказане свідчить про розмежування Верховним Судом договору морського агентування від договорів доручення, адже лише різні види договорів можуть складати змішані договори. В іншому разі, Верховний Суд не міг констатувати змішану природу такого договору, а просто застосував би положення про доручення до договору морського агентування, як це робиться із загальними положеннями про агентські договори у ГКУ. Такий підхід відповідає позиції науковця Колосова Р.В. про те, що в праві України в якості самостійних договорів врегульовані договір доручення, договір комісії і агентський договір, при цьому жоден з них не виступає в якості загального для інших через те, що усі вони юридично рівні [11].

З іншого боку, варто звернути увагу на те, що на підставі ст. 679 ЦКУ [5] сторони не позбавлені можливості інкорпорувати у договір морського агентування ті умови, які їм необхідні, або, наприклад, навіть визначити в договорі умову про застосування до відносин між ними положень уже нечинного ГКУ, тому якщо сторони правильно пропишуть свій договір, для них не повинно бути жодних негативних правових наслідків від зазначеної правової невизначеності.

На практиці договори морського агентування укладають за спрощеною формою – судновласник повідомляє про укладений договір морського агента, в тому числі використовує номінацію-заявку[6], що визначає лише змінні параметри агентських відносин, таких як вид послуг, їх вартість, строк та найменування сторін. В усьому ж іншому сторони покладаються на закони та звичаї, у зв'язку з чим скасування норм ГКУ про агентський договір може негативно вплинути на них у такому разі.

Зокрема, у Постанові Касаційного господарського суду від 08.02.2022 у справі № 916/2364/20 розглядався випадок застосування номінацій, у яких Верховний Суд зробив правовий висновок, що "кожна номінація відносно надання послуг у галузі торгівельного мореплавства по суті є окремим договором морського агентування, який містить необхідні умови та діє протягом періоду перебування конкретно визначеного у ній судна у певному морському порту. У даному випадку термін дії кожного з тринадцяти укладених між сторонами у спрощений спосіб договорів морського агентування закінчується з настанням такої події, як завершення суднозаходу (відправлення судна з порту), оскільки у кожній номінації вказано про призначення відповідача морським агентом тільки по зазначеному у ній конкретному суднозаходу…" [7]. У зв'язку з цим, роль норм закону щодо договору морського агентування є суттєвою, а наслідки їх скасування можуть бути значними.

Відповідно до ч. 2 ст. 305 ГКУ у частині, не врегульованій нормативно-правовими актами, зазначеними у цій статті, до агентських відносин можуть застосовуватися відповідні положення Цивільного кодексу України, якими регулюються відносини доручення. Проте, подібного положення КТМУ не містить і з його скасуванням договір морського агентування юридично не буде прямо пов'язаний з договором доручення, визначеним ЦКУ.

Варто зазначити, що КТМУ є спеціальним актом у сфері торговельного мореплавства, специфіка якого пов'язана з особливістю торговельного мореплавства як міжнародної галузі, де взаємо-

діють юрисдикції різних держав та застосовуються колізійні прив'язки. Тому, часто одна сторона при виборі права для договору не забажає вибрати для застосування право України лише тому, що усі необхідні до застосування норми не зосередженні в одному акті, а розпорошені по різним, оскільки це збільшує ризики існування застосовних норм, про які стороні невідомо. У зв'язку з цим, на нашу думку, правильним шляхом усунення недоліків, що виникають у зв'язку зі скасуванням ГКУ у частині морського агентування, буде доповнення КТМУ новими положеннями про договір морського агентування на зміну тим, що незабаром втратять чинність. Натомість, не варто робити прямих прив'язок в КТМУ до норм ЦКУ про договір доручення, як це було в ч. 2 ст. 305 ГКУ, бо це ускладнить розуміння та застосування норм національного законодавства для представників іноземного бізнесу, що значною мірою присутні в торговельному мореплавстві, а також не відповідатиме підходу контролюючих органів та Верховного Суду (пункт 8.43 згаданої Постанови КГС від 08.02.2022 у справі № 916/2364/20) щодо розуміння морського агентування як агентського договору, а не договору доручення.

Якщо порівнювати норми ЦКУ та ГКУ з нормами КТМУ про морське агентування, то стає зрозуміло, що зі скасуванням ГКУ договір морського агентування "втратить" такі свої особливості як обов'язкова письмова форма договору (ч. 4 ст. 297 ГКУ), обов'язок комерційного агента обов'язково повідомляти свого довірителя про кожен випадок його посередництва в укладенні угод та про кожну укладену ним в інтересах цього суб'єкта угоду (ч. 1 ст. 298 ГКУ). Фактично буде знято законодавче обмеження, яке забороняло комерційному агенту укладати угоди від імені того, кого він представляє, стосовно себе особисто. Натомість морський агент як комерційний представник на підставі ч. 3 ст. 238 ЦКУ не буде обмежений законом у вчиненні правочину від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах.

Із законодавства зі скасуванням ГКУ також зникне застереження, що комерційний агент не гарантує суб'єкту, якого він представляє, виконання третіми особами зобов'язань за угодами, укладеними за його посередництва, якщо інше не передбачено договором. Більшість цих норм ГКУ певною мірою відображають зміст відповідних положень, закріплених у примірній формі договору морського агентування, опублікованої Федерацією національних асоціацій суднових брокерів і агентів [8] (надалі - "Форма"), що свідчить про міжнародне визнання таких умов та доцільність їх законодавчого закріплення. Так, застереженню про невідповідальність агента за дії третіх осіб кореспондує п. 3.04 Форми, відповідно до якого агент не несе відповідальності за недбалі дії або невиконання зобов'язань Субагента або Субпідрядника, окрім випадків, коли Агент не виявив належної обачності під час призначення та нагляду за таким Субагентом або Субпідрядником. Подібний до передбаченого ГКУ обов'язок інформування про операції в інтересах довірителя визначений у п. 3.12 та п. 3.29 Форми. Тому, відповідні положення ГКУ необхідно імплементувати у Главу 5 "Морське агентування" Розділу IV КТМУ, додавши туди положення про обов'язкову письмову форму договору морського агентування (в тому числі спрощену у вигляді заяв-номінацій) та інші вищезазначені положення про агентські договори з ГКУ, без яких, на нашу думку, регулювання договірних відносин морського агентування не буде повноцінним.

Висновки. Морське агентування не є повністю тотожним комерційному представництву та договору доручення, оскільки передбачає вчинення не лише юридичних, а й фактичних дій на користь довірителя професійним суб'єктом господарювання. Тому, скасування положень про агентський договір в Господарському кодексі України призведе до зникнення загальних положень, що підлягали застосуванню щодо договорів морського агентування, зокрема, таких як: 1) обов'язкова письмова форма договору; 2) обов'язок комерційного агента повідомляти свого довірителя про кожен випадок його посередництва в укладенні угод та про кожну укладену ним в інтересах цього суб'єкта угоду; 3) застереження, що комерційний агент не гарантує суб'єкту, якого він представляє, виконання третіми особами зобов'язань за угодами, укладеними за його посередництва.

Оскільки відповідні положення ГКУ відповідали примірній формі договору морського агентування, опублікованої Федерацією національних асоціацій суднових брокерів і агентів, а разом з нею - звичаям та діловій практиці торговельного мореплавства, їх доцільно імплементувати у Главу 5 "Морське агентування" Розділу IV КТМУ, додавши туди положення про обов'язкову письмову форму договору морського агентування (в тому числі спрощену у вигляді заяв-номінацій) та інші вищезазначені положення про агентські договори, без яких, регулювання договірних відносин морського агентування не буде повноцінним, та які втратять чинність із скасуванням

ГКУ Законом України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс торговельного мореплавства України: Закон України від 23 травня 1995 р. № 176/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр (дата звернення: 21.03.2025).
2. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15 (дата звернення: 21.03.2025).
3. Державна податкова служба України. Індивідуальна податкова консультація від 22.07.2022 № 1124/ІПК/99-00-21-03-02-06. URL: https://gb.expertus.com.ua/laws/26178 (дата звернення: 21.03.2025).
4. Державна податкова служба України. Індивідуальна податкова консультація від 19.07.2022 № 1099/ІПК/99-00-21-03-02-06. URL: https://gb.expertus.com.ua/laws/26190 (дата звернення: 21.03.2025).
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 21.03.2025).
6. Карпова В. Рекомендації щодо оформлення договорів у сфері морських перевезень. Expertus. URL: https://gb.expertus.com.ua/recommendations/20584 (дата звернення: 21.03.2025).
7. Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду. Постанова від 08.02.2022 у справі № 916/2364/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103320402 (дата звернення: 21.03.2025).
8. FONASBA. Standard Liner Agency Agreement. URL: https://www.fonasba.com/wp-content/uploads/2012/02/standard_liner_agency_agreement.pdf (дата звернення: 21.03.2025).
9. Цюра В.В. Представництво, посередництво, комісія та агентування: співвідношення правових понять. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 84–88. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/523095 (дата звернення: 08.06.2025).
10. Рєзнікова В.В. Правове регулювання посередництва у сфері господарювання (теоретичні аспекти): монографія / В.В. Рєзнікова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Хмельниц. ун-т упр. та права. Хмельницький: Вид-во Хмельниц. ун-ту упр. та права, 2010. 706 с.
11. Колосов Р.В. Сучасні перспективи розвитку української моделі агентського договору. *Порівняльне право*. 2013. № 3-2/2013. С. 132–134.

УДК 346.91
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.11

ЗАСТОСУВАННЯ «ПРАВИЛА ДІЛОВОГО РІШЕННЯ» У ВІТЧИЗНЯНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Шабаровський Б.В.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
імені Василя Попелюшка
Національного університету «Острозька академія»,
адвокат АО «ЮФ «Василь Кісіль і Партнери»
ORCID: 0000-0001-6005-0526
e-mail: bohdan.shabarovskyi@oa.edu.ua

Шабаровський Б.В. Застосування "правила ділового рішення" у вітчизняній судовій практиці.

У статті досліджено зародження та поступове становлення підходу до застосування правила ділового рішення (business judgment rule) у судовій практиці України. Особливу увагу приділено аналізу перших згадок цього правила в рішеннях судів першої та апеляційної інстанцій, а також його подальшому розвитку у практиці Верховного Суду. Проаналізовано трансформацію сприйняття business judgment rule – від декларативного невтручання у господарську діяльність компаній до поступового формування інструментарію оцінки дій та рішень посадових осіб з точки зору їх відповідності корпоративним інтересам, добросовісності, обґрунтованості та межам підприємницького ризику. Проаналізовано всі постанови Верховного Суду, в яких розкрито сутність та застосовано правило ділового рішення – постанови у справах № 911/266/22, № 910/15260/18, № 910/11202/22 та № 910/3782/21. У цих судових рішеннях Верховний Суд окреслив трискладовий підхід до оцінки дій посадових осіб: посадова особа має зібрати та проаналізувати всю необхідну для ухвалення рішення інформацію, не має бути конфлікту інтересів, ділове рішення не має виглядати «дивним», абсурдним з погляду іншої розумної особи, яка б діяла у відповідних обставинах, володіючи відповідним обсягом інформації (тобто рішення має бути раціональним, мати сенс). Такий підхід наближений до класичної американської доктрини business judgment rule, відповідно до якої суд підтримує ділове рішення, якщо воно прийняте добросовісно, з обережністю, яку б виявляла розумно розсудлива людина, та з обґрунтованим переконанням, що директор діє в найкращих інтересах корпорації. Аналіз судової практики засвідчує, що Верховний Суд, зберігаючи можливість судового контролю, формує стандарт стриманого втручання в господарську діяльність, що сприяє забезпеченню балансу між свободою розсуду управлінців та інтересами інших осіб. У статті також звернено увагу на поступове поширення цього підходу на рівні судів першої інстанції, що свідчить про початок формування сталої національної доктрини застосування правила ділового рішення (business judgment rule).

Ключові слова: правило ділового рішення, business judgment rule, Верховний Суд, судова практика, невтручання суду в бізнес-рішення, добросовісність, конфлікт інтересів, очевидно нерозумні рішення, належна обачність та дбайливість.

Shabarovskyi B.V. Application of the "business judgment rule" in domestic judicial practice.

The article examines the emergence and gradual development of the approach to the application of the business judgment rule in the judicial practice of Ukraine. Particular attention is paid to the analysis of the first mentions of this rule in the decisions of the courts of first and appellate instances, as well as its further development in the practice of the Supreme Court. The transformation of the perception of the business judgment rule is analyzed – from declarative non-interference in the economic activities of companies to the gradual formation of a toolkit for assessing the actions and decisions of officials from the point of view of their compliance with corporate interests, good faith, reasonableness and the limits

of entrepreneurial risk. All the Supreme Court resolutions that reveal the essence and apply the business judgment rule are analyzed: resolutions in cases No. 911/266/22, No. 910/15260/18, No. 910/11202/22, and No. 910/3782/21. In these decisions, the Supreme Court outlined a three-pronged approach to assessing the actions of officials: the official must collect and analyze all the information necessary for making a decision, there must be no conflict of interest, the business decision must not appear «strange» or absurd from the point of view of another reasonable person acting in the relevant circumstances and with the relevant amount of information (i.e., the decision must be rational and make sense). This approach is close to the classic American doctrine of the business judgment rule, according to which the court upholds a business decision if it is made in good faith, with the caution that a reasonably prudent person would exercise, and with a reasonable belief that the director is acting in the best interests of the corporation. An analysis of case law shows that the Supreme Court, while maintaining the possibility of judicial review, forms a standard of restrained interference in business activities, which helps to ensure a balance between the freedom of discretion of managers and the interests of other persons. The article also draws attention to the gradual spread of this approach at the level of first instance courts, which indicates the beginning of the formation of a stable national doctrine of the application of the business judgment rule.

Key words: business judgment rule, Supreme Court, case law, non-interference of the court in business decisions, good faith, conflict of interest, clearly unreasonable decisions, due diligence and care.

Постановка проблеми. Починаючи із 2024 року Верховний Суд став застосовувати правило ділового рішення (business judgment rule). Ця стаття є спробою з'ясувати, який зміст українські суди вкладають в правило ділового рішення (business judgment rule), яке значення має це правило в судовій практиці та наскільки поширеним є його застосування в Україні.

Метою дослідження є комплексний аналіз застосування правила ділового рішення (business judgment rule) у вітчизняній судовій практиці.

Стан опрацювання проблематики. Правило ділового рішення та окремі аспекти його застосування у вітчизняній судовій практиці тією чи іншою мірою були предметом дослідження Т.В. Блаженко, Н.Д. Вінтоняк, Х.М. Гринишин, А.С. Прокопюка. Втім, цілісного дослідження застосування правила ділового рішення (business judgment rule) у вітчизняній судовій практиці наразі не проведено.

Виклад основного матеріалу. Посилання на правило ділового рішення (business judgment rule) є все ще поодиноким у вітчизняній судовій практиці.

Відповідно до відомостей з Єдиного державного реєстру судових рішень, вперше про *business judgment rule* (саме так, без україномовного відповідника) у вітчизняній судовій практиці згадується в рішенні Господарського суду Харківської області від 30.06.2021 у справі № 922/637/21 [1]. Суд в цьому рішенні називає правило *business judgment rule* принципом невтручання суду в бізнес-рішення та розкриває його як те, що суд не втручається в питання господарської діяльності компанії, не замінює її менеджмент і не може оцінювати бізнес-рішення з точки зору ефективності. Щоправда, суд апеляційної інстанції, залишаючи це рішення без змін, звернув увагу на те, що в чинному законодавстві України відсутній принцип *business judgment rule* або принцип невтручання суду в бізнес-рішення, але в Господарському кодексі України закріплено принцип заборони незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини (ч. 1 ст. 6 ГК України), а переймання судового органу на себе компетенції загальних зборів товариства є втручанням у господарську діяльність товариства, порушує права учасників такого товариства та є неприпустимим [2].

Принцип *business judgment rule*, "тобто принцип невтручання суду в бізнес-рішення товариства (як власника майна), відповідно до якого суд не втручається в питання господарської діяльності компанії, не замінює її менеджмент і за загальним правилом не може оцінювати бізнес-рішення з точки зору ефективності, оскільки юридична особа як власник майна формує свою волю через рішення її органів, при цьому власник може розпоряджатися майном на власний розсуд (дарувати, відчужувати за будь-яку оплату, навіть знищити)", враховано й Північно-західним апеляційним господарським судом у постанові від 02.10.2023 у справі № 916/3730/21 [3] та згаданий в окремій думці судді Запорізького апеляційного суду від 25.01.2022 у справі № 335/6605/21 [4].

У практиці Верховного Суду про правило ділового рішення вперше згадується в постанові від 10.01.2024 у справі № 911/266/22, повний текст якої опубліковано 31.05.2024. У п. 107 постанови зміст цього правила розкрито таким чином: "В доктрині та світовій судовій практиці сформувалося так зване «правило ділового рішення» (business judgement rule), відповідно до якого посадові особи не повинні доводити ефективність ділових рішень. За цим правилом, суди зазвичай не входять в питання оцінки ефективності ухвалених ділових рішень. Судді зазвичай не володіють достатньою компетенцією та досвідом для оцінки ефективності ухвалених ділових (інвестиційних, підприємницьких) рішень. Крім того, будь-яке бізнес-рішення є ризиковим, це невід'ємна риса підприємницької діяльності, а також таким, яке ухвалюється в умовах володіння певним обсягом інформацією станом на момент ухвалення рішення. При ухваленні рішень інформація про майбутні події є невідомою і може бути лише спрогнозована. Оцінка судом ефективності ділового рішення вже постфактум, за наявності значно більшого обсягу інформації про події, які відбулися після ухвалення рішення, не завжди забезпечує справедливий підхід. Під час судового розгляду, який відбувається як правило зі спливом значного періоду часу, навіть розумне ділове рішення може здатися нерозумним. Водночас, «правило ділового рішення» не захищає очевидно нерозумні, абсурдні рішення, яким немає пояснень, які належним чином не обґрунтовані" [5].

Як бачимо, Верховний Суд сприймає правило ділового рішення не як цілковиту заборону на оцінку судом ефективності ділових (інвестиційних, підприємницьких) рішень, а як загальне правило щодо недопустимості оцінки судом розумності бізнес-рішень, яке, однак, не захищає очевидно нерозумні, абсурдні рішення, яким немає пояснень, які належним чином не обґрунтовані. Таким чином, суди, відповідно до позиції Верховного Суду, повинні аналізувати ефективність (розумність, добросовісність) бізнес-рішень, щоб з'ясувати, чи не є вони очевидно нерозумними, абсурдними чи такими, яким немає пояснень, які не є належним чином обґрунтовані. Так, у п. 108 наведеної постанови Верховний Суд, скасовуючи постанову апеляційного суду та направляючи справу на новий розгляд до суду апеляційної інстанції, зазначає, що "у цій справі суд апеляційної інстанції підійшов формально до вирішення спору, оцінивши лише дотримання передбаченої законом процедури збільшення розміру статутного капіталу. Суд в оскаржуваному рішенні не надав оцінки аргументам обох сторін та наданим на їх підтвердження доказам щодо обґрунтованості/необґрунтованості та розумності/нерозумності рішень, ухвалених ОСОБА_2 саме як директором Компанії Премієррі ЛТД (про збільшення статутного капіталу, про відмову від переважного права на внесення додаткового вкладу при збільшенні розміру статутного капіталу, що призвело до зменшення частки компанії Премієррі зі 100% до 20%), наскільки такі дії відповідали інтересам англійської компанії Премієррі ЛТД". Зрештою, Верховний Суд під час нового розгляду справи визнав необґрунтованим рішення керівника учасника Товариства про збільшення статутного капіталу товариства [6].

Дещо більш повно правило ділового рішення розкрите в постанові Верховного Суду від 29.05.2024 у справі № 910/15260/18, повний текст якої опубліковано 04.09.2024. В цій постанові Суд в доповнення до власних висновків, викладених в постанові від 10.01.2024 у справі № 911/266/22, звертає увагу на таке:

- метою правила ділового рішення, з одного боку, є забезпечення належного управління в товариствах та, з іншого боку, збереження свободи прийняття рішень посадовими особами. Правило слугує засобом захисту від можливості надмірного та неналежного перегляду рішень посадових осіб (менеджменту) товариства (п. 126);
- якщо посадові особи товариства зіштовхуються з ризиком особистої відповідальності за поганий результат ухваленого ними ділового рішення, вони відмовляться від прийняття на себе таких ризиків взагалі, що в цілому негативно вплине на результати діяльності товариства, адже при цьому зменшиться кількість не лише поганих, але й хороших ризикових рішень (п. 128);
- правило ділового рішення вимагає, щоб посадові особи діяли: 1) на користь корпоративних інтересів; 2) добросовісно (bona fides) та незацікавлено; 3) з належною обачністю та дбайливістю, приймаючи виважені, свідомі рішення. Правило ділового рішення захищає посадових осіб, які не мають матеріального, особистого інтересу у прийнятому рішенні (тобто за відсутності конфлікту інтересів) (п. 130);
- правило ділового рішення допускає перегляд ділових рішень судами, однак виключно в разі, якщо встановлені обставини доводять, що посадові особи порушили свої обов'язки, особливо якщо мала місце не лише недобросовісність, але й недбалість, порушення фідуціарних обов'язків, у тому числі й непоінформоване прийняття рішень (п. 131);

- у теорії виділяють три складових для того, щоб застосувати правило ділового рішення:

(1) посадова особа має зібрати та проаналізувати всю необхідну для ухвалення рішення інформацію;

(2) не має бути конфлікту інтересів

(3) ділове рішення не має виглядати «дивним», абсурдним з погляду іншої розумної особи, яка б діяла у відповідних обставинах, володіючи відповідним обсягом інформації (тобто рішення має бути раціональним, мати сенс) (п. 132) [7].

Таким чином, Верховний Суд за відносно невеликий проміжок часу (близько трьох місяців) звузив межі застосування правила ділового рішення від "не захищає очевидно нерозумні, абсурдні рішення, яким немає пояснень, які належним чином не обґрунтовані" до застосування наведеного в п. 132 постанови від 29.05.2024 трискладового тесту (збір та аналіз всієї необхідної інформації, відсутність конфлікту інтересів, раціональність рішення).

Наведений підхід певною мірою відповідає застосуванню правила *business judgment rule* в американському праві, відповідно до якого суд підтримає рішення директора, якщо вони прийняті (1) добросовісно, (2) з обережністю, яку б виявляла розумно розсудлива людина, та (3) з обґрунтованим переконанням, що директор діє в найкращих інтересах корпорації [8].

Як результат, в цій справі Верховний Суд скасував судові рішення судів попередніх інстанцій та направив справу на новий розгляд, вказавши, що суди не з'ясували обставини щодо відповідності дій відповідачів інтересам Банку та щодо відсутності підстав для їх відповідальності (зокрема, чи доводили та яким чином доводили відповідачі доцільність і економічну обґрунтованість спірних правочинів), чи вийшли відповідачі за межі розумного підприємницького ризику при укладенні відповідних правочинів (п.153 зазначеної постанови).

В подальшому в практиці судів першої інстанції зустрічається поодиноке посилання на правило ділового рішення. До прикладу, Господарський суд Дніпропетровської області у рішенні від 24.12.2024 у справі № 904/2596/24 проаналізував, чи відповідають дії відповідача правилу ділового рішення (business judgment rule), яке вимагає, щоб посадові особи діяли: 1) на користь корпоративних інтересів; 2) добросовісно (bona fides) та незацікавлено; 3) з належною обачністю та дбайливістю, приймаючи виважені, свідомі рішення [9].

Господарський суд міста Києва в рішенні від 16.04.2025 у справі № 910/6442/23 застосував для оцінки операцій Банку з кредитування правило ділового рішення та дійшов висновку про недоведеність протиправності дій відповідачів при здійсненні певних кредитних операцій [10].

Також правило ділового рішення, з посиланням на наведені вище постанови Верховного Суду, було згадане Верховним Судом ще двічі: у справі № 910/11202/22 (постанова від 23.01.2025) [11] та у справі № 910/3782/21 (постанова від 10.04.2025) [12].

У постанові від 23.01.2025 у справі № 910/11202/22 (п. 92) Верховний Суд, скасовуючи судові рішення судів попередніх інстанцій і направляючи справу на новий розгляд до суду першої інстанції, вказав, що суди мають встановити, з-поміж іншого, чи відповідало прийняття відповідачами управлінських рішень щодо укладення відповідних правочинів обґрунтованому рівню ризику, чи порушувало загальні принципи й правила кредитування, виходило за межі звичайної банківської діяльності, та чи загрожувало інтересам банку і його кредиторам, чи дотрималися відповідачі своїх фідуціарних обов'язків. Подібною за суттю є й постанова Верховного Суду від 10.04.2025 у справі № 910/3782/21.

Висновки. Посилання на правило ділового рішення (business judgment rule) є все ще поодиноким у вітчизняній судовій практиці: за результатами аналізу Єдиного державного реєстру судових рішень виявлено близько 10 судових рішень судів всіх інстанцій, які містять згадку про це правило. Правило ділового рішення (business judgment rule) було вперше застосоване Верховним Судом у 2024 році як загальне правило щодо недопустимості оцінки судом розумності бізнес-рішень, яке, однак, не захищає очевидно нерозумні, абсурдні рішення, яким немає пояснень, які належним чином не обґрунтовані. Відтоді Верховний Суд напрацював трискладовий тест для того, щоб застосувати правило ділового рішення: (1) посадова особа має зібрати та проаналізувати всю необхідну для ухвалення рішення інформацію; (2) не має бути конфлікту інтересів; (3) ділове рішення не має виглядати «дивним», абсурдним з погляду іншої розумної особи, яка б діяла у відповідних обставинах, володіючи відповідним обсягом інформації (тобто рішення має бути раціональним, мати сенс).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Господарського суду Харківської області від 30.06.2021 у справі № 922/637/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235070 (дата звернення: 15.06.2025).
2. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 21.10.2021 у справі № 922/637/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100702171 (дата звернення: 15.06.2025).
3. Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 02.10.2023 у справі № 916/3730/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114063873 (дата звернення: 15.06.2025).
4. Окрема думка судді Запорізького апеляційного суду від 25.01.2022 у справі № 335/6605/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102982674 (дата звернення: 15.06.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 10.01.2024 у справі № 911/266/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119416876 (дата звернення: 15.06.2025).
6. Постанова Верховного Суду від 24.02.2025 у справі № 911/266/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125427023 (дата звернення: 15.06.2025).
7. Постанова Верховного Суду від 29.05.2024 у справі № 910/15260/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121383225 (дата звернення: 15.06.2025).
8. Cornell Law School. Business Judgment Rule. URL: https://www.law.cornell.edu/wex/business_judgment_rule (дата звернення: 15.06.2025).
9. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 24.12.2024 у справі № 904/2596/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124185164 (дата звернення: 15.06.2025).
10. Рішення Господарського суду міста Києва від 16.04.2025 у справі № 910/6442/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127458150 (дата звернення: 15.06.2025).
11. Постанова Верховного Суду від 23.01.2025 у справі № 910/11202/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124717340 (дата звернення: 15.06.2025).
12. Постанова Верховного Суду від 10.04.2025 у справі № 910/3782/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126569254 (дата звернення: 15.06.2025).

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.12

ТРУДОВИЙ ЗАХИСТ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ ЗА §24 AUFENTHG

Андрушко А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового,
земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
адвокат, член Комітету та Центру трудового права
Національної асоціації адвокатів України

Петренко М.О.,
старший викладач кафедри мовознавства
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

Андрушко А.В., Петренко М.О. Трудовий захист та працевлаштування українських біженців у Німеччині за §24 AufenthG.

У статті розглядається комплекс правових норм, що регулюють надання соціального захисту, фінансових пільг та інших форм державної підтримки для громадян України, які перебувають у Німеччині в статусі тимчасового захисту відповідно до §24 Закону про проживання (AufenthG). З початку повномасштабної війни в Україні Німеччина стала однією з провідних держав, що надала прихисток мільйонам вимушено переміщених осіб. У зв'язку з цим, постала нагальна потреба у забезпеченні таких осіб належним рівнем соціального забезпечення, медичного обслуговування, доступу до житла, а також можливості працевлаштування й участі в суспільному житті. У статті систематизовано основні вимоги щодо отримання пільг та допомоги, включаючи необхідність оформлення дозволу на проживання або отримання довідки, на підставі якої особи набувають доступу до центрів зайнятості (Jobcenter) або соціальних служб. Окрему увагу приділено законодавчим підставам отримання допомоги відповідно до другої книги Соціального кодексу (SGB II — Bürgergeld), дванадцятої книги (SGB XII) та Закону про пільги шукачам притулку (AsylbLG), які застосовуються залежно від статусу особи та її працездатності. Проаналізовано види підтримки, які включають щомісячну фінансову допомогу для покриття базових потреб, витрат на проживання, медичне страхування, одноразові виплати (наприклад, на облаштування житла), а також освітні й культурні послуги для дітей і підлітків. Розглянуто процедури подання заяв, перелік необхідних документів, а також специфіку врахування доходів і майна під час визначення права на допомогу. З'ясовано, що наявність незначних доходів не завжди позбавляє права на підтримку, оскільки чинне законодавство передбачає систему пільгового обліку доходів та необліковуваних активів. Особливу увагу приділено наслідкам тимчасового виїзду за межі Німеччини, включно з поверненням до України. Підкреслюється, що тривалість відсутності безпосередньо впливає на право особи на соціальні виплати та статус проживання, а також аналізуються межі допустимих періодів виїзду без втрати прав. Стаття має практичне значення для правників, працівників соціальних служб та самих отримувачів допомоги, оскільки дає цілісне уявлення про механізм реалізації прав на соціальний захист у Німеччині для осіб, переміщених унаслідок війни в Україні.

Ключові слова: тимчасовий захист; соціальні пільги; §24 Закону про перебування; громадянська допомога (Bürgergeld); соціальний захист; українські біженці; німецьке соціальне законодавство.

Andrushko A.V., Petrenko M.O. Labor protection and employment of Ukrainian refugees in Germany under §24 AufenthG.

This article examines the legal framework governing the provision of social protection, financial assistance, and other forms of state support for Ukrainian nationals residing in Germany under the status of temporary protection pursuant to §24 of the German Residence Act (AufenthG). Since the onset of the full-scale war in Ukraine, Germany has emerged as one of the leading host countries offering refuge to millions of forcibly displaced persons. This situation has necessitated a comprehensive system of social assistance to ensure adequate living conditions, access to medical services, housing, and opportunities for employment and social integration. The article systematizes the key requirements for receiving benefits and support, including the necessity of obtaining a residence permit or a temporary certificate (Fiktionsbescheinigung), which serves as a basis for accessing the services of job centers (Jobcenter) and social welfare offices. Special attention is given to the legislative grounds for receiving assistance under the Second Book of the Social Code (SGB II – Bürgergeld), the Twelfth Book (SGB XII), and the Asylum Seekers' Benefits Act (AsylbLG), depending on the individual's status and capacity to work. Various types of support are analyzed, including monthly financial aid to cover basic needs, rent allowances, health insurance coverage, one-time payments (e.g., for furnishing apartments), and educational and cultural services for children and adolescents. The article outlines the application procedures, required documentation, and the specific considerations for calculating income and assets when determining eligibility. It is noted that the presence of limited income does not automatically disqualify applicants from receiving support, as the current legislation provides for exemptions and disregarded resources. Particular emphasis is placed on the legal consequences of temporarily leaving Germany, including returns to Ukraine. The article explains how the duration of absence directly affects the right to receive social benefits and maintain residence status, and it explores the legal thresholds for such absences without forfeiting entitlements. This study holds practical relevance for legal professionals, social workers, and beneficiaries, offering a comprehensive overview of the mechanisms through which displaced persons from Ukraine may exercise their rights to social protection in Germany.

Key words: temporary protection; social benefits; §24 Residence Act (AufenthG); citizen's benefit (Bürgergeld); social protection; ukrainian refugees; german social legislation.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, спричинила одну з найбільших міграційних хвиль у Європі з часів Другої світової війни. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, мільйони українців були змушені залишити свою країну в пошуках безпеки, зокрема в країнах Європейського Союзу. Серед них Німеччина стала однією з головних країн-приймачів, надаючи притулок значній кількості осіб, які втекли від війни.

У відповідь на безпрецедентну кризу Європейський Союз активував Директиву 2001/55/ЄС про тимчасовий захист, яка забезпечила українським громадянам спрощений доступ до ринку праці, соціального забезпечення, житла та медичних послуг. Німеччина, як одна з країн-членів ЄС, імплементувала відповідні положення у своє національне законодавство, зокрема через закон про тимчасовий захист (Asylbewerberleistungsgesetz, Aufenthaltsgesetz) та нормативно-правові акти Федерального відомства з питань міграції та біженців.

Стан опрацювання. Правове регулювання трудових відносин у Німеччині досліджували такі вчені як Л.П. Амелічева, В.М Андріїв, С.В. Венедіктов, О.М. Рим, Ф.А. Цесарський, І.І. Яцкевич та інші.

Метою цієї статті є дослідити особливості правового регулювання працевлаштування українських біженців у Німеччині, проаналізувати основні нормативно-правові акти, що визначають їхній правовий статус на ринку праці, а також виявити практичні проблеми, з якими стикаються українці у процесі працевлаштування. Особлива увага приділяється взаємодії норм європейського права з національним законодавством Німеччини та потенційним шляхам удосконалення правового механізму інтеграції українських біженців у німецьке суспільство.

Виклад основного матеріалу. Іноземні громадяни, які отримали дозвіл на проживання на підставі §24 частини 1 Закону про перебування іноземців у ФРН (AufenthG), наділяються правом на здійснення трудової діяльності. Відповідний дозвільний документ, що видається органом з питань міграції, містить запис про дозвіл на працевлаштування («Erwerbstätigkeit erlaubt»), що фактично легалізує участь зазначених осіб у ринку праці. На підставі цього дозволу особа має право укладати трудові договори або брати участь у програмах професійної освіти та підвищення кваліфікації [1, с. 36].

Незважаючи на загальну доступність працевлаштування, чинне законодавство передбачає обмеження у доступі до окремих регульованих професій. До таких належать, зокрема, професії, пов'язані з охороною здоров'я, освітою, архітектурою тощо. Виконання професійної діяльності в цих сферах можливе лише після офіційного визнання професійної кваліфікації, здобутої за межами Німеччини. У випадку нерегламентованих професій законодавство не передбачає обов'язкової процедури визнання, однак її проходження може значно поліпшити можливості працевлаштування, зокрема щодо відповідності виконуваної роботи професійному рівню особи та розміру оплати праці.

Окрім трудової зайнятості, іноземні громадяни з дозволом на проживання за §24 AufenthG мають право здійснювати підприємницьку діяльність або працювати як самозайняті особи. Залежно від обраного виду діяльності, можливе застосування галузевих вимог, таких як необхідність отримання спеціальних ліцензій, дотримання професійних стандартів, а також виконання зобов'язань у сфері соціального страхування [3, с. 74].

За умови виконання встановлених критеріїв, особа може звернутися до компетентного органу з питань міграції з клопотанням про зміну правового статусу та отримання дозволу на проживання з метою працевлаштування або професійного навчання відповідно до інших положень Закону про перебування іноземців. Відтак, правовий режим, визначений §24 AufenthG, забезпечує базову інтеграцію іноземців у ринок праці, відкриваючи можливості для економічної самостійності та соціальної адаптації.

Процедура визнання професійної кваліфікації іноземців, здобутої поза межами Федеративної Республіки Німеччина, передбачає можливість отримання первинної інформаційної підтримки з боку відповідних агенцій з працевлаштування або центрів зайнятості. Ці інституції надають консультації щодо правових та організаційних аспектів процедури визнання, а також орієнтацію щодо подальших дій.

У межах федеральної програми підтримки «Інтеграція через кваліфікацію» (IQ) функціонують спеціалізовані консультаційні центри, які здійснюють індивідуальний супровід заявників. Консультаційні послуги в рамках зазначеної програми надаються безоплатно та є нейтральними з точки зору оцінювання кваліфікацій. У разі встановлення часткової еквівалентності професійної кваліфікації іноземця, консультанти надають рекомендації щодо можливих заходів для її доповнення, зокрема шляхом участі у відповідних програмах професійного розвитку чи проходження додаткового навчання.

З 1 жовтня 2022 року на території Німеччини встановлено загальнодержавний рівень мінімальної заробітної плати, що становить 12 євро брутто за годину. Дія зазначеного положення поширюється, як правило, на всіх працівників, включаючи стажистів. Винятки становлять обов'язкові та деякі види добровільних стажувань, зокрема ті, що проводяться під час навчання або в межах орієнтаційних програм тривалістю до трьох місяців. Окремі сектори економіки підпадають під дію так званої галузевої мінімальної заробітної плати, яка встановлюється шляхом колективних переговорів і затверджується на державному рівні. Прикладами таких галузей є сфера догляду або клінінгові послуги. Контроль за дотриманням положень щодо загальної та галузевої мінімальної заробітної плати здійснює підрозділ фінансового контролю за тіньовою зайнятістю, який входить до структури митної служби. Дія законодавства про мінімальну заробітну плату не поширюється на осіб, які не досягли 18-річного віку та не мають завершеної професійної освіти, а також на осіб, що поновлюють трудову діяльність після тривалого безробіття, протягом перших шести місяців їх працевлаштування.

Трудове законодавство Федеративної Республіки Німеччина передбачає встановлення максимальної тривалості щоденної роботи. Як загальне правило, працівники не можуть працювати більше восьми годин на день, шість днів на тиждень. Водночас допускається збільшення робочого часу до десяти годин на день за умови, що середній показник за шість місяців не перевищує

встановленої восьмигодинної норми. В окремих секторах можуть бути встановлені відмінні режими праці, які узгоджуються з галузевими або колективними угодами [4, с. 112].

Особи, зайняті на умовах міні-роботи, застраховані від виробничих травм та професійних захворювань у межах державної системи страхування від нещасних випадків. Проте вони, як правило, не охоплюються системами обов'язкового державного медичного страхування, страхування на випадок потреби в догляді, а також страхування на випадок безробіття. Міні-робітники підлягають державному пенсійному страхуванню, сплачуючи внески у розмірі 3,6% від заробітної плати (13,6% – у випадку зайнятості в приватному домашньому господарстві). У передбачених законом випадках працівник має право подати письмову заяву про звільнення від обов'язку сплачувати пенсійні внески, яка подається безпосередньо роботодавцю [2, с. 14].

Окремої уваги заслуговують трудові права, соціальні гарантії та правове регулювання зайнятості осіб, які перебувають у Німеччині на підставі §24 AufenthG. Так, відповідно до чинного трудового законодавства Федеративної Республіки Німеччина, особи, допущені до ринку праці, як правило, користуються рівними правами із штатними працівниками. До таких прав належить отримання мінімальної заробітної плати, передбаченої законом, оплачуваної щорічної відпустки, збереження заробітної плати у разі тимчасової непрацездатності (через хворобу або офіційні святкові дні), а також право на виплати у зв'язку з вагітністю та пологами. У контексті соціального забезпечення, особи, які працюють у Німеччині, повинні враховувати можливий вплив заробітку на обсяг отримуваних соціальних виплат. Детальна інформація щодо цього питання надається у відповідних джерелах, зокрема у матеріалах, що розкривають взаємозв'язок між доходом та правом на соціальне забезпечення [2, с. 49].

Поняття "midi-job" у німецькому праві стосується форм зайнятості з валовим доходом у межах від 520,01 до 2000 євро на місяць. Такі робочі місця підлягають обов'язковому соціальному страхуванню. Це означає, що як працівник, так і роботодавець зобов'язані сплачувати внески на медичне страхування, страхування на випадок необхідності догляду, пенсійне страхування та страхування на випадок безробіття.

У рамках так званого переходу до повного соціального страхування працівник сплачує знижену ставку внесків, яка поступово збільшується до стандартної ставки для звичайних працівників у міру наближення зарплати до верхньої межі. Незважаючи на зменшені відрахування, особи, зайняті на midi-роботах, користуються повним обсягом соціальних гарантій, пропорційно до свого заробітку.

У разі виникнення сумнівів щодо розміру нарахованої заробітної плати або інших аспектів трудового права, особи можуть звертатися до консультаційних центрів програми "Справедлива інтеграція" (Faire Integration). Консультації є безкоштовними та доступними багатьма мовами, включно з українською. Особливу увагу слід звертати на ситуації, пов'язані з недосконалим знанням мови, правовою необізнаністю або відсутністю чіткого доступу до ринку праці, що може призвести до випадків трудової експлуатації. У таких випадках допомогу надає Сервісний пункт протидії примусовій праці (Servicestelle gegen Zwangsarbeit). Додатково, Міжнародна організація праці (МОП) та Міжнародна організація з міграції (МОМ) поширюють інформаційні матеріали, що попереджають про ризики експлуатації біженців та містять практичні рекомендації щодо безпечного працевлаштування. Інформаційні буклети, розроблені консультаційним центром BEMA (Berlin Advice Center for Good Work), зокрема щодо трудових прав українських біженців, доступні українською, німецькою та англійською мовами.

Окрема увага приділяється охороні праці та правовим гарантіям безпеки на робочому місці. Так, право на безпечні та нешкідливі умови праці є базовою гарантією для всіх працівників. У Німеччині роботодавці несуть обов'язок забезпечення охорони праці згідно з Законом про охорону праці (Arbeitsschutzgesetz) та відповідними нормативно-правовими актами. Основними контактними особами з питань безпеки праці виступають самі роботодавці, а також представницькі органи працівників – виробничі ради та профспілки.

У разі виникнення непрацездатності, яка перешкоджає виконанню трудових обов'язків, працівник повинен звернутися до лікаря, який засвідчить стан здоров'я. Починаючи з 1 січня 2023 року, електронний листок непрацездатності (eAU) офіційно замінив паперову форму. Лікар передає інформацію до медичної страхової компанії в цифровому форматі. Роботодавець отримує електронний листок непрацездатності безпосередньо від страхової установи, що зменшує адміністративне навантаження на працівника. Попри це, працівник зобов'язаний своєчасно повідомити роботодавця про відсутність на роботі.

Починаючи з 1 червня 2022 року, особи, які мають дозвіл на проживання відповідно до §24 Закону про перебування (AufenthG), або довідку, що підтверджує його очікування, можуть претендувати на фінансову підтримку з боку центрів зайнятості (Jobcenter), за умови працездатності. Йдеться про так звану громадянську допомогу (Bürgergeld), яка призначається для покриття базових витрат на проживання. У разі обмеженої працездатності або отримання пенсії за віком, особа має право на соціальну допомогу (Sozialhilfe), що надається відповідними органами соціального захисту. Передумовою для отримання соціальних пільг та фінансової підтримки в Німеччині для українських громадян, які прибули у зв'язку з воєнними діями, є наявність чинного дозволу на проживання відповідно до §24 Закону про перебування іноземців (AufenthG) або тимчасового документа – так званої «фіктивної довідки» (Fiktionsbescheinigung), виданого органами міграції. Надання консультацій з питань доступу до соціальних пільг здійснюють місцеві центри зайнятості (Jobcenter) або управління соціального захисту населення (Sozialamt). У разі відсутності зазначеного дозволу, але за умови фактичного перебування на території Німеччини, можуть бути застосовані положення Закону про допомогу шукачам притулку (Asylbewerberleistungsgesetz, AsylbLG). Відповідно до цього закону, можливо отримати базову допомогу у формі коштів або ваучерів на проживання, харчування, предмети гігієни, а також – обмежене медичне обслуговування. Грошова допомога, яка надається через центри зайнятості, передбачає покриття витрат на проживання (включно з орендою та оплатою опалення), а також підтримку інтеграції в ринок праці, зокрема через фінансування навчання, перекваліфікації або сприяння працевлаштуванню. У більшості випадків надається грошова виплата, однак також можуть бути використані ваучери (наприклад, на харчування чи засоби особистої гігієни). Особи, які отримують так звану громадянську допомогу (Bürgergeld), підлягають обов'язковому медичному страхуванню в рамках державної системи охорони здоров'я. Крім того, за певних умов можливе надання одноразових виплат, таких як допомога на облаштування житла, а для дітей і молоді – доступ до освітніх та культурних заходів (зокрема, репетиторства або занять музикою). Управління соціального захисту також уповноважене надавати підтримку особам, які потребують засобів до існування, шляхом виплати грошової допомоги або надання ваучерів. За умови відсутності страхування у державній медичній страховій компанії, соціальна служба компенсує витрати на лікування на підставі наданої картки медичного обслуговування. У рамках Закону про допомогу шукачам притулку передбачена базова матеріальна підтримка, що охоплює витрати на проживання, харчування, особисту гігієну, а також — обмежені витрати на мобільність, зв'язок та медичне обслуговування4[1, с. 87] .

Важливе значення має громадянська допомога (Bürgergeld). Bürgergeld є формою державної підтримки, що належить до системи забезпечення засобів для існування (Existenzsicherung) відповідно до положень Другої книги Соціального кодексу Німеччини (SGB II). Вона має на меті гарантувати мінімальний життєвий рівень для осіб, здатних до праці, але які не мають достатнього доходу або не мають його зовсім [1, с. 34].

Під «здатністю до праці» в контексті SGB II мається на увазі можливість особи працювати щонайменше три години на день за звичайних умов ринку праці. Особи, які відповідають цьому критерію, можуть претендувати на Bürgergeld за умови, що вони мають законне місце проживання в Німеччині, надане, зокрема, на підставі §24 AufenthG. До базових потреб, які покриваються в межах Bürgergeld, належать витрати на харчування, одяг, особисту гігієну, предмети повсякденного вжитку, а також участь у соціальному та культурному житті. Ці витрати покриваються у вигляді фіксованих щомісячних сум, визначених державою (так звані Regelsätze). Додатково враховуються витрати на проживання та опалення — повністю або частково, залежно від відповідності стандартам, установленим муніципальними органами. У випадках настання особливих життєвих обставин (наприклад, вагітність, самотнє батьківство, наявність інвалідності тощо), можуть бути призначені додаткові виплати (Mehrbedarfe). Також можливе надання одноразових допомог, зокрема, для облаштування житла або придбання необхідного одягу. Заявка на отримання Bürgergeld подається до місцевого центру зайнятості (Jobcenter). Основна форма заявки заповнюється німецькою мовою, однак існують офіційні допоміжні матеріали іншими мовами, зокрема українською та англійською. Окрім основної анкети, заявник зобов'язаний надати додаткову інформацію у формі додатків (Anlagen), які деталізують особисті обставини, житлові умови, доходи та майно. Після заповнення всієї документації її можна подати онлайн через платформу Jobcenter.digital, електронною поштою або звичайною поштою до відповідного Jobcenter. У разі подання електронної заявки доступність онлайн-сервісу залежить від регіону.

У межах системи соціального забезпечення відповідно до SGB II витрати на житло (Mietkosten) та опалення (Heizkosten) визнаються як складова частина потреб особи в засобах до існування. Під поняттям «витрати на житло» розуміються орендна плата, а також супутні витрати на утримання житлового приміщення, включаючи витрати на воду, вивіз сміття та інші обов'язкові комунальні платежі. Витрати на опалення враховуються окремо та компенсуються в межах, які визнаються «відповідними» (angemessen). Протягом першого року отримання громадянської допомоги витрати на житло компенсуються в повному обсязі, навіть якщо вони перевищують установлені місцеві нормативи. Цей підхід, що отримав назву «період довіри» (Karenzzeit), має на меті надати заявникам стабільність під час пошуку роботи або проходження заходів професійної інтеграції. Після спливу цього періоду Jobcenter має право вимагати зменшення витрат на житло до рівня, який визнається відповідним у даній громаді. Витрати на опалення компенсуються лише в межах відповідності стандартам ефективного та економного енергоспоживання. Надмірні витрати не покриваються, якщо немає обґрунтованої причини. Розрахунок здійснюється на основі місцевих норм, установлених муніципалітетом або відповідною установою соціального захисту. У разі значного підвищення вартості енергоносіїв, що призводить до високих додаткових платежів (Nachzahlungen) за опалення, особи, які не є постійними отримувачами громадянської допомоги, можуть подати заяву на одноразову компенсацію витрат. Таке право виникає, якщо додаткові витрати зумовлюють виникнення потреби в соціальній допомозі. Заява має бути подана до відповідного Jobcenter не пізніше ніж протягом трьох місяців після місяця, у якому було виставлено відповідний рахунок за енергію. Для отримання соціальної допомоги особа повинна пройти процедуру первинної реєстрації в уповноваженому центрі первинного прийому (Erstaufnahmeeinrichtung) або в імміграційній службі за місцем фактичного перебування. Подання заяви на отримання дозволу на тимчасове перебування відповідно до §24 Abs. 1 Закону про перебування (AufenthG) є необхідною передумовою для отримання базових соціальних пільг. У разі, якщо дозвіл на перебування не може бути видано негайно, компетентний орган видає так звану «фіктивну довідку» (Fiktionsbescheinigung), яка підтверджує наявність заявленого права на перебування та дозволяє отримання пільг [1, с. 35].

Залежно від статусу перебування особи, її правової ситуації та конкретних життєвих обставин, компетентними установами для призначення соціальної допомоги можуть бути центр зайнятості (Jobcenter), управління соціального захисту (Sozialamt) або інші уповноважені органи. Подання заяви можливе у паперовій формі або в електронному вигляді, зокрема через цифрову платформу «Jobcenter.Digital», якщо така доступна у відповідному регіоні. Члени родини особи, яка отримує соціальну допомогу, також можуть претендувати на пільги, якщо вони відповідають критеріям, встановленим чинним законодавством. У таких випадках соціальні виплати можуть призначатися відповідно до Другої книги Соціального кодексу (SGB II), Дванадцятої книги Соціального кодексу (SGB XII) або Закону про пільги шукачам притулку (AsylbLG). Компетентний орган (як правило, Jobcenter або Sozialamt) проводить оцінку правомірності надання пільг кожному члену сім'ї на основі поданої інформації та передає справу до відповідної установи, якщо це необхідно. Подання заявки на соціальні пільги є обов'язковою умовою для їх отримання, незалежно від віку, соціального статусу чи рівня працездатності заявника або членів його родини. Це дозволяє забезпечити мінімальні стандарти існування для кожної особи, яка перебуває під захистом § 24 AufenthG, відповідно до принципів соціальної держави. Надання соціальних виплат в Німеччині ґрунтується на принципі потреби. Це означає, що пільги на проживання надаються лише тим особам, які неспроможні забезпечити власне існування за рахунок наявних доходів чи активів. Заявники зобов'язані надати повну та достовірну інформацію про наявні джерела доходів та майновий стан. Водночас застосовуються певні допустимі межі збереження доходів та активів, визначені законодавством. Пенсіонери та особи, які визнані непрацездатними, також мають право на отримання соціальної допомоги відповідно до положень SGB XII. У таких випадках застосовуються окремі правила щодо допустимих обсягів активів. Зокрема, межа дозволених активів для одержувача становить 10 000 євро. Така ж межа встановлюється для кожного з партнерів у подружжі, зареєстрованому партнерстві або у співжитті, подібному до подружнього [2, с. 65].

Особи, які отримали дозвіл на проживання в Німеччині відповідно до §24 Закону про проживання (AufenthG), мають право виїжджати до України або інших країн та повертатися назад у межах встановлених правових обмежень. Проте слід враховувати, що тривалість перебування за кордоном може безпосередньо впливати як на дійсність дозволу на проживання, так і на право на

отримання соціальних пільг, зокрема базової допомоги для забезпечення існування згідно з SGB II («громадянські гроші»). У випадку короткотермінових поїздок (до чотирьох тижнів на рік) отримання виплат може продовжуватися, за умови повідомлення про відсутність до відповідного центру зайнятості (Jobcenter). Проте при тривалому перебуванні за межами Німеччини (більше ніж чотири тижні) право на отримання допомоги втрачається. За необхідності повторного оформлення пільг після повернення слід подавати нову заяву.

Висновки. Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року спричинило масштабну гуманітарну кризу та одну з найбільших міграційних хвиль у Європі після Другої світової війни, що потребувала термінової реакції з боку міжнародної спільноти. Європейський Союз уперше в історії активував Директиву 2001/55/ЄС про тимчасовий захист, що дозволило швидко і системно забезпечити тимчасовий правовий статус для мільйонів українських біженців, включаючи доступ до роботи, соціального забезпечення, медичних послуг та житла. Німеччина, як одна з головних країн-приймачів українських переселенців, забезпечила імплементацію положень директиви через своє національне законодавство, зокрема §24 Закону про перебування іноземців (AufenthG), що стало правовою основою для надання тимчасового захисту. Законодавчі та адміністративні заходи, включно з застосуванням положень Asylbewerberleistungsgesetz та інструкцій BAMF, створили передумови для інтеграції українців у німецьке суспільство, забезпечивши їм базові соціальні гарантії, але викликали також низку практичних і правових труднощів, пов'язаних із доступом до ринку праці та стабільністю правового статусу. Отже, реакція ЄС і Німеччини на виклики масового переміщення українців демонструє приклад швидкої правової адаптації до надзвичайної ситуації, але водночас виявляє потребу в довгострокових механізмах правової та соціальної інтеграції, орієнтованих на потреби переміщених осіб у межах загальноєвропейської політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Arbeitsrecht. Ein Studienbuch. Löwich M., Caspers G., Klumpp S. 9, neubear. Auflage. Band 4. Verlag C.H.Beck. München. 2017.
2. Bundesministerium des Innern und für Heimat (BMI). FAQ – Informationen für Geflüchtete aus der Ukraine. URL: https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/faqs/DE/themen/migration/ukraine/ukraine-faq-liste.html.
3. Bundesagentur für Arbeit. Bürgergeld: Unterstützung für Geflüchtete aus der Ukraine. URL: https://www.arbeitsagentur.de/ukraine.
4. Deutscher Bundestag. Aufenthaltserlaubnis nach §24 AufenthG für Geflüchtete aus der Ukraine. Drucksache 20/1250, 2022. URL: https://dserver.bundestag.de/btd/ 20/012/2001250.pdf.

УДК 849.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.13

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ТРУДОВОГО ПРАВА

Андрушко А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового,
земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
адвокат, член Комітету та Центру трудового права
Національної асоціації адвокатів України

Боднарчук Д.І.,
аспірант кафедри трудового,
земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

Андрушко А.В., Боднарчук Д.І. Практика Європейського суду з прав людини в системі джерел трудового права.

Стаття присвячена дослідженню ролі та місця практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у системі джерел трудового права України. У контексті інтеграції України до європейського правового простору та ратифікації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року рішення ЄСПЛ набувають особливого значення як інструмент гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. Метою дослідження є аналіз прецедентного характеру рішень ЄСПЛ, їхнього впливу на регулювання трудових відносин та визначення ступеня інтеграції цієї практики в українську правову систему. У роботі розглядаються ключові аспекти, пов'язані з правовою природою рішень ЄСПЛ, зокрема їхнє місце в романо-германській правовій традиції, де прецедентне право не є традиційним джерелом. Аналізується вплив рішень ЄСПЛ на трудове законодавство України, зокрема у сферах захисту від дискримінації, права на страйк та справедливого вирішення трудових спорів. Особливу увагу приділено прецедентам, таким як справи "Демір та Байкара проти Туреччини" (2008) і "Вільсон, Національна спілка журналістів та інші проти Великої Британії" (2002), які сформували стандарти захисту трудових прав. Також досліджуються проблеми застосування практики ЄСПЛ в Україні, зокрема колізії з національним законодавством, відсутність єдиної методології тлумачення та виклики, зумовлені воєнним станом. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що практика ЄСПЛ є важливим джерелом трудового права, яке сприяє вдосконаленню правового захисту працівників. Водночас для повноцінної інтеграції необхідно розробити чіткі механізми її реалізації, гармонізувати Кодекс законів про працю України з європейськими стандартами та забезпечити доступ до правосуддя в умовах кризових ситуацій. Результати дослідження можуть бути корисними для законодавців, суддів та правників, які працюють у сфері трудового права.

Крім того, у контексті зростаючої ролі міжнародного права у формуванні національних правових систем доцільно розглядати практику ЄСПЛ не лише як орієнтир, а як обов'язкову складову правозастосування у сфері трудових відносин. Її ефективне впровадження вимагає не лише формального визнання, а й належної підготовки суддівського корпусу, юристів та представників роботодавців щодо особливостей тлумачення рішень ЄСПЛ. Також важливо активізувати науково-правову дискусію щодо можливостей імплементації європейських правових стандартів у національне трудове законодавство, що сприятиме розвитку демократичної правової держави.

В умовах трансформаційних процесів і воєнного часу застосування практики ЄСПЛ набуває ще більшої ваги як засіб забезпечення балансу між правами працівників і публічними інтересами.

Ключові слова: трудове право, ЄСПЛ, європейські стандарти, джерело права, прецедент, захист трудових прав.

Andrushko A.V., Bodnarchuk D.I. Practice of the European Court of Human Rights in the system of sources of labor law.

The article is devoted to the study of the role and place of the European Court of Human Rights (ECHR) practice within the system of sources of labor law in Ukraine. In the context of Ukraine's integration into the European legal space and the ratification of the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, ECHR rulings gain particular significance as a tool for harmonizing national legislation with international standards. The purpose of the study is to analyze the precedent nature of ECHR decisions, their impact on the regulation of labor relations, and the degree of their integration into the Ukrainian legal system.

The paper examines key aspects related to the legal nature of ECHR rulings, particularly their place within the Romano-Germanic legal tradition, where precedent law is not a traditional source. It analyzes the influence of ECHR decisions on Ukrainian labor legislation, especially in areas such as protection against discrimination, the right to strike, and the fair resolution of labor disputes. Special attention is paid to precedents such as the cases of "Demir and Baykara v. Turkey" (2008) and "Wilson, National Union of Journalists and Others v. the United Kingdom" (2002), which have shaped standards for protecting labor rights. The study also explores challenges in applying ECHR practice in Ukraine, including conflicts with national legislation, the lack of a unified interpretation methodology, and issues arising from the ongoing martial law.

Based on the analysis, the conclusion is drawn that ECHR practice serves as a significant source of labor law, contributing to the improvement of legal protection for employees. However, for its full integration, it is necessary to develop clear mechanisms for implementation, harmonize the Labor Code of Ukraine with European standards, and ensure access to justice during crisis situations. The research findings may be valuable for lawmakers, judges, and legal practitioners working in the field of labor law.

Moreover, in the context of the growing influence of international law on national legal systems, it is appropriate to consider the case law of the ECtHR not only as a guideline but as a mandatory component of legal enforcement in the field of labor relations. Its effective implementation requires not only formal recognition but also proper training of the judiciary, legal professionals, and employers' representatives in the interpretation of ECtHR rulings. It is equally important to stimulate academic and legal discourse on the prospects for incorporating European legal standards into domestic labor legislation, which would contribute to the development of a democratic rule-of-law state. In times of transformation and war, the application of ECtHR practice becomes even more critical as a means of ensuring a balance between workers' rights and public interests.

Key words: labor law; ECHR, European standards, source of law, precedent, protection of labor rights.

Постановка проблеми. Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) відіграє значну роль у розвитку правових систем держав-членів Ради Європи, включаючи Україну. З ратифікацією Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) та прийняттям Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23 лютого 2006 року № 3477-IV, рішення ЄСПЛ набули статусу джерела права в національній юрисдикції. Особливо актуальним є питання впливу цієї практики на систему трудового права, яке регулює відносини між працівниками та роботодавцями, гарантує права на працю, відпочинок та соціальний захист. Актуальність дослідження зумовлена інтеграцією України до європейського правового простору, що вимагає гармонізації національного трудового законодавства з європейськими стандартами. Рішення ЄСПЛ часто стають інструментом для захисту трудових прав, зокрема у справах, пов'язаних із дискримінацією, несправедливим звільненням, умовами праці та правом на страйк. У контексті воєнного стану в Україні проблема доступу до правосуддя та захисту трудових прав набуває особливої ваги, оскільки багато працівників змушені залишати робочі місця або зазнають порушень через мобілізаційні заходи. Водночас у правовій доктрині відсутня єдина позиція щодо того, чи є практика ЄСПЛ самостійним дже-

релом трудового права, чи лише інструментом тлумачення Конвенції. Це зумовлює необхідність поглибленого аналізу та систематизації відповідної практики.

Метою статті є аналіз місця й ролі рішень ЄСПЛ у системі джерел трудового права України, оцінка їхнього прецедентного характеру та впливу на національне законодавство.

Стан опрацювання проблематики. Питання впливу практики ЄСПЛ на трудове право досліджували такі українські та вчені як О. Волохов, який аналізував правову природу рішень ЄСПЛ у контексті трудового права; Р. Сабодаш, що вивчав їхнє місце в системі цивільного права з акцентом на трудові спори; А. Дрішлюк, який досліджував методологію інтеграції прецедентів у національну правову систему; О. Кочура, що зосередився на виконанні рішень ЄСПЛ в Україні; М. Мазур, який розглядав прецеденти ЄСПЛ як джерело конституційного права з урахуванням трудових аспектів; а також В. Юрчишин, який аналізував колізії в національному законодавстві. Разом з тим досліджуване питання залишається актуальним з огляду на необхідність прийняття нового Трудового Кодексу України.

Виклад основного матеріалу. Рішення ЄСПЛ не є традиційним джерелом права в романо-германській правовій системі, до якої належить Україна, де основним джерелом вважається закон. Однак ст. 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ" встановлює, що суди при розгляді справ застосовують Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Це свідчить про перехідний характер української правової системи, де прецеденти ЄСПЛ набувають значення через їхній вплив на тлумачення норм. У трудовому праві це проявляється, наприклад, у справах, пов'язаних із ст. 11 Конвенції (свобода об'єднань, включаючи право на страйк), або ст. 14 (заборона дискримінації).

Практика ЄСПЛ впливає на трудове право через конкретні прецеденти. Наприклад, у справі "Демір та Байкара проти Туреччини" (2008) Суд визнав, що обмеження права на колективні переговори порушує ст. 11 Конвенції, що спонукало країни до вдосконалення законодавства. В Україні це знайшло відображення в оновленні норм Кодексу законів про працю (КЗпП) щодо права на страйк. У справах, пов'язаних із несправедливим звільненням (наприклад, "Вільсон, Національна спілка журналістів та інші проти Великої Британії", 2002), ЄСПЛ підкреслив необхідність компенсації та захисту від дискримінації, що вплинуло на практику українських судів.

Незважаючи на прогрес, існують виклики. По-перше, відсутність єдиної методології тлумачення рішень ЄСПЛ призводить до різного їхнього застосування судами. По-друге, національне трудове законодавство не завжди узгоджується з європейськими стандартами, що створює колізії. По-третє, у воєнний час доступ до правосуддя ускладнюється, а виконання рішень ЄСПЛ затягується через обмежені ресурси.

Так, у літературі зазначається, що Рішення Європейського Суду з прав людини та практика, яка в них закріплюється, є актами тлумачення і не входить до системи джерел трудового права України [1, с. 464]. Обґрунтовується думка, що судові рішення Європейського Суду з прав людини не можуть бути визнані самостійним джерелом права в контексті національного трудового законодавства, а слугують лише інструментом для його інтерпретації [1, с. 465]. Безумовно, слід підкреслити позицію автора щодо правової природи рішень ЄСПЛ і наголосити на тому, що вони мають характер актів тлумачення, а не самостійних джерел права. Це відображає специфіку романо-германської правової традиції, до якої належить Україна, де основним джерелом права вважаються нормативні акти, а не судові прецеденти. Волохов О.С. акцентує, що практика ЄСПЛ не інтегрується безпосередньо в систему трудового права як обов'язковий елемент, що може свідчити про обмежену готовність української правової системи до повного визнання прецедентного права. Такий підхід може бути критично оцінений у контексті сучасних викликів, адже воєнний стан вимагає гнучкості в адаптації міжнародних стандартів, зокрема для захисту трудових прав у кризових умовах. Крім цього слід підкреслити, що рішення ЄСПЛ слугують лише допоміжним інструментом для інтерпретації національного трудового законодавства, а не його первинним джерелом. Це може вказувати на певну обережність у доктрині, спрямовану на збереження пріоритету внутрішнього права, що контрастує з практикою країн англо-саксонської системи, де прецеденти відіграють ключову роль. Аналізуючи це твердження, можна припустити, що автор прагне уникнути надмірної залежності від зовнішніх норм, що може бути виправданим у контексті суверенітету, але водночас обмежує можливості для швидкої гармонізації трудового права з європейськими стандартами. Такий підхід вимагає подальшого дослідження, особливо з огляду на зростання кількості скарг до ЄСПЛ від України, що свідчить про потребу в більш активному використанні його практики.

У наукові літературі підкреслюється, що Практика Європейського суду з прав людини відіграє значну роль у розвитку не тільки трудового, але і цивільного права України, особливо в питаннях, що стосуються захисту прав людини. Сабодаш Р.Б. вважає, що « …незважаючи на те, що рішення ЄСПЛ не мають прямої дії в національному праві, вони слугують важливим орієнтиром для судів при тлумаченні норм цивільного законодавства» [2, с. 143]. Розділяючи позицію автора додамо, що вплив ЄСПЛ виходить за межі суто трудового права і проникає в цивільну сферу, що є важливим для гармонізації української правової системи з європейськими стандартами. Такий підхід відображає реалії інтеграції України до Ради Європи, де рішення ЄСПЛ стають орієнтиром для національних судів, особливо в умовах воєнного стану, коли права людини, включно з цивільними, зазнають значних викликів. На нашу думку, це є позитивним кроком, адже воно сприяє підвищенню рівня захисту прав, хоча потребує чіткої методології для уникнення суперечностей із національним законодавством. Не зважаючи на обмежений характер прямої дії рішень ЄСПЛ, слід підкреслити їхню роль як орієнтира для тлумачення, а не джерела права в традиційному сенсі. Це відображає специфіку романо-германської правової традиції, де пріоритет віддається законам, а не прецедентам, що може стримувати повну інтеграцію європейських стандартів. Ми вважаємо, що такий підхід є виправданим з огляду на необхідність збереження суверенітету, але водночас він створює прогалину в ефективності захисту прав, особливо коли національні суди недостатньо враховують практику ЄСПЛ. У контексті сучасних реалій, таких як війна, було б доцільно розширити повноваження судів щодо прямого застосування прецедентів, щоб забезпечити швидке реагування на порушення, як-от у справах про майнові права чи дискримінацію.

У зв'язку з цим не можемо не зазначити справу "Демір та Байкара проти Туреччини" (2008), яка стала знаковою для трудового права в контексті практики ЄСПЛ, оскільки Суд визнав порушення статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (свобода об'єднань), пов'язане з обмеженням права на колективні переговори [3]. Позивачі, працівники муніципального сектору Туреччини, стикнулися з забороною укладати колективні угоди через законодавчі обмеження, що ЄСПЛ розцінив як невідповідність стандартам свободи асоціацій. Це рішення підкреслило, що право на колективні переговори є невід'ємною частиною статті 11, що має пряме відношення до трудового права, стимулюючи країни, включно з Україною, переглядати відповідні норми. У контексті теми цієї статті, це рішення слугує прикладом, як практика ЄСПЛ інтегрується в систему джерел трудового права, діючи як орієнтир для тлумачення та вдосконалення національного законодавства. Рішення також виявило проблеми з імплементацією стандартів ЄСПЛ у національні правові системи, особливо в країнах із жорстким регулюванням трудових відносин, таких як Туреччина. ЄСПЛ зобов'язав уряд виплатити компенсацію та змінити законодавство, що стало прецедентом для інших держав, включаючи Україну, де Кодекс законів про працю (КЗпП) досі містить прогалини щодо права на страйк і колективні переговори. У нашій темі це підкреслює обмежений, але значний вплив прецедентів ЄСПЛ на трудове право, особливо в умовах воєнного стану, коли права працівників потребують додаткового захисту. На нашу думку, це рішення могло б бути більш ефективним, якби Україна мала чіткі механізми прямого застосування таких норм, що дозволило б швидше адаптувати трудове законодавство до європейських стандартів.

Справа "Вільсон, Національна спілка журналістів та інші проти Великої Британії" (2002) розглядала порушення статті 11 Конвенції через дискримінаційні практики роботодавця, який пропонував кращі умови праці лише тим працівникам, які відмовлялися від членства в профспілці [4]. ЄСПЛ визнав, що такі дії порушують свободу об'єднань, оскільки вони підривають право працівників на колективний захист своїх інтересів. Це рішення розширило розуміння статті 11, включивши захист від антипрофспілкової дискримінації, що стало важливим кроком у розвитку трудового права. У контексті нашої теми, воно ілюструє, як практика ЄСПЛ слугує джерелом для інтерпретації трудових прав, впливаючи на національні суди, зокрема в Україні, де подібні випадки дискримінації все ще трапляються. Рішення мало значний вплив на британське законодавство, змусивши уряд змінити норми про профспілкову діяльність, і стало орієнтиром для інших юрисдикцій, включаючи Україну, де захист профспілкових прав залишається слабким. Воно підкреслює необхідність гармонізації КЗпП із європейськими стандартами, особливо в умовах воєнного часу, коли працівники можуть зазнавати тиску через мобілізаційні заходи. На нашу думку, хоча рішення є важливим кроком у захисті трудових прав, його ефект у країнах із романо-германською традицією обмежений через брак прямої дії прецедентів. Для повноцінного впливу потрібні законодавчі зміни та навчання суддів, щоб вони могли ефективно застосовувати такі стандарти в практиці.

У зв'язку з цим звернемося до думки науковців. Так, А.І. Дрішлюк підкреслює ключову роль практики ЄСПЛ у розвитку цивільного права України, акцентуючи на її зв'язку з трудовими відносинами [5, с. 38]. Це твердження є вкрай важливим, оскільки воно вказує на те, що прецеденти ЄСПЛ не лише впливають на загальні цивільні норми, а й проникають у сферу трудового права, регулюючи такі аспекти, як захист від дискримінації чи право на об'єднання. У контексті воєнного стану в Україні, коли трудові права працівників піддаються значним випробуванням через мобілізацію та економічні труднощі, таке тлумачення стає особливо актуальним. На нашу думку, ця ідея підкреслює необхідність інтеграції практики ЄСПЛ як допоміжного інструменту для зміцнення трудового законодавства, хоча потребує підтримки через чіткі методичні настанови для судів.

Крім того, А.І. Дрішлюк наголошує на значному характері впливу рішень ЄСПЛ на українську правову систему, звертає увагу на їхню роль в гармонізації з європейськими стандартами [5, с. 38]. Це твердження має пряме відношення і до нашого дослідження, оскільки воно визначає практику ЄСПЛ як джерело, яке, хоча й не має прямої сили, сприяє адаптації трудового права до Конвенції про захист прав людини. У сучасних умовах, коли Україна стикається з колізіями між національними нормами та міжнародними зобов'язаннями, такий підхід є важливим для забезпечення захисту трудових прав, наприклад, у справах про несправедливе звільнення чи умови праці. Ми вважаємо, що для максимізації цього впливу варто розширити правову базу, надаючи судам більшу свободу у використанні прецедентів ЄСПЛ, що могло б пришвидшити реформи в трудовій сфері.

У науковій літературі також підкреслюється, що «…виконання рішень ЄСПЛ в Україні є важливим елементом забезпечення прав людини, включаючи трудові права, що вимагає узгодження національного законодавства з міжнародними стандартами» [6, с. 116]. Ми повністю поділяємо думку автора і акцентуємо на необхідності гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, що є актуальним для України, особливо в умовах воєнного стану, коли трудові відносини зазнають значних викликів через мобілізацію та економічні труднощі. Це твердження вказує на те, що практика ЄСПЛ слугує не лише інструментом тлумачення, а й стимулом для законодавчих змін, таких як удосконалення Кодексу законів про працю (КЗпП) у сфері захисту від дискримінації чи права на страйк. На нашу думку, це підкреслює важливість системного підходу до імплементації рішень, хоча брак ресурсів і координації може гальмувати цей процес. Виконання рішень ЄСПЛ є викликом, що вимагає не лише юридичних, а й організаційних зусиль, особливо в трудовій сфері, де компенсації чи зміни умов праці часто затримуються. У контексті нашої теми це свідчить про обмежену ефективність практики ЄСПЛ як джерела трудового права, якщо її імплементація не підкріплена належним виконанням. Для посилення впливу необхідно розробити механізми моніторингу та відповідальності державних органів, які ігнорують стандарти ЄСПЛ, як-от у справах про несправедливе звільнення. Це могло б підвищити рівень захисту трудових прав у кризових умовах.

На думку О.О. Кочури "Проблеми з виконанням рішень ЄСПЛ в Україні пов'язані з недостатньою обізнаністю суддів та відсутністю єдиної практики їхнього застосування в трудових спорах" [6, с. 118]. Дійсно, мають місце практичні труднощі, пов'язані з виконанням рішень ЄСПЛ в Україні, тому потрібно акцентувати на недостатній обізнаності суддів та відсутності уніфікованої практики, що має значний вплив на трудові спори. Для нашої теми дослідження це є критичним аспектом, оскільки ефективне застосування практики ЄСПЛ як джерела трудового права залежить від здатності національних судів інтерпретувати прецеденти, наприклад, щодо права на колективні переговори чи захисту від дискримінації. У контексті воєнного стану ці проблеми посилюються через перевантаження судової системи та обмежений доступ до правосуддя, що ускладнює захист трудових прав працівників. На нашу думку, це підкреслює потребу в спеціалізованому навчанні суддів і створенні методичних рекомендацій, щоб практика ЄСПЛ стала більш доступною інструментом. Відсутність єдиної практики застосування рішень ЄСПЛ у трудових спорах, створює ризик суперечливих судових рішень, що підриває їхній прецедентний потенціал. У рамках нашої теми це вказує на обмежену інтеграцію ЄСПЛ у систему джерел трудового права, де судова невідповідність може послабити вплив європейських стандартів. Тому вирішення цієї проблеми потребує не лише підвищення кваліфікації суддів, а й законодавчих змін, які б зобов'язували суди враховувати практику ЄСПЛ у трудових справах, наприклад, при розгляді скарг на порушення умов праці чи звільнення. Це могло б посилити роль ЄСПЛ як джерела права

в Україні. У рамках нашої теми це підкреслює, що без належної інфраструктури та координації між судовими органами, урядом і роботодавцями практика ЄСПЛ залишиться декларативною. Тому в Україні варто запровадити спеціалізовані органи, подібні до національних механізмів у інших країнах-членах Ради Європи, а також проводити широкомасштабні освітні програми для підвищення обізнаності працівників і суддів. Це могло б зміцнити позицію ЄСПЛ як джерела трудового права, адаптованого до сучасних викликів.

Висновки. Практика ЄСПЛ посідає особливе місце в системі джерел трудового права України, виступаючи інструментом тлумачення Конвенції та стимулом для вдосконалення національного законодавства. Рішення Суду сприяють захисту трудових прав, зокрема права на страйк, боротьбу з дискримінацією та забезпечення справедливості при звільненні. Однак їхній прецедентний характер викликає дискусії в доктрині, а застосування стикається з практичними перешкодами. Для повноцінної інтеграції необхідно розробити чіткі методичні рекомендації для судів, гармонізувати КЗпП із європейськими стандартами та забезпечити доступ до правосуддя в умовах воєнного стану. Подальші дослідження мають зосередитися на аналізі конкретних прецедентів та їхньому впливі на українську судову практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волохов О.С. Рішення Європейського Суду з прав людини у системі джерел трудового права України. Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса, 15 вересня 2012. С. 462–469.
2. Сабодаш Р.Б. Практика європейського суду з прав людини як джерело цивільного права України. *Наше право*. 2013. № 9. С. 140–145.
3. Рішення ЄСПЛ «Демір і Байкара проти Туреччини» від 12.11.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_244#Text.
4. Рішення ЄСПЛ «Вільсон, Національна спілка журналістів та інші проти Великої Британії» від 02.07.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_095#Text.
5. Дрішлюк А.І. Практика Європейського суду з прав людини як фактор впливу на систему джерел цивільного та цивільного процесуального права Укпаїни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2014. Серія ПРАВО. Випуск 24. Том 2. С. 37–40.
6. Кочура О.О. Окремі аспекти виконання Україною рішень Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 32(1). С. 116–121.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.14

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДИСТАНЦІЙНОЇ ТА НАДОМНОЇ РОБОТИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Аніщук В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права
факультету бізнесу та права
Луцького національного технічного університету
ORCID: 0000-0002-9854-4932
e-mail: viktoriya.anishchuk@ukr.net

Шубала Д.О.,
здобувач,
Луцький національний технічний університет

Аніщук В.В., Шубала Д.О. Особливості правового регулювання дистанційної та надомної роботи в умовах війни.

У статті досліджуються особливості правового регулювання дистанційної та надомної роботи в умовах війни. В умовах збройного конфлікту питання організації праці набувають нових вимірів, що вимагає оперативного перегляду традиційних форм трудових відносин. Дистанційна та надомна робота стали не лише вимушеною реакцією на виклики воєнного часу, а й важливим інструментом збереження зайнятості, підтримки економічної стабільності та забезпечення прав працівників. Разом із тим такі форми праці потребують спеціального правового регулювання, здатного врахувати як надзвичайні обставини, так і необхідність забезпечення належних трудових гарантій.

В умовах війни особливої ваги набувають питання гнучкості трудових відносин, забезпечення безпеки працівників, збереження конфіденційності даних та ефективної організації праці на відстані. Дослідження особливостей правового регулювання дистанційної та надомної роботи в цей період є актуальним для подальшого удосконалення трудового законодавства та розробки ефективних механізмів захисту прав учасників трудових відносин.

Кодекс законів про працю (КЗпПУ) та інші акти законодавства України забезпечують регулювання дистанційної та надомної роботи, нормами цих актів встановлюється порядок та умови їх здійснення.

Виділено ряд критеріїв, які характеризують особливості надомної та дистанційної роботи: місце виконання роботи, використання технологій, контроль за виконанням роботи, режим роботи, оформлення трудового договору, умови праці, час відпочинку, вимоги до практичних навичок працівника, забезпечення засобами виробництва, обладнанням, програмно-технічними засобами тощо.

Зроблено висновок, що діюча нормативна база регулювання дистанційної та надомної роботи потребує вдосконалення. Наприклад, потребують врегулювання питання відповідальності та порядку компенсації втрати майна роботодавця чи працівника внаслідок воєнних дій за таких типів роботи, порядку врегулювання тимчасової непрацездатності тощо. Важливо також врегулювати порядок використання інформаційних технологій, зокрема, коли діють об'єктивні чинники незалежні від працівника, наприклад тривале виключення електроенергії та Інтернету внаслідок обстрілу житлової інфраструктури. Законодавство України поступово вдосконалюється та адаптується до нових викликів та реалій, що склалися в період повномасштабної війни, але також важливо, щоб такі правові норми не порушували чи обмежували права працівників.

Ключові слова: дистанційна робота, надомна робота, воєнний стан, робочий час, трудовий договір, трудове законодавство.

Anishchuk V.V., Shubala D.O. Peculiarities of legal regulation of remote and home-based work in wartime conditions.

The article examines the features of the legal regulation of remote and home work in wartime. In conditions of armed conflict, issues of labor organization acquire new dimensions, which requires an urgent review of traditional forms of labor relations. Remote and home work have become not only a forced response to the challenges of wartime, but also an important tool for maintaining employment, supporting economic stability and ensuring the rights of workers. At the same time, such forms of work require special legal regulation that can take into account both extraordinary circumstances and the need to provide appropriate labor guarantees.

In conditions of war, the issues of flexibility of labor relations, ensuring employee safety, maintaining data confidentiality and effective organization of work at a distance become particularly important. Research into the features of legal regulation of remote and home work during this period is relevant for further improvement of labor legislation and development of effective mechanisms for protecting the rights of participants in labor relations.

The Labor Code (LC) and other legislative acts of Ukraine provide for the regulation of remote and home work, the norms of these acts establish the procedure and conditions for their implementation.

A number of criteria are identified that characterize the features of home and remote work: the place of work, the use of technologies, control over the performance of work, the work regime, the execution of an employment contract, working conditions, rest time, requirements for the practical skills of the employee, provision with production facilities, equipment, software and hardware, etc.

It is concluded that the current regulatory framework for the regulation of remote and home work needs to be improved. For example, the issues of liability and the procedure for compensation for the loss of property of the employer or employee as a result of military actions for such types of work, the procedure for regulating temporary incapacity for work, etc. It is also important to regulate the procedure for using information technologies, in particular, when objective factors independent of the employee are at work, such as a prolonged power and Internet outage due to shelling of residential infrastructure. Ukrainian legislation is gradually being improved and adapted to new challenges and realities that have arisen during a full-scale war, but it is also important that such legal norms do not violate or restrict the rights of employees.

Key words: remote work, work from home, martial law, working hours, employment contract, labor legislation.

Постановка проблеми. Протягом останнього десятиліття система нормативно-правового регулювання соціально-трудових відносин в Україні зазнала певних змін, що були пов'язані з потребами вдосконалення трудового законодавства відповідно до європейських стандартів, негативними наслідками пандемії коронавірусу, але найбільше – викликами повномасштабного вторгнення країни-агресора на нашу територію.

Введення воєнного стану безпосередньо вплинуло на організацію трудових відносин, відбулися тимчасові зміни в законодавстві щодо таких відносин, зокрема у здійсненні дистанційної та надомної роботи. Такі типи трудової діяльності набули особливого значення, адже стали порятунком та нерідко єдиним можливим способом продовжувати та організовувати свою діяльність для багатьох організацій, установ та підприємств, які були пошкодженні або повністю зруйновані внаслідок бойових дій або релоковані на інші більш безпечні території.

Проте важливо зазначити, що дистанційна та надомна робота вимагає особливого підходу до нормативно-правового регулювання, ставить нові виклики перед системою законодавчої влади щодо вдосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Протягом останніх років дистанційна та надомна робота стали поширеним явищем в Україні, зокрема, в умовах воєнного стану, тому певні аспекти правового регулювання такої роботи стали предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних учених. Зокрема, Котова Л. вивчала проблеми адаптації трудового законодавства до сучасних умов праці, розглядаючи питання укладення трудових договорів про дистанційну роботу, організації робочого часу та відпочинку, а також надала пропозиції вдосконалення трудового законодавства [3]. Наньєва М.І. досліджувала правове регулювання дистанційної та надомної роботи в Україні, зміни в законодавстві що відбулися, зокрема, у зв'язку з пандемією COVID-19 [5]. Зі свого боку Вишневецька С., вивчаючи проблемні аспекти правового регулювання дистанційної роботи згід-

но законодавства України, пропонує чітко розмежовувати дистанційну роботу як вид трудового договору та дистанційну роботу як тимчасову форму організації праці [1]. Мельничук О. вивчала правове регулювання та особливості застосування дистанційної роботи в умовах воєнного стану [4]. Таран І.О. та Васечко Л.О. розглядали особливості правового регулювання дистанційної роботи в Україні ще за підсумками пандемії коронавірусу [12]. Проте питання надомної роботи, її правового регулювання та особливостей залишається не достатньо дослідженим. Враховуючи важливість даної проблематики, вважаємо за доцільне продовжувати наукові дослідження щодо особливостей правового регулювання дистанційної та надомної роботи в умовах війни.

Мета статті: дослідження особливостей та розробка пропозицій щодо вдосконалення системи нормативно-правового регулювання дистанційної та надомної роботи в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Для нинішніх умов господарювання в період повномасштабної війни дистанційна та надомна робота набувають значної популярності серед багатьох роботодавців, адже значна частина працездатного населення була змушена покинути свої домівки, внаслідок бойових дій та загроз життю, стати біженцями або внутрішньо переміщеними особами. З іншого боку, для роботодавців дуже важливим є збереження робочої сили, а також пошук шляхів залучення до виконання поставлених завдань, особливо якщо особиста присутність працівника на робочому місці в офісі чи на виробництві не є обов'язковою.

Слід зазначити, що процес нормативно-правового регулювання дистанційної та надомної роботи було активізовано ще до початку повномасштабного вторгнення. Першим поштовхом до регулювання дистанційної та надомної роботи на законодавчому рівні був спалах пандемії коронавірусної інфекції (COVID-19). Для регулювання таких трудових відносин в умовах пандемії 30 березня 2020 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби» [9], у якому було викладено у новій редакції ст. 60 КЗпПУ. Слід зауважити, що у даній статті не було розмежування щодо визначення змісту понять дистанційної та надомної роботи, по-суті, вони вважалися тотожними. Також важливим є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 17.03.2020 № 530-IX [8], який передбачає можливість працювати вдома для держслужбовців та службовців органів місцевого самоврядування на період карантину.

4 лютого 2021року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу», який набрав чинності 27 лютого 2021 року [7]. Відповідно до цього нормативно-правового акту було внесено зміни і до КЗпПУ, зокрема, доповнення його статтями 60^1 та 60^2, які відокремили дистанційну роботу від надомної, визначивши їх самостійними формами організації праці. Згідно зі ст. 60^1 КЗпПУ, «надомна робота – це форма організації праці, за якої робота виконується працівником за місцем його проживання або в інших визначених ним приміщеннях, що характеризуються наявністю закріпленої зони, технічних засобів (основних виробничих і невиробничих фондів, інструменту, приладів, інвентарю) або їх сукупності, необхідних для виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт або функцій, передбачених установчими документами, але поза виробничими чи робочими приміщеннями роботодавця» [2]. Тоді як згідно ст. 60^2 КЗпПУ дистанційна робота визначається як «форма організації праці, за якої робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією роботодавця, в будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій» [2].

На основі ст. 60^1 та 60^2 КЗпПУ доцільно провести порівняльний аналіз основних особливостей дистанційної та надомної роботи (табл. 1).

Таблиця 1. Порівняльний аналіз особливостей правового регулювання дистанційної та надомної роботи згідно КЗпПУ

Критерій	*Дистанційна робота*	*Надомна робота*
Місце виконання роботи	Будь-яке місце, де є доступ до інформаційно-комунікаційних технологій	Місце проживання працівника або інше місце за його вибором
Використання технологій	Обов'язкове використання інформаційно-комунікаційних технологій	Може використовуватися, але не обов'язково
Контроль за виконанням роботи	Контроль здійснюється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій	Контроль може здійснюватися різними способами, зокрема й особисто
Режим роботи	Працівник самостійно розподіляє свій робочий час, якщо інше не передбачено трудовим договором	На працівників поширюється загальний режим роботи підприємства, установи, організації, якщо інше не передбачено трудовим договором
Оформлення трудового договору	У трудовому договорі обов'язково зазначається умова про дистанційний характер роботи	У трудовому договорі обов'язково зазначається умова про надомний характер роботи
Умови праці	Працівник самостійно забезпечує безпечні та нешкідливі умови праці	Роботодавець повинен забезпечити безпечні та нешкідливі умови праці
Час відпочинку	Працівнику гарантується період вільного часу для відпочинку, який визначається у трудовому договорі	Час відпочинку регулюється згідно правил внутрішнього трудового розпорядку, якщо інше не передбачене законом
Вимоги до практичних навичок працівника	Вимог щодо працівника не встановлено	Працівник повинен володіти практичними навичками щодо виконання певних робіт повинен навчитися таким навичкам
Забезпечення засобами виробництва, обладнанням, програмно-технічними засобами тощо	Визначається трудовим договором, у разі відсутності у трудовому договорі таких положень – покладається на роботодавця	Покладається на роботодавця, якщо інше не передбачено трудовим договором.

Примітка: побудовано авторами на основі джерела [2].

З метою регулювання трудових відносин у період воєнного стану 24 березня 2022 року набув чинності Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX [11], згідно якого було внесено тимчасові зміни до трудового законодавства, зокрема щодо організації дистанційної та надомної роботи.

Зокрема, при укладенні трудового договору про дистанційну роботу або про надомну роботу, наразі обов'язковою умовою є дотримання письмової форми [2]. Відповідно, Наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України № 913-21 від 5 травня 2021 року було затверджено типові форми таких трудових договорів [10].

У період дії воєнного стану згідно з ч. 1 ст. 2 Закону України № 2136-IX сторони, за їхньою згодою, можуть самостійно визначати форму трудового договору [11]. Законодавством України, зокрема КЗпПУ, передбачено, що «у разі виникнення загрози збройної агресії надомна та дистанційна робота можуть запроваджуватися наказом (розпорядженням) роботодавця без обов'язкового укладення трудового договору про надомну чи дистанційну роботу в письмовій формі. З таким наказом (розпорядженням) працівник ознайомлюється протягом двох днів з дня його прийняття, але до запровадження надомної чи дистанційної роботи» [2].

Також слід зазначити, що під час дії воєнного стану працівника повинні повідомити про зміну істотних умов праці та зміну умов оплати праці не пізніше, ніж до запровадження таких умов.

Особливістю трудового договору є строк його укладання, оскільки у трудовому праві зазвичай надають перевагу договорам, які укладаються на невизначений строк. Однак в умовах воєнного стану перелік вагомих причин для укладання трудового договору на певний строк значно збільшився. Відповідно до ч. 3 ст. 2 Закону України № 2136-IX «з метою оперативного залучення до виконання роботи нових працівників, а також усунення кадрового дефіциту та браку робочої сили … роботодавець може укладати з новими працівниками строкові трудові договори у період дії воєнного стану…» [11]. Важливо зауважити, що це також стосується укладання строкових договорів про дистанційну чи надомну роботу, оскільки однією з вагомих причин є війна.

Згідно договору про надомну роботу на працівника поширюються правила внутрішнього трудового розпорядку, тоді як відповідно до договору про дистанційну роботу працівник на власний розсуд може розподілити робочий час. Але в обох випадках тривалість робочого часу не може перевищувати межі передбачені законодавством. Однак, під час дії воєнного стану, відповідно до ч. 1 та ч. 2 ст. 6 Закону України № 2136-IX тривалість нормального та скороченого робочого часу для працівника може бути збільшена, для нормального робочого часу до 60 годин на тиждень, а для скороченого до 40 годин на тиждень. Отже, для працівників, які виконують роботу дистанційно чи на дому, також може бути збільшена тривалість робочого часу. Слід зауважити, що «час початку і закінчення щоденної роботи (зміни) визначається роботодавцем» [11], що стосується також дистанційної та надомної роботи.

Роботодавець також має право перевести працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди (за деякими винятками, наприклад, переведення на роботу в іншу місцевість, на території якої тривають активні бойові дії).

В умовах воєнного стану на законодавчому рівні також відбулися певні зміни щодо надання відпусток, що також стосуються дистанційної та надомної роботи. Зокрема тривалість основної щорічної відпустки, яка надається працівнику, може бути обмежена до 24 календарних днів відповідно до рішення роботодавця. Також у ч. 2 ст. 12 Закону України № 2136-IX зазначено: «у період дії воєнного стану роботодавець може відмовити працівнику у наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури, робіт з виробництва товарів оборонного призначення або до виконання мобілізаційного завдання (замовлення)» [11].

Також слід зауважити, що постанова КМУ від 12.04.2022 № 440 «Деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану» дозволяє керівникам державних органів переводити працівників на дистанційну роботу на території України [6]. Відповідно дана категорія осіб не має права працювати за кордоном дистанційно.

Отже, під час дії воєнного стану роботодавцям та працівникам слід керуватися положеннями Закону № 2136-IX та іншими нормативно-правовими актами, що регулюють трудові відносини в умовах воєнного стану, зокрема щодо правового регулювання надомної та дистанційної роботи. Але слід мати на увазі, що цей закон діє лише протягом періоду воєнного стану та втратить чинність з дня його припинення або скасування.

Висновки. Дистанційна та надомна робота в сучасних умовах відіграють важливу роль в організації трудових відносин. У період повномасштабної війни на законодавчому рівні відбулося певне нормативно-правове врегулювання цих форм зайнятості, ключовим моментом якого стало розмежування визнань дистанційної та надомної роботи, порядку й умов їх запровадження роботодавцем.

Аналізуючи положення КЗпПУ можна виділити ряд критеріїв, які характеризують особливості надомної та дистанційної роботи: місце виконання роботи, використання технологій, контроль за виконанням роботи, режим роботи, оформлення трудового договору, умови праці, час відпочинку, вимоги до практичних навичок працівника, забезпечення засобами виробництва, обладнанням, програмно-технічними засобами тощо.

Введення воєнного стану зумовило внесення ряду тимчасових змін у сферу регулювання трудових відносин шляхом прийняття Закону України № 2136-IX. Передбачено можливість запровадження дистанційної або надомної роботи за наказом (розпорядженням) роботодавця без укладання письмового трудового договору, допускається збільшення тривалості робочого часу: для нормального робочого часу – до 60 годин на тиждень, а для скороченого – до 40 годин. Крім того, відбулися зміни у регулюванні відпусток, а саме обмеження тривалості щорічної відпустки до 24

календарних днів, а також роботодавець може відмовити у наданні будь-якого виду відпустки для працівників, залучених до роботи на об'єктах критичної інфраструктури.

В той же час, вважаємо, що діюча нормативна база регулювання дистанційної та надомної роботи потребує вдосконалення. Законодавець жодним чином у зазначених нормативних актах не врегулював питання відповідальності та порядку компенсації втрати майна роботодавця чи працівника внаслідок воєнних дій за таких типів роботи, порядку врегулювання тимчасової непрацездатності тощо. Також потребує додаткового нормативного регулювання порядок використання інформаційних технологій, зокрема, коли діють об'єктивні чинники незалежні від працівника, наприклад тривале виключення електроенергії та Інтернету внаслідок обстрілу.

Отже, важливо зазначити, що законодавство України поступово вдосконалюється та адаптується до нових викликів та реалій, що склалися в період повномасштабної війни, але також важливо, щоб такі правові норми не порушували чи обмежували права працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вишновецька С. Правове регулювання дистанційної роботи за законодавством України: проблемні аспекти. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*, 2022. Т. 3 (64). С. 123–129.
2. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#n1559.
3. Котова Л.В. Дистанційна робота як сучасна форма зайнятості:актуальні питання законодавчого врегулювання. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2015. № 30. С. 119–127.
4. Мельничук О.Ф., Мельничук М.О., Павліченко І.М. (2022) Правове регулювання та особливості застосування дистанційної роботи в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 70. С. 242–247.
5. Наньєва М.І. Правове регулювання надомної та дистанційної праці (2021). *Juris Europeans Scientia*, Випуск 3, С. 49–52. DOI: 10.32837/chern.v0i3.228.
6. Постанова КМУ від 12.04.2022 № 440 «Деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2022-%D0%BF#Text.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу: Закон України від 4 лютого 2021 р. № 1213-IX. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-20#Text.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на запобігання виникненню і поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) від 17.03.2020 № 530-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-20#Text.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30 березня 2020 р. № 540-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text.
10. Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 05 травня 2021 р. № 913-21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0886-21#Text.
11. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text.
12. Таран І.О., Васечко Л.О. (2021). Правове регулювання дистанційної роботи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. № 67. С. 134–138. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.67.27.

УДК 347.998: 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.15

ТРУДОВИЙ АРБІТРАЖ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Бондаренко А.В.,
аспірантка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0003-7121-4110
e-mail: anhelina.bondarenko@knu.ua

Бондаренко А.В. Трудовий арбітраж в Україні: сучасний стан правового регулювання і перспективи розвитку.

Стаття присвячена комплексному дослідженню інституту трудового арбітражу як одного із позасудових способів врегулювання трудових спорів, аналізу чинного українського законодавства в частині організаційно-правового забезпечення трудового арбітражу, а також вивченню досвіду зарубіжних країн у вказаній сфері правового регулювання з метою формування практичних рекомендацій щодо вдосконалення вітчизняного законодавства.

У статті здійснено загальну характеристику інституту трудового арбітражу, зокрема, окреслені основні наукові підходи до визначення поняття «трудовий арбітраж» та притаманних йому ознак. Встановлено, що організаційно-правові засади функціонування трудового арбітражу як одного із способів врегулювання колективних трудових спорів визначені положеннями Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» та Положенням про трудовий арбітраж. Визначено, що процедура проведення трудового арбітражу передбачає такі етапи: прийняття сторонами колективного трудового спору рішення про утворення трудового арбітражу та підписання спільної угоди; формування складу трудового арбітражу; проведення засідань трудового арбітражу з розгляду трудового спору по суті, збору, дослідження та аналізу доказів; прийняття та оголошення рішення трудового арбітражу; інформування сторін колективного трудового спору та НСПП про прийняте рішення трудового арбітражу (шляхом його надсилання).

У статті також розглянуто основні положення проєкту Закону України «Про колективні трудові спори» № 12034 щодо трудового арбітражу, а також здійснено порівняльний аналіз зазначеного законопроєкту та чинного законодавства України щодо засад вирішення колективних трудових спорів трудових арбітражем.

З метою вивчення позитивного досвіду, було досліджено зарубіжні практики правового регулювання трудового арбітражу на прикладі таких країн, як Велика Британія, Канада, Сполучені Штати Америки, Швеція, Франція. Визначено шляхи вдосконалення законодавства України у сфері трудового арбітражу. Констатовано, що на сьогодні в зарубіжних країнах трудовий арбітраж є одним з ефективних позасудових способів вирішення трудових спорів, як колективних, так і індивідуальних. Запровадження трудового арбітражу для вирішення індивідуальних трудових спорів, на думку автора, має свої переваги, зокрема, розвантаження судової системи, оперативне вирішення спору, забезпечення конфіденційності при вирішенні спору тощо. Зроблено висновки, що з метою удосконалення національного законодавства щодо регулювання трудового арбітражу є доцільним впровадження у національну правову систему досвіду зарубіжних країн, зокрема, шляхом забезпечення добровільності участі сторін у трудовому арбітражі; встановлення обов'язковості виконання арбітражних рішень; визначення на законодавчому рівні положення щодо правового статусу трудового арбітра та процедур проведення арбітражу; проведення навчання та інформаційних кампаній для роботодавців і працівників щодо можливостей і переваг використання трудового арбітражу як одного із позасудових способів вирішення трудових спорів.

Ключові слова: трудові правовідносини, індивідуальний трудовий спір, колективний трудовий спір, позасудові способи вирішення трудових спорів, трудовий арбітраж, трудовий арбітр.

Bondarenko A.V. Labour arbitration in Ukraine: current state of legal regulation and prospects for development.

The article is devoted to a comprehensive study of labour arbitration as one of the out-of-court methods of labour dispute resolution, analysis of current Ukrainian legislation in terms of organisational and legal support of labour arbitration, and also to the study of foreign countries' experience in this area of legal regulation with a view to formulating practical recommendations for improving national legislation.

The article provides a general description of the institution of labour arbitration, in particular, the main scientific approaches to the definition of the concept of 'labour arbitration' and its inherent features are outlined. The author establishes that the organisational and legal framework for the functioning of labour arbitration as one of the ways to resolve collective labour disputes is defined by the provisions of the Law of Ukraine 'On the Procedure for Settlement of Collective Labour Disputes (Conflicts)' and the Regulation on Labour Arbitration. The author determines that the procedure for labour arbitration includes the following stages: the parties to a collective labour dispute making a decision to establish labour arbitration and signing a joint agreement; formation of the labour arbitration panel; holding labour arbitration meetings to consider the labour dispute on the merits, collect, examine and analyse evidence; making and announcing a labour arbitration decision; informing the parties to a collective labour dispute and the NMCLU of the labour arbitration decision (by sending it).

The article also examines the main provisions of the Draft Law of Ukraine 'On Collective Labour Disputes' No. 12034 on labour arbitration, and provides a comparative analysis of the said draft law and the current legislation of Ukraine on the principles of resolving collective labour disputes by labour arbitration.

In order to study the positive experience, the author examined foreign practices of legal regulation of labour arbitration on the example of such countries as the United Kingdom, Canada, the United States of America, Sweden, and France. The author identifies the ways to improve Ukrainian legislation in the field of labour arbitration. It is stated that today, in foreign countries, labour arbitration is one of the most effective out-of-court methods of resolving labour disputes, both collective and individual. According to the author, the introduction of labour arbitration for resolving individual labour disputes has its advantages, in particular, unloading the judicial system, prompt resolution of a dispute, ensuring confidentiality in resolving a dispute, etc. The author concludes that with a view to improving national legislation regulating labour arbitration, it is advisable to introduce into the national legal system the experience of foreign countries, in particular, by ensuring voluntary participation of the parties in labour arbitration; establishing the mandatory nature of arbitral awards; defining at the legislative level the provisions on the legal status of a labour arbitrator and the procedures for conducting arbitration; conducting training and information campaigns for employers and employees on the possibilities and

Key words: labour relations, individual labour dispute, collective labour dispute, out-of-courour dispute resolution, labour arbitration, labour arbitrator.

Постановка проблеми. В умовах трансформації соціально-трудових відносин в Україні, а також зростаючої кількості трудових спорів особливої актуальності набуває впровадження механізмів їх позасудового вирішення. Одним із таких способів є трудовий арбітраж. Сутність зазначеного способу полягає в тому, що вирішення трудового спору здійснюється нейтральною стороною, що гарантує неупередженість суб'єкта, який приймає рішення, а також забезпечується дотриманням балансу інтересів роботодавців і працівників при обранні вказаного способу та формуванні складу трудового арбітражу. Незважаючи на те, що положення про трудовий арбітраж і порядок вирішення колективного трудового спору трудовим арбітражем закріплені у чинному законодавстві, зокрема, у Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (ст.ст. 11–14) [1] і Положенням про трудовий арбітраж [2], на практиці механізм реалізації трудового арбітражу має певні складнощі. Серед таких можемо назвати: необов'язковий характер рішення трудового арбітражу, відсутність чіткого визначення відповідальності сторін колективного трудового спору за ухилення від примирних процедур і невиконання обов'язкових для сторін рішень, недостатнє державне фінансування навчання трудових арбітрів тощо. Разом із цим,

нова законодавча ініціатива – проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» № 12034 [3] (далі – Проєкт Закону № 12034), свідчить про певні кроки держави на шляху до удосконалення існуючої в Україні моделі трудового арбітражу та розширення можливостей для врегулювання трудових спорів у позасудовому порядку. Потреба у науковому осмисленні ключових положень Проєкту Закону № 12034, його співвідношення із чинним законодавством, а також вивчення досвіду зарубіжних країн щодо правового регулювання трудового арбітражу обумовлює актуальність даного наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти діяльності трудового арбітражу в Україні досліджували такі наковці як: Н.Б. Болотіна, В.В. Бонтлаб, В.Я. Бурак, С.Я. Вавженчук, М.І. Іншин, С.І. Запара, М.М. Клемпарський, В.М. Павліченко, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, В.І. Прокопенко, О.В. Тищенко, Г.І. Чанишева, С.М. Черноус, В.І. Щербина та інші.

Мета статті полягає у тому, щоб комплексно дослідити інститут трудового арбітражу як складову системи органів по вирішенню трудових спорів, проаналізувати чинне та проєктне законодавство, спрямоване на регулювання трудового арбітражу в Україні, вивчити досвід зарубіжних країн у вказаній сфері та сформувати рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства про працю.

Виклад основного матеріалу. Характеристика інституту трудового арбітражу вимагає комплексного підходу, який охоплює як нормативно-правову основу його функціонування, так і практичні аспекти реалізації даного інституту. У контексті вітчизняного правового регулювання трудовий арбітраж розглядається здебільшого крізь призму колективних трудових спорів, проте сучасні соціальні та економічні виклики обумовлюють необхідність переосмислення і вдосконалення правового регулювання трудового арбітражу в Україні як складову системи по розгляду трудових спорів та одного із інструментів соціального діалогу.

У звіті Міжнародної організації праці «Доступ до трудової юстиції: порівняльне право та практика у сфері запобігання та вирішення трудових спорів» зазначено, що механізми трудового арбітражу сприяють швидкому вирішенню трудових спорів, зниженню навантаження на судову систему та зміцнюють соціальний діалог між сторонами трудових відносин [4].

Визначення поняття трудового арбітражу закріплено як на рівні закону, так і на рівні підзаконних нормативних актів. Зокрема, відповідно до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», Трудовий арбітраж розглядається як орган, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті трудового спору (конфлікту) [1]. Положенням про трудовий арбітраж закріплено, що трудовий арбітраж – це орган, який складається із залучених сторонами колективного трудового спору (конфлікту) фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті колективного трудового спору (конфлікту) [2]. Отже, трудовий арбітраж є особливим органом з розгляду колективних трудових спорів. Законодавець прямо фіксує його статус як органу, до складу якого входять залучені сторонами фахівці, експерти та інші особи, уповноважені вирішувати спір по суті. Незважаючи на варіативність формулювань, суть визначення залишається сталою: трудовий арбітраж — це інструмент позасудового врегулювання колективних трудових спорів, спрямований вирішити спір по суті.

У цьому контексті також важливо розглянути підходи науковців. Так, О.А. Терех у своїх наукових розвідках наголошує, що одним із способів вирішення колективних трудових спорів є звернення до трудового арбітражу. Науковиця, з посиланням на законодавство про працю, відзначає, що трудовий арбітраж є органом, що складається із залучених сторонами колективного трудового спору (конфлікту) фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті колективного трудового спору (конфлікту) [5, с. 63].

М.М. Клемпарський і В.М. Павліченко, досліджуючи поняття та зміст трудового арбітражу вказують, що трудовий арбітраж необхідно визначати як «орган вирішення колективного трудового спору, що складається із залучених сторонами колективного трудового спору (конфлікту) експертів, фахівців та інших осіб, та утворюється з метою вирішення колективних трудових конфліктів, які виникають з приводу невиконання вимог законодавства про працю, виконання колективного договору, угоди або окремих її положень, а також колективних трудових спорів, які виникають стосовно встановлення нових чи зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, та укладення або зміни колективного договору, угоди у разі, якщо примирною комісією не було прийнято рішення стосовно врегулювання колективного трудового спору»

[6, с. 25]. Ознаками трудового арбітражу, на думку згаданих вчених, є: тимчасовий характер функціонування трудових арбітражів; виключна юрисдикція щодо вирішення виключно колективних трудових спорів; склад трудового арбітражу визначається сторонами колективного трудового спору; рішення може бути обов'язковим до виконання учасниками колективного трудового спору, а отже має персоніфікований характер [6, с. 25]. Проаналізувавши визначення трудового арбітражу, запропоноване М.М. Клемпарським і В.М. Павліченко, можемо зазначити, що викладена науковцями дефініція зумовлена обраним авторами комплексним підходом, який ґрунтується на положеннях Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» і охоплює дві основні підстави виникнення колективних трудових спорів – щодо невиконання законодавства про працю та договорів, і щодо встановлення нових чи зміни існуючих умов праці. Водночас, незважаючи на досить розлоге формулювання, у визначенні поза увагою науковців залишилося нормативне підґрунтя функціонування трудового арбітражу, який створюється відповідно до порядку встановленого законодавством.

С.М. Черноус і О.В. Тищенко у своєму науковому дослідженні проблем і перспектив правового регулювання локауту в Україні, акцентують увагу на тому, що беручи до уваги значення, якого набули колективні договори та угоди, зокрема, в частині вирішення колективних трудових спорів у зв'язку із закріпленням пріоритету примирних процедур, вчені вважають за доцільне рекомендувати сторонам соціального діалогу при розробці нових колективних договорів і угод та внесення змін до тих з них, які діють «умови про соціальний мир». До таких умов науковиці обґрунтовано відносять і вимогу обов'язкового мирного вирішення трудового спору через використання примирних процедур і трудового арбітражу [7, с. 64].

Трудовим арбітражем можуть розглядатися спори, які виникли між сторонами соціально-трудових відносин, щодо: невиконання законодавства про працю; укладення чи зміни колективного договору, угоди; встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень [8, с. 343].

Із наведених вище наукових підходів і визначень до поняття та змісту трудового арбітражу випливає те, що трудовий арбітраж є позасудовим способом вирішення саме колективних трудових спорів. Така позиція, на нашу думку, ґрунтується на декількох факторах. По-перше, чинне законодавство України обмежує сферу застосування трудового арбітражу лише до колективних трудових спорів, наразі вітчизняна нормативно-правова база не передбачає положення щодо вирішення індивідуальних трудових спорів шляхом трудового арбітражу. По-друге, трудовий арбітраж розглядається не як спосіб захисту трудових прав, а як механізм колективного врегулювання трудового спору, що виникає в результаті розбіжностей між роботодавцем і працівниками стосовно виконання вимог законодавства про працю, укладення чи зміни колективного договору, умов праці.

В Україні правове регулювання трудового арбітражу здійснюється відповідно до положень Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» та Положення про трудовий арбітраж, затверджене Національною службою посередництва і примирення. Зазначені акти встановлюють організаційні та правові засади функціонування трудового арбітражу як одного із способів врегулювання колективних трудових спорів.

Так, статтею 11 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» встановлено, що «Трудовий арбітраж утворюється з ініціативи однієї із сторін або незалежного посередника у триденний строк у разі: неприйняття примирною комісією погодженого рішення щодо вирішення колективного трудового спору (конфлікту); виникнення колективного трудового спору (конфлікту). Кількісний і персональний склад трудового арбітражу визначається за згодою сторін. Голова трудового арбітражу обирається з числа його членів. До складу трудового арбітражу також можуть входити народні депутати України, представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування й інші особи. Організаційне та матеріально-технічне забезпечення роботи трудового арбітражу здійснюється за домовленістю сторін, а якщо сторони не досягли згоди – в рівних частках» [1]. Відповідно до статті 12 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» колективний трудовий спір (конфлікт) розглядається трудовим арбітражем з обов'язковою участю представників сторін, а в разі потреби – представників інших заінтересованих органів та організацій. Трудовий арбітраж повинен прийняти рішення у десятиденний строк з дня його створення. За рішенням більшості членів трудо-

вого арбітражу цей строк може бути продовжено до двадцяти днів. Рішення трудового арбітражу про вирішення колективного трудового спору (конфлікту) є обов'язковим для виконання, якщо сторони про це попередньо домовилися [1]. Положення про трудовий арбітраж конкретизує процедуру створення, склад, повноваження, строки розгляду трудового спору та порядок діяльності трудового арбітражу в Україні.

Сама процедура проведення трудового арбітражу передбачає такі етапи: прийняття сторонами колективного трудового спору рішення про утворення трудового арбітражу та підписання спільної угоди; формування складу трудового арбітражу; проведення засідань трудового арбітражу з розгляду трудового спору по суті, збору, дослідження та аналізу доказів; прийняття та оголошення рішення трудового арбітражу; інформування сторін колективного трудового спору та НСПП про прийняте рішення трудового арбітражу (шляхом його надсилання) [2].

Незважаючи на наявність правового механізму застосування трудового арбітражу в України на практиці його реалізація має певні складнощі, наприклад, такі як: необов'язковий характер рішення трудового арбітражу, відсутність чіткого визначення відповідальності сторін колективного трудового спору за ухилення від примирних процедур і невиконання обов'язкових для сторін рішень, недостатнє державне фінансування навчання трудових арбітрів тощо.

Враховуючи потребу унормувати відносини по вирішенню колективних трудових спорів на новому підґрунті, зокрема, з метою «запровадження дієвих правових та організаційних засад регулювання порядку та способів вирішення колективних трудових спорів в Україні, запровадження сучасного механізму вирішення таких спорів за допомогою примирних процедур та трудового арбітражу, розвитку інституту трудової медіації…» [9] було розроблено проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» № 12034 [3]. Як вбачається, зазначений законопроєкт спрямований на модернізацію підходів щодо застосування трудового арбітражу. Стосовно ключових положень законопроєкту № 12034, то такими можемо визначити: розширення понятійного апарату (проєктом запропоновано закріпити і визначити такі категорії, як «альтернативний способів вирішення колективних трудових спорів», «примирна процедура», «трудова медіація», «трудовий арбітраж», «угода про вирішення колективного трудового спору» та ін.); визначення основних принципів вирішення колективних трудових спорів; удосконалення процедури позасудового врегулювання колективних трудових спорів (від примирної комісії до трудового арбітражу, включаючи можливість залучення професійних посередників і трудових медіаторів); зміни в організації трудового арбітражу. Щодо змін в організації трудового арбітражу вважаємо за доцільне порівняти запропоновані у проєкті Закону № 12034 зміни із чинним регулюванням організації та проведення трудового арбітражу (Таблиця 1).

Засади вирішення колективних трудових спорів трудовим арбітражем	**Чинне законодавство України (Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)»; Положення про трудовий арбітраж)**	**Проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» № 12034**
Понятійний апарат	Трудовий арбітраж - орган, який складається із залучених сторонами колективного трудового спору (конфлікту) фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті колективного трудового спору (конфлікту)	Трудовий арбітраж – добровільний (крім визначених цим Законом випадків) позасудовий спосіб вирішення колективних трудових спорів про права органом (трудовим арбітражем), який створюється сторонами за взаємною згодою
Строки розгляду	До десяти днів, із можливістю продовження до двадцяти днів	До двадцяти днів із можливістю продовження за обґрунтованим рішенням арбітрів
Характер рішень	Обов'язкове до виконання за умови домовленості між сторонами	Обов'язкове для виконання без певних умов

Можливість оскарження	Оскарження чітко неврегульоване	Можливість оскарження залежить від виду трудового арбітражу: рішення добровільного арбітражу є остаточним і оскарженню, за загальним правилом, не підлягає, крім випадків, визначених проєктом (їх три); рішення обов'язкового трудового арбітражу можуть бути оскаржені в судовому порядку
Доступ до інформації	Справи, розглянуті трудовим арбітражем, зберігаються у відповідному структурному підрозділі НСПП за місцем знаходження сторін колективного трудового спору (конфлікту)	Матеріали справ, розглянутих трудовим арбітражем, зберігаються в Національній службі протягом десяти років з дня прийняття рішення трудовим арбітражем

Таблиця 1.[1]

Проаналізувавши положення проєкту Закону № 12034 в частині, яка стосується організації та порядку проведення трудового арбітражу можемо виділити його основні переваги та недоліки, а також запропонувати пропозиції щодо його вдосконалення. До переваг даного законопроєкту може віднести такі як: гнучкість процедур, професіоналізація процесу, що, на нашу думку підвищує якість вирішення трудових спорів. Щодо недоліків досліджуваного законопроєкту, то до них належать наступні. По-перше, відсутність чітких критеріїв для призначення трудових арбітрів, оскільки проєктом передбачено, що «Трудовим арбітром може бути особа, яка має необхідні знання, визнані сторонами досвід, ділові та моральні якості, а також пройшла відповідну підготовку та отримала свідоцтво трудового арбітра встановленого зразка, яке видається Національною службою. Трудовим арбітром не може бути: особа, яка не має кваліфікації та не відповідає вимогам, передбаченим в абзаці першому частини першої цієї статті; особа, визнана в судовому порядку недієздатною або дієздатність якої обмежена; особа, яка має незняту чи непогашену судимість» (ч. 1 ст. 23 Проєкту Закону № 12034). Однак, конкретні критерії для призначення трудових арбітрів і порядок отримання свідоцтва трудового арбітра на сьогодні відсутні. Вважаємо, що доцільно визначити та закріпити на нормативному рівні вимоги до кваліфікації та досвіду трудових арбітрів для забезпечення професіоналізму та неупередженості при вирішенні трудових спорів. По-друге, законопроєктом не передбачено відповідальності за невиконання рішень. Незважаючи на те, що проєктом визначено, що рішення арбітражу є обов'язковим, проте, відсутній механізм санкцій стосовно тих суб'єктів, які їх не виконують, що знижує ефективність інституту трудового арбітражу. По-третє, законопроєкт фокусується на вирішенні колективних трудових спорів, залишаючи поза увагою можливість застосування арбітражу при вирішенні індивідуальних трудових спорів. Зокрема, трудовий арбітраж застосовуються при вирішенні індивідуальних трудових спорів у таких країнах як Болгарія, Велика Британія, Латвія, Литва, Канада, Німеччина, Сполучені Штати Америки, Чехія та ін.

Отже, на нашу думку, проєкт Закону № 12034 є кроком до модернізації системи врегулювання колективних трудових спорів в Україні, у тому числі, шляхом проведення трудового арбітражу. Прийняття вказаного нормативного акту сприятиме зміцненню соціального діалогу та підвищенню ефективності трудового арбітражу як одного із позасудових способів вирішення трудових спорів.

Варто також зауважити, що у зарубіжних країнах трудовий арбітраж є одним із способів позасудового вирішення трудових спорів, що має на меті забезпечення оперативного, ефективного та неупередженого вирішення конфліктів між роботодавцями та працівниками. А його правове регулювання та практика застосування відрізняються залежно від особливостей національних правових систем, проте, спільними і загальними є принципи добровільності, обов'язковості виконання арбітражного рішення та нейтральності арбітра.

[1] розроблена автором

Так, наприклад, у Великій Британії правове регулювання трудового арбітражу врегульовано Законом «Про арбітраж» [10] (англ. Arbitration Act) 1996 року, яким передбачені гнучкі процедури арбітражного розгляду та надано сторонам автономію у організації процесу проведення арбітражу. Зокрема, для регулювання трудового арбітражу у вказаній країні притаманні такі особливості як: гнучкість у призначенні арбітрів (сторони можуть домовитись про кількість арбітрів, кваліфікаційні вимоги та порядок їхнього призначення, що, на нашу думку, дозволяє адаптувати арбітражний процес до конкретних обставин окремого трудового спору); свобода вибору процедур (сторони наділені правом самостійно визначати процедуру арбітражного розгляду, включаючи мову, місце проведення, правила доказування тощо, за умови дотримання принципів неупередженості та справедливості); мінімальне втручання судів (Законом «Про арбітраж» обмежена роль судів у арбітражному процесі, дозволяючи їм втручатися виключно у встановлених випадках, таких як вирішення питань юрисдикції або забезпечення виконання арбітражних рішень); визначення обсягу повноважень арбітражного трибуналу (сторони мають право погодити обсяг повноважень арбітражного трибуналу, включаючи можливість призначення експертів, встановлення процедур розгляду доказів тощо). Законом «Про арбітраж» передбачено положення про арбітражні договори у сфері трудових відносин, які не повинні суперечити законодавству про захист прав працівників, така норма означає, що сторони трудового спору можуть домовитися про вирішення спорів через трудовий арбітраж, проте така угода не повинна позбавляти працівника законних прав. У Великій Британії функціонує Служба з питань консультацій, примирення та арбітражу, яка надає послуги з примирення, посередництва та арбітражу для вирішення трудових спорів [11]. Метою її діяльності є сприяння досягненню згоди між працівниками та роботодавцями без необхідності звернення до суду. Необхідно зазначити, що участь у процедурах, які проводяться Службою з питань консультацій, примирення та арбітражу є добровільною для обох сторін, а процес розгляду справи є конфіденційним, що дозволяє сторонам обговорювати спірні питання відкрито. Рішення, ухвалені в межах трудового арбітражу Службою з питань консультацій, примирення та арбітражу є обов'язковими для виконання обома сторонами, що забезпечує остаточність вирішення трудового спору без подальшого судового розгляду.

Водночас у Великій Британії встановлені певні обмеження щодо трудового арбітражу, зокрема, у разі, коли працівник подає позовну заяву про порушення його основних прав або про дискримінацію, у такому випадку арбітраж не може бути застосований, а спір передається на розгляд суду. Трудовий арбітраж може застосовуватись до вирішення індивідуальних трудових спорів, проте, коло таких трудових спорів є обмеженим, зокрема такий механізм доступний для вирішення спорів щодо незаконного звільнення та спори щодо гнучкого графіку роботи [12].

У Федеративній Республіці Німеччина трудовий арбітраж регулюється положеннями Арбітражного процесуального кодексу [13] та Закону ФРН «Про трудові суди» [14]. Особливістю німецької моделі трудового арбітражу є те, що арбітражні угоди між окремим працівником і роботодавцем вважаються недійсними, проте, арбітражні договори між представницькими органами працівників (профспілки) та роботодавцями є допустимими, при дотриманні визначених процедурних вимог, зокрема, принципу рівного представництво сторін у арбітражному трибуналі [15].

У Швеції трудовий арбітраж здійснюється через спеціалізований орган – Arbetsdomstolen, до складу якого входять як професійні судді, так і представники сторін трудових відносин. Для трудових відносин характерним є укладення колективних договорів, які включають положення про застосування механізмів арбітражу для вирішення трудових спорів [16].

У Франції трудовий арбітраж застосовується обмежено, зокрема, арбітражні угоди в міжнародних трудових контрактах можуть бути ініційовані виключно працівником, роботодавець не може примусити працівника до застосування процедури арбітражу [17]. Трудові спори у цій країні розглядаються спеціалізованими трудовими судами (франц. Conseil de Prud`hommes), до складу якого входить рівна кількість представників роботодавців і працівників [18].

У Сполучених Штатах Америки трудовий арбітраж має ряд специфічних ознак, які відрізняють його від практики в інших державах. Насамперед необхідно зазначити, що трудовий арбітраж у цій країні врегульований Федеральним Законом «Про арбітраж» [19] (англ. Federal Arbitration Act) 1925 року, ключовими положеннями якого визначено юридична сила арбітражних договорів та встановлено обов'язковість виконання арбітражних рішень. Особливістю американської моделі трудового арбітражу є його широке застосування при вирішенні індивідуальних трудових спорів, включаючи обов'язкові арбітражні застереження в трудових контрактах.

Так, роботодавці можуть включати до трудових контрактів обов'язкові арбітражні застереження, що зобов'язують працівників вирішувати трудові спори через арбітраж, а не через звернення до суду [20]. Тобто, такі застереження є одними із умов працевлаштування, що викликає певні дискусії, оскільки фактично працівники змушені погодитися на них, не маючи можливості відмовитися від такого арбітражного застереження. У свою чергу в США судовий розгляд рішень арбітражу є обмеженим, оскільки суди можуть скасувати арбітражне рішення тільки у разі явної упередженості чи перевищення повноважень арбітром. Крім того, враховуючи те, що американським законодавством передбачений принцип конфіденційності арбітражних процедур, це може перешкоджати публічному розголосу випадків неправомірної поведінки роботодавців, що є особливо актуальним і важливим у справах, пов'язаних із дискримінацією чи сексуальними домаганнями, де конфіденційність може сприяти приховуванню проблеми [20].

Ще однією особливістю американської моделі трудового арбітражу є обмеження колективних позовів. Зокрема, у справі «Epic System Corporation v. Lewis» Верховний Судом США було зроблений висновок, що арбітражні договори, які передбачають індивідуальні процедури та забороняють колективні позови є правомірними та підлягають виконанню [20]. Таким чином, можемо зробити висновок про те, що зазначене судове рішення обмежило можливість працівників об'єднуватися для подання колективних позовів проти роботодавців. На нашу думку, зазначене рішення Верховного Суду США є дискусійним, оскільки воно фактично вказує на те, що принцип свободи договору переважає над захистом трудових прав. Із однієї сторони у цьому рішенні відстоюється принцип свободи договору та заборони втручання держави у приватні відносини без вагомих підстав, а також забезпечується ефективність арбітражу як одного із інструментів розвантаження судової системи, а з іншої – порушується баланс між індивідуальним і колективним захистом трудових прав (у окремих випадках, таких як затримка виплати заробітної плати всім працівникам, колективні позови є ефективним способом для припинення системних порушень і зловживань зі сторони роботодавця); зменшується публічність трудових спорів (приховування масових порушень трудових прав працівників). Вважаємо, що обмеження колективних дій (можливість подання працівниками колективного позову) є відступом від принципу рівності сторін трудових правовідносин, і, на нашу думку, може свідчити про обмеження доступу до правосуддя.

Варто також зазначити, що у Конгресі Сполучених Штатів Америки вносилися на розгляд проєкти нормативно-правових актів, спрямовані на обмеження або заборону обов'язкового арбітражу у трудових відносинах, наприклад, Закон «Про скасування несправедливого обов'язкового арбітражу» [22] (англ. FAIR Act). Водночас такі ініціативи залишаються на рівні проєктів.

Варто зазначити, що у Канаді трудовий арбітраж є обов'язковим елементом колективних трудових правовідносин. Так, Трудовим кодексом Канади встановлено, що колективні договори повинні містити умову про остаточне вирішення трудових спорів шляхом застосування арбітражу [23]. У Канаді діє Федеральна служба медіації та примирення, яка серед інших завдань, координує призначення арбітрів для розгляду трудових спорів. Водночас, втручання держави у формі проведення обов'язкового трудового арбітражу можуть викликати критику зі сторони профспілок, наприклад, у серпні 2024 року профспілка, яка представляє інтереси працівників двох основних залізних компаній Канади оскаржила до суду рішення промислової ради з праці Канади, яка прийняла запит від уряду запровадити обов'язковий арбітраж і наказати більше 9000 працівникам цих підприємств повернутися на роботу [24].

Як зазначають О.О. Шубін, І.Г. Орловська, С.М. Черноус, «враховуючи закладений у Проєкті закону концепт про те, що трудовий арбітраж є органом по розгляду колективних трудових спорів про права (тобто, спорів щодо реалізації чи виконання (не виконання) вже існуючих прав та обов'язків, встановлених законодавством про працю, колективною угодою (договором) та локальними нормативними актами роботодавця, тлумачення колективних угод, підзаконних нормативно-правових актів, прийнятих на їх виконання, колективних договорів, локальних нормативних актів роботодавця), які зумовлюють наявність відповідних компетентностей, вважаємо за доцільне встановити вимоги щодо наявності у особи, яка має намір стати трудовим арбітром, юридичної освіти. Вказана практика легалізована в окремих державах-членах ЄС (Болгарія, Латвія)» [25, с. 51].

Аналіз зарубіжного досвіду окремих країн свідчить про різноманітність підходів до трудового арбітражу, що має свої переваги та недоліки. На нашу думку, Україна може використати досвід зарубіжних країн для вдосконалення національного законодавства щодо регулювання трудового

арбітражу, а саме: забезпечення добровільності участі сторін у трудовому арбітражі; встановлення обов'язковості виконання арбітражних рішень; визначення на законодавчому рівні положення щодо правового статусу трудового арбітра та процедур проведення арбітражу; проведення навчання та інформаційних кампаній для роботодавців і працівників щодо можливостей і переваг використання трудового арбітражу як одного із позасудових способів вирішення трудових спорів. Вважаємо, що адаптація кращих зарубіжних практик у сфері регулювання трудового арбітражу сприятиме підвищенню ефективності вирішення трудових спорів в України, розвантаженню вітчизняної судової системи та зміцненню соціального партнерства.

Висновки. Проведене дослідження наукових розвідок та законодавства про працю в сфері правового регулювання трудового арбітражу дозволяє дійти таких висновків:

1. Трудовий арбітраж розглядається як один із ефективних інструментів альтернативного вирішення трудових спорів, який може бути застосований як у колективній, так і в індивідуальній формі. Водночас, аналіз сучасних наукових підходів до дефініції та змістовного наповнення поняття «трудовий арбітраж» дає підстави для висновку, що в умовах чинного законодавчого регулювання України цей інститут орієнтований виключно на врегулювання колективних трудових спорів. Проте, зарубіжна практика свідчить про наявність можливостей застосування трудового арбітражу як до індивідуальних трудових спорів, так і до колективних, що надає підстави для переосмислення потенціалу цього інституту в українському праві. В умовах модернізації трудового законодавства України та гармонізації національного правопорядку із міжнародними стандартами, доцільним є розгляд питання про нормативне закріплення механізму трудового арбітражу для вирішення індивідуальних трудових спорів. Така ініціатива потребує належного правового оформлення з обов'язковим урахуванням принципів добровільності, рівності сторін, неупередженості арбітра. Запровадження трудового арбітражу в індивідуальних трудових спорах потенційно має низку переваг: сприяння розвантаженню судової системи, підвищення швидкості розгляду справ, забезпечення конфіденційності та можливість залучення нейтральних експертів, що підвищує якість та ефективність розв'язання трудових спорів у сфері праці.

2. Правове регулювання інституту трудового арбітражу в Україні здійснюється відповідно до положень Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» та Положення про трудовий арбітраж, затвердженого Національною службою посередництва і примирення. Попри наявність зазначеного нормативного підґрунтя, практична реалізація трудового арбітражу супроводжується низкою проблемних аспектів. Серед них варто виокремити необов'язковий характер рішень трудового арбітражу, відсутність чітких норм щодо відповідальності сторін за ухилення від участі в примирних процедурах та за невиконання рішень, що є обов'язковими для сторін, а також недостатній рівень державного фінансування процесів навчання та підготовки трудових арбітрів.

3. Із метою подолання наявних недоліків і модернізації національної системи врегулювання колективних трудових спорів було розроблено та зареєстровано проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» (реєстр. № 12034). Зазначений законопроєкт передбачає оновлення правового механізму застосування трудового арбітражу. До ключових його положень належить, зокрема, розширення понятійного апарату через введення нових термінів, таких як «альтернативні способи вирішення колективних трудових спорів», «примирна процедура», «трудова медіація», «трудовий арбітраж», «угода про вирішення колективного трудового спору» тощо. Крім того, законопроєкт визначає основні принципи урегулювання колективних трудових спорів, деталізує процедури позасудового врегулювання з урахуванням можливості залучення професійних посередників і трудових медіаторів, а також пропонує зміни в організаційній структурі функціонування трудового арбітражу. Зазначені новації спрямовані на підвищення ефективності та результативності вирішення колективних трудових спорів в Україні.

Проаналізувавши положення проєкту Закону України «Про колективні трудові спори» № 12034 щодо організації та порядку проведення трудового арбітражу, можемо зробити висновок про те, що він у цілому враховує сучасні виклики у сфері соціально-трудових відносин і наближає України до європейської моделі соціального партнерства. Однак, окремі його положення в частині визначення порядку отримання свідоцтва трудового арбітра, можливості застосування трудового арбітражу для вирішення індивідуальних трудових спорів, встановлення відповідальності сторін за невиконання арбітражного рішення, на нашу думку, потребують подальшого доопрацювання з метою підвищення ефективності трудового арбітражу.

4. Аналіз міжнародного досвіду окремих країн демонструє існування різноманітних моделей правового регулювання трудового арбітражу, кожна з яких характеризується власними перевагами та недоліками. З урахуванням виявлених практик, доцільним видається використання напрацювань зарубіжних держав для вдосконалення вітчизняного законодавства у зазначеній сфері. Зокрема, мова йде про нормативне закріплення принципу добровільної участі сторін у трудовому арбітражі, обов'язковості виконання арбітражних рішень, чіткого визначення правового статусу трудового арбітра та процедур арбітражного розгляду. Важливим елементом має стати також упровадження систематичного навчання, інформаційних кампаній для працівників і роботодавців щодо механізмів та переваг трудового арбітражу як ефективного позасудового способу вирішення трудових спорів. Адаптація зазначених елементів провідних зарубіжних практик дозволить не лише підвищити якість і оперативність розв'язання трудових конфліктів в Україні, а й сприятиме розвантаженню судової системи та посиленню інституту соціального партнерства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 року № 137/98-ВР. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 15.04.2025).
2. Положення про трудовий арбітраж: Наказ Національної служби посередництва і примирення від 01.12.2020 року № 68. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0068299-20 (дата звернення: 15.04.2025).
3. Проєкт Закону України «Про колективні трудові спори» від 16.09.2024 року № 12034. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44879 (дата звернення: 15.04.2025).
4. Access to labour justice: Comparative law and practice on labour disputes prevention and resolution. *International Labour Organization.* 2023. URL: https://www.ilo.org/publications/access-labour-justice-comparative-law-and-practice-labour-disputes (дата звернення: 15.04.2025).
5. Терех О.А. Альтернативні способи розв'язання трудових спорів: практика України та ЄС. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки.* 2020. № 2 (113). С. 61–66. URL: http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/Terekh.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
6. Клемпарський М.М., Павліченко В.М. Проблемні питання врегулювання колективних трудових спорів трудовим арбітражем. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління.* 2024. Випуск 4 (8). С. 23–29.
7. Черноус С.М., Тищенко О.В. Проблеми та перспективи правового регулювання локауту в Україні. *Соціальне право.* 2023. № 3. С. 51–65.
8. Трудове право України: підручник (за ред. проф. О.М. Ярошенко). Харків: Вид-во 2022. 376 с.
9. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про колективні трудові спори» 16.09.2024. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/2cab2aed-0f6f-48e1-a296-28266d44e2b5 (дата звернення: 15.04.2025).
10. Arbitration Act (1996). *UK Legislation.* URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/contents (дата звернення: 15.04.2025).
11. Official website of the Advisory, Conciliation and Arbitration Service. URL:https://www.acas.org.uk/aboutus#:~:text=We're%20Acas%2C%20the%20Advisory,receives%20funding%20from%20the%20government (дата звернення: 15.04.2025).
12. Arbitration. *Official website of the Advisory, Conciliation and Arbitration Service.* URL: https://www.acas.org.uk/arbitration (дата звернення: 15.04.2025).
13. Schiedsgerichtsordnung (2021). *Bundesverband der Dolmetscher und Ubersetzer.*URL:https://bdue.de/derbdue/statuten/schiedsgerichtsordnung#:~:text=des%20einstweiligen%20Rechtsschutzes,1.,solchen%20Ma%C3%9Fnahme%20angemessene%20Sicherheit%20verlangen (дата звернення: 15.04.2025).
14. Die Arbeitsgerichtsbarkeit. *Bundesarbeitsgericht*. URL: https://www.bundesarbeitsgericht.de/die-arbeitsgerichtsbarkeit/ (дата звернення: 15.04.2025).

15. Arbitration Guide Germany. *IBA Arbitration Committee.* 2023. URL: https://www.ibanet.org/document?id=Germany-country-guide-arbitration (дата звернення: 15.04.2025).
16. Arbetsdomstolen. URL: https://www.arbetsdomstolen.se/sv/en/in-english/ (дата звернення: 15.04.2025).
17. Contrat de travail national ou international: le recours à l'arbitrage. *Avocats Picovschi*. 2015. URL: https://www.avocats-picovschi.com/contrat-de-travail-national-ou-international-le-recours-a-l-arbitrage_article_760.html (дата звернення: 15.04.2025).
18. Chappe N., doriat-Duban M. La résolution des conflits individuels du travail. *Revue d`economie politique.* 2003. Vol. 113. Pp. 549–568. URL: https://shs.cairn.info/revue-d-economie-politique-2003-4-page-549?lang=fr (дата звернення: 15.04.2025).
19. The Federal Arbitration Act (1925). *Aceris LAW LLC*. URL: https://www.acerislaw.com/wp-content/uploads/2023/03/US-Federal-Arbitration-Act.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
20. Labor Arbitration Rules (Including Expedited Labor Arbitration Rules). *American Arbitration Association.* 2015. URL: https://www.adr.org/sites/default/files/Labor%20Rules.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
21. Epic System Corporation v. Lewis (2017). *Supreme court of the United States.* URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/17pdf/16-285_q8l1.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
22. Forced Arbitration Injustice Repeal Act Pept. 116-204. *Congress.* URL: https://www.congress.gov/congressionalreport/116thcongress/housereport/204/1#:~:text=1423%2C%20the%20%60%60Forced%20Arbitration,antitrust%2C%20and%20civil%20rights%20disputes (дата звернення: 15.04.2025).
23. Canada Labour Code (1985). *Justice Law Website*. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/ACTS/L-2/index.html (дата звернення: 15.04.2025).
24. Ljunggren D., Paperny A. Canada rail union launches court challenges to back-to-work order. *Reuters.* 2024. URL: https://www.reuters.com/business/autos-transportation/canada-rail-union-launches-court-challenge-back-to-work-order-2024-08-30/ (дата звернення: 15.04.2025).
25. Шубін О.О., Орловська І.Г., Черноус С.М. Вирішення колективних трудових спорів в країнах ЄС: окремі питання законодавчого регулювання та досвід профспілок. Київ. 2024. 129 с.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.16

НАДАВАЧІ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ЯК СУБ'ЄКТИ СИСТЕМИ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Гаврилюк Ю.М.
аспірантка кафедри соціального права
Львівського національного університету
імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0003-0748-9585
e-mail: yuliya.havrylyuk@lnu.edu.ua

Гаврилюк Ю.М. Надавачі соціальних послуг як суб'єкти системи надання соціальних послуг в Україні.

У статті проаналізовано законодавство про соціальні послуги під кутом зору визначення актуальних напрямів оновлення нормативних положень, які регулюють правовий статус надавачів соціальних послуг. Зроблено спробу визначити систему таких надавачів, проаналізувати шляхи залучення інститутів громадянського суспільства до діяльності у сфері надання соціальних послуг. Наведено приклади законодавчих положень, які підтверджують тезу про актуальність уніфікації всієї системи надавачів в межах єдиного поняття – «надавачі соціальних послуг», яке міститься у базовому Законі України «Про соціальні послуги». Аргументовано, що норми інших законодавчих актів, які позначають надавачів іншими поняттями та дефініціями повинні бути вилучені.

Доведено необхідність забезпечення рівності надавачів на ринку соціальних послуг, незалежно від організаційно-правової форми, форми власності, назви. Наголошено, що саме факт включення юридичної та фізичної особи в Реєстр надавачів та отримувачів соціальних послуг як надавача визначає його право займатися відповідним видом діяльності. Підтримано висновок, що надавачі соціальних послуг є соціально -зобов'язаними суб'єктами права соціального забезпечення. Наголошено, що більшість із законодавчих обов'язків надавачів соціальних послуг потрібно переглянути як такі, що не мають чітких законодавчих форм та процедури виконання, є оцінними або потребують оновлення з огляду на новації, які відбуваються в системі соціальних послуг. Акцентовано на потребі чіткої законодавчої відповідності між виконанням обов'язків та юридичною відповідальністю надавачів соціальних послуг/їхніх фахівців. Проаналізовано можливість використання аутсорсингу у правовідносинах надання соціальних послуг. На прикладі зарубіжних держав показано переваги його використання. Охарактеризовано потребу «вирощування» нових надавачів соціальних послуг недержавного сектору. Наведено дані, які підтверджують таку потребу. Наголошено, що питання географічної диспропорції діяльності надавачів соціальних послуг має вплив на забезпечення доступності цих послуг для їх отримувачів. Відзначено перспективність появи та діяльності мультидисциплінарних та міждисциплінарних команд.

Ключові слова: соціальне законодавство, ринок соціальних послуг, правовідносини соціального забезпечення, соціально зобов'язані суб'єкти, досвід зарубіжних держав, обов'язки, юридична відповідальність, надавачі соціальних послуг, інститути громадянського суспільства, соціальні працівники.

Havryliuk Y.M. Social service providers as entities of the social service provision system in Ukraine.

The article analyzes the legislation on social services from the perspective of determining the current directions for updating the regulatory provisions governing the legal status of social service providers. An attempt is made to define the system of such providers and to analyze the ways of involving civil society institutions in the provision of social services. The article provides examples of legislative provisions that confirm the thesis that it is important to unify the entire system of providers within a single concept – "social service providers," which is contained in the basic Law of Ukraine "On Social Services." The

author argues that the provisions of other legislative acts that refer to providers using other concepts and definitions should be deleted. The author proves the need to ensure equality of providers in the social services market, regardless of their organizational and legal form, ownership, or name. It is emphasized that the inclusion of a legal entity or an individual in the Register of Providers and Recipients of Social Services as a provider determines their right to engage in the relevant type of activity. The author supports the conclusion that social service providers are socially obliged subjects of social security law. It is emphasized that most of the legislative obligations of social service providers need to be reviewed, as those that do not have clear legislative forms and procedures for their implementation are evaluative or need to be updated in view of the innovations taking place in the social service system. The author emphasizes the need for clear legislative compliance between the performance of duties and the legal liability of social service providers/professionals. The author analyzes the possibility of using outsourcing in the legal relations of social service provision. The advantages of its use are shown in the example of foreign countries. The need to "grow" new non-governmental social service providers is characterized. The data confirming this need are presented. It is emphasized that the issue of geographical disproportion of social service providers has an impact on ensuring the accessibility of these services for their recipients. The prospects for the emergence and activities of multidisciplinary and interdisciplinary teams are noted.

Key words: social legislation, social services market, legal relations of social security, socially obliged entities, experience of foreign countries, duties, legal responsibility, social service providers, civil society institutions, social workers.

Постановка проблеми. Значна кількість невирішених питань, пов'язаних із правовим статусом надавачів соціальних послуг (надалі – надавачі), привертає увагу законодавців, працівників соціальної сфери та науковців. Серед них: визначення системи таких надавачів; залучення інститутів громадянського суспільства до діяльності у сфері надання соціальних послуг; забезпечення рівності надавачів на ринку соціальних послуг, незалежно від організаційно-правової форми, форми власності, назви; чітка законодавча відповідність між виконанням обов'язків та юридичною відповідальністю як самих надавачів, так і соціальних працівників, що надають такі послуги; діяльність мультидисциплінарних/міждисциплінарних команд. Особливої актуальності наведена проблематика набуває сьогодні – в умовах законодавчого формулювання нових стратегічних цілей щодо переформатування на нові стандарти системи та діяльності суб'єктів, що надають соціальні послуги.

Стан опрацювання. Якщо проблематика соціальних послуг під кутом зору підвищення їх ваги та пріоритетності у системі соціального захисту осіб /сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, щораз більше є об'єктом наукових розвідок, то специфіка правового статусу надавачів як відокремленого суб'єкта права та правовідносин досліджується неактивно. Деякі аспекти їх діяльності проаналізовано у працях С.М. Синчук (організаційно-правові форми надавачів [1], правові та інші механізми заохочення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг [2]), П.Д. Пилипенка (підстави та види юридичної відповідальності надавачів [3), М.О. Бук (форми залучення надавачів недержавного сектора [4]), Е.І. Костишин, Ю.О. Шевців, О.І. Луцищин (розвиток ринку надавачів) [5], О.В. Гаєвої (професійна діяльність соціальних працівників) [6], В. Костіної, О. Могилки (діяльність міждисциплінарних команд) [7]. Водночас чимало питань щодо універсального/системного покращення законодавчого регулювання діяльності надавачів залишається невирішеними дотепер.

Метою статті є характеристика українського законодавства під кутом зору визначення актуальних напрямів оновлення нормативних положень, які регулюють правовий статус надавачів.

Виклад основного матеріалу. Законодавче поняття надавачів закріплено у Законі України «Про соціальні послуги» (надалі – Закон 2671-III) [8]. Це – юридичні та фізичні особи, зокрема фізичні особи – підприємці, внесені до Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг. Аналіз Закону 2671-III свідчить, що інших спеціальних назв тут не передбачено, як і можливість такого закріплення у інших нормативних актах. Статтею 13 згаданого Закону України зазначено, що надавачі провадять діяльність відповідно до установчих документів та Типових положень про установи / заклади, що надають соціальні послуги, затверджених Кабінетом Міністрів України.

Насправді перелік нормативно-правових актів у сфері забезпечення осіб / сімей соціальними послугами є значним за кількістю та термінологічно неуніфікованим за змістом. У законодавстві,

яке регулює певну групу правовідносин із надання соціальних послуг, містяться окремі терміни, якими позначено надавачів, як-то: центри соціальних служб (ст. 17 Закону України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [9]); центри соціальної адаптації, спеціальні будинки інтернати (ст. 11 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [10]); притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційні центри/дитячі містечка (ст.ст. 1, 11, 11-1, 11-2 Закону України «Про органи та служби у справах дітей» [11]), центри професійної реабілітації осіб з інвалідністю (ст. 10. 17 Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю» [12]); центри матері і дитини, центри соціально-психологічної допомоги, соціальні гуртожитки для дітей-сиріт, центри Віл-інфікованих [13], геріатричні пансіонати [14] тощо.

Наведений перелік можна розширювати з урахуванням чималої кількості типових положень, прийнятих щодо кожного із видів установ/закладів. Вважаємо, що такий стан речей свідчить про хаотичність прийняття актів, які регулюють правовий статус надавачів, а також про порушення засадних ідей правотворчої діяльності. Нетотожною є не лише законодавча термінологія, а й дефініції, які визначають правовий статус. Для прикладу, центр соціальної адаптації є соціальною установою [10], а будинок-інтернат – закладом соціального захисту [14] та ін.

Окремі Закони України перенасичені статтями, які містять простий перелік надавачів (у назві статті) із невеликою деталізацією суб'єкта – отримувача соціальної послуги (для прикладу, див. статті 20–25 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей») [15].

Всі надавачі передусім повинні мати цивільно-правову правосуб'єктність (для юридичної чи фізичної особи) як основну передумову участі у правовідносинах будь-якої галузевої приналежності, а також відповідно до Закону 2671-III набути правовий статус, який здебільшого відрізняється лише видом соціальних послуг, що є основним видом його діяльності. Тому пропонуємо у всіх Законах України та підзаконних нормативних актах використовувати єдиний термін, який визначено у Законі 2671-III – «надавачі соціальних послуг».

Вартою уваги у цьому контексті є умова набуття правосуб'єктності надавача – реєстрація юридичної чи фізичної особи у Реєстрі надавачів та отримувачів соціальних послуг. Єдині (загальні та спеціальні) вимоги для цього затверджено Кабінетом Міністрів України (постанови Кабінету Міністрів України № 185 [16] та № 99 [17]). Діяльність із надання соціальних послуг є серед КВЕДів економічної діяльності (для прикладу, 88.10, 87.30, 88.91 та ін.). Водночас здійснення її без включення такого суб'єкта до Реєстру надавачів та отримувачів соціальних послуг є підставою застосування з 16.06.2025 р. до нього заходів юридичної відповідальності [18]. Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про соціальні послуги» щодо удосконалення надання соціальних послуг», який набрав чинності 15.05.2025 р. передбачено, що впродовж шести місяців (до 15.11.2025 р.) Кабінет Міністрів України повинен підготувати та подати на розгляд Верховної Ради України законопроект «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за порушення законодавства про соціальні послуги» [18].

Послуговуючись авторською теорією С.М. Синчук [19] щодо уніфікації суб'єктів правовідносин соціального забезпечення за специфікою їхнього правового становища, вважаємо, що надавачі соціальних послуг є соціально зобов'язаними суб'єктами. Відповідно до законодавства чи договору вони уповноважені забезпечити реалізацію соціально-правоможною особою (отримувачем соціальної послуги) права на соціальне забезпечення [19] Суб'єктів, які зобов'язані надати соціальним одержувачам призначений вид соціально-забезпечувального надання (соціальні допомоги, соціальні послуги, товари тощо), вчена об'єднала під поняттям «соціальний надавач». Тобто такими у монографії позначено не лише надавачів.

Статтею 13 Закону 2671-III (ч. 8) закріплено обов'язки надавачів. Вважаємо, що більшість із них потрібно переглянути як такі, що не мають чітких законодавчих форм та процедури виконання, є оціночними або потребують оновлення з огляду на новації, які відбуваються в системі соціальних послуг. Зокрема такі обов'язки, як «забезпечувати найкращі інтереси отримувачів соціальних послуг під час надання соціальних послуг», «взаємодіяти з іншими суб'єктами системи надання соціальних послуг», «інформувати населення та кожного отримувача соціальних послуг про перелік соціальних послуг, які вони надають» виправдано, на нашу думку, були піддані критиці [3, с. 331-332].

Виконання надавачами юридичних обов'язків в межах правовідносин із надання соціальних послуг є гарантією реалізації отримувачами соціальної послуги, яка відповідає їхній індивідуальній соціальній потребі, виявленій під час процедури оцінювання.

Твердження про потребу уніфікації правого статусу всіх надавачів є актуальним і під кутом зору визначення обов'язків надавачів. Адже деякі із них невиправдано деталізовані в інших нормативних актах. Для прикладу. Ст. 17 Закону України «Про соціальну роботу із сім'ями, дітьми та молоддю» під назвою «Центри соціальних служб» визначає їхні основні завдання та повноваження [9]. Аналіз змісту цієї статті підтверджує, що вона не містить жодних додаткових норм, а відтак лише нагромаджує кількість законодавчих положень у сфері надання соціальних послуг, що передусім ускладнює розуміння отримувачами соціальних послуг на практиці відмінних чи тотожних завдань надавачів.

Якість та ефективність процедури надання соціальних послуг безпосередньо залежить від пропозиції на ринку цих послуг. Серед основних напрямів державної політики у цій сфері відносин між людьми передбачено «створення умов для формування та розвитку ринку соціальних послуг». (ст. 9 Закону 2671-III) [8].

У аналітичних матеріалах та прикладних дослідженнях пропонують застосувати метод аутсорсингу, виділяючи декілька його форм, як-то: закупівля соціальних послуг, проведення конкурсів соціальних проектів, підтримка діяльності неурядових організацій для реалізації місцевих програм, міжбюджетні трансферти, соціальне замовлення тощо [20; 21, с. 49]. Під аутсорсингом розуміють делегування органами держави та органами місцевого самоврядування неурядовим організаціям, приватним надавачам, іншим фізичним та юридичним особам повноважень з надання соціальних послуг [20, с. 3]. Ідея аутсорсингу у правовідносинах надання соціальних послуг є передовою та відповідає часу. Як свідчить практика зарубіжних держав, ефективність закупівлі надання соціальних послуг у недержавних надавачів є переважно фінансова, оскільки передусім впливає на здешевлення їх вартості для держави: утримувати заклади є дороговартісно [21, с. 66].

Функціонування ринку соціальних послуг передбачає залучення інститутів громадянського суспільства. Залучення громадських об'єднань, благодійних та релігійних організацій до участі у реалізації Закону України 2671-III є серед пріоритетних завдань держави, а створення правових, регуляторних та економічних умов для участі інститутів громадянського суспільства у наданні соціальних послуг за бюджетні кошти окреслено одним із стратегічних завдань Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2021-2026 роки, визначено [22]. Як свідчать дані, близько 80 % усіх надавачів є комунальні заклади [20, с. 47]. У Реєстрі надавачів та отримувачів соціальних послуг згідно з дашбордом ІОЦ Мінсоцполітики України з 3491 надавачів 525 надавачів за організаційно-правовою формою можна вважати інститутами громадянського суспільства [23, с. 19]. І лише 3 % із громадських та благодійних організацій вказали, що надання соціальних послуг є їхнім основним видом діяльності.

Одним із способів заохочення недержавного сектору до сфери надання соціальних послуг є можливість їх стати учасниками загальнодержавних експериментальних проектів (див. постанова Кабінету Міністрів України № 1049 [24]), що фінансуються за кошти державного бюджету або міжнародних донорів (див. постанова Кабінету Міністрів України № 40 залучає кошти ЮНІСЕФ [25]). Перший проект передбачає пряму оплату фактично наданих соціальних послуг відповідно до вимог, визначених Мінсоцполітики. Ним вперше пілотується зміна філософії фінансування національної систем соціальних послуг шляхом переходу від утримання установи на оплату фактично наданих нею послуг. Такі законодавчі зміни матимуть вплив на діяльність надавачів, пошук ними ефективних для них форм співпраці з основними суб'єктами-замовниками соціальних послуг: державою та територіальними громадами.

Другий проект відбувається за кошти ЮНІСЕФ та передбачає розвиток системи надавачів за допомогою механізму малих грантів через «вирощування» нових надавачів у найдефіцитніших сферах, як-то: соціальні послуги сім'ям з дітьми, дітям з інвалідністю, дітям-сиротам тощо.

Проблемним є питання географічної диспропорції діяльності надавачів, що має вплив на доступність соціальних послуг для їх отримувачів. Як свідчать аналітичні дані, із 1471 територіальних громад України, хоча б одного надавача недержавного сектору мають лише 126 (8,6%). Залежить також і від регіону. Зокрема, в таких областях як Київська, Тернопільська, Львівська відсоток становить від 15 до 18. А у Черкаській, Полтавській, Сумській – не досягає 3% [23, с. 23].

Новелою та важливим етапом в умовах формування системи інтегрованих соціальних послуг є закріплення у Законі 2671-III правого статусу мультидисциплінарної команди як функціонально виокремленої групи фахівців, об'єднаних спільними метою та завданнями щодо надання соціальних послуг. Надавачі мають право створювати для забезпечення комплексного підходу до надання соціальних послуг та забезпечення найкращих інтересів отримувачів соціальних послуг (п. ч. 9 ст. 13 Закону 2671-III). Така команда забезпечує спільну діяльність різних за фахом спеціалістів, які у співпраці можуть забезпечити кращий результат та якість для отримувача соціальної послуги. Відповідно до законодавства до складу мультидисциплінарної команди можуть включатися: фахівець із соціальної роботи, соціальний працівник, соціальний менеджер, психолог, медичний, педагогічний працівник, фахівець з реабілітації, ерготерапевт. Відповідно до потреб та змісту соціальної послуги до складу мультидисциплінарної команди можуть включатися й інші фахівці. Важливо, що така робота може бути виконана в мобільному режимі. Ще однією ефективною формою є співдіяльність сфери охорони здоров'я та надання соціальних послуг в межах міждисциплінарних команд [7]. Її перевагами називають: швидкий обмін інформації між системами із залученням необхідних фахівців, ефективність планування стратегії виводу особи із складної життєвої обставини, зумовленої декількома чинниками, взаємна підтримка різних систем держави. Законодавчо така співпраця закріплена ч. 7 ст. 18 Закону України «Про реабілітацію в сфері охорони здоров'я», де передбачено, що до складу мультидисциплінарної реабілітаційної команди, яка надає допомогу в реабілітаційному закладі, відділенні, підрозділі, входить соціальний працівник [26].

Фахівці є найбільш вразливим елементом системи надання соціальних послуг [27, с. 16]. Однією із проблем, яка сьогодні на часі – престижність професійної діяльності працівників соціальної сфери. Гарантією тут бачимо підвищення розміру заробітної плати соціального працівника. Адже, як свідчать дані, на сьогодні, особливо в бюджетному секторі, вона дорівнює розміру на рівні мінімальної заробітної плати [6, с. 176]. Важливими є супровід та мотивування фахівців.

Висновки. Актуальними напрямками оновлення нормативних положень, які регулюють правовий статус надавачів соціальних послуг бачимо:

–уніфікація законодавчої термінології у всіх Законах України, які регулюють діяльність надавачів соціальних послуг та приведення її до єдиного поняття «надавачі соціальних послуг»;

– чітке закріплення законодавчих форм та процедури виконання обов'язків надавачів соціальних послуг, визначення критеріїв та індикаторів, які підтверджуватимуть виконання обов'язків, що позначені оціночними поняттями у Законі України «Про соціальні послуги»;

–запровадження механізму уникнення географічної диспропорції діяльності надавачів соціальних послуг;

–застосування механізму аутсорсингу в системі надання соціальних послуг, стимулювання участі інститутів громадянського суспільства к надавачів соціальних послуг;

–законодавче забезпечення підвищення престижності професії соціального працівника, зокрема і через підвищення заробітної плати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Синчук С.М. Соціальні послуги та організаційно-правові форми їх надання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія ПРАВО. 2024. Випуск 84: частина 2. С. 137–142.
2. Синчук С.М. Правове забезпечення стимулювання участі інститутів громадянського суспільства у наданні соціальних послуг. *Проблеми реформування соціального законодавства в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови:* матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції. (м. Київ, 8 листопада 2024 р.). 2024. 220 с. С. 54–56.
3. Пилипенко П.Д., Синчук С.М. До питання юридичної відповідальності надавачів соціальних послуг за законодавством України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 1. С. 328–333.
4. Бук М.О. Соціальне замовлення у сфері надання соціальних послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2021. Випуск 66. С. 113–117.
5. Костишин Е.І., Шевців Ю.О., Луцищин О.І. Ринок соціальних послуг в Україні. *Публічне управління та соціальна робота*. № 2. 2024. С. 46–51.

6. Гаєвая О.В. Щодо ситуації серед соціальних працівників. *Актуальні питання удосконалення законодавства про працю та соціальний захист*: тези доп. та наук. повідомл. учасників XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6 жовт. 2023 р.) / уклад. О.Г. Середа, О.М. Ярошенко, О.В. Соловйов, І.В. Зіноватна; за ред. О.Г. Середи. Харків, 2023. С. 174–177.
7. Костіна, В., Могилка, О. (2024). Робота соціальних працівників у міждисциплінарних мобільних командах: аналіз закордонного досвіду та вітчизняні практики під час війни в Україні. *Ввічливість. Humanitas,* 4, 31–40, DOI: https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.4.5.
8. Про соціальні послуги: Закон України від 17 січня 2019 № 2671-VIII / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text.
9. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2001 № 2558-III / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text.
10. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 17 березня 2011 № 3160-VI / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text.
11. Про органи та служби у справах дітей: Закон України від 24 січня 1995 № 20/95-ВР / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text.
12. Про реабілітацію осіб з інвалідністю: Закон України від 06 жовтня 2005 № 2961-IV / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text.
13. Про затвердження типових положень про заклади соціальної підтримки сімей, дітей та молоді: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2017 р. № 741 / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/741-2017-п#Text.
14. Про затвердження Типового положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2020 р. № 772 / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-2020-п#Text.
15. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України від 2 черня 2005 № 2623- IV / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text.
16. Про затвердження критеріїв діяльності надавачів соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2020 р. № 185 / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-2020-п#Text.
17. Про реєстр надавачів та отримувачів соціальних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2021 р. № 99 / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99-2021-п#Text.
18. Про внесення змін до Закону України «Про соціальні послуги» щодо удосконалення надання соціальних послуг: Закон України від 26 березня 2025 № 4332-IX / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4332-IX#Text.
19. Синчук С.М. Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 422 с.
20. Методичні рекомендації у сфері соціального забезпечення та соціальних послуг: Асоціація міст України. 2023. Київ. 35 с. URL: https://surl.li/lljstw.
21. Кабаченко Н.В. Організація надання соціальних послуг людям похилого віку у соціальних службах: міжнародний досвід. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ.* Том 149. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 62–67. URL: https://surli.cc/glpqmb.
22. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2021-2026 роки: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text.
23. Зацікавленість і спроможність організацій громадянського суспільства надавати соціальні послуги. Звіт за результатами соціального дослідження. квітень. 2024 р. 93 с. URL: https://surli.cc/rdastm.
24. Порядок реалізації експериментального проекту із запровадження комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості: Постанова Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2023 р. № 1049. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2023-п#Text.
25. Про реалізацію спільного з Дитячим фондом Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) проекту стосовно надання фінансової допомоги у вигляді малих грантів для соціальних

послуг сім'ям з літьми та дітям та/або послуг раннього втручання: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 січня жовтня 2025 р. № 40. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-2025-п#Text.
26. Про реабілітацію в сфері охорони здоров'я: Закон України від 3 грудня 2020 № 1053-IX / База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20?find=1&text=-соціальни#w1_3.
27. Овчаренко О., Старовойтова А. Дорожня карта поліпшення системи надання соціальних послуг задля посилення соціальної згуртованості в регіонах. Ініціативи змін. 2019. 32 с. URL: https://surl.li/kvhyww.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.17

РОЗУМІННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

Джура Х.Ю.,
доктор філософії з галузі «Право»
ORCID: 0000-0002-5596-5307

Джура Х.Ю. Розуміння соціальної функції держави у європейських країнах.

Стаття присвячена дослідженню особливостей розуміння соціальної функції держави у європейських країнах через призму їх конституційного закріплення та фактичної реалізації. Акцентується увага на важливості дослідження соціальної функції в умовах глобалізаційних процесів, інтеграційних тенденцій і актуалізації питань прав людини та соціальної справедливості в Європі. В європейських країнах соціальна функція держави є фундаментальним компонентом державного устрою, спрямованим на забезпечення гідного існування кожної особи.

У статті проаналізовано моделі конституційного розуміння соціальної функції в Іспанії, Німеччині, Франції, Литві та Латвії. На прикладі Конституції Іспанії показано, що соціальні, демократичні та правові аспекти державності інтегруються у єдину концепцію, де правова держава розглядається як основа для реалізації демократичних і соціальних принципів. Висвітлено, що у Федеративній Республіці Німеччина, попри відсутність прямого згадування правової держави в Конституції, фактично реалізуються всі принципи верховенства права і соціальної державності через демократичні механізми та ефективну соціальну політику.

У Франції соціальна функція невід'ємно пов'язана з демократичними принципами і реалізується через розвинену систему соціального захисту, при цьому зберігається принцип неподільності держави. Підсумовано, що європейський досвід пропонує Україні цінні орієнтири для вдосконалення національної моделі державності в контексті соціальної функції, на основі чого обґрунтовано доцільність зміни формулювання статті 1 Конституції України.

Дослідження акцентує увагу на важливості адаптації національного соціального законодавства до європейських стандартів, а також на необхідності реформи українського законодавства, щоб воно відповідало загальноєвропейським нормам у сфері соціального забезпечення та прав людини. Зроблений аналіз демонструє, що європейські країни надають цінні моделі, які можуть бути використані для вдосконалення соціальної функції держави в Україні.

Стаття показує, що європейський досвід реалізації соціальної функції є важливим джерелом для вдосконалення національної моделі державності. Визначено, що інтеграція принципів соціальної справедливості, соціального забезпечення та прав людини в законодавство України є необхідною умовою для побудови ефективної та стабільної державної системи.

Ключові слова: соціальна функція, соціальна держава, Європа, соціальне законодавство, соціальні права людини, соціальний захист, євроінтеграція, соціальна безпека.

Dzhura K.Yu. Understanding the social function of the state in European countries.

The article is dedicated to exploring the peculiarities of understanding the social function of the state in European countries through the lens of its constitutional enshrinement and practical implementation. The study emphasizes the importance of researching the social function in the context of globalization processes, integration trends, and the growing focus on human rights and social justice in Europe. In European countries, the social function of the state is a fundamental component of the state system aimed at ensuring the dignified existence of every individual.

The article analyzes the constitutional models of the social function in Spain, Germany, France, Lithuania, and Latvia. Using the example of the Spanish Constitution, it demonstrates how social, democratic, and legal aspects of statehood are integrated into a unified concept, where the rule of law is considered the foundation for the realization of both democratic and social principles. It highlights

that in the Federal Republic of Germany, despite the absence of an explicit mention of the rule of law in the Constitution, all principles of the rule of law and social statehood are effectively realized through democratic mechanisms and efficient social policy.

In France, the social function is intrinsically linked to democratic principles and is realized through a developed social protection system, while maintaining the principle of the indivisibility of the state. The article concludes that the European experience offers valuable guidelines for Ukraine to improve its national model of statehood in the context of the social function, which substantiates the necessity of revising the wording of Article 1 of the Constitution of Ukraine.

The study emphasizes the importance of adapting national social legislation to European standards, as well as the need for reforming Ukrainian legislation to align with general European norms in the areas of social security and human rights. The analysis shows that European countries offer valuable models that can be used to enhance the social function of the state in Ukraine.

The article demonstrates that the European experience of realizing the social function is an important source for improving the national model of statehood. It has been determined that the integration of principles of social justice, social security, and human rights into Ukraine's legislation is a necessary condition for building an effective and stable state system.

Key words: social function, social state, Europe, social legislation, social human rights, social protection, European integration, social security.

Постановка проблеми. У сучасних умовах посилення глобалізаційних процесів та інтеграційних тенденцій в Європі особливого значення набуває вивчення концептуальних засад реалізації соціальної функції держави. Соціальна функція, що полягає у забезпеченні базових прав людини, створенні умов для гідного існування кожної особи та підтримці суспільної стабільності, є одним із базових орієнтирів розвитку європейських країн, що поділяють спільні цінності соціальної державності, прав людини, верховенства права та соціальної справедливості. Розуміння соціальної функції держави у європейських країнах формувалося історично під впливом різних соціально-економічних, політичних та культурних чинників. Проте спільною рисою для більшості країн Західної, Північної та частково Центральної Європи стало визнання соціального забезпечення як фундаментальної складової державної системи гарантування прав людини. Така еволюція розуміння соціальної функції держави в європейському просторі призвела до формування моделі соціальної правової держави, де права на працю, соціальне забезпечення, охорону здоров'я, освіту і соціальний захист набули статусу гарантованих, невід'ємних і захищених прав.

Небажання відмовлятись від укорінених ідей соціальних держав, їх модернізації, адаптації до умов нашого часу та викликів сучасності, призвели до того, що єдина цілісна теорія реалізації соціальної функції держави в Україні відсутня. Відмінності у наукових підходах та наявність теоретичних проблем реалізації соціальної функції держави обумовлюють необхідність пошуку шляхів до оптимізації чинного соціального законодавства, яким врегульовується забезпечення державою прав і свобод кожної людини і громадянина, створення умов для її відтворення й розвитку, стимулювання творчого зростання, утілення в життя принципів соціальної справедливості. Тож, в умовах євроінтеграційного курсу України аналіз моделей розуміння і здійснення соціальної функції держави в країнах Європи є важливим для адаптації національного соціального законодавства і практики до загальноприйнятих європейських стандартів у сфері соціального забезпечення та прав людини.

Стан дослідження. Проблеми реалізації соціальної функції держави у європейських країнах досліджувались у працях таких науковців, як: І.В. Арістова, В.Г. Бульба, В.В. Вашкович, В.Т. Венцель, Н.В. Галіцина, О.Ф. Данич, М.І. Іншин, Р.І. Коваленко, К.К. Кулі-Іванченко, Г.В. Кравець, О.З. Панкевич, О.В. Пушкіна, П.М. Рабинович, Л.О. Сасіна, Д.І. Сіроха, О.В. Скрипнюк, А.В. Стукалов, Т.В. Сьомкіна, О.В. Тарасевич, І.М. Ткаченко, Н.М. Хома, І.В. Яковюк та багатьох інших дослідників. Але при цьому, варто підкреслити, що сучасна епоха ставить перед вітчизняною наукою та законодавцем нові виклики, а тому, дослідження специфіки розуміння соціальної функції держави у європейських країнах є надзвичайно актуальною.

Метою статті є аналіз та загальнотеоретична характеристика розуміння соціальної функції держави у європейських країнах.

Виклад основного матеріалу. Для прикладу, статтею 1 Конституції Іспанії [1] встановлено, що Іспанію створено, як «соціальну і демократичну правову державу». Звернемо увагу на те,

що в цьому формулюванні іспанський законодавець не використав жодних розділових знаків. Це означає, що ідея «правової держави» є фундаментальною для подальшого формування в Іспанії соціальної та демократичної держави. Ця конструкція відповідає сформованим у теорії держави і права уявленням про концепції сучасної соціальної та правової держави. По суті, Іспанія є правовою державою, концепція якої зазнала еволюції під впливом демократичного та соціального принципів організації держави. Таким чином, соціальна та правова складові Іспанської держави не входять у суперечності між собою, а навпаки доповнюють одна одну. Так, важливо зазначити, що іспанська модель соціальної і правової держави виникла як відповідь на суспільний запит на справедливість після тривалого періоду авторитарного правління. Вона побудована на ідеї недопущення домінування однієї складової над іншими, що забезпечує її стійкість, баланс і здатність адаптуватися до викликів часу. Саме така інтегративна модель дозволила Іспанії ефективно розвивати систему соціального забезпечення, розширювати права і свободи людини, зберігаючи при цьому міцність правопорядку і демократичних інститутів.

У цьому контексті досвід Іспанії є вкрай цінним для України, яка перебуває на етапі пошуку ефективної моделі інтеграції соціальної і правової складових своєї державності. Перенесення принципу неподільності соціальної, демократичної та правової природи держави в українські реалії дозволило б забезпечити гармонійний розвиток соціальної функції без ризику підриву правових основ держави. Вказане сприятиме створенню цілісної системи, де захист прав людини, участь громадян в управлінні державою і забезпечення гідного рівня життя розглядалися б як єдина стратегічна мета державної політики.

В статті 20 Конституції Федеративної Республіки Німеччина [2] встановлено, що ця держава є «демократичною та соціальною федеративною державою». Звернемо увагу на те, що Конституцією ФРН взагалі не підкреслюється те, що Федеративна Республіка Німеччина є правовою державою, хоча очевидно, що в німецькому суспільстві досягнуто високий рівень правової культури, а держава реалізовує своє призначення на засадах верховенства права, поділу влади, визнання і реалізації прав і свобод людини і громадянина, взаємної відповідальності держави та особи тощо. Засадничим принципом функціонування держави обрано адміністративно-територіальний, тому ФРН у Конституції проголошено федеративною державою із впливом демократичних та соціальних принципів її побудови. Федеративна організація ФРН забезпечує розподіл владних повноважень між різними гілками влади, а також між федеральним центром і суб'єктами федерації (землями), що, в свою чергу, зміцнює принцип правової державності через багаторівневу систему контролю і балансування повноважень. Федеративна структура гарантує децентралізовану реалізацію соціальної функції, де кожна земля має власні компетенції у сфері соціальної політики, водночас дотримуючись загальнодержавних стандартів. Тому, фундаментальні принципи Конституції цієї держави гарантують повагу до людської гідності, самостійність гілок влади, федеративну структуру держави та верховенство права тощо.

Тож, соціальний характер ФРН проявляється у побудові ефективної системи соціального страхування, соціальної допомоги, доступної освіти і охорони здоров'я. Основний закон закріплює принцип соціальної держави, що зобов'язує державу активно працювати над усуненням соціальної нерівності та створенням умов для реалізації кожною особою права на гідне життя. Таким чином, соціальна функція в Німеччині не є другорядною або факультативною, а має імперативний характер і є підґрунтям державної політики.

Статтею 1 Конституції Франції [3] встановлено, що Франція є «неподільною, світською, демократичною та соціальною республікою». Так само, як і у випадку з Німеччиною, в Конституції цієї держави взагалі не підкреслюється те, що вона є правовою чи побудована на основі правових принципів організації. Неподільність означає неможливість існування в державі кількох верховних влад, а отже і кількох суверенітетів, а те, що Франція є світською, означає її відокремленість від церкви. Відокремлення церкви від держави забезпечує нейтральність публічної влади щодо релігійних питань та гарантує рівний доступ громадян до соціальних благ незалежно від їхніх релігійних переконань. Це є фундаментом справедливого і недискримінаційного здійснення соціальної функції держави. Також в нормах Основного Закону Франції визначено її форму державного правління, а саме республіку, яка передбачає, що верховна влада у державі належить народу, існує поділ на гілки влади, а органи державної влади обираються на певний визначений термін. У цій нормі також звертаємо увагу на розділові знаки. Це означає, що такі ознаки, як неподільність, світськість, демократичність та соціальність можуть співіснувати як в рамках однієї концепції,

так і в рамках різних концепцій. Тому, конституційна характеристика Франції як неподільної, світської, демократичної та соціальної республіки свідчить про багатошарову і водночас цілісну концепцію державності, яка історично склалася під впливом Великої французької революції, ідеалів Просвітництва та подальших суспільно-політичних трансформацій. Факт встановлення неподільності Французької Республіки вказує на суворе дотримання принципу єдності державної влади та заперечення можливості федералізації або автономізації її частин, що гарантує неподільний характер суверенітету. У цьому контексті принцип неподільності виступає важливою передумовою реалізації соціальної функції, оскільки забезпечує єдність підходів до соціального законодавства, рівність громадян перед правом та недопущення регіональних диспропорцій у соціальних гарантіях.

Традиційно прикладом побудови держави для України є деякі країни, які раніше перебували у складі Радянського Союзу або ж належали до соціалістичного блоку. Після здобуття незалежності, країни Балтії прагнули не стільки формально декларувати свої наміри щодо побудови правової чи соціальної держави, скільки створити передумови для практичного їх втілення через реальне функціонування інститутів демократії, верховенства права та соціального захисту. У даному контексті варто зазначити, що в їх Конституціях закріплено значно простіші формулювання, аніж це зроблено вітчизняним законодавцем. Для прикладу, в статті 1 Конституції Литовської Республіки [4] взагалі зазначено лише те, що Литовська держава є незалежною демократичною республікою, і така ж сама норма закріплена статтею 1 Конституції Латвійської Республіки [5]. Не викликає сумнівів те, що в основі побудови цих держав лежать і правові, і соціальні засади, втім це не відображено на рівні відповідних норм конституцій. Так, вказані держави обрали модель, за якої соціальна функція і принцип верховенства права реалізуються не стільки через декларативні конституційні положення, скільки через конкретні механізми правозастосування, що гарантують реальний захист прав громадян і створення соціально орієнтованого державного середовища. Зокрема, Литва та Латвія вибудували розгалужені системи державних соціальних фондів, програм соціальної підтримки, доступу до безоплатної медицини і освіти, які функціонують в рамках демократичної правової системи.

Тож, на основі здійсненого аналізу, зробимо висновок, що зміст статті 1 Конституції України має бути наступним:

«Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна правова держава».

Саме таке формулювання було обрано нами із огляду на те, що ідеї «суверенної держави», «незалежної держави», «демократичної держави» не суперечать ідеям «соціальної» чи «правової» держав та не є взаємовиключними. Разом із тим, наше дослідження продемонструвало, що концепція соціальної правової держави відповідає сучасним уявленням щодо того, якою має бути сучасна правова держава, а саме: в якій верховенство в усіх сферах належить закону, в якій забезпечуються усі права людини, в якій забезпечено необхідні умови життя людини, забезпечується її вільний розвиток і в якій кожна особа відчуває свою соціальну захищеність. Ці засади є тим, чого наша держава прагне досягнути у процесі свого розвитку, і ми вже сьогодні можемо спостерігати чіткі ознаки того їх часткової реалізації. Разом із тим, шлях побудови в Україні соціальної держави є значно довшим, значно складнішим і в якійсь мірі навіть архаїчним в сучасних умовах.

Висновки. Отже, проаналізувавши положення конституцій окремих європейських держав, ми можемо зробити наступні висновки: по-перше, жодна із них не декларує модель держави, як «соціальна та правова»; по-друге, у більшості конституцій взагалі не наголошується на тому, що держави є правовими, хоча очевидно, що вони на практиці є такими; по-третє, в конституціях таких пост-радянських країн, як Литовська Республіка та Латвійська Республіка, країни взагалі не визначаються, як соціальні та правові, а основними їх ознаками та атрибутами визначено «незалежність» та «демократичність». Тобто те, що наша держава ще в 1996 році задекларувала свій статус, як соціальної та правової, по суті стало авансом, який потребував: а) вибору того напрямку, за яким розвиватиметься наша держава; б) подальшої розбудови держави за цим напрямком. Саме це, а також взятий обов'язок побудувати одразу дві концепції, які в класичному розумінні є взаємовиключними, по суті і ускладнило в подальшому реалізацію нашою державою соціальної функції, а також її розвиток як соціальної чи правової, або ж як соціальної правової. Разом із тим, у нас відсутні підстави беззаперечно підтримати підхід, згідно якого конституювання соціальної держави суперечить найважливішим принципам держави правової. Між ідеями «правової» та

«соціальної» держав безперечно існують суперечності, які, втім не заважають їм співіснувати в сучасних умовах, про що свідчить, зокрема, стаття 1 Конституції Іспанії [1].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Constitución Española (CE). «BOE» núm. 311. de 29/12/1978.URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229.
2. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 (BGBl. S. 1). URL: https://www.bundestag.de/gg .
3. Constitution de la République française: Constitution du 4 octobre 1958. URL: https://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/constitution.asp.
4. Lietuvos Respublikos Konstitucija įsigaliojo 1992 m. lapkričio 2 d. Lietuvos Aidas, 1992, Nr. 220 (1992-11-10); Valstybės Žinios, 1992, Nr. 33-1014 (1992-11-30). URL: https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm.
5. Latvijas Republikas Satversme: Latvijas Satversmes Sapulces 1922. gada 15. februāra kopsēdē pieņemtā. Latvijas Vēstnesis, 43, 01.07.1993. URL: https://likumi.lv/ta/id/57980-latvijas-republikas-satversme.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.18

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН ПРАЦІВНИКІВ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ»

Жеребцов Д.Є.,
доктор філософії,
докторант
Харківського національного університету внутрішніх справ

Жеребцов Д.Є. До визначення поняття «правове регулювання трудових відносин працівників Державного бюро розслідувань».

У статті розглядається сутність категорії «правове регулювання трудових відносин працівників Державного бюро розслідувань» (далі – ДБР), яке є важливою складовою правової системи України, оскільки ДБР є центральним органом виконавчої влади, відповідальним за розслідування злочинів, скоєних працівниками правоохоронних органів. Зосереджено увагу на тому, що втручання держави в діяльність сучасного громадянського суспільства, зокрема через правове регулювання трудових відносин, повинно мати чітко визначені межі. Це необхідно для запобігання безмежному правовому впливу, який може призвести до порушення основних демократичних принципів та існування громадянського суспільства. Будь-який правовий вплив повинен бути обмежений межами, визначеними законодавчими актами та загальними принципами права, з метою забезпечення прав і свобод громадян.

Автор статті звертається до існуючих наукових підходів щодо визначення понять «правове регулювання» та «правове регулювання трудових відносин». Висвітлено ряд недоліків у чинних визначеннях цих категорій, зокрема, відсутність акценту на охороні та розвитку трудових відносин як складової правового регулювання. Досліджено, що правове регулювання трудових відносин має бути не лише спрямоване на впорядкування відносин, а й на забезпечення їх охорони та подальшого розвитку, зокрема, через визначення відповідних правових гарантій для працівників та роботодавців.

Особливу увагу приділено необхідності забезпечення оптимального співвідношення між централізованим та локальним правовим регулюванням трудових відносин. Централізоване регулювання повинно закріплювати основні імперативи, які забезпечують гарантії прав працівників і профспілок, гарантуючи їх права на державному рівні. Водночас локальне регулювання на рівні конкретних підприємств, установ і організацій має враховувати специфіку роботи цих суб'єктів та забезпечувати ефективне управління трудовими відносинами в межах конкретної організації.

Водночас зазначено, що питання правового регулювання трудових відносин в правоохоронних органах, до яких відноситься і ДБР, не можуть бути передані на локальний рівень. Оскільки забезпечення функціонування правоохоронних органів є справою держави, це регулювання має здійснюватися на загальнодержавному рівні, з урахуванням специфічних умов і завдань, що стоять перед правоохоронними органами.

Ключові слова: правове регулювання, трудові відносини, працівник, правоохоронні органи, служба, праця, трудовий договір, контракт, Державне бюро розслідувань.

Zherebtsov D.Y. To the definition of the concept of «legal regulation of labor relations of employees of the State Bureau of Investigation».

The article examines the essence of the category «legal regulation of labor relations of employees of the State Bureau of Investigation» (hereinafter – SBI), which is an important component of Ukraine's legal system, as the SBI is a central executive body responsible for investigating crimes committed by law enforcement officers. The article focuses on the fact that state intervention in the activities of modern civil society, particularly through the legal regulation of labor relations, should have clearly

defined boundaries. This is necessary to prevent boundless legal influence, which could lead to the violation of fundamental democratic principles and the existence of civil society. Any legal influence should be limited by the boundaries defined by legislative acts and general principles of law, with the aim of ensuring the rights and freedoms of citizens.

The author of the article refers to existing scientific approaches regarding the definitions of the concepts «legal regulation» and «legal regulation of labor relations». Several shortcomings in the current definitions of these categories are highlighted, in particular, the lack of emphasis on the protection and development of labor relations as a component of legal regulation. The article explores that legal regulation of labor relations should not only be aimed at the organization of relations but also at ensuring their protection and further development, particularly through the determination of appropriate legal guarantees for employees and employers.

Special attention is paid to the necessity of ensuring the optimal balance between centralized and local legal regulation of labor relations. Centralized regulation should consolidate the main imperatives that ensure guarantees of workers' and trade unions' rights, securing their rights at the state level. At the same time, local regulation at the level of specific enterprises, institutions, and organizations should take into account the specifics of the work of these subjects and ensure effective management of labor relations within a particular organization.

At the same time, it is noted that the legal regulation of labor relations in law enforcement agencies, including the SBI, cannot be transferred to the local level. Since ensuring the functioning of law enforcement agencies is a matter of the state, this regulation should be carried out at the national level, taking into account the specific conditions and tasks that law enforcement agencies face.

Key words: legal regulation, labor relations, employee, law enforcement agencies, service, labor, employment contract, contract, State Bureau of Investigation.

Постановка проблеми. Понятійний апарат має важливе значення для юридичної науки. З огляду на це, визначення понять, якими оперує юридична наука, та їх осучаснення є одним з найголовніших завдань наукового пошуку. Правове регулювання виступає одним із засобів забезпечення життєдіяльності суспільства та покликано бути стабілізуючим фактором суспільних відносин у державі. Виходячи із виключного значення правового регулювання трудових відносин для держави та населення, дослідженню проблем у цій сфері має присвячуватися особлива увага у юридичній науці.

Стан дослідження проблеми. Проблеми правового регулювання трудових відносин досліджували такі вчені, як: В.С. Венедіктов, О.В. Гоц, О.Ю. Дрозд, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, М.М. Клемпарський, С.С. Лукаш, К.Ю. Мельник, Л.В. Могілевський, Н.М. Неумивайченко, П.Д. Пилипенко, Є.Ю. Подорожній, С.М. Прилипко, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, Д.І. Сіроха, О.Ф. Скакун, Г.І. Чанишева, А.М. Юшко, О.М. Ярошенко та ін. Разом із тим, сучасність викликає необхідність проведення дослідження поняття правового регулювання трудових відносин працівників Державного бюро розслідувань.

Метою є визначення поняття «правове регулювання трудових відносин працівників Державного бюро розслідувань». **Завдання дослідження**: вивчити надбання науковців щодо поняття «правове регулювання» та «правове регулювання трудових відносин»; дослідити природу правового регулювання трудових відносин працівників Державного бюро розслідувань.

Наукова новизна дослідження. Вперше визначено поняття «правове регулювання трудових відносин працівників Державного бюро розслідувань».

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі неодноразово наголошувалося на виключному значенні правового регулювання для існування та розвитку суспільства, забезпечення та захисту прав та інтересів членів суспільства. Як зазначає П.М. Рабінович: «Цінність правового регулювання - це його реальна позитивна (корисна) значущість для існування і розвитку особи, соціальних спільнот, груп, об'єднань, для всього суспільства загалом» [1, с. 158]. В.Д. Ткаченко та Є.Б. Ручкін вказують: «Необхідною умовою існування і гармонійного розвитку кожного суспільства, справедливого задоволення інтересів всіх його членів є встановлення і підтримування у стосунках між ними певного порядку. Основне навантаження у виконанні зазначених функцій лягає на спеціально пристосовану до особливостей суспільного буття розгалужену систему соціального регулювання, важливе місце в якій посідає правове регулювання» [2, с. 207].

Правове регулювання здійснюється за допомогою юридичного інструментарію. Не є правовим регулюванням вплив державних інституцій на суспільні відносини, що здійснюється неюридичними засобами. Наприклад, вплив на поведінку людей через засоби масової інформації не є правовим регулюванням. Як відзначає П.В. Онопенко: «правове регулювання включає в себе не будь-яку владну діяльність уповноважених на те органів і посадових осіб, а лише ту, що має на меті спрямувати в чітко визначене русло поведінку учасників суспільних відносин, упорядкованих за допомогою норми права й базованих на ній індивідуальних актів» [3, с. 121].

Необхідно відзначити, шо правове регулювання не має всеохоплюючого характер щодо суспільних відносин у державі. Такому регулюванню піддаються лише важливі з точки зору держави суспільні відносини. В. В. Копейчиков відзначав: «Право регламентує найважливіші суспільні відносини, які мають принципове значення для держави, об'єднань людей, конкретних осіб. Коло таких відносин не усталене. Воно змінюється залежно від конкретних умов того або іншого етапу розвитку суспільства. Право регулює ті відносини, що об'єктивно потребують і піддаються юридичній регламентації. Дружба, любов тощо не можуть підлягати правовому регулюванню і підпадають під дію інших соціальних норм — моралі, звичаїв» [4, с. 218].

Окремо необхідно звернути увагу на такий аспект правового регулювання як ступінь втручання держави у життєдіяльність суспільства в цілому і кожного члена суспільства зокрема. Так, надмірне втручання держави через правове регулювання у суспільні відносини шкодить інтересам суспільства та його членам, не дозволяючи їм розвиватися, виявляти власну волю та здійснювати свої природні права.

С.Й. Кравчук звертає увагу на наступне: «В умовах звуження в суспільстві сфери правового регулювання виникає загроза свавілля, хаосу, непередбачуваності в тих областях людських відносин, які можна і потрібно впорядкувати за допомогою права. А у випадках невиправданного розширення сфери правового регулювання, особливо за рахунок централізованої державно-владної дії, створюються умови для зміцнення тоталітарних режимів, зарегульованості поведінки людей, що призводить до соціальної пасивності, безініціативності членів суспільства» [5, с. 33]. Не можна повністю погодитися з даної тезою, адже зменшення ступеня правового регулювання суспільних відносин свідчить також і про посилення ролі громадянського суспільства у державі та збільшення договірної свободи у регулюнні суспільних відносин сторонами цих відносин.

Взагалі ж втручання держави в життєдіяльність сучасного громадянського суспільства, у тому числі і за допомогою правового регулювання, повинно мати чітко визначені межі. Не може будь-який правовий вплив чи правове регулювання здійснюватись безмежно. Все повинно мати певну граничну межу. Вихід за цю межу, має розглядатися як загроза демократії в державі та існуванню громадянського суспільства.

О.Ф Скакун розглядає межі правового регулювання як межі владно-вольового впливу держави в особі її органів на суспільні відносини, поведінку людини. Вчена пише: «межі правового регулювання відокремлюють галузь правового від неправового, встановлюють рамки поширення права, визначають характер впливу права на свідомість і діяльність людини; обумовлюються як самою матерією права, так і особливостями відносин, що регулюються, інтересами держави і суб'єктів права, рівнем культури і цивілізованістю суспільства, економічними, культурно-національними, релігійними та іншими факторами» [6, с. 494].

Також О.Ф Скакун вказує на необхідність додержувати меж у правовому регулюванні а саме: 1) у системі суспільних відносин. Регулювати правом необхідно лише ті суспільні відносини, які об'єктивно потребують такого регулювання. Не повинно бути вторгнення в галузь автономної свободи особи: у політичну сферу діяльності, особисті сімейні відносини, реалізацію духовно-культурних потреб; 2) у діяльності держави, спрямованій на вироблення нових правових відносин. Не можна насаджувати нові суспільні відносини, до яких ще не дозріло суспільство або які суперечать правосвідомості і культурі особи та суспільства. Важливо, щоб правові норми, що видаються, відповідали економічним, політичним, правовим і іншим соціальним закономірностям і сприяли прогресивному розвитку суспільства, найповнішому задоволенню потреб та інтересів особи; 3) у використанні державою способів правового регулювання. Необхідне застосування державою правомірних способів регулювання: встановлення не карально-залякуючого, а дозвільного режиму, який сприяв би розвитку особи. Превалювати мають дозволяння; зобов'язування і заборони повинні встановлюватися таким чином, щоб забезпечувати в суспільстві демократію, стабільний правовий порядок, права і свободи громадянина» [6, с. 494-495].

У теорії трудового права було висловлено наступну точку зору щодо меж правового регулювання трудових відносин. Так, В.В. Анатійчук вказує: «Основне, в правовому регулюванні трудових відносин, дотримуватись балансу між соціальним і виробничим аспектами у процесі праці, сприяючи розвитку соціально-трудових відносин, їх стабілізації та охороні. Тому межі правового регулювання трудових відносин являють собою обумовлену наявністю об'єктивних і суб'єктивних чинників міру допустимого, необхідного і достатнього впливу права на суспільні відносини у сфері найманої праці, що здійснюється за допомогою спеціальних юридичних засобів» [7, с. 430].

Не можна повністю погодитися із вказаним підходом про дотримання балансу між соціальним і виробничим аспектами у процесі праці. Тут завуальованою виступає ідея, яка насаджується в останні роки, про баланс праці та капіталу у правовому регулюванні трудових відносин. Нагадаю, що виникнення трудового права було обумовлено необхідністю посиленого захисту прав та інтересів працівника як більш слабкої сторони трудових правовідносин. Створення трудового законодавства у свій час обумовлювалося необхідністю припинення свавілля з боку підприємців в аспекті встановлення умов праці та зниження градусу колективної боротьби працівників за свої права, що загрожувало існуванню влади держав того часу. Сьогодні вважаю мета правового регулювання трудових відносин має залишатися наступною – забезпечення прав та інтересів працівника, у тому числі через встановлення соціальних гарантій, а також прав та інтересів роботодавця.

Стосовно меж правового регулювання трудових відносин, передусім, необхідно забезпечити оптимальне співвідношення між централізованим та локальним правовим регулюванням трудових відносин, з тим щоб основні гарантії прав працівників та профспілок не зменшувалися та закріплювалися у централізованому порядку у якості імперативів, на локальний же рівень необхідно передати вирішення питань пов'язаних з особливостями конкретних підприємств, установ та організацій.

У юридичній літературі термін «правове регулювання» визначають наступним чином. Так, на думку П.М. Рабіновича: «правове регулювання є здійснюваний державою за допомогою всіх юридичних засобів владно-регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування, закріплення, охорони та розвитку» [1, с. 165]. О.Ф. Скакун пише: «правове регулювання – це здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток» [6, с. 488]. І.М. Погрібний відзначає: «правове регулювання – це цілеспрямована, нормативно-організаційна діяльність щодо втілення регулюючих можливостей правових норм та інших спеціально-юридичних засобів у суспільні відносини з метою їх упорядкування та прогресивного розвитку» [8, с. 344]. В.Д. Ткаченко та Є.Б. Ручкін вказують: «правове регулювання – здійснюваний за допомогою юридичних засобів процес упорядкування суспільних відносин з метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, які вимагають правового гарантування» [2, с. 207-208]. З точки зору Р.Б. Тополевського та Н.В. Федіни: «правове регулювання – це впорядкування суспільних відносин за допомогою спеціальних правових засобів та форм, здійснюване суб'єктами правотворчості» [9, с. 237]. О.М. Куракін зазначає: «правове регулювання - це система дій та операцій, що здійснюються органами державної влади у встановлених процесуальних формах за допомогою відповідних методів та з використанням при цьому юридичних засобів, спрямованих на встановлення й реалізацію певних моделей суспільного розвитку» [10, с. 14]. К.Г. Волинка пише: «правове регулювання – це цілеспрямований вплив права на суспільні відносини і поведінку осіб з метою їх впорядкування за допомогою системи спеціальних юридичних засобів» [11, с. 103].

Незважаючи на практично однакові підходи до визначення терміну «правове регулювання», слід звернути увагу на певні спірні моменти. Так, окремі науковці, визначаючи зазначений термін, використовують слово «вплив». Слід погодитися з думкою В.В. Копейчикова, щодо потреби розрізнення двох зовсім різних категорій: «правовий вплив» і «правове регулювання». Вчений вказує: «Вони різняться, по-перше, за предметом своєї спрямованості. Предмет правового впливу є значно ширшим, ніж предмет правового регулювання. Це, зокрема, є коло економічних, політичних, соціальних та інших відносин, Що безпосередньо правом не врегульовані, але на які воно впливає. По-друге, вони різняться за своїм механізмом. Якщо правове регулювання здійснюється за допомогою виключно юридичних засобів, то правовий вплив – за допомогою і неюридичних (соціальних, ідеологічних, психологічних і т. ін.) механізмів. Відтак, правовий вплив – це дія права на широке коло суспільних відносин, свідомість і поведінку людей за допомогою неправових

(психологічних, ідеологічних та ін.) механізмів. При цьому, якщо можна так сказати, діє не право як сукупність норм, а скоріше, «дух права». Правове регулювання – це дія права на суспільні відносини за допомогою певних юридичних засобів, насамперед норм права» [4, с. 217].

Аналогічну точку зору відстоюють О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко та В.В. Сухонос та інші. О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко пишуть: «Правовий вплив, на відміну від правового регулювання, пов'язаний з тими суспільними відносинами, які не регулюються правом, але на які поширюється його дія. Правовий вплив формується не лише за допомогою таких засобів, як норми права, а й залежить від тієї правової культури, яка сформувалась у даному суспільстві. Правовий вплив включає не лише правові засоби впливу на суспільне життя, а й інформаційні, психологічні (правові стимули та правові обмеження), виховні, ідеологічні засоби (підвищення рівня правової культури, формування прогресивних ідей та принципів тощо)» [12, с. 297]. В.В. Сухонос вказує: «Правове регулювання слід відрізняти від правового впливу. Правовий вплив – це результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини за допомогою власне правових засобів та інших правових явищ. У цьому разі під власне правовими засобами розуміють норми права, правовідносини, акти правозастосування, а під іншими правовими явищами – правосвідомість, правову культуру та принципи, правовий процес. Правовий вплив здійснюється в різних сферах суспільного життя й відображається в інформаційних, виховних та інших ролях права. На відміну від правового регулювання він пов'язаний із тими суспільними відносинами, які не регулюються правом, проте на які поширюється дія права. Правовий вплив формується не тільки за допомогою власне правових засобів, а й залежить від тієї правової культури, яка сформувалася в цьому суспільстві. Це призводить до формування в типовій ситуації певного стандарту поведінки як безпосередньої умови формування законослухняної поведінки громадян. Правовий вплив мають не лише правові засоби впливу на суспільне життя, а й психологічні, інформаційні, ідеологічні та ін.» [13, с. 453].

Вищезазначене свідчить про те, що термін «правове регулювання» недоцільно визначати через слово «вплив». Більш правильним вважаю при відповідному визначенні використовувати слова «упорядкування» та «охорона».

Виходячи з тематики дослідження, окремо викликає інтерес аналіз терміну «правове регулювання трудових відносин». З огляду на недостатність висвітлення у вітчизняній науковій літературі з трудового права відповідного визначення, зупинимо увагу на висвітленні визначень видів правового регулювання трудових відносин: централізованого і локального. Так, І.П. Жигалкін вважає: «Централізованим правовим регулюванням праці є засіб впорядкування трудових і пов'язаних із ними відносин, що спрямований на однакове впорядкування взаємовідносин суб'єктів трудового права і пов'язаний із законодавчим закріпленням мінімального рівня трудових прав і гарантій їх реалізації» [14, с. 235]. О.М. Ярошенко пише: «локальне нормативне регулювання трудових відносин – це діяльність організацій по правовому впорядкуванню умов праці (робочий час, час відпочинку, заробітна плата, охорона праці, трудова дисципліна, побут, праця молоді, праця жінок тощо) з огляду на специфіку виробництва і праці, а також економічні й фінансові можливості відповідної організації [15, с. 222]. На думку С.С. Лукаша: «локальне правове регулювання трудових відносин – це вид підзаконної нормотворчості, що полягає у прийнятті або санкціонуванні державою локальних правових норм, що приймаються на рівні підприємства, галузі, регіону з метою легалізації, конкретизації загальних правових приписів та впорядкування конкретних та специфічних трудових відносин, і які не можуть істотно погіршувати становище працівників порівняно із встановленими законодавством України про працю основоположними правами працівника» [16, с. 140]. В.В. Сичова під локальним правовим регулювання трудових відносин розуміє: «діяльність уповноважених суб'єктів щодо видання локальних нормативно-правових актів із метою регулювання трудових відносин на певній організації чи підприємстві» [17, с. 79].

Слід звернути увагу на певну недосконаліть наведених визначень. Так, складовою правового регулювання трудових відносин поряд з впорядкуванням відповідних відносин, вважаю за необхідне зазначати ще і про охорону та розвиток. Також у окремих визначеннях спостерігається ефект «замкнутого кола», іншими словами, коли і термін, і його визначення містять одні і ті ж слова – «регулювання», «трудові відносини», що не дозволяє зрозуміти сутність термінологічної конструкції. Крім цього вищенаведені визначення не дають повного уявлення про категорію «правове регулювання трудових відносин».

Правове регулювання трудових відносин працівників Державного бюро розслідувань здійснюється як загальними актами трудового законодавства, зокрема Кодексом законів про працю України, так і спеціальними, а саме: Законом України «Про Державне бюро розслідувань» від 12 листопада 2015 р. № 794-VIII, Законом України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII, Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII, Законом України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII, Законом України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» від 15 березня 2018 р. № 2337-VIII, Законом України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 р. № 2136-IX, Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань» від 5 серпня 2020 р. № 743 тощо.

Висновок. Базуючись на загальнотеоретичних положеннях про правове регулювання та теорії трудових відносин, під правовим регулюванням трудових відносин працівників Державного бюро розслідувань слід розуміти упорядкування, охорону і розвиток добровільного вольового зв'язку працівника та Державного бюро розслідувань у сфері проходження служби, здійснюване за допомогою юридичних засобів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Вид. 5-те, зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
2. Загальна теорія держави і права: підручник. / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Онопенко П.В. Функції сучасної держави, її сутність, різновиди та тенденції розвитку. *Держава і право*. 2000. Вип. 7. С. 121.
4. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / А.М. Колодій, В.В. Копєйчиков, С.Л. Лисенков та інші; За ред. В.В. Копейчикова. Стер. вид. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
5. Кравчук С.Й. Теоретика-правові аспекти регулювання суспільних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2022. Серія Право. Випуск 69. С. 31–36.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
7. Анатійчук В.В. Межі правового регулювання трудових відносин: матеріали VII Міжнародного молодіжного наукового юридичного форуму, м. Київ, Національний авіаційний університет, 16-17 травня 2024 р. С. 429–431.
8. Теорія держави і права: підручник / О.М. Бандурка, О.М. Головко, О.С. Передерій та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О.М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
9. Тополевський Р.Б., Федіна Н.В. Теорія держави і права: навчальний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
10. Куракін О.М. Поняття і зміст нормативно-правового регулювання як юридичного явища. *Держава та регіони*. 2013. Серія право, № 3 (41). С. 10–15.
11. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2003. 240 с.
12. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
13. Сухонос В.В. Теорія держави і права: підручник. Суми: Університетська книга, 2014. 544 с.
14. Жигалкін І.П. Поєднання централізованого, локального й індивідуального правового регулювання праці. *Публічне право*. 2016. № 1. (21). С. 233–240.
15. Ярошенко О.М. Джерела трудового права України: дис. … доктор. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2007. 476 с
16. Лукаш С.С. Щодо поняття та ролі централізованого та локального регулювання трудових відносин в умовах ринкової економіки. *Право і Безпека*. 2007. Т. 6. № 2. С. 137–141.
17. Сичова В.В. Сутність локального правового регулювання трудових відносин в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 1. С. 76–79.

УДК 349.22
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.19

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ПОНОВЛЕННЯ СУДОМ СТРОКІВ ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ, ПРОПУЩЕНИХ З ПОВАЖНИХ ПРИЧИН, ЗА ВИРІШЕННЯМ ТРУДОВИХ СПОРІВ

Занфірова Т.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри трудового права та
права соціального забезпечення
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1344-0999
e-mail: ta.zta.ua@gmail.com

Занфірова Т.А. Проблемні аспекти поновлення судом строків звернення до суду, пропущених з поважних причин, за вирішенням трудових спорів.

Визначається, що питання поновлення судом строків, пропущених з поважних причин, є актуальним, адже воно безпосередньо пов'язане із реалізацією особи права на захист, яке гарантується Конституцією України.

Автор звертає увагу, що згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 року ст. 234 КЗпП України викладено у новій редакції. Наразі суд може строки звернення до суду, визначені ст. 233 КЗпП України, якщо з дня отримання копії наказу (розпорядження) про звільнення або письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені працівникові при звільненні (стаття 116), минуло не більше одного року. Дана норма має імперативний характер і розширеному тлумаченню не підлягає.

Звертається увага на те, що попередня редакція статті не містила обмеження про один рік.

Автор наводить конкретні приклади, що можуть мати/мають місце у практиці, в яких може виникнути ситуація, коли пропущення позивачем строку звернення до суду може бути пов'язано з об'єктивними обставинами, які від його волі не залежать. Однак формально навіть у цих випадках суд мають відмовляти у задоволенні клопотання про поновлення таких строків, якщо з дня отримання копії наказу (розпорядження) про звільнення або письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені працівникові при звільненні (стаття 116), минуло більше одного року.

Звертається увага на проблеми здійснення правосуддя, що мають місце сьогодні, зокрема в умовах воєнного стану, які не сприяють дотриманню принципу розумних строків. Звідси слідує, що обмеження можливості поновити пропущений строк звернення до суду певним періодом не завжди сприяє захисту прав особи.

Формулюється висновок, згідно з яким імперативна норма, передбачена ст. 234 КЗпП України, має бути змінена, адже інакше особа протиправно позбавлятиметься права, гарантованого Конституцією України. Такі зміни можуть передбачати повернення ст. 234 КЗпП України до попередньої редакції, або можливість поновлення пропущеного строку має стосуватися більшого, ніж один рік, періоду.

Ключові слова: процесуальний строк, звернення до суду, право на захист, поновлення строку, поважні причини.

Zanfirova T.A. Problematic aspects of the court's renewal of deadlines for applying to the court, missed for good reasons, to resolve labor disputes.

It is determined that the issue of the court's renewal of deadlines missed for good reasons is relevant, as it is directly related to the realization of a person's right to protection, which is guaranteed by the Constitution of Ukraine.

The author draws attention to the fact that in accordance with the Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Optimization of Labor Relations» of July 1, 2022, Article 234 of the Labor Code of Ukraine has been reworded. Currently, the court may set the deadlines for applying to the court, specified in Article 233 of the Labor Code of Ukraine, if no more than one year has passed since the date of receipt of a copy of the order (order) on dismissal or written notification of the amounts accrued and paid to the employee upon dismissal (Article 116). This norm is mandatory and is not subject to extended interpretation.

It is noted that the previous version of the article did not contain a one-year limitation.

The author gives specific examples that may occur/occur in practice, in which a situation may arise when the plaintiff's failure to meet the deadline for filing a lawsuit may be due to objective circumstances that are beyond his control.

However, formally, even in these cases, the court must refuse to grant a motion to renew such terms if more than one year has passed since the date of receipt of a copy of the order (order) on dismissal or written notification of the amounts accrued and paid to the employee upon dismissal (Article 116).

Attention is drawn to the problems of the administration of justice that occur today, in particular under martial law, which do not contribute to compliance with the principle of reasonable time limits. It follows that in today's conditions, limiting the possibility of renewing a missed deadline for applying to court for a certain period does not always contribute to the protection of individual rights.

The conclusion is formulated, according to which the imperative norm stipulated in Art. 234 of the Labor Code of Ukraine should be changed, because otherwise a person will be unlawfully deprived of the right guaranteed by the Constitution of Ukraine. Such changes may provide for the return of Art. 234 of the Labor Code of Ukraine to the previous version, or the possibility of renewing the missed deadline should relate to a period of more than one year.

Key words: procedural deadline, appeal to court, right to defense, renewal of the deadline, good reasons.

Постановка проблеми. Питання поновлення судом строків, пропущених з поважних причин, завжди є актуальним, адже воно безпосередньо пов'язане із реалізацією особи права на судовий захист, гарантованого Основним законом держави. З цих міркувань зміни ст. 234 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України), запроваджені Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 року, потребують окремого аналізу на предмет їх доцільності та ефективності.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми процесуальних строків неодноразово були предметом наукових досліджень таких вчених як В.Я. Буряка, В.С. Венедиктова, С.І. Запари, М.І. Іншина, В.В. Лазора, О.Т. Панасюка, А.М. Слюсара, В.І. Щербини та ін. Разом з тим, новели щодо поновлення судом процесуальних строків звернення до суду, пропущених з поважних причин, для вирішення трудових спорів, належним чином у теоретичних джерелах не розглядались. З огляду на зазначене, саме це питання буде розглянуто в межах даної публікації.

Метою статті є дослідження проблемних аспектів поновлення судом строків звернення до суду, пропущених з поважних причин, за вирішенням трудових спорів з урахуванням змін, внесених до чинного законодавства про працю згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 року.

Виклад основного матеріалу. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 року ст. 234 КЗпП України викладено у новій редакції. Наразі тут міститься така норма: *«У разі пропуску з поважних причин строків, установлених статтею 233 цього Кодексу, суд може поновити ці строки, якщо з дня отримання копії наказу (розпорядження) про звільнення або письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені працівникові при звільненні (стаття 116), минуло не більше одного року» [1].*

Аналіз наведеного положення свідчить про те, що дана норма має імперативний характер і розширеному тлумаченню не підлягає. Відмічу, що попередня редакція статті не містила обмеження про один рік. Натомість в умовах воєнного стану (коли, як у громадян, так і служителів феміди, проблем і труднощів лише додалося) автори законопроєкту (а сьогодні закону) вирішили, що можливості для поновлення пропущеного строку не мають бути безмежними і їх слід обмежити одним роком.

Строк, визначений ст. 234 КЗпП України, звісно, не є строком позовної давності, однак він має подібну правову природу, адже після спливу одного року строки звернення до суду за вирішенням трудових спорів не можуть бути поновлені навіть у випадку, якщо такі строки були пропущені особою з поважних причин, не за її волею та/або незалежно від її волі.

Відтак дана норма має важливе процесуальне значення та безпосередньо впливає на можливість захисту особою свого порушеного чи невизнаного права.

Пригадаю також, що подібних обмежень цивільне процесуальне законодавство не містить. Так, навпаки, після запровадження воєнного стану, а саме Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» від 15 березня 2022 року Перехідні положення ЦК України було доповнено, зокрема, п. 19, згідно з яким у період дії воєнного стану в Україні перебіг позовної давності зупиняється на строк дії такого стану. З певними уточненнями п. 19 Перехідних положень ЦК діє і сьогодні.

Як бачимо, у підходах законодавця до процесуальних строків в умовах воєнного стану у цивільному та трудовому законодавстві вбачається певна неузгодженість.

Повертаючись до аналізу нової редакції ст. 234 КЗпП України, варто пригадати її тлумачення, запропоноване у постанові від 06 вересня 2023 у справі № 158/2439/22. Верховний Суд звертає увагу, що стаття 234 КЗпП не пов`язує можливість поновлення пропущеного строку звернення із поданням клопотання про поновлення строку на звернення до суду. У кожному випадку суд зобов`язаний перевірити і обговорити причини пропуску цих строків, а також навести у рішенні мотиви, чому він поновлює або вважає неможливим поновити порушений строк. Суд може поновити пропущений строк, якщо з дня отримання копії наказу (розпорядження) про звільнення або письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені працівникові при звільненні (стаття 116), минуло не більше одного року [2].

Отже, як бачимо, імперативний характер припису, що тлумачиться, враховано Верховним Судом (що виправдано, адже це відповідає буквальному змісту закону).

Погоджуємось, що існування певного обмеження у поновленні процесуальних строків є об'єктивно необхідним, оскільки воно покликано зберігати баланс між правом на захист та принципом правової визначеності. Так, ще у 2008 році Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі «Пономарьов проти України» відмітив: «Правова система багатьох країн-членів передбачає можливість продовження строків, якщо для цього є обґрунтовані підстави. Разом з тим, якщо строк на ординарне апеляційне оскарження поновлений зі спливом значного періоду часу та за підстав, які не видаються переконливими, як у цій справі, де нібито складне економічне становище перешкоджало відповідачу сплатити державне мито (див. пункти 19 та 20 вище), таке рішення може порушити принцип юридичної визначеності, так як і перегляд в порядку нагляду. Суд визнає, що вирішення питання щодо поновлення строку на оскарження перебуває в межах дискреційних повноважень національних судів, однак такі повноваження не є необмеженими. Від судів вимагається вказувати підстави. Однією із таких підстав може бути, наприклад, неповідомлення сторін органами влади про прийняті рішення у їхній справі. Проте навіть тоді можливість поновлення не буде необмеженою, оскільки сторони в розумні інтервали часу мають вживати заходів, щоб дізнатись про стан відомого їм судового провадження (див., mutatis mutandis, рішення у справі «Олександр Шевченко проти України», заява № 8371/02, п. 27, рішення від 26 квітня 2007 року, та «Трух проти України», заява № 50966/99, від 14 жовтня 2003 року). У кожній справі національні суди мають перевіряти, чи підстави для поновлення строків для оскарження виправдовують втручання у принцип res judicata, особливо як у цій справі, коли національне законодавство не обмежує дискреційні повноваження судів ні у часі, ні в підставах для поновлення строків» [3].

Зрозуміло, що питання поважності причин визначається судами у конкретній судовій справі окремо. Зокрема, дане питання ставало предметом розгляду Верховним Судом у постанові від 29 вересня 2022 року у справі № 500/1912/22. У даній справі Верховний Суд констатував, що причина пропуску строку може вважатися поважною, якщо вона відповідає одночасно усім таким умовам:

- це обставина або кілька обставин, що безпосередньо унеможливлюють чи ускладнюють можливість вчинення процесуальних дій у визначений законом строк;
- це обставина, яка виникла об'єктивно, незалежно від волі особи, яка пропустила строк;
- ця причина виникла протягом строку, який пропущено;
- ця обставина підтверджується належними і допустимими засобами доказування (п. 30) [4].

Безумовно, право на поновлення процесуальних строків не може і не повинно бути безмежним, однак видається щонайменше неоднозначним, що цей строк має бути один рік. Справа в тому, що пропущення позивачем строку звернення до суду може бути пов'язано з об'єктивними обставинами, які від його волі ніяк не залежать. Однак формально навіть у цих випадках суд мають відмовляти у задоволенні клопотання про поновлення таких строків, якщо з дня отримання копії наказу (розпорядження) про звільнення або письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені працівникові при звільненні (стаття 116), минуло більше одного року.

Розглянемо конкретний приклад. Уявимо, що особа зверталася до суду у порядку наказного провадження, а потім за заявою боржника такий наказ було скасовано. Відповідно до ст. 171 ЦПК України суд у таких випадках (за наявності відповідних підстав) постановляє ухвалу про скасування судового наказу, в якій роз'яснює заявнику (стягувачу) його право звернутися до суду із тими самими вимогами в порядку спрощеного позовного провадження. Правового механізму, який би передбачав можливість автоматичної передачі справи від одного суду до іншого у даному разі цивільне процесуальне законодавство не передбачає, а, отже, у таких випадках особа має по-новому звертатися до суду після отримання ухвали суду про скасування судового наказу. При цьому треба мати на увазі, що правосуддя здійснюється в умовах воєнного стану, коли суди мають величезне навантаження, суддівського корпусу не вистачає, особливо у прифронтових зонах, а також існує додаткова завантаженість судів з урахуванням змін територіальної підсудності. Всі ці та інші обставини, вочевидь, не сприяють дотриманню принципу розумних строків. Таким чином, можуть виникнути ситуації, коли особа в межах строків, визначених ст. 233 КЗпП України, звернулася до суду, однак через тривалий розгляд справи в порядку іншого провадження (наприклад, наказного) формально вона звертається з новою заявою у строк, що перевищує один рік з дня отримання копії наказу (розпорядження) про звільнення або письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені працівникові при звільненні. Вважаємо, що поважні причини для поновлення строків у цьому випадку наявні, однак якщо такий строк перевищує один рік, то підстав для його поновлення немає в силу прямого припису ст. 234 КЗпП України.

Інший приклад – якщо існує спір щодо підсудності. Припустимо, особа звертається до суду в порядку цивільного судочинства, а потім з'ясовується, що це все ж підсудність адміністративного суду, або, наприклад, господарського. Згідно з чинним процесуальним законодавством у таких випадках суд виносить ухвалу і закриває провадження у даній справі. У таких випадках особа буде по-новому звертатись і має клопотати про поновлення пропущених строків. Знову ж таки, якщо цей строк понад один рік, то закон своєю імперативною нормою забороняє його поновлювати, незалежно від обґрунтованості такого клопотання, причин пропущення строків чи інших обставин.

Подібна ситуація виникла у справі № 990/317/23. Так, тут перед Верховним Судом у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду (далі - КАС ВС) постало питання щодо поновлення строку звернення до суду або задоволення клопотання про залишення позовної заяви без розгляду. Як слідує з ухвали КАС від 17 квітня 2024 року, позивач звернувся до ВРП про стягнення коштів. Наказ про припинення виплати винагороди датований 09 травня 2022 року. Натомість позивач звернувся до суду 24 листопада 2023 року (тобто з моменту отримання наказу минуло більше 18 місяців). Сторона позивача вказувала, що 16 лютого 2023 року Позивач отримав постанову Великої Палати Верховного Суду від 16 лютого 2023 року, якою визнано протиправним та скасовано наказ в.о. Голови ВРП «Про припинення нарахувань та виплат ОСОБА_1» від 09 травня 2022 року та 13 червня 2023 звернувся до Шевченківського районного суду м. Києва. В подальшому ухвалою від 09 листопада 2023 року Шевченківський районний суд м. Києва задовольнив клопотання представника ВРП та закрив провадження у справі № 761/21537/23, оскільки такий позов має розглядатися у адміністративному суді, а вже 23 листопада 2023 року Позивач звернувся з відповідним позовом до КАС ВС (тут КАС ВС – суд першої інстанції відповідно до ч.4 ст. 22 КАС України).

Звертаємо увагу на хронологію – наказ про припинення виплат від 09 травня 2022 року, звернення до адміністративного суду – 23 листопада 2023 року.

У даній справі, керуючись чинним законодавством, в тому числі ст. 233, 234 КЗпП України (в редакції, що аналізується), КАС ВС зазначив: «Оскільки провадження у справі № 761/21537/23 закрито ухвалою суду першої інстанції, позивач не мав процесуальної можливості звернутися до цього суду із відповідною заявою про направлення справи за встановленою юрисдикцією, що, в свою чергу, виключило б питання пропуску строку позивачем із таким позовом.

Враховуючи, що в ухвалі від 09 листопада 2023 року у справі № 761/21537/23 суд роз`яснив позивачу про підсудність цього спору адміністративному суду, ОСОБА_1 звернувся до Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду із цим позовом вже 23 листопада 2023 року, тобто менше ніж у двадцятиденний строк». Далі КАС ВС робить висновок, згідно з яким позивач за цих обставин не може бути позбавлений права на судовий захист. З цих міркувань колегія суддів дійшла висновку, що строк звернення до суду із цим позовом пропущений з поважних причин, а відтак наявні правові підстави для його поновлення [5].

Не оцінюючи дане рішення на предмет дотримання принципу справедливості, все ж варто звернути увагу на те, що КАС ВС поновив строк звернення до суду, хоча з моменту отримання позивачем наказу про припинення йому виплат до моменту його звернення до адміністративного суду минуло більше 18 місяців. При цьому, як видається, навряд чи доводиться очікувати, що суди, особливо суди першої та другої інстанцій, проявлятимуть таку ж сміливість та принциповість і поновлюватимуть процесуальні строки звернення до суду всупереч ст. 234 КЗпП України.

Висновки. Право на поновлення строку звернення до суду, регламентоване ст. 234 КЗпП України, має важливе значення для реалізації особою права на захист, а тому важливість даного питання складно переоцінити.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 року ст. 234 КЗпП України викладено у новій редакції, згідно з якою можливість поновлення строків, встановлених ст. 233 КЗпП України, має свої межі – один рік (максимум) з дня отримання копії наказу (розпорядження) про звільнення або письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені працівникові при звільненні.

Тлумачення даної норми дозволяє стверджувати, що поважність причин пропуску строку звернення до суду може враховуватися лише у випадку, якщо з моменту, визначеного ст. 234 КЗпП України, минуло не більше одного року. Якщо пропущений строк перевищує один рік, жодна поважність причин не може бути врахована. У таких випадках, незалежно від обґрунтованості клопотання про поновлення строків, дотримуючись принципу законності, суди повинні відмовляти у задоволенні такого клопотання.

Разом з тим, як видається, існують/можуть існувати певні обставини, які об'єктивно унеможливлюють звернення особи до суду для вирішення трудового спору у строк, визначений ст. 233 КЗпП України, і пропущений з незалежних від волі особи обставин строк може перевищувати один рік. З цих міркувань, на нашу думку, імперативна норма, передбачена ст. 234 КЗпП України, має бути змінена, адже інакше в деяких випадках доведеться констатувати обмеження права особи на захист, гарантованого Конституцією України. Такі зміни можуть передбачати повернення ст. 234 КЗпП України до попередньої редакції, або можливість поновлення пропущеного строку має стосуватися більшого, ніж один рік, періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01 липня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text.
2. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 06 вересня 2023 року у справі № 158/2439/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113324415.
3. Справа «Пономарьов проти України», заява No 3236/03, рішення від 03.04.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text.
4. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 29 вересня 2022 року у справі № 500/1912/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106545406.
5. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 17 квітня 2024 у справі № 990/317/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118531443.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.20

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Капітан О.І.,
докторка філософії за спеціальністю 081 Право, доцентка,
доцентка кафедри права,
Львівський національний університет ветеринарної медицини
та біотехнологій ім. С.З. Ґжицького
ORCID:0000-0002-1788-7838
e-mail: ola.kapitan1980@gmail.com

Саміло А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри права та менеджменту
у сфері цивільного захисту,
Львівський державний університет безпеки життєдіяльності
ORCID: 0000-0003-3199-8451
e-mail: samilo_79@ukr.net

Капітан О.І., Саміло А.В. Правове регулювання праці неповнолітніх: міжнародний досвід.
У статті здійснено комплексний аналіз позитивного міжнародного досвіду правового регулювання праці неповнолітніх осіб у контексті воєнних реалій, суспільних трансформацій та окреслення перспективних напрямів удосконалення чинного трудового законодавства України щодо праці неповнолітніх. Відзначено, що сучасна національна правова система щодо регулювання праці неповнолітніх осіб характеризується цілою низкою проблем, які потребують негайного вирішення. Зокрема, у трудовому законодавстві України не є чітко визначенні види діяльності в яких можуть працювати неповнолітні особи, відсутнє законодавче розуміння «легка робота для неповнолітніх осіб», існує розбіжність щодо мінімального віку початку трудової діяльності для неповнолітніх осіб у тих сферах, які не завдаватимуть шкоди їх здоров'ю, моральному стану, освіті.

Зауважується, що чимало проблем у процесі реалізації права на працю неповнолітніми особами виникають з приводу відсутності трудового договору або його порушення. Аналіз норм законодавства багатьох країн щодо трудового договору засвідчив, що зазвичай неповнолітні особи ототожнюються з дорослим штатом працюючих. Проте, у сфері охорони трудової діяльності, робочих годин і відпусток для них існують певні пільги, які регулюються законодавчими нормами конкретної країни. У міжнародно-правовому регулюванні проблема забезпечення охорони праці неповнолітніх осіб займає чільне місце, вирішенню якої присвячено багато конвенцій та рекомендацій МОП.

На основі проаналізованого матеріалу наголошується на необхідності імплементації певних положень законодавства зарубіжних країн дозволить покращити правове становище у сфері праці неповнолітніх осіб в Україні. Зокрема, щодо реалізації права на працю осіб молодше 14 років, які в умовах глобалізаційних викликів, воєнних реалій значно активізувалися до трудової діяльності, метою якої є не лише задоволення особистих потреб, але і засіб допомоги нашим захисникам. Відтак, захист неповнолітніх осіб від ігнорування роботодавцями закріплених вимог щодо прийняття їх на роботу та особливостей праці повинен бути пріоритетним завданням державної політики, що зможе вберегти від подальших порушень трудового законодавства.

Ключові слова: правове регулювання; праця; неповнолітня особа; праця неповнолітніх осіб; міжнародний досвід; реалізація права на працю; мінімальний вік прийняття на роботу; умови праці; легка робота; відповідальність за порушення трудових прав неповнолітніх осіб.

Kapitan O.I., Samilo A.V. Legal regulation of the work of minors: international experience.

The article provides a comprehensive analysis of the positive international experience of legal regulation of the work of minors in the context of war realities, social transformations and outlines promising areas for improving the current labor legislation of Ukraine regarding the work of minors. It is noted that the modern national legal system regarding the regulation of the work of minors is characterized by a number of problems that require immediate resolution. In particular, the labor legislation of Ukraine does not clearly define the types of activities in which minors can work, there is no legislative understanding of «light work for minors», there is a disagreement regarding the minimum age for starting work for minors in those areas that will not harm their health, moral state, education.

It is noted that many problems in the process of exercising the right to work by minors arise due to the absence of an employment contract or its violation. An analysis of the legislative norms of many countries regarding the employment contract has shown that minors are usually identified with adult employees. However, in the field of labor protection, working hours and vacations, there are certain benefits for them, which are regulated by the legislative norms of a particular country. In international legal regulation, the problem of ensuring labor protection for minors occupies a prominent place, the solution of which is devoted to many conventions and recommendations of the ILO.

Based on the analyzed material, it is emphasized that the implementation of certain provisions of the legislation of foreign countries will improve the legal situation in the field of labor of minors in Ukraine. In particular, regarding the implementation of the right to work of persons under 14 years of age, who, in the conditions of globalization challenges and military realities, have significantly increased their activity in labor, the purpose of which is not only to meet personal needs, but also a means of helping our defenders. Therefore, the protection of minors from ignoring the established requirements by employers for hiring them and the specifics of work should be a priority task of state policy, which will be able to protect against further violations of labor legislation

Key words: legal regulation; labor; minor; labor of minors; international experience; realization of the right to work; minimum age for employment; working conditions; light work; liability for violation of labor rights of minors.

Постановка проблеми. У сучасних складних економічних умовах, що викликані цілою низкою різних чинників, зокрема довготривалою, виснажливою війною в Україні, дедалі більше неповнолітніх осіб прагне працювати з метою задоволення особистих потреб. Однак, у процесі реалізації свого права на працю перед ними постає чимало викликів і проблем, що пов'язано передусім зі застарілістю національного трудового законодавства. В Україні праця осіб молодше 14 років заборонена, а у віці від 14 до 16 років таке право вони можуть реалізовувати лише за згодою одного з батьків та наявності підтверджуючого документа, що вони працюватимуть у вільний від навчання час. З огляду на це, чимало неповнолітніх влаштовуються та працюють нелегально, без будь-якого юридичного оформлення та жодних правових гарантій, а відтак нерідко наражаються на експлуатацію праці. Не укладаючи трудового договору із неповнолітніми особами роботодавці переслідують мету отримання власної вигоди через несплату податків або їх зменшення, залучення до важких робіт чи понаднормової праці. Оскарження таких дій є доволі проблематичним через складність доведення факту виникнення трудових правовідносин, позаяк відсутній самий договір.

Особливої актуальності проблема праці неповнолітніх осіб набуває в умовах воєнного стану, коли значно зростає ризик порушення їх трудових прав. Тому, з метою забезпечення належної реалізації права на працю та відповідальності за порушення трудових прав неповнолітніх осіб, виникла необхідність у дослідженні позитивного міжнародного досвіду правового регулювання праці неповнолітніх. Слід визнати, що захист прав неповнолітніх працівників повинен бути пріоритетним завданням державної політики у сфері праці, позаяк вони є потенціалом відновлення України після війни, що зможе реалізовувати ціннісні засади громадянського суспільства, реформувати державу та правову систему загалом.

Стан опрацювання проблеми. Проблема правового регулювання праці неповнолітніх осіб була предметом дослідження значної когорти вчених різних галузей: трудового, сімейного, кримінального права, зокрема ювенальної юстиції. Однак, питання удосконалення правового регулювання праці неповнолітніх осіб у нашій державі на основі позитивного міжнародного досвіду вважаємо є не достатньо розкритим у науково-правовому дискурсі. Серед українських вчених,

які досліджували актуальні питання регулювання праці неповнолітніх осіб у зарубіжних країнах, слід відзначити: І. Бандурку, У. Бек, О. Бутько, Р. Бутинську, Л. Вакарюк, В. Вітвіцьку, С. Вишновецьку, Н. Гетманцеву, Л. Золотухіну, М. Жернакову, О. Кисельову, Н. Крестовську, Л. Мединську, Н. Оніщенко, Н. Ортинську, Н. Пузирну, С. Саблука, А. Сидоренко, Т. Шлапко, М. Шумила та ін. Визнаючи значні досягнення цих вчених у розробленні задекларованої проблематики, які стали базисними для написання цієї наукової статті, вона і надалі потребує фахового розгляду на основі аналізу міжнародного досвіду.

Мета статті – здійснення комплексного аналізу позитивного міжнародного досвіду правового регулювання праці неповнолітніх осіб у контексті воєнних реалій, суспільних трансформацій та окреслення перспективних напрямів удосконалення чинного трудового законодавства України щодо праці неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Сучасна національна правова система щодо регулювання праці неповнолітніх осіб характеризується цілою низкою проблем, які потребують негайного вирішення. Зокрема, у трудовому законодавстві України не є чітко визначенні види діяльності в яких можуть працювати неповнолітні особи, відсутнє законодавче розуміння «легка робота для неповнолітніх осіб», існує розбіжність щодо мінімального віку початку трудової діяльності для неповнолітніх осіб у тих сферах, які не завдаватимуть шкоди їх здоров'ю, моральному стану, освіті [1, с. 19]. Тому вважаємо, що розгляд позитивного міжнародного досвіду сприятиме визначенню шляхів удосконалення правового регулювання праці неповнолітніх осіб у нашій державі.

Як нами зазначалося, що чимало проблем у процесі реалізації права на працю неповнолітніми особами виникають з приводу відсутності трудового договору або його порушення. Проаналізувавши норми законодавства багатьох країн щодо трудового договору слід зауважити, що зазвичай неповнолітні особи ототожнюються з дорослим штатом працюючих. Проте, у сфері охорони трудової діяльності, робочих годин і відпусток для них існують певні пільги, які регулюються законодавчими нормами конкретної країни. У міжнародно-правовому регулюванні проблема забезпечення охорони праці неповнолітніх осіб займає чільне місце, вирішенню якої присвячено багато конвенцій та рекомендацій МОП.

Розглянимо особливості правового регулювання праці неповнолітніх осіб у конкретних країнах, які зумовлені віковими обмеженнями, видом діяльності тощо. Приміром, мінімальний вік для початку трудової діяльності в Єгипті становить 12 років, у Філіппінах 14 років, а в Гонконзі 15 років. У певних країнах існує диференційований підхід щодо встановлення мінімального віку трудової діяльності. Наприклад, у Перу встановлено, що мінімальним віком для праці в сфері сільського господарства є 14 років, у промисловості – 15 років, у глибоководному риболовецькому промислі – 16 років, а у портах і в морі – 18 років. Такий підхід на законодавчому рівні визначає відмінність між легкими та небезпечними видами роботами, відтак для виконання легких робіт необхідно досягнути 12 років, натомість для виконання небезпечних робіт встановлено 16 років [2, с. 66].

Позитивним щодо правового регулювання праці неповнолітніх є досвід Естонії, національним законодавством якої передбачено чіткі правила та суворі обмеження щодо прийняття на роботу цих осіб. Так, роботодавець не може укладати трудовий договір із особами у віці до 15 років чи неповнолітніми, які зобов'язані навчатися в школі, а також допускати їх до роботи, окрім випадків, передбачених частиною 4 ст. 7 Закону про трудовий договір. Разом з цим, цією статтею передбачено можливість укладення трудового договору з неповнолітніми особами віком від 13 до 14 років за умови, що вони виконуватимуть прості обов'язки і праця не призводитиме до їх фізичного чи розумового виснаження (легка робота). Приміром, для осіб цього віку дозволяється: виконання сільськогосподарських робіт (висадження, посів, полив, обробіток садових або орних культур, збір врожаю, фруктів чи ягід, очищення овочів, підготовка їх до продажу); допоміжні роботи, що виконуються у закладах торгівлі (розпакування, розміщення товарів на полицях, наклеювання етикеток і цінників, підготовка пакувальних матеріалів, пакування дрібних предметів, розповсюдження рекламних листівок); допоміжні роботи, що виконуються у закладах харчування (сервіровка столів, прибирання, миття посуду); інші роботи, що не суперечать вимогам ч. 2 та 4 ст. 7 Закону про трудові договори. Цікавим фактом є те, що естонським трудовим законодавством передбачена можливість працювати дитині вже з 7 років у виконувати незначну роботу у сфері культурної, художньої, спортивної й рекламної діяльності, сценічного мистецтва та модельного бізнесу [3]. На жаль, в українському трудовому законодавстві не має чіткого переліку робіт, які

можуть виконувати неповнолітні особи, що вимагає певного доопрацювання. Натомість, існує чіткий перелік важких робіт і робіт із небезпечними і шкідливими умовами праці, до яких заборонено долати неповнолітніх.

Гарантією праці неповнолітніх в Естонії є насамперед чітке законодавче визначення їх допустимого робочого часу: дітям віком від 7 до 12 років дозволяється 2 години вдень й 12 годин на тиждень під час навчання, а після завершення навчального року – 3 години вдень й 15 годин на тиждень; особам 13-14 років аналогічно 2 години на добу і 12 годин на тиждень у період навчання, а після завершення навчального року – 7 годин на добу й 35 годин на тиждень; для осіб, які досягнули 15-річного віку, тривалість робочого дня становить 8 годин, а робочого тижня – 40 годин [3]. Отже, згідно естонського трудового законодавства роботодавцю заборонено укладати трудовий договір з неповнолітніми особами чи допускати до такої праці, яка перевищує їх фізичні чи психологічні можливості, може завдати шкоди моральному розвитку, перешкоджає соціальній адаптації, здобутті освіти тощо. Для укладення трудового договору між неповнолітнім і роботодавцем обов'язковою має бути згода законного представника, в іншому випадку він є нікчемним.

Натомість від таких можливостей праці, які надані неповнолітнім в Естонії, у Словацькій Республіці мінімальним віком прийняття на роботу є 15 років та доволі обмежений перелік робіт, які вони можуть виконувати. Неповнолітні особи можуть виконувати легку роботу у культурних і спортивних заходах, мистецьких виставах, займатися рекламною діяльністю. Ця робота обов'язково має гарантувати збереження їх здоров'я та безпеки, не перешкоджати особистісному розвитку та навчанню. Важливим аспектом є те, що для роботи у цих сферах особи п'ятнадцятирічного віку обов'язково повинні мати дозвіл від інспекції праці за погодженням з органом охорони здоров'я. Законодавство Словацької республіки визначає допустимий робочий час для осіб до 16 років – 30 годин на тиждень, а старше 16 років – 37,5 годин [4].

Роботодавець у Словацькій Республіці може залучати неповнолітніх осіб тільки до тих робіт, які відповідають їх розумовому, фізичному і моральному розвитку та гарантують їм особливу турботу. Забороняється залучати неповнолітніх осіб до надурочної роботи чи у нічний час, однак, як виняток, неповнолітні досягнувши шістнадцятирічного можуть виконувати нічну роботу не більше однієї години, якщо це є необхідним для їх професійного навчання. Слід зауважити, що словацьким законодавством не передбачено юридичної відповідальності за порушення правових вимог щодо прийняття на роботу неповнолітніх осіб та забезпечення умов їх праці, а лише встановлено кримінальну відповідальність за експлуатацію дитячої праці – позбавлення волі від 4 до 10 років [4].

Проаналізувавши словацьке законодавство зауважимо на тих відмінностях, які існують у правовому регулювання праці неповнолітніх в Україні та Словацькій Республіці. Так, ст. 51 КЗпП України для неповнолітніх (віком від 16 до 18 років) встановлено допустимий 36 годинний робочий тиждень, а для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють під час канікул) – 24 годинний. Також у нашій державі діє чітка заборона, встановлена ст. 192 КЗпП України, щодо залучення неповнолітніх до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні, і не передбачено жодних винятків можливості такої праці. Стосовно юридичної відповідальності ст. 265 КЗпП України вказує, що юридичні та фізичні особи – підприємці, які використовують найману працю, несуть відповідальність у вигляді штрафу із-за порушення вимог законодавства про працю, окрім передбачених випадків цією статтею – у розмірі мінімальної заробітної плати за кожне таке порушення [5]. Безумовно, ця норма не є чіткою для визначення відповідальності за правопорушення з боку роботодавців щодо неповнолітніх осіб. Однак вважаємо, що її наявність як загального положення може ефективно застосовуватися у захисті неповнолітніх та притягненні до відповідальності роботодавців. Також, ст. 150 Кримінального Кодексу України передбачено кримінальну відповідальність за експлуатацію неповнолітніх, які не досягнули визначеного законодавством віку для працевлаштування [6].

Щодо досвіду європейських країн, то, приміром, Трудовим кодексом Франції встановлено заборону праці неповнолітніх осіб до досягнення ними шістнадцятирічного віку та закінчення навчання в школі. Разом з тим, допускаються певні можливості праці особам 14-річного віку під час шкільних канікул [7]. Згідно Конституції Німеччини забороняється використовувати працю осіб, які не мають тринадцяти років. Після досягнення цього віку неповнолітні, за згодою батьків, можуть працювати три години вдень на збиранні врожаю і не більше як дві години, якщо збирають м'ячі на тенісному корті або розносять газети. Ценз для отримання постійної роботи становить

п’ятнадцять років, але якщо особа цього віку навчається, то вона може працювати лише у вільний від навчання час не більше трьох годин вдень. Для неповнолітніх осіб у віці від 15 до 18 років визначено тривалість робочого часу не більше ніж 40 годин на тиждень і 8 годин вдень та чотири тижні поспіль. Також німецьким законодавством передбачені гарантії неповнолітнім щодо їх відпустки та обґрунтованого звільнення [8]. Загалом, ці положення є визначені й нашим національним законодавством, що фактично посилює проголошений нашою державою євроінтеграційний вектор розвитку.

Національним законодавством Польщі встановлено заборону приймати на роботу осіб до 16 років. Обов’язковою умовою початку трудової діяльності є закінчення гімназії, наявність медичного висновку, який підтверджує, що робота цього виду не загрожуватиме стану здоров’я такої особи [9]. Також дозволяється працевлаштування з 15-річного віку з метою професійного навчання або за умови виконання легкої роботи. Неповнолітні особи не можуть працювати більше 6 годин на день та надурочно і вночі. Загалом робочий час неповнолітніх, які здобувають шкільну освіту, не може перевищувати 12 годин на тиждень. Цікавим є те, що період навчання за загальнообов’язковою шкільною програмою зараховуються до робочого часу неповнолітніх [10]. Слід відзначити, що на противагу законодавству попередніх країн, трудове законодавство Польської Республіки надає можливість роботодавцям, на основі згоди лікаря з охорони праці та затвердження уповноваженим інспектором праці, самостійно визначити перелік видів робіт, які може виконувати конкретний неповнолітній [11].

У країнах англо-американської системи права (Великобританія, США, Канада, Австралія) також встановлені спеціальні норми щодо правового регулювання праці неповнолітніх осіб. Для них заборонено працювати під час навчання у школі, передбачені гарантії трудового часу, дозволено працювати не більше трьох годин у звичайний навчальний день та 18 годин на тиждень; у вихідні та під час канікул – не більше 8 годин на день та не більше 40 годин на тиждень. Встановлено заборону щодо нічної роботи, так у законодавстві цих країн визначено початок робочої зміни не раніше сьомої години ранку та її завершення не пізніше 19 години [2, с. 66]. Правове регулювання праці неповнолітніх цих країн потребує окремого розгляду, позаяк у них існують свої правові стандарти, які передбачають чіткий перелік видів робіт для неповнолітніх осіб та їх правові гарантії.

Висновки. На основі проаналізованого нами матеріалу можемо підсумувати, що у більшості демократичних країнах світу встановлені чіткі стандарти правового регулювання праці неповнолітніх. Вважаємо, що імплементація певних положень законодавства зарубіжних країн дозволить покращити правове становище у сфері праці неповнолітніх осіб в Україні. Зокрема, щодо реалізації права на працю осіб молодше 14 років, які в умовах глобалізаційних викликів, воєнних реалій значно активізувалися до трудової діяльності, метою якої є не лише задоволення особистих потреб, але і засіб допомоги нашим захисникам. Відтак, захист неповнолітніх осіб від ігнорування роботодавцями закріплених вимог щодо прийняття їх на роботу та особливостей праці повинен бути пріоритетним завданням державної політики, що зможе вберегти від подальших порушень трудового законодавства.

Аналіз міжнародного досвіду засвідчив, що обсяг прав, які мають неповнолітні особи у зарубіжних країнах є значно ширшими аніж в Україні та гарантії їх дотримання ретельно аналізуються державою. Отже, дослідження міжнародного досвіду є вкрай необхідним для правового регулювання праці неповнолітніх в Україні та пошуку шляхів його удосконалення

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боков О.В. Правові питання регулювання праці неповнолітніх в Україні (в контексті адаптації національного законодавства до міжнародної правової бази країн Європейського союзу). *Державно-управлінські студії.* 2017. № 2. С. 15–21.
2. Золотухіна Л.О., Сидоренко А.А. Правове регулювання праці неповнолітніх: національний та міжнародний досвід. *Молодий вчений.* 2021. № 6 (94). С. 64–67.
3. Закон про трудовий договір. *Офіційний сайт Посольства України в Естонській Республіці.* URL: https://estonia.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/106-torgovelyno-jekonomichne-spivrobitnictvo/osnovni-umovi-trudovogo-zakonodavstva-estoniyi (дата звернення: 09.06.2025).
4. Labor Code of Slovak Republic – Slovakia. Collection of Laws. Years 2001–2012. URL: https://www.employment.gov.sk/fles/praca-zamestnanost/vztah-zamestnanca-zamestnavatela/

zakonnik-prace/zakonnik-prace-anglicka-verzia-labour-code-full-wording-2012.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
5. Кодекс законів про працю України. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 09.06.2025).
6. Кримінальний кодекс України. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 09.06.2025).
7. French Labour Code. URL: www.d2rqfo7jzwsuwpcloudfront.net/wp-content/upeacas/2016/09/Labour=Code=Franch_fnal.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
8. Basic Law for the Federal Republic of Germany, 23 May 1949 (Last amended on 13 July 2017). URL: www.ltg_lestellservice.de/pdf/80201000.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
9. Polish Labour Code, 1997. URL: www.en.pollub.pl/fles/17/atachment/98_Polish-Labour-Code,1997.pdf (дата звернення: 09.06.2025).
10. The Polish Labour Code of 26 June 1974 / International Labour Organization. URL: https://ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_isn=45181 (дата звернення: 09.06.2025).
11. Regulation of the Council of Ministers of 24 August 2004 Concerning the List of Work Forbidden to Juveniles and Conditions of Engaging Them To Do Some Jobs / International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=79086 (дата звернення: 09.06.2025).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.21

ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Ковальський В.В.,
ад'юнкт кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
Національного університету оборони України
ORCID: 0009-0005-8489-0024

Ковальський В.В. Принципи соціального захисту військовослужбовців.

У статті обґрунтовано, що система загальних принципів соціального захисту включає, передусім, принципи: 1) загальності та єдності системи соціального захисту; 2) соціальної справедливості та диференціації (індивідуалізації) умов і рівня соціального захисту, що передбачає якомога більш повне його пристосування розміру соціальних виплат та умов здійснення щодо особи інших заходів соціального захисту до характеру, тривалості та корисних результатів праці (служби) конкретних осіб, їх ступеня працездатності та інших об'єктивних обставин, із якими закон пов'язує виникнення у них права на ті чи інші пільги, гарантії та компенсації; 3) прозорості та підзвітності діяльності органів державної влади у сфері соціального захисту; 4) гарантованості права на соціальний захист, що вимагає закріплення за особами із правом на соціальні пільги, гарантії та компенсації права на судовий захист цього права у разі його порушення із можливістю їх реалізації у примусовому порядку. Система спеціальних принципів соціального захисту військовослужбовців охоплює, зокрема, принципи: 1) комплексності (всебічності) соціального захисту військовослужбовців, що передбачає необхідність забезпечення їм якомога більш високого рівня фізичного, психологічного та соціального здоров'я в усіх його аспектах (починаючи від матеріальної й соціальної допомоги, та закінчуючи наданням певної психологічної, юридичної допомоги, допомоги при настанні певних соціальних ризиків тощо); 2) ініціативності, превентивності та довготривалості, які вимагають зосередження уваги на ранньому виявленні ризиків для добробуту військовослужбовців, а також на запобіганні негативним тенденціям на усіх стадіях їх життя, незалежно від того, чи звертався військовослужбовець за допомогою того чи іншого характеру; 3) забезпечення повноти, достовірності та зручності інформування військовослужбовців про пільги, гарантії та компенсації; 4) недопустимості пониження рівня соціального захисту військовослужбовців.

Ключові слова: гарантованість права на соціальний захист, принципи соціального захисту, соціальний захист військовослужбовців, соціальна справедливість та диференціація умов й рівня соціального захисту.

Kovalskyi V.V. Principles of social protection of military personnel.

The article substantiates that the system of general principles of social protection includes the principles of: (1) universality and uniformness of the social protection; (2) social fairness and differentiation (individualization) of the conditions and level of social protection, which provides for the adjustment of the amount of social payments and the conditions for other social protection measures to the nature, duration and outcomes of work (service) of specific individuals, their degree of working capacity and other objective circumstances with which the law links the emergence of their right to certain benefits; (3) transparency and accountability of competent authorities in the field of social protection; (4) enforceability of the right to social protection, which requires that persons with the right to social benefits be granted the right to judicial protection of this right in the event of its violation with the possibility of their enforcement. The system of special principles of social protection of military personnel includes, in particular, the principles of: (1) comprehensiveness of social protection of military personnel, which implies the need to ensure the highest possible level of their physical, psychological and social health in all its aspects (from material and social aid to the provision of certain psychological assistance, legal aid, rehabilitation, etc.); (2) initiative,

prevention and durability, which require focusing on the early detection of risks to the well-being of military personnel, as well as on preventing negative trends at all stages of their lives, regardless of whether the military personnel applied for assistance of one nature or another; (3) ensuring the completeness, reliability and convenience of informing military personnel about benefits; (4) inadmissibility of lowering the level of social protection of military personnel.

Key words: guarantee of the right to social protection, principles of social protection, social protection of military personnel, social justice and differentiation of conditions and levels of social protection.

Постановка проблеми. Основоположними ціннісними орієнтирами політико-правового характеру, які визначають зміст та спрямованість державної політики у сфері соціального захисту військовослужбовців та законодавчих положень про систему заходів соціального захисту військовослужбовців, а також слугують основою для їх подальшого вдосконалення є принципи соціального захисту військовослужбовців. Більше того, а принципи соціального захисту військовослужбовців захисту є специфічними правовими нормами прямої дії, які не мають бути декларативними, а мають слугувати як ефективні правові засоби, які можуть бути основою безпосереднього врегулювання відповідних відносин та/або тлумачення норм права, дія яких поширюється на військовослужбовців. У світлі цього системоутворюючого значення принципів соціального захисту військовослужбовців для державної політики та законодавства у сфері соціального захисту військовослужбовців, очевидним видається те, що їх рівень наукового опрацювання має постійно поліпшуватись.

Метою дослідження є окреслення кола принципів соціального захисту військовослужбовців

Стан опрацювання проблематики. Ознайомившись із науковою літературою, що присвячена загальним принципам соціального захисту та тим, які мають спеціальний характер та поширюються на представників окремих професій чи інші особливі категорії осіб, можна констатувати значний поступ дослідників у бік оновлення та поглиблення теоретичних поглядів на ці явища. Зокрема, сутність цих принципів та їх практико-прикладне значення для правового регулювання та правозастосування у сфері соціального захисту вивчаються у посібниках за редакцією В.В. Жернакова [1] та О.М. Ярошенка [2], досліджуються у дисертаціях В.В. Безусого [3] та Р.П. Луцького [4]. Тематика соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей на належному рівні опрацьована у дисертації А.О. Сидоренко [5]. Разом з тим, все ще недостатньо уваги приділяється приведенню наукового бачення та законодавчого оформлення принципів соціального захисту військовослужбовців у відповідність до сучасних реалії та новітніх напрацювань доктрини адміністративного права.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи огляд наукових поглядів на загальні принципи соціального захисту, на яких, у тому числі ґрунтуються механізми соціального захисту представників особливих професій, звернемось до напрацювань В.В. Жернакова, який загальними принципами права соціального забезпечення визнав:

– загальність соціального захисту;
– всебічність (універсальність) соціального захисту;
– диференціацію умов та рівня соціального забезпечення;
– опосередкований зв'язок розмірів деяких соціальних виплат із розміром отримуваної зарплати;
– принцип незменшуваності змісту та обсягу соціальних виплат і послуг при прийнятті нових законів;
– гарантованість права на соціальне забезпечення;
– наявність аліментарних виплат з Державного бюджету у випадках, передбачених законодавством;
– залежність пенсійних та виплат з тимчасової непрацездатності від страхових виплат, їх тривалості;
– встановлення особливого порядку компенсаційних виплат у разі виробничої травми та професійних захворювань;
– гарантованість пенсійних виплат при виїзді за кордон за наявності угод з цими державами [1, с. 11-12].

Подібний перелік принципів соціального захисту запропонований й колективом авторів підручника «Право соціального забезпечення в Україні» за загальною редакцією О.М. Ярошенка. У

виданні вказується на те, що організація соціального забезпечення та подальший розвиток цієї частини системи законодавства України мають ґрунтуватись на таких засадах:

– соціальне забезпечення в повному обсязі громадян, які працюють за наймом, членів їх сімей і непрацездатних осіб;

– диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп населення залежно від ступеня їх економічної самостійності, працездатності, можливостей підвищення рівня матеріального добробуту, а також умов праці, географічно-кліматичних та екологічних чинників;

– установлення зв'язку між результатами праці кожного працюючого і розміром пенсій, рівнем медичних послуг при збереженні гарантованого державного мінімуму соціальних послуг тим, хто їх потребує;

– ефективна праця, трудова активність і підприємницька ініціатива, що в умовах ринкової економіки мають стати джерелом підвищення добробуту громадян;

– участь у фінансуванні соціального забезпечення держави, роботодавців і громадян;

– визначення рівня соціальних гарантій на підставі соціальних нормативів;

– відповідність рівня соціального забезпечення населення рівню економічного розвитку й фінансових можливостей держави [2, с. 18-19].

Заслуговують на згадку й принципи, яким має підпорядковуватись загальна система соціального захисту відповідно до міркувань, яких дійшла Н.А. Балтачеєва. Вчена зазначила, що сучасна система соціального захисту населення має відповідати таким принципам: правової забезпеченості та стабільності; фінансової забезпеченості/достатності та стійкості для задоволення основних базових потреб населення в соціальному забезпеченні, відшкодування втраченого заробітку (доходу); керованості; наукової обґрунтованості; співпраці, взаємовигідного соціального партнерства і солідарної відповідальності між органами влади, об'єктами і суб'єктами соціального захисту [6, с. 304-305, 308].

Більш розгорнутою за обсягом та більш детально опрацьованою за змістом є схема класифікації принципів соціального захисту, викладена на сторінках докторської дисертації В.В. Безусого. До системи принципів соціального захисту державних службовців вчений запропонував віднести наступні:

1) загальні принципи соціального захисту державних службовців, у тому числі:

– його справедливість, гуманізм та етичність;

– загальність та всебічність;

– раціональність, гарантованість та результативність;

– забезпечення прав і свобод державних службовців та гідних умов їх життя;

– правова визначеність соціального захисту державних службовців;

– орієнтація на потереби державних службовців;

– дотримання балансу інтересів державних службовців, державної служби та держави;

– відповідність рівня соціального захисту державних службовців рівню економічного розвитку й фінансових можливостей держави;

2) спеціальні принципи соціального захисту державних службовців:

– єдності системи соціального захисту державних службовців;

– фінансової забезпеченості задоволення основних базових потреб державних службовців;

– керованості та наукової обґрунтованості соціального захисту державних службовців;

– співпраці, соціального партнерства і солідарної відповідальності між органами та суб'єктами соціального захисту державних службовців;

– загальності у поєднанні з диференційованим підходом до різних груп державних службовців;

– єдності системи гарантій соціального захисту державних службовців на всіх рівнях;

– гнучкості системи соціальних гарантій соціальних прав державних службовців;

– заборони зменшення (погіршення) рівня соціального захисту державних службовців при прийнятті нових законів;

– відповідності обсягу соціального захисту державних службовців результатам праці кожного працюючого службовця;

гарантованого державного мінімуму соціального захисту державних службовців [3, с. 118-119].

Із цією схемою класифікації принципів соціального захисту державних службовців значною мірою узгоджується за номенклатурою та розумінням цих принципів бачення, висловлене

Р.П. Луцьким. До числа основних засад правового забезпечення соціального захисту цієї категорії осіб вчений відносить такі принципи:

1) принцип адресності професійного соціального захисту (спрямування політики держави на захист відповідної категорії осіб, зважаючи на її інтереси та пріоритети розвитку);

2) принцип єдності системи соціального захисту державних службовців (система має бути єдиною для всіх осіб, які набули статусу державних службовців, незалежно від організаційно-правового рівня органу, де здійснюються їхні повноваження, та обсягу і характеру компетенції на конкретній посаді);

3) принцип законодавчого закріплення умов та порядку соціального захисту державних службовців (вимога законодавчого регулювання системи соціального захисту цієї категорії осіб);

4) принцип оптимального поєднання державних та недержавних організаційно-правових форм соціального захисту державних службовців (узгодження способів його фінансування, що забезпечує найбільш повну ефективність та справедливість системи соціального захисту державних службовців);

5) принцип об'єктивної зумовленості підвищеного (порівняно із загальним) рівня професійного соціального захисту державних службовців (відмінність мети соціального захисту незахищених верств населення, які проживають нижче рівня прожиткового мінімуму, та соціального захисту державних службовців) [4, с. 6-7].

Крім того, широку підтримку у науковій літературі має думка про те, що одним із принципів соціального захисту є недопустимість звуження змісту та обсягу заходів соціального захисту.

Обґрунтовується ця думка, головним чином, із посиланням на ч. 3 ст. 22 Конституції України, згідно з якою при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод [7]. У світлі цих конституційних положень та у контексті соціального захисту військовослужбовців Конституційний Суд України наголосив на тому, що соціальний захист ветеранів війни спрямований на забезпечення їм достатнього життєвого рівня. Обмеження або скасування пільг для ветеранів війни без рівноцінної їх заміни чи компенсації є порушенням зобов'язань держави щодо соціального захисту осіб, які захищали Вітчизну, та членів їхніх сімей. У разі зміни правового регулювання набуті вказаними особами пільги чи інші гарантії соціального захисту повинні бути збережені із забезпеченням можливості їх реалізації. Обмеження або скасування таких пільг, інших гарантій соціального захисту можливе лише у разі запровадження рівноцінних або більш сприятливих умов соціального захисту. Забезпечення державою соціального захисту цих осіб не має залежати від матеріального становища їхніх сімей та не повинне обумовлюватися відсутністю фінансових можливостей держави (Рішення Конституційного Суду України від 18 грудня 2018 р. № 12-р/2018) [8]. Таким чином, у висновках Конституційного Суду України утверджена правова позиція про те, що обмеження або скасування конкретних пільг, гарантій та компенсацій для військовослужбовців є допустимим лише у випадку, якщо це супроводжується упровадженням заходів їх соціального захисту, які їх заміщують, залишаючи незмінним рівень (обсяг) соціального захисту військовослужбовців у цілому.

Переходячи до визначення кола спеціальних принципів, на яких формується та реалізується державна політика соціального захисту ветеранів війни, положення ст. 1-1 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» вказує на те, що цими принципами є:

1) соціальної справедливості під час встановлення обсягу пільг та гарантій;

2) комплексності під час формування та реалізації заходів адаптації ветеранів війни до мирного життя;

3) належного фінансового забезпечення передбачених законом пільг та гарантій цій категорії громадян;

4) відкритості та рівного доступу до інформації про державні пільги та гарантії, механізми їх реалізації;

5) безперешкодного доступу до реалізації права на отримання всіх пільг та гарантій;

6) прозорості та підзвітності діяльності органів державної влади, їх посадових осіб у сфері соціального захисту ветеранів війни [9].

Більш сучасна засаднича парадигма відображена у Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 р. № 1209-р. У цьому документі вказано на те, що державна політика щодо ветеранів війни та членів

їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України має ґрунтуватись на таких основних принципах:

1) крос-секторальність – ветерани/ветеранки та члени їх сімей як громадяни повинні бути представлені в усіх сферах, мати доступ до всіх програм та послуг, які впроваджуються (надаються) державою, бізнесом, територіальними громадами;

2) об'єктивність та обґрунтованість – держава повинна знати своїх ветеранів/ветеранок та членів їх сімей, розуміти їх потреби (у тому числі, за допомогою якісного та репрезентативного збору даних про різноманітні категорії ветеранів/ветеранок та членів їх сімей, а також детальне вивчення їх потреб під час ухвалення рішень);

3) людиноцентричність – державна політика має визначати пріоритетами життя і добробут людини, забезпечення реалізації її прав і свобод, а не її статус;

4) превентивність – основою підходу під час розроблення інструментів підтримки є зосередження уваги на ранньому виявленні ризиків для добробуту ветеранів/ветеранок та членів їх сімей, а також на запобіганні негативним тенденціям у їх житті (аналітика, прогнозування та превенція повинні стати ключовим завданням державної політики щодо ветеранів/ветеранок та членів їх сімей);

5) довготривалість – державна політика щодо ветеранів/ветеранок та їх сімей повинна враховувати та рівномірно пріоритезувати підтримку на всіх етапах їх життя, включно з підтримкою наприкінці життя;

6) реалістичність – державна підтримка повинна бути спрямована на швидке відновлення цивільного добробуту ветеранів/ветеранок та членів їх сімей, забезпечуючи їм відповідні можливості та ресурси для успішної інтеграції в цивільне життя, спираючись на реальні ресурси держави;

7) повага – державна політика гарантує визнання бойового досвіду ветеранів/ветеранок [10].

Ознайомившись із іншими запропонованими у науковій літературі альтернативними поглядами на склад принципів соціального захисту військовослужбовців та/або членів їх сімей, звернемо увагу, насамперед, на ґрунтовні напрацювання А.О. Сидоренка, у яких вчений відніс до основних принципів соціального захисту членів сімей військовослужбовців:

1) принцип законності та верховенства права;

2) принцип соціальної справедливості;

3) принцип гуманізму, який спрямований не тільки на розуміння людини як найвищої соціальної цінності, а й сприяє створенню умов для гуманного й справедливого ставлення до такої категорії осіб, створення всіх необхідних умов для їх нормальної адаптації в суспільстві після, наприклад, певних негативних подій і життєвих обставин;

4) принцип диференціації умов та рівня соціального захисту, який забезпечує більш індивідуальний підхід до розуміння соціального захисту тієї чи іншої категорії осіб, визначає, які саме заходи соціального захисту варто застосувати та в якій мірі тощо;

5) принцип динамічності, який забезпечує здійснення певної реакції на відповідні ситуації в державі та конкретні правовідносини по відношенню до членів сімей військовослужбовців;

6) принцип достатності та повноти соціального захисту, суть якого зводиться до того, що держава має забезпечити належний рівень фінансування соціальних гарантій і соціальної підтримки членів сімей військовослужбовців на такому рівні, який є достатнім для життя сім'ї на гідному рівні з урахуванням їх потреб і запитів;

7) принцип всебічності соціального захисту членів сімей військовослужбовців, тобто надання всебічної та різносторонньої допомоги членам сімей військовослужбовців, починаючи від матеріальної й соціальної допомоги, та закінчуючи наданням певної психологічної, юридичної допомоги, допомоги при настанні певних соціальних ризиків тощо;

8) принцип неупередженості (безсторонності) соціального захисту, що означає, як особистий, так і об'єктивний нейтралітет щодо здійснення соціального захисту членів сімей військовослужбовців;

9) принцип невідворотності соціального захисту та соціальної допомоги, який зводиться до того, що рівень соціального захисту членів сімей військовослужбовців не може зменшуватися чи скорочуватися;

10) принцип заборони дискримінації за будь-якими особистісними чи іншими ознаками;

11) принцип наукової й економічної обґрунтованості, тобто чітке розуміння того, що потребує як сім'я військовослужбовця в цілому, так і кожний її окремий член;

12) принцип дотримання найкращих інтересів членів сімей військовослужбовців;

13) принцип забезпечення участі членів сімей військовослужбовців у процесах прийняття рішень та їх урахування при здійсненні соціального захисту;

14) принцип урахування міжнародного нормативно-правового регулювання соціального захисту членів сімей військовослужбовців;

15) принцип фінансово-правового захисту членів сімей військовослужбовців [5, с. 181-182].

Висновки. Осмисливши вищевикладене, можемо підсумувати, що система загальних принципів адміністративно-правового забезпечення соціального захисту включає, передусім, принципи: 1) загальності та єдності системи соціального захисту, згідно з яким підстави та процедура прийняття рішення щодо надання пільги, гарантії та компенсації є спільними для усіх осіб із забезпеченням одноманітності у їх реалізації та недопустимості зміни органами соціального захисту оцінки та висновків в однакових чи подібних справах без належного обґрунтування такої зміни (ч. 4 ст. 8 Закону України «Про адміністративну процедуру»); 2) соціальної справедливості та диференціації (індивідуалізації) умов і рівня соціального захисту, що передбачає якомога більш повне його пристосування розміру соціальних виплат та умов здійснення щодо особи інших заходів соціального захисту до характеру, тривалості та корисних результатів праці (служби) конкретних осіб, їх ступеня працездатності та інших об'єктивних обставин, із якими закон пов'язує виникнення у них права на ті чи інші пільги, гарантії та компенсації; 3) прозорості та підзвітності діяльності органів державної влади у сфері соціального захисту, що покладає на них, у тому числі забезпечувати громадськість якомога більшим обсягом інформації про рівень соціального захисту тих чи інших категорій осіб, за винятком інформації, що охороняється законом; 4) гарантованості (правової забезпеченості) права на соціальний захист, що вимагає закріплення за особами із правом на соціальні пільги, гарантії та компенсації права на судовий захист цього права у разі його порушення із можливістю їх реалізації у примусовому порядку; 5) відповідності рівня соціального захисту рівню економічного розвитку суспільства та фінансових можливостей держави.

Система спеціальних принципів соціального захисту військовослужбовців охоплює, зокрема, принципи: 1) комплексності (всебічності) соціального захисту військовослужбовців, що передбачає необхідність забезпечення їм якомога більш високого рівня фізичного, психологічного та соціального здоров'я в усіх його аспектах (починаючи від матеріальної й соціальної допомоги, та закінчуючи наданням певної психологічної, юридичної допомоги, допомоги при настанні певних соціальних ризиків тощо); 2) ініціативності, превентивності та довготривалості, які вимагають зосередження уваги на ранньому виявленні ризиків для добробуту військовослужбовців, а також на запобіганні негативним тенденціям на усіх стадіях їх життя, незалежно від того, чи звертався військовослужбовець за допомогою того чи іншого характеру; 3) забезпечення повноти, достовірності та зручності інформування військовослужбовців про пільги, гарантії та компенсації; 4) недопустимості пониження рівня соціального захисту військовослужбовців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Прилипко С.М., Гончарова Г.С., Юровська В.В., Конопельцева О.О. Право соціального забезпечення: навч. посіб.; за заг. ред. В. В. Жернакова. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 126 с.
2. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / за ред. О.М. Ярошенка. 4-е вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2015. 458 с.
3. Безусий В.В. Соціальний захист державних службовців в Україні: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2020. 450 с.
4. Луцький Р.П. Соціальний захист державних службовців в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Львів, 2010. 20 с.
5. Сидоренко А.О. Соціальний захист членів сімей військовослужбовців: дис. … докт. філософії: 081 «Право». м. Харків, 2024. 228 с.
6. Балтачеєва Н.А. Стратегія розвитку системи соціального захисту населення в Україні. *Економіка промисловості*. 2012. № 1-2. С. 302–309.
7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 1 січня 2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

8. Рішення Конституційного Суду України від 18 грудня 2018 року № 12-р/2018 у справі про соціальний захист ветеранів війни та членів їхніх сімей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-18#Text.
9. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-XII. Дата оновлення: 1 жовтня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text.
10. Стратегія ветеранської політики на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 р. № 1209-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-%D1%80#Text.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.22

ЗВ'ЯЗОК ПРАВА І ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Костенко В.Г.,
кандидат юридичних наук,
суддя Ковпаківського районного суду міста Суми
ORCID: 0009-0004-2635-1316

Костенко В.Г. Зв'язок держави і права у контексті реформи соціальної безпеки державної служби України.

Вказується, реформа системи соціального забезпечення державної служби України в умовах глобалізаційних трансформацій являє собою процес, що ініціюється та реалізується державою стосовно осіб, які здійснюють професійну діяльність в інтересах публічної влади. Оскільки державні службовці свідомо відмовляються від частини своїх законних прав та можливостей, які могли б реалізувати у приватному секторі або шляхом самозайнятості, зазначений процес соціального забезпечення набуває нормативного характеру та відповідає вимогам правової регламентації.

Стаття присвячена з'ясуванню сутності зв'язку права і держави в контексті реформи соціальної безпеки державної служби в Україні. Встановлюється, що право і сучасна держава характеризується особливим зв'язком, вираженим в формальному та матеріальному аспектах, адже право обумовлює створення та розвиток правової держави, а держава формує умови для дії права, його охорони і захисту від порушень. У зв'язку із цим, в Україні реформа соціальної безпеки державної служби (в цілому та в контексті глобалізації зокрема) повинна ґрунтуватись на відповідній нормативно-правовій основі та в результаті дії правового механізму здійснення такої реформи. При цьому повноцінна дія правового механізму здійснення реформи соціальної безпеки державної служби України в умовах глобалізації неможлива без дотримання формального і матеріального зв'язку між правом і державою, адже: цей механізм є правовим, а Україна – правовою державою; цей механізм ґрунтується на комплексі правових принципів. Обґрунтовується, що нормативно-правова основа здійснення реформи соціальної безпеки державної служби в умовах глобалізації – це складовий елемент правового механізму здійснення відповідної реформи, який складають норми чинного законодавства України, які стосуються мети, завдань, форми та змісту здійснення цієї реформи. Структурно ця нормативно-правова основа об'єктивується у чотирьох рівнях нормативно-правових актів. Перший – Конституція України, як фундамент здійснення цієї реформи. Другий – міжнародно-правовий рівень актів, що містять норми, у відповідності до яких здійснюється реформа соціальної безпеки державної служби в умовах глобалізації. Третій та четвертий – законодавчий та підзаконні рівні актів, які містять норми, згідно яких здійснюється реформа соціальної безпеки державної служби в умовах глобалізації.

Ключові слова: право, правова держава, правовий механізм, реформа, соціальна безпека, соціальне право, соціальний захист.

Kostenko V.H. The connection between the state and the law in the context of the social security reform of the civil service of Ukraine.

It is noted that the reform of the social security system for the civil service of Ukraine under conditions of global transformation is a process initiated and implemented by the state in relation to individuals engaged in professional activities in the public interest. Since civil servants knowingly forgo certain lawful rights and opportunities that they could otherwise exercise in the private sector or through self-employment, this process of social security assumes a normative character and complies with the requirements of legal regulation.

This article is devoted to elucidating the legal essence of the relationship between law and the state within the context of the reform of the civil service's social security system in Ukraine. It is established

that the interrelationship between the state and law is manifested in several key conceptual dimensions: first, the state governed by law shapes law as a juridical phenomenon, recognising certain social relations as legally significant and subject to normative regulation; second, law, as institutionalised by the state, constitutes the indispensable condition for the very existence of the state as a legitimate public institution; third, although law may exist independently of the state – and vice versa – a state governed by the rule of law is always a product of law itself. The contemporary relationship between law and the state is characterised by both formal and substantive interdependence. On the one hand, law provides the normative foundations for the creation and development of a rule-of-law state; on the other, the state establishes the institutional framework for the effective functioning of law, including its enforcement and protection against violations. In this regard, the reform of the social security system for the civil service in Ukraine (particularly in the context of globalisation) must be grounded in a coherent regulatory framework and implemented through a well-defined legal mechanism. At the same time, the effective functioning of the legal mechanism for the implementation of civil service social security reform cannot be achieved without observing the formal and substantive relationship between law and the state. This is because: (1) the reform mechanism is inherently legal in nature, and (2) Ukraine, as a constitutional democracy, adheres to the principles of a state governed by the rule of law. Moreover, this mechanism is premised on a set of legal principles which guide its development and execution. It is demonstrated that the regulatory framework for implementing the reform of civil service social security under conditions of globalisation constitutes an integral component of the legal mechanism underpinning the reform. This framework consists of the operative norms of Ukrainian legislation that define the objectives, content, procedures and modalities of the reform process. Structurally, the regulatory framework is objectified across four tiers of normative legal acts. The first is the Constitution of Ukraine, which provides the foundational legal basis for the reform. The second tier encompasses international legal instruments containing relevant standards and obligations that inform and guide the reform process in the context of globalisation. The third and fourth tiers comprise domestic legislative and subordinate acts, which codify the substantive and procedural norms through which the reform of civil service social security is operationalised.

Key words: law, legal mechanism, reform, social law, social protection, social security, state of law.

Постановка питання. Реформа соціальної безпеки (далі – СБ) державної служби України в умовах глобалізації є процесом, що формується та здійснюється державою відносно працівників, котрі працюють в інтересах держави (оскільки такі публічні службовці відмовляються від низки своїх законних інтересів, які вони могли би задовольнити, реалізуючи свій трудовий потенціал в рамках приватного сектору чи шляхом самостійної зайнятості), а відтак – є процесом, узгодженим із правом. Вказане обумовлене переважно тим фактом, що Україна, як і будь-яка сучасна правова держава, не може діяти всупереч праву чи зловживати недостатньою осмисленістю меж і глибини права у тих чи інших сферах буття суспільства, зокрема, соціальної сфери. Загалом, безумовний зв'язок сучасної держави і права в умовах сьогодення важко не помічати, адже ігнорування такого зв'язку витирає розбіжності між правом і мораллю, а також ставить під сумнів формування в рамках держави єдиної нормативної системи, яку створюють нормотворці (уповноважені на нормотворчу діяльність суб'єкти владних повноважень), формуючи реальний правопорядок, режим дії права. Особливо важливим це питання сьогодні постає в контексті задоволення потреби здійснення реформи СБ державної служби України, адже тривалий час державна служба зазнавала реформаторських перетворень переважно адміністративно-правового характеру, адже державою, на жаль, ігнорується той факт, що: цю професійну публічну службу складають люди, які характеризуються гідністю, певним набором прав і законних інтересів, а щонайперше – в соціальній сфері; держслужбовці характеризуються певним рівнем СБ, яка може знижуватись у разі, коли заходи її забезпечення не будуть переглядатись в бік їх посилення, розширення їх соціально-правового потенціалу тощо.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Зв'язок права і держави в контексті реформи СБ державної служби ще не був предметом окремого наукового дослідження, утім, в процесі аналізу наукової літератури можемо помітити наукові напрацювання ряду українських учених, в яких розкривався сутнісний зміст зв'язку держави і права, серед яких: Л.М. Горбунова [1], О.О. Джураєва [2], В.П. Лещинський [3], Л.Ю. Малюга [4], Н.М. Обушенко [5], О.Ф. Скакун [6], В.М. Тертишник [7], Н.В. Федіна [8] та ін. Ґрунтуючись на наукових напрацюваннях цих

та інших учених можемо уточнити зв'язок права і держави в контексті реформи СБ державної служби.

Отже, **метою** статті є з'ясування зв'язку права і держави в контексті реформи СБ державної служби в Україні. Досягнення цієї мети можливе шляхом виконання таких *завдань*: 1) окреслити в загальному вигляді взаємозв'язок права і держави; 2) окреслити формальний та матеріальний зв'язки держави та права; 3) сформулювати визначення поняття «нормативно-правова основа здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації»; 4) окреслити структуру цієї нормативно-правової основи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спершу слід зазначити, що в сучасній правовій державі, якою є Україна, взаємозв'язок держави та права знаходить своє фактичне вираження в наступних основних контекстах:

1) держава (головним чином – правова держава) формує право, будучи правовим явищем (в силу того, що вона створюється і діє в силу права, як організація, що об'єктивує панування права в публічно-владних актах документарного чи діяльнісного характеру), яке виокремлює ті чи інші правові соціальні відносини й визначає їх в якості таких, що потребують нормативізації (упорядкування), обертаючи їх власне в правові відносини. Як продукт права, держава створює норми права (шляхом нормотворчої діяльності уповноважених суб'єктів владних повноважень), сприяючи таким чином тому, щоб індивідуальні та колективні члени суспільства, як суб'єкти права, мали можливість бути носіями суб'єктивних прав і обов'язків, результатом чого є нормативізація соціальної взаємодії, котра має правове значення (юридичні наслідки);

2) право, втілене державою в закон (також у відповідних закону підзаконних актах), являє собою найважливішу умову, в силу якої держава спроможна повноцінно існувати в якості відповідного суспільного інституту, стабілізуючого (шляхом нормативізації) суспільне життя на території держави. У цьому сенсі важливо мати на увазі, що держава безумовно підпорядковується тій системі нормативно-правових актів, яку вона створила (в контексті міжнародно-правового рівня-міжнародно-правових актів: у створенні яких вона брала участь та/або в наслідок ратифікувала їх; які є обов'язковими для держави в силу статусу держави в сучасному світі). Таким чином, право, втілене державою в закон – це найважливіша умова існування держави і недостатнє виконання державою функції нормотворчості призводить до того, що держава втрачає ефективність свого існування. Однак, цінність прийняття суб'єктами владних повноважень норм законодавства виражається в тому, що правила і стандарти поведінки суб'єктів права, відображені в нормах законодавства, будуть: по-перше, взаємопов'язаними (це забезпечує цілісність, несуперечливість нормативно-правової системи); по-друге, – реальними (мають дієві юридичні наслідки). Обидві ці обставини забезпечуються дією вимог принципу законності, в силу яких: по-перше, норми законодавчих актів повинні відповідати Основному Закону (Конституції), а підзаконних актів – законодавчим актам (закономірності ієрархії правил і стандартів, які випливають з властивостей юридичної сили актів, що закріплюють ці правила і стандарти); по-друге, права, закріплені в нормативно-правових актах повинні забезпечуватися соціально-правовими механізмами їх реалізації, а обов'язки, що випливають з нормативно-правових актів – соціально-правовими механізмами забезпечення їх виконання;

3) право здатне існувати без держави (примат права), а держава – без права (закони такої держави можуть бути абсолютно неправовими), проте правова держава – це завжди продукт права, зв'язаний позитивним правом, створений задля інституалізації режиму панування права (а саме для розробки, видання та забезпечення реалізації правових норм, будучи також інструментом застосування (дії) права в межах території та в рамках кола осіб, на яких поширена публічна влада держави). У цьому сенсі верховенство права – ідея, котра є ієрархічно важливішою, ніж власне ідея самої держави (адже правова держава в цивілізаційному контексті значно важливіша за саму державу, як таку), однак, ідея держави забезпечується шляхом забезпечення дії режиму принципу правової законності.

В силу викладеного можемо дійти закономірного висновку, що право і держава характеризується особливим зв'язком, вираженим в наступних двох аспектах. По-перше, *формальний контекст* взаємозв'язку держави та права, об'єктивований в нормах поведінки відповідного кола суб'єктів, які вважаються юридичними нормами, будучи визнаними джерелами права, що обумовлюють права і обов'язки, розглядаються в якості юридичних гарантій тощо. По-друге, *матеріальний контекст* взаємозв'язку держави і права, котрий виражається в: а) публічно-правовому

примусі суб'єктами владних повноважень суб'єктів права (відповідно, також й інших суб'єктів владних повноважень) виконувати свої правові зобов'язання, джерелом яких є правові норми; б) публічно-правовий (інституційний) захист суб'єктивних прав (у тому числі, і права на СБ), які гарантуються державою в правовій нормі. Таким чином, зв'язок правової держави і права в загальному вигляді виражається в тому, що право обумовлює створення та розвиток правової держави, а держава формує умови для дії права, його охорони і захисту від порушень. Без держави право не здатне належним чином виконувати свою роль в суспільстві, проте ця позиція буде справедливою лише в тому випадку, якщо в дійсності дотримується повноцінний формальний і матеріальний зв'язок між державою і правом. Це можна пояснити тим фактом, що держава в контексті формального зв'язку держави і права забезпечує юридичну визначеність правил поведінки в суспільстві, що важливо оскільки недостатність правового регулювання практично повністю аналогічне тому, що і відсутність нормативно-правової основи для певної поведінки (з огляду на те, що обидва ці фактори унеможливлюють нормативізацію поведінки).

Таким чином, держава, пов'язана з правом формальним і матеріальним зв'язком, є правовою, під якою розуміється правове явище, виражене у вигляді владного суспільного інституту (підсистеми суспільства), що діє в дусі права й характеризується державною владою (охоплює збалансовану систему влади, яку складають законодавча, виконавча гілки влади, а також органи влади, охоплені механізмом стримування і противаг), завдяки якій вона спроможна нав'язувати власну волю (конкретним особам, групам осіб або ж суспільству в цілому), враховуючи при цьому сутність права, а також невід'ємність публічної влади базового суверена – народу (оскільки правова держава не може бути недемократичною). Вказуючи на той факт, що правова держава здатна нав'язувати свою волю важливо підкреслити й те, що також і неправова держава нав'язує власну волю суспільству, групам осіб і конкретним особам, однак, воля неправової держави не обов'язково повинна бути натхненна духом права, в той час, як нав'язування власної волі правовою державою здійснюється за допомогою нормативно-правових актів, які при цьому можуть бути оскаржені і скасовані (зокрема, за ініціативою суб'єкта права, котрий повинен неухильно дотримуватись норм такого акту в силу вимог принципу законності, однак, не в силу принципу правової законності). Тобто той факт, що держава вважається правовою не означає, що ця держава: є «непогрішимою» в правовому сенсі та буде сумлінно нормувати правопорядок; не спроможна виключати людського фактору, в силу якого можлива неправильна інтерпретація вимог права в рамках процесу впорядкування суспільної поведінки. Тому, аналізуючи підходи вчених до розуміння поняття «правова держава» [1, с. 9; 7, с. 23; 9, с. 218] можна простежити концептуальну думку, в силу якої зазначений тип держави в своєму співвідношенні з правом обумовлює принцип законності, яка є правовою (принцип правової законності) [3, с. 48; 5, с. 125-126; 6, с. 489-490]. При цьому існування та забезпечення виконання вимог правової законності (тобто, в умовах реального зв'язку держави і права) є важливою умовою для того, щоби відповідна держава могла належним чином виконувати свою соціальну функцію, адже соціальна держава може ефективно існувати та розвиватись лише тоді, коли вона буде також правовою державою [2, с. 7; 4; 8, с. 71; 10].

Вказані обставини вказують на те, що повноцінна дія правового механізму здійснення реформи СБ державної служби України в умовах глобалізації неможлива без дотримання формального і матеріального зв'язку між правом і державою, адже: по-перше, цей механізм є правовим, а Україна – правовою державою (такий правовий механізм повинен в своєму статичному та динамічному вияві бути і залишатись органічною частиною правової системи України, що заснована на ідеї панування права). По-друге, правовий механізм здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації, фундаментом якого є комплекс правових принципів, що відображається в конкретизованому вигляді в нормативно-правовій площині, функціонує крізь призму вимог юридичної визначеності поведінки суб'єктів реформи СБ держслужби в умовах глобалізації (без цього правовий механізм не буде спроможним бути системною конструкцією). Результатом виконання таких вимог є формування та забезпечення дії нормативно-правової основи зазначеного правового механізму, що коригується концептуально-стратегічною складовою здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації (відповідними концептуальними, стратегічними, плановими актами). Саме за таких обставин держава впливає на рівень СБ державних службовців виключно за допомогою права (хоча для посилення ефекту права можуть застосовуватись загальносоціальні та інші інструменти публічно-владного впливу), а також інструментів, обумовлених правом (правових інструментів, правового інструментарію).

Таким чином, держава впливає на держслужбовців та на їх СБ шляхом трансформації публічно-владних зусиль у соціальній сфері та в сфері публічного адміністрування у відповідні діяння та акти суб'єктів владних повноважень, що культивують відповідним чином комплекс цивілізаційних засадничих ідей сучасної європейської правової і соціальної держави (зокрема, ідеї панування права, людиноцентризму, гуманізму, соціальної та правової рівності тощо). У цьому сенсі держава діє в якості правової держави, а реформи в сфері СБ держслужбовців не тільки є дійсно правовими, а й такими, що не можуть ігнорувати трендів і ризиків глобалізації, адже: по-перше, ігнорування цих факторів суб'єктами владних повноважень ставить під сумнів властивість держави, як правової держави, що є такою не у відповідності до законодавства, а згідно норм законодавства та враховуючи фактичну політику держави у відповідних сферах суспільного буття; по-друге, правова держава може бути такою, коли вона ефективно об'єктивує ідеали правової держави, а тому реформа СБ держслужби в умовах глобалізації повинна забезпечуватись ефективними правовими інструментами. Саме тому відповідні норми законодавства, які є вихідною точкою для реформи, знаходять подальший вияв у гарантіях (хоча нормативно-правова основа правового механізму – це вже гарантія його дії), формах і методах здійснення реформи СБ держслужби в умовах глобалізації.

Враховуючи викладене можемо дійти висновку, що *нормативно-правова основа здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації* – це складовий елемент правового механізму здійснення відповідної реформи, який складають норми чинного законодавства України, які стосуються мети, завдань, форми та змісту здійснення цієї реформи. Таким чином, нормативно-правова основа здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації є системною юридичною конструкцією, комплексний характер яких можна інтерпретувати шляхом окреслення значного обсягу відповідних нормативно-правових актів за принципами ієрархічного поділу нормативно-правових актів, а також їх предмету. Тобто, нормативно-правову основу здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації наразі складають такі групи нормативно-правових актів: перший рівень – Конституція України, як основний фундамент здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації. Другий – міжнародно-правовий рівень актів, що містять норми, у відповідності до яких здійснюється реформа СБ державної служби в умовах глобалізації. Головним чином, в цьому контексті йдеться про міжнародно-правові акти, які: встановлюють загальний режим права прав людини, а також загального режиму СБ людини; прямо чи опосередковано упорядковують питання праці та СБ окремих груп публічних службовців органів державної служби. Третій – законодавчий рівень актів, які містять норми, згідно яких здійснюється реформа СБ державної служби в умовах глобалізації, а саме: акти трудового законодавства, як нормативної основи для визначення і забезпечення СБ працівників у сфері праці та зайнятості; акти законодавства про соціальний захист працівників; акти адміністративного законодавства, що містять норми про працю і зайнятість, на підставі яких визначається та забезпечується СБ працівників у сфері праці та зайнятості; акти адміністративного законодавства, що містять норми, якими визначаються повноваження суб'єктів реформи СБ державної служби в умовах глобалізації. Четвертий – підзаконний рівень актів, що містять норми, у відповідності до яких здійснюється реформа СБ державної служби в умовах глобалізації, головним чином: підзаконні акти, які упорядковують різні питання праці, що безпосереднім чином позначаються на СБ працівників; підзаконні акти, що упорядковують різні аспекти вияву форм соціального захисту працівників.

Висновки. Узагальнюючи викладене зазначимо, що ефективне здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації безпосереднім чином залежить від того, наскільки реальним буде зв'язок права та держави, адже відповідна реформа здійснюється державою, обмеженою вимогами до панування права в державі. При цьому слід виходити із того, що взаємозв'язок держави та права проявляється в таких основних контекстах: по-перше, держава (як суб'єкт права) створює право, виявляючи і позначаючи конкретні суспільні відносини як такі, що потребують стандартизації (нормативного упорядкування), перетворюючи їх у такий спосіб на правовідносини. По-друге, право, сформульоване державою та відображене в законодавстві й у відповідних підзаконних актах, є найважливішою умовою повноцінного існування держави як соціального інституту. По-третє, право може існувати незалежно від держави (у силу примата права), а держава може існувати без дотримання права (закони такої держави можуть бути цілком протиправними). Поряд із тим, слід мати на увазі, що правова держава незмінно є продуктом права, обмеженого позитивним правом і встановленого для інституціоналізації цивілізаційного режиму верховен-

ства права. У цьому контексті ефективне здійснення реформи СБ державної служби в умовах глобалізації повинно здійснюватися з урахуванням права, а саме правової законності. Це означає, що в рамках цієї реформи нормативно-правове та інституційне забезпечення СБ держслужбовців держава повинна: з одного боку, адаптувати систему СБ до соціальних викликів і ризиків, обумовлених глобалізацією; з іншого боку, удосконалювати чинне законодавство, виконуючи вимоги принципу юридичної визначеності, а також, усуваючи норми законодавства, які шкодять реалізації принципу людиноцентризму (зокрема, недопускає десоціалацізації сфери праці та зайнятості), який абсолютизує СБ людини загалом та держслужбовців, зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горбунова Л.М. Правова культура як умова ефективного розвитку законодавства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 9. С. 9–17.
2. Джураєва О.О. Функції сучасної держави: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2006. 15 с.
3. Лещинський В.П. Системний підхід як основа дослідження історичного розвитку законності дозвільної діяльності. *Право і суспільство*. 2020. № 1. Ч. 2. С. 48–50. DOI: 10.32842/2078-3736/2020.1-2.8.
4. Малюга Л.Ю. Обставини, які посилюють соціальні ризики внутрішньо переміщених осіб і воєнних біженців в умовах воєнного стану. *Соціальне право*. 2023. № 2. С. 25–32. DOI: 10.32751/2617-5967-2023-02-04.
5. Обушенко Н.М. Загальна характеристика принципів систематизації трудового законодавства. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики*: матеріали ІІІ міжнар. наук.-практ. конф. Дніпро: УМСФ, 2021. С. 124-128.
6. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник; 2-ге вид. Київ: Алерта, 2010. 520 с.
7. Тертишник В.М. Правова держава: гострі кути на шляху від концептуальної моделі до реальності. *Вісник національної академії наук України*. 2007. № 2. С. 23–29.
8. Федіна Н.В. Концепція соціальної справедливості в теорії держави і права. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 66–72.
9. Gerloch A. Teorie práva; 4. upr. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007. 343 s.
10. Hladky V.V. The Impact of Welfare State Policies on Social Security. *Creative Space*. Vol. 11. P. 62–64. DOI: 10.5281/zenodo.7495112.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.23

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ТРУДОВИХ АРБІТРАЖІВ ТА ІНШИХ ОРГАНІВ З ВИРІШЕННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ СПОРІВ

Кухнюк Д.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри юстиції,
Навчально-науковий інститут права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-2294-4945

Снідевич О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри юстиції,
Навчально-науковий інститут права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4255-3194

Кухнюк Д.В., Снідевич О.С. Актуальні проблеми виконання рішень трудових арбітражів та інших органів з вирішення колективних трудових спорів.

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем виконання рішень трудових арбітражів та інших органів з вирішення колективних трудових спорів.

Обумовлено, що на сьогодні система органів вирішення колективних трудових спорів містить два органи – примирні комісії та трудовий арбітраж. Виконання рішень цих органів обумовлюється їх юридичною силою.

При дослідженні законодавства встановлено, що формально на сьогодні рішення примирних комісій та трудових арбітражів мають юридичну силу, однак фактично вони такої юридичної сили не мають. Ці рішення хоча й мають для сторін обов'язкову силу, але жодної реальної відповідальності за їх невиконання немає.

Для підняття авторитету актів трудового арбітражу та примирної комісії запропоновано втілити можливість їх примусового виконання, а саме розробити та закріпити у законодавстві процедуру звернення їх до примусового виконання та саму процедуру цього примусового виконання.

У статті проаналізовано також проект Закону про колективні трудові спори №12034 від 16.09.2024. Зроблено висновок, що він передбачає обов'язковість виконання усіх актів, якими завершується вирішення колективного трудового спору, а щодо рішень трудових арбітражів передбачає їх примусове виконання через механізм отримання виконавчого листа у суді. Задля покращення правового регулювання медіації в Україні у статті запропоновано також передбачити виконавчу силу і за угодами за наслідками медіації.

При дослідженні органу, який вправі видавати виконавчий документ на виконання рішень трудових арбітражів, підтримано пропозицію про видачі такого документа Національною службою посередництва і примирення. Зазначене підніме престиж цієї Служби та відбуватиметься більш оперативно.

Вказано також на недосконаліть окремих положень проекту Закону №12034, що обумовлюється специфікою суб'єктного складу трудового спору на стороні працівників, та запропоновано узгодити його положення з положеннями Закону України «Про виконавче провадження».

Для покращення процедури примусового виконання рішень трудових арбітражів висловлено думку про необхідність покращення також і положень Закону «Про виконавче провадження». Запропоновано у Законі «Про виконавче провадження» передбачити окремий самостійний розділ чи бодай окрему самостійну статтю щодо особливостей виконання рішень трудових арбітражів.

Ключові слова: колективний трудовий спір, примирна комісія, трудовий арбітраж, медіація, виконавче провадження, виконання рішень, виконавчий документ, юридична відповідальність, юридична сила.

Kukhniuk D.V., Snidevych O.S. Current issues in the enforcement of decisions of labor arbitration and other bodies for the resolution of collective labor disputes.

The article is devoted to the study of topical issues of enforcement of decisions of labor arbitration and other bodies for the resolution of collective labor disputes.

The author notes that today the system of collective labor dispute resolution bodies includes two bodies - conciliation commissions and labor arbitration. The enforcement of decisions of these bodies is conditioned by their legal force.

The study of the legislation revealed that, formally, the decisions of conciliation commissions and labor arbitration are legally binding, but in fact they do not have such legal force. Although these decisions are binding on the parties, there is no real liability for non-compliance.

To enhance the authority of acts of labor arbitration and conciliation commission, the author proposes to implement the possibility of their enforcement, namely, to develop and enshrine in legislation the procedure for applying for their enforcement and the procedure for such enforcement itself.

The article also analyzes the draft Law on Collective Labor Disputes No. 12034 dated September 16, 2024. The author concludes that it provides for mandatory enforcement of all acts which finalize the resolution of a collective labor dispute, and as regards decisions of labor arbitration, it provides for their enforcement through the mechanism of obtaining a writ of execution in court. In order to improve the legal regulation of mediation in Ukraine, the article also proposes to provide for enforcement of agreements resulting from mediation.

When studying the body authorized to issue an enforcement document to enforce labor arbitration awards, the proposal to have the National Mediation and Conciliation Service issue such a document was supported. This will increase the authority of this Service and will be more efficient.

The author also pointed out the imperfection of certain provisions of Draft Law No. 12034, caused by the specific composition of the parties to a labour dispute on the employees' side, and proposed to harmonize its provisions with the provisions of the Law of Ukraine «On Enforcement Proceedings».

In order to improve the procedure for enforcement of labor arbitration awards, the author suggests that the provisions of the Law of Ukraine «On Enforcement Proceedings» should also be improved. The author suggests that the Law «On Enforcement Proceedings» should provide for a separate independent section or at least a separate independent article on the specifics of enforcement of labor arbitration awards.

Key words: collective labor dispute, conciliation commission, labor arbitration, mediation, enforcement proceedings, enforcement of decisions, enforcement document, legal liability, legal effect.

Постановка проблеми. На сьогодні визначена ст. 7 Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» система органів вирішення колективних трудових спорів передбачає існування двох органів – примирних комісій та трудових арбітражів. Однак, діяльність цих органів є неефективною, причиною чого, зокрема, є і проблема їх виконання. Законодавство фактично не визначає процедури їх виконання, зокрема, і в порядку виконавчого провадження.

Стан опрацювання проблематики. Проблему виконання рішень трудових арбітражів та інших органів з вирішення колективних трудових спорів досліджували, зокрема, такі науковці як С.І. Запара, Д.В. Кухнюк, В.В. Лазор, О.А. Любчик, Н.А. Мазаракі, П.Д. Пилипенко, В.І. Прокопенко, О.С. Снідевич, М.В. Сокол, М.П. Стадник, Р.С. Харчук, Г.І. Чанишева, Н.М. Швець та інші. Однак, загалом уся проблематика виконання цих рішень, насамперед, у примусовому порядку в межах виконавчого провадження, досліджена ще не була.

Мета дослідження полягає у визначенні актуальної проблематики виконання рішень трудових арбітражів та інших органів з вирішення колективних трудових спорів, зокрема, пов'язаної з їх можливим виконанням в порядку виконавчого провадження, внесення пропозицій щодо покращення правового регулювання відповідних правовідносин, пов'язаних з виконанням рішень трудових арбітражів та інших органів з вирішення колективних трудових спорів.

Виклад основного матеріалу. Вбачається, що виконання рішень трудових арбітражів та інших органів з вирішення колективних трудових спорів, як і будь-яких інших рішень у правових спорах, обумовлюється їх юридичною силою, яка визначається законом.

У правовій науці юридична сила правового акта визначається як його основна властивість, як властивість діяти та породжувати правові наслідки у вигляді виникнення, зміни та припинення правовідносин. Одним з аспектів юридичної сили акта – це обов'язковість його до виконання [1], тобто виникнення певних правовідносин з виконання, з відповідними правами та обов'язками суб'єктів цих правовідносинах. Відтак, виникає питання про те, якою є юридична сила рішень існуючих на сьогодні примирних комісій та трудових арбітражів.

Вважаємо, що для відповіді на це питання слід навести та проаналізувати положення діючого на сьогодні законодавства стосовно їх виконання.

Так, з усього масиву законодавства вбачається, що окремі положення, які врегульовують порядок виконання рішень примирних комісій та трудових арбітражів, містять Закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», Кримінальний кодекс України та Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Зокрема, ч. 4 ст. 9 Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» передбачає, що *рішення примирної комісії оформляється протоколом та має для сторін обов'язкову силу і виконується в порядку і строки, які встановлені цим рішенням*. Частина 5 ст. 12 цього ж Закону визначає, що *рішення трудового арбітражу про вирішення колективного трудового спору (конфлікту) є обов'язковим для виконання, якщо сторони про це попередньо домовилися*». Стаття ж 31 Закону визначає також відповідальність за невиконання рішень примирних комісій та арбітражів, передбачаючи, що о*соби, які затримують виконання рішень примирних органів, утворених відповідно до цього Закону, несуть дисциплінарну, цивільно-правову, кримінальну або адміністративну відповідальність згідно із законодавством*.

З наведених положень, таким чином, вбачається, що рішення примирної комісії та трудового арбітражу мають різну юридичну силу – рішення примирної комісії має обов'язкову силу та виконується в порядку і строки, які встановлені цим рішенням, а рішення трудового арбітражу є обов'язковим для виконання лише якщо сторони про це попередньо домовилися. За затримку у виконанні рішень примирних комісій та арбітражів винні особи несуть відповідальність згідно з законодавством.

Однак, як це часто буває, не дивлячись на наявність такої відсилочної норми, якою є ст. 31 Закону «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», законодавство не завжди передбачає те, до чого воно відсилає. Зазначене фактично є і з відповідальністю осіб, винних у невиконанні рішень примирних органів.

Так, зокрема, аналіз змісту Кримінального кодексу України свідчить, що у ньому відсутня норма, яка очевидно б передбачала кримінальну відповідальність за невиконання рішень примирних комісій та арбітражів. Єдиною нормою, яка хоча б бодай якось стосується відповідного питання, є ст. 172 ККУ, яка визначає кримінальну відповідальність за грубе порушення законодавства про працю, а саме за *незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів чи у зв'язку з повідомленням ним як викривачем про вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», а також інше грубе порушення законодавства про працю*. Таким чином, лише якщо невиконання рішень примирних комісій та арбітражів визначати як грубе порушення законодавства про працю, то матимемо кримінальну відповідальність за це правопорушення. Однак, вважаємо, що навряд чи відповідні дії можна кваліфікувати за зазначеною нормою, що підтверджує, зокрема, й відсутність відповідної судової практики та вироків з таких підстав.

Фактично відсутня й адміністративна відповідальність за невиконання рішень примирних комісій та арбітражів.

Так, КУпАП містить декілька норм, які передбачаються адміністративну відповідальність у правовідносинах, що виникають щодо колективних договорів та угод. Такими, вважаємо, є три статті:

1) «*Стаття 41-1. Ухилення від участі в переговорах щодо укладення зміни або доповнення колективного договору, угоди.*

Ухилення осіб, які представляють власників або уповноважені ними органи чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи, представників трудових колективів від участі в переговорах щодо укладення, зміни чи доповнення колективного договору, угоди, умисне порушення встановленого законодавством строку початку переговорів або незабезпечення роботи комісій з представників сторін чи примирних комісій у визначений сторонами переговорів строк -

тягне за собою накладення штрафу від трьох до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян»;

2) «*Стаття 41-2. Порушення чи невиконання колективного договору, угоди.*

Порушення чи невиконання зобов'язань щодо колективного договору, угоди особами, які представляють власників або уповноважені ними органи чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи, чи представниками трудових колективів -

тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян»;

3) «*Стаття 41-3. Ненадання інформації для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів, угод*

Ненадання особами, які представляють власників або уповноважені ними органи чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи, представниками трудових колективів інформації, необхідної для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів, угод, -

тягне за собою накладення штрафу від одного до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

З аналізу наведених положень КУпАП вбачається, що, можливо, невиконання рішення примирної комісії чи трудового арбітражу можна кваліфікувати як порушення чи невиконання колективного договору, однак, вважаємо, що така кваліфікація виглядає досить спірною. При цьому, нами також не знайдено відповідної практики, яка б підтверджувала можливість такої кваліфікації.

Відсутня фактично і дисциплінарна відповідальність за невиконання рішення примирної комісії чи трудового арбітражу. Так, з огляду на поняття дисциплінарної відповідальності, якою є обов'язок працівника відповідати перед роботодавцем, який наділений дисциплінарною владою, за скоєне ним порушення трудової дисципліни у вигляді невиконання чи неналежного виконання з вини працівника покладених на нього трудових обов'язків, і понести в результаті цього негативні наслідки, передбачені нормами трудового права [2, с. 73] та того, що таку відповідальність фактично повинен понести роботодавець, очевидно, що він не буде притягувати сам себе до цієї відповідальності.

Навряд чи ефективною у зв'язку зі специфікою відповідних правовідносин є і ймовірна цивільно-правова відповідальність.

Таким чином, якщо узагальнити усі наведені положення про юридичну силу рішень примирної комісії та трудового арбітражу, то слід зробити висновок, що формально на сьогодні вона начебто і є, бо законодавство містить якісь відповідні положення про обов'язковість виконання цих рішень, однак, фактично такої юридичної сили відповідні рішення не мають. Рішення примирної комісії хоча й мають для сторін обов'язкову силу, але жодної дієвої відповідальності за їх невиконання немає. Стосовно ж рішення трудового арбітражу, то воно взагалі є обов'язковим для виконання лише у тих випадках, якщо сторони про це попередньо домовилися. Виконання усіх цих актів фактично здійснюється самими сторонами та не забезпечується жодним державним примусом.

Однак, в той же час щодо інших правових актів, якими вирішуються правові спори чи конфлікти, зокрема, й і у індивідуальних трудових спорах, то законодавство передбачає їх примусове виконання. Задля цього в Україні створена та функціонує фактично ціла система примусового виконання рішень, яку складають органи державної виконавчої служби та приватні виконавці. При цьому, примусове виконання має надзвичайно важливе значення. Власне його наявність і визначає затребуваність тієї чи іншої юридичної форми вирішення спору.

Так, у цьому аспекті слід згадати медіацію. У правовій науці та практиці тривало багато дискусій про, начебто, її затребуваність у суспільстві. Однак, навіть прийняття спеціального Закону України «Про медіацію» не дуже сприяло її поширенню у практиці. І причини цього на поверхні – відсутність механізму примусового виконання угоди, прийнятої за наслідками медіації. У медіаційному процесу сторони медіації фактично спілкуються про щось, домовляються, при цьому, навіть якщо вони домовилися про щось та уклали угоду, однак, потім одній зі сторін все одно треба йти до суду, якщо інша зі сторін не виконує досягнутих домовленостей. За таких умов виникає цілком логічне питання щодо доцільності взагалі витрачати час та кошти на медіацію.

Таким чином, така особливість юридичного акта як його здатність породжувати механізм примусового виконання одразу ж надає авторитету цьому акту. У зв'язку з цим, очевидним є те, що для підняття авторитету як актів трудового арбітражу, так і примирної комісії, слід втілити мож-

ливість їх примусового виконання – розробити та закріпити у законодавстві як процедуру звернення їх до примусового виконання, так і саму процедуру цього примусового виконання.

На сьогодні напрацьований та перебуває на розгляді у Верховній Раді України проект Закону про колективні трудові спори № 12034 від 16.09.2024 [3]. І з цього проекту вбачається, що на відміну від діючого законодавства, він вже передбачає можливість примусового виконання рішень трудових арбітражів.

Так, аналіз основних його положень свідчить, що способами вирішення колективних трудових спорів про інтереси є переговори та трудова медіація. Способами вирішення колективних трудових спорів про права є переговори, трудова медіація, трудовий арбітраж. Зокрема, переговори завершуються укладенням угоди про вирішення колективного трудового спору, яка є обов'язковою до виконання. Трудова медіація у разі досягнення згоди завершується укладенням угоди за результатами медіації, що є обов'язковою до виконання сторонами колективного трудового спору. При цьому, трудовий арбітраж завершується винесенням рішення, яке є обов'язковим для виконання сторонами колективного трудового спору. Воно виконується в порядку та строки, встановлені у ньому. Якщо рішення трудового арбітражу не виконується, сторона колективного трудового спору, на користь якої прийнято рішення, може звернутися до суду із заявою про видачу виконавчого листа на примусове виконання рішення трудового арбітражу [3].

Таким чином, з наведених положень законопроекту вбачається, що він передбачає обов'язковість виконання за усіма актами, якими завершується вирішення колективного трудового спору, а щодо рішень трудових арбітражів навіть пропонує передбачити їх примусове виконання через механізм отримання виконавчого листа у суді. Проект закону також пропонує внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо порядку отримання у суді виконавчого листа.

Загалом оцінюючи запропоноване правове регулювання, слід визначити його більш кращим у порівнянні з діючим. Але, на наш погляд, воно є досить обмеженим з огляду на запровадження можливості примусового виконання лише рішень трудових арбітражів. Угоди ж за результатами трудової медіації залишаються позбавленими юридичної сили в аспекті їх примусового виконання. Можна зауважити, що такий підхід ґрунтується на діючому в Україні на сьогодні законодавстві про медіацію, яке загалом не надає угоді за наслідком медіації фактично жодної виконавчої сили. Однак, вважаємо, що зазначене є неправильним, та, наприклад, саме у колективних трудових спорах можна було б передбачити виконавчу силу за угодою за наслідками трудової медіації.

Наголосимо, що у порівняльному аспекті можна навести багато прикладів того, що угоди за наслідками медіації мають виконавчу силу. Так, наприклад, Закон Ірландії «Про медіацію» надає сторонам можливість визначитися щодо можливості примусового виконання майбутньої медіаційної угоди. У США у деяких штатах передбачається можливість подати письмову медіаційну угоду в суд, яка може бути затверджена судом і приведена у виконання як судове рішення. Надання медіаційній угоді статусу арбітражного рішення передбачено законодавством Англії, Кореї, окремих штатів США, правилами медіації Стокгольмської торгово-промислової палати [4, с. 222–225]. Відтак, цілком очевидним є те, що задля покращення правового регулювання медіації в Україні можна було б передбачити виконавчу силу за угодами за наслідками медіації.

Вважаємо, що належної уваги і аналізу потребує також питання про орган, який видаватиме виконавчий документ на виконання рішення трудового арбітражу. Як уже зазначалося вище, проект Закону «Про колективні трудові спори» №12034 від 16.09.2024 пропонує механізм виконання рішення трудового арбітражу через отримання виконавчого листа у суді.

Однак, наприклад, ще у 2014 році С.І.Запара висловила думку про те, що відповідне посвідчення як виконавчий документ за рішенням трудового арбітражу повинна видавати Національна служба посередництва та примирення або її територіальні відділення [5, с. 333]. Вважаємо, що така думка заслуговує на увагу та потребує вивчення, насамперед, у зв'язку з підняттям престижу Національної служби посередництва і примирення. Крім того, очевидно, що видача виконавчого документа саме Національною службою, а не судом, відбуватиметься більш оперативно, що сприятиме більш ефективному захисту прав суб'єктів трудових правовідносин.

Недосконалими виглядають окремі положення проекту Закону про колективні трудові спори № 12034 від 16.09.2024, які, на наш погляд, можуть ускладнити примусове виконання рішень трудових арбітражів. Зокрема, з проекту Закону вбачається майбутня загальна істотна проблема пред'явлення виконавчого листа до виконання та його виконання, що обумовлюється специфікою суб'єктного складу трудового спору.

Так, зокрема, пропонується передбачити, що стороною колективного трудового спору на локальному рівні є *сторона працівників, представниками якої є первинні профспілкові організації…, а в разі їх відсутності – вільно обрані працівниками для участі в примирних процедурах, трудовому арбітражі представники (представник) та сторона роботодавця, суб'єктами якої є роботодавець та/або уповноважені представники роботодавця, зокрема відокремлені підрозділи юридичної особи* (ст. 5 проекту). Однак, ст. 15 діючого на сьогодні Закону України «Про виконавче провадження» визначає, що стягувачем чи боржником можуть бути лише фізичні та юридичні особи і держава. Тому за наведеної редакції ст. 5 проекту Закону виникає, на наш погляд, цілком очевидне питання про те, хто за таких умов буде стягувачем чи боржником на стороні працівників. Ймовірною відповіддю на це питання може бути визначення такими стягувачем чи боржником первинної профспілкової організації. Але ж, знову ж таки, наведена ст. 5 проекту визначає, що вони є лише *представниками* сторони працівників, а якщо профспілкової організації немає, то проект визначає, що стороною є *«вільно обрані працівниками для участі в трудовому арбітражі представники (представник)»*. Тому за таких умов взагалі не зрозуміло, кого суд повинен зазначати як сторону виконавчого провадження у виконавчому листі зі сторони працівників. При цьому зауважимо, що якщо виконавчий документ не відповідатиме вимогам закону, то державний чи приватний виконавець поверне його без виконання (ч. 4 ст. 4 Закону «Про виконавче провадження). Не зрозумілим також буде й те, хто буде нести відповідальність як сторона виконавчого провадження у таких випадках, зокрема, на кого повинен, наприклад, накладати штрафи у виконавчому провадженні виконавець за невиконання своїх обов'язків сторони?

Узагальнюючи наведене, вважаємо за необхідне при прийнятті проекту Закону «Про колективні трудові спори» № 12034 від 16.09.2024 забезпечити узгодженість його положень з положеннями Закону України «Про виконавче провадження».

При цьому також варто пам'ятати, що одне лише запровадження процедури примусового виконання рішень трудових арбітражів зовсім не означатиме того, що ці рішення будуть фактично виконані.

Загальновідомо, що в Україні існує велика проблема щодо виконання рішень судів.

Запровадження у 2016 році інституту приватних виконавців дещо покращило загальну статистику щодо виконання судових рішень та рішень інших органів. Але, якщо не внести зміни до Закону «Про виконавче провадження», то приватні виконавці не змозі будуть виконувати левову частку ймовірних рішень трудових арбітражів – а саме у колективних спорах, що відбуватимуться у державних та комунальних підприємствах, установах, організаціях, юридичних особах, частка держави у статутному капіталі яких перевищує 25 відсотків, та/або які фінансуються виключно за кошти державного або місцевого бюджету. Пояснюється це тим, що приватні виконавці згідно з положеннями ч.2 ст.5 Закону «Про виконавче провадження» не виконують рішення, боржниками за якими є такі суб'єкти. Відтак, для забезпечення належного примусового виконання рішень трудових арбітражів важливим, на наш погляд, є й зміна цього положення Закону «Про виконавче провадження».

Доцільним було б покращити у Законі «Про виконавче провадження» також і окремі процедури примусового виконання рішень немайнового характеру, визначеного Розділом VIII цього Закону, проблематика яких хоча й має загальний характер, однак безумовно впливатиме і на виконання рішень трудових арбітражів.

Так, при співставленні ймовірного змісту резолютивної частини рішень трудових арбітражів із заходами примусового виконання рішень, які визначені Законом «Про виконавче провадження», вбачається, що переважно вони виконуватимуться за правилами зазначеного розділу VIII Закону «Про виконавче провадження», причому як рішення немайнового характеру, які не можуть бути виконані без участі боржника. Обумовлюється це тим, що досить часто ймовірні рішення трудових арбітражів формулюватимуться виходячи з таких вимог сторони працівників як: 1) підвищити заробітну плату; 2) збільшити відрахування коштів на медичне страхування; 3) додержуватись на робочих місцях Державних санітарних норм тощо.

Визначена Законом «Про виконавче провадження» процесуальна форма виконання рішень, які не можуть бути виконані без участі боржника, полягає у подвійному доведенні виконавцем до боржника обов'язку виконати рішення протягом десяти робочих днів та подвійного накладення на нього штрафу, максимальний розмір якого на юридичну особу складає 10200 грн. Будь-яких дій, спрямованих на безпосереднє виконання такого рішення, у зв'язку зі специфікою самого

рішення, виконавець не вчиняє. Така процесуальна форма виконання рішень немайнового характеру є досить недосконалою, на що неодноразово зверталася увага у науці [6; 7]. Тому виконання наведених рішень трудових арбітражів очевидно буде проблематичним, що означає необхідність приділення уваги процедурі можливого їх примусового виконання вже сьогодні. Варто, мабуть, було б передбачити у Законі «Про виконавче провадження» окремий самостійний розділ чи бодай окрему самостійну статтю щодо особливостей виконання рішень трудових арбітражів.

Висновки. Для підняття авторитету рішень трудового арбітражу та примирної комісії необхідно втілити можливість їх примусового виконання, а саме розробити та закріпити у законодавстві процедуру звернення їх до примусового виконання та саму процедуру цього примусового виконання

Проект Закону про колективні трудові спори № 12034 від 16.09.2024, який напрацьований та перебуває на розгляді у Верховній Раді України, слід узгодити з положеннями Закону України «Про виконавче провадження». Для покращення процедури примусового виконання рішень трудових арбітражів необхідно покращити процедури примусового виконання рішень немайнового характеру, а також передбачити у Законі «Про виконавче провадження» окремий самостійний розділ чи бодай окрему самостійну статтю щодо особливостей виконання рішень трудових арбітражів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пархоменко Н.М. Юридична сила. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред.,) та ін.] К.: «Укр. Енцикл.», Т. 6: Т–Я. 2004. С. 476.
2. Подорожній А.Ю. Поняття і зміст дисциплінарної відповідальності працівників. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*: тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 1 груд. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Вінниця: ХНУВС, 2023. С. 72-73
3. Проект Закону про колективні трудові спори №12034 від 16.09.2024. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44879.
4. Мазаракі Н.А. Медіація в Україні: теорія та практика: монографія. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 276 с.
5. Запара С.І. Генеза та доктринальні засади інституту захисту права на працю в сучасній Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2014. 450 с.
6. Снідевич О.С. Процесуальна форма виконання рішень немайнового характеру, які не можуть бути виконані без участі боржника. *Підприємництво, господарство, право*. 2019. № 6. С. 52–56.
7. Авторгов А.М. Проблемні питання виконання рішень зобов'язального характеру. Концепції вчених з удосконалення законодавства про виконавче провадження. Монографія. / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С.Я. Київ: Алерта 2023. 448 с. С. 272–283.

УДК [349.2:342.726:796.071.2]:340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.24

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПРОФЕСІЙНОГО СПОРТСМЕНА У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Нестерович О.С.
доктор філософії,
доцент кафедри трудового права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-7697-6750
e-mail: o.s.nesterovych@nlu.edu.ua

Нестерович О.С. Порівняльний аналіз моделей регулювання правового статусу професійного спортсмена у зарубіжних країнах.

Стаття присвячена порівняльному аналізу трьох ключових підходів правового регулювання статусу професійних спортсменів, що застосовуються у зарубіжних юрисдикціях: пріоритету трудового права, пріоритету цивільного права та гібридного підходу. У контексті зростання комерціалізації спорту та необхідності ефективного правового регулювання автор оцінює ці підходи на основі законодавства та судової практики Німеччини, Швейцарії та Японії, виявляючи їхні переваги й недоліки для забезпечення прав спортсменів та адаптації до специфіки професійного спорту.

Підхід щодо пріоритету трудового права, який характерний для Німеччини, розглядає відносини між спортсменами та спортивними організаціями як трудові. Це гарантує спортсменам соціальне страхування, оплачувані відпустки, захист від необґрунтованого звільнення та право на колективні переговори. Водночас така система може обмежувати автономію спортсменів, оскільки вони підпорядковуються внутрішнім правилам клубів чи федерацій, втрачаючи частину свободи у виборі умов співпраці.

Підхід пріоритету цивільного права, поширений у Швейцарії, класифікує відносини зі спортсменами як цивільно-правові, зокрема через договори про надання послуг. Це забезпечує більшу гнучкість і незалежність у визначенні умов співпраці, дозволяючи спортсменам укладати індивідуальні угоди. Однак відсутність трудових гарантій, таких як соціальний захист чи компенсації у разі травм, може залишати спортсменів уразливими перед непередбачуваними обставинами.

Гібридний підхід, що застосовується в Японії, поєднує елементи трудового та цивільного права, адаптуючись до культурних особливостей і специфіки видів спорту. Такий підхід дозволяє гнучко реагувати на потреби різних дисциплін, але потребує чітких критеріїв класифікації.

Аналіз свідчить, що вибір оптимальної моделі залежить від низки факторів: виду спорту, рівня професіоналізації, економічних умов і культурних традицій. Жодна з моделей не є універсальною, оскільки кожна має свої сильні та слабкі сторони. Дослідження базується на порівнянні нормативних актів і судових прецедентів, що дозволяє сформулювати практичні рекомендації для вдосконалення регуляторних рамок.

Ключові слова: професійні спортсмени, спортивне право, права спортсменів, спорт, трудове право.

Nesterovych O.S. Comparative analysis of models regulating the legal status of professional athletes in foreign countries.

The article is devoted to a comparative analysis of three key approaches to legal regulation of the status of professional athletes used in foreign jurisdictions: the priority of labor law, the priority of civil law and the hybrid approach. In the context of the growing commercialization of sports and the need for effective legal regulation, the author evaluates these approaches based on the legislation and case law of

Germany, Switzerland and Japan, identifying their advantages and disadvantages for ensuring the rights of athletes and adapting them to the specifics of professional sports.

The approach based on the primacy of labor law, which is typical for Germany, considers the relationship between athletes and sports organizations as an employment relationship. This guarantees athletes social insurance, paid vacations, protection from unjustified dismissal, and the right to collective bargaining. Meanwhile, this can limit the autonomy of athletes, as they are subject to the internal rules of clubs or federations, losing some of their freedom to choose the terms of cooperation.

The civil law primacy approach, common in Switzerland, classifies relationships with athletes as civil law, in particular through service agreements. This allows for greater flexibility and independence in determining the terms of cooperation, allowing athletes to enter into individual agreements. However, the lack of employment guarantees, such as social security or compensation in case of injury, may leave athletes vulnerable to unforeseen circumstances.

The hybrid approach used in Japan combines elements of labor and civil law, adapting to the cultural characteristics and specifics of sports. It allows a flexible response to the needs of different disciplines, but requires clear classification criteria.

The analysis shows that the choice of the optimal model depends on a number of factors: the sport, the level of professionalization, economic conditions and cultural traditions. None of the models is universal, as each has its own strengths and weaknesses. The study is based on a comparison of regulations and court precedents, which allows us to formulate practical recommendations for improving the regulatory framework.

Key words: professional athletes, sports law, athletes' rights, sport, labor law.

Постановка проблеми та стан її опрацювання. Сучасний професійний спорт характеризується інтенсивною комерціалізацією та глобалізацією, що зумовлює необхідність формування адекватної правової основи для регулювання відносин між спортсменами та спортивними організаціями. Актуальність дослідження правового статусу професійного спортсмена обумовлена динамічним розвитком спортивної індустрії, появою нових форм спортивної діяльності та потребою у забезпеченні належного правового захисту спортсменів як учасників правовідносин. Цю тему досліджували провідні вчені, такі як Джеймс Нафзігер [1; 2], Метью Міттен [3], Лусіано Валлоні [4], Саймон Гардінер [5] та Майкл Белофф [6] тощо.

Проблематика правової кваліфікації статусу професійного спортсмена залишається дискусійною у сучасній юридичній доктрині та практиці. Різні правові системи демонструють неоднозначні підходи до визначення природи відносин між спортсменами та спортивними організаціями, що створює необхідність комплексного аналізу зарубіжного досвіду для формування оптимальної моделі правового регулювання.

Метою статті є здійснення порівняльного аналізу основних моделей правового регулювання статусу професійного спортсмена у зарубіжних правових системах, визначення їх характерних ознак, переваг та недоліків для формування науково-обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері професійного спорту.

Виклад основного матеріалу. Сучасна правова доктрина виокремлює три фундаментальні концептуальні підходи до правового регулювання відносин у сфері професійного спорту, кожен з яких відображає різні філософські погляди на природу спортивної діяльності та оптимальні механізми її правової регламентації. Такими підходами є:

1) Перший підхід – пріоритет трудового права.

Доктринальний підхід, що базується на пріоритеті трудового законодавства, виходить з презумпції відповідності спортивної діяльності класичним критеріям трудових правовідносин. Прихильники цієї концепції обґрунтовують свою позицію наявністю ключових ознак трудового договору: особистим характером виконання професійних функцій спортсменом, систематичністю та регулярністю спортивної діяльності, а також підпорядкуванням спортсмена внутрішньому розпорядку спортивної організації.

Особливого значення в рамках цього підходу набуває аргумент щодо перманентного характеру спортивної діяльності: підготовка до змагань, тренувальний процес та безпосередня участь у спортивних подіях розглядаються як цілісна система постійної професійної діяльності, а не як сукупність епізодичних разових завдань. Така інтерпретація дозволяє застосовувати до спортсменів повний спектр трудо-правових гарантій та соціального захисту.

2) Другий підхід – пріоритет цивільного права.

Альтернативний доктринальний підхід акцентує увагу на результативному характері спортивної діяльності, що наближає її до цивільно-правових відносин. Теоретичне обґрунтування цієї позиції ґрунтується на тезі про пріоритетність спортивного результату (зокрема, перемоги у змаганнях) над процесуальними аспектами діяльності спортсмена.

Прихильники цієї концепції апелюють до досвіду правових систем загального права (*common law*), де договірні відносини між спортивними клубами та атлетами традиційно оформляються у вигляді цивільно-правових угод. Такий підхід забезпечує більшу договірну свободу сторін та гнучкість у визначенні умов співпраці, проте може обмежувати соціально-трудові гарантії спортсменів.

3) Третій підхід – гібридний концептуальний підхід (поєднання і трудових, і цивільно-правових відносин).

Гібридний доктринальний підхід передбачає диспозитивність у виборі правового режиму регулювання спортивних відносин, що дозволяє сторонам обирати між трудо-правовим та цивільно-правовим регулюванням залежно від специфічних характеристик конкретного виду спорту, рівня професіоналізації та взаємних інтересів учасників правовідносин.

Цей підхід відображає прагнення до індивідуалізації правового регулювання з урахуванням багатоманітності форм сучасного професійного спорту та необхідності балансування інтересів різних категорій спортсменів, від елітних професіоналів до напівпрофесійних атлетів.

Диференціація між трудовими та цивільно-правовими відносинами у спортивній сфері здійснюється на основі сукупності юридичних критеріїв. Ми вважаємо, що ключовими індикаторами трудових відносин виступають: систематичність виконання спортивної діяльності, підпорядкування внутрішньому розпорядку спортивної організації, отримання регулярної винагороди, забезпечення роботодавцем необхідних умов для тренувань і змагань професійного спортсмена.

На противагу цьому, на нашу думку, цивільно-правові відносини характеризуються автономією професійного спортсмена у визначенні способів досягнення спортивного результату, епізодичністю співпраці, орієнтацією на конкретний результат, а не на процес його досягнення, а також вищим ступенем самостійності у прийнятті рішень.

Нижче ми розглянемо більше детально, який підхід використовують зарубіжні країни для кваліфікації відносин із спортсменами.

Перший підхід – спортсмен є працівником за трудовим договором (контрактом). Як раз європейська практика регулювання правового статусу спортсменів характеризується превалюванням трудового правового підходу, особливо у професійних видах спорту.

Німецька модель регулювання правового статусу спортсменів сформувалася через систему фундаментальних судових рішень Федерального Трудового Суду (*Bundesarbeitsgericht – BAG*), що створили стійку прецедентну практику трудової правової кваліфікації відносин із професійними спортсменами.

Консолідацію трудового правового підходу до регулювання статусу професійних спортсменів продемонструвала багатоінстанційна справа Гайнца Мюллера проти футбольного клубу FSV Mainz 05, що стала показовою для визначення допустимості строкових трудових договорів у професійному спорті [7].

Первісне рішення Трудового суду Майнца (*Arbeitsgericht Mainz*) у березні 2015 року у справі № 3 Ca 1197/14 викликало значний резонанс у спортивно-правовому середовищі, оскільки суд визнав строковий контракт спортсмена незаконним через відсутність об'єктивних підстав для обмеження терміну дії трудового договору. Це рішення поставило під сумнів усталену практику укладення строкових контрактів у професійному футболі [8].

Однак Апеляційний трудовий суд Рейнланд-Пфальц (*Landesarbeitsgericht Rheinland-Pfalz*) у рішенні в лютому 2016 року у справі № 4 Sa 202/15 скасував це рішення, сформулювавши доктринальні засади правомірності строкових трудових договорів у професійному спорті. Суд обґрунтував свою позицію специфічними особливостями спортивної діяльності, зокрема непередбачуваністю спортивних результатів, підвищеним ризиком травматизму, необхідністю тактичних змін у складі команди та динамічним характером спортивної кар'єри [9].

Остаточну крапку в цій справі поставив Федеральний Трудовий Суд у рішенні у січні 2018 року у справі № 7 AZR 312/16, підтвердивши правомірність строкових трудових договорів для професійних футболістів. Суд сформулював комплексний перелік об'єктивних підстав для строковості

таких договорів, включаючи високий ризик професійного травматизму, необхідність постійного оновлення складу команди відповідно до тактичних концепцій, врахування вікової структури команди та публічний попит на зміни в складі [7].

Концептуальне значення цієї справи полягає не лише в легітимації строкових договорів, але й у остаточному підтвердженні трудово-правової природи відносин між професійними спортсменами та клубами. Показовим є той факт, що всі інстанції розглядали спір як трудовий, застосовуючи норми Трудового кодексу Німеччини та процедури трудового судочинства, що de facto і de jure підтвердило статус професійних спортсменів як працівників.

Підтвердженням трудового правового статусу професійних спортсменів у Німеччині служить практика застосування міграційного законодавства. Офіційний урядовий портал *Make it in Germany* [10] чітко кваліфікує професійних спортсменів як працівників у випадках, коли їхня винагорода перевищує рівень компенсації витрат та має систематичний характер.

Другого підходу щодо пріоритету цивільного права у правових відносинах зі спортсменами притримується, наприклад, Швейцарія.

Швейцарська правова система демонструє унікальний підхід до регулювання спортивних відносин, що поєднує визнання автономії спортивних організацій з жорстким контролем дотримання фундаментальних прав спортсменів. Показовим прецедентом у цьому контексті є рішення Швейцарського федерального суду від 27 березня 2012 року у справі ATF 4A_558/2011 (справа Матузалема), яке ілюструє застосування норм цивільного права для захисту економічної свободи професійних спортсменів [11].

Справа Матузалема виникла внаслідок одностороннього розірвання трудового договору професійним футболістом бразильського походження Франселіно да Сілвою Матузалемом з українським футбольним клубом ФК «Шахтар». Договір, укладений 26 червня 2004 року на період до 1 липня 2009 року, був розірваний спортсменом 2 липня 2007 року без поважних причин з метою переходу до іспанського клубу «Реал Сарагоса» [11].

Дисциплінарний комітет FIFA 19 травня 2009 року зобов'язав Матузалема та «Реал Сарагоса» солідарно сплатити ФК «Шахтар» компенсацію з нарахуванням відсотків у розмірі 5% річних. Через неспроможність виконати це зобов'язання FIFA 31 серпня 2010 року наклала додаткові санкції відповідно до статті 64 Дисциплінарного кодексу FIFA, включаючи штраф у розмірі 30 000 швейцарських франків та встановлення 90-денного терміну для сплати компенсації з погрозою заборони на будь-яку футбольну діяльність на невизначений термін [11].

Швейцарська судова практика підтверджує цивільно-правовий характер спортивних контрактів, що знаходить своє відображення у застосуванні положень частини 2 статті 27 Швейцарського цивільного кодексу (*Zivilgesetzbuch, ZGB*), яка забороняє надмірне обмеження правоздатності або свободи особи [12]. Відповідно до статті 394 Кодексу зобов'язань Швейцарії (*Obligationenrecht, OR*) спортивні контракти регулюються як договори доручення, що забезпечує спортсменам значну автономію та виключає підпорядкування, характерне для класичних трудових відносин [13].

Швейцарський федеральний суд розглянув апеляцію на підставі частини 2 (e) статті 190 Федерального закону Швейцарії про міжнародне приватне право, яка дозволяє оскарження арбітражних рішень у разі порушення публічної політики (*ordre public*) [14].

Фундаментальним досягненням швейцарської правової доктрини є встановлення принципу пропорційності санкцій у спортивних спорах. Швейцарський федеральний суд визнав, що потенційна безстрокова та глобальна заборона на здійснення Матузалемом будь-якої футбольної діяльності становить «очевидне і серйозне посягання» на його економічну свободу та право на приватне життя, що суперечить публічній політиці держави.

Суд встановив, що сума компенсації разом з щорічними відсотками створює непропорційний фінансовий тягар, який загрожує економічному існуванню спортсмена. Застосовуючи частину 2 статті 27 Швейцарського цивільного кодексу, суд підкреслив, що жодна особа не може повністю або частково відмовитися від своєї правоздатності чи обмежити свою свободу в спосіб, що суперечить закону чи моралі [11].

Особливе значення у справі набуло застосування частини 2 статті 27 Федеральної конституції Швейцарії (*Bundesverfassung, BV*), яка гарантує економічну свободу, включаючи право на вільний вибір професії та економічної діяльності [15]. Суд визнав, що заборона на футбольну діяльність фактично унеможливлює професійну діяльність Матузалема, що є непропорційним і невиправданим заходом.

Швейцарський федеральний суд частково задовольнив апеляцію Матузалема, скасувавши положення рішення CAS від 29 червня 2011 року щодо заборони на футбольну діяльність, залишивши незмінною суму компенсації ФК «Шахтар». FIFA було зобов'язано сплатити судові витрати в розмірі 25 000 швейцарських франків та компенсувати Матузалему 30 000 швейцарських франків [11].

Це рішення стало одним із рідкісних випадків, коли Швейцарський федеральний суд скасував рішення CAS за змістом, а не за процедурними підставами, що демонструє готовність швейцарських судів втручатися в арбітражні рішення міжнародних спортивних організацій у випадках порушення фундаментальних принципів національного права. Справа встановила важливий прецедент щодо обмеження автономії спортивних організацій при накладенні санкцій, що загрожують економічному існуванню спортсменів, та підтвердила пріоритет захисту індивідуальних прав над корпоративними інтересами міжнародних спортивних федерацій.

Кардинально відмінний підхід до правової кваліфікації відносин між спортсменами та спортивними організаціями демонструє японська судова практика, яка характеризується диференційованим застосуванням трудового законодавства залежно від специфіки конкретного виду спорту та його культурно-історичних особливостей (гібридний підхід).

Прогресивний підхід японської судової системи до регулювання спортивних відносин яскраво ілюструє рішення Високого суду Токіо від 03 вересня 2004 року (справа *Heisei*), яке стосувалося правового статусу професійних бейсболістів та їхньої асоціації у контексті Закону про профспілки Японії (*Trade Union Law*, 1949) [16] [17].

Судова інстанція встановила, що професійні бейсболісти підпадають під категорію «працівників» (*workers*) у розумінні профспілкового законодавства, що автоматично надає їм фундаментальні трудові права, включаючи право на створення професійних об'єднань та колективний захист трудових інтересів. Паралельно з цим, суд визнав Асоціацію гравців (*Japan Professional Baseball Players Association, JPBPA*) легітимною «профспілкою» відповідно до вищезазначеного закону, що наділяє її повноваженнями представляти інтереси бейсболістів у переговорах з Японською професійною бейсбольною організацією (*Nippon Professional Baseball, NPB*).

Діаметрально протилежний підхід демонструє рішення Окружного суду Токіо від 25 березня 2013 року (справа *Heisei*) щодо правового статусу борців сумо (рікіші) у їхніх відносинах з Японською асоціацією сумо (*Japan Sumo Association, JSA*). Судова інстанція встановила принципову відмінність між трудовими договорами у класичному розумінні японського трудового законодавства та правовідносинами у сфері традиційного спорту [16] [18].

Суд кваліфікував відносини між борцями сумо та JSA як неназваний договір приватного права (*sui generis contract*), що характеризується ознаками двостороннього договору про компенсацію з взаємними зобов'язаннями, проте позбавленого стандартних трудово-правових гарантій. Особливою рисою цього рішення є виключення застосування принципу зловживання правом на звільнення (*doctrine of abusive dismissal*), що традиційно поширюється на трудові відносини в японській правовій системі.

Зіставлення двох вищезазначених судових рішень виявляє складну систему критеріїв, які японські суди застосовують для визначення правового статусу спортсменів. Ключовим фактором виступає ступінь традиційності та культурної автентичності конкретного виду спорту: якщо професійний бейсбол розглядається як комерційна діяльність, що підлягає стандартному трудовому регулюванню, то сумо, як традиційне мистецтво з віковими культурними коренями, залишається поза межами класичних трудових відносин.

Така диференціація відображає прагнення японської правової системи до збереження культурної автентичності традиційних видів спорту при одночасному забезпеченні адекватного правового захисту спортсменів у комерціалізованих дисциплінах, що демонструє унікальний баланс між правовою модернізацією та культурним консерватизмом.

Висновки. Сучасна міжнародна практика демонструє відсутність єдиного підходу до правової кваліфікації статусу професійного спортсмена. Трудово-правовий, цивільно-правовий та гібридний підходи співіснують, відображаючи різні правові традиції та соціально-економічні умови розвитку професійного спорту. На нашу думку, ключовими факторами для визначення правової природи відносин виступають: систематичність діяльності, характер підпорядкування, спосіб винагороди, ступінь автономії спортсмена та специфіка конкретного виду спорту. Вибір підходу – пріоритет трудового права, цивільного права чи гібридна модель – залежить від конкретних обставин і цілей сторін. Пріоритет трудового права забезпечує спортсменам широкий спектр со-

ціальних і трудових гарантій, але може обмежувати їхню свободу. Пріоритет цивільного права пропонує більшу гнучкість і автономію, але не гарантує такого ж рівня захисту. Гібридна модель поєднує елементи обох підходів, дозволяючи адаптувати правовий режим до специфічних потреб. Оптимальний вибір для кожної країни залежить від балансу між захистом, гнучкістю та особливостями кожного виду спорту й юрисдикції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Nafziger J. International sports law. Handbook on International Sports Law / Edited by James A.R. Nafziger, Stephen F. Ross. Cheltenham, United Kingdom: Edward Elgar Pub, 2011. P. 3–31.
2. Nafziger J. International Sports Law. Ardsley, New York: Transnational Publishers, 2004. 376 p.
3. Mitten, M. J. Sports Law and Regulation: Cases, Materials, and Problems: Wolters Kluwer, 2024. URL: https://ru.scribd.com/document/837076368/Sports-Law-and-Regulation-Cases-Materials-and-Problems-Matthew-J-Mitten-Own-the-complete-ebook-with-all-chapters-in-PDF-format.
4. Sports Law in Switzerland. [edited by Lucien W. Valloni, Eric P. Macchi]. – 4th ed.: Wolters Kluwer, 2024. URL: https://law-store.wolterskluwer.com/s/product/sports-law-in-switzerland-4th-edition/01t4R00000Ojjq4QAB?srsltid=AfmBOooUTpO6ACFEbhp_BGbdQ5cnxWk4-91hGhaVYWiHRX4WlVFP8TQC.
5. Gardiner, S. Sports Law. London: Routledge, 2005. URL: https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203180884/sports-law-roger-welch-simon-gardiner-simon-boyes-urvasi-naidoo. DOI: 10.4324/9780203180884.
6. Sports Law: Hart Publishing, 1999. URL: https://library.oapen.org/bitstream/id/2cf8ea42-17fc-45f3-80e3-7c02426c417e/341375.pdf.
7. BAG bestätigt: Befristung von Profi-Fußball-Verträgen rechtmäßig. *Legal Tribune Online.* URL: https://www.lto.de/recht/hintergruende/h/bag-7azr312-16-mueller-fsv-mainz-profifussball-vertraege-befristung-rechtmaessig-sachlicher-grund (дата звернення: 07.06.2025).
8. Befristung von Arbeitsverträgen: Torwart Heinz Müller bekommt vor LAG Recht. *Legal Tribune Online.* URL: https://www.lto.de/recht/nachrichten/n/lag-rlp-4sa20215-befristung-arbeitsvertrag-torwart-mainz-heinz-mueller (дата звернення: 07.06.2025).
9. Arbeitsvertrag im Fußball: Torwart Müller siegt gegen FSV Mainz 05. *Legal Tribune Online.* URL: https://www.lto.de/recht/hintergruende/h/arbg-mainz-urteil-ca-1197-14-arbeitsvertrag-fussball-torwart-befristung-mueller-fsv-mainz-05 (дата звернення: 07.06.2025).
10. Make it in Germany: Athletes and Coaches. URL: https://www.make-it-in-germany.com/en/visa-residence/types/other/athletes-coaches (дата звернення: 07.06.2025).
11. Francelino da Silva Matuzalem and Real Saragossa SAD v. Federation Internationale de Football Association FIFA: Decision of the Swiss Federal Tribunal 4A_558/2011. Tuesday, 27th March 2012. URL: https://jusmundi.com/en/document/decision/en-francelino-da-silva-matuzalem-and-real-saragossa-sad-v-federation-internationale-de-football-association-fifa-decision-of-the-swiss-federal-tribunal-4a-558-2011-tuesday-27th-march-2012 (дата звернення: 07.06.2025).
12. Swiss Civil Code of 10 December 1907 (Status as of 1 January 2025). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/en (дата звернення: 07.06.2025).
13. Federal Act on the Amendment of the Swiss Civil Code (Part Five: The Code of Obligations) of 30 March 1911 (Status as of 1 January 2025). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/27/317_321_377/de (дата звернення: 07.06.2025).
14. Federal Act on Private International Law (PILA) of 18 December 1987 (Status as of 1 January 2025)URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1988/1776_1776_1776/de (дата звернення: 07.06.2025).
15. Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18 April 1999 (Status as of 3 March 2024). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/de (дата звернення: 15.11.2024).
16. Legal protection for e-sports athletes: Worker status. URL: https://monolith.law/en/general-corporate/worker-status-legal-protection-e-sports-athletes (дата звернення: 07.06.2025).
17. Японська професійна бейсбольна організація : рішення Високого суду Токіо від 3 вересня 2004 року. *Родо Ханрей*. 2004. № 879. С. 90.
18. Японська асоціація сумо : рішення Окружного суду Токіо від 25 березня 2013 року. *Родо Ханрей*. 2013. № 1079. С. 152.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.25

ПРОБЛЕМНІ ЗМІНИ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Павловський А.М.,
кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0009-0008-7245-2547
e-mail: a.m.pavlovskyi@gmail.com

Павловський А.М. Проблемні зміни трудового законодавства під час воєнного стану.

З початку повномасштабної російської військової агресії та запровадження воєнного стану Верховною Радою України прийнято декілька законів, що призвели до суттєвої трансформації трудового законодавства України. Це, насамперед, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність».

Метою наукової роботи є дослідження проблемних трансформацій трудового законодавства України, прийнятих під час воєнного стану, їх впливу на трудові права найманих працівників і на роль профспілок, відповідності цих змін європейському законодавству, євроінтеграційним зобов'язанням та міжнародним трудовим стандартам.

Дослідження проблематики здійснювалось шляхом застосування методів нормативно-порівняльного аналізу, системно-структурного дослідження та узагальнення.

В результаті дослідження визначено, що трансформації трудового законодавства, прийняті з початку війни, суттєво звузили обсяг трудових прав і соціального захисту працівників, не відповідають та суперечать праву Європейського Союзу, конвенціям і рекомендаціям Міжнародної організації праці. В подальшому така не відповідність може стати перешкодою до членства України в ЄС.

Слід зазначити, що об'єктивно війна обумовлює обмеження прав працівників та профспілок.

Проте після завершення воєнного стану Україна на шляху до членства в ЄС постане перед необхідністю відновлення трудових прав працівників і профспілок та посилення соціального діалогу. Що найбільш оптимально зробити шляхом розробки та ухвалення нового Трудового Кодексу України, який має відповідати міжнародним стандартам праці, встановленим Міжнародною організацією праці та європейським законодавством. При підготовці Трудового Кодексу обов'язковим є залучення всіх сторін соціального діалогу.

Ключові слова: трудові права, роботодавці, працівники, профспілки, строкові договори, умови праці, Європейський Союз, Міжнародна організація праці.

Pavlovskyi A.M. Problem transformations of labor legislation during martial law.

Since the beginning of full -scale military aggression of Russia and the introduction of martial law, the Verkhovna Rada of Ukraine has adopted several laws that have led to a significant transformation of the labor legislation of Ukraine. This is primarily the Law of Ukraine "On Organization of Labor Relations in Martial Status", tht Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Optimization of Labor Relations" and The Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts on Simplification of Regulation of Labor Relations in the Field of Small and Medium Business and Reduction of Administrative Load on Entrepreneurship».

The purpose of scientific work is to investigate the problematic transformations of the labor legislation of Ukraine adopted during martial law, their influence on the labor rights of employees

and the role of trade unions, the compliance of these changes in the European legislation, European intergness obligations and international labor standards.

The study was carried out by applying methods of normative-comparative analysis, system-structural research and generalization.

As a result of the study, it has been stated that the transformations of labor legislation adopted since the beginning of the war significantly narrowed the scope of labor rights and social protection of employees, do not correspond and contradict the law of the European Union, conventions and recommendations of the International Labor Organization. In the future, such a non -compliance may be an obstacle to Ukraine's membership in the EU.

It should be noted that objectively the war determines the restriction of the rights of workers and trade unions.

However, after the end of the martial law, Ukraine on the way to EU membership will be facing the need to restore the labor rights of workers and trade unions and strengthen social dialogue. What is best done through the development and adoption of a new Labor Code of Ukraine, which must meet international labor standards established by the International Labor Organization and European legislation. In preparation of the Labor Code, it is mandatory to involve all parties of social dialogue.

Key words: labor rights, employers, employees, trade unions, term contracts, working conditions, European Union, International Labor Organization.

Постановка проблеми. З початку запровадження воєнного стану Верховною радою України прийнято законодавчі зміни, що призвели до суттєвої трансформації трудового законодавства України. Зокрема, Закони України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [1], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [2] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» [3] призвели до значних змін у взаємовідносинах між державою, роботодавцями та працівниками.

Разом з тим, процес реформування трудового законодавства навіть в умовах воєнного стану має враховувати міжнародні зобов'язання України, що випливають із факту членства у Міжнародній організації праці (МОП) та прагнень до членства в Європейському Союзі (ЄС), тому актуальним є дослідження цього аспекту трансформації трудового законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика, деякі особливості та аспекти трудових відносин в умовах воєнного стану досліджувалися в роботах українських науковців. Зокрема, Машковим К.Є., Горностай О.Б., Товтом Т.О. досліджувалися аспекти впорядкування трудових відносин в умовах поширення дистанційних форм організації роботи, а також обов'язки роботодавців при мобілізації працівників [4, с. 127]. Хатнюк Н.С, Побіянською Н.Б, Обловацькою Н.О. проаналізовано правові засади, що регулюють виникнення, зміну та припинення трудових правовідносин в умовах воєнного стану [5, с. 9]. Паньковою О.В., Красуліною Я.Г. відзначено, що обмеження базових соціально-економічних прав людини, є обґрунтованим в умовах воєнного стану. Водночас, в демократичній державі масштаби й тривалість обмеження прав повинні відповідати принципу пропорційності [6, с. 129]. Наньєвою М.І. вказано, що роботодавці можуть зловживати правом без попередження змінювати істотні умови праці [7, с. 236]. Міщук І.В, Киричук Б.С. досліджено механізми забезпечення права на працю в умовах дії правового режиму воєнного стану [8, с. 411].

Метою цієї роботи є дослідження проблемних змін трудового законодавства України, прийнятих під час воєнного стану, їх впливу на трудові права найманих працівників і на роль профспілок, відповідності цих трансформацій європейському законодавству та міжнародним трудовим стандартам.

Дослідження проблематики здійснювалось шляхом застосування методів нормативно-порівняльного аналізу, системно-структурного дослідження та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Розглянимо проблемні зміни трудового законодавства України.

Закон «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [1] дозволив роботодавцям встановлювати випробувальний термін для всіх працівників, у тому числі для неповнолітніх, осіб з інвалідністю, вагітних жінок, одиноких матерів із дітьми до 14 років або дитиною з інвалідністю, внутрішньо переміщених та інших осіб, яких раніше це не стосувалося. Роботодавці також

можуть без попередження і згоди працівників перевести їх на іншу роботу та в іншу місцевість для відвернення чи ліквідації наслідків бойових дій.

Роботодавці отримали право збільшувати тривалість робочого часу – до 60 годин на тиждень. При цьому скасовується: заборона на роботи у вихідні дні, скорочений робочий день напередодні святкових, неробочих і вихідних днів, перенесення вихідного дня, якщо святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, обмеження для надурочних робіт.

Роботодавцям дозволяється звільнити працівника під час тимчасової непрацездатності чи відпустки. Роботодавець може звільнити працівника у зв'язку з неможливістю забезпечення його роботою. Допускається тимчасове призупинення дії трудового договору.

Закон дозволяє відмовити у відпустці працівникам. Роботодавці отримали також право відправляти своїх співробітників на час воєнного стану у відпустку без збереження заробітної плати (за власний рахунок) та без обмеження строку.

Якщо працівник написав заяву про відпустку без збереження заробітної плати на цілий місяць або більше (на час періоду військового стану), такому працівнику не нараховується заробітна плата, а значить відсутня і база для нарахування та сплати єдиного соціального внеску (страхового внеску) і як результат, страховий стаж за відповідні неоплачувані місяці не зараховується і можна залишитися без пенсії. Якщо працівник захворів під час відпустки без збереження заробітної плати, то допомога з тимчасової непрацездатності такому працівникові також не надається.

З чинних законодавчих норм видно, що працівник під час тривалої відпустки без збереження заробітної плати (більше місяця) менш соціально захищений і втрачає страховий стаж, і на це слід звернути увагу працівнику, коли пропонують написати заяву на відпустку «за власний рахунок».

Законом щодо оптимізації трудових відносин [2] запроваджено додаткові спрощені підстави для звільнення працівників з ініціативи роботодавців, а за мобілізованим працівником не зберігається середній заробіток.

При цьому попереджати працівника про звільнення можна не за два місяці, як було раніше, а всього за десять днів.

Крім того, змінили терміни оскарження дій роботодавців. Раніше позови були безстроковими, тепер їхню подачу обмежили трьома місяцями з моменту фіксування порушень умов праці.

Важливе нововведення – по мобілізованим працівникам. До прийняття закону за ними закріплювалося робоче місце та середня зарплата. Тепер, роботодавців звільнили від виплат мобілізованим працівникам. Такі ж зміни стосуються і працівників, які потрапили в полон, безвісно відсутні або лікуються після отриманих поранень,. Слід зазначити, що страховий стаж за цей період не зараховується, оскільки нема сплати ЄСВ.

Закон передбачає також оформлення всіх документів про трудові відносини в електронній формі , у тому числі повідомлень про звільнення співробітника. При цьому роботодавець повинен повідомити, який саме канал зв'язку, месенджер вважатиметься офіційним.

Таким чином, закон [2] «оптимізує» і спрощує життя роботодавців за рахунок обмеження трудових прав і соціального захисту працівників.

Законом щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва [3] фактично скасована обов'язковість норм трудового права для тих, хто працює на приватних підприємствах з менше ніж 250 працюючими. Закон дозволяє розірвання трудового договору за власним бажанням роботодавця та односторонню зміну роботодавцем істотних умов праці – обидва ці положення порушують конвенції МОП та директиви ЄС.

Зокрема, цим законом передбачено:

- знищення профспілкового імунітету – для звільнення та надурочних робіт не потрібна згода профспілки;
- спрощення звільнень – для звільнення найманих працівників не буде потрібно жодних причин;
- нестабільна зайнятість – немає обмежень на застосування строкових договорів;
- безвідповідальність роботодавця за безпеку праці – трудовими договорами можуть встановлюватись виключання із стандартів безпеки праці.

Ці норми спрямовані на ерозію трудових прав майже 70% працівників. Безправність найманих працівників не принесе розквіту малому і середньому бізнесу, якому значно більше потрібно послаблення податкового тягаря.

Крім, того внесені розглянутими законами проблемні зміни трудового законодавства фактично нівелюють роль профспілкових організацій на підприємстві.

Дослідимо зазначені трансформації трудового законодавства України на відповідність праву ЄС та Конвенціям і Рекомендаціям МОП.

Надання роботодавцю необмеженого права звільняти працівників за його бажанням, не відповідає основним стандартам правового регулювання порядку припинення трудових відносин, що передбачені Конвенцією МОП № 158 [9], Рекомендацією МОП № 166 [10], а також Хартії основних прав Європейського Союзу [11] та Європейською соціальною хартією (переглянутою) [12].

Так, у статті 24 Європейської соціальної хартії (переглянутої) зазначено, що з метою забезпечення ефективного здійснення права працівників на захист у випадках звільнення Сторони зобов'язуються визнати право всіх працівників не бути звільненими без поважних причин для такого звільнення, пов'язаних з їхньою працездатністю чи поведінкою, або поточними потребами підприємства, установи чи служби.

Відповідно до статті 4 Конвенції МОП № 158 трудові відносини з працівниками не припиняються, якщо тільки немає законних підстав для такого припинення, пов'язаного із здібностями чи поведінкою працівника або викликаного виробничою потребою підприємства, установи чи служби. Також у статті 7 Конвенції МОП № 158 зазначено, що трудові відносини з працівником не припиняються з причин, пов'язаних з його поведінкою або роботою, доти, доки йому не нададуть можливість захищатись у зв'язку з висунутими проти нього звинуваченнями, крім випадків, коли від роботодавця не можна обґрунтовано чекати надання працівникові такої можливості.

Згідно зі статтею 1 Конвенції МОП № 135 [13], представники працівників на підприємстві користуються ефективним захистом від будь-якої дії, яка може завдати їм шкоди, включаючи звільнення, що ґрунтується на їхньому статусі чи на їхній діяльності як представників працівників, чи на їхньому членстві у профспілці або на їхній участі в профспілковій діяльності, в тій мірі, в якій вони діють відповідно до чинного законодавства чи колективних договорів або інших спільно погоджених умов.

Процедури, що застосовуються до й під час припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця знаходять свою деталізацію у Рекомендації МОП № 166.

Так, відповідно до параграфа 7 Рекомендації МОП № 166 трудові відносини з працівником не повинні припинятись у зв'язку з провиною, яка відповідно до національних законодавства або практики була б підставою для припинення трудових відносин лише за одно- чи багаторазового повторення, якщо тільки роботодавець не зробив працівникові відповідного письмового попередження.

У параграфі 8 Рекомендації МОП № 166 зазначається, що трудові відносини з працівником не повинні припинятись у зв'язку з незадовільним виконанням ним професійних обов'язків, якщо тільки роботодавець відповідним чином не вказав йому на це й письмово не попередив його і якщо тільки працівник надалі незадовільно виконує свої обов'язки після закінчення розумного строку, встановленого для виправлення становища.

У зв'язку з цим слід зазначити, що у статті 30 Хартії основних прав Європейського Союзу також вказано, що кожен працівник має право на захист у разі безпідставного звільнення відповідно до законодавства Союзу, а також національного законодавства та практики.

Таким чином зазначеними трансформаціями трудового законодавства фактично дозволяється безпідставне звільнення працівника роботодавцем без обґрунтованості припинення трудових відносин, що суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням України.

Надане право роботодавцям щодо відмови, перенесення щорічної відпустки без згоди працівника, не узгоджується з положеннями Конвенції МОП № 132 [14], яким передбачено необхідність отримання згоди працівника.

Відповідно до статті 7 Конвенції МОП № 132 кожна особа, яка користується відпусткою, передбаченою в цій Конвенції, отримує за повний період цієї відпустки принаймні свою нормальну чи середню заробітну плату, нараховану відповідно до методу, що визначається компетентним органом влади або іншим відповідним органом у кожній країні. Суми, що належать до виплати згідно з параграфом 1 цієї статті, виплачуються зацікавленій особі до відпустки, якщо інше не передбачено в угоді, що стосується цієї особи і роботодавця.

Щодо нестабільної зайнятості та застосування строкових договорів без обмежень, то Директивою Директивою Європейського Парламенту і Ради 2019/1152 від 20 червня 2019 року про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі [15] передбачено, що якщо роботодавці мають можливість запропонувати трудові договори на умовах повного робочого часу або безстрокові трудові договори працівникам, які працюють за нетиповими формами зайнятості, слід заохочувати перехід до більш надійних форм зайнятості. Працівники повинні мати можливість вимагати переведення на іншу, більш передбачувану та надійну форму зайнятості, якщо це можливо, і отримати обґрунтовану письмову відповідь роботодавця, яка повинна враховувати потреби роботодавця і працівника. У статті 12 Директиви 2019/1152 зазначено, що держави-члени забезпечують, щоб працівник, який відпрацював на одного й того самого роботодавця мінімум шість місяців і пройшов строк випробування (якщо такий передбачено), може зажадати переведення на іншу форму зайнятості з більш передбачуваними та надійними умовами праці, якщо це можливо, і отримати обґрунтовану письмову відповідь.

Крім того, у частині третій статті 2 Конвенції МОП № 158 наголошується на необхідності встановлення відповідних гарантій проти застосування договорів про найняття на визначений термін, мета яких – ухилитися від надання захисту, передбаченого цією Конвенцією. Для цього у параграфі 3 Рекомендації МОП № 166 пропонується, наприклад, передбачити один чи більше з таких заходів: a) обмежити застосування договорів про найняття на певний термін випадками, коли, враховуючи рід майбутньої роботи або умови її виконання чи інтереси працівника, ці трудові відносини не можуть встановлюватися на невизначений термін; b) вважати договори про найняття на певний термін, за винятком випадків, зазначених у підпункті a), договорами про найняття на невизначений термін; c) вважати договори про найняття на певний термін, які подовжувалися один чи кілька разів, за винятком випадків, зазначених у підпункті a), договорами про найняття на невизначений термін.

У рамковій угоді про роботу на визначений строк, введеній в дію Директивою Ради 1999/70/ЄС [16], зазначається, що трудові договори на невизначений строк є основною формою трудових відносин та сприяють якості життя зацікавлених працівників та покращують роботу. У пункті 5 згаданої угоди також йдеться про заходи для запобігання зловживанням, що є результатом використання послідовних трудових договорів на визначений термін.

Законом щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва [3] фактично встановлено особливий режим регулювання трудових відносин між працівником та роботодавцем, який є суб'єктом малого або середнього підприємництва відповідно до закону з кількістю працівників за звітний період (календарний рік) не більше 250 осіб, а також між роботодавцем та працівником, розмір заробітної плати якого становить на місяць понад вісім розмірів мінімальних заробітних плат. Розподіл однакових за своїм правовим статусом працівників на різні категорії з різним набором трудових прав суперечить принципу рівності та недискримінації:

– працівники таких роботодавців зазнаватимуть менш сприятливого ставлення у порівнянні з працівниками інших видів роботодавців, без будь-яких об'єктивних підстав, які могли б виправдати таку різницю в ставленні;

– роботодавці інших видів стикатимуться з недобросовісною конкуренцією з боку роботодавців, які є суб'єктами малого або середнього підприємництва відповідно до закону з кількістю працівників за звітний період (календарний рік) не більше 250 осіб, які використовуватимуть найману працю без дотримання всіх вимог Кодексу законів про працю України.

У зв'язку з цим, слід звернути увагу, що у Рекомендації МОП № 189 [17] Генеральна конференція Міжнародної організації праці, беручи до уваги, що малі й середні підприємства є вирішальним чинником в економічному зростанні й розвитку і несуть все більшу відповідальність за створення більшості робочих місць в усьому світі, зазначає, що члени Організації повинні запроваджувати політику, що створює умови, які забезпечують застосування трудового законодавства на недискримінаційній основі з метою підвищення якості зайнятості на малих та середніх підприємствах.

В той же час, досліджені зміни трудового законодавства під час війни, не зобов'язують роботодавців надавати працівникам актуальну інформацію про професійні ризики для їхньої безпеки і здоров'я та про відповідні запобіжні й захисні заходи, а також про заходи, що повинні вживатися щодо першої допомоги, боротьби з пожежами та евакуації працівників, включаючи дані праців-

ників, призначених для виконання цих заходів, як це передбачено у статтях 8 і 10 Директиви Ради 89/391/ЄЕС про встановлення заходів із заохочення поліпшення охорони здоров'я та безпеки праці працівників [18].

Керівництво Європейського Союзу регулярно висловлює занепокоєння щодо радикальних трудових реформ та закликає уряд України привести реформи у відповідність до міжнародних трудових стандартів і принципів соціального діалогу. Не дивно, що по рівню відповідності країн-кандидатів вимогам ЄС, по соціальній політиці і зайнятості Україна отримала найменшу оцінку Європейської Комісії [19].

Висновки. Досліджені проблемні зміни трудового законодавства суттєво обмежують права працівників та профспілок, не відповідають як нормам ратифікованих Україною конвенцій Міжнародної організації праці, так і нормам європейського законодавства. В подальшому така невідповідність може стати перешкодою до членства України в ЄС.

Об'єктивно війна обумовлює обмеження прав працівників та профспілок.

Проте після завершення війни Україна постане перед необхідністю відновлення трудових прав працівників і профспілок та посилення соціального діалогу. Що найбільш оптимально зробити шляхом розробки та ухвалення нового Трудового Кодексу України, який буде відповідати міжнародним стандартам праці, встановленим Міжнародною організацією праці та європейським законодавством. При підготовці цього Кодексу обов'язковим є залучення всіх сторін соціального діалогу.

Предметом подальшого дослідження має стати проект нового Трудового Кодексу на відповідність праву ЄС та конвенціям і рекомендаціям МОП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20 (дата звернення: 01.05.2025).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2352-20 (дата звернення: 03.05.2025).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність: Закон України від 19.07.2022 р. № 2434-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/ 2434-20 (дата звернення: 03.05.2025).
4. Машков К.Є., Горностай О.Б., Товт Т.О. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: нормативно-правове регулювання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. – 2022. № 1. С. 125–131.
5. Хатнюк Н., Побіянська Н., Обловацька Н. Проблеми трансформації трудового законодавства відповідно до умов воєнного стану в Україні. *ScienceRise: Юридичні науки* , (4(22), 4–10. URL: https://doi.org/10.15587/2523-4153.2022.270675.
6. Панькова О.В., Красуліна Я.Г. Основні зміни в трудовому законодавстві України в умовах мілітарного впливу: контекст захищеності прав працюючих. Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти. 2023. Том 1. С. 128–135.
7. Наньєва М.І. Актуальні зміни трудового законодавства під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 235–238.
8. Міщук І.В, Киричук Б.С. Актуальні зміни трудового законодавства України в умовах правового режиму воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство, електронне наукове видання*. 2024. С. 411–415. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.67.
9. Конвенція МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця, 1982. Ратифікована Постановою Верховної Ради України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної Організації Праці № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця» від 04.02.1994 № 3933-XII.
10. Рекомендація МОП № 166 щодо припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця, 1982.
11. Хартія основних прав Європейського Союзу *Official Journal* C 202, 07.06.2016, p. 391–407.

12. Закон України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)» від 14.09.2006 № 137-V.
13. Конвенція МОП № 135 про захист прав представників працівників на підприємстві та можливості, що їм надаються, 1971. Ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції про представників працівників № 135» від 15.05.2003 № 798-IV.
14. Конвенція МОП № 132 про оплачувані відпустки (переглянута), 1970. Ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці № 132 (переглянутої) 1970 року про оплачувані відпустки» від 29.05.2001 № 2481-III.
15. Директива Європейського Парламенту і Ради 2019/1152 від 20 червня 2019 року про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі .*Official Journal* L 186, 11.07.2019, p. 105–121.
16. Директива Ради 1999/70/ЄС від 28 червня 1999 року про рамкову угоду про роботу на визначений строк, укладеної ETUC, UNICE та CEEP. *Official Journal* L 175, 10.07.1999, p. 43–48.
17. Рекомендація МОП № 189 щодо загальних умов стимулювання створення робочих місць на малих та середніх підприємствах, 1998.
18. Директива Ради 89/391/ЄЕС від 12 червня 1989 року про встановлення заходів із заохочення поліпшення охорони здоров'я та безпеки праці працівників *Official Journal* L 183, 29.06.1989, p. 1–8.
19. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_ 2023_30_Ukraine.pdf (last accessed: 03.05.2025).

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.26

ПОНЯТТЯ І ЗНАЧЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНИХ ВИМОГ ДО ПРАЦІВНИКІВ

Пищенко Б.О.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Пищенко Б.О. Поняття і значення кваліфікаційних вимог до працівників.

У статті автором розглянуто питання кваліфікаційних вимог до працівників, адже й до сьогодні воно потребує подальших наукових досліджень. Не дивлячись, що конкурентоспроможність працівника на ринку праці залежить від багатьох чинників і факторів, ключовим усе ж таки виступає кваліфікація працівника. З урахуванням поглядів науковців, предметом дослідження яких були порушені в цьому дослідженні питання, а також національного законодавства в розглядуваній царині, зроблено висновок, що кваліфікація працівника – це ступінь його готовності до виконання роботи за означеною спеціальністю чи посадою, що окреслюється розрядом, класом чи іншими атестаційними категоріями. До основних складників кваліфікації віднесено: знання, вміння, досвід роботи, загальна освіта, спеціальна підготовка. Щодо кваліфікаційних вимог до працівників, то незважаючи на закріплення їх у нормативно-правових актах, де вони містяться або у визначенні поняття того чи іншого працівника, або у прямих приписах закону про вимоги до особи, яка може займати конкретну посаду, акцентовано на відсутності законодавчого визначення поняття «кваліфікаційні вимоги до працівників». Хоча питання про його визначення як категорії трудового права є важливим як у теоретичному, так і прикладному аспектах. Тому автор кваліфікаційні вимоги до працівників як трудоправову категорію пропонує розглядати як визначені нормативними документами вимоги до рівня освіти, кваліфікації, досвіду та інших професійних навичок, необхідних для прийняття особи на роботу та успішного виконання нею обов'язків в якості працівника на конкретній посаді. Іншими словами це встановлені правила, які визначають необхідні знання, навички, досвід та інші характеристики, що потрібні для виконання конкретної трудової функції. Вони є важливою частиною кадрової політики та допомагають забезпечити високий рівень кваліфікації та професіоналізму працівників. Мета кваліфікаційних вимог, по-перше, забезпечити, щоб працівники мали необхідну кваліфікацію та досвід для виконання роботи; по-друге, сприяти об'єктивному й справедливому процесу підбору персоналу; по-третє, підтримувати якість роботи та професіоналізм.

Ключові слова: кваліфікація, кваліфікаційні вимоги до працівників, досвід роботи, рівень освіти, національне законодавство.

Pyshchenko B.O. The concept and significance of qualification requirements for employees.

In the article, the author considers the issue of qualification requirements for employees, because even today it requires further scientific research. Despite the fact that the competitiveness of an employee in the labor market depends on many factors and factors, the key one is still the employee's qualification. Taking into account the views of scientists whose research subjects were the issues raised in this study, as well as national legislation in the area under consideration, it is concluded that the qualification of an employee is the degree of his readiness to perform work in a specified specialty or position, which is outlined by rank, class or other certification categories. The main components of qualification include: knowledge, skills, work experience, general education, special training. As for the qualification requirements for employees, despite their consolidation in regulatory legal acts, where they are contained either in the definition of the concept of a particular employee, or in direct provisions of the law on the requirements for a person who can hold a specific position, the emphasis is on the lack of a legislative definition of the concept of «qualification requirements for employees». Although the issue of its definition as a category of labor law is important in both theoretical and applied aspects.

Therefore, the author proposes to consider the qualification requirements for employees as a labor law category as requirements defined by regulatory documents for the level of education, qualifications, experience and other professional skills necessary for hiring a person for work and successfully performing their duties as an employee in a specific position. In other words, these are established rules that determine the necessary knowledge, skills, experience and other characteristics required to perform a specific labor function. They are an important part of personnel policy and help ensure a high level of qualification and professionalism of employees. The purpose of qualification requirements is, firstly, to ensure that employees have the necessary qualifications and experience to perform the work; secondly, to promote an objective and fair process of personnel selection; thirdly, to maintain the quality of work and professionalism.

Key words: qualification, qualification requirements for employees, work experience, level of education, national legislation.

Постановка проблеми. Одними із важливих трудоправових категорій є «вимоги до працівників», «кваліфікаційні вимоги до працівників», які й до сьогодні потребують подальших наукових досліджень. Це стосується, зокрема, визначення понять, переліку та структури вимог, а також їх впливу на трудові правовідносини. Оскільки чітке їх правове визначення та регулювання є важливим як для працівників, так і для роботодавців. З одного боку, працівники зацікавлені в отриманні посади, яка б відповідала їх професійним компетенціям і забезпечувала належний рівень матеріального добробуту. З іншого боку, роботодавці потребують кваліфікованих кадрів, здатних ефективно вирішувати кадрові питання, виконувати виробничі та службові обов'язки на високому рівні. Наразі у чинному Кодексі законів про працю України [1] бракує спеціальної норми про вимоги до працівників, разом з тим вони знаходять своє закріплення у ст. 26 проєкту Трудового кодексу України («Встановлення вимог до працівників») [2]. Хоча розробники законопроєкту залишають поза увагою перелік таких вимог, форми і способи встановлення відповідності працівника передбаченим вимогам, правові наслідки невідповідності працівника зазначеним вимогам і т.ін., акцентуючи увагу тільки на способах установлення вимог до працівників. Тому це питання й на далі потребує подальших наукових досліджень [3, с. 3].

Стан опрацювання. Окремі питання правового регулювання вимог до працівників досліджували такі вітчизняні науковці, як Г. Гончарова, В. Жернаков, М. Іншин, В. Кохан, І. Кравченко, А. Мовчан, Н. Лукашева, Є. Подорожній, А. Пташинська, А. Слюсар, І. Теслікова, Г. Чанишева, А. Юшко, О. Ярошенко та ін.

Мета статті – розглянути один із видів вимог до працівників – кваліфікаційні вимоги, охарактеризувавши їх сутність, значення, ознаки.

Виклад основного матеріалу. Загалом кваліфікаційні вимоги до працівників в Україні регулюються Кодексом законів про працю України та Довідником кваліфікаційних характеристик професій працівників, затвердженого наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 29.12.2004 № 336 [4], що є загальними для всіх видів економічної діяльності та стосуються освіти, освітньо-кваліфікаційних рівнів та досвіду, достатніх для повного і якісного виконання робіт за посадою. Зокрема, Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників – це систематизований за видами економічної діяльності збірник описів професій, які наведено в Класифікаторі професій, який визначає перелік основних робіт, які властиві тій або іншій посаді, та забезпечує єдність у визначенні кваліфікаційних вимог щодо певних посад. Так, приміром, директор (начальник, інший керівник) підприємства повинен відповідати таким кваліфікаційним вимогам: вища освіта другого рівня за ступенем магістра за відповідною галуззю знань або вища освіта другого рівня за ступенем магістра та післядипломна освіта за галуззю знань «Управління та адміністрування» або «Право», стаж роботи на керівних посадах нижчого рівня – не менше ніж 5 років; завідувач канцелярії – базова або неповна вища освіта відповідного напряму підготовки (бакалавр або молодший спеціаліст), стаж роботи у службі діловодства – не менше 1 року; і т.д.

Відповідними міністерствами і відомствами за погодженням з Міністерством соціальної політики України розроблюються та затверджуються галузеві довідники, які є нормативними документами, обов'язковими з питань управління персоналом на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності та видів економічної діяльності. Так, Міністерством культури і мистецтв України наказом від 14.04.2000 № 168 було затверджено Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників (Випуск 81 «Культура та мистецтво») [5], який установлює

такі кваліфікаційні вимоги, наприклад, до генерального директора національної бібліотеки, директора державної, наукової або обласної бібліотеки: (1) повна вища освіта відповідного напряму підготовки (магістр, спеціаліст); (2) післядипломна освіта в галузі управління; (3) стаж бібліотечної роботи за професіями керівників нижчого рівня: (а) в бібліотеках національного (загальнодержавного) рівня: для магістра – не менше 5-ти років, спеціаліста – не менше 7-ми років; для спеціаліста обов'язкова наявність публікацій з питань бібліотекознавства (бібліографознавства, книгознавства); (в) в обласних бібліотеках: для магістра – не менше 3-х років; спеціаліста – не менше 5-ти років. У свою чергу до головного бібліографа ставляться такі вимоги: а) повна вища освіта відповідного напрямку підготовки (магістр, спеціаліст); б) післядипломна освіта в галузі управління; в) стаж роботи за професією провідного бібліографа: для магістра – не менше 1-го року, спеціаліста – не менше 2-х років. Важливим елементом будь-якого довідника є вказівка на те, що повинен знати фахівець і яким кваліфікаційним вимогам він має відповідати.

На сьогодні видано більше 90 галузевих довідників кваліфікаційних характеристик різних професій. Хоча існують галузі, де вони й досі відсутні, а тому при встановленні кваліфікаційних вимог до працівників варто користуватися іншими нормативними актами [6, с. 20].

Такі довідники кваліфікаційних характеристик мають відповідати Національному класифікатору професій (ДК 003:2010), затвердженому наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.07.2010 № 327 [7], а також іншим нормативно-правовим актам, оскільки кваліфікаційні вимоги до певних категорій працівників викладені також у багатьох законах і підзаконних нормативних актах. Приміром, у законах України «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про вищу освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту», «Про Вищу раду правосуддя», «Про Службу безпеки України», «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та ін.

Слід зазначити, що в одних випадках ці вимоги можуть міститися у визначенні поняття того чи іншого працівника, а в інших – у прямих приписах закону про вимоги до особи, яка може займати конкретну посаду. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [8] науковий працівник – вчений, який має вищу освіту не нижче другого (магістерського) рівня, відповідно до трудового договору (контракту) професійно провадить наукову, науково-технічну, науково-організаційну, науково-педагогічну діяльність та має відповідну кваліфікацію незалежно від наявності наукового ступеня або вченого звання, підтверджену результатами атестації у випадках, визначених законодавством; а згідно ст. 33 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [9] суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому суді з питань інтелектуальної власності, а також відповідає одній із таких вимог: 1) має стаж роботи на посаді судді не менше трьох років; 2) має досвід професійної діяльності представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) щонайменше п'ять років; 3) має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності щонайменше п'ять років; 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1-3 цієї частини, щонайменше п'ять років. Тобто кваліфікаційні вимоги до працівників включають вимоги до освітнього рівня, знань, умінь, компетенцій, мінімального стажу роботи, досвіду роботи на конкретній посаді або у відповідних галузях економіки та ін.

Водночас незважаючи на закріплення кваліфікаційних вимог до працівників у нормативно-правових актах і до нині констатуємо відсутність не тільки законодавчого визначення поняття «кваліфікаційні вимоги до працівників», а й «вимоги до працівників». Хоча питання про визначення даних понять як категорій трудового права є важливим як у теоретичному, так і прикладному аспектах.

Разом з тим у наукових працях, в яких висвітлюється порушене питання, зустрічаємо визначення вказаних трудоправових категорій. Так, А. Пташинська вимоги до працівників як трудоправову категорію пропонує розглядати як передбачені визначеними законом способами умови (конкретні обставини, стани та ін.) та дії, встановлення відповідності яким і здійснення яких є необхідним для прийняття особи на роботу (конкретну посаду) та її виконання [3, с. 3]. Також дослідницею виокремлено їх основні ознаки, серед яких виокремлено такі: 1) встановлюються визначеними законом способами; 2) норми, що їх закріплюють, є імперативними, а самі вимоги

– обов'язковими для застосування як при укладенні трудового договору (контракту), так і під час виконання трудових (службових) обов'язків; 3) вимоги до працівників встановлюються у вигляді конкретних обставин (вимоги до освітнього рівня, володіння державною мовою, тривалості проживання та ін.), станів (наявність громадянства, фізичного і психічного стану, який дозволяє здійснювати певну діяльність та ін.), умов (ліцензійні умови провадження освітньої діяльності та ін.); 4) встановлюються із додержанням визначених законодавчих меж; 5) відповідність працівника встановленим вимогам визначається у передбачених законодавством формах; 6) невідповідність працівника встановленим вимогам тягне за собою певні правові наслідки.

Щодо кваліфікаційних вимог до працівників, то як зазначають А. Слюсар та О. Ярошенко, кваліфікація відображає наявність у працівника певного рівня професійних знань і вмінь за професією, спеціальністю або за роботою й підтверджується документом про професійну освіту, присвоєння кваліфікаційного розряду, класу, категорії та ін. [10, с. 359]. Тобто кваліфікація – це рівень підготовленості, майстерності, ступінь готовності до виконання праці за визначеною спеціальністю чи посадою, що визначається розрядом, класом чи іншими атестаційними категоріями. Це ступінь професійної навченості, тобто рівень підготовки, досвіду і знань із певної спеціальності. У дипломі спеціаліста чи іншому документі про професійну підготовку кваліфікація визначається через назву професії (економіст, юрист тощо) [11, с. 295-296].

У свою чергу Д.П. Богиня й О.А. Грішнова визначають кваліфікацію, як сукупність загальної й спеціальної професійної освіти працівника, необхідних знань, умінь, професійних навичок та виробничого досвіду для виконання в даних організаційно-технічних умовах окремих видів робіт певної складності [12]. На думку В.П. Кохан, кваліфікація охоплює рівень професійної підготовки (як теоретичний, так і практичний), який є достатнім для виконання працівником обумовленої трудовим договором роботи (своєї трудової функції) і який відповідає встановленим нормативними актами розрядам, класам, категоріям [13].

Заслуговуючим на увагу є визначення надане Є. Подорожнім, який визначає кваліфікацію як комплексну характеристику працівника, яка включає в себе наявність у нього відповідного рівня освіти, а також професійних навичок, вмінь, майстерності, досвіду виконання якихось процесів та дій, що в сукупності характеризують його, як досвідченого суб'єкта реалізації певного виду трудової діяльності. Фактично, кваліфікація є фактором який визначає, чи може особа виконувати працю, наприклад, проходити службу в поліції, та чи володіє вона для цього всіма суб'єктивними та об'єктивними показниками. При цьому, ступінь освіти відповідного працівника та обсяг практичних знань і вмінь, якими він у зв'язку з цим володіє, визначають рівень кваліфікації. Чим вище кваліфікація працівника, тим вищою є цінність та якість результатів його трудової діяльності [14, с. 232-233].

Тобто кваліфікація характеризує ступінь навченості людини конкретній професії, спеціальності або роботі відповідно до присвоєної їй кваліфікаційної категорії (розряду, класу). Іншими словами, кваліфікація характеризує ту чи іншу вправність працівника, яка притаманна та належить тільки йому, є його внутрішньою властивістю, тобто розкриває його індивідуальну природу. Це постійна динамічна здатність людини включатися до цілеспрямованого виробничого процесу, виконувати передбачені технологією трудові операції та виробляти необхідний суспільству продукт [15].

Незважаючи на певні відмінності у визначенні кваліфікації залежно від юридичного контексту, це поняття характеризує ступінь професійної підготовки працівника, наявність у нього знань, умінь теоретичних і практичних навичок для виконання певного виду діяльності. Тобто кваліфікація – це рівень підготовленості, майстерності, ступінь готовності особи до виконання роботи за означеною спеціальністю чи посадою, що окреслюється розрядом, класом чи іншими атестаційними категоріями. Вона є ступенем (рівнем) підготовки, досвіду і знань із певної спеціальності. Основними складниками кваліфікації є: знання, вміння, досвід роботи, загальна освіта, спеціальна підготовка. І саме тому, щоб отримати певну кваліфікацію, необхідно отримати й відповідну підготовку, яка дозволить працівникові належно виконувати поставлені перед ним завдання.

У свою чергу кваліфікаційні вимоги науковці визначають як нормативні вимоги, що визначають рівень і профіль спеціальної підготовки керівника, яка є обов'язковою для виконання покладених на нього функцій, а також вимоги до стажу роботи [16, с. 47]. Тобто кваліфікаційні вимоги об'єднують норми, що стосуються освіти працюючого, його освітньо-кваліфікаційних рівнів і досвіду, достатніх для повного й якісного виконання робіт за посадою.

Отже, кваліфікаційні вимоги до працівників – це визначені нормативним документом вимоги до рівня освіти, кваліфікації, досвіду та інших професійних навичок, необхідних для успішного виконання обов'язків на конкретній посаді. Мета кваліфікаційних вимог, по-перше, забезпечити, щоб працівники мали необхідну кваліфікацію та досвід для виконання роботи; по-друге, сприяти об'єктивному й справедливому процесу підбору персоналу; по-третє, підтримувати якість роботи та професіоналізм.

Висновки. Конкурентоспроможність працівника на ринку праці залежить від багатьох чинників і факторів. Втім більшість учених сходяться на думці, що ключовим фактором у даному контексті виступає саме його кваліфікація. Тобто рівень підготовленості, майстерності, ступінь готовності особи до виконання роботи за означеною спеціальністю чи посадою, що окреслюється розрядом, класом чи іншими атестаційними категоріями. Кваліфікація є ступенем (рівнем) підготовки, досвіду і знань із певної спеціальності. Основними складниками кваліфікації є: знання, вміння, досвід роботи, загальна освіта, спеціальна підготовка. А кваліфікаційні вимоги до працівників – це визначені нормативними документами вимоги до рівня освіти, кваліфікації, досвіду та інших професійних навичок, необхідних для прийняття особи на роботу та успішного виконання нею обов'язків в якості працівника на конкретній посаді. Іншими словами це встановлені правила, які визначають необхідні знання, навички, досвід та інші характеристики, що потрібні для виконання конкретної трудової функції. Вони є важливою частиною кадрової політики та допомагають забезпечити високий рівень кваліфікації та професіоналізму працівників. Мета кваліфікаційних вимог, по-перше, забезпечити, щоб працівники мали необхідну кваліфікацію та досвід для виконання роботи; по-друге, сприяти об'єктивному й справедливому процесу підбору персоналу; по-третє, підтримувати якість роботи та професіоналізм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 1971. Дод. до № 50. Ст. 375.
2. Проєкт Трудового кодексу № 2410 від 08.11.2019. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331.
3. Пташинська А.О. Правове регулювання вимоги до працівників за законодавством України: дис. … д-ра філософії за спец. 081–Право / НУ «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. 206 с.
4. Про затвердження Випуску 1 «Професії працівників, що є загальними для всіх видів економічної діяльності» Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників : наказ М-ва праці та соціальної політики України від 29.12.2004 № 336. *Бізнес – Бухгалтерія. Право. Податки. Консультації. Збірник систематизованого законодавства*. 2006. № 8.
5. Про затвердження Випуску 81 «Культура та мистецтво» Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників : наказ М-ва культури і мистецтв України від 14.04.2000 № 168. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2. nsf/ link1/MUS3690.html.
6. Гончарова Г.С., Юшко А.М. Проблеми правового регулювання кваліфікаційних вимог до працівників при прийнятті на роботу. *Право та інновації.* 2017. № 2 (18). С. 15–22.
7. Національний класифікатор професій (ДК 003:2010), затв. наказом Державн. комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.07.2010 № 327. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text.
8. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 3. Ст. 25.
9. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 31. Ст. 545.
10. Слюсар А.М., Ярошенко О.М. Невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі. *Велика українська юридична енциклопедія:* у 20 т. Харків: Право, 2006. Т. 11: *Трудове право* /редкол.: С.М. Прилипко (гол.), М.І. Іншин (заст. гол.), О.М. Ярошенко та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2018. С. 352–356.
11. Трудове право: підручник / [О.М. Ярошенко, С.М. Прилипко, А.М. Слюсар та ін.]; за заг. ред. О.М. Ярошенка. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2021. 544 с.

12. Богиня Д.П., Грішнова О.А. Основи економіки праці: навч. посіб. Київ: Знання-Прес, 2002. 313 с.
13. Кохан В.П. Правове регулювання атестації працівників за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2011. 210 с.
14. Подорожній Є.Ю. Поняття і значення кваліфікації як важливого чинника конкурентоспроможності працівника. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. 2021. URL: https://dspace.univd.edu.ua/ server/api/core/bitstreams/a22be5ea-0f52-4eb4-97a0-8c39273532e7/content.
15. Кравченко І.М. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця у випадку виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Дніпропетровськ, 2015.
16. Мовчан А.О. Правове регулювання відносин із добору кадрів у сучасних умовах: монографія. Сімферополь: ТОВ «Фірма «Салта» ЛТД», 2010. 192 с.

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.27

ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ІСТОТНІ ОЗНАКИ

Пунтус Д.А.,
доктор філософії права,
докторант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пунтус Д.А. Принципи права соціального забезпечення: поняття та істотні ознаки.
У статті з урахуванням поглядів науковців, предметом дослідження яких були принципи права соціального забезпечення, надано авторське визначення принципів права соціального забезпечення та виокремлено їх істотні ознаки. Зазначено, що в науковій літературі дослідники акцентують увагу на різних специфічних ознаках цих принципів. Так, залежно від теоретичного підходу принципи можуть трактуватися по-різному: як основоположні ідеї, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання у сфері соціального забезпечення, або як нормативно-правові орієнтири, які формують цілісність і логічну структуру галузі. Автором у цьому дослідженні запропоновано принципи права соціального забезпечення тлумачити як офіційно визнані положення, засади або концепції, що знайшли відображення в нормах соціально-забезпечувального законодавства, інших нормативно-правових актах, та які в узагальненій формі містять правові вимоги до сутності, змісту та методів правового регулювання у сфері соціального забезпечення; впливають на реалізацію правових норм, їх тлумачення та застосування; визначають напрями розвитку правовідносин у цій сфері; відображають соціальні закономірності й потреби; забезпечують ефективність захисту соціальних прав осіб, які зазнали впливу соціальних ризиків; виступають орієнтирами для вдосконалення національного законодавства та інтеграції міжнародних стандартів соціального захисту. Автором зазначено, що принципи права соціального забезпечення, попри спільні риси з загальноправовими принципами, мають і свою галузеву специфіку. Відтак виокремлено ознаки, які характеризують принципи права соціального забезпечення, а саме: мають правовий характер та офіційно визнані, що забезпечує їх обов'язковість і однозначне тлумачення; забезпечують взаємозв'язок між суспільними закономірностями та правовим регулюванням, відображаючи основні тенденції розвитку соціально-забезпечувальних відносин; виконують орієнтуючу функцію, формуючи уявлення про бажаний стан суспільних відносин, відповідний сучасним стандартам соціального захисту; виступають дієвими регуляторами соціально-забезпечувальних правовідносин.

Ключові слова: право соціального забезпечення, принципи, істотні ознаки, соціальних захист, соціально-забезпечувальне законодавство.

Puntus D.A. Principles of social security law: concepts and essential features.
The article, taking into account the views of scientists whose subject of research was the principles of social security law, provides an author's definition of the principles of social security law and identifies their essential features. It is noted that in the scientific literature, researchers focus on various specific features of these principles. Thus, depending on the theoretical approach, the principles can be interpreted differently: as fundamental ideas that determine the content and direction of legal regulation in the field of social security, or as regulatory and legal guidelines that form the integrity and logical structure of the industry. The author in this study proposes to interpret the principles of social security law as officially recognized provisions, principles or concepts that are reflected in the norms of social security legislation, other regulatory and legal acts, and which in a generalized form contain legal requirements for the essence, content and methods of legal regulation in the field of social security; influence the implementation of legal norms, their interpretation and application; determine the directions of development of legal relations in this area; reflect social laws and needs;

ensure the effectiveness of the protection of the social rights of persons affected by social risks; serve as guidelines for improving national legislation and integrating international social protection standards. The author notes that the principles of social security law, despite common features with general legal principles, also have their own industry specifics. Thus, the features that characterize the principles of social security law are identified, namely: they are legal in nature and officially recognized, which ensures their binding nature and unambiguous interpretation; they ensure the relationship between social laws and legal regulation, reflecting the main trends in the development of social security relations; they perform a guiding function, forming an idea of the desired state of social relations, corresponding to modern standards of social protection; they act as effective regulators of social security legal relations.

Key words: social security law, principles, essential features, social protection, social security legislation.

Постановка проблеми. Принципам права в юридичній науці присвячено значну кількість ґрунтовних теоретичних розвідок. Так, у наукових джерелах широко аналізується природа та сутність принципів права як універсального правового явища, а також ведуться дослідження щодо специфіки змісту галузевих принципів, принципів правових інститутів, їх ролі в механізмі правового регулювання та функціонуванні правової системи держави загалом. Сутність принципів права розкривається у двох основних площинах: як об'єктивне явище, закріплене в нормативно-правових актах, і як ідеологічне утворення, що функціонує в правосвідомості та впливає на процеси правореалізації, правозастосування, правотворення і нормотворення. Ця багатогранність зумовлює складність уніфікації підходів до їх дослідження.

Попри наявні теоретичні напрацювання в правничій науці ще виникають питання, пов'язані з розумінням сутності принципів права, зокрема принципів права соціального забезпечення, виокремленням їх істотних ознак, оскільки наразі в науці права соціального забезпечення бракує єдиного підходу до цього питання. Відтак подальше дослідження цієї тематики має важливе як теоретичне, так і практичне значення для вдосконалення галузевої правової доктрини.

Стан опрацювання. Принципи права соціального забезпечення досліджували у своїх наукових роботах В. Андреєв, Н. Болотіна, Т. Гарасимів, К. Гнатенко, В. Гончаров, В. Костюк, О. Москаленко, П. Пилипенко, І. Сирота, Б. Сташків, І. Хомич, Л. Шумна, О. Ярошенко та ін.

Мета статті полягає в дослідженні сутності поняття «принципи права соціального забезпечення» та виокремлення їх істотних ознак.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на значний теоретичний доробок і сьогодні тривають дискусії щодо розуміння сутності поняття «принципи права соціального забезпечення» та окреслення їх характерних ознак, що у свою чергу вимагає необхідності подальших досліджень, систематизації й уніфікації наукових підходів до розглядуваного питання.

Досліджуючи принципи права соціального забезпечення, слід звернути увагу на те, що в наукових працях учені акцентують увагу на різних специфічних ознаках цих принципів. Залежно від теоретичного підходу принципи можуть трактуватися по-різному: як основоположні ідеї, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання у сфері соціального забезпечення, або як нормативно-правові орієнтири, які формують цілісність і логічну структуру галузі. Так, В. Костюк під принципами права соціального забезпечення пропонує розуміти систему основних (керівних) засад (положень), які формуються під впливом сучасних тенденцій розвитку суспільства та держави, з метою цілісності, узгодженості, єдності права соціального забезпечення на основі належного правового регулювання сучасних відносин в означеній сфері [1]. На думку Т. Гарасиміва, принципи права соціального забезпечення – це такі правові основи, які визначають сферу його правового регулювання, порядок та умови встановлення прав та обов'язків суб'єктів, юридичний механізм забезпечення їхніх прав і законних інтересів [2, с. 26]. У свою чергу П. Пилипенко зазначає, що принципи (засади) права соціального забезпечення в галузі вітчизняного права – це такі засадничі ідеї, які визначають сутність цієї системи правових норм і спрямовані на створення достатнього рівня правового захисту громадян, що зазнали впливу соціальних ризиків [3, с. 59]. Також заслуговуючим на увагу є визначення надане В. Жернаковим, який принципи права соціального забезпечення тлумачить як основні положення, що відображають сутність і зміст його норм, зумовлюють його внутрішню єдність й визначають перспективи розвитку цієї галузі права. В залежності від сфери дії, принципи права соціального забезпечення поділяються на ос-

новоположні, загальноправові, галузеві (міжгалузеві), а також принципи його окремих складових (підгалузей, інститутів) [4, с. 650].

Аналізуючи наведені твердження, слід підкреслити, що кожна наукова позиція репрезентує окремий аспект реалізації принципів права соціального забезпечення, висвітлюючи ту чи іншу їхню правову характеристику. Водночас жодне з наявних визначень не забезпечує всебічного, глибокого та системного розкриття сутності цих принципів. Це свідчить про необхідність подальшої наукової розробки питання з урахуванням як теоретико-правових, так і практичних підходів до формування фундаментальних засад права соціального забезпечення. Так, у визначенні досліджуваної категорії, запропонованому Т. Гарасимівим, залишено поза увагою ключові аспекти правової природи принципів права соціального забезпечення. Науковець, хоча й окреслює ці принципи як правові основи, водночас не розкриває, яким саме чином вони формуються, що саме відображають та що слід розуміти під обраною формулою «правові основи» – чи то як вимоги, правила, ідеї, чи як інші правові конструкції. Також у науковому підході відсутній акцент на юридичній обов'язковості принципів: не з'ясовано, чи потребують вони нормативного закріплення, та яким чином їх існування впливає на сферу правового регулювання, формування механізмів забезпечення прав і законних інтересів, а також які саме властивості та правові засоби при цьому використовуються. У свою чергу, В. Костюк, на наш погляд, всю увагу приділив саме процесу утворення принципів права соціального забезпечення та відображенню походження таких принципів, а от зміст і сутність досліджуваних принципів, їх роль і значення не знайшли свого відображення в запропонованій ним дефініції. Водночас у наведеному визначенні П. Пилипенка акцентується увага на тому, що принципи права соціального забезпечення орієнтовані насамперед на гарантування належного рівня правового захисту громадян, які постраждали внаслідок соціальних ризиків. Саме ця особливість принципів, а саме їх спрямованість на захист уразливих верств населення, суттєво відрізняє їх від принципів інших галузей права. Вважаємо даний аспект доцільно враховувати при визначенні ключових юридичних характеристик цієї категорії принципів.

З урахуванням викладеного пропонуємо визначати принципи права соціального забезпечення як офіційно визнані положення, засади або концепції, що знайшли відображення в нормах соціально-забезпечувального законодавства, інших нормативно-правових актах. Ці принципи в узагальненій формі містять правові вимоги до сутності, змісту та методів правового регулювання у сфері соціального забезпечення; впливають на реалізацію правових норм, їх тлумачення та застосування; визначають напрями розвитку правовідносин у цій сфері; відображають соціальні закономірності й потреби; забезпечують ефективність захисту соціальних прав осіб, які зазнали дії соціальних ризиків; а також виступають орієнтирами для вдосконалення національного законодавства та інтеграції міжнародних стандартів соціального захисту.

Далі перейдемо до розгляду суттєвих ознак принципів права соціального забезпечення, що дозволить визначити їх правову природу, функціональне значення та регулятивний потенціал у даній правовій галузі. Як зауважував В. Костюк, за своєю суттю принципи права соціального забезпечення покликані, по-перше, відображати соціальну сутність цієї галузі права в умовах сьогодення, окреслювати перспективи розвитку; по-друге, визначати основоположні засади (положення) щодо правового регулювання відносин з соціального забезпечення; по-третє, забезпечувати цілісність, єдність і системність права соціального забезпечення; по-четверте, сприяти відкритості, доступності та прозорості права та соціальний захист та інших тісно пов'язаних із ним прав; по-п'яте, посилювати дієвість соціально-правового статусу окремих категорій осіб; по-шосте, посилювати інтеграційні процеси розвитку права соціального забезпечення та законодавства, з урахуванням міжнародного та європейського досвіду [1]. У свою чергу, Б. Сташків зазначає, що принципи права соціального забезпечення ґрунтуються на таких загальнолюдських цінностях та ідеалах, як добро, чуйність, гуманізм, справедливість [5, с. 27]. Водночас І. Хомич переконана, що окрім загальних ознак, притаманних усім правовим принципам, для принципів права соціального забезпечення є характерними також специфічні властивості: по-перше, сфера їх застосування; по-друге, об'єкти і суб'єкти впливу. Так, об'єктом впливу є правовідносини у сфері соціального забезпечення (їхній зміст), а суб'єктами – учасники цих відносин [6, с. 185].

Погоджуємося з тим [7], що принципи права соціального забезпечення, попри спільні риси з загальноправовими принципами, мають і свою галузеву специфіку. Ці принципи тісно пов'язані з особливостями соціального забезпечення як правового інституту, адже вони повинні відображати його головну мету – надання підтримки особам, які опинилися у складних життєвих обставинах

через настання соціальних ризиків та ґрунтуватися на засадах справедливості, гуманності й солідарності, що сприятиме вдосконаленню правового статусу таких осіб і забезпеченню їх соціального добробуту.

До основних ознак принципів права соціального забезпечення В. Костюк відносив такі: 1) система основних (керівних) засад (положень), які визначають спрямованість права соціального забезпечення; 2) відображають соціальні тенденції розвитку суспільства та держави; 3) покликані посилювати ефективність, дієвість та доступність права на соціальний захист (соціальне забезпечення), інших тісно пов'язаних із ним прав; 4) спрямовані на належне правове регулювання сучасних відносин із соціального забезпечення; 5) покликані розвивати сучасне, ефективне та доступне законодавство про соціальне забезпечення; 6) спрямовані на гармонізацію права соціального забезпечення, законодавства із урахуванням міжнародних, у тому числі європейських, соціальних стандартів [1]. У свою чергу, І. Хомич характерними ознаками принципів соціального забезпечення називає такі: 1) засновані на міжнародних стандартах у галузі соціальної політики; 2) сприяють більш ефективному та соціально справедливому розподілу державних коштів і коштів недержавних соціальних фондів; 3) визначають засади державної соціальної політики; 4) відображають засадничі ідеї, керівні положення та основні начала інституту соціального забезпечення, втілені у змісті правовідносин, які виникають у процесі реалізації прав громадян на соціальне забезпечення; 5) втілюють у собі науково обґрунтовані розробки та ідеологічно закріплені концепції в галузі соціального забезпечення [6, с. 185]. Як зазначає В. Гончаров, ці принципи відіграють важливу роль у становленні й розвитку соціального забезпечення, а саме: а) служать засадами об'єднання окремих правових норм у єдину логічну систему; б) дають змогу вирізнити специфічні ознаки відповідної галузі; в) дають можливість ретельно і змістовно усвідомити смисл конкретної норми, що стосується соціального забезпечення, й визначити загальну спрямованість і головні тенденції його розвитку; г) допомагають правильно розуміти сутність законодавства про соціальне забезпечення та його взаємозв'язок з економікою, соціальною політикою держави, правосвідомістю громадян; д) виступають підґрунтям для тлумачення правових норм, особливо у випадках, коли нормативно-правові акти містять суперечності [8, с. 57].

З урахуванням наведених поглядів науковців щодо характерних ознак принципів права соціального забезпечення, виокремимо наступні. По-перше, принципи цієї галузі мають правовий характер та офіційно визнані, що забезпечує їх обов'язковість і однозначне тлумачення. Вони можуть проявлятися у вигляді правових вимог, засад або концепцій, які узагальнюють ключові ідеї та спрямовують правове регулювання у сфері соціального забезпечення. По-друге, ці принципи забезпечують взаємозв'язок між суспільними закономірностями та правовим регулюванням, відображаючи основні тенденції розвитку соціально-забезпечувальних відносин. Вони визначають напрям удосконалення чинного законодавства, сприяють виробленню нових правових норм та впливають на правозастосовну практику. По-третє, ці принципи виконують орієнтуючу функцію, формуючи уявлення про бажаний стан суспільних відносин, відповідний сучасним стандартам соціального захисту. Вони втілюють ідеї справедливості, людяності, гідності й добра, розкриваючи сутність галузі права соціального забезпечення. По-четверте, ці принципи виступають дієвими регуляторами соціально-забезпечувальних правовідносин. Вони формують правову свідомість суб'єктів; допомагають вирішувати правові колізії; слугують підґрунтям для оновлення та вдосконалення законодавства; зміцнюють правовий статус осіб, які зазнали соціальних ризиків.

Висновки. З урахуванням викладеного пропонуємо визначати принципи права соціального забезпечення як офіційно визнані положення, засади або концепції, що знайшли відображення в нормах соціально-забезпечувального законодавства, інших нормативно-правових актах. Ці принципи в узагальненій формі, зокрема: містять правові вимоги до сутності, змісту та методів правового регулювання у сфері соціального забезпечення; впливають на реалізацію правових норм, їх тлумачення та застосування; визначають напрями розвитку правовідносин у цій сфері; відображають соціальні закономірності й потреби; забезпечують ефективність захисту соціальних прав осіб, які зазнали дії соціальних ризиків; виступають орієнтирами для вдосконалення національного законодавства та інтеграції міжнародних стандартів соціального захисту.

До істотних ознак, які характеризують принципи права соціального забезпечення, запропоновано віднести наступні. По-перше, принципи цієї галузі мають правовий характер та офіційно визнані, що забезпечує їх обов'язковість і однозначне тлумачення. Вони можуть проявлятися у вигляді правових вимог, засад або концепцій, які узагальнюють ключові ідеї та спрямовують

правове регулювання у сфері соціального забезпечення. По-друге, ці принципи забезпечують взаємозв'язок між суспільними закономірностями та правовим регулюванням, відображаючи основні тенденції розвитку соціально-забезпечувальних відносин. Вони визначають напрям удосконалення чинного законодавства, сприяють виробленню нових правових норм та впливають на правозастосовну практику. По-третє, ці принципи виконують орієнтуючу функцію, формуючи уявлення про бажаний стан суспільних відносин, відповідний сучасним стандартам соціального захисту. Вони втілюють ідеї справедливості, людяності, гідності й добра, розкриваючи сутність галузі права соціального забезпечення. По-четверте, ці принципи виступають дієвими регуляторами соціально-забезпечувальних правовідносин. Вони формують правову свідомість суб'єктів; допомагають вирішувати правові колізії; слугують підґрунтям для оновлення та вдосконалення законодавства; зміцнюють правовий статус осіб, які зазнали соціальних ризиків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Костюк В.Л. Принципи права соціального забезпечення: поняття, ознаки, види та тенденції розвитку. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2016. № 2 (14). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16kvlttr.pdf.
2. Гарасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення України. Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 2002.
3. Право соціального забезпечення: навч. посіб. / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін. / за ред. П.Д. Пилипенка. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2006. 496 с.
4. Жернаков В.В. Принципи права соціального забезпечення. *Енциклопедія права соціального забезпечення України*. Київ: «Видавництво Людмила», 2020: Право соціального забезпечення / редкол.: М.І. Іншин (гол.), О.М. Ярошенко (заст. гол.), Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, Н.М. Вапнярчук. 2020. С. 650–655.
5. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення : навч. посіб. Київ: Знання, 2005. 405 с.
6. Хомич І.Ю. Поняття і система принципів соціального забезпечення населення України. *Публічне право.* 2013. № 3. С. 182–189.
7. Гнатенко К.В. Істотні ознаки принципів права соціального забезпечення. *Юридична наука*. 2020. № 2(104). С. 527–534.
8. Гончаров В.О. Соціальне обслуговування як організаційно-правова форма соціального забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2011. 199 с.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.28

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ КОЛЕКТИВНО-ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Середа О. Г.,
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-8252-1963

Бурнягіна Ю.М.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
асистентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-3520-2852

Середа О.Г., Бурнягіна Ю.М. Актуальні питання реформування трудового законодавства у сфері колективно-договірного регулювання.

У статті досліджено колективно-договірне регулювання соціально-трудових відносин в умовах ринкової економіки та трансформаційних змін у трудовому праві України. Визначено, що колективний договір є ключовою формою реалізації соціального партнерства на локальному рівні, яка дозволяє узгоджувати інтереси роботодавців і працівників, зменшувати соціальну напругу та забезпечувати дотримання прав найманих працівників у сфері праці. Враховуючи виклики, пов'язані з реформуванням трудового законодавства, воєнним станом, зростанням дистанційної та змішаної форм праці, з'являється необхідність перегляду й осучаснення правового регулювання колективних договорів.

У контексті прийняття нового Закону України «Про колективні угоди та договори» № 2937-IX від 23 лютого 2023 року, автор аналізує зміст основних законодавчих нововведень, зокрема визначення поняття колективного договору, механізми його укладення, можливість приєднання нових профспілок, нові процедури узгодження позицій сторін соціального діалогу, а також призупинення та зупинення дії окремих положень договору в умовах форс-мажору. Обґрунтовано, що новий Закон спрямований на зближення національної правової бази з європейськими стандартами, проте окремі його положення можуть викликати труднощі у правозастосуванні.

Особливу увагу приділено проблематиці відсутності єдиного теоретичного визначення колективного договору в українському праві та його тлумаченню у міжнародних правових актах (Конвенціях МОП) і науковій літературі. Зазначено, що в новій редакції Закону вдосконалено підхід до структури та змісту договору, передбачено розширення функцій профспілок, нові механізми участі громадських організацій, уточнення прав учасників переговорного процесу.

Автори доводять, що колективний договір має стати не лише формальною, а й реально дієвою інституцією, яка адаптує імперативні норми трудового законодавства до умов конкретного роботодавця, сприяє соціальній злагоді та стабільності на ринку праці. У висновках наголошено на важливості розроблення державної політики стимулювання укладення колективних договорів, створення умов для ефективного соціального діалогу та підвищення правової культури учасників трудових правовідносин.

Ключові слова: колективний договір, колективна угода, соціальне партнерство, захист трудових прав, працівник, роботодавець, трудові відносини, соціальний діалог.

Sereda O.Hr., Burnyagina Yu.M. Current issues of labor law reform in the sphere of collective bargaining regulation.

The article explores the regulation of social and labor relations through collective bargaining in the context of a market economy and the ongoing transformation of labor law in Ukraine. It establishes that the collective agreement serves as a key instrument of social partnership at the local level, allowing for the alignment of the interests of employers and employees, reduction of social tensions, and protection of workers' rights. In light of challenges related to labor law reform, martial law, and the rise of remote and hybrid work models, there is an increasing need to revise and modernize the legal regulation of collective agreements.

Within the context of the newly adopted Law of Ukraine "On Collective Agreements and Contracts" No. 2937-IX, dated February 23, 2023, the author analyzes the main legislative innovations, including the definition of a collective agreement, mechanisms of its conclusion, the possibility of new trade unions joining existing agreements, updated procedures for reconciling positions in social dialogue, and the suspension or termination of certain provisions under force majeure circumstances. It is argued that the new Law is aimed at aligning national legislation with European standards, though some of its provisions may present practical implementation challenges.

Special attention is given to the lack of a unified theoretical definition of a collective agreement in Ukrainian law and its interpretation in international legal instruments (notably ILO Conventions) and academic literature. The article highlights improved structural and substantive approaches introduced by the new Law, expanded trade union functions, greater participation of civil society organizations, and clarification of negotiation participants' rights.

The authors conclude that the collective agreement must evolve into an effective legal institution that not only formally exists but also meaningfully adapts imperative labor law norms to the conditions of individual enterprises, fostering social harmony and labor market stability. The article emphasizes the need for a state policy that encourages the conclusion of collective agreements, supports meaningful social dialogue, and enhances the legal culture of labor relations stakeholders.

Key words: collective agreement, collective contract, social partnership, labor rights protection, employee, employer, labor relations, social dialogue.

Постановка проблеми. Загальновизнано, що стан соціально-трудових відносин і рівень розвиненості їх колективно-договірного регулювання визначають ступінь забезпечення й ефективність захисту трудових прав працівників. Виходячи з цього, вивчення виникнення і протікання соціально-трудових відносин в умовах ринкової економіки, їх розвитку й удосконалення завдяки проведенню економічних реформ, віднайдення шляхів вирішення проблем колективно-договірного регламентування нині набули пріоритетного значення. Пояснюється це тим, що трудові відносини носять соціальну спрямованість і покликані задовольнити інтереси представників різних верств населення. Як влучно висловлюється І.В. Лазор, колективно-договірне регулювання праці в умовах ринкових відносин має тенденцію до розширення, оскільки забезпечує досягнення балансу між інтересами головних суб'єктів соціального партнерства – роботодавця і працівників [1, с. 252].

На сьогоднішній день колективний договір залишається найбільш поширеною формою реалізації соціального партнерства на рівні підприємств, установ та організацій. Враховуючи останні глобальні зміни, зокрема активне впровадження дистанційної, гібридної та віддаленої роботи, значення колективного договору як джерела трудового права набуває нової актуальності. У цьому контексті важливо враховувати й внутрішні процеси, які відбуваються в Україні, зокрема реформу трудового законодавства та розробку нового Трудового кодексу. Усе це ще раз підтверджує необхідність удосконалення правового механізму регулювання колективних договорів. Відтак, виникає об'єктивна потреба у поглибленому науковому аналізі цієї тематики.

Метою статті є розкриття сутності й особливостей колективного договору, виявлення основних властивостей колективно-договірного регулювання, встановлення головних проблем реформування трудового законодавства у сфері укладення колективних договорів і внесення пропозицій щодо його вдосконалення.

Стан дослідження. Теоретичні й практичні питання укладення колективних угод і договорів досліджуються у наукових працях Н.Б. Болотіної, В.С. Венедіктова, С.В. Вишновецької, Г.С. Гончарової, В.В. Жернакова, М.І. Іншина, І.В. Лазор, К.Ю. Мельника, П.Д. Пилипенка, О.І. Процев-

ського, С.О. Сільченка, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишевої, О.М. Ярошенка та ін. Напрацювання згаданих фахівців сприяли вирішенню багатьох проблем, стали підґрунтям для проведення подальших наукових досліджень. Попри це, багато чого на цей час викликає жваві дискусії, що й зумовлює актуальність порушеної теми, а її вивчення своєчасним і практично необхідним.

Виклад основного матеріалу дослідження. Приступаючи до висвітлення питання, передусім нагадаємо, що 23 лютого 2023 року Верховна Рада прийняла новий Закон України № 2937-IX «Про колективні угоди та договори» (далі – Закон), який визначає правові й організаційні засади колективно-договірного регулювання трудових, соціально-економічних відносин, узгодження інтересів сторін соціального діалогу. Згаданий Закон замінить добре відомий Закон України «Про колективні договори і угоди» від 01.07.1993 № 3356-XII [2]. Варто також вказати, що його опрацювання і ухвалення відбулося в рамках виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію. Не менш важливо й те, що метою Закону є підвищення ролі колективно-договірного регулювання трудових відносин, посилення захисту прав працівників і роботодавців, налагодження співпраці сторін соціального діалогу. Вбачається цілком виправданим визнання його євроінтеграційним. Однак, попри свою значущість, він набуде чинності через шість місяців із дня припинення чи скасування воєнного стану, крім пункту 5 розділу VI, який починає діяти з дня, наступного за днем опублікування Закону [3]. Згідно із цим пунктом Національній службі посередництва і примирення надається право приймати рішення про продовження строку дії Свідоцтва про підтвердження репрезентативності до припинення чи скасування воєнного стану та протягом шести місяців після припинення чи скасування воєнного стану.

Продовжуючи висвітлення питання, зауважимо, що колективний договір – це універсальний акт локального правового регулювання, один із нормативно-правових договорів, дослідженню якого приділена значна увага науковців. Як вказує Н.Д. Гетьманцева, саме колективний договір на сучасному етапі, продовжує вчена, повинен «крокувати» в одній шерензі з нормативно-правовими актами державного рівня, останні повинні сприяти і створювати умови для реалізації колективно-договірного регулювання, яке має бути якісним і змістовним, де відповідне місце повинно відводитися системі пільг і заохочень [4, с. 504]. Колективний договір, який виступає актом соціального партнерства на виробничому рівні, здатний не тільки забезпечити динамічний розвиток соціально-трудових відносин, але і виявити практичну перевірку ступеня їх придатності з метою ефективного регулювання трудових, соціально-економічних і виробничих відносин [5, с. 97].

Як відомо, сьогодні він розглядається як юридичний акт договірної дії, спрямований на узгодження умов праці, економічних і соціальних інтересів працівників і роботодавців. Більш того, саме він, точніше його укладання, дозволяє досягти соціального компромісу в усіх сферах застосування найманої праці. Вказане набуває неабиякого значення з огляду на те, що сьогодні, як уже було відмічено раніше, для особи при влаштуванні на роботу важливими стають створення належних умов праці, адекватна заробітна плата, охорона праці і здоров'я, їх захист. Усе перераховане, звісно, знаходить відображення в колективному договорі, оскільки він є результатом соціальної політики, а отже, як локальний нормативний акт здатен забезпечити не тільки узгодженість інтересів роботодавця і працівників стосовно умов праці, а й пристосувати імперативні норми трудового законодавства з урахуванням специфіки конкретного виробництва й соціально-економічних умов на ньому. Таким чином, його укладання виявляється, врешті-решт, вигідним усім учасникам трудових правовідносин [1, с. 132].

Не можна не згадати й того, що останнім часом колективний договір все виразніше набуває рис документа, завдання якого – служити своєрідним трудовим кодексом для працівників і роботодавця окремо взятого підприємства (установи, організації). Пояснюється це тим, що в ньому знаходять відображення головні цілі, якими, як відомо, є створення кращих умов праці, забезпечення для працівників можливості брати участь в управлінні працею, в удосконаленні винагороди за неї, підвищення матеріально-побутового рівня працівників, розширення їх соціальних прав. Як випливає з наведеного, колективний договір за своєю цільовою спрямованістю покликаний конкретизувати відносини між роботодавцем і трудовим колективам із питань економічного й соціального розвитку з урахуванням специфічних умов даного підприємства (установи, організації), досягнення соціальної злагоди й належного соціально-економічного розвитку, що, безумовно, вигідно як працівникам і роботодавцеві, так і суспільству в цілому. Таким чином, колективний договір є саме тим правовим актом локального рівня, який в змозі впорядковувати трудові, соціально-економічні та інші важливі для підприємств (установ, організацій) відносини [6, с. 138-139].

Крім вказаного, він має ще й важливе юридичне значення, оскільки виступає, як уже йшлося, важливим джерелом права. Його основні положення встановлюються не законодавцем, а зацікавленими сторонами на договірних засадах. Однак, попри значущість і велику увагу фахівців до даного виду договорів, маємо констатувати, що на цей час, на жаль, у правовій науці немає єдиного уніфікованого визначення терміна «колективний договір». Як відомо, уперше воно було використане у науковій роботі британського соціолога Беатрисою Вебб та її чоловіка професора Сіднея Вебба «Кооперативний рух у Великобританії» в 1891 році. У своїй роботі Беатриса та Сідней акцентували увагу на значенні колективних угод як визнаного методу встановлення умов праці [7, с. 132]. У свою чергу, І. О. Лосиця, досліджуючи окреслену проблему, зазначає, що колективний договір – це локальний нормативний акт, який містить комплекс нормативних положень і колективно-договірних зобов'язань, спрямованих на регулювання трудових, соціально-економічних та організаційно-управлінських відносин, що складаються на підприємствах та установах, організаціях незалежно від форм власності, господарювання та кількості працівників, які мають право юридичної особи та використовують найману працю [8, с. 12]. Вбачається за доцільне підтримати таке трактування.

Для повноти висвітлення питання спробуємо з'ясувати, як же тлумачать поняття, що розглядається, законодавці. Насамперед нагадаємо, що ще в 1949 році Міжнародною організацією праці була прийнята Конвенція «Про право на організацію та ведення колективних договорів», а незабаром, у 1951 році, – Конвенція «Про колективні договори». Відповідно до обох Конвенцій термін «колективний договір» трактувався як будь-яка письмова угода щодо умов праці та найму, яка укладається між підприємцем/групою підприємців, з однієї сторони, і з іншої сторони однією чи декількома представницькими організаціями трудящих, які відповідним чином обрані й уповноважені згідно із законодавством [9, с. 45].

Звернемося до вітчизняних актів. Так, раніше згадуваний нами Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. не містить чіткого визначення поняття «колективний договір», а лише закріплює, що він укладається на підставі чинного законодавства і прийнятих сторонами зобов'язань із метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів трудящих, власників або уповноважених ними органів [3]. Не наводить нормативної дефініції колективного договору й КЗпП України. Не є винятком й чинне трудове законодавство, у приписах якого вказано, що колективний договір має нормативний характер і є джерелом права.

Однак ситуація змінилася з прийняттям нової редакції Закону «Про колективні угоди та договори». Так, у даному акті наведено визначення категорії «колективний договір» – це письмовий нормативний документ, що укладається відповідно до цього Закону з метою регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин між роботодавцем і працівниками, їх представниками.

Не менш важливо й те, що згаданий Закон запроваджує правове регулювання низки питань, щодо яких існували законодавчі прогалини, серед них: обмеження сфери дії положень колективних договорів – на всіх працівників поширюються лише положення з питань, що за законодавством регулюються колективними договорами; дія інших положень колективного договору визначається самим колективним договором (тобто вони можуть застосовуватися виключно до членів профспілок, якщо це визначено у колективному договорі); законодавче врегулювання укладення територіальної угоди в окремій галузі; запровадження нового виду колективної угоди – галузевої угоди обмеженої дії, яка укладається в галузях, де відсутні репрезентативні суб'єкти сторін (сторони) галузевого рівня; залучення до колективних переговорів державних колегіальних органів у разі, коли умови праці в галузі регулюються їхніми рішеннями; порядок формування спільного представницького органу сторін профспілок та роботодавців.

Крім того, законодавець, розробляючи новий Закон, застосував доволі гнучкий підхід до змісту колективного договору. Зокрема, обов'язковими елементами договору визнаються: строк його дії, порядок приєднання до сторони працівників договору, здійснення контролю за виконанням його положень, захисту інформації відповідно до законодавства (у разі потреби), умови й порядок призупинення на певний строк дії окремих положень договору, перелік форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), у разі настання яких дія окремих положень договору зупиняється. Також у ньому має бути зазначена колективна угода, у сфері дії якої перебувають сторони й умови якої враховані в договорі (у разі наявності такої угоди).

У той саме час (і це, на наше переконання, є кроком вперед) положення щодо організації виробництва і праці, нормування й оплати праці, гарантій діяльності профспілкових організацій, запобігання масовому звільненню та ряд інших, що раніше визнавалися обов'язковими елементами колективних договорів, згідно з новим Законом такими не є і їх включення до тексту колективного договору віддано на розсуд сторін.

Не можна оминути й такої новели Закону, як можливість призупинення і зупинення положень колективних договорів. Так, сторони колективного договору за взаємною згодою можуть прийняти рішення про призупинення дії окремих положень колективного договору на визначений ними строк. Випадки і порядок призупинення мають передбачатися самим договором. Інша ситуація із зупинення дії окремих положень колективного договору. Відповідно до нового Закону це не потребує окремого рішення обох його сторін. Таке зупинення відбувається у разі настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) за заявою сторони, для якої ці обставини настали. Примітно, що перелік обставин повинен бути зазначений в самому колективному договорі. Про рішення сторін про призупинення колективного договору або щодо зупинення/поновлення дії окремих положень колективного договору внаслідок настання/припинення форс-мажорних обставин у тижневий строк необхідно поінформувати працівників, на яких поширюються положення цього договору, й орган, що здійснив його повідомну реєстрацію.

Крім наведеного, Закон торкнувся такого проблемного питання, як тлумачення й роз'яснення змісту колективного договору. Так, згідно з приписами Закону суб'єкти сторін колективного договору наділені правом тлумачити положення договору, роз'яснювати їх зміст, сферу дії та застосування. Слід також акцентувати на тому, що за новим Законом спірні питання, які виникають при тлумаченні положень колективного договору, вирішуються в порядку, встановленому його сторонами. Вбачається, що це також є кроком вперед.

Позитивним моментом є й те, що за новим Законом певних змін зазнає процедура проведення колективних переговорів щодо укладення колективних договорів. Зокрема, зміни торкнулися можливого складу учасників переговорного процесу. Так, до переговорів можна залучати державні колегіальні органи, якщо умови праці регулюються їх рішеннями, а до участі в консультаціях з приводу укладення колективних договорів – громадські об'єднання, мета та напрями статутної діяльності яких відповідають предмету консультацій. Крім того, для ведення колективних переговорів первинна профспілкова організація може залучати представників вищого за статусом виборного органу своєї професійної спілки.

Заслуговує на увагу й те, що новий Закон, на відміну від чинного законодавства, більш детально урегульовує порядок діяльності спільної робочої комісії, яка утворюється для ведення колективних переговорів. Так, сторонами (як правило, на паритетній основі) визначаються кількість представників кожної зі сторін у складі такої комісії і координатори. У той саме час Закон скасовує положення, що стосуються порядку проведення примирних процедур і формування примирної комісії для врегулювання розбіжностей під час ведення колективних переговорів. Як показує практика, це несе певні ризики.

Варто зупинитися ще на одному моменті. У новому Законі зазнали змін також положення щодо гарантій учасникам колективних переговорів. Так, даним актом передбачено, що такі працівники звільняються від виконання обов'язків за основним місцем роботи із збереженням заробітку лише на час їх участі в засіданнях спільної робочої комісії та визначений сторонами час для підготовки проєкту колективної угоди чи договору, внесення змін і доповнень до них, здійснення контролю за їх виконанням. Заслуговує на підтримку й така новація, як внесення сторонами підготовленого за результатами колективних переговорів проєкту колективного договору на розгляд загальних зборів (конференції) працівників для обговорення й прийняття рішення щодо його підписання.

До наведеного слід додати те, що новим Законом деталізуються процедурні моменти такого затвердження. Встановлено, що загальні збори працівників є правоможними в разі участі в них більше половини працівників роботодавця, а конференція – у разі участі не менше двох третин делегованих осіб. Рішення загальних зборів (конференції) приймаються закритим (таємним) або відкритим голосуванням більшістю голосів учасників. Також актом, що розглядається, закріплені положення стосовно того, що загальні збори (конференція) можуть бути проведені в онлайн форматі за допомогою технічних засобів зв'язку. Не менш важливо й те, що Закон передбачив можливість приєднатися до сторони працівників колективного договору. Згідно з приписами зробити це

можуть профспілки, які мають статус первинних, що представляють інтереси працівників цього роботодавця й легалізовані (зареєстровані) уже після укладення договору.

Заслуговують на підтримку й приписи Закону, відповідно до яких роботодавець зобов'язаний сприяти створенню належних умов для діяльності на підприємстві первинних профспілкових організацій і надавати їм приміщення, інші матеріальні і технічні засоби в порядку й на умовах, передбачених колективним договором. Якщо для ведення колективних переговорів профспілками утворено спільний представницький орган, то приміщення, інші матеріальні і технічні засоби надаються лише для їх спільного використання. У разі відсутності на підприємстві колективного договору або неутворення спільного представницького органу профспілок забезпечення первинних профспілкових організацій приміщеннями й іншими матеріальними і технічними засобами здійснюється шляхом їх надання для спільного використання первинними профспілковими організаціями в порядку й на умовах, встановлених укладеними між первинними профспілковими організаціями й роботодавцем окремими письмовими угодами.

Не обійшов увагою законодавець і положень щодо відрахування профспілкам відсотка фонду оплати праці. Так, їх розмір не зазнав жодних змін і становитиме (як і нині) не менш ніж 0,3 відсотка фонду оплати праці. Проте Закон розширює призначення таких відрахувань – вони використовуватимуться для проведення будь-яких передбачених колективними договорами й угодами заходів. Щоправда, законодавство обмежує призначення цих відрахувань виключно культурно-масовою, фізкультурною й оздоровчою роботою, що, звісно, викликає ряд практичних непорозумінь. Варто додати, що в разі існування на підприємстві декількох первинних профспілкових організацій за Законом кошти відраховуються пропорційно до кількості їх членів із працівників, які перебувають у трудових відносинах із цим роботодавцем, якщо інше не передбачено колективним договором. Вбачається, що такий підхід є виправданим, оскільки нарахування із заробітної плати відбуваються автоматично, на цей процес ніхто не впливає.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що така форма колективно-договірного регулювання правовідносин, як укладання колективних договорів дає роботодавцеві, трудовому колективу, їх представникам цілком реальну можливість ґрунтовно і плідно вирішувати будь-які питання, пов'язані з управлінням процесу праці, його локальним регламентуванням. Проте результати вивчення даного виду договорів у промисловості України за період 2019–2024 рр. свідчать, що надані чинним законодавством працівникам і роботодавцям права у сфері колективно-договірних правовідносин на практиці використовуються доволі невеликою мірою: підприємства часто обмежуються тим, що просто включають до таких договорів норми законодавства й підзаконних актів, перетворюючи їх на чисто інформаційний документ.

Крім того, вважаємо, що договірне регулювання, засноване на соціальному діалозі, має сприяти збільшенню кількості укладених колективних договорів, тому сучасні реалії потребують розроблення цілої системи заходів, спрямованих на стимулювання сторін до укладення колективних договорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лазор І.В. Колективний договір як локальне джерело трудового права: роль і значення у сучасних умовах. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*: зб. наук. пр. Луганськ: Східноукр. нац. ун-т, 2012. № 23. С. 131–138.
2. Про колективні договори і угоди : Закон України від 01.07.1993 № 3356-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text (дата звернення 28.05.2025).
3. Про колективні угоди та договори: Закон України від 23.02.2023 № 2937-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2937-20#Text (дата звернення 28.05.2025).
4. Гетьманцева Н.Д. Особливості правового регулювання трудових відносин: монографія. Чернівці: Технодрук, 2015. 592 с.
5. Храбатин О. Колективний договір як акт забезпечення інтересів працівників підприємства, установи, організації. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 11. С. 94–97.
6. Швайковська В.М. Локальне нормативно-правове регулювання праці в умовах ринкової економіки: дис. … канд. юрид. наук: Харків, 2007. 191 с.
7. Прокопенко В.І. Трудове право: курс лекцій: для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1996. 224 с.

8. Лосиця І.О. Колективний договір в умовах переходу до ринкової економіки: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 1997. 18 с.
9. Трудове право України у запитаннях і відповідях: навч.-довід. посібник. Харків: Одіссей, 2008. 664 с.

УКД 342.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.29

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ

Слободян І.Ю.,
старший викладач кафедри права та гуманітарних дисциплін Івано-Франківської філії Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
ORCID: 0000-0001-8217-2997

Роман В.П.,
кандидат юридичних наук, старший викладач Карпатського фахового коледжу Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
ORCID: 0009-0006-9882-3655

Слободян І.Ю., Роман В.П. Окремі аспекти відповідальності у трудовому праві.

У статті проведено аналіз окремих аспектів відповідальності у трудовому праві, що дозволило виокремити кілька ключових ознак, які висвітлюють особливості відповідальності в трудовому праві, зокрема її функції, форми та підстави (умови). Зазначається, що відповідальність у трудовому праві має кілька функцій, серед яких каральна, захисна та попереджувальна. Звертається увага, що кожна з функцій виконує свої специфічні завдання в трудових відносинах, зокрема матеріальна виконує компенсацію завданих збитків, тоді як дисциплінарна має за мету покарання за порушення трудових обов'язків. Таке розмежування дозволяє зрозуміти, що одна з форм відповідальності має компенсаційну функцію, а інша – виховну, заохочуючи працівників до належного виконання трудових обов'язків. Зазначено, що відповідальність у трудовому праві полягає, в перш за все, в межах відносин між працівником і роботодавцем, а не між працівником та державою. Наведене дозволяє зосередитися на внутрішніх механізмах та законодавчих нормах, які визначають права і обов'язки сторін. Підкреслюється, що державні органи не завжди є основними суб'єктами при розгляді питання щодо відповідальності у трудовому праві. Висвітлюється важливість колективного договору та соціального діалогу, які надають додаткові можливості для врегулювання трудових відносин і відповідальності. Звертається увага на специфіку регулювання трудових відносин та соціального діалогу, а також дисциплінарної відповідальності в контексті трудового права, яка має додаткову складність, адже порушення можуть не лише стосуватися правових норм, а й етичних вимог, які є частиною трудових обов'язків працівників. Зазначено, що дисциплінарна відповідальності має більше виховну роль, допомагаючи формувати належну трудову дисципліну серед працівників. З'ясовано, що одним із ключових викликів залишається забезпечення балансу інтересів працівників і роботодавців, що передбачає не лише застосування санкцій за порушення, а й створення умов для запобігання порушенням. Вважається, що формування справедливого та прозорого механізму трудового законодавства слід удосконалювати шляхом посилення захисту прав працівників та підвищення відповідальності роботодавців.

Ключові слова: відповідальність, трудове право, працівник, роботодавець, правовідносинни, функції, правове регулювання.

Slobodian I.Yu., Roman V.P. Certain aspects of liability in labor law.

The article analyzes individual aspects of liability in labor law, which allowed us to identify several key aspects that highlight the features of liability in labor law, in particular its functions, forms and

grounds (conditions). It is noted that liability in labor law has several functions, including punitive, protective and preventive. It is noted that each of the functions performs its specific tasks in labor relations, in particular, material performs compensation for damages caused, while disciplinary is aimed at punishing for violation of labor duties. Such a distinction allows us to understand that one of the forms of liability has a compensatory function, and the other - educational, encouraging employees to properly perform their labor duties. It is noted that liability in labor law lies, first of all, within the framework of the relationship between the employee and the employer, and not between the employee and the state. The above allows us to focus on the internal mechanisms and legislative norms that determine the rights and obligations of the parties. It is emphasized that state bodies are not always the main actors when considering the issue of liability in labor law. The importance of a collective agreement and social dialogue is highlighted, which provide additional opportunities for regulating labor relations and liability. Attention is drawn to the specifics of regulating labor relations and social dialogue, as well as disciplinary liability in the context of labor law, which has additional complexity, since violations may relate not only to legal norms, but also to ethical requirements that are part of the labor duties of employees. It is noted that disciplinary liability has a more educational role, helping to form proper labor discipline among employees. It is found that one of the key challenges remains ensuring a balance of interests between employees and employers, which involves not only the application of sanctions for violations, but also the creation of conditions for preventing violations. It is believed that the formation of a fair and transparent mechanism of labor legislation should be improved by strengthening the protection of employees' rights and increasing the responsibility of employers.

Key words: responsibility, labor law, employee, employer, legal relations, functions, legal regulation.

Постановка проблеми. Відповідальність у трудовому праві є важливою складовою регулювання трудових відносин між роботодавцем і працівниками, адже є межі та наслідки порушення трудових обов'язків. Це не лише засіб захисту прав та інтересів сторін, а й важливий інструмент забезпечення ефективності та стабільності трудових відносин, особливо в контексті сучасних законодавчих змін, економічної та соціальної трансформації, нових тенденцій розвитку трудових відносин, в тому числі у сфері дистанційної роботи, її гнучкого графіку тощо.

Мета дослідження наукової статті полягає в комплексному обґрунтуванні та аналізі особливостей відповідальності у теорії трудового права України**.**

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи особливості відповідальності в трудовому праві, варто досліджувати їх у такому важливому питанні, як її функції. Зазвичай основними для юридичної відповідальності вважають: каральну (запобіжну); захисну (відновлювальну); попереджувальну функції (виховну).

На думку О.І. Процевського, метою усіх видів юридичної відповідальності є охорона правопорядку за допомогою мір державного примусу. Ця мета, в залежності від характеру правопорушень і їх наслідків, досягається або примусовим відновленням порушених прав і припиненням протиправного становища, або покаранням правопорушника, або поєднання того і другого [6, с. 14]. Досягнення цієї мети здійснюється через функції юридичної відповідальності, які обумовлені її соціальною природою і юридичними особливостями, що проявляються в реакції держави на правопорушення [8, с. 18].

Н.М. Хуторян вважає, що правова відповідальність у трудовому праві поділяється на два види: а) дисциплінарні стягнення; б) заходи дисциплінарного впливу [9, с. 431]. У новому тлумачному словнику української мови йдеться про те, що підстави розкриття поняття відповідальність, як і поняття свобода, воля, можливість, необхідність тощо треба шукати у свідомості особи, у її психологічному стані. Швидше за все, відповідальність слід розглядати як внутрішній обов'язок особи, що склався у психологічній, моральній сфері його свідомості, як визнання і признання вини особою в своїх вчинках, відчуття вини і невідвертість відповідної реакції з боку іншої сторони [4, с. 317-318], наприклад, роботодавця або держави. На нашу думку, працівники зобов'язані дотримуватися вказівок не роботодавця, а правил внутрішнього трудового розпорядку, які мають бути об'єктивні та затверджені зборами трудового колективу, адже безпосередньо роботодавець не має повноважень застосовувати примус чи покарання.

На думку О.І. Процевського, якщо свобода як і час є буття людини, якщо суспільне буття визначає суспільну свідомість, то свобода детермінується соціальними і природними умовами життя людини, в межах яких цій людині потрібно працювати. Тому, за Конституцією України кож-

на людина має свободу трудової діяльності. Уклавши трудовий договір з роботодавцем, людина набуває можливості проявити свої інтелектуальні і фізичні здібності по створенню матеріальних і духовних цінностей. При цьому слід пам'ятати, що тільки праця без примусу приносить задоволення людині. Але у логічному силогізмі є і друге посилання – «немає свободи без відповідальності, як відповідальності без свободи». Тому не можна розуміти свободу без відповідальності за свої дії та вчинки, що порушують правові норми і принципи, що історично складаються у процесі трудової діяльності. Саме тому відповідальність має іти поруч зі свободою, особливо в трудових відносинах, завдяки яким людина своєю працею створює матеріальні і духовні цінності для себе і всього суспільства, в якому вона існує як жива істота [6, с. 15-16].

Аналізуючи види відповідальності в трудовому праві зазначимо, що матеріальна та дисциплінарна відповідальність хоч і мають єдину мету, яка лежить в основі відповідальності, однак порядок застосування дисциплінарних стягнень має ряд відмінностей від порядку застосування загальної відповідальності. Окремо зазначимо, що очевидним є розмежування основних видів обов'язків суб'єктів трудових відносин – дисциплінарної та матеріальної. Кожен із них має певні функції, принципи, послідовність встановлення та реалізації, тому вони мають більше відмінностей, ніж загальних атрибутів. Дисциплінарна відповідальність і матеріальна відповідальність поділяються на підвиди за різними критеріями (дисциплінарна відповідальність - поділяється на загальну відповідальність і спеціальну відповідальність; матеріальна відповідальність - поділяється на індивідуальну відповідальність і колективну відповідальність; комплексна відповідальність і обмежена відповідальність тощо).

Як відомо, матеріальна відповідальність і дисциплінарна відповідальність мають багато істотних відмінностей одна від одної, при цьому не всі функції відповідальності можуть однаково існувати в обох. Зокрема, якщо вони майже в рівній мірі виконують охоронну і превентивну функції, то матеріальна відповідальність має очевидну компенсаційну функцію, тоді як дисциплінарна, власне, не в змозі цю функцію виконати. У свою чергу, метою матеріальної відповідальності не може бути покарання, яке частково властиве дисциплінарній відповідальності [3, с. 244].

Отож, специфіку відповідальності у трудовому праві можна вбачати у тому що:

- суб'єкти відносин у сфері праці несуть відповідальність перш за все не перед державою, а один перед одним. Ані сама держава, ані її органи не є суб'єктами відповідальності у трудовому праві;
- різноманіття відносин у трудовому праві і складність їх регулювання фактично унеможливлюють існування єдиної відповідальності. Крім дисциплінарної і матеріальної відповідальності суб'єктів трудових правовідносин (що поділяються на підвиди), у цій галузі діє відповідальність суб'єктів колективно-договірних відносин і соціального діалогу (статті 18, 19 Закону України «Про колективні договори і угоди»; ст. 19 Закону України «Про соціальний діалог»);
- дисциплінарна відповідальність не є основою формування самостійного інституту трудового права, а інститут матеріальної відповідальності захисною функцією трудового права;
- підстава дисциплінарної відповідальності певних категорій працівників, як протиправна поведінка містить порушення не тільки суто правових норм, а й правил етичної поведінки, що є складовими їхньої трудової функції;
- порядок притягнення до відповідальності у трудовому праві визначається не процесуальним законодавством, а нормами трудового права (законодавством і підзаконними актами, що регулюють спеціальну дисциплінарну відповідальність в окремих галузях економіки або сферах діяльності);
- складний порядок притягнення до відповідальності у вигляді звільнення з ініціативи роботодавця має відповідати міжнародному стандарту, визначеному Конвенцією № 158 Міжнародної організації праці 1982 року про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця (ратифікована Україною 4 лютого 1994 р.).
- у матеріальній відповідальності існує механізм добровільного відшкодування завданої шкоди, тоді як дисциплінарна відповідальність виключає ініціативу працівника [7].

Водночас існують також погляди, що юридична відповідальність може бути лише позитивною і є цінною юридичною властивістю суб'єкта права. Протилежністю юридичної відповідальності є юридична безвідповідальність суб'єктів права [1, с. 90].

Аргументація вчених, які не сприймають цю концепцію, конкретна і зрозуміла: позитивним аспектом відповідальності є морально-етичне розуміння соціальної відповідальності. Мораль і

право – це дві окремі системи нормативного регулювання суспільних процесів, незалежні одна від одної, кожна з яких містить свої норми та норми щодо відповідальності та протиправної поведінки.

У межах соціологічного підходу можна припустити, що якщо суб'єкт трудових правовідносин завдає матеріальних збитків і добровільно їх відшкодовує, то він все одно перебуває в межах позитивної відповідальності. Тільки в межах цього підходу будь-яка примусова форма реалізації відповідальності передбачає перехід на негативний рівень відповідальності. У трудовому праві матеріальна відповідальність буває негативною і позитивною, а дисциплінарна – лише негативною.

В цілому така теоретична конструкція видається логічною, але вона заснована на вузькому розумінні як підстав організаційної відповідальності, так і її реалізації. Видається, що при бажанні в обґрунтування необхідності виокремлення організаційної відповідальності у трудовому праві можна покласти аргументи іншого рівня і змісту.

По-перше, для її формування створено юридичні передумови у вигляді підстав припинення трудових правовідносин (розірвання трудового договору) з ініціативи роботодавця за правопорушення, які мають негативні наслідки для працівника, але не належать до дисциплінарних стягнень.

По-друге, пропонується прив'язати можливість розмежування організаційних обов'язків до структури трудових відносин, в яких прийнято розрізняти особисті, майнові та організаційні елементи. Якщо застосування дисциплінарних стягнень спрямоване на фізичних осіб, а матеріальна відповідальність полягає в захисті чи відновленні майнових інтересів суб'єкта трудових правовідносин, то за логікою об'єктом певних обов'язків у сфері праці повинні бути й організаційні елементи трудових правовідносин.

По-третє, протиправна поведінка винного працівника не є дисциплінарним проступком, наслідки якого перешкоджають нормальній організації праці. Вони неминуче призводять до заходів, що містять несприятливі організаційні наслідки для порушника, наприклад усунення обов'язків відповідної посади шляхом звільнення або переведення на іншу роботу, не пов'язану з виконанням відповідних функцій. Наприклад, аморальний проступок особи, яка виконує виховні функції, унеможливлює подальше перебування її на посаді викладача, вихователя, майстра виробничого навчання і т. д.

Організаційну відповідальність слід відрізняти від наслідків організаційного характеру, що виникають внаслідок юридичних фактів, не пов'язаних з проступками працівників. Деякі з них можуть ґрунтуватися на праві роботодавця обирати форми господарської діяльності, не заборонені законодавством, у тому числі на основі найманої праці. Основні з цих підстав викладені в частині 1 статті 40 КЗпП України передбачено зміни в організації виробництва і праці, у тому числі ліквідацію, реорганізацію, банкрутство або перепрофілювання підприємств, установ, організацій, скорочення чисельності працівників або службовців [2].

До несприятливих для працівника наслідків організаційного характеру можна віднести й широке коло потенційних підстав для звільнення у разі порушення встановлених правил прийняття на роботу, зазначення про яке міститься у ст. 7 КЗпП України, і конкретний його прояв – перебування, всупереч вимогам Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», у безпосередньому підпорядкуванні у близької особи (п. 4 ст. 41 КЗпП України).

Варто підкреслити, що структура системи трудової дисципліни чітко відображає специфіку трудових обов'язків. Назва закладу відображає його соціальне призначення та складає його юридичну сутність: забезпечення законності та правопорядку у сфері праці та, зокрема, створення належних умов праці для кожного працівника. Відповідно до частини першої статті 140 КЗпП України трудова дисципліна на підприємствах, в установах і організаціях гарантується створенням необхідних організаційних і економічних умов для нормальної високопродуктивної праці, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання і заохочення до серйозної праці.

Насамперед, правопорядок у сфері праці будується на позитивній основі: усім працівникам мають бути забезпечені належні умови праці та гідна оплата праці. Негативні наслідки у тому числі в рамках юридичної відповідальності є винятками і стосуються лише окремих працівників. Частина 2 ст. 140 КЗпП України містить дуже чіткий припис: заходи дисциплінарного і громадського впливу застосовуються лише до окремих несумлінних працівників і тільки в необхідних випадках.

Заслуговує на увагу й питання дискреційних повноважень роботодавця в механізмі трудової відповідальності. При аналізі цього питання слід зазначити, що роботодавці мають різний ступінь свободи щодо механізмів дисциплінарної та матеріальної відповідальності. Якщо роботодавець фактично вільний вирішувати, чи доцільно застосовувати дисциплінарні стягнення, тоді керівник (а не власник) зобов'язаний притягнути до відповідальності працівників, які заподіяли матеріальну шкоду. Одним із основних завдань найманого менеджера є створення умов для ефективного використання, збереження та розвитку майна власника продукції. Наразі в чинному законодавстві про працю в Україні існують неузгодженості щодо створення умов для свободи дій роботодавців. З одного боку, положення ст. 140 чинного КЗпП України надає роботодавцю можливість не стільки покарати працівника, скільки переконати та виховувати його. З іншого боку, якщо роботодавець вирішить покарати особу, яка порушує трудову дисципліну, він фактично не матиме жодних шансів забезпечити виконання положень трудової дисципліни. З ст. 149 КЗпП: «При обранні виду покарання власник або уповноважений ним орган зобов'язаний врахувати тяжкість вчиненого злочину та завдану ним шкоду, обставини вчинення злочину та місце роботи працівника». За умовами ст. 147 КЗпП України передбачено лише два дисциплінарних стягнення – відрахування або звільнення, тому говорити про якісь варіанти окремого стягнення мабуть неможливо [5].

У свою чергу, матеріальна відповідальність ґрунтується на заподіяні матеріальної шкоди, від розміру якої залежить розмір відшкодування. Так, наприклад, відсторонення спортсмена. За період відсторонення спортсмени зазвичай втрачають свою фізичну форму та погіршується репутація, що позначається на їхній спортивній кар'єрі, моральному та психічному стані тощо. На нашу думку, відсторонення містить явно каральний характер, який впроваджується не через законодавство, а через внутрішню волю спортивних організацій та їхніх асоціацій.

Окрім наведеного вважаємо, що на законодавчому рівні доцільно виправити й недоліки щодо звільнення за прогул. Справа в тім, що ані у ст. 40 чинного Кодексу законів про працю, ані в іншому акті рівня закону якраз і не надається однозначного розуміння щодо визначення «прогулу». Культура правотворення зумовлює вимоги до нормативного акта рівня закону: його текст має бути найвищої якості. На жаль, цього не можна сказати про п. 4 ст. 40 КЗпП України. Визначення «прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня)» можна трактувати щонайменше двояко: відсутність протягом трьох годин слід розуміти як різновид прогулу, або пов'язувати її з початком речення ч. 1 ст. 40: «Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір можуть бути розірвані лише у випадках:.», і тоді прогул та відсутність на роботі більше трьох годин стають різними підставами звільнення.

Визначення поняття прогулу, яким зазвичай керуються на практиці, міститься у п. 24 Постанови Пленуму ВСУ № 9 від 6 листопада 1992 р. «Про практику розгляду судами трудових спорів»: «При розгляді позовів про поновлення на роботі осіб, звільнених за п. 4 ст. 40 КЗпП України, суди повинні виходити з того, що передбаченим цією нормою закону прогулом визнається відсутність працівника на роботі як протягом усього робочого дня, так і більше трьох годин безперервно або сумарно протягом робочого дня без поважних причин (наприклад, самовільне використання без погодження з власником або уповноваженим ним органом днів відгулів, чергової відпустки, залишення роботи до закінчення строку трудового договору чи строку, який працівник зобов'язаний пропрацювати.

Висновки. Дослідивши окремі аспекти трудової відповідальності слід дійти висновку про важливість інструментів регулювання трудових відносин, які спрямовані на забезпечення дотримання прав та обов'язків як працівників, так і роботодавців. Відповідальність у сфері трудового права є комплексною і включає дисциплінарну, матеріальну, а в окремих випадках адміністративну та кримінальну відповідальність.

Аналіз нормативно-правових актів свідчить про необхідність вдосконалення законодавчих норм, що регулюють питання трудової відповідальності. Зокрема, необхідно уточнити межі матеріальної відповідальності працівників, встановити дієві механізми притягнення роботодавців до відповідальності за порушення трудових прав працівників, усунути колізії між нормами трудового, цивільного та адміністративного права.

Одним із ключових викликів залишається забезпечення балансу інтересів працівників і роботодавців, що передбачає не лише застосування санкцій за порушення, а й створення умов для запобігання порушенням. Важливу роль у цьому відіграють превентивні заходи, ефективні механізми вирішення трудових спорів та підвищення правової грамотності всіх учасників трудових

відносин. Тому удосконалення нормативно-правового регулювання матеріально-правової відповідальності у трудовому праві слід розвивати в напрямку посилення захисту прав працівників, підвищення відповідальності роботодавців, формування справедливого та прозорого механізму трудового законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жорнокуй В.Г. Юридична відповідальність: сім доктринальних підходів до розуміння сутності. Право і безпека – Law and Safety. 2024. No 1 (92). С. 90–100.
2. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08/page (дата звернення: 16.04.2025).
3. Мацько М.А. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору і майнова цивільно-правова відповідальність: науково-практичні підходи з огляду на захисну та виробничу функції трудового права. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Юридичні науки. 2017. Вип. 5. С. 243–256.
4. Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. К.: «Аконіт», 2005. Т. 2. 898 с.
5. Ротань В.Г. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. 16-е видання, доповнене і перероблене. К.: Правова єдність, 2015. 598 с.
6. Процевський О.І. Особливості юридичної відповідальності у сфері трудового права. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право». Випуск 21. 2014. С. 13–25.
7. Тацій В.Я., Гетьман А.П., Борисова В.І. Проблеми правової відповідальності. Монографія. Х.: Право, 2014. 345 с.
8. Форманюк В.В. Правові засоби забезпечення трудової дисципліни: автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: спец. 12.00.05. Одеса, 2011. 23 с.
9. Хуторян Н.М. Юридична енциклопедія. Т. 1. С. 431.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.30

ПОНЯТТЯ «СЕРЕДОВИЩЕ ПРАЦІ»: СВІТОГЛЯДНА ЗМІНА НОРМАТИВНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

Станішевська О.С.,
аспірантка кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0009-0000-5147-1003
e-mail: stanishevska.oksana@gmail.com

Станішевська О.С. Поняття «середовище праці»: світоглядна зміна нормативної визначеності.

У статті досліджується питання термінологічної визначеності поняття «середовище праці» в національному законодавстві, крізь призму міжнародного досвіду та трудових стандартів. Відзначається, що в чинному трудовому законодавстві поняття середовище праці або робоче середовище не закріплені, їх зміст охоплюється низкою норм, які регулюють умови праці, охорону праці та безпеку на робочому місці. Акцентовано увагу, що в європейському законодавстві та науці широко використовується сталий англомовний термін «working environment», який визначає комплекс умов, у яких працівник виконує свої трудові обов'язки. Окреслені основні підходи при визначенні та застосуванні терміну «середовище праці» у міжнародному законодавстві та внутрішніх документах Міжнародної організації праці. Наголошується, що термінологічна узгодженість сприятиме адаптації національного законодавства до acquis ЄС. Відзначається, що у національних законодавствах окремих країн Європейського Союзу застосовується комплексний підхід до визначення середовища праці та його правового регулювання, який не зводиться лише до норм безпеки у виробництві. Розглядаються теоретичні та практичні аспекти, що обумовлюють потребу унормування поняття «середовища праці» на сучасному етапі розвитку трудових відносин, включаючи еволюцію розуміння термінів «виробниче середовище», «умови праці», «охорона праці». Акцентовано увагу на важливості його впровадження в національну доктрину трудового права та використанні у суміжних галузях права. Робиться висновок про те, що поняття «середовище праці» є самостійним та комплексним, його унормування дозволить переглянути існуючі підходи у регулюванні безпеки та зоров'я на роботі, охопити нові форми трудових відносин. Зауважується, що термін «робоче середовище», який міститься в законопроєктах, охоплює значно вужчий спектр трудових відносин та не є коректним. Запропоновано авторське визначення терміну «середовище праці» для його законодавчого унормування.

Ключові слова: середовище праці, безпека праці, трансформація трудових відносин, умови праці, Міжнародна організація праці, конвенції, директиви.

Stanishevskaya O.S. The concept of «working environment»: a worldview change in normative certainty.

The article examines the issue of terminological certainty of the concept of 'working environment' in national legislation through the prism of international experience and labour standards. It is noted that the current labour legislation does not define the concept of working environment or working environment, and their content is covered by a number of provisions regulating working conditions, labour protection and safety in the workplace. The author emphasises that European legislation and science widely use the stable English-language term 'working environment', which defines a set of conditions in which an employee performs his/her work duties. The author outlines the main approaches to the definition and application of the term 'working environment' in international legislation and internal documents of the International Labour Organization. It is emphasised that terminological consistency will facilitate the adaptation of national legislation to the EU acquis. It is noted that the national legislation of certain EU

countries applies a comprehensive approach to the definition of the working environment and its legal regulation, which is not limited to occupational safety standards. The author examines the theoretical and practical aspects which determine the need to regulate the concept of 'working environment' at the current stage of development of labour relations, including the evolution of understanding of the terms 'production environment', 'working conditions', 'labour protection'. The author emphasises the importance of its introduction into the national labour law doctrine and its use in related branches of law. It is concluded that the concept of 'working environment' is independent and comprehensive, and its regulation will allow revising the existing approaches to regulating safety and health at work and covering new forms of labour relations. It is noted that the term 'working environment' contained in the draft laws covers a much narrower range of labour relations and is not correct. The author offers her own definition of the term 'working environment' for its legislative regulation.

Key words: working environment, labour safety, transformation of labour relations, working conditions, International Labour Organization, conventions, directives.

Постановка проблеми. Через вплив цифровізації та впровадження новітніх технологій, штучного інтелекту, з'являються нові професії та змінюються підходи в управлінні та організації праці. Середовище праці невпинно трансформує та виходить за межі виробництва, традиційне уявлення про робоче місце змінюється. В національній доктрині трудового права використовуються сталі правові конструкції, як то «виробниче середовище» або «умови праці», які сьогодні вже не охоплюють всіх аспектів реалізації працівником своєї трудової функції. В міжнародному праві та науці широко використовується сталий англомовний термін «working environment», що охоплює широкий спектр факторів, які впливають на продуктивність, безпеку, здоров'я та добробут працівників. МОП безпечне та здорове середовище праці визнало основним принципом у світі праці. Правове регулювання середовища праці має відповідати умовам та викликам сьогодення. Отже, назріла необхідність комплексного вивчення поняття «середовище праці» та зміні застарілих правових конструкцій.

Стан опрацювання проблематики. Сьогодні у доктрині трудового права відсутні наукові розвідки, присвячені еволюції нормативної-правої визначеності поняття «середовище праці». Дослідження українських науковців: Л. Амелічевої, С. Венедіктова, С. Волошиної, Л. Гаращенко, З. Козак, О. Лакізи, О. Процевського, О. Рим, Я. Сімутіної, Г. Тавітса, Л. Туль, Г. Чанишевої, О. Шрамка, О. Яковлева розкривають тему права людини на належні безпечні і здорові умови праці, охоплюючи окремі аспекти трансформації робочого місця та середовища праці. Ці наукові праці є важливим підгрунтям для подальших сучасних досліджень середовища праці, його впливу на працівників, захисту прав людини на безпечне і здорове робоче середовище у світлі міжнародних трудових стандартів.

Мета статті: дослідити термінологічну визначеність поняття «середовище праці» крізь призму міжнародного досвіду та трудових стандартів. Обґрунтувати необхідність закріплення даного поняття в національній доктрині трудового права.

Виклад основного матеріалу.

Вступ до проблеми. Сучасний світ праці постійно стикається з новими викликами, що впливають на розуміння та правове регулювання середовища праці. Тому сприяють розвиток інновацій у виробництві та промисловості, впровадження новітніх технологій та штучного інтелекту, цифровізація. Використання гнучких форм організації праці та поява нових професій змінюють розуміння традиційного робочого місця і зміщують фокус за межі фізичного простору.

В міжнародному праві та науці широко використовується сталий англомовний термін «working environment», що визначає комплекс умов, у яких працівник виконує свої трудові обов'язки. Він охоплює не лише фізичні й технічні аспекти робочого місця, а також організаційні, соціальні та психологічні фактори, що впливають на здоров'я та безпеку працівників, їх добробут, а також на продуктивність праці. Якщо звернутись до його перекладу, то в залежності від контексту використання, можливі декілька варіантів: «робоче середовище», «середовище роботи» або «середовище праці». Нажаль, дослівний переклад не завжди передає сутність інтегрованого поняття, через що понятійно-категоріальний апарат у трудовому праві України залишається недосконалим.

Наразі, в чинному трудовому законодавстві, поняття середовище праці або робоче середовище не закріплені, їх зміст охоплюється низкою норм, що регулюють умови праці, охорону праці та безпеку на робочому місці. Водночас, на доктринальному рівні досліджується багато різних «се-

редовище», як то соціальне, освітнє, наукове, навколишнє, інформаційне та інші. З огляду на те, що поняття «праця», на відміну від поняття «робота», є більш загальним та таким, що властиве тільки людині (фізична, розумова або творча), у дослідженні автором буде використовуватись термін «середовище праці», як найбільш вдалий.

Середовище праці в актах МОП

Міжнародна організація праці (МОП) відіграє ключову роль у формуванні трудових стандартів та принципів щодо забезпечення безпечного середовища праці на глобальному рівні. Термін «working environment» знаходить своє відображення в більшості внутрішніх та зовнішніх документах організації, що стосуються безпеки та гігієни праці. Звісно, відсутність прямої норми, що надає визначення терміну, не сприяє уніфікованості поняття. Історія розвитку демонструє поступове розширення розуміння терміну середовище праці.

На початковому етапі діяльності МОП основна увага була зосереджена на питаннях фізичної безпеки, регулюванні робочого часу, захисті окремих категорій працівників (жінок та дітей), встановленні мінімального віку для прийняття на роботу тощо. Конвенцією № 155 про безпеку та здоров'я на роботі (1981 р.) визначені загальні принципи національної політики у сфері безпеки та гігієни праці та середовища праці, наголошено на необхідності запобігання нещасним випадкам та пошкодженням здоров'я, що виникають у процесі праці. Конвенція про служби безпеки та гігієни праці № 161 (1985 р.) та Рекомендація, що її супроводжує, визначають роль служб гігієни праці, включаючи адаптацію роботи до здібностей працівників, з метою сприяння оптимальному фізичному та психічному здоров'ю на робочому місці. Також, створено ряд окремих стандартів для середовища праці зі специфічними ризиками. Наприклад, Конвенцією № 170 про хімічні речовини (1990 р.) роботодавців зобов'язано створювати умови, за яких середовище праці не буде містити небезпечних хімічних речовин, здатних завдати шкоди здоров'ю працівників.

З розвитком суспільних відносин у сфері праці та переосмисленням середовища праці, усе це стало включати ще більш широке коло питань, зокрема ергономіку, психосоціальні ризики, запобігання насильству та домаганням на робочому місці. Це відображено у Конвенції № 190 про насильство та домагання у світі праці (2019 р.) та Рекомендації № 206 до неї. У Рекомендації № 202 про умови праці інвалідів наголошується на необхідності створення доступного та інклюзивного середовища праці для людей з обмеженими можливостями.

Відзначимо, що у 2022 році на 110-й сесії Міжнародної конференції праці саме безпечне та здорове середовище праці (a safe and healthy working environment) визнано основним принципом у світі праці, відповідні зміни внесені до Декларації МОП основних принципів та прав у світі праці (1998 р.). Також, змінено Декларацію МОП про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації (2008 р.) та Глобальний пакт про робочі місця (2009 р.). Конвенції № 155 про безпеку та гігієну праці (1981 р.) та № 187 про основи, що сприяють безпеці й гігієні праці (2006 р.) визнано основними, які утворюють орієнтир для створення безпечного та здорового середовища праці.

Наразі, Україна ратифікувала лише Конвенцію № 155 (Закон України № 3988-VI від 02.11.2011 р.) [1, 2]. Через відсутність достатніх досліджень терміну «середовище праці», в офіційному перекладі тексту Конвенції термін «working environment» наведено як «виробниче середовище», що є дослівним перекладом і, як наслідок, значно звужує зміст терміну.

Україна поки не ратифікувала Конвенцію МОП № 187 про основи, які сприяють БГП, і відповідна Рекомендація № 197, це має негативний вплив на нормативне оновлення правових актів щодо безпеки та здоров'я працівників. Погоджуємось з думкою С. Венедіктова, який підкреслив, що «ратифіковані Україною конвенції МОП, будучи вже перевіреними на практиці та уніфікованими нормами, виступають надійним фундаментом для формування та розвитку національного трудового права. У свою чергу, неухильне дотримання взятих на себе зобов'язань за даними конвенціями МОП, а також подальша ратифікація сучасних конвенцій, крім сприяння ефективній реалізації трудових правовідносин, також позитивно впливають на міжнародний імідж України, як соціально орієнтованої держави» [3, 18–23].

Середовище праці в актах ЄС

Враховуючи євроінтеграційний вектор розвитку, не менш важливою для національного трудового законодавства є імплементація європейських стандартів, зокрема, aquis communautaire у сфері безпеки та гігієни праці (БГП). Охорона здоров'я та безпека на робочому місці належать до найбільш пріоритетних сфер правового регулювання у Європейському Союзі. Процес правового

забезпечення здорових та безпечних умов праці, що розпочався ще у 1980-х рр., триває і сьогодні як важлива складова соціальної політики ЄС. Зокрема, такий важливий правовий акт ЄС, як Європейська опора соціальних прав наголошує, що працівники мають право на високий рівень захисту свого здоров'я та безпеку на виробництві, а також право на робоче середовище, яке адаптоване до їхніх професійних потреб та яке дозволяє їм подовжити присутність на ринку праці. Про право кожного працівника на здорові, безпечні та гідні умови праці читаємо у ст. 31 Хартії основоположних прав ЄС [4, с. 406].

Термін середовище праці згадуються як у первинних, так і вторинних правових документах ЄС, але, як і багато інших термінів, не мають свого прямого визначення. Сучасне розуміння охорони здоров'я та безпеки на робочому місці має обов'язково охоплювати фізичні, психологічні та інші чинники, що здатні впливати на здоров'я та безпеку працівника в його середовищі праці. Термін «середовище праці» набув центрального значення завдяки введенню нової статті 118А до Римського договору Єдиним європейським актом (тепер це частина статті 153(1) TFEU). Нова стаття дозволила ухвалювати директиви з метою «заохочення покращень, особливо у середовищі праці, щодо здоров'я та безпеки працівників». Одним з безпосередніх результатів стало прийняття рамкової директиви 1989 року про здоров'я та безпеку на роботі (Директива Ради 89/391/ЄЕС, щодо запровадження заходів для заохочення покращення безпеки та здоров'я працівників на роботі) та наступних «дочірніх» директив [5].

Окрім нормативного визначення, питання середовища праці було предметом розгляду Суду ЄС. У рішенні у справі United Kingdom v Council (C 84/94) наголошено, що такі поняття, як «середовище праці», «безпека» та «здоров'я» не можна тлумачити вузько. А для розуміння поняття здоров'я необхідно послуговуватись інтерпретацією, що її використовує Всесвітня організація охорони здоров'я. Тобто, як стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, а не лише як відсутність хвороби чи немічності. Відтак, заходи з охорони праці повинні спрямовуватися не лише на зменшення кількості нещасних випадків та професійних захворювань, але й повинні запобігати виникненню психосоціальних ризиків на робочому місці [6].

На трансформації поняття традиційного середовища праці наголошено і у новій рамковій стратегії ЄС «Безпека та здоров'я на роботі в мінливому світі праці» на 2021–2027 роки, якою установлені ключові пріоритети та заходи, необхідні для покращення здоров'я та безпеки працівників у наступні роки в умовах постпандемічного світу, позначеного екологізацією та цифровізацією, економічними та демографічними викликами.

На нашу думку, враховуючи євроінтеграційний вектор розвитку держави, роль поняття середовище праці буде лише зростати. Попри певні здобутки, у процесі узгодження національного трудового законодавства з acquis ЄС та міжнародними стандартами, все ще не забезпечено застосування єдиної термінології.

Середовище праці в окремих країнах ЄС

Також хотілося б відзначити, що у національних законодавствах країн Європейського Союзу застосовується комплексний підхід до визначення середовища праці та його правового регулювання, який не зводиться лише до норм безпеки у виробництві.

В Норвегії діє Закон про середовище праці (2005 р.), в якому поняття середовище праці наведено в широкому значенні. Таке середовище має відповідати індивідуальній та загальній оцінці факторів середовища праці, які можуть впливати на фізичне та психічне здоров'я та добробут працівників. Передбачено, що стандарт безпеки, гігієни праці та середовища праці повинен постійно розвиватися та вдосконалюватися відповідно до розвитку суспільства. Цікавим є те, що до середовища праці законодавець не тільки робоче місце, в межах підприємства, а й відносить житло, що надається роботодавцем працівникам, яке має бути належним чином побудованим, мебльованим та утримуватися в належному стані [7].

Закон про середовище праці Данії (1977 р.) також містить комплексне врегулювання поняття середовища праці. Зокрема, визначає вимоги щодо створення безпечного та здорового, фізичного і психосоціального середовища праці, яке завжди відповідатиме технічному та соціальному розвитку суспільства. В законі закріплено функціонування галузевих рад з питань середовища праці, а також передбачено видачу сертифікату стану середовища праці, за результатами акредитації підприємств (безпека та здоров'я, інклюзивність робочого місця) [8].

В Законі про охорону праці та безпеку праці Естонії (1999 р.) чітко розмежовані терміни: середовище праці та робоче місце. Середовище праці – це середовище, в якому працює людина, ро-

боче місце - місце роботи, розташоване на території або в робочому просторі фізичної особи-підприємця або компанії, та в його околицях, або інші місця роботи, до яких працівник має доступ під час виконання роботи або де він працює з дозволу або наказу роботодавця. Фізичні, хімічні, біологічні, фізіологічні та психосоціальні фактори, що діють у середовищі праці, не повинні загрожувати життю чи здоров'ю працівника чи будь-якої іншої особи, яка перебуває у ньому. Закон передбачає також обрання працівниками представника з питань робочого середовища [9].

Досвід означених країн ЄС свідчить про комплексний підхід, як до термінологічного визначення, так і до правового регулювання середовища праці, зміст якого охоплює не лише охорону праці та показники травматизму чи профзахворювань, а й сприятливий моральний та психологічний клімат.

Крім того, середовище праці є предметом досліджень у працях іноземних науковців різних галузей. Особлива увага міжнародними дослідниками приділяється вивченню впливу середовища праці на здоров'я та добробут працівників, продуктивність праці та тривалість трудових відносин. Такі дослідження успішно використовуються на практиці за відповідними галузями (медицина, промисловість тощо).

Г. Тавітц в своїх працях підіймає питання використання досліджуваного терміну та зазначає, що «сучасні форми зайнятості не вимагають фіксованого робочого місця, на яке працівник приходить кожного робочого дня. Така ситуація стала можливою завдяки тому, що в багатьох випадках працівники не повинні бути фізично присутніми, і що багато роботи можна виконувати за допомогою спеціальних захищених платформ, баз даних тощо. Однією зі змін, які можуть бути внесені до чинного трудового законодавства, є заміна поняття «робоче місце» на поняття «середовище праці». Згідно з цією пропозицією, роботодавець і працівник більше не будуть розглядатися як такі, що пов'язані з одним конкретним робочим місцем» [10].

Середовище праці в Україні

В контексті українського досвіду, з часів закладення основ трудового законодавства, в радянській доктрині домінував вузькопрофільний термін виробниче середовище, який формувався виключно крізь призму виробництва на підприємствах. На ранніх етапах незалежності України, основна увага також зосереджувалися переважно на питаннях охорони праці та безпеки виробництва, що було зумовлено високим рівнем виробничого травматизму та професійної захворюваності. Як наслідок, в Конституції України (ст. 43) закріплено право кожного на належні, безпечні та здорові умови праці.

Все ж таки, під впливом світових тенденцій та міжнародних трудових стандартів, українські науковці почали розширювати розуміння виробничого середовища та умов праці, включаючи до нього ергономічні, психосоціальні та організаційні аспекти.

Крім того, цифровізація усіх сфер життєдіяльності зумовила появу нових форм та способів організації праці, для яких притаманна відсутність або трансформація однієї чи кількох особливостей класичних трудових відносин, гнучкість трудових відносин, зокрема гнучкість робочого часу, гнучкість робочого місця тощо. Відбулась зміна традиційного уявлення про робоче місце як елемента організації праці, виникла можливість застосування графіку роботи, що дає змогу працівникові оптимізувати свій робочий час [11, с. 141].

Слід відзначити, що національне трудове законодавство все ще побудовано на принципах охорони праці та не відповідає міжнародним стандартам. Зміна застарілих правових конструкцій та термінології передбачена у проєкті Закону України «Про безпеку та здоров'я працівників на роботі» (№ 10147), який має замінити Закон України «Про охорону праці» та запровадити за європейським прикладом систему мінімальних вимог щодо безпеки та здоров'я працівників. Проект передбачає визначення ключових термінів та понять, які на сьогодні відсутні в трудовому законодавстві (інцидент, професійний ризик, оцінювання ризиків, робоча зона, шкідливі та небезпечні професійні фактори, представник працівника та ін.) [12].

В своїй Технічній записці до проєкту МОП, серед інших зауважень, наголосив переглянути подані визначення термінів, які виглядають зайвими або можуть бути функціонально еквівалентні іншим термінам, зокрема і термін «умови праці» [13]. На виконання цих рекомендацій, проєкт доповнено поняттям робоче середовище, який визначено, як сукупність навколишніх факторів, зокрема, але не виключно фізичних, хімічних, біологічних, психофізіологічних, психосоціальних, способів організації праці, речовин, робочого обладнання та робочих процесів, що формують умови праці або впливають на них.

Варто погодитися із законодавчою ініціативою щодо необхідності унормування більш широкого поняття, ніж виробниче середовище або умови праці, які вже не охоплюють всі сторони сучасних трудових відносин. Проте, використаний нормотворцями еквівалент «working enwironment», як робоче середовище, на нашу думку, не відповідає мовним особливостям нашої держави, про що вже вказувалось вище. Зауважимо, що у науці зустрічається термін «робоче середовище», однак він вивчається у суто технічному аспекті. Наукові праці, в яких вживається цей термін, найчастіше досліджують його в контексті функціонування механізмів у певних оточуючих умовах.

З урахуванням викладеного, пропонуємо авторське визначення: «середовище праці - сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів, які позитивно чи негативно, безпосередньо чи опосередковано впливають на працівника та його результативність в процесі виконання трудової функції».

Правове регулювання середовища праці здійснюється у площині трудового права, проте через вплив низки чинників на сучасні трудові відносини дослідження набуває характеру міждисциплінарного та вивчається соціологією, менеджментом, медициною, економікою та ін. Запровадження нового терміну середовище праці є надважливим та може слугувати предметом подальших наукових розвідок.

Висновки. Отже, розуміння сутності поняття середовище праці, яке є ключовим елементом в праві ЄС та в міжнародних трудових стандартах, дає змогу переглянути існуючі підходи у регулюванні безпеки та зоров'я на роботі, охопити нові форми трудових відносин. Наразі, поняття середовище праці не врегульовано чинним законодавством, а термін робоче середовище, що міститься в законопроєктах, охоплює значно вужчий спектр трудових відносин та не є коректним. Очевидно, що сучасні іноземні та українські дослідження сприятимуть подальшому поширенню застосування загально визнаного терміну «середовище праці» та відмовлятимуть від радянських чи пострадянських термінологічних конструктів як то «охорона праці», «виробниче середовище» тощо. Така термінологічна узгодженість сприятиме адаптації національного законодавства до acquis ЄС. Створення безпечного та здорового середовища праці не припиняється досягненням певної мети, а є безперервним процесом. У світлі сучасних викликів у сфері праці, подальше правове регулювання середовища праці має бути спрямоване на розробку нових інструментів для ефективного реагування на нові форми зайнятості, технологічні зміни, психосоціальні ризики та глобальні кризові ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція від 22.06.1981 № 155 Про безпеку та гігієну праці та виробниче середовище. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_050#Text.
2. Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці: Закон України № 3988-VI. Про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище № 155 1981 року (2011 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3988-17#Text.
3. Венедіктов С.В. Значення стандартів міжнародної організації праці для національного трудового права. *Соціальне право*. 2020. № 1. С. 18–23.
4. Рим О.М. Трудове право Європейського Союзу : монографія. Львів: "ГАЛИЧ-ПРЕС", 2020. 596 с.
5. Середовище праці. Європейський словник промислових відносин. https://www.eurofound.europa.eu/en/european-industrial-relations-dictionary/working-environment.
6. Case C-84/94 United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v Council of the European Union [1996] ECLI:EU:C:1996:431. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61994CJ0084.
7. Working Environment Act, 1977, Kongeriket Norge. URL: https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2005-06-17-62.
8. Ministry of Employment Consolidated Act no. 2062 of 16 November 2021. URL: https://at.dk/en/regulations/working-environment-act.
9. Employment Contracts Act, 2008, URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/129122020025?leiaKehtiv.
10. Tavits G. Tasks and Responsibilities of an Employer in a Digital Age: How to Comply with Applicable Requirements for Work Conditions. URL: https://juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2018_1_79.pdf.

11. Соціально-трудові права і виклики цифровізації: монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; ред.: Я. Сімутіна, М. Шумило. – Київ: Ніка-Центр, 2023. – 348 с.
12. Про безпеку та здоров'я працівників на роботі, проєкт закону № 10147. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=10147&conv=9.
13. Технічна записка щодо проєкту Закону про безпеку та здоров'я на роботі, 2022 р., запропонованого Урядом України. Міжнародна організація праці. URL: http://surl.li/ehmyt.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.31

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПРОФСПІЛКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ПОЗИЦІЙ ПРАВОЗАХИСНОЇ ФУНКЦІЇ ПРОФСПІЛОК: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Стрійський Ю.В.,
аспірант 1 курсу
юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Стрійський Ю.В. Модернізація профспілкової діяльності з позицій правозахисної функції профспілок: досвід зарубіжних країн.

У статті здійснено аналіз сучасних викликів та перспектив модернізації профспілкової діяльності через інтеграцію концепції прав людини у їх правозахисну функцію. Досліджено, як сучасні зміни в економіці, що характеризуються дерегуляцією трудових відносин, поширенням нестандартних форм зайнятості та приватизацією соціальних ризиків, суттєво послабили традиційні механізми захисту працівників. У цьому контексті профспілки опинилися перед необхідністю переосмислення своєї ролі та стратегій діяльності, оскільки класичні інструменти колективних переговорів і централізованого регулювання трудових відносин втратили частину ефективності.

В основу аналізу покладено міжнародний досвід країн із різними моделями профспілкової організації, таких як США, Велика Британія, Німеччина, країни Скандинавії та Канада. У статті розглянуто три основні моделі профспілкової діяльності: представницьку, сервісну та організуючу. Представницька модель передбачає делегування функцій захисту інтересів працівників професійним профспілковим кадрам через формальні переговорні процеси на рівні підприємств і галузей. Сервісна модель зорієнтована на надання членам профспілки різних послуг, включаючи юридичний захист і консультації, однак може сприяти пасивності працівників. Організуюча модель, навпаки, активізує низові структури, залучаючи працівників до самоорганізації та боротьби за власні права через масові кампанії та соціальні рухи.

У статті також наголошується на важливості адаптації профспілок до нових форм зайнятості, зокрема залучення до профспілкової діяльності працівників у гіг-економіці, трудових мігрантів та інших вразливих категорій, які традиційно залишалися поза межами профспілкового захисту. Особливу увагу приділено успішним прикладам модернізації профспілок у США та Європі, де організуюча модель дозволила зупинити падіння профспілкового членства та посилити захист трудових прав.

Таким чином, стаття пропонує теоретичне і практичне обґрунтування переходу профспілок від вузьких форм представництва до широких правозахисних організацій, здатних ефективно реагувати на сучасні соціально-економічні виклики.

Ключові слова: профспілки, права людини, трудові права, правозахисна функція.

Striiskyi Yu.V. Modernization of trade union activities from the perspective of the human rights function of trade unions: international experience.

This article analyzes contemporary challenges and perspectives on the modernization of trade union activities through the integration of the human rights concept into their protective functions. The study examines how recent economic changes, characterized by the deregulation of labor relations, the spread of non-standard employment forms, and the privatization of social risks, have significantly weakened traditional mechanisms of worker protection. In this context, trade unions face the necessity to reconsider their roles and operational strategies, as classical instruments of collective bargaining and centralized regulation of labor relations have lost some of their effectiveness.

The analysis is based on the international experience of countries with varying models of trade union organization, such as the United States, Great Britain, Germany, Scandinavian countries, and Canada. The article explores three primary models of trade union activity: representative, service-oriented, and organizing. The representative model involves delegating the protection of workers' interests to professional union representatives through formal negotiation processes at enterprise and sectoral levels. The service-oriented model focuses on providing union members with diverse services, including legal protection and consultations, yet this model may foster passivity among workers. Conversely, the organizing model activates grassroots structures by engaging workers in self-organization and collective actions to defend their rights through mass campaigns and social movements.

Additionally, the article emphasizes the importance of trade unions adapting to new employment forms, specifically engaging workers in the gig economy, migrant laborers, and other vulnerable groups traditionally excluded from union protections. Particular attention is devoted to successful examples of trade union modernization in the United States and Europe, where the organizing model has halted declines in union membership and enhanced the protection of labor rights.

Thus, the article offers both theoretical and practical justification for transitioning trade unions from narrow forms of representation toward broader human rights organizations capable of effectively addressing contemporary socio-economic challenges.

Key words: trade unions, human rights, labor rights, protective function.

Постановка проблеми. Сучасні трансформації в економіці спричинили серйозні виклики для традиційних механізмів захисту прав працівників, зокрема профспілок. Дерегуляція трудових відносин та зменшення ролі колективних договорів ставлять під сумнів ефективність традиційних профспілкових стратегій, змушуючи шукати нові підходи до захисту прав людини в трудовому праві.

Мета дослідження полягає у дослідженні міжнародного досвіду модернізації профспілкової діяльності через призму концепції прав людини, обґрунтування необхідності трансформації профспілок в умовах сучасних соціально-економічних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Питання ролі профспілок у сучасних умовах активно обговорюється західними науковцями, такими як Дж. Аткінсон, Г. Коллінз, Дж. Ваддінгтон та Е. Гірі. Проте потребує подальшого осмислення питання інтеграції профспілкової діяльності в глобальну правозахисну парадигму.

Виклад основного матеріалу. Сучасне трудове право все більше спирається на філософію прав людини як на базовий нормативний фундамент. Західні теоретики наголошують, що універсальні права людини – це не лише юридичні норми, але передусім моральні імперативи, притаманні кожній особі за самою її людською природою. Ці права мають особливу вагу: вони є універсальними, невідчужуваними і повинні переважати над іншими міркуваннями справедливості чи доцільності. Такий підхід дозволяє переосмислити призначення трудового законодавства: якщо традиційні обґрунтування (як-от корекція нерівності сили працівника і роботодавця чи забезпечення економічної ефективності) нині ставляться під сумнів, то права людини можуть надати йому нового легітимного сенсу. Як зазначає Г'ю Коллінз, коли звичні аргументи на користь трудового права слабшають, прив'язка його до захисту універсальних прав людини виглядає надзвичайно привабливою і концептуально міцною основою [6, с. 140]. Саме права людини, закріплені у міжнародних актах (наприклад, ст. 23 Загальної декларації прав людини 1948 р. гарантує кожному право на справедливі умови праці та створення профспілок для захисту своїх інтересів), надають трудовому праву глобально визнаний моральний авторитет.

Теорія інтересів (теорія прав, основана на інтересах) пропонує конкретний філософський механізм пояснення, чому ті чи інші трудові права можна вважати правами людини. Відповідно до цього підходу, будь-яке право існує тоді, коли певний інтерес особи є достатньо важливим, щоб покласти на інших зобов'язання його поважати або забезпечувати. Джон Таціулас, продовжуючи ідеї Дж. Раза, визначає права людини як ті універсальні моральні права, що належать людині просто в силу її природи. Права людини виправдані на основі базових інтересів людини – таких, як інтереси в житті і здоров'ї, фізичній безпеці, автономії, освіті й саморозвитку, соціальних зв'язках тощо [2, с. 20]. Якщо об'єкт потенційного права (скажімо, безпечні та гідні умови праці) служить базовим інтересам кожної людини у певному історичному контексті, і цей інтерес достатньо значущий, аби породити обов'язок у інших осіб, – тоді можна говорити про наявність відповід-

ного права людини. Важливо, що такі права ґрунтуються не лише на інтересах, але й на особливому статусі людини: як підкреслює Таціулас, гідність або статус особи нерозривно пов'язані з її основними інтересами, і повага до статусу людини проявляється саме у захисті та просуванні цих її інтересів. Іншими словами, права людини – це механізм вшанування цінності кожної особи через забезпечення мінімальних умов, необхідних для життя та розвитку людини в суспільстві.

Філософський принцип суб'єктності випливає із зазначеного підходу: людина розглядається як центральний суб'єкт права, носій гідності та невід'ємних прав. У контексті трудових відносин це означає, що працівник не може трактуватися як «ресурс» чи безлика "робоча сила" – навпаки, він є особистістю, метою, а не засобом. Ще в засадничих актах міжнародного трудового права було проголошено, що «праця не є товаром», тобто працівник є носієм правового статусу, а не об'єктом купівлі-продажу. Права людини надають цьому принципу конкретного змісту: вони встановлюють моральні межі, які забороняють принижувати людську гідність у сфері праці. Звідси випливає роль профспілок як інституцій, що стоять на захисті саме цієї гідності та правосуб'єктності працівника. Профспілки, об'єднуючи людей на засадах солідарності, фактично реалізують колективний вимір прав людини в трудовій сфері. Хоча окремі критики зауважують, що дискурс прав людини іноді надмірно індивідуалістичний і недооцінює значення колективної солідарності, сучасні теорії прав людини здатні охопити й колективні права. Свобода асоціації та право на страйк визнані фундаментальними правами, і їх реалізація можлива тільки спільно, через об'єднання працівників. Отже, солідарність і повага до особистої гідності не суперечать одна одній, а доповнюють, адже колективні дії профспілок захищають особисті права кожного працівника, які вони самотужки не могли б ефективно реалізувати.

З огляду на це, профспілки можуть розглядатися як правозахисні суб'єкти, тобто як інституції громадянського суспільства, що спеціалізуються на захисті прав людини у сфері праці. У працях західних науковців наголошується, що права працівників – наприклад, право на справедливу оплату, безпечні умови, відпочинок, об'єднання у профспілки – слід трактувати як базові людські права, які держава та роботодавці зобов'язані поважати. Дж. Аткінсон, аналізуючи філософські підвалини трудового права, стверджує, що концепція прав людини може слугувати оцінкою існуючих трудових норм і дороговказом для реформування законодавства [1, с. 151]. З позицій його теорії, держави повинні законодавчо захищати працівників від порушень їхніх прав роботодавцем, забезпечувати гідні умови праці для всіх, а також створювати механізми, які надають працівникам «голос» – можливість бути почутими у питаннях, що їх стосуються. Профспілки якраз і виконують роль такого механізму "голосу": вони колективно представляють інтереси працівників, дозволяючи кожному суб'єкту трудових відносин брати участь у вирішенні питань, від яких залежить його гідність та добробут. Універсальні моральні норми прав людини тут виступають теоретичним обґрунтуванням цієї ролі: якщо право людини на справедливі умови праці чи на об'єднання визнається невід'ємним, то профспілки автоматично набувають мандату захищати та реалізовувати це право від імені працівників.

Такий правозахисний ракурс є вкрай важливим для модернізації профспілкової діяльності в умовах неоліберальних трансформацій ринку праці. Неоліберальна ідеологія намагається звузити роль держави у регулюванні економіки та максимізувати гнучкість ринку, що часто веде до дерегуляції трудових відносин, зростання нестабільної зайнятості та послаблення колективних інститутів захисту працівників. У таких умовах традиційні способи діяльності профспілок (наприклад, галузеві колективні договори, жорсткі вимоги до роботодавців) стають менш ефективними або зустрічають суспільний скептицизм. Натомість орієнтація на права людини дозволяє профспілкам перевизначити свою місію в очах суспільства і самих працівників. По-перше, це наділяє їх діяльність моральною легітимністю: вимоги профспілок більше не сприймаються лише як вузькі інтереси окремих трудових колективів, а як боротьба за дотримання загальнолюдських стандартів гідності і справедливості. По-друге, звернення до універсальних принципів допомагає профспілкам вибудувати ширші зв'яки – співпрацювати з правозахисними організаціями, міжнародними інституціями, громадянським суспільством, протидіючи експлуатації та порушенням прав. По-третє, права людини встановлюють мінімальні соціальні «правила гри» навіть у глобалізованій економіці: якими б гнучкими не були ринки, є червоні лінії (заборона примусової праці, дитячої праці, дискримінації, небезпечних умов тощо), які не можна переступати. Відстоювання цих принципах надає профспілкам універсальну мову, зрозумілу і роботодавцям, і державі, і міжнародній спільноті. Таким чином, філософія прав людини не тільки теоретично обґрунтовує роль

профспілок як захисників прав, але й дає практичний дороговказ для їх оновлення і стратегії в XXI столітті, утверджуючи первинну цінність людини у трудових відносинах.

Західні економіки останніх десятиліть характеризуються глибинними змінами у сфері праці, які кинули виклик традиційній правозахисній функції профспілок. Насамперед, відбувається неоліберальна трансформація трудових ринків. Цей процес означає дерегуляцію і підпорядкування ринку праці логіці вільного ринку, що супроводжується послабленням інституцій, покликаних захищати працівників [5, с. 167]. Зокрема, спостерігається перехід від централізованих колективних переговорів до децентралізованих угод на рівні окремих підприємств, а від колективних трудових договорів – до індивідуальних домовленостей між роботодавцем і працівником. Це веде до розширення дискреційної влади роботодавців у визначенні умов праці та оплати. У результаті профспілки втрачають важелі впливу на ринкові процеси, що підриває їхню здатність колективно відстоювати трудові права.

Важливим проявом цих тенденцій є зменшення ролі колективного регулювання трудових відносин. У багатьох країнах Заходу частка працівників, охоплених профспілками та колективними договорами, неухильно знижується. Так, рівень профспілкового членства в країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) впав з 36,5% у 1980 році до близько 20% у 2020 році. Ослаблення профспілкового руху й згортання системи колективних договорів означає, що дедалі менше працівників користуються захистом узгоджених мінімальних стандартів оплати й умов праці. Зі згортанням колективних механізмів все більше працівників змушені домовлятися індивідуально з роботодавцем на слабших позиціях, що створює передумови для порушення їхніх прав. Втрата впливу профспілок на встановлення умов праці безпосередньо послаблює їхню правозахисну функцію, адже саме через колективні переговори історично забезпечувалися ключові трудові права – від безпечних умов праці до справедливої оплати.

Ще однією тенденцією є «приватизація» соціальних ризиків, тобто перекладання тягаря ризиків, пов'язаних із втратою роботи, хворобами, старістю тощо, з держави та роботодавців на самого працівника. У соціальній політиці це проявляється у скороченні державних програм соціального захисту та заохоченні приватних пенсійних накопичень, страхування, а також гнучких форм зайнятості, які мінімізують зобов'язання роботодавця перед працівником. На думку дослідників, уряди багатьох країн пішли шляхом ринкових реформ і приватизації соціальних ризиків, що веде до «розпаду солідарності» у суспільстві. Для профспілок така динаміка означає зростання кількості вразливих працівників, які залишаються сам на сам зі своїми проблемами. Коли ризики безробіття чи втрати працездатності перекладаються на індивіда, знижується спільний інтерес до колективного захисту, що підточує соціальну базу профспілок. Правозахисна роль профспілок слабшає, адже вони традиційно виступали механізмом солідарного розподілу соціальних ризиків – через тиск на державу та роботодавців щодо забезпечення соціальних гарантій для працівників.

Паралельно звужується сфера дії трудового права – ще один наслідок неоліберального курсу на «гнучкість» зайнятості. Норми, які раніше поширювалися на широку категорію працівників, тепер охоплюють менше людей через масове впровадження нестандартних форм зайнятості (тимчасової, контрактної, гіг-роботи). Компанії часто уникають застосування трудового законодавства, оформлюючи працівників як незалежних підрядників чи самозайнятих – це виводить їх за межі традиційного захисту. У багатьох державах помітна тенденція до послаблення правових гарантій задля стимулювання найму: спрощуються процедури звільнення та знижуються вимоги щодо умов праці. Сукупно це означає ерозію впливу трудового права на ринок праці – фактично неолібералізм значною мірою зруйнував інститути, що колись обмежували свавілля ринку. Для профспілок звуження правового поля означає, що багато категорій працівників опиняються поза їхньою впливом: там, де закон не гарантує прав, профспілкам важко їх захищати. Якщо значна частина робочої сили працює в умовах, не охоплених трудовим правом, профспілки втрачають можливість впливати на покращення її становища – це підриває загальну ефективність правозахисної діяльності.

Показовим прикладом інституційного обмеження профспілкової активності є Закон Великої Британії «Про профспілки» 2016 року (Trade Union Act 2016). Цей акт істотно звузив можливості британських профспілок організовувати страйки та здійснювати політичну діяльність. Зокрема, встановлено вимогу мінімальної участі в голосуваннях: для законності страйку в голосуванні повинні взяти участь не менше 50% членів відповідної профспілки. Додатково для критично важливих сфер (охорона здоров'я, освіта, транспорт та ін.) страйк визнається законним лише за умови

підтримки не менше 40% усіх працівників, які мають право голосу. Такі жорсткі критерії роблять проведення легального страйку вкрай складним, фактично обмежуючи право на колективні дії. Окрім того, закон обмежив тривалість мандату на страйк шістьма місяцями. Сукупність цих норм значно звужує права профспілок: ключовий інструмент захисту інтересів працівників, адже право на страйк і на колективний голос було поставлено під суворі обмеження держави. Приклад Великої Британії наочно демонструє, як на законодавчому рівні звужуються можливості профспілок, що неминуче послаблює їхню спроможність захищати трудові права працівників.

Таким чином, дерегуляція ринку праці, згортання колективно-договірних механізмів, перекладання соціальних ризиків на працівників, звуження сфери трудового права та прямі обмеження прав профспілок комплексно підривають правозахисну функцію профспілкового руху. Традиційні методи захисту прав уже не спрацьовують так ефективно, оскільки послаблено колективний голос найманих працівників, підірвано основу солідарності, звужено поле дії законодавства. У таких умовах модернізація профспілкової діяльності є нагальною і вимагає переосмислення ролі профспілок у захисті прав працівників. Зокрема, профспілки мають адаптувати свої стратегії до нових реалій – охоплювати організаційною роботою тих, хто зайнятий у нестандартних формах, застосовувати сучасні правозахисні підходи та активніше взаємодіяти з громадянським суспільством. Фактично, щоб зберегти свою суспільну значущість, профспілки повинні еволюціонувати від суто переговорних структур до широких правозахисних організацій, здатних впливати на політику у сфері праці та забезпечувати дотримання прав людини в умовах праці. Лише переосмисливши свою роль і інструменти в умовах неоліберальної економіки, профспілковий рух зможе відновити й посилити свою правозахисну функцію, адекватно відповідаючи на сучасні виклики трудових відносин.

У цьому контексті особливої уваги набуває і типологія самих профспілок, адже структура й принципи організації членства безпосередньо впливають на їхню здатність реагувати на нові реалії ринку праці та ефективно захищати права різних категорій працівників.

Існують різні типи профспілок залежно від принципу організації членства. Традиційно виділяють **професійні (цехові) профспілки**, які об'єднують працівників однієї професії або спеціальності, **загальні профспілки**, що залучають працівників різних галузей, та **галузеві (індустріальні) профспілки**, які охоплюють усіх працівників певної промислової чи економічної галузі [3, с. 42]. Наприклад, історично у Великій Британії багато профспілок починалися як цехові, натомість у США в 1930-х роках виник рух індустріальних профспілок для охоплення масових галузей. В сучасних умовах поширені укрупнені *«загальні»* об'єднання (як-от британська *Unite*, що охоплює різні сектори економіки) та великі галузеві союзи (наприклад, німецький *IG Metall* у металургії та машинобудуванні) [3, с. 42]. Окремо виділяють **корпоративні (підприємницькі) профспілки**, характерні для деяких країн (наприклад, Японії), коли спілка діє в межах одного підприємства. Такі відмінності структури означають, що одні профспілки можуть зосереджуватися на вузьких інтересах кваліфікованої групи, тоді як інші репрезентують широкий спектр трудящих, що впливає на їх здатність відстоювати права різних категорій працівників.

Країни відрізняються за домінуючим типом профспілкової структури та рівнем охоплення працівників. Скандинавські держави мають найвищий рівень профспілкового членства у світі – понад 60% працівників вступають до профспілок у Швеції, Данії та Фінляндії. Для порівняння, у країнах з англосаксонською моделлю ринку праці показники нижчі: у Великій Британії профспілки охоплюють близько чверті працівників, у Канаді приблизно третину, а у США – лише близько 10% (у приватному секторі менше 7%). У Німеччині й інших країнах Європи членство складає 15–25%, але завдяки колективним договорам та механізмам *«соціального партнерства»* охоплення захисними нормами може перевищувати частку формальних членів. Наприклад, у Німеччині при членстві в 23% працівників профспілкові угоди поширюються на приблизно половину робочої сили через галузеві угоди. Таким чином, тип побудови профспілки (вузькопрофесійна чи широка загальнонаціональна) та національні особливості правового поля визначають, наскільки велика частка працівників перебуває під захистом профспілкових структур і договорів. Вищий рівень охоплення, як у скандинавських моделях, зазвичай означає більший вплив профспілки на захист трудових прав у масштабі всієї економіки, тоді як низька щільність членства (як у США) обмежує профспілковий вплив переважно тими підприємствами та галузями, де профспілки все ще присутні.

Окрім структурних типів, профспілки відрізняються *організаційними моделями* діяльності – тобто підходами до роботи з членами і захисту їх інтересів. Виділяють три ключові моделі: **представницьку**, **сервісну** та організуючу [3, с. 42].

Представницька модель ґрунтується на тому, що профспілка виступає офіційним представником працівників у переговорах з роботодавцями та державою. У цій моделі профспілкові лідери і штатні фахівці беруть на себе основну роль у відстоюванні інтересів членів – укладанні колективних договорів, участі в тристоронніх радах, розв'язанні трудових конфліктів тощо. Члени при цьому переважно делегують захист своїх прав профспілковим органам і відносно мало залучені у щоденну активність. Такий підхід характерний для країн з усталеними механізмами соціального діалогу, наприклад, у Німеччині представники профспілок входять до наглядових рад підприємств і проводять переговори на галузевому рівні, репрезентуючи всіх працівників галузі (навіть тих, хто не є членами). *Представницька* модель забезпечує професійний захист прав через інституції, але може породжувати проблему пасивності членів.

Сервісна модель розглядає профспілку як постачальника послуг для своїх членів. Такі профспілки зосереджені на задоволенні поточних потреб працівників: допомога у вирішенні скарг та трудових спорів, надання юридичних консультацій, пільгових послуг (страхування, фінансова підтримка тощо). За сервісного підходу члени радше виступають *«пасивними споживачами»* профспілкових послуг, ніж активними учасниками руху. Така модель була поширеною у другій половині XX ст., особливо в умовах стабільного ринку праці. Наприклад, у США після Другої світової війни профспілки часто діяли як бюрократичні структури, що надають захисні послуги членам і ведуть переговори про підвищення зарплат, не залучаючи масово самих працівників до активних дій [3, с. 42]. Перевага сервісної моделі полягає у тому професійному обслуговуванні потреб членів і підтриманні трудових прав у межах чинних договорів. Однак недоліком є зниження рівня внутрішньої активності та солідарності: працівники можуть сприймати профспілку як *«страхову компанію»*, розраховуючи лише на її фахівців. У результаті знижується активність членів профспілки, що негативно впливає на правозахисну діяльності профспілки.

Організуюча **модель** – протилежна за філософією до сервісної. Вона передбачає активне залучення працівників до профспілкової діяльності. Профспілкові лідери на місцях зосереджуються на тому, щоб розвивати у членів спілки впевненість у власних силах, формувати мережі активних учасників та нових лідерів у трудових колективах. Замість пасивного обслуговування, акцент робиться на самоорганізації та масових кампаніях – страйках, протестах, залученні широкого кола працівників до відстоювання спільних прав. Класичний приклад – кампанії профспілки *SEIU* та інших у США, де з кінця 1980-х років почали впроваджувати організуючий підхід для боротьби зі спадом членства. Ідеал цієї моделі – *«працівники самі є профспілкою»*, тобто кожен член активно долучається до захисту прав, а профспілкові кадри лише координують і навчають [3, с. 42]. Організуюча модель тісно пов'язана з концепцією *«соціального руху»* в профспілках, коли спілки беруть участь у ширших кампаніях за соціальну справедливість і коаліціях з громадськими рухами. Вважається, що перехід від пасивно-сервісного до організуючого стилю здатен відновити профспілкову силу в умовах сучасних викликів – зниження членства, «розмивання» стандартних трудових відносин і звуженні прав найманих працівників.

Практично більшість профспілок поєднують елементи різних моделей, балансуючи між наданням послуг, представництвом і залученням членів. Водночас обрана модель впливає на те, як ефективно спілка здійснює правозахисну функцію. Наприклад, якщо профспілка *тільки* обслуговує потреби існуючих членів, вона може не помічати проблеми незахищених груп працівників поза своїм колом. Організуюча орієнтація, навпаки сприяє залученню працівників тимчасових контрактів, сфери послуг, молодь, трудових мігрантів тощо, чиї права часто порушуються. З іншого боку, представницько-соціальний діалог дозволяє впливати на законодавство і загальні стандарти, що теж є важливим механізмом захисту прав працівників. Таким чином, модернізація профспілкової діяльності часто означає зміни у співвідношенні цих моделей – від бюрократичного представництва і вузького сервісу до більш інклюзивного, проактивно-організуючого.

Для Сполучених Штатів історично була притаманна *«бізнес-профспілкова»* традиція, близька до сервісно-представницької моделі. Профспілки діяли як переговорні агенти для своїх членів, зосереджуючись на колективних договорах у межах окремих компаній, і надавали їм індивідуальні послуги (захист від неправомірного звільнення, пільги, юридична допомога). Оскільки законодавство США вимагає створювати профспілки на рівні окремого підприємства через вибори,

спілки витрачали багато ресурсів на підтримку вже існуючих організацій, іноді нехтуючи залученням нових членів [4, с. 523]. Результатом став довготривалий спад профспілкового руху: рівень членства впав з приблизно 35% у 1950-х до близько 10%. Ця криза спонукала до переосмислення підходів. З кінця 1980-х американські профцентри (AFL-CIO та інші) перейшли до організуючої стратегії відродження руху. Внаслідок цього американські профспілки частково змінили свій образ – від закритих організацій га підприємствах до активістських організацій, здатних боротися за права іммігрантів, працівників фаст-фуду та інших малозахищених груп. Проте законодавчі та економічні бар'єри лишаються помітними, і профспілковий рух США досі шукає шляхи підвищити охоплення працівників і захистити їх права в умовах глобалізованої економіки.

Британські профспілки мають спільні риси з американськими, але з певними відмінностями. Пік профспілкового впливу у Британії припав на 1970-ті, коли членство перевищувало 50% працівників. Після початку впровадження неоліберальної політики 1980-х чисельність членів профспілок різко впала і нині стабілізувалася на рівні близько 23%. Це змусило британські профспілки також здійснили *«організуючий поворот»* та запозичили досвід США щодо залучення працівників приватного сектору з низькими зарплатами [4, с. 523]. Це означало зміну напрямку діяльності від суто представницької моделі (де профспілки чекали, що працівники самі до них прийдуть за послугами) до активної діяльності профспілок. Британські профспілки об'єднувалися і укрупнювалися (наприклад, утворення *Unite the Union*), намагаючись охопити нові сектори – від супермаркетів до IT-аутсорсингу. Хоча радикального зростання членства поки не сталося, британський досвід демонструє, що зміна моделі діяльності на більш організуючу підвищує здатність профспілок захищати права найуразливіших працівників.

Німецька профспілкова система побудована за принципом галузевих профспілок, інтегрованих у механізми співуправління підприємствами та соціального партнерства. Хоча частка членів профспілок у Німеччині (близько 17% у 2020-х) [7, с. 14] є помірною, *представницька модель* тут реалізована через законодавчо закріплені інститути – ради робітників на рівні підприємств та переговори між об'єднаннями роботодавців і профспілками на рівні галузей. Це можна охарактеризувати, як *представницько-корпоративістська* модель, за якої профспілки мають гарантовані місця в органах (наприклад, половина місць у наглядових радах великих компаній належить представникам працівників) і співпрацюють з державою у виробленні соціально-економічної політики. Така система історично забезпечила високий рівень захищеності трудових прав у формальному секторі, адже відсутність членства не позбавляє працівника дії колективного договору чи представництва інтересів радою. Однак викликом стало поширення нестандартної зайнятості та аутсорсингу, де ці інститути спершу не охоплювали працівників. У 2000-х німецькі профспілки також почали переймати досвід Британії та США, наприклад, *IG Metall* і *Ver.di* залучали тимчасових працівників, мігрантів, працівників нових сервісних галузей. Ці ініціативи часто надихалися американським досвідом. Вважається, що європейські спілки, зокрема німецькі, *«імпортували»* організуючу модель як стратегію проти спаду членства. Успішні приклади – залучення охоронців, прибиральників, працівників логістики, яких раніше не охоплювалися профспілковими організаціями. Таким чином, німецька модель еволюціонує від суто представницької до змішаної, зберігаючи сильні сторони соціального партнерства, спілки водночас активізуються «на низовому рівні» для охоплення тих, хто працює в умовах нестабільності та потребує захисту своїх базових прав.

Країни Північної Європи мають унікальну профспілкову модель, що поєднує елементи представництва і сервісної підтримки членів, забезпечуючи надзвичайно високий рівень охоплення. У Швеції, Данії, Фінляндії профспілки історично адмініструють каси взаємодопомоги і фонди страхування на випадок безробіття (*«система Гента»*), фактично надаючи працівникам важливі соціальні послуги за умови профспілкового членства [7, с. 14]. Такий сервісно-орієнтований підхід, коли профспілка не лише захищає на роботі, а й підтримує в перервах між роботами, допомагає підвищувати кваліфікацію тощо, стимулював масовий вступ до профспілок. Наприклад, у Швеції до початку 2000-х близько 80% працівників були членами профспілок [7, с. 14]. Нині ця цифра трохи нижча, проте залишається однією з найбільших у світі. Важливо, що скандинавські профспілки, маючи майже тотальне представництво працюючих, беруть участь у централізованих переговорах з роботодавцями на національному рівні, домовляючись про загальні стандарти оплати і умов праці. Це означає, що їх *правозахисна функція* реалізується і через вплив на державну політику (напряму або через партнерські відносини з політичними партіями).

Канадська профспілкова система за характером ближча до американської, але має свої особливості. Рівень профспілкового членства в Канаді значно вищий, ніж у США, зокрема через більш сприятливе трудове законодавство у багатьох провінціях. У Канаді практикуються спрощені процедури визнання профспілок (наприклад, *card-check* – автоматичне визнання профспілки, якщо більшість працівників підписали профспілкові карти, без додаткового голосування), що полегшує організацію нових осередків. Це сприяло тому, що профспілки зберегли сильні позиції у державному секторі і доволі міцні в окремих галузях приватного (будівництво, транспорт). За моделлю діяльності багато канадських профспілок поєднують представництво з наданням послуг, але останні десятиріччя також переймають організуючі підходи. Відносно вища частка охоплення працівників дозволяє канадським профспілкам мати вагомий голос у захисті трудового законодавства та соціальних гарантій. Модернізаційний виклик для Канади подібний до інших країн – необхідність охопити нетипову зайнятість. І тут також спілки експериментують із новими формами організації (онлайн-платформи для фрилансерів, союзи працівників у гіг-економіці без формального найму тощо), розширюючи таким чином свою правозахисну місію на тих, хто традиційно випадав з охоплення.

Міжнародний досвід засвідчує: **організаційна модель профспілки безпосередньо впливає на її спроможність захищати права працівників та реагувати на сучасні виклики.** По-перше, *широта охоплення* і тип членства визначають, чи профспілка відстоює права вузької групи чи великого загалу. Профспілки широкого профілю (загальні чи індустріальні) більш спроможні вирішувати загальногалузеві чи національні питання, від мінімальної зарплати до законодавчих реформ, тим самим виконуючи правозахисну роль для всього класу найманих працівників, а не лише своїх членів. Натомість дрібні корпоративні чи професійні спілки інколи фокусуються на вузчих інтересах і можуть недостатньо солідаризуватися з аутсайдерами ринку праці. **Модернізація** профспілкової діяльності вимагає подолання такого *сегментованого* підходу.

По-друге, *вибір між сервісною та органайзинговою моделлю* визначає рівень активності членів і здатність спілки адаптуватися до нових проблем. Сервісно-орієнтована спілка може добре розв'язувати традиційні трудові спори для своїх членів, але вона ризикує відстати від змін, наприклад, не охопити нові форми зайнятості (фріланс, гіг-праця), де працівники не звертаються самі до профспілки за послугами. Для реагування на сучасні виклики такі, як поширення нестабільної зайнятості, платформи на зразок Uber, трудова міграція, профспілці потрібен активний вихід до працівників, творчі стратегії організації тих, хто раніше був поза досяжністю. Це якраз забезпечує *організуючий підхід*, адже спілка, яка вибудувала мережу активних учасників, легше масштабує свою правозахисну діяльність на нові категорії працівників, проводить інформаційні кампанії з прав людини на робочому місці, ініціює громадський тиск на порушників трудових прав.

Таким чином, навіть традиційні профспілки Європи переймають елементи організуючої моделі, проводячи кампанії серед найуразливіших працівників з метою захисту їх фундаментальних трудових прав. Цей зсув дозволяє профспілкам виконувати ширшу правозахисну місію, не тільки для своїх членів, а для всього прошарку робітників, який раніше залишався неохопленим.

По-третє, **у** країнах з глибоко інтегрованими у державні структури профспілками вони можуть впливати на прийняття законів і політик, що визначають права працівників (наприклад, трудове законодавство, норми безпеки праці, соціальні стандарти). Це посилює системний захист прав. Прикладом є ЄС, де профспілки добились ухвалення директив про права найманих осіб. Проте надмірна інституціалізація іноді призводить до *застою* – бюрократичні профспілки можуть недостатньо швидко реагувати на нові порушення прав або бути занадто залежними від політичної кон'юнктури. Модернізація вимагає поєднання інституційної роботи зі збереженням незалежного голосу профспілки як громадського правозахисника. У цьому плані перспективними є коаліції профспілок з неурядовими організаціями з прав людини, екологічними рухами, спільні кампанії за соціальну справедливість. Такий міжсекторальний підхід розширює розуміння правозахисної функції профспілок – від суто трудових питань до суміжних сфер (антидискримінація, гендерна рівність, право на гідний життєвий рівень тощо).

Висновки. Тип і модель профспілки визначають її потенціал у боротьбі за права працівників. Профспілки, що модернізуються, прагнуть бути *масовішими, активнішими та інклюзивнішими*. Зарубіжний досвід показує, що перехід від вузьких, пасивних форматів до широких, мобілізаційних моделей дає змогу профспілкам успішніше виконувати свою правозахисну функцію в умовах

нових соціально-економічних реалій. Це означає відхід від образу профспілки як закритого клубу або сервісного бюро і наближення до моделі живого соціального руху, здатного згуртувати працівників різних категорій для спільного захисту своїх прав та інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аткінсон Дж. Трудове право і права людини: юридичні та філософські підходи: Doctoral thesis (Ph.D). Лондон, 2020. 390 с. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10093788/1/Atkinson%20-%20FINAL%20THESIS%20W%20IMPACT%20STATEMENT.pdf (дата звернення: 29.05.2025).
2. Аткінсон Дж. Права людини як основи трудового права, Х'ю Коллін, Джилліан Лестер, Вірджинія Мантувалу (ред.), Філософські основи трудового права (Оксфорд, 2018; онлайн-видання, Oxford Academic, 21 лютого 2019р.). URL: https://doi.org/10.1093/oso/9780198825272.003.0007, (дата звернення: 02.06.2025).
3. Ваддінгтон Дж., Гоффманн Р. Профспілки в Європі: виклики та пошуки рішень: книга. Брюссель: The European Trade Union Institute, 2000. 713 с. URL: https://www.etui.org/sites/default/files/Challenges.pdf (дата звернення: 29.05.2025).
4. Гірі Е. Організація профспілок у порівняльному контексті. WSI-Mitteilungen. 2003. № 56. С. 522–527. URL: https://www.boeckler.de/pdf/wsimit_eng_2003_09_heery.pdf (дата звернення: 29.05.2025).
5. Дьюкс Р., Стрік В. Трудове право після неолібералізму?. Журнал права та суспільства. 2023. URL: https://doi.org/10.1111/jols.12423 (дата звернення: 02.06.2025).
6. Коллінз Г., Теорії прав як обґрунтування трудового права, Гай Давидов, Браян Лангілл (ред.), Ідея трудового права (Оксфорд, 2011; онлайн-видання, Oxford Academic, 22 вересня 2011р.). URL: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199693610.003.0010, (дата звернення: 02.06.2025).
7. Леш Г. Рівень профспілкового охоплення в міжнародному порівнянні. CESifo Forum. 2004. Т. 4, № 5. С. 12–18. URL: https://www.ifo.de/DocDL/forum4-04-special-lesch.pdf (дата звернення: 29.05.2025).

УДК 349.23-053.2:341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.32

СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНИХ УНІВЕРСАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Товт Т.О.,
аспірантка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Товт Т.О. Становлення міжнародних універсальних стандартів регулювання праці неповнолітніх.

У статі з'ясовано ґенезу становлення міжнародних універсальних стандартів регулювання праці неповнолітніх. Виявлено, що у міжнародному масштабі регулювання праці дітей розпочалися із Берлінської міжнародної конференції праці (1890 р.), яка стала поштовхом для ряду наступних важливих міжнародних заходів, а також заснування у 1900 році Міжнародної асоціації з трудового законодавства для сприяння положенням про дитячу працю як частину міжнародного трудового права. Доведено визначальну роль Міжнародної організації праці (МОП), яка була створена після Першої світової війни. За перші два роки з моменту створення було прийнято 16 Міжнародних конвенцій та 18 Рекомендацій, зокрема перші міжнародні стандарти охоплювали робочий час, безробіття, охорону материнства, нічну роботу для жінок, мінімальний вік для працевлаштування та нічну роботу для молоді.

Виявлено, що прийнята Конвенція МОП «Про примусову чи обов'язкову працю» № 29 містила багато гарантій щодо скасування та недопущення примусових робіт, тому має значення і для неповнолітніх працівників, бо у цей історичний період вони часто залучалися до робіт із 12-14 років.

Обґрунтовано, що важливе значення має створення у 1992 році Міжнародної програми з усунення дитячої праці (IPEC) як окремий департамент МОП, що має на меті через програми у різних державах світу викорінити дитячу працю, особливо шкідливу.

У висновках запропоновано власну періодизацію генези міжнародних стандартів захисту неповнолітніх працівників та заборона дитячої праці, що охоплює чотири періоди, з 1890 року до сучасних днів, а саме: початковий етап характеризується дискусіями на міжнародному рівні про потребу регулювання праці неповнолітніх і заборону їх залучення до небезпечних та важких робіт, на другому етапі відбулося створення МОП та поступове обмеження праці неповнолітніх, третій етап розпочався із прийняття Конвенції про мінімальний вік для прийому на роботу від 26.06.1973 № 138 та тривав до початку глобалізаційних процесів, сучасний етап, ми датуємо із 1999 року, він триває досі та характеризується у аспекті глобальної справедливості приведення правозастосування у всіх державах до вимог універсальних міжнародних стандартів задля викорінення всіх форм дитячої праці.

Ключові слова: праця неповнолітніх, МОП, гарантії, міжнародні стандарти, примусова праця.

Tovt T.O. Formation of international universal standards for the regulation of the work of minors.

The article explores the genesis of the formation of international universal standards for the regulation of child labor. It is revealed that the international regulation of child labor began with the Berlin International Labor Conference (1890), which became the impetus for a number of subsequent important international events, as well as the establishment in 1900 of the International Labor Law Association to promote provisions on child labor as part of international labor law. The decisive role of the International Labor Organization (ILO), which was established after the First World War, is proven. In the first two years since its establishment, 16 International Conventions and 18 Recommendations were adopted, in particular, the first international standards covered working hours, unemployment, maternity protection, night work for women, the minimum age for employment, and night work for young people.

It was found that the adopted ILO Convention No. 29 «On Forced or Compulsory Labor» contained many guarantees regarding the abolition and prevention of forced labor, therefore it is also important for underage workers, because in this historical period they were often involved in work from the age of 12-14.

It is substantiated that the creation in 1992 of the International Program on the Elimination of Child Labor (IPEC) as a separate department of the ILO, which aims to eradicate child labor, especially harmful ones, through programs in various countries of the world, is of great importance.

The conclusions propose their own periodization of the genesis of international standards for the protection of minors and the prohibition of child labor, covering four periods from 1890 to the present day, namely: the initial stage is characterized by discussions at the international level about the need to regulate the labor of minors and prohibit their involvement in dangerous and heavy work, the second stage saw the creation of the ILO and the gradual restriction of the labor of minors, the third stage began with the adoption of the Convention on the Minimum Age for Admission to Employment of 26.06.1973 No. 138 and lasted until the beginning of globalization processes, the modern stage, we date from 1999, it continues to this day and is characterized in the aspect of global justice by bringing law enforcement in all states to the requirements of universal international standards in order to eradicate all forms of child labor.

Key words: child labor, ILO, guarantees, international standards, forced labor.

Постановка проблеми. Не дивлячись на те, що відповідно до ст. 32 Конвенції про права дитини кожна держава визнає право дитини на захист від економічної експлуатації та виконання будь-якої роботи, що перешкоджає її освіті, здоров'ю чи розвитку, за оцінками ЮНІСЕФ, 160 мільйонів дітей у світі залучені до дитячої праці, що на 8,4 мільйона більше за останні чотири роки, зокрема 112 мільйонів дітей виконують роботу у сфері сільського господарства, 31,4 мільйони дітей працює у сфері послуг, 16,5 мільйонів дітей виконують роботи у промисловості. Майже 28% дітей віком від 5 до 11 років та 35% дітей віком від 12 до 14 років, які працюють, не навчаються в школі. Більше того, 79 мільйонів із загальної кількості дітей займаються небезпечною роботою [1]. Саме для вирішення такої масштабної проблеми як дитяча праця важливе значення мають міжнародні норми та стандарти, становлення яких необхідно дослідити.

Метою дослідження є з'ясувати ґенезу становлення міжнародних універсальних стандартів регулювання праці неповнолітніх.

Стан наукової розробки. У правовій літературі засади регулювання праці неповнолітнього працівника аналізували такі вчені як С.В. Венідіктов, М.І. Іншин, С.М. Прилипко, О.С. Реус, А.О. Теличко, Г.І. Чанишева, Р.Т. Чернега, Н.М. Швець, О.М. Ярошенко та інші. Водночас досліджень становлення міжнародних універсальних стандартів регулювання праці неповнолітніх не достатньо.

Виклад основного матеріалу. На міжнародному офіційному рівні питання врегулювання праці дітей розпочалися із Берлінської міжнародної конференції праці, яка відбулася в 1890 році, яка з одного боку не завершилася досягненням згоди щодо стандартів, у тим стала поштовхом для ряду наступних важливих міжнародних заходів. Згодом, у 1900 році у м. Базель (Швейцарія) була створена Міжнародна асоціацію з трудового законодавства для сприяння положенням про дитячу працю як частину міжнародного трудового права [2].

У 1919 році була створена Міжнародна організація праці (МОП), яка була створена у рамках Версальського договору, що поклав край Першій світовій війні. З 1920 року МОП розміщується у Женеві, і першим її очільником був Альбер Томас. Вона виявилася доволі продуктивної за перші два роки було прийнято 16 Міжнародних конвенцій та 18 Рекомендацій. Перші міжнародні стандарти охоплювали ключові питання, зокрема робочий час, безробіття, охорону материнства, нічну роботу для жінок, мінімальний вік для працевлаштування та нічну роботу для молоді [3].

Перша Конвенція МОП, що була прийнята 1919 році, а набула чинності 13 червня 1921 року регулювала обмеження робочого часу у промисловості. Вказана конвенція передбачила у статті 2 загальне обмеження для промислових підприємств тривалості робочого часу до 8 годин на день (48 годин на тиждень) з можливістю перевищення вказаних норм у випадку загроз чи нещасних випадків (ст. 3), у випадку технічних потреб безперервного процесу, але не більше 56 годин на тиждень (ст. 4). При цьому окремі винятки були передбачені для Японії, зокрема фактичний робочий час осіб від п'ятнадцяти років не може перевищувати 57 годин у тиждень, на підприєм-

ствах обробки шовку-сирцю до 60 годин у тиждень, на підземних роботах у шахтах – 48 годин на тиждень (ст. 9). У Індії дозволявся 60-годинний робочий тиждень для всіх працівників промислових підприємств (ст. 10) [4]. Доволі дискримінаційний підхід щодо працівників у Індії та Японії, зумовлений історичними обставинами та умовами в яких приймалася конвенція. Друга Конвенція МОП була спрямована проти безробіття [5], третя про працю жінок до та після пологів [6], а четверта про працю жінок у нічний час [7], які не містили окремих норм про неповнолітніх працівників.

П'ята Конвенція МОП № 5 стосувалася мінімального віку приймання дітей на роботу у промисловій сфері. Відповідно до ст. 2 діти до чотирнадцяти років не могли бути прийняті на роботу, окрім підприємств де працювала вся родина. Також вказана норма не діяла у випадку праці дітей у так званих професійних школах при наявності дозволу та нагляду держави (ст. 3). Крім того, у Японії допускалися діти до роботи від 12 років (ст. 5), обмеження не діяли і в Індії, де передбачався навіть допуск дітей до 12 років до роботи (ст. 6), за винятком деяких обмежень (в мануфактурах із руховою енергією та кількістю працюючих понад 10 осіб, шахтах та кар'єрах, підприємствах по перевезенню пасажирів чи товарів). Щодо гарантій, то передбачався облік роботодавцем всіх неповнолітніх працівників до 16 років (ст. 4). Проте держави могли у силу місцевих неприйнятних умов не застосувати всі положення Конвенції (ст. 8) [8].

Шоста Конвенція МОП також стосувалася праці неповнолітніх працівників зокрема у нічний час. Відповідно до статті 2 вказаної Конвенції за загальним правилом неповнолітні до вісімнадцяти років не могли залучатися до роботи у нічний час, окрім тих підприємств де працювали всі члени родини. Допускалася праця підлітків на промислових підприємствах, якщо вони досягли шістнадцятирічного віку і роботи технічно мали використовуватися безперервно у випадку виробництва: заліза, сталі, листового металу/дроту (окрім процесів протравлювання), а також скла, паперу, цукру, золота хімічним шляхом (ст. 2). Нічний час вважався послідовно 11 годин із десятої години вечора до п'ятої години ранку, для хлібопекарських цехів міг вважатися із дев'ятої години вечора до четвертої години ранку. Нічна робота допускалася у шахтах, якщо потім слідувала перерва принаймні п'ятнадцять годин, а для тропічних країн, коли робота була вдень, нічний відпочинок міг бути менше 11 годин (ст. 3). Обмеження щодо нічної праці неповнолітніх не діяли для дітей від шістнадцяти до вісімнадцяти років, якщо виникали надзвичайні ситуації (ст. 4), а також могли бути скасовані урядом для неповнолітніх від шістнадцяти до вісімнадцяти років для суспільних інтересів (ст. 7). Щодо Японії застосування було передбачено із 1 липня 1925 року спочатку для дітей до 15 років, а згодом до 16 років (ст. 5). Стаття 6 Конвенції передбачала, що у Індії поняття «промислове підприємство» передбачає тільки «фабрики» та гарантії не поширювалися на хлопчиків від 14 років [9].

У 1930 році було прийнято Конвенцію МОП «Про примусову чи обов'язкову працю» № 29, яка містить багато гарантій щодо скасування та недопущення примусових робіт, має значення і для неповнолітніх працівників, бо у цей історичний період вони часто залучалися до робіт із 12-14 років. Серед ключових гарантій наступні: зобов'язання кожної держави після ратифікації Конвенції скасувати примусову/обов'язкову працю (ст. 1); визначено поняття примусової чи обов'язкової праці, що прив'язано до таких ознак «вчинення під загрозою покарання, здійснення не добровільно», але до примусової/обов'язкової праці не включається військова служба, роботу, яка є громадянським обов'язком, робота яка здійснюється по вироку суду, роботу, що виконується за надзвичайних обставин/стихійних лих, дрібні роботи для громади та користі колективу, якщо населення вправі висловити думку про доцільність роботи такої (ст. 2); тощо [10].

Була прийнята у 1952 році важлива Конвенція, яка у тому числі охопила неповнолітніх та дітей. Єдине, у Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення термін «дитина» означено як таку особу, яка «не досягла віку закінчення шкільної освіти чи не досягла 15-річного віку». Серед позитивних моментів Конвенції є передбачення низки гарантій, а саме: дітей віднесено до категорії «захищених осіб» (ст. 9, ст. 33); передбачено надання допомоги дітям та вдові, працівника який загинув (ст. 37); утримання дітей визначено як ризик (ст. 40); допомога для дітей включає їжу, одяг, житло, допомогу на дому, відпочинок (ст. 42); розмір допомоги для дітей становить 3 відсотки заробітної плати працівника на кожну дитину (ст. 44); розміри виплат для дітей у випадку хвороби працівника, безробіття, каліцтва, інвалідності та смерті (додаток до Розділу XI) [11].

Наступна важлива Конвенція була прийнята у 1957 році і стосувалася скасування примусової праці [12]. Хоча вона окремо не виділяє неповнолітніх працівників, але її положення про безумовну заборону примусової праці стосуються всіх працюючих.

Визначальне значення на світовому рівні для боротьби із дитячою працею стало прийняття 20 листопада 1989 року Конвенції ООН про права дитини [13]. У статті 32 даної Конвенції зауважено на гарантуванні захисту дітей від економічної експлуатації, виконання будь-якої роботи, що є небезпечною для здоров'я, може перешкоджати отримати освіти, заподіяти шкоди здоров'ю, а також її розвитку.

Важливе значення має створення у 1992 році Міжнародної програми з усунення дитячої праці (IPEC) як окремий департамент МОП, що має на меті через програми у різних державах світу викорінити дитячу працю, особливо шкідливу [2].

У 1999 році було прийнято ще одну важливу Конвенцію для боротьби із дитячою працею, що мала на меті заборонити та ліквідувати найгірші форми дитячої праці, гарантувати безплатну базову освіту, а також необхідність звільнення дитини від будь-якої роботи, їх реабілітації, соціальної інтеграції із врахуванням потреб родини. Серед важливих гарантій Конвенції: обов'язок кожної держави негайно заборонити та ліквідувати найгірші форми дитячої праці (ст. 1); визнання дітьми всіх осіб до 18 років (ст. 2); визначення переліку діяльності, що є найгіршою формою праці (усі форми рабства чи подібну до нього практику, наприклад торгівлю дітьми, боргову кабалу, кріпосну залежність, примусову/обов'язкову працю, вербування дитини для залучення у збройний конфлікт; проституцію, виробництво порнографічної продукції; залучення дитини до незаконної діяльності; роботу, що може шкодити здоров'ю/безпеці/моральності дитини); обов'язкову перевірку переліку робіт, що є найгіршими формами праці (ст. 4); передбачення контрольних механізмів (ст. 5); впровадження програм по ліквідації найгірших форм дитячої праці (ст. 6); впровадження програм надання необхідної, належної та прямої допомоги дитині для її реабілітації/соціальної інтеграції; гарантування дітям доступу до безплатної початкової освіти та професійно-технічної підготовки; виявлення дітей, що перебувають у важкому стані; враховувати особливості у становищі дівчат (ст. 7) [14].

У 2014 році був прийнятий Протокол до Конвенції про примусову працю 1930 року (P029), прийняття якого було обумовлено тим, що контекст та форми примусової/обов'язкової праці суттєво змінилися, а торгівля людьми здійснюється доволі часто саме із метою примусової праці із елементами сексуальної експлуатації, що вимагає зусиль з боку міжнародної спільноти, впровадження термінових дій для ефективного усунення таких випадків [15].

МОП допомогла приблизно 115 країнам боротися з дитячою працею. Було прийнято та впроваджено сотні законів, планів дій та політик. За 16-річний період, починаючи з 2000 року, чисте скорочення дитячої праці становило 94 мільйони дітей. МОП також надала технічну підтримку щодо примусової праці через значну кількість польових проектів, тим самим розробляючи ефективні способи запобігання та переслідування примусової праці та торгівлі людьми, допомоги жертвам, підвищення обізнаності та підтримки розробки, зміцнення або впровадження нових законів, включаючи дії щодо сприяння справедливій практиці найму. Це призвело до того, що багато урядів прийняли нове законодавство та політику, що забороняє примусову працю, а також докладаються зусилля для посилення кримінального переслідування торговців людьми та недобросовісних вербувальників і роботодавців, які використовують примусову працю.

Висновки. Становлення міжнародних стандартів захисту неповнолітніх працівників та заборона дитячої праці пройшла таку періодизацію своєї ґенези: 1) перший етап від 1890 року до 1918 року (початковий етап, який характеризується початком дискусій на міжнародному рівні про потребу регулювання праці неповнолітніх і заборону їх залучення до небезпечних та важких робіт); 2) другий етап від 1919 року до 1972 р. (базовий етап, що розпочався із створення МОП та характеризується переважно поступовим обмеженням праці неповнолітніх); 3) третій етап від 1973 року до 1998 р. (наступний етап розпочався із прийняття Конвенції про мінімальний вік для прийому на роботу від 26.06.1973 № 138 та тривав до початку глобалізаційних процесів); 4) сучасний етап, розпочався з 1999 року та триває досі (початок цього етапу пов'язуємо з прийняттям Конвенції про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17.06.1999 № 182, триває досі та характеризується у аспекті глобальної справедливості приведення правозастосування у всіх державах до вимог універсальних міжнародних стандартів задля викорінення всіх форм дитячої праці).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Travail infantile et exploitation des enfants. URL: https://www.unicef.fr/convention-droits-enfants/protection/exploitation-des-enfants.
2. Child labour. URL: https://www.britannica.com/topic/child-labour.
3. History of the ILO. URL: https://www.ilo.org/about-ilo/history-ilo.
4. Конвенція про обмеження тривалості робочого часу на промислових підприємствах до 8 годин на день та 48 годин на тиждень № 1 від 29.10.1919. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_155#Text.
5. Конвенція МОП № 2 про безробіття від 29.10.1919. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_143#Text.
6. Конвенція про зайнятість жінок до та після пологів № 3 від 29.10.1919. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_315#Text.
7. Конвенція про працю жінок у нічний час від 29.10.1919 № 4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_080#Text.
8. Конвенція про мінімальний вік приймання дітей на роботу в промисловості № 5 від 29.10.1919. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_109#Text.
9. Конвенція про нічну працю підлітків у промисловості від 29.10.1919 № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_079#Text.
10. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю від 28.06.1930 № 29. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text.
11. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення від 28.06.1952 № 102. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text.
12. Abolition of Forced Labour Convention, 1957 (No. 105). URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C105.
13. Конвенція ООН про права дитини. URL: https://www.unicef.org/ukraine/documents/convention-full.
14. Конвенція про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці від 17.06.1999 № 182. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_166#Text.
15. Protocol of 2014 to the Forced Labour Convention, 1930. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:P029.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.33

УНОРМУВАННЯ ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ПРАЦІВНИКОМ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ ВІДПОВІДНО ДО СТАНДАРТІВ РАДИ ЄВРОПИ

Шумило М.М.,
професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
ORCID: 0000-0003-4257-3002

Сімутіна Я.В.,
провідна наукова співробітниця відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, запрошена професорка Брістольського університету, докторка юридичних наук, професорка
ORCID: 0000-0001-7579-187X

Шумило М.М., Сімутіна Я.В. Унормування відеоспостереження за працівником на робочому місці відповідно до стандартів Ради Європи.

Відеоспостереження за працівником на робочому місці є предметом унормування у проєкті Трудового кодексу України. Цей аспект трудових відносин зачіпає право на повагу до особистого життя людини. У статті наголошується на тому, що унормування відеоспостереження за працівником можливе тільки за умови дотримання Конституції України та стандартів Ради Європи.

У статті проводиться порівняльний аналіз приписів Конституції України та Європейської конвенції з прав людини у частині права на повагу до особистого життя. Аналіз Рішення Конституційного Суду України дає можливість виснувати, що поняття «особисте життя» та «приватне життя» є рівноцінними.

Відеоспостереження як форма контролю за працівником неодноразово розглядалося ЄСПЛ, тому у розвідці наводяться кілька рішень, які мають значення для формулювання основних принципів та стандартів у цій сфері в Україні. Важливим аспектом, на якому наголошує Європейський суд з прав людини, що працівник повинен бути поінформованим про відеоспостереження та місце встановлення відеокамер.

У науковій розвідці наведено також Висновок Венеційської комісії, у якому наголошується на фундаментальності права на повагу до особистого життя.

У тексті статті цитується редакція норми про відеоспостереження за працівником на робочому місці проєкту Трудового кодексу України, а також здійснюється її коментування. Обґрунтовується теза, що відеоспостереження за працівником на роботі є не тільки правом роботодавця, але і містить низку прав працівника. Зокрема, працівник має право вимагати відеофрагмент, на якому зафіксовано порушення роботодавцем трудового законодавства. Таким чином, відеозапис стає важливим доказом при вирішенні трудових спорів. Наголошено на тому, що будь-які фрагменти відеозапису не можуть передаватися будь-кому без згоди працівника.

Зроблено висновок, що стандарти Ради Європи, які закріплені у Європейській конвенції з прав людини, сформульовані у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини, а також зафіксовані у Висновку Венеційської комісії здійснюють опосередкований вплив на розвиток трудового законодавства шляхом його європеїзації.

Ключові слова: відеоспостереження за працівником, відеоспостереження на робочому місці, робоче середовище, втручання в приватне життя, право на повагу до особистого (приватного) життя, права працівників, практика ЄСПЛ, стандарти Ради Європи.

Shumylo M.M., Simutina Ya.V. Regulation of video surveillance of employees in the workplace in accordance with the standards of the Council of Europe.

Video surveillance of employees in the workplace is the subject of regulation in the draft Labour Code of Ukraine. This aspect of labour relations affects the right to respect for a person's private life. The article emphasises that the regulation of video surveillance of employees is possible only if the Constitution of Ukraine and Council of Europe standards are observed.

The article provides a comparative analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine and the European Convention on Human Rights in terms of the right to respect for private life. The analysis of the Decision of the Constitutional Court of Ukraine makes it possible to conclude that the concepts of 'personal life' and 'private life' are equivalent.

Video surveillance as a form of control over employees has been repeatedly considered by the ECtHR, so the article cites several judgments that are important for formulating the basic principles and standards in this area in Ukraine. An important aspect emphasised by the European Court of Human Rights is that the employee must be informed of video surveillance and the location of the cameras.

The article also cites the Opinion of the Venice Commission, which emphasises the fundamental nature of the right to respect for private life.

The article quotes the wording of the provision on video surveillance of employees in the workplace in the draft Labour Code of Ukraine and comments on it. The author substantiates the thesis that video surveillance of an employee at work is not only the right of the employer, but also contains a number of employee rights. In particular, an employee has the right to demand a video fragment which records the employer's violation of labour law. Thus, video recording becomes an important evidence in resolving labour disputes. It is emphasised that any fragments of the video recording may not be transferred to anyone without the employee's consent.

The author concludes that the Council of Europe standards enshrined in the European Convention on Human Rights, formulated in the case law of the European Court of Human Rights, and also enshrined in the Opinion of the Venice Commission have an indirect impact on the development of labour legislation through its Europeanisation.

Key words: video surveillance of employees, video surveillance at work, working environment, interference with private life, right to respect for private life, workers' rights, ECHR practice, Council of Europe standards.

Постановка проблеми. Відеоспостереження за працівником на робочому місці не є новою проблематикою наукових розвідок у науці трудового права. Багато публікацій з цього питання можна зустріти і серед правників-практиків. Національні суди все частіше розглядають спори, зокрема, де на відеозаписі зафіксовано факт винних дій працівника [1], коли сторони вважають відеоспостереження втручанням в особисте життя [2]. Однак, незважаючи на це, національне трудове законодавство досі не реагувало на виклики сучасності. Заради справедливості варто зазначити, що в проєкті Трудового кодексу України здійснено чи не першу спробу правової регламентації відеоспостереження за працівником на робочому місці. Відеоспостереження має міждисциплінарну правову природу, оскільки зачіпає не тільки трудові права працівників, але і має ознаки втручання в особисте життя, а отже існує ризик порушення права визначеного Конституцією України. Цінним та важливим у процесі унормування відеоспостереження за працівником на робочому місці є дотримання стандартів Ради Європи. Йдеться передовсім про положення Європейської конвенції з прав людини та прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Це пов'язано з тим, що текст Конвенції нерозривно пов'язаний із практикою Страсбурзького суду, її органічним продовженням. Не можна оминути увагою також і Висновок Венеційської комісії як дорадчого органу Ради Європи з питань конституційного права, що також стоїть на сторожі фундаментальних прав. Ці документи в комплексі є орієнтиром для подолання правової невизначеності та недопущення основоположних прав людини.

Метою статті є окреслення стану правового регулювання відеоспостереження за працівником на робочому місці крізь призму приписів Конституції України і прецедентної практики ЄСПЛ та подальше унормування цього питання у проєкті Трудового кодексу України.

Викладення основного матеріалу. Безумовно, сам факт здійснення відеоспостереження може мати превентивну дію для порушень з боку працівника (захисту його майна), але, з іншого боку, може негативно впливати на працівника і створювати психо-емоційний дискомфорт. Здійснення відеоспостереження як умова праці безпосередньо корелюється із належним та комфортним робочим середовищем.. Його створення є запорукою ефективності праці. Сьогодні це не тільки питання безпеки та гігієни праці, але і психологічний клімат у колективі та у відносинах з роботодавцем. Відеоспостереження як настирлива форма контролю і така що не відповідає законодавству може розцінюватися як мобінг (цькування), що також прямо заборонено проєктом Трудового кодексу. Очевидно, що роботодавець зацікавлений контролювати працівника будь-де і будь-коли і саме тому необхідна правова рамка, яка виставить допустимі межі та сферу такого контролю, оскільки приватне життя «не залишається вдома у працівника», це невід'ємний елемент особистості, а отже вимагає поваги, як з боку інших працівників та оточення, так і з боку роботодавця. З іншого боку, в інших сферах відеоспостереження є корисним і необхідним для самого працівника (каси, заправки, небезпечні виробництва тощо). Ми живемо в світі викликів і небезпек, тому відеоспостереження є лишень інструментом, яким можна завдавати шкоди або ж навпаки чинити добро. Законодавче унормування покликане обмежити чи не допустити завдання шкоди і використати максимально цей новочасний інструмент тільки на добро та користь сторонам трудових відносин і урахуванням балансу їхніх інтересів.

І. Конституція України та рішення Конституційного Суду України

Стаття 32 Конституції України визначає: «*Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України*».

Наведена стаття Конституції стоїть на сторожі захисту особистого життя особи, а також встановлює низку обмежень щодо інформації, яка збирається про особу та закріплює інструменти правового захисту у разі порушення цієї засадничої норми Конституції, яка проходить червоною ниткою крізь все національне законодавство.

Стаття 32 Конституції отримала офіційне тлумачення у Рішенні Конституційного Суду України (далі – КСУ) № 2-рп/2012 від 20.01.2012 [3]. У конституційному поданні ставилися два питання: (1) що слід розуміти під інформацією про особисте і сімейне життя, зокрема, чи належить така інформація до конфіденційної інформації про особу? (2) чи є збирання, зберігання, використання та поширення інформації про особу втручанням в її особисте і сімейне життя?

Щодо першого питання КСУ у своєму Рішенні виснував:

«інформацією про особисте та сімейне життя особи є будь-які відомості та/або дані про відносини немайнового та майнового характеру, обставини, події, стосунки тощо, пов'язані з особою та членами її сім'ї, за винятком передбаченої законами інформації, що стосується здійснення особою, яка займає посаду, пов'язану з виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування, посадових або службових повноважень. Така інформація про особу є конфіденційною». Щодо другого питання КСУ зазначив: «збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя. Таке втручання допускається виняткова у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини».

КСУ не розглядав питання саме відеоспостереження, але будь-яке відеоспостереження є нічим іншим як втручанням у особисте життя. Головним залишається дати відповідь, чи було воно необхідним у демократичному суспільстві, переслідувало законну мету чи є законним та виправданим. Поряд з тим, варто зазначити, що в умовах відсутності будь-якої законодавчої рамки щодо питання відеоспостереження за працівником на робочому місці, це Рішення КСУ використовується національними судами при вирішенні трудових спорів, у яких йшлося, зокрема, про відеоспостереження роботодавцем за працівником на робочому місці.

ІІ. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та практика Європейського суду з прав людини.

Конституція України використовує словосполучення «особисте життя», натомість у Конвенції про захист прав людини використано термін «приватне життя». Проте, враховуючи розлоге тлумачення КСУ є очевидним, що йдеться про синоніми, які мають однакове значення і не має необхідності їх окремо розкривати.

Частина перша статті 8 Конвенції визначає: «*Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції*». Як бачимо, є певна відмінність у формулюваннях Конституції та Конвенції Конституція України говорить про те, що «*ніхто не може зазнавати втручання*», натомість Конвенція про те, що «*кожен має право на повагу*». Разом з тим, стаття 28 Конституції використовує таку ж правову конструкцію як і Конвенція, а саме: «*кожен має право на повагу до його гідності*». Конвенція формулює право більш ширше, і наголошує не просто на забороні втручатися, а закликає до поваги до приватного життя іншого. Загалом, не дивлячись на відмінність у формулюваннях, особисте життя перебуває під захистом Конституції України та Конвенції, про що, зокрема, свідчить прецедентна практика Страсбурзького суду. У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово зазначив, що приватне життя може включати діяльність професійного або ділового характеру і може стосуватися заходів, що здійснюються поза домом або приватним приміщенням особи, йдеться про справи «Нємєц проти Німеччини» [4] (Niemietz v. Germany) від 16.12.1992 no. 13710/88, «Пек проти Сполученого Королівства» [5] (*Peck v. the United Kingdom*) від 28.01.2003 no. 44647/98; «Перрі проти Сполученого Королівства» [6] (*Perry v. the United Kingdom*) від 17.06.2003 № 63737/00, «Бенедіктсдоттір проти Ісландії» [7] (*Benediktsdóttir v. Iceland*) від 16.06.2009 № 38079/06, «Фернандез Мартінез проти Іспанії» [8] (Fernández Martínez v. Spain) від 12.07.2014 no. 56030/07.

Для всеохопного розкриття досліджуваної теми доцільно зупинитися на кількох рішеннях ЄСПЛ.

Кьопке проти Німеччини *[9] (Köpke v. Germany) від 05.10.2010 № 420/07*

З 01.08.1991 р. до звільнення 05.11.2002 р. заявниця працювала продавчинею в супермаркеті. У вересні 2002 року роботодавець виявив нестачу коштів у касі. Він підозрював продавчиню та іншого працівника у маніпуляціях з рахунками. У період з 07.10.2002 р. по 19.10.2002 р. роботодавець здійснював приховане відеоспостереження. Як наслідок виявлено недобросовісність продавчині і вона була звільнена. У суді вона вимагала поновлення на роботі та компенсації за моральну шкоду, якої вона зазнала в результаті прихованого відеоспостереження, і просила надати їй відеозаписи, включаючи всі зроблені з них копії. Відеоспостереження, на думку заявниці, порушувало її право на захист її приватного життя. Національні суди відмовили у задоволені позовних вимог. Згодом заявниця звернулася до ЄСПЛ.

Суд встановив, що за певних обставин позитивне зобов'язання держави за статтею 8 Конвенції виконується належним чином лише тоді, коли держава гарантує повагу до приватного життя у відносинах осіб між собою за допомогою законодавчих положень, що створюють основу для узгодження різних інтересів, які конкурують за захист у відповідному контексті. Таким чином, Суд, зокрема, розглянув питання чи встановила держава в контексті своїх позитивних зобов'язань за статтею 8 справедливий баланс між правом заявниці на повагу до її приватного життя та інтересом її роботодавця у захисті своїх майнових прав, гарантованих статтею Першою Протоколу № 1. Крім цього, Суд зазначив, що роботодавець мав право встановлювати відеоспостереження за працівником на його робочому місці лише за наявності попередньої обґрунтованої підозри, що працівник вчинив правопорушення, і якщо таке спостереження було цілком пропорційним меті розслідування відповідного правопорушення. Суд наголосив, що приховане відеоспостереження на робочому місці після обґрунтованої підозри у крадіжці не стосується приватного життя особи в тій мірі, в якій це можна порівняти із зачіпанням істотних аспектів приватного життя в результаті тяжких злочинів.

З огляду на вищевикладене, Суд виснував у цій справі, що ніщо не вказує на те, що національні органи влади не забезпечили справедливого балансу, в межах своєї свободи розсуду, між правом заявниці на повагу до її приватного життя відповідно до статті 8 та інтересом її роботодавця у захисті своїх майнових прав і суспільним інтересом у належному відправленні правосуддя. З цих причин Суд одноголосно визнав заяву неприйнятною.

«Антовіч та Мірковіч проти Чорногорії» *[10] (Antović and Mirković v. Montenegro) 28.11.2017 №. 70838/13*

24.02.2011 р. декан Математичного факультету Університету Чорногорії своїм рішенням запровадив відеоспостереження в семи амфітеатрах (лекторіях) та перед деканатом. У рішенні зазначалося, що метою цього заходу є забезпечення безпеки майна та людей, включаючи студентів, а також нагляд за навчанням, а доступ до зібраних даних захищено кодами, відомими лише декану. Дані мали зберігатися протягом року.

Частина викладачів (заявники) подали скаргу до Агентства із захисту персональних даних щодо відеоспостереження та збору даних про них без їхньої згоди. Зокрема, заявники стверджували, що амфітеатр, де вони викладали, був замкнений як до, так і після занять, що єдиним майном там були стаціонарні парти та стільці, а також дошка. Викладачам не було невідомо про жодні причини боятися за чиюсь безпеку, і що в будь-якому разі існували інші методи захисту людей та майна, а також моніторингу занять. Вони вимагали видалення камер та відеозаписів. Інспектори Агентства у своєму звіті підтвердили законність відеоспостереження, хоча після оскарження заявниками звіту, все ж таки зобов'язали факультет прибрати відеокамери.

У січні 2012 року заявники подали позов до університету та Агентства про компенсацію моральної шкоди за порушення їхнього права на повагу до приватного життя, зокрема, шляхом несанкціонованого збору та обробки даних про них. Національні суди відмовили у задоволені позову мотивуючи це тим, що моніторинг дій особи в громадському місці, яке лише миттєво фіксувало візуальні дані, не призводив до втручання в приватне життя, яке могло б виникнути після того, як будь-які кадри такого матеріалу стали загальнодоступними. Заявники звернулися до ЄСПЛ.

Суд зазначив, що університетські амфітеатри є робочими місцями викладачів. Саме там вони не лише навчають студентів, а й взаємодіють з ними, розвиваючи таким чином взаємні стосунки та конструюючи їхню соціальну ідентичність. Крім цього, приховане відеоспостереження за працівником на його робочому місці слід розглядати як значне втручання в приватне життя працівника, навіть коли це стосується випадків неприхованого відеоспостереження за працівником на його робочому місці. Крім того, Суд також постановив, що навіть якщо правила роботодавця щодо приватного соціального життя працівників на робочому місці є обмежувальними, вони не можуть звести його до нуля. Повага до приватного життя продовжує існувати, навіть якщо вона може бути обмежена настільки, наскільки це необхідно. З огляду на вищезазначене, Суд вказав, що дані, зібрані за допомогою оскаржуваного відеоспостереження, стосуються «приватного життя» заявників, що робить статтю 8 застосовною до їхньої скарги. Як наслідок Суд постановив, що мало місце порушення статті 8 Конвенції.

Лопез Рібальда та інші проти Іспанії *[11] «López Ribalda and Others v. Spain» № 1874/13 and 8567/13 17.10.2019*

З березня 2009 року менеджер супермаркету помітив деякі невідповідності між рівнем запасів та показниками продажів. У контексті внутрішнього розслідування 15.06.2009 р. менеджер встановив камери відеоспостереження, деякі видимі, а інші приховані. Персонал супермаркету був поінформований про встановлення камер видимого зображення через підозри керівництва щодо крадіжок. Про приховані камери не було повідомлено. 25.06.2009 р. керівництво супермаркету повідомило представника профспілки, що відеозапис, записаний прихованими камерами, виявив крадіжки товарів на касах кількома співробітниками. Того ж місяця чотирнадцять працівників, включаючи п'ятьох заявників, було звільнено.

Національні суди відмовили у задоволенні позовних вимог щодо незаконності відеоспостереження. Заявники звернулися до ЄСПЛ із заявою, що рішення, яким роботодавець їх звільнив, ґрунтувалося на відеоспостереженні, здійсненому з порушенням їхнього права на повагу до приватного життя, гарантованого статтею 8 Конвенції, і що національні суди не виконали свого зобов'язання забезпечити ефективний захист цього права.

Справа розглядалася Великою Палатою ЄСПЛ. У своєму рішенні Суд повторив, що поняття «приватне життя» є широким терміном, який не піддається вичерпному визначенню. Щодо відеоспостереження за працівниками на робочому місці, Суд виснував, що стаття 8 залишає на розсуд держав вирішувати, чи приймати спеціальне законодавство про відеоспостереження або моніторинг службового листування. Проте, Суд зазначив, що незалежно від дискреційних повноважень, якими користуються держави у виборі найбільш доцільних засобів для захисту прав, про які йдеться, національні органи влади повинні забезпечити, щоб запровадження роботодавцем заходів моніторингу, що впливають на право на повагу до приватного життя або листування його працівників, було пропорційним та супроводжувалося належними та достатніми гарантіями від зловживань.

Суд вважає, що принципи, встановлені у попередніх рішеннях, можуть бути застосовані, *mutatis mutandis*, до обставин, за яких роботодавець може здійснювати заходи відеоспостереження на робочому місці. Ці критерії повинні застосовуватися з урахуванням специфіки трудових

відносин і розвитку нових технологій, які можуть дозволити вживати заходів, що все більше втручаються в приватне життя працівників. У цьому контексті, щоб забезпечити пропорційність заходів відеоспостереження на робочому місці, національні суди повинні враховувати наступні фактори при зважуванні різних конкуруючих інтересів:

(1) Чи був працівник повідомлений про можливість застосування роботодавцем заходів відеоспостереження та про здійснення таких заходів. Хоча на практиці працівники можуть бути повідомлені різними способами, залежно від конкретних фактичних обставин кожної справи, повідомлення, як правило, повинно бути чітким щодо характеру моніторингу та надаватися до його здійснення.

(2) Масштаби моніторингу з боку роботодавця та ступінь втручання в особисте життя працівника. У зв'язку з цим слід враховувати рівень приватності в зоні моніторингу, а також будь-які обмеження в часі і просторі та кількість осіб, які мають доступ до результатів моніторингу.

(3) Чи надав роботодавець законні підстави для виправдання моніторингу та його обсягу. Чим більш інтрузивним є моніторинг, тим вагомішим має бути обґрунтування.

(4) Чи можна було б створити систему моніторингу на основі менш інтрузивних методів і заходів. У зв'язку з цим, у світлі конкретних обставин кожної справи слід оцінити, чи можна було б досягти мети, яку переслідує роботодавець, за допомогою меншого ступеня втручання в особисте життя працівника.

(5) Наслідки моніторингу для працівника, за яким він здійснюється. Слід враховувати, зокрема, використання роботодавцем результатів моніторингу та те, чи були ці результати використані для досягнення заявленої мети заходу.

(6) Чи були працівникові надані належні гарантії, особливо якщо моніторингові заходи роботодавця мають інтрузивний характер.

Такі гарантії можуть мати форму, серед іншого, надання інформації відповідним працівникам або представникам персоналу щодо встановлення та обсягу моніторингу, повідомлення про такий захід незалежному органу або можливості подати скаргу.

За результатами розгляду Суд постановив, що порушення статті 8 Конвенції не було.

III. Висновок Венеційської комісії щодо відеоспостереження

У контексті права на повагу до приватного і сімейного життя, варто звернути увагу на Висновок Венеційської комісії щодо «відеоспостереження приватними операторами у державній та приватній сферах, а також органами державної влади у приватній сфері та захисту прав людини», схвалений на 71-му пленарному засіданні Комісії [12].

У цьому Висновку, зокрема, наголошується, що приватна сфера також включає робочі місця та використання відеоспостереження в робочих приміщеннях, що актуалізує правові питання щодо права працівників на конфіденційність. Відеоспостереження загалом дозволено для запобігання або виявлення шахрайства чи крадіжки з боку працівників у разі обґрунтованої підозри. Однак, за винятком дуже специфічних обставин, відеозапис не дозволено в таких місцях, як туалети, душові, вбиральні, роздягальні або місця для куріння та кімнати відпочинку для працівників, де особа може розраховувати на повну конфіденційність. Крім того, таємне спостереження може бути дозволено лише тимчасово, якщо це доведено необхідним через відсутність адекватних альтернатив. Що стосується магазинів, відеоспостереження може бути виправданим для захисту майна, якщо такий захід виявився необхідним та пропорційним. Воно також може бути виправданим у певних місцях магазину для запобігання та переслідування пограбувань під загрозою, але, знову ж таки, лише якщо доведено необхідність, і не довше, ніж необхідно. Національне законодавство повинно чітко визначити правову основу спостереження та необхідність порушення з огляду на захищені інтереси.

Венеційська комісія надала низку висновків та рекомендацій, серед яких:

– відеоспостереження [здійснюється з міркувань безпеки або для запобігання кримінальним злочинам та боротьби з ними] повинно відповідати вимогам, викладеним у статті 8 ЄКПЛ;

– щодо захисту осіб щодо збору та обробки персональних даних, нормативні акти повинні принаймні відповідати вимогам Директиви 95/46/ЄС та Конвенції Ради Європи про захист осіб щодо автоматизованої обробки персональних даних;

– людей слід повідомляти про відеоспостереження, якщо система спостереження не є очевидною.

IV. Проєкт Трудового кодексу України

Загальновідомим є той факт, що рекодифікація трудового законодавства триває вже понад тридцять років. Парламент неодноразово розглядав проєкти трудових кодексів різних редакцій та ідеологій, проте жоден із попередніх проєктів не передбачав унормування відеоспостереження за працівником на робочому місці. Важко відповісти на запитання, чому цей важливий аспект у сфері праці не був унормований, але це вже історія і необхідно дивитися в майбутнє. Майбутнє звісно за новим Трудовим кодексом України, якого розроблений Міністерством економіки України за наукової та методологічної підтримки українських науковців. У Книзі І «Загальні положення» проєкт Кодексу містить окрему норму «**Відеоспостереження за працівником на робочому місці**», що визначає:

«*1. Роботодавець може здійснювати відеоспостереження на робочому місці працівника, що знаходиться у приміщенні чи на території роботодавця.*

2. Відеоспостереження є крайньою формою контролю роботодавця за працівником і може застосовуватися тільки за умови неможливості або неефективності застосування альтернативних способів контролю за працівником.

3. Здійснення відеоспостереження не може порушувати право працівника на повагу до його особистого і сімейного життя. При встановленні відеоспостереження роботодавець повинен врахувати:

1) об'єктивну та обґрунтовану необхідність здійснення відеоспостереження;

2) поінформованість працівника про здійснення відеоспостереження та місце встановлення відеокамер.

4. На вимогу працівника роботодавець повинен надати необхідний фрагмент відеозапису, який зберігається роботодавцем не менше трьох місяців, та може бути доказом порушення трудових прав такого працівника та/або невиконання ним трудових обов'язків.

Відеозапис не може бути переданий третім особам без письмової згоди працівника, крім випадків, передбачених законом».

Редакція норми красномовно свідчить, що її формулювання ґрунтується на практиці ЄСПЛ і враховує стандарти Ради Європи, які встановлені у цій сфері.

Частина перша норми розкриває право роботодавця здійснювати відеоспостереження, чим створюється правова рамка легальності такого заходу. Зокрема, наголошується на тому, що відеоспостереження може здійснюватися на робочому місці працівника, що знаходиться у приміщенні чи на території роботодавця.

У частині другій наголошено на тому, що відеоспостереження є крайньою формою контролю за працівником і передбачено, що роботодавець перш ніж вдатися до неї, повинен вичерпати інші форми контролю, які не є такими нав'язливими. Фактично встановлено обмеження для роботодавця на здійснення відеоспостереження – у виключних випадках і тільки там, де існує необхідність здійснення такого контролю за працівником. У такий спосіб чітко фіксується теза, що відеоспостереження не може бути свавільним, здійснюватися будь-де (роздягальні, вбиральні тощо). Тягар доказування того, що роботодавець використав інші форми контролю, лежить повністю на ньому.

Частина третя окреслює, що засадничою ідеєю відеоспостереження за працівником є те, що воно не може порушувати «*право працівника на повагу до особистого і сімейного життя».* Тим самим автори використали конституційний термін «особисте життя», але конструкція була застосована конвенційна, оскільки «право на повагу» значно ширше, ніж заборона «зазнавати втручання». Тим самим таке формулювання статті є чудовим прикладом синергії приписів Конституції України та ЄКПЛ. У цій же частині норми наводяться дві важливі умови, що проходять червоною ниткою через прецедентну практику ЄСПЛ: (1) об'єктивність та обґрунтованість здійснення відеоспостереження та обов'язковість повідомлення працівника про здійснення відеоспостереження та місце розташування відеокамер; (2) працівник повинен бути поінформований про такі заходи роботодавця, ця теза також випливає із загальної норми про обов'язок інформування працівників про умови праці.

Частина четверта закріплює кілька важливих прав за працівником.

Перше, це право отримати відеофрагмент, де зафіксовано порушення роботодавцем трудового законодавства. В чинному КЗпП та проєкті однією із підстав звільнення за ініціативою працівника є порушення трудового законодавства роботодавцем. На жаль, це одна із найбільш склад-

но реалізовуваних норм (через проблему доказування), тому посилення цієї підстави звільнення правом працівника вимагати у роботодавця відеофрагмент як доказ (відповідно для роботодавця це обов'язок) може стати дієвим інструментом для посилення системи захисту трудових прав, визначених проєктом Кодексу. Отже, як бачимо, відеоспостереження може бути важливим і для працівника.

Друге право працівника, яке забезпечується частиною четвертою, є заборона роботодавцеві передавати третім особам відеозаписи. Таким чином забезпечується захист права на повагу до особистого життя і поширення персональних даних (фото-, відеозображення) працівника. Строк зберігання таких відеозаписів у роботодавця становить не менше трьох місяців.

Замість висновків.

Унормування в проєкті Трудового кодексу України відеоспостереження за працівником на робочому місці є безумовно правильним кроком. Доступна редакція норми не тільки визначає правову рамку, але і окреслює межі застосування роботодавцем відеоспостереження, закріплює низку обмежень та обов'язків останнього. Крім цього, у нормі фіксуються додаткові права працівників, що виникають у разі запровадження відеоспостереження на робочому місці. Закріплення відеоспостереження за працівником на робочому місці у такій редакції є красномовним свідченням впливу стандартів Ради Європи, які закріплені в Європейській конвенції з прав людини, у прецедентній практиці ЄСПЛ, навіть якщо рішення стосуються інших країн, а не України та Висновку Венеційської комісії. Це у свою чергу, підкреслює поступову європеїзацію українського трудового права. Створення безпечного, здорового та комфортного робочого середовища має бути першочерговим завданням законодавця загалом та роботодавців зокрема. Окрема норма про відеоспостереження за працівником на робочому місці є втіленням преамбули проєкту Кодексу, у якій, зокрема, йдеться про баланс інтересів працівника та роботодавця. Отже, редакція, викладена в проєкті Кодексу не є тільки одним правом роботодавця, але сукупністю прав та кореспондуючих їм обов'язків працівника та роботодавця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ*:*

1. Постанова Верховного Суду від 16.04.2025 у справа № 729/685/21ю URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126718679.
2. Постанова Верховного Суду від 19.07.2023 у справі № 216/1431/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112315145.
3. Рішення КСУ № 2-рп/2012 від 20.01.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12#n51.
4. ECHR, Niemietz v. Germany 16.12.1992 no. 13710/88. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57887%22]}.
5. ECHR, *Peck v. the United Kingdom* 28.01.2003 no. 44647/98. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60898%22]}.
6. ECHR, *Perry v. the United Kingdom* 17.06.2003 no. 63737/00. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61228%22]}.
7. ECHR, *Benediktsdóttir v. Iceland* 16.06.2009 no. 38079/06. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-93526%22]}.
8. ECHR, Fernández Martínez v. Spain 12.07.2014 no. 56030/07. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-145068%22]}.
9. ECHR, Köpke v. Germany 0*5.10.2010* no. 420/07. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-101536%22]}.
10. ECHR, *Antović and Mirković v. Montenegro)* 28.11.2017 №. 70838/13. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-178904%22]}.
11. ECHR, *López Ribalda and Others v. Spain»* № 1874/13 and 8567/13 17.10.2019. https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-197098%22]}.
12. Opinion on video surveillance by private operators in the public and private spheres and by public authorities in the private sphere and human rights protection adopted by the Venice Commission at its 71st Plenary Session (Venice, 1-2 June 2007). URL: https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/opinion-430.

УДК 349.2:001.859(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.34

ЩОДО ТЕНДЕНЦІЙ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПРАЦІ

Щербюк Н.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права,
Луцький національний технічний університет
ORCID: 0000-0002-0123-8198
e-mail: molnia005@gmail.com

Щербюк Н.Ю. Щодо тенденцій правового регулювання відносин у сфері праці.
Метою статті є дослідження питання тенденцій розвитку трудового права в процесі його модернізації та адаптації до нових умов і викликів сьогодення. Методика дослідження включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного та вітчизняного нормативного матеріалу із обраної проблематики, формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час наукового пошуку було використано наступні методи наукового пізнання: аналіз, синтез, системно-структурний, логіко-нормативний, формально-юридичний. У ході проведеного дослідження було встановлено, що в умовах глибоких соціально-економічних і технологічних трансформацій сучасне трудове право постає як ключовий інструмент у забезпеченні балансу між потребами економіки у гнучкості ринку праці та необхідністю гарантування стабільних і безпечних умов праці для працівників. Особливого значення набуває правове регулювання трудової активності, яка виходить за межі класичних моделей трудових відносин. У цьому контексті простежується тенденція до поступової модернізації існуючих правових механізмів та запровадження нових форм правового регулювання, що спрямовані на уніфікацію базових соціальних гарантій для всіх категорій працівників, незалежно від форми їхньої зайнятості. Це, з одного боку, сприяє розширенню сфери дії трудового права, а з іншого – забезпечує інтеграцію інноваційних підходів до захисту трудових прав в умовах цифрової економіки та глобалізації ринку праці. Разом з тим, обґрунтовано необхідність збереження диференційованого підходу до правового регулювання праці окремих категорій працівників, але із урахуванням специфіки їхньої діяльності та соціального статусу. Проте варто зазначити, що водночас встановлено певне звуження обсягу гарантій, які традиційно забезпечувалися чинним трудовим законодавством, що потребує критичної оцінки з точки зору ефективності захисту прав працівників. У процесі наукового аналізу доведено, що національне трудове право має зберігати свої усталені принципи, водночас орієнтуючись на нові виклики та потреби сучасного суспільства. Йдеться про необхідність розвитку трудового законодавства на основі гнучких, але соціально відповідальних моделей правового регулювання, які забезпечуватимуть ефективний захист прав працівників, створюватимуть сприятливе середовище для продуктивної праці та стимулюватимуть інноваційний розвиток ринку праці. Таким чином, трудове право постає не лише як засіб юридичного оформлення трудових відносин, але і як важливий чинник соціальної стабільності та економічної конкурентоспроможності держави. Результати проведеного дослідження можуть бути корисні у процесі подальшого удосконалення правового регулювання відносин у сфері праці.

Ключові слова: право, трудове право, трудові правовідносини, трудові права, працівник, соціальні стандарти.

Shcherbyuk N.Y. On trends in the legal regulation of labour relations.
The purpose of the article is to examine the trends in the development of labour law in the course of its modernisation and adaptation to the current conditions and challenges. The research methodology includes a comprehensive analysis and synthesis of the available scientific, theoretical and domestic regulatory framework on the selected issue, and preparation of relevant conclusions and recommendations.

The following methods have been used in the course of the research: analysis, synthesis, systemic and structural, logical and normative, and formal and legal. In the course of the study, it was found that under conditions of rapid socio-economic and technological transformations, modern labour law is emerging as a key instrument for ensuring a balance between the economic needs for labour market flexibility and the need to guarantee stable and safe working conditions for employees. Particularly important is the legal regulation of labour activity that goes beyond the classical models of labour relations. In this context, there is a tendency to gradually modernise existing legal mechanisms and introduce new forms of legal regulation aimed at unifying basic social guarantees for all categories of employees, regardless of their form of employment. On the one hand, it helps to expand the scope of labour law, and on the other hand, it ensures the integration of innovative approaches to the protection of labour rights in the digital economy and the globalisation of the labour market. At the same time, the author proves the need to maintain a differentiated approach to the legal regulation of employment of certain categories of employees is maintained, taking into account the specifics of their activities and social status. However, it should be noted that at the same time, there is a certain narrowing of the scope of guarantees traditionally provided by the current labour legislation, which requires a critical assessment in terms of the effectiveness of employee rights protection. In the course of the scientific analysis, the author proves that national labour law should preserve its established principles, while at the same time focusing on new challenges and needs of modern society. This refers to the need to develop labour legislation on the basis of flexible but socially responsible models of legal regulation which will ensure effective protection of employees' rights, create a favourable environment for productive work and stimulate innovative development of the labour market. Thus, labour law is not only a vehicle for legalisation of labour relations, but also an important factor in social stability and economic competitiveness of the country. The results of the study may be useful in the process of further development of legal regulations of labour relationships.

Key words: law, labour law, labour relations, labour rights, employee, social standards.

Постановка проблеми. Трудові правовідносини відіграють ключову роль у системі правових відносин будь-якої держави, адже вони суттєво впливають на її правову, соціальну та економічну сфери. Від їх ефективного правового регулювання залежить не лише соціальна стабільність, а й розвиток економіки і повноцінна реалізація потенціалу людських ресурсів. Гарантії трудових прав працівників є чинником зменшення соціальної напруги як на національному, так і на глобальному рівні, а також виступають важливою передумовою для збереження миру та соціальної справедливості. Трудові правовідносини в нинішніх умовах є не лише категорією юридичної науки, а й ефективним інструментом реалізації економічної політики, досягнення соціального добробуту та забезпечення сталого розвитку суспільства. При цьому, й досі важливою залишається роль держави щодо встановлення правових рамок для них, забезпечення контролю за дотриманням трудового законодавства та захисту прав найманих працівників. Варто відмітити, що вона реалізовує її з огляду на сучасний ринок праці, який постійно адаптується до нових соціальних, економічних, правових, технологічних та демографічних викликів. Для розвитку останнього характерним є наявність численних взаємозалежностей, що вимагає від законодавця модернізації правової бази з урахуванням новітніх реалій. Як зазначають дослідники, «на нього впливають численні детермінанти, які характеризуються високим ступенем взаємодії» [1, с. 17], тому перед законодавцем постає завдання створення ефективних, змістовних та технічно досконалих правових норм, здатних надійно забезпечити соціально-економічні права людини відповідно до міжнародних стандартів [2, с. 192]. Тому, не втрачає своєї актуальності дослідження різних аспектів розвитку трудового права, з огляду на динамічне оновлення його змісту, зумовлене трансформацією сучасного ринку праці.

Метою статті є дослідження певних аспектів тенденцій розвитку правового регулювання відносин у сфері праці в умовах їх модернізації та адаптації до викликів сьогодення.

Стан опрацювання проблематики. Проблему тенденцій удосконалення трудового законодавства України досліджували такі вчені, як М.Г. Александров, В.В. Жернаков, О.М. Обушенко, А.Є. Пашерстнік, О.С. Пашков, П.Р. Стависький, А.М. Юшко та ін. Юридичній природі права на соціальне забезпечення були присвячені праці таких учених як Н. Галіцин, З. Гафуров, М. Захаров, А. Медвідь, С. Прилипко, В. Рудик, Е. Тучкова та ін. Віддаючи належне науковому доробку вищезгаданих науковців, пропонуємо власне бачення окресленої проблематики.

Методологічною основою даного дослідження стали праці вітчизняних і зарубіжних науковців: Л. Вакарюк, В. Величко, В. Венедіктова, Н. Гетманцева, О. Гоц-Яковлєвої, A. Dziurny, В. Жернакова, О. Костюченко, B. Langille, Д. Новікова, П. Пилипенка, О. Пономаренко, В. Процевського, С. Тарасюк, О. Цуварева, М. Ярошенко, А. Юшко.

Виклад основного матеріалу дослідження. Очевидним є те, що, з огляду на вплив глобалізації та цифровізації економіки, класична модель трудових відносин зазнає суттєвих змін. У підсумку, формується оновлена структура трудових відносин, що відповідає сучасним викликам і потребам. Державні заходи в цій сфері мають бути спрямовані на вдосконалення чинної системи і сприяти її подальшому розвитку та підвищенню ефективності, спираючись при цьому на фундаментальні принципи трудового права та міжнародні соціально-трудові стандарти.

Технологіям відводиться надзвичайно важлива роль у сучасній економіці. З року в рік ми можемо спостерігати зростання важливості автоматизації, роботизації, цифровізації. У європейській літературі фахівці виділяють «наступні складові технологічної детермінанти: технічний прогрес (інновації), прогрес процесів (витіснення робочої сили), прогрес продуктів (створення попиту на робочі місця - інші спеціальності, нові професії)» [1, с. 18].

І ось, в національному законодавстві, зокрема, в Законі України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» запроваджено нову дефініцію «гіг-спеціаліст» [3], що «мало на меті саме окреслення певної категорії high-level спеціалістів, які з одного боку не бажають перебувати у статусі фізичної особи-підприємця, як форми взаємовідносин, що не відповідає їх фактичному характеру, з іншого боку не бажають перебувати у трудових відносинах, вважаючи себе більш підрядниками (контактерами), ніж найманими працівниками» [4, с. 135-136]. Згідно статті 1 вищезгаданого нормативно-правового акта, гіг-спеціаліст працює на підставі гіг-контракту. Гіг-контракт – це цивільно-правовий договір, за яким гіг-спеціаліст зобов'язується виконувати роботи та/або надавати послуги відповідно до завдань резидента Дія Сіті як замовника, а резидент Дія Сіті зобов'язується оплачувати виконані роботи та/або надані послуги і забезпечувати гіг-спеціалісту належні умови для виконання робіт та/або надання послуг, а також соціальні гарантії. Тобто, на дану категорію осіб поширюється соціальне забезпечення. Підтвердженням цього є, зокрема, є положення статтей 11 та 29 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», у яких серед тих, хто підлягає страхуванню у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та страхуванню від нещасного випадку, зазначаються ті, «хто працює на умовах гіг-контракту». Також вони віднесені до числа застрахованих осіб у загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванні (стаття 11 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»). Хоча привертає увагу й той фак, що у статті 4 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» ця категорія осіб не зазначена, як така, що підлягає страхуванню на випадок безробіття.

Як зауважує В.В. Жернаков «трудове право має змінюватися під впливом інноваційних процесів …» [5, с. 48], а ці зміни відображаються на тенденціях розвитку правового регулювання відносин, пов'язаних з використанням праці. Стаття 2 Кодексу законів про працю України підкреслює, що працівники мають право на « … на матеріальне забезпечення в порядку соціального страхування в старості, а також у разі хвороби або реабілітації, повної або часткової втрати працездатності, на матеріальну допомогу в разі безробіття…» [6]. Окремі з вищеперерахованих прав нині поширюються і на тих осіб, які працюють на підставі цивільно-правових договорів, зокрема на підставі гіг-контракту. З огляду на це, вважаємо, що однією із тенденцій правового регулювання відносин, пов'язаних із застосування праці є «уніфікація правового регулювання несамостійної праці незалежно від сфери її застосування»[7, с. 64; 8, с. 86]. І вона «має свої конкретні прояви, які можуть бути зведені до двох груп: по-перше, спостерігається стирання межі між різними галузями приватного права, взаємне проникнення загальних приватно-правових методів у структуру всіх галузей приватного права, зокрема і у сферу правового регулювання праці; по-друге, розширення сфери дії трудового права на основі поширення загальних принципів правового регулювання праці на всі види несамостійної праці» [7, с. 64]. І відбувається це, на наше переконання, в силу того, що «зміни об'єктивного і суб'єктивного факторів впливають на політичне, економічне, соціальне життя країни та викликають переосмислення цінностей та зміни їхньої ієрархії…» [9, с. 191]. Як зазначається у літературі, «йдеться про всі виміри права, які впливають на використання людського капіталу. Нам потрібні нові категорії, що виходять за рамки «працівник і роботодавець» [10, с. 114]. Але при цьому, потрібно враховувати «специфіку трудового права, яке за

своєю природою належить до соціального, спрямованого на захист основних соціальних прав» людини [11, с. 67]. Ми цілком поділяємо позицію науковців, які вважають, що соціальна функція є домінуючою функцією трудового права і є однією із його ознак [12], які не повинні бути втрачені й у майбутньому.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання праці домашніх працівників» від 25.04.2024 р. № 3680-IX чинний КЗпП України доповнено новою главою XI-А «Праця домашніх працівників» та внесені зміни до низки інших нормативно-правових актів, які стосуються регулювання трудових відносин. Законодавцем визначено поняття домашньої праці та домашніх працівників, закріплено їх правовий статус та особливості його правового регулювання. Привертає увагу ч. 7 ст. 173-1 КЗпП України, де зазначається, що «загальнообов'язкове державне соціальне страхування домашніх працівників здійснюється на засадах добровільності» [6]. Це положення підкріплено статтями 11 і 29 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», статтею 4 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», які не поширюють дію вищезгаданих нормативно-правових актів на домашніх працівників, коли мова не йде про їх добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також статтю 4 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», положення якої виключають із числа платників єдиного внеску фізичних осіб, які використовують працю домашніх працівників. У цьому контексті привертають увагу положення Пояснювальної записки до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо регулювання праці домашніх працівників», де, зокрема, йдеться про те, що: «врегулювання питання зайнятості та офіційного працевлаштування домашніх працівників, забезпечення соціального захисту домашніх працівників, імплементація в національне законодавство положень Конвенції Міжнародної організації праці № 189 про домашніх працівників, зниження рівня незадекларованої праці. … Крім цього, з урахуванням специфіки відносин між домашнім працівником та роботодавцем, проектом акта передбачено внесення змін до законів України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»та «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»з метою оптимізації та забезпечення дієвості механізму адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у випадку використання фізичними особами, які не є суб'єктами господарювання, праці інших фізичних осіб. …» [13]. З вищевикладеного можна зробити певні узагальнення, а саме: 1) удосконалення трудового законодавства відбувається у відповідності із міжнародно-правовими стандартами у сфері праці, зокрема, Конвенції Міжнародної організації праці № 189 «Про гідну працю домашніх працівників» від 16.06.2011 р., яка, до речі, ще не ратифікована Україною; 2) для домашніх працівників встановлено диспозитивну норму, а не гарантію щодо соціального страхування, що є певним звуженням змісту та обсягу прав, закріплених трудовим законодавством.

Якщо звернемося до положень вищезгаданої Конвенції, то в статті 14 закріплена «система соціального забезпечення для даної категорії працівників, в тому числі охорона материнства, а також умови, що є не менш сприятливими ніж ті, в яких знаходяться інші працівники» [14]. Згідно статті 2 КЗпП України «працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою. Працівники мають право на … матеріальне забезпечення в порядку соціального страхування в старості, а також у разі хвороби або реабілітації, повної або часткової втрати працездатності, на матеріальну допомогу в разі безробіття …» [3]. Це право гарантується системою загальнообов'язкового державного соціального страхування. Зокрема, згідно статті 7 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування «загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню підлягають особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту) на підприємствах, в організаціях, установах незалежно від їх форм власності та господарювання; у фізичних осіб … . » [15]. Стаття 3 КЗпП України поширює законодавство про працю на трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами [3]. Привертає увагу й той факт, що одним із напрямків державної політики в галузі прав людини є недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і основних свобод людини, проголошених Конституцією України, законами України та підзаконними нормативними

актами, який закріплений у постанові ВРУ від 17.06.1999 року № 757-XIV «Про засади державної політики України в галузі прав людини» [16].

Показовою, на наше переконання, у цьому контексті є позиція Конституційного Суду України. У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 відмічено, що «… згідно зі статтею 22 Конституції України закріплені нею права і свободи не є вичерпними, гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Зміст прав і свобод людини – це умови і засоби, які визначають матеріальні та духовні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку. Обсяг прав людини – це кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву та виражені у певних одиницях виміру. Звуження змісту прав і свобод означає зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права. Звуження обсягу прав і свобод – це зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики…» [17]. У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» (справа про допомогу по безробіттю звільненим за угодою сторін) від 28 квітня 2009 року № 9-рп/2009, зокрема зазначається, «при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (частина третя статті 22 Конституції України), інакше погіршується становище особи в суспільстві через обмеження прав і свобод, закріплених у законах України. Невиконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо окремої категорії осіб призводить до порушення принципів соціальної, правової держави, ставить громадян у нерівні умови, підриває принцип довіри особи до держави»[18]. Доречними у цьому контексті є положення Окремої думка судді Конституційного Суду України О.В. Касмініна стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII, де, зокрема, зазначається «…, що оскільки положення статті 22 Конституції України забороняють законодавцю погіршувати становище людини у суспільстві та закріплюють принцип недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, то не можуть бути звужені не тільки конституційні, а усі права та свободи, передбачені законами України (відповідно до пункту 1 частини першої статті 92 Конституції України ці права та свободи так само, як і їх гарантії, визначаються виключно законами України), та зміст і обсяг конституційних прав і свобод розкривається не тільки в основному Законі України, а й в інших законах України» [19]. Це повинно стосуватися і гарантій трудових прав працівників. Як зазначав, О.І. Процевський «ефективність правового регулювання трудових і тісно з ними пов'язаних відносин залежить не від кількості нормативно-правових актів, а від їх змісту, якості і спрямованості, тобто відображення в них конституційної формули» [20, с. 10]. Соціальна функція трудового права виражається у встановленні та реалізації певних соціальних гарантій і стандартів, заснованих на соціальній справедливості й безпеці [21, с. 141].

Слушною є позиція В.С. Венедіктова, який зауважує, що «Україна на шляху побудови громадянського суспільства не має змоги скористатися вже наявною моделлю, яка навіть досить успішно зарекомендувала себе в іншій країні. В Україні існують свої традиції, свій менталітет, свої особливості правового регулювання суспільних відносин, зокрема, у сфері праці» [22, с. 71]. Поділяємо думку Костюченко О.Є. про те, що «безсистемне удосконалення трудового законодавства в Україні та тлі трансформації суспільних відносин в умовах глобалізації все частіше створює проблеми соціального характеру у сфері праці. Як результат – перманентне погіршення

становища працівника та віддалення законодавства від самої суті й соціального призначення трудового права» [23, с. 9].

Висновки. Таким чином, на етапі глибоких трансформацій сучасне трудове право покликане забезпечувати певний баланс між гнучкістю ринку праці та гарантіями трудових прав працівників. Особливо це стосується тих осіб, які виконують роботу поза межами класичних трудових відносин. У цьому контексті спостерігається модернізація правих механізмів, спрямована на уніфікацію гарантій соціальних стандартів (зокрема, загальнообов'язкового державного соціального страхування), що сприяє розширенню сфери дії трудового права. Поряд із цим, прослідковується збереження диференційованого підходу до правового регулювання праці окремих категорій працівників, але з певним звуженням змісту та обсягу гарантованих чинним законодавством прав (у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування). Вважаємо, що національне трудове право повинно зберегти свої традиції і продовжити свій розвиток на основі тенденцій, які забезпечують ефективний захист прав працівників і сприяють динамічному розвитку ринку праці.

З огляду на вищевикладене, пропонуємо виділити наступні тенденції подальшого розвитку правового регулювання відносин у сфері праці: 1) визнання загальноцивілізаційного значення трудових прав і розширення сфери дії трудового права з огляду на його соціальну функцію; 2) пріоритет міжнародних стандартів трудових прав; 3) подальша диференціація правового регулювання трудових відносин, яка поєднується із забезпеченням трудових прав працівників, гарантованих національним законодавством, і випливає із соціального призначення трудового права

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Anna Dziurny. Tendencje rozwojowe na rynku pracy w polsce z uwzględnieniem nowych uwarunkowań prawnych. *International Journal of Legal Studies.* № 2(10). 2021. P. 13–26.
2. Юшко А.М. Тенденції розвитку трудового законодавства в Україні. *Економіко-правові проблеми розвитку та сприяння господарській діяльності в сучасних умовах* зб. наук. пр. за матеріалами ІІ Круглого столу, 17 травня 2019 року. Харків, НДІ ПЗІР НАПрН України, 2019. С. 189–192. URL: http://openarchive.nure.ua/handle/document/13098 (дата звернення: 08.04.2025 р.).
3. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#n208 (дата звернення: 08.04.2025 р.).
4. Тарасюк С.М. Особливості застосування гіг-контрактів резидентами правового режиму Дія Сіті. *Юридичний вісник.* № 2 (63). 2022. С. 133–142.
5. Жернаков В.В. Предмет трудового права та сфера дії законодавства про працю України: теоретичні проблеми і тенденції/ Актуальні проблеми трудового права та права соціального забезпечення: зб. наук. пр. до 80-річчя проф. Р.І. Кондратьєва. Хмельницький. Вид-во Хмельницького ун-ту упр. та права. 2007. С. 44–48.
6. Кодекс законів про працю України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 13.04.2025 р.).
7. Ярошенко М.О. Сфера дії трудового права України. Нове законодавство України та питання його застосування: тези доп. та наук. повідом. у часників наук. конф. Молодих учених та здобувачів (м. Харків, 26-27 грудня 2003 р.). Х., Нац. юр. акад. України ім. Я. Мудрого, 2004. С. 63–65.
8. Величко В. Світові тенденції експансії трудового права. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 86–88.
9. Гетьманцева Н.Д., Вакарюк Л.В. Природа формування доктрини трудового права, суть та значення для трудового права як самостійної галузі права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 190–194. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/45.pdf (дата звернення: 28.05.2025 р.).
10. Langille B. Labour Law's Theory of Justice / *The Idea of Labour Law.* 2011. P. 101–119. URL: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199693610.003.0008(дата звернення: 01.06.2025 р.).
11. Пономаренко О., Гоц-Яковлєва О. Конвергенція цивільного і трудового права у сфері договірного регулювання відносин, у яких людина реалізує право на працю. *Актуальні проблеми інноваційної економіки та права.* № 2. 2024. С. 65–69.

12. Трудове право України: академічний курс: підручник [П.Д. Пилипенко, В.Я. Буряк, З.Я. Козак та ін.]; за ред. П.Д. Пилипенка. 5-те вид., перероб. і доп. К.: Ін Юре, 2014. 542 с./ С. 124; Цуварев О.Ф. Генеза соціальної функції трудового права. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. «Право». 2023. Випуск 38. С. 141.
13. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо регулювання праці домашніх працівників». URL: https://me.gov.ua/view/955ffd5a-8029-4332-b615-785197f24c2c (дата звернення: 28.05.2025 р.).
14. Глобальна програма МОП «Гідна праця для домашніх працівників». URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@protrav/@migrant/documents/publication/wcms_409887.pdf (дата звернення: 28.05.2025 р.).
15. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14.01.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.05.2025 р.).
16. Засади державної політики України в галузі прав людини: постанова Верховної Ради України від 17.06.1999 р. № 757-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14#Text (дата звернення: 28.05.2025 р.).
17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05. (дата звернення: 28.05.2025 р.).
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення" (справа про допомогу по безробіттю звільненим за угодою сторін) від 28 квітня 2009 року № 9-рп/2009. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/220-trudove-pravo (дата звернення: 28.05.2025 р.).
19. Окрема думка судді Конституційного Суду України Касмініна О.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na05d710-18#Text (дата звернення: 14.06.2025 р.).
20. Процевський В.О., Новіков Д.О. Вчення О.І. Процевського про ефективність дій норм трудового права. Актуальні проблеми приватного та публічного права: матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції присвяченої 92-річчю з дня народження член-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О.І. (2 квітня 2021 року). Харків, 2021. 333 с. / С. 9–11.
21. Цуварев О.Ф. Генеза соціальної функції трудового права. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.* «Право». 2023. Випуск 38. С. 138–145.
22. Венедіктов В.С. Роль сучасної концепції розвитку трудового права України в загальній доктрині розбудови громадянського суспільства та правової держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». 2016. № 19. С. 70–73.
23. Костюченко О.Є. Реалізація соціального призначення трудового права в Україні: монографія. Харків. Право, 2018. 392 с.

УДК 349.22
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.35

СПІВВІДНОШЕННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Юркевич Є.В.,
аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
e-mail: iegor.iurkevych@gmail.com

Юркевич Є.В. Співвідношення дискримінації та диференціації в правовому регулюванні трудових відносин.

Аргументовано доведено, що за умов сьогодення науковою спільнотою не поставлено остаточної крапки у дискусії щодо доречності/недоречності розпорошення кола працівників, наділених додатковими гарантіями у сфері праці, зумовлених об'єктивними факторами (характер та умови праці, стан здоров'я, природно-кліматичні умови тощо).

Зроблено висновок, що має сенс розширювати категорії працівників, які об'єктивно повинні бути наділені підвищеними гарантіями у сприянні працевлаштуванню, у перебігу роботи й у разі припинення трудових відносин у виключних, виправданих випадках, з урахуванням пануючих у суспільстві цінностей.

Проаналізовано змістове наповнення принципу єдності і диференціації правового регулювання трудових і пов'язаних з трудовими відносин. Визначено об'єктивні фактори диференціації правового регулювання праці.

Запропоновано закріпити у проєкті Трудового кодексу України визначення диференціації у правовому регулюванні праці, перелік підстав диференціації правового регулювання праці для окремих категорій працівників, а також перерахувати об'єктивні та суб'єктні підстави для диференціації правового регулювання праці.

Розтлумачено поняття «дискримінації» у сфері праці. Розглянуто пряму (коли роботодавець відкрито надає перевагу конкретному працівникові, послуговуючись забороненими критеріями) та опосередковану дискримінацію (роботодавець не використовує безпосередньо заборонені критерії для розрізнення деяких категорій працівників, водночас дії роботодавця можуть нести для них негативні наслідки) з боку роботодавця по відношенню до працівника.

Констатовано, що за певних обставин розмежування диференціації та дискримінації становить суттєву проблему в практичній площині. Зазначено, що окремі норми права, покликані забезпечити диференціацію у правовому регулюванні трудових і пов'язаних з трудовими відносин, можуть визнаватися судом дискримінаційними.

Аргументовано, що значна диференціація рівнів зарплат у різних галузях економіки України за умов воєнного стану формує соціальні ризики та посилює нестабільність на ринку праці.

На прикладах питань диференціації оплати праці та гендерної складової у сфері охорони праці порушено проблематику дискримінування працівників і запропоновано заходи запобігання цим явищам.

Ключові слова: працівник, роботодавець, дискримінація, диференціація, трудові правовідносини, оплата праці, воєнний стан.

Yurkevych Ye.V. The relationship between discrimination and differentiation in the legal regulation of labour relations.

It is argued that under current conditions, the scientific community has not put a final stop to the discussion on the appropriateness/irrelevance of dispersing the circle of employees endowed with additional guarantees in the labour sphere, determined by objective factors (nature and conditions of work, state of health, natural and climatic conditions, etc.).

It was concluded that it makes sense to expand the categories of employees who objectively should be provided with increased guarantees in employment promotion, in the course of work and in the event

of termination of employment relations in exceptional, justified cases, taking into account the values prevailing in society.

The content of the principle of unity and differentiation of legal regulation of labour and labour-related relations is analysed. Objective factors of differentiation of legal regulation of labour are determined.

It is proposed to enshrine in the draft Labour Code of Ukraine the definition of differentiation in the legal regulation of labour, a list of grounds for differentiation of legal regulation of labour for certain categories of employees, as well as to list objective and subjective grounds for differentiation of legal regulation of labour.

The concept of «discrimination» in the labour sphere is explained. Direct discrimination (when an employer openly gives preference to a specific employee, using prohibited criteria) and indirect discrimination (the employer does not directly use prohibited criteria to distinguish certain categories of employees, but at the same time the employer's actions may have negative consequences for them) on the part of the employer in relation to the employee are considered.

It is stated that under certain circumstances the distinction between differentiation and discrimination poses a significant problem in practice. It is noted that certain legal norms designed to ensure differentiation in the legal regulation of labour and labour-related relations may be recognized by the court as discriminatory.

It is argued that significant differentiation of salary levels in different sectors of the Ukrainian economy under martial law creates social risks and increases instability in the labour market.

Using examples of issues of differentiation of wages and the gender component in the field of labour protection, the issue of discrimination against employees is raised and measures to prevent these phenomena are proposed.

Key words: employee, employer, discrimination, differentiation, labour relations, wages, martial law.

Постановка проблеми. Проблематика дискримінації, а також єдності і диференціації в регламентації трудових і пов'язаних з трудовими правовідносин продовжує турбувати наукову спільноту і не втрачає своєї актуальності, особливо з огляду на виклики сьогодення, зумовлені воєнним станом. Так, триває наукова дискусія з приводу того, чи є необхідність розширювати коло працівників, які мають додаткові гарантії у сфері праці, зумовлені шкідливими виробничими факторами, станом здоров'я, особливим соціальним статусом тощо або ж, навпаки, досить розширювати цю когорту працюючих за рахунок внесення змін до окремих темпоральних законів. Видається, поглиблювати категорії працівників, які об'єктивно повинні бути наділені підвищеними гарантіями у сприянні працевлаштуванню, у перебігу роботи і у разі припинення трудових відносин виправдано у виключних випадках, з урахуванням пануючих у суспільстві цінностей, про що йтиметься на сторінках цієї наукової публікації.

Стан опрацювання проблематики наявності дискримінації в регламентації питань праці та актуалізації принципу диференціації в правовому регулюванні трудових відносин засвідчує, що вчені-трудовики повсякчас тримають руку на пульсі аналізу новацій у законодавстві про працю в розрізі заборони дискримінації (Коваленко О.О., Коляда Т.А., Лагутіна І.В., Лазаренко А.М., Шабанов Р.І. та ін.), продовжують досліджувати окремі аспекти принципу єдності і диференціації (зокрема, Божко В.М. піднімає питання єдності і диференціації в оплаті праці; Лагутіна І.В. досліджує сприяння рівності у сфері праці як шляху до усунення дискримінації; Сидоренко А.С. розробляє основні підстави диференціації правового регулювання праці), проте науковий дискурс щодо співвідношення дискримінації та диференціації в правовому регулюванні трудових відносин на часі, адже за умов сьогодення бракує наукових публікацій, присвячених питанню співвідношення цих категорій у трудовому праві.

Метою статті є пошук шляхів удосконалення трудового законодавства, приведення його у відповідність до європейських стандартів та вимог ринкової економіки з питань заборони дискримінації та з урахуванням принципу диференціації законодавства про працю.

Виклад основного матеріалу. Сучасна трансформація Української держави у ліберально-демократичну і соціально-правову потребує відповідного концептуально-методологічного забезпечення. Для вирішення цього завдання надзвичайно важливим є осмислення сутності такого явища, як принципи права взагалі й пізнання змісту принципу єдності та диференціації правового регулювання зокрема, адже саме в ньому відображається сутність права в усьому його різноманітті [1, с. 17].

Доктринальні засади трудового права серед плеяди принципів виокремлюють принцип єдності і диференціації правового регулювання трудових і пов'язаних з трудовими відносин. У загальному вигляді цей принцип полягає у тому, що існують загальні норми, які поширюють свою дію на всіх працівників, які працюють на умовах трудового договору чи контракту, а також передбачені спеціальні норми, які регулюють особливості праці окремих категорій працівників, зокрема, жінок, у тому числі вагітних; неповнолітніх працівників; осіб з інвалідністю; працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими і небезпечними умовами праці; осіб, котрі працюють у районах з особливими природними географічними та геологічними умовами тощо. Наявність цього принципу надає можливість адаптувати трудові відносини до конкретних потреб різних категорій працівників, забезпечуючи як загальні тенденції, так і індивідуальні особливості.

В рамках цієї наукової статті нас цікавить саме диференціація правового регулювання праці окремих категорій працюючих, що виражається через наявність у законодавстві про працю спеціальних норм, які надають деяким категоріям працівників певні преференції. І ці норми не слід визнавати дискримінаційними, вони зумовлені особливостями характеру, умов праці й правового статусу окремих категорій працівників.

Диференціація, в основу якої покладено чинники процесу праці, її організації, характеру виробництва тощо, незалежні від особистих якостей працівника, є об'єктивною [2, с. 95].

Так, до об'єктивних факторів диференціації правового регулювання праці можна віднести такі: умови праці; галузь виробництва; територіальне розташування підприємства; умови підвищеного ризику для здоров'я; соціально-демографічний критерій; характер зв'язку між працівником і підприємством (строкові трудові договори) тощо.

Слушною видається позиція Сидоренко А.С., що «проблема чинного законодавства полягає в тому, що в Кодексі законів про працю України (далі – КЗпП) не вказано основні підстави диференціації та не зазначено, які з них носять об'єктивний характер, а які обумовлюються особистими якостями працівника. Отже, чинне законодавство про працю України має визначати, що необхідно розуміти під підставами диференціації правового регулювання праці, та чітко виокремлювати, які з підстав віднесено до об'єктивних, суб'єктних і соціальних» [3, с. 124].

Від розгляду питань диференціації в правовому регулюванні праці в рамках принципу єдності і диференціації перейдемо до аналізу проблематики дискримінації, оскільки диференціація в трудовому праві не має призводити до дискримінування працівника.

Для визначення дискримінації доречно застосувати положення ст. 1 Конвенції МОП № 111 (1958 р.) «Про дискримінацію в галузі праці та занять», де термін «дискримінація» включає: а) будь-які розрізнення, недопущення або перевагу, що здійснюються за ознаками раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, іноземного походження або соціального походження, які призводять до знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в галузі праці та занять; б) будь-які інші розрізнення, недопущення або перевагу, що призводять до знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в галузі праці й занять, які визначаються відповідним членом після консультації з представницькими організаціями підприємців і трудівників, де такі є, та з іншими відповідними органами. Будь-яке розрізнення, недопущення або перевага відносно певної роботи, що ґрунтуються на специфічних вимогах такої, не вважаються дискримінацією [4].

Фактично категорія «дискримінація» тлумачиться вченими як невиправдане розрізнення людей у правах та обов'язках за певною ознакою (громадянство, стать, вік, раса, національність, віросповідання, родинні зв'язки, інвалідність, сексуальна орієнтація, сфера застосування праці тощо).

На практиці спостерігається як пряма дискримінація (роботодавець відкрито надає перевагу конкретному працівникові, керуючись забороненими критеріями), так і опосередкована (роботодавець не використовує безпосередньо заборонені критерії для розрізнення деяких категорій працівників, водночас дії роботодавця можуть нести для них негативні наслідки).

Цілком підтримуємо Коляду Т.А., що станом на теперішній час у трудовому праві сформувалася цілісна антидискримінаційна доктрина (система уявлень), що ґрунтується на низці аксіоматичних тверджень, закріплених у ряді міжнародно-правових, регіональних та національних актів. Антидискримінаційні положення було задекларовано насамперед у низці міжнародно-правових актів, а саме: ст. 2 Загальної декларації прав і свобод людини 1948 р.; Конвенції про рівну винагороду чоловіків та жінок за працю рівної цінності 1951 р.; Конвенції про дискримінацію у

сфері праці та занять 1958 р.; ч. 1 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.; ч. 2 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.; Конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1965 р.; Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.; Конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей 1990 р. [5, с. 101].

За певних обставин розмежування диференціації та дискримінації становить суттєву проблему в практичній площині.

Так, Лагутіна І.В. у своєму науковому доробку зазначає, що «необґрунтованою є диференціація за ознакою статі. Так, ст. 176 КЗпП передбачає заборону направлення жінок, які мають дітей віком до трьох років, у відрядження. Навіть якщо жінка має такі можливості і бажання, але на підставі цієї статті їй все одно відмовлять. У відповідності з Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. дискримінація щодо жінок означає будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямоване на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їх сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій сфері. Отже, в ролі диференціації фактично виступає дискримінація» [7, с. 74].

Окремі норми права, покликані забезпечити диференціацію у правовому регулюванні трудових і пов'язаних з трудовими відносин, можуть визнаватися судом дискримінаційними.

Божко В.М. у своїй публікації зазначає, що відповідно до Конвенції МОП № 117 «Про основні цілі та норми соціальної політики» від 6 червня 1962 р. «метою політики МОП є скасування будь-якої дискримінації серед працівників щодо ставок заробітної плати, котрі визначаються згідно з принципом рівної плати за рівноцінну працю на тих самих операціях та підприємствах» (ст. 14) [1, с. 18].

Оплата праці – важливий економічний і соціальний інструмент, що визначає винагороду працівників за виконану роботу. Рівень оплати праці впливає на мотивацію, продуктивність праці, задоволеність працівників своєю роботою та на фінансовий стан підприємства в цілому.

Останнім часом, в умовах воєнного стану посилюється невдоволення в суспільстві рівнем оплати праці працівників, зумовлене територіальним розташуванням підприємств, підвищеним ризиком для здоров'я і життя працюючих тощо. Значна диференціація рівнів зарплат у різних галузях за умов воєнного стану формує соціальні ризики та посилює нестабільність на ринку праці.

Розрив у доходах спричиняє подальшу трудову міграцію, загострює проблему дефіциту робочої сили, а отже, надалі гальмуватиме процес повернення українців на Батьківщину навіть у разі стабілізації безпекової ситуації. Згідно з оцінками, близько 75% роботодавців в Україні мають постійний дефіцит кадрів, що зумовлює конкуренцію за кваліфікованих працівників і стає одним із основних чинників підвищення рівня заробітної плати. Зростає частка зайнятості не за фахом та розширюється тіньовий сектор економіки. Основними демотиваторами працівників є низька зарплата і значне робоче навантаження. Характерною ознакою сучасного українського суспільства є суттєва нерівність у трудових доходах населення, котра в складних соціально-економічних умовах поглиблюється [8].

Рівень оплати праці працівника варіюється залежно від його професійної кваліфікації, досвіду роботи, навичок, складності роботи, умов праці та результатів виконаної роботи тощо.

Диференціація праці (розподіл робіт за функціоналом та спеціалізаціями) може бути важлива для підприємств, які використовують бронювання працівників. Зокрема, у випадку, коли підприємство намагається підтвердити свій статус як критично важливого для економіки країни або для забезпечення безперервності важливих процесів.

До цього часу не поставлено крапку в науковій дискусії щодо доцільності/недоцільності визнання 13.10.2017 р. Міністерством охорони здоров'я України (далі – МОЗ) таким, що втратив чинність (крім глави 3 розділу І Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок, яка втрачає чинність з дати, коли Україною буде завершено процедуру денонсації Конвенції про використання праці жінок на підземних роботах у шахтах будь-якого роду № 45), свого наказу від 29.12.1993 р. № 256 «Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок» [9].

Актуальність риторики щодо зазначеного питання пов'язана, насамперед, звичайно, не стільки з подією – скасуванням наказу МОЗ, скільки з тим, до чого воно призводить, адже, по суті, таким чином здійснюється спроба винищення розуміння фундаментальних понять трудового права – єдності та диференціації норм трудового права – шляхом їх бездумної заміни на термін «дискримінація у галузі праці», що є абсолютно неприпустимим для правової та соціальної держави, яка має досить потужні наукові доробки у цій сфері [10, с. 129].

У нормотворчості має бути дотримано принципу безумовного пріоритету збереження життя і здоров'я людини. Поділяємо позицію Коваленко О., Шабанова Р., що диференціація правового регулювання не є і не може бути дискримінацією і не заважає утвердженню гендерної рівності. Тоді як, не враховуючи об'єктивні фізіологічні та соціальні особливості, що має жінка, абсолютно однакове – нейтральне – правове регулювання для всіх із рівності та доступності у можливості скористатися своїми правами трансформується у порушення принципу безумовного пріоритету збереження життя і здоров'я людини [10, с. 134].

Висновки. Настав час гармонізувати законодавство про працю в частині антидискримінаційних заходів, збалансувавши принцип єдності і диференціації з забороною дискримінації. Наслідком тривалої суспільної дискусії і проведених фахівцями в галузі трудового права досліджень стало вироблення розвиненого понятійно-категоріального апарату, який дозволяє дати чітке визначення категорій «дискримінація», «диференціація» та сформулювати базові теоретико-методологічні засади запобігання будь-яким проявам дискримінації у сфері праці.

Відсутність у КЗпП чіткої вказівки на співвідношення загальних та спеціальних положень ускладнює правозастосовну практику, створює плутанину, призводить до зниження ефективності регламентації трудових та пов'язаних з трудовими правовідносин. За умов кодифікації законодавства про працю пропонуємо закріпити у проєкті Трудового кодексу України визначення диференціації у правовому регулюванні праці, перелік підстав диференціації правового регулювання праці для окремих категорій працівників, а також перерахувати об'єктивні (умови та характер праці, природно-кліматичні умови) та суб'єктні (особистісні – фізіологічні, статеві, вікові) підстави для диференціації правового регулювання праці.

Диференціація правового регулювання праці окремих категорій працівників у виправданих випадках у трудовому праві не має призводити до дискримінування працівників. З урахуванням положень низки міжнародно-правових актів удосконалено визначення дискримінації у сфері праці, напрацьоване науковою спільнотою, як обмеження у трудових правах чи отримання будь-яких переваг залежно від статі, раси, національного і соціального походження, сексуальної орієнтації, мови, релігійних або політичних переконань, участі або неучасті у профспілках чи інших громадських об'єднаннях, майнового чи службового становища, віку, місця проживання, недоліків фізичного або психічного характеру, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх трудових прав, за мовними або іншими ознаками, які не перешкоджають виконанню відповідних трудових обов'язків, інших обставин, що пов'язані з діловими якостями й не обумовлені специфікою трудової функції працівника, що забороняється.

Розмежовано пряму дискримінацію (коли роботодавець відкрито надає перевагу конкретному працівникові, послуговуючись забороненими критеріями) та опосередковану (роботодавець не використовує безпосередньо заборонені критерії для розрізнення деяких категорій працівників, водночас дії роботодавця можуть нести для них негативні наслідки).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Божко В.М. Єдність і диференціація оплати праці. *Єдність і диференціація трудового права та права соціального забезпечення:* матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2014 р.); за заг. ред. К.Ю. Мельника / МВС України; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2014. С. 17–23.
2. Прилипко С.М. Трудове право України: підручник / С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко. 2-ге вид., перероб. і доп. Х.: ФІНН, 2009. 728 с.
3. Сидоренко А.С. Основні підстави диференціації правового регулювання праці. *Право і суспільство.* 2016. № 1. С. 119–124.
4. Про дискримінацію в галузі праці та занять: Конвенція МОП від 25.06.1958 р. № 111. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text (дата звернення: 01.06.2025).

5. Коляда Т.А. Антидискримінаційна доктрина у трудовому праві. *Єдність і диференціація трудового права та права соціального забезпечення:* матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2014 р.); за заг. ред. К.Ю. Мельника / МВС України; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2014. С. 101–103.
6. Лазаренко А. Проблеми правового регулювання заборони дискримінації в трудовому законодавстві України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Юриспруденція. 2014. С. 73–75.
7. Лагутіна І.В. Сприяння рівності у сфері праці – шлях до усунення дискримінації. *Єдність і диференціація трудового права та права соціального забезпечення:* матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2014 р.); за заг. ред. К.Ю. Мельника / МВС України; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС, 2014. С. 107–110.
8. Яценко Л. Трудові доходи українців в умовах війни. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/trudovi-dokhody ukrayintsiv-v-umovakh-viyny (дата звернення: 01.06.2025).
9. Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок: наказ МОЗ від 29.12.1993 р. № 256. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0051-94#Text (дата звернення: 01.06.2025).
10. Коваленко О., Шабанов Р. Дискримінація чи єдність та диференціація правового регулювання трудових відносин: що нівелюється МОЗ на шляху досягнення гендерної рівності в Україні. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 6. С. 128–135.

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.36

ФОРМУВАННЯ ПРОГРАМИ ЄДКІ ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ОС «МАГІСТР»: ПРОГАЛИНИ ОСВІТНЬОГО ЕКОЛОГО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Бевз О.В.,
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри екологічного права
Навчально-наукового Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3445-3564

Шараєвська Т.А.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри екологічного права
Навчально-наукового Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0099-938X

Бевз О.В., Шараєвська Т.А. Формування програми ЄДКІ для здобувачів освіти ОС «Магістр»: прогалини освітнього еколого-правового регулювання.

В статті акцентується увага на тому, що в сучасних умовах важливість екологічної освіти не викликає сумнівів. Зокрема, проблеми розбудови сучасної екологічної освіти в Україні обговорювалися і на зустрічі Міністра захисту довкілля та природних ресурсів та Міністра освіти і науки України, на якій було досягнуто згоди, що без вагомих зрушень у цьому напрямку неможливе подальше становлення сучасної європейської країни, з тими ж цінностями та принципами сталого розвитку.

Спільним наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України та Міністерства освіти і науки України «Про утворення Міжвідомчої робочої групи з удосконалення системи екологічної освіти в Україні» від 20 червня 2023 р. № 424/765 була створена відповідна Міжвідомча робоча група та заходи для удосконалення та підвищення рівня системи екологічної освіти в Україні. Таким чином важливість екологічних знань та екологічної освіти повинна відображатися на всіх рівнях освіти, зокрема у вищій школі, в тому числі в процесі атестації здобувачів вищої освіти. Крім того, в Концепції екологічної освіти в Україні, затвердженій рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України № 13/6-19 від 20 грудня 2001 р., визначено, що розвиток вищої екологічної освіти повинен базуватися на комплексному збалансованому поєднанні природничого, технологічного, економічного, юридичного і соціокультурного підходів.

Авторами зроблено висновок про те, що у зв'язку із постійним розвитком суспільних відносин, які стосуються раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, регулювання яких здійснюється екологічним правом, а також збільшенням загроз у цій сфері, в Україні існує гостра потреба у підготовці кваліфікованих юристів, що володіють фаховими спеціалізованими компетентностями з питань екологічного права, а відтак встановлення наявності цих компетентностей у процесі проведення єдиного державного кваліфікаційного іспиту. Зазначене вище становить значний державний та суспільний інтерес, що

потребує уваги та розв'язання. При цьому збройна агресія рф проти України тільки поглиблює актуальність даної проблематики.

Ключові слова: екологічне право, екологічна безпека, екологічна освіта, юридична освіта, ЄДКІ, сталий розвиток.

Bevz O.V., Sharaievska T.A. Formation of the Unified State Qualification Exam Program for Master's Degree Students: gaps in educational environmental and legal regulation.

The article focuses on the fact that in modern conditions, the importance of environmental education is beyond doubt. In particular, the problems of developing modern environmental education in Ukraine were also discussed at the meeting of Minister of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine and Minister of Education and Science of Ukraine, where it was agreed that without significant progress in this direction, it is impossible to further develop a modern European country with the same values and principles of sustainable development.

The Joint Order of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine and the Ministry of Education and Science of Ukraine 'On the Establishment of the Interagency Working Group on Improving the Environmental Education System in Ukraine' of 20 June 2023 No. 424/765 established the relevant Interagency Working Group and measures to improve and raise the level of the environmental education system in Ukraine. Thus, the importance of environmental knowledge and environmental education should be reflected at all levels of education, in particular in higher education, including in the higher education students certification process. In addition, the Concept of Environmental Education in Ukraine, approved by the decision of the Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 13/6-19 of 20 December 2001, states that the development of higher environmental education should be based on a comprehensive balanced combination of natural, technological, economic, legal and socio-cultural approaches.

Key words: environmental law, environmental safety, environmental education, legal education, Unified State Qualification Exam (USQE), sustainable development.

Постановка проблеми. Підготовка громадян з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури на основі визнаних критеріїв оцінки взаємовідносин людського суспільства й природи (не насильство, а гармонійне співіснування з нею) розглядається на сьогодні як один із головних важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України [1, с. 49].

Сучасні екологічні проблеми і пошуки шляхів їх вирішення, як зазначається, є передумовами запровадження нової моделі освітньої системи XXI століття. Така система покликана поєднати в собі все позитивне з минулого і сучасного, а також повинна бути орієнтована на формування якісно нової людини – людини екологічної, оскільки витоки екологічних проблем, слід шукати, перш за все, в самій людині, в особливостях її «людських якостей». Отже, цілком очевидно, що для вирішення екологічних проблем необхідно змінити саму людину, її свідомість, культуру, світогляд тощо. Вирішальну роль в цій трансформації покликана відіграти саме еволюція свідомості, якої можна досягти, зокрема шляхом екологізації свідомості особистості [2, с. 12].

У даному контексті велике значення має екологізація освіти. Адже саме трансформація сучасних екологічних ідей і цінностей у всі сфери суспільних відносин, формування екологічної свідомості та грамотності населення, екологічної культури, розуміння власних екологічних прав, інтересів та обов'язків визнається метою екологізації освіти [3, с. 264]. В науці екологічного права екологізація освіти розглядається як об'єктивна тенденція, її розвиток – це відповідь на потребу захисту від зростаючої екологічної загрози, безгосподарської діяльності людини та її споживацького ставлення до Природи, соціуму і культури. На думку А.П. Гетьмана, екологічна освіта – органічна і пріоритетна частина всієї системи освіти, що надає їй нову якість, формує інше ставлення не тільки до природи, але і до суспільства, і до людини (екогуманізм) [3, с. 265]. Особлива увага звертається на те, що екологізація освіти є нагальною проблемою фахового напряму підготовки у вищих навчальних закладах освіти [3, с. 266].

Тому, як слушно зазначає В.В. Носік, зміна парадигми вищої юридичної освіти зумовлює до необхідності пошуку новітніх форм організації освітнього процесу і сучасних методів навчання в забезпеченні реалізації пізнавальної функції навчальних дисциплін у юридичних вузах, серед яких важливе місце займають аграрне, земельне, екологічне право [4, с. 373].

Опанування майбутніми юристами зазначеними навчальними дисциплінами є важливим і з точки зору впровадження ESG (Environmental, Social, Governance) – принципів, які визначають екологічну, соціальну та управлінську відповідальність компаній. Для сучасних компаній у всьому цивілізованому світі впровадження ESG стратегії є не лише трендом, а й необхідністю, оскільки це підхід до бізнесу, який поєднує прибутковість із відповідальністю перед суспільством та довкіллям.

Особливо актуальними ці питання є для бізнесу в Україні. У сучасній юридичній літературі робиться наголос на те, що в умовах воєнного стану, європейської інтеграції та післявоєнної відбудови екологічна свідомість та сталість бізнесу є та будуть одними з ключових факторів конкурентоспроможності та репутації на сучасному ринку, що вимагає від юристів спеціальних знань [5, с. 72].

Дійсно, в умовах збройної агресії рф проти України та необхідності післявоєнної відбудови, питання підготовки, зокрема, фахівців-юристів, що спеціалізуються на екологічному праві, набуває особливого значення. Війна на території нашої держави завдає масштабної екологічної шкоди, що призводить до безпрецедентного забруднення, руйнування екосистем та фізичного знищення біологічних видів як у межах України, так і в масштабах усього регіону та світу. Формула миру, запропонована Президентом України, включає пункт перший «Радіаційна та ядерна безпека» та пункт восьмий «Екологічна безпека». Дорожня карта імплементації, зокрема, пункту 8 Формули миру передбачає три ключові напрямки, а саме: оцінка шкоди довкіллю від війни; отримання компенсації та притягнення агресора до відповідальності за шкоду довкіллю; екологічне відновлення та зелений перехід економіки. Очевидно, що реалізація цих положень неможлива без належного правового регулювання, забезпечити яке можуть лише належним чином підготовлені у сфері екологічного права фахівці.

Метою дослідження є розгляд прогалин освітнього еколого-правового регулювання та перспектив формування програми ЄДКІ для здобувачів освіти ОС «Магістр».

Стан опрацювання проблематики. Питання еколого-правової освіти та культури, екологічної свідомості та виховання в доктрині екологічного права досліджувалися науковцями-юристами та є предметом розгляду і на сьогодні [2–5, 7–11]. Зокрема, В.І. Андрейцевим зверталася увага на проблеми еколого-правової освіти в Україні ще в 1998 році [8]. А.П. Гетьман розглядав питання екологізації освіти [3]. Значним є науковий доробок А.А. Слепченко у дослідженні забезпеченні права на екологічну освіту громадян в Україні [9]. На важливість еколого-правової освіти для вирішення екологічних проблем в суспільстві, особливо у системі вищої юридичної освіти України, вказували Г.І. Балюк [2, 5], Т.Г. Ковальчук [5], В.В. Носік [4], Е.В. Позняк [7, 11], Однак, проблематика щодо врахування еколого-правової складової при формуванні програми ЄДКІ для здобувачів освіти ОС «Магістр» наразі потребує особливої уваги, що обумовлює актуальність даної тематики.

Виклад основного матеріалу: Гуманітарні та екологічні проблеми, до яких призвели воєнні дії, вже не обмежуються їх характеристикою як національних чи локальних – вони вийшли на рівень глобальних проблем людства. Ядерні, радіаційні, хімічні та інші загрози життю, здоров'ю, середовищу перебування людини формують образ нової реальності, в якій основні положення Конституції України [6] про людину як найвищу соціальну цінність, про обов'язок держави із забезпечення екологічної безпеки, законодавчого регулювання найважливіших суспільних відносин набувають нового змісту [7, с. 344].

У зв'язку з цим, науковий інтерес до еколого-правової освіти обумовлюється, передусім, її значенням для ефективного застосування природоохоронного законодавства, забезпечення екологічних прав громадян, формування у студентської молоді виважених еколого-правових поглядів та прогресивного еколого-правового світогляду, створенню широкої мережі закладів по проведенню просвітницької еколого-правової діяльності [8].

На переконання науковців, підвищена увага до еколого-правової освіти та її поглиблення є не вузькогалузевим «кулуарним» інтересом окремої групи спеціалістів, а нагальною потребою сьогодення, обумовленою наявними екологічними викликами глобального характеру, міжнародними та європейськими тенденціями розвитку суспільства [9, с. 108].

На сьогодні Україна є стороною усіх основних міжнародних договорів у екологічній сфері, що потребує особливої уваги не лише до забезпечення виконання нашою державою взятих зобов'язань, а й до захисту її інтересів на міжнародному рівні. Підписання Україною Угоди про асоціа-

цію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, зумовило масштабний процес імплементації положень даної Угоди та прискорення адаптації українського законодавства до права ЄС. Зокрема, статті 360-366 зазначеної Угоди охоплюють широке коло питань охорони навколишнього середовища, а в Додатку XXX до глави 6 «Навколишнє природне середовище» розділу V «Економічне і галузеве співробітництво» міститься перелік, що включає численні директиви і регламенти, які мають бути імплементовані в національне законодавство.

Зазначене зумовлює до необхідності виконання великого обсягу роботи для забезпечення внесення численних змін до національного законодавства, розробки нових актів, визначення та запровадження в Україні кращих європейських та світових правових механізмів, спрямованих на посилення охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів. Особливо важливого значення це набуває сьогодні: коли українці в умовах війни виборюють свій європейський вибір, критично важливим є виконання всіх вимог щодо набуття Україною членства в ЄС.

З огляду на такі виклики, питання підготовки фахівців у сфері екологічного права є питанням забезпечення національної безпеки, підтвердженням чого є положення Закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. Відповідно до ч. 3 ст. 3 даного Закону фундаментальними національними інтересами України є інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами (п. 3). Відповідно до ч. 4 цієї ж статті державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується, в тому числі, на забезпечення екологічної безпеки України.

Наслідки здійснення юридичної діяльності в галузі екологічних відносин недостатньо підготовленими особами, а, тим більше, працівниками інших, неюридичних професій, проявляються не тільки в недоліках суто правових явищ – недосконалості екологічного законодавства, неефективності еколого-правового механізму, системи управління та контролю в галузі екології, ігнорування екологічних прав громадян а врешті-решт у неефективному використанні природних ресурсів, забруднення довкілля, зростання ризику екологічної небезпеки [9, с. 104].

У сучасних умовах стає нагальним завдання насичення навчальних програм із підготовки спеціалістів усіх напрямів екологічними вимогами з метою формування екологічного мислення, спрямованого на гармонізацію взаємодії суспільства та природи, покращення стану навколишнього природного середовища та ресурсозбереження, становлення екологічно збалансованого природокористування, охорони та відтворення природних ресурсів [3, с. 264].

Таким чином, важливість екологічних знань та екологічної освіти повинна відображатися на всіх рівнях освіти, зокрема у вищій школі, в тому числі в процесі атестації здобувачів вищої освіти. Так, в 2024 р. Міністерство освіти і науки України вже пропонувало до громадського обговорення проєкт Програми єдиного державного кваліфікаційного іспиту зі спеціальностей 081 Право та 293 Міжнародне право на другому (магістерському) рівні вищої освіти. У запропонованому проєкті, так само як і в Програмі єдиного державного кваліфікаційного іспиту (ЄДКІ) за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» на другому (магістерському) рівні вищої освіти, затвердженій наказом Міністерства освіти і науки України від 8 жовтня 2021 р. № 1076, серед переліку розділів/тем, що стосуються професійної діяльності магістра права, був відсутній вкрай важливий розділ щодо екологічного права. Зазначене не знайшло свого відображення і в наказі Міністерства освіти і науки України «Про внесення змін до програми єдиного державного кваліфікаційного іспиту за спеціальностями 081 Право та 293 Міжнародне право на другому (магістерському) рівні» № 503 від 11 квітня 2024 р. Отже, як бачимо, ситуація не змінюється, тому вимагає уваги, дій та відповідних рішень.

У зв'язку з цим, слушно зазначається, що одним із прогресивних досягнень української еколого-правової доктрини і законотворення є законодавче закріплення права громадян на одержання екологічної освіти в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. та необхідності розробки дієвого правового механізму запровадження обов'язкової екологічної освіти для усіх верств населення, а по-друге – про розробку правових засад визначення адекватного та сучасного змісту такої освіти [10, с. 86-87]. При цьому, юридичні вищі навчальні заклади, освітня діяльність яких формує еколого-правову ідеологію, психологію майбутніх спеціалістів та їх компетентність, відіграють найважливішу роль у загальному зростанні

рівня професійної та науково-теоретичної еколого-правової свідомості, одним із пріоритетів якої повинна бути спрямованість на реалізацію екологічних прав громадян [9, с. 102-103].

Водночас, виключення екологічного права з Програми ЄДКІ за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» на другому (магістерському) рівні вищої освіти унеможливлює досягнення визначеної мети ЄДКІ, забезпечення підготовки кваліфікованих юристів, здатних на високому професійному рівні комплексно і ефективно вирішувати державно-правові питання і проблеми, які не можуть бути вирішені в рамках предмету традиційних галузей права (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального тощо), які внесені до даної Програми. Оскільки, за необхідністю, здебільшого, вони можуть потребувати використання спеціальних (фахових, предметних) компетентностей саме з екологічного права, що підтверджується практикою Конституційного Суду України, Верховного Суду, прокуратури, професійних правничих та інших галузевих асоціацій, адвокатів, господарюючих суб'єктів щодо звернення до фахівців у галузі екологічного права для підготовки науково-експертних висновків.

З іншої сторони, не включення питань, що стосуються екологічного права до програми ЄДКІ, на жаль, є черговим підтвердженням положень, закріплених у Законі України від 28 лютого 2019 р. «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року», де серед першопричин екологічних проблем України названий низький рівень розуміння в суспільстві пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку, недосконаліть системи екологічної освіти та просвіти. Натомість серед основних інструментів реалізації державної екологічної політики визначена освіта в інтересах збалансованого (сталого) розвитку, яка надасть змогу встановити методологічні основи та запровадити безперервну екологічну освіту.

Крім того, Стратегією екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р, відзначено, що основними проблемами у сфері охорони навколишнього природного середовища та природних ресурсів, які негативно впливають на здоров'я людей та сталість екосистем, є недостатність освітнього та науково-технічного супроводу для вирішення викликів у сфері охорони навколишнього природного середовища щодо зменшення впливу, пом'якшення наслідків та адаптації до зміни клімату. Основними завданнями Стратегії є підвищення освітнього рівня та науково-методичного супроводу прийняття управлінських рішень щодо екологічних проблем та здійснення заходів з адаптації до зміни клімату.

У зв'язку з цим, юристами-екологами слушно зазначається, що, не зважаючи на те, що нам вдається вибудувати певну систему положень чинного законодавства про розвиток екологічної культури та/або її окремих елементів, саме положень про формування екологічної культури в суспільстві бракує [11, с. 96]. Очевидно, що зазначене має нерозривний зв'язок із освітнім еколого-правовим регулюванням, оскільки норми законодавства про освіту можуть розглядатися в контексті екологічної культури, в тому числі здобувачів освіти, що пов'язує дані категорії та посилює їх взаємозв'язок.

Висновки. Екологічне право є актуальним і перспективним напрямком для вивчення студентами-правниками, оскільки дозволяє отримати необхідні компетенції для ефективного вирішення екологічних проблем та викликів, з урахуванням потреб юридичної практики. Оскільки екологічне законодавство є розгалуженим, складним і динамічним та не завжди зрозумілим, це вимагає від них глибоких знань та практичних навичок саме у цій галузі.

Особливе значення землі та інших природних ресурсів закріплено нормами Конституції України, а саме статтею 13, відповідно до якої Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Згідно із статтею 16 Основного Закону України – забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи є обов'язком держави.

Осмислення суті і ролі освіти в процесі екологізації свідомості як особистості, так і суспільства в цілому, переходу суспільства до сталого розвитку дає підстави зробити наступні методологічні і соціальні висновки: яка система освіти, таке суспільство і держава, і навпаки, яка держава, така і освіта. Це означає, що зміни в екологічній сфері, перехід до сталого розвитку суспільства повинен здійснюватися через сталу освіту. В світлі концепції сталого розвитку ідеалом освітніх

систем має стати формування особистості, яка готова будувати свої відносини з навколишнім середовищем на основі розуміння його цілісності та архіважливості для існування самої людини. Такі якості особистості можуть бути закладені через освітні системи. І в даному разі необхідно об'єднати зусилля практично всіх наук: філософії, соціології, політології і, безумовно, правової, в тому числі, еколого-правової науки [2, с. 12].

Необхідно враховувати і той факт, що екологічна свідомість та сталість бізнесу є одними з ключових факторів конкурентоспроможності та репутації на сучасному ринку. Знання і уміння, отриманні належним чином підготовленими юристами, які є фахівцями у сфері екологічного права, з одного боку, надають перевагу бізнесу, оскільки дозволять знизити ризики, запобігти порушенням екологічного законодавства, і відповідно уникнути штрафів, позовів та інших негативних наслідків порушення екологічного законодавства, отримати конкурентну перевагу, покращити свою репутацію, інвестиційну привабливість та інноваційність за допомогою екологічно стійких рішень, відкрити нові ринки, продукти та послуги. З іншого боку, можуть допомогти бізнесу зробити свій внесок у соціальне благо, зменшуючи вплив на навколишнє природне середовище. І на сьогоднішній день відчувається нестача таких юристів, що мають від спеціальні знання в сфері екологічного права.

Крім того, надзвичайно низький рівень екологічної культури громадян, відсутність екологічного просвітництва є однією з першопричин виникнення та/або ускладнення, зокрема, наслідків надзвичайних екологічних ситуацій техногенного та природного характеру [10, с. 88], а на сьогодні і тих надзвичайних екологічних ситуацій, виникнення яких зумовлено збройною агресією рф проти України.

Окремо слід відмітити, що наявність фахівців-юристів в еколого-правовій сфері наразі також буде затребувана і під час еколого-безпечного відновлення наших міст та інших населених пунктів, які були знищені чи поруйновані країною-агресоркою у війні проти України, що, в свою чергу, обумовлює необхідність включити до програми ЄДКІ для здобувачів освіти ОС «Магістр» на другому (магістерському) рівні вищої освіти розділ «Екологічне право».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малишева Н.Р. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» / Н.Р. Малишева, М.І. Єрофеєв. Харків: Право, 2017. 416 с.
2. Балюк Г.І. Еколого-правова наука – не периферія державної політики, а її передова / Розвиток наук земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: Збірник наукових праць Круглого столу (19 жовтня 2012 р.) / за ред. Г.І. Балюк, М.В. Краснової, А.М. Мірошниченка, В.В.Носіка. 2012. 415 с.
3. Гетьман А.П. Екологізація освіти. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; редкол. В.Я. Тацій [та ін.]. Харків: Право, 2018. Т. 14: Екологічне право. С. 264–266.
4. Носік В.В. Проблеми реалізації пізнавальної функції аграрного, земельного та екологічного права у системі вищої юридичної освіти України. *Вісник національної академії правових наук України*. Том 30. № 3, 2023. С. 371–390.
5. Балюк Г.І., Ковальчук Т.Г. Проблеми еколого-правової освіти України. Актуальні проблеми реформування земельних, аграрних, екологічних та трудових правовідносин: збірник тез Всеукр. наук.-практ. кругл. столу (м. Хмельницький, 31 травня 2024 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2024. С. 70–72. (146 с.).
6. Нормативно-правові акти наведено у відповідності до офіційного сайту Верховної Ради України. URL: www.rada.gov.ua (дата звернення 15.05.2025).
7. Позняк Е.В. Досвід викладання студентам магістратури навчальної дисципліни «Правові проблеми еколого-правової культури і освіти». Парадигма вищої освіти в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 18 липня – 28 серпня 2022 року. Одеса: Видавничий дім «Гельветка», 2022. 536 с.
8. Андрейцев В.І. Новації еколого-правової освіти в Україні. *Право України*. 1998. № 5. С. 44–50.

9. Слепченко А.А. Забезпечення права на екологічну освіту громадян в Україні: монографія; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ; Чернівці: Кондратьєв А.В., 2017. 188 с.
10. Шараєвська Т.А., Слепченко А.А. Екологічна освіта як засіб попередження надзвичайних екологічних ситуацій потребує не стратегій, а конкретних правових інструментів. Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ – м. Яремче, 20-22 вересня 2019 р.) / відп. ред. Н.Р. Кобецька. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. 241 с.
11. Позняк Е.В. Принципи формування екологічної культури в Україні: проблеми теоретико-правового змісту та перспективи розвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2021. Вип. 3 (118). С. 92–99.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.37

ПОНЯТТЯ ЗЕМЕЛЬНОГО КОНФЛІКТУ

Бєляй В.О.,
аспірант кафедри аграрного, земельного та екологічного права ім. академіка В.З. Янчука,
Національний університет біоресурсів і природокористування України,
адвокат,
ORCID: 0009-0002-4582-2529
e-mail: belyvlad8208@gmail.com

Бєляй В.О. Поняття земельного конфлікту.

У статті проведено комплексне дослідження складного та багатогранного явища земельного конфлікту, що набуває особливої актуальності в умовах сучасних соціально-економічних трансформацій та реформуванні земельного законодавства в Україні. Зростання кількості спорів щодо прав на землю обумовлено стратегічною цінністю землі як національного багатства, а також змінами в нормативно-правовій базі. Воєнний стан, запроваджений 24 лютого 2022 року, вплинув на реалізацію прав власності, користування та розпорядження земельними ділянками, що призвело до загострення суперечностей між учасниками земельних правовідносин.

У межах дослідження проведено детальний аналіз поняття «конфлікт» як міждисциплінарної категорії, що охоплює соціальні, політичні, економічні та правові аспекти. Розглянуто класифікацію конфліктів, їх основні ознаки та механізми трансформації у юридичну площину. Особливу увагу приділено вторинності юридичних конфліктів, які виникають на підґрунті первинних соціальних, політичних чи економічних суперечностей, що згодом набувають правового характеру.

У статті підкреслюється необхідність чіткого доктринального визначення поняття «земельний конфлікт», оскільки чинне законодавство не містить узагальненого тлумачення цієї категорії, що створює труднощі при правозастосуванні. Запропоновано підходи до класифікації земельних конфліктів за критеріями суб'єктного складу, природи виникнення та способу вирішення. Наголошується, що земельні конфлікти можуть виникати як між приватними особами, так і між державою та громадянами або органами місцевого самоврядування з огляду на мету, спосіб та правовий режим використання земельних ділянок.

На основі міждисциплінарного аналізу запропоновано визначення поняття «земельний конфлікт» як специфічного виду правового спору, що виникає внаслідок суперечностей щодо правового статусу, використання або розпорядження земельними ресурсами та потребує врегулювання відповідно до норм чинного законодавства.

Результати дослідження мають теоретичне значення, оскільки дозволяють уточнити категоріальний апарат земельного права, сформулювати доктринальні засади для подальшого нормативного врегулювання земельних конфліктів, а також сприяють розвитку ефективних механізмів їх вирішення в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: земельні спори, земельні конфлікти, правове регулювання, земельні відносини, юридичний конфлікт.

Bieliai V.O. The concept of land conflict.

The article presents a comprehensive study of the complex and multifaceted phenomenon of land conflict, which has become particularly relevant in the context of modern socio-economic transformations and the reform of land legislation in Ukraine. The growing number of disputes over land rights is driven by the strategic value of land as a national asset, as well as by changes in the legal and regulatory framework. The imposition of martial law on February 24, 2022, has significantly affected the exercise of property rights, land use, and land disposal, leading to the intensification of contradictions among participants in land legal relations.

The study provides an in-depth analysis of the concept of «conflict» as an interdisciplinary phenomenon that encompasses social, political, economic, and legal dimensions. The classification of conflicts, their key characteristics, and the mechanisms through which they transform into legal disputes are examined. Particular attention is paid to the secondary nature of legal conflicts, which arise from primary social, political, or economic contradictions that subsequently take on a legal character.

The article emphasizes the need for a clear doctrinal definition of the concept of «land conflict,» as current legislation lacks a generalized interpretation of this category, which creates challenges in legal practice. Several approaches to classifying land conflicts are proposed, based on the composition of the parties involved, the nature of the conflict's origin, and the method of its resolution. It is noted that land conflicts may arise between private individuals, between the state and citizens, or between local self-government bodies and other stakeholders, depending on the purpose, method, and legal regime of land use.

Based on an interdisciplinary analysis, the article proposes a definition of «land conflict» as a specific type of legal dispute arising from contradictions regarding the legal status, use, or disposal of land resources, which requires resolution in accordance with the applicable legal norms.

The research findings have theoretical significance, as they help to clarify the conceptual framework of land law, formulate doctrinal foundations for the future normative regulation of land conflicts, and contribute to the development of effective mechanisms for their resolution under contemporary challenges.

Key words: land disputes, land conflicts, legal regulation, land relations, legal conflict.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 р. у зв'язку з військовою агресією Росії проти України Указом Президента України № 64/2022 на всій території України запроваджено воєнний стан строком на 30 діб, який неодноразово продовжувався та діє сьогодні. Воєнний стан тією чи іншою мірою впливає на розвиток суспільних відносин, обмежуючи передбачені Конституцією України свободи та права людини і громадянина, серед яких – володіння, користування та розпорядження землею.

Слід нагадати, що регулювання земельних відносин – одне з надважливих і стратегічних питань країни в період воєнного стану. Це пов'язано з тим, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [1, с. 22–23]. У сучасних умовах першочергову роль відіграють гарантії прав і законних інтересів усіх учасників земельних відносин. Вони є одним із найбільших за обсягом масивів врегульованих нормами права суспільних відносин, до яких залучено абсолютну більшість як приватних, так і публічних суб'єктів права, у зв'язку з чим виникають нові за своєю сутністю спори, питома вага яких значно збільшується.

Суперечливе законодавство, активні реформаційні процеси, зумовлені зміною соціально-економічної формації та підсилений інтерес щодо володіння земельними ресурсами, створили ситуацію підвищеного рівня конфліктності навколо прав на землі в Україні [2, с. 277]. При цьому питання, пов'язані з земельними ділянками, настільки різноманітні та складні, що без належного вирішення вони можуть стати джерелом конфліктів, які тягнуть за собою економічні збитки, соціальну напругу та екологічні проблеми. Відсутність чіткої та однозначної законодавчої бази у галузі земельних відносин часто призводить до неузгодженості при вирішенні земельних конфліктів [3, с. 3].

Як відомо, у Земельному Кодексі України міститься відокремлена група норм, які визначають умови і порядок розгляду та вирішення земельних спорів. Зокрема розділ, присвячений гарантіям прав на землю, що містить главу 25 «Вирішення земельних спорів», є вагомою законодавчою засадою захисту суб'єктивних прав і законних інтересів власників землі та землекористувачів. Разом з тим, як зазначає А.Й. Годованюк, визначення поняття «земельні конфлікти», як окремої правової категорії, не зможемо відшукати ні у Земельному Кодексі, а ні у будь-яких інших нормативних актах, покликаних врегульовувати земельні відносини [4, с. 254].

Визначення земельного конфлікту становить інтерес у теоретичному й практичному плані. Теоретичне вирішення цього питання дозволить проаналізувати коло суспільних відносин, які виникають за порушення прав на землю. Практичне ж значення цього питання полягає у виявленні таких порушень, відновлення яких можливе в порядку вирішення конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми визначення земельного конфлікту, зокрема розкриття сутності поняття земельного конфлікту, їх особливостей та класифікацій, розробляли-

ся в роботах Л.В. Лейби, Н.А Алексєєвої, А.О. Арсенюк, В.П. Артеменко, О.С. Врублевського, В.Х. Улюкаева, Ю.В. Корнєєва, Т.П. Валянської.

Однак, не зважаючи на суттєву кількість наукових робіт, присвячених питанням земельних спорів та конфліктів, існує необхідність у подальшому дослідженні даного напрямку.

Метою статті є розкриття сутності та надання більш повного визначення поняттю «земельний конфлікт».

Виклад основного матеріалу. На доктринальному рівні правознавцями активно здійснюється дослідження питання визначення «земельного конфлікту», надаються численні тлумачення, здійснюється їх класифікація та визначення їх ключових ознак.

Таким чином, для початку, потрібно визначити зміст поняття «конфлікт», так як це має важливе теоретичне значення для дослідження.

У найбільш узагальненому вигляді «конфлікт» (від лат. conflictus – зіткнення) можна представити як зіткнення, серйозну розбіжність, суперечку, прояв об'єктивних чи суб'єктивних протиріч, що виражаються в протиборстві сторін; тобто це така ситуація, коли сторони (суб'єкти) взаємодії переслідують певні свої цілі, які суперечать або взаємно виключають одна одну [5, с. 213].

Тлумачний словник української мови визначає термін «конфлікт» у кількох аспектах: це зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; ускладнення в міжнародних відносинах, що може призвести до збройної сутички [6, с. 193].

Таким чином, синонімами терміну «конфлікт» виступають такі поняття, як «суперечка», «зіткнення», «розбіжність», «боротьба», «сутичка».

Визначення терміну «конфлікт» можемо знайти в психології, соціології, політології і, звичайно, в теорії права, що робить це поняття міждисциплінарним.

З точки зору психології, конфлікт – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною тенденцій, окремого епізоду у свідомості, в міжособистісних взаємодіях або міжособистісних відносинах індивідів або груп людей, пов'язане з негативними емоційними переживаннями [7, с. 238-239]. У свою чергу, політичний конфлікт – це зіткнення, протиборство політичних суб'єктів (націй, держав, класів, політичних партій, організацій тощо), викликане протилежністю їх політичних інтересів, цінностей, поглядів, що зумовлені становищем і роллю влади [9, с. 19]. А соціальний конфлікт розглядається як крайній випадок загострення соціальних протиріч, який виражається у зіткненні різних соціальних спільнот, обумовленому протилежністю чи суттєвою відмінністю їхніх інтересів, цілей, тенденцій розвитку, причому серед соціальних конфліктів особливе місце посідає юридичний конфлікт [8, с. 16].

У спеціальній літературі зазначається, що юридичний конфлікт можна визначити як протиборство суб'єктів права у зв'язку із застосуванням, порушенням або тлумаченням правових норм. У даних джерелах зазначається, що «юридичним є будь-який конфлікт, в якому суперечка так чи інакше пов'язана з правовими відносинами сторін (їх юридично значущими діями або станами), і суб'єкти або мотивація їх поведінки, або об'єкт конфлікту мають правові ознаки, а конфлікт тягне юридичні наслідки».

Існують власне юридичні конфлікти і конфлікти, що не є юридичними в прямому розумінні цього слова, але містять правовий компонент. У соціології права юридичним називають конфлікт між соціальними суб'єктами, що виникає внаслідок відмінності їх правових інтересів і неузгодженості позицій щодо їх правового статусу. Правовий статус суб'єктів, таким чином, виступає предметом юридичного конфлікту.

Однак, не всі юридичні конфлікти спочатку є такими. Правовий компонент може виникнути у процесі неюридичного конфлікту, коли сторони вчиняють дії, що тягнуть за собою юридичні наслідки. Конфліктуючі сторони, наприклад, можуть не знайти рішення самостійно і звернутися в судові інстанції. Так відбувається трансформація неюридичного конфлікту в правовий. Наприклад, у ході сімейної сварки (побутовий конфлікт) подружжя може прийняти рішення про розлучення і звернутися до суду (юридичний конфлікт).

Таким чином, юридичний конфлікт являє собою вторинне за походженням утворення, в основі якого лежать звичайні соціальні, політичні, національні, економічні, ідейні, сімейні та інші конфлікти. Базовий зміст конфлікту лише набуває юридичної форми в разі його переростання в правовий. Вирішення конфліктів засобами трансформації їх в юридичні конфлікти характерне для правових держав, де переважна більшість відносин мають правове оформлення [10, с. 29-30].

На основі вищезазначеного можемо запропонувати специфічні ознаки конфлікту:

1) зіткнення інтересів або цілей, бо конфлікт виникає, коли сторони переслідують взаємно виключні або протилежні цілі, інтереси чи погляди;

2) багатовимірність визначень зумовлюється тим, що конфлікт розглядається в різних аспектах — психологічному, соціологічному, політичному, юридичному, що свідчить про його складну природу;

3) у психологічному аспекті конфлікт супроводжується негативними емоційними переживаннями, що впливають на свідомість і міжособистісні відносини;

4) конфлікт характеризується активним протиборством сторін, яке може проявлятися в різних формах, від суперечок до збройних сутичок;

5) правовий компонент конфлікту, оскільки юридичний конфлікт виникає, коли суперечка пов'язана із застосуванням, порушенням або тлумаченням правових норм, і має юридичні наслідки;

6) трансформація конфлікту характеризується тим, що неюридичний конфлікт може перерости у юридичний, наприклад, через звернення сторін до суду для вирішення суперечки;

7) вторинність юридичних конфліктів зумовлюється тим, що юридичні конфлікти зазвичай є вторинними за своєю природою, базуючись на соціальних, політичних, економічних чи інших видах конфліктів, які набувають правової форми.

Так, в літературі поняття «конфлікт» співвідноситься з поняттям «спір». Єдиної позиції щодо тотожності або відмінності зазначених категорій у науковій доктрині не сформовано. В етимологічному розумінні між словами «спір» та «конфлікт» є істотна різниця. Останнє можна представити як зіткнення, серйозну розбіжність, суперечку, прояв об'єктивних чи суб'єктивних протиріч, що виражаються в протиборстві сторін [7, с. 241]. У тлумачному словнику поняття «спір» розкривається, як словесне змагання, обговорення чогось, при якому кожний відстоює свою думку, свою правоту або як взаємні претензії, взаємне посягання на володіння чим-небудь, що звичайно вирішується судом [6, с. 439].

Часто визначення терміну «спір» надається через поняття «конфлікт». Наприклад, правовий спір інтерпретується як юридичний конфлікт між сторонами правових відносин, у якому кожен учасник захищає свої суб'єктивні права. Правові спори виникають внаслідок порушення суб'єктивних прав в результаті протиправних дій, а також у разі невизнання або оскарження таких прав [12, с. 101-102].

Спір і конфлікт мають схожі риси, проте між ними існують суттєві відмінності, які стосуються їхньої природи, сфер застосування та способів вирішення. Спір, у першу чергу, це розбіжність між суб'єктами щодо прав, обов'язків або інтересів, яка зазвичай вирішується через юридичні чи інші встановлені механізми. Він має більш конкретний і формалізований характер, оскільки здебільшого стосується правової чи договірної сфери. Спори виникають у разі порушення чи оскарження прав однієї зі сторін і часто вирішуються через суд, арбітраж або медіацію. Емоційний компонент у спорі зазвичай менш виражений, оскільки основна увага зосереджена на встановленні справедливості чи захисті прав.

Конфлікт є ширшим явищем, яке охоплює зіткнення протилежних інтересів, цілей або поглядів. Вони можуть виникати в будь-якій сфері: психологічній, соціальній, політичній, економічній тощо. Конфлікти часто супроводжуються сильними емоціями та негативними переживаннями. На відміну від спору, конфлікт не завжди має юридичний характер і не завжди вирішується формалізованими методами.

Ще однією важливою відмінністю є те, що спір може бути частиною конфлікту або його наслідком, коли конфлікт трансформується у правову площину. Водночас не кожен конфлікт переходить у стадію спору, адже багато протиріч вирішуються шляхом переговорів, компромісу чи навіть силового протиборства.

Так, земельні конфлікти – це зіткнення прав, потреб та інтересів сторін у сфері земельних відносин. Затягування земельних конфліктів має негативні наслідки, оскільки земля є стратегічним ресурсом, який впливає на економічний розвиток, соціальну стабільність та екологічну збалансованість. Відсутність швидкого вирішення конфліктів може призвести до затримки в розвитку проектів та ініціатив, що мають велике значення для господарського зростання та підвищення якості життя громадян [12, с. 110].

На думку науковців, конфліктність у земельних відносинах пояснюється впливом таких чинників:

1) демографічний фактор, який включає чисельність населення, його розміщення та міграції;
2) економічний фактор, що відображає погіршення продуктивності землі;
3) соціальний фактор орієнтований на інтереси залежного від землі населення;
4) екологічний фактор, який враховує вплив на навколишнє середовище. Земельні конфлікти часто виникають між різними міністерствами, відомствами, підприємствами, громадами чи окремими власниками або користувачами через розмежування, мету та характер використання певних земельних ділянок. Тобто частину земельних конфліктів можна класифікувати на конфлікти з приводу приватних земель і державних земель [11, с. 38-39]

Висновки. Таким чином, земельний конфлікт є складним явищем, що виникає через зіткнення прав, інтересів та потреб різних сторін у сфері земельних відносин. Його затягування може мати серйозні наслідки, оскільки земля є стратегічним ресурсом, що впливає на економічний розвиток, соціальну стабільність та екологічну збалансованість. Основними чинниками виникнення конфліктів є демографічні, економічні, соціальні, етико-культурні та екологічні аспекти. Конфлікти можуть стосуватися як приватних, так і державних земель, причиною яких часто стають розбіжності у цілях використання земельних ділянок.

На підставі всього вищенаведеного можна навести визначення «земельного конфлікту», як зіткнення інтересів, цілей або позицій суб'єктів у сфері земельних відносин, що має комплексний характер і може охоплювати як правові, так і соціальні, економічні або екологічні аспекти. Земельний конфлікт не завжди набуває правової форми, але може перерости у земельний спір за умови звернення до юридичних механізмів вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заплітна І.А. Земельне законодавство в період воєнного стану. *Галицькі студії. Юридичні науки*. Випуск 1, 2023. С. 22-27.
2. Данилко Н.І. Розгляд і вирішення земельних спорів органами місцевого самоврядування. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 41. 2011. С. 277–285.
3. Валянська Т.П. Альтернативне вирішення конфліктів у сфері земельних відносин: правові аспекти: автореф. дис…канд. юрид..наук: 12.00.06; Національний університет «Одеська юридична академія» – Одеса, 2024. – 19 с.
4. Годованюк А.Й. Поняття земельних спорів. Правове життя сучасної України: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса: Гельветика, 2020. Т. 2. С. 254–257.
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю70 Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. ISBN 966-7492-00-1. URL: https://cyclop.com.ua/content/view/1149/58/1/1/#56 (дата звернення: 15.05.2025).
6. Тлумачний словник української мови. Харків: ФОЛІО, 2002. с. 439 URL: https://archive.org/details/tlumachny2002/page/n439/mode/2up?view=theater (дата звернення: 15.05.2025).
7. Буранова Л. Щодо співвідношення категорій «конфлікт» та «спір» у сфері права інтелектуальної власності. *Evropský politický a právní diskurz*. 2016. Sv. 3, Vyd. 2. С. 238–242.
8. Лєскова Л.Ф. Соціальний конфлікт як форма прояву соціальних відносин. International scientific-practical conference Actual questions and problems of development of social sciences. 2016/6. С. 16–19.
9. Лисенко Ю.В. Політичний конфлікт і політична криза держави як чинники політичної трансформації. *Політикус: наук. журнал*. 2022. № 6. С. 18–23.
10. Конспект лекцій з дисципліни «КОНФЛІКТОЛОГІЯ»За ред Марченко О.В. Дніпро. 2016. С. 29–30 URL: https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/ Structure/library/student/lectures/0929/14.1.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
11. Жавнерчик О.В. Напрями подолання конфліктності земельних відносин. *Економіка. Фінанси. Право*. – 2013. № 3. С. 37–40.
12. Валянська Т.П. Альтернативне вирішення конфліктів у сфері земельних відносин: правові аспекти: дис…канд. юрид.наук: 12.00.06. Одеса, 2024. 199 с.

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.38

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА З РЕГУЛЮВАННЯ ВПЛИВУ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ НА НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Бредіхіна В.Л.,
кандидат юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри екологічного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
провідний науковий співробітник
НДІ правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України
ORCID: 0000-0002-7983-1098
e-mail: bredikhinavikt@gmail.com

Ільїна М.О.,
студентка III курсу факультету прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0000-5160-3870
e-mail: mariailina126@gmail.com

Бредіхіна В.Л., Ільїна М.О. Історія формування законодавства з регулювання впливу воєнних конфліктів на навколишнє природне середовище.

Стаття досліджує екологічні наслідки воєнних конфліктів, що є актуальною тематикою у світлі зростаючої кількості збройних протистоянь у світі. Акцентується увага на тому, що війна завдає шкоди не лише людству, а й довкіллю, спричиняючи такі негативні наслідки як: деградація земель, забруднення вод та атмосферного повітря, втрата біорізноманіття та поступове руйнування екосистем. У статті проаналізовано приклади впливових для екології конфліктів – Перша та Друга світові війни, війна у В'єтнамі, операція НАТО «Союзницька сила» в Югославії, та їхній вплив на довкілля. Зокрема, проаналізовані такі загрози, як застосування хімічної зброї, масштабна вирубка лісів, використання штучних дефоліантів і наслідки вибухів для ґрунтів. Авторами також акцентовано увагу на конкретних порушеннях міжнародних приписів у сфері регулювання воєнного впливу на довкілля, що дозволяє говорити про необхідність безперервного розвитку та удосконалення міжнародного законодавства у цій царині, зокрема, за рахунок врахування в ньому екологічно важливих та безпекових аспектів. Актуальність статті розкрито на основі дослідження міжнародних даних про зростаючу кількість воєнних конфліктів у світі, які в подальшій перспективі через трансформацію і розширення мілітарних систем та застосування сучасних збройних засобів, можуть призвести до великої кількості екологічно небезпечних наслідків.

Особливу увагу приділено більш сучасному прикладу – повномасштабному вторгненню рф в Україну, де вже наразі можна прогнозувати значні зміни в екосистемах, зокрема, у структурі ґрунтів внаслідок великої кількості вирв від обстрілів. Також встановлено, що екологічні наслідки воєнних конфліктів мають не лише локальний, а й транскордонний характер, зокрема через поширення забруднювальних речовин повітрям та водними шляхами. Автори статті наголошують на необхідності систематизації міжнародного досвіду та відповідного законодавства, наукового аналізу екологічних втрат задля створення ефективних стратегій як для захисту навколишнього природного середовища під час воєн, так і для його відновлення у післявоєнний період. З метою повноцінного дослідження даної тематики у статті також акцентується на важливості правової визначеності та деталізації поняття «екоциду».

Ключові слова: розвиток законодавства, екоцид, вплив воєнних конфліктів на довкілля, екологічні зобов'язання держав, навколишнє природне середовище, екологічна безпека, відновлення довкілля.

Bredikhina V.L., Ilina M.O. History of the formation of legislation to regulate the impact of military conflicts on the environment.

The article explores the environmental consequences of military conflicts, which is a relevant topic in light of the growing number of armed confrontations in the world. The author emphasizes that war harms not only humanity but also the environment, causing such negative consequences as land degradation, water and air pollution, loss of biodiversity, and gradual destruction of ecosystems. The article analyzes examples of conflicts that have had an impact on the environment, such as the First and Second World Wars, the Vietnam War, and NATO's Operation Allied Force in Yugoslavia, and their impact on the environment. In particular, the author describes the use of chemical weapons, large-scale deforestation, sinking of naval ships, the use of artificial defoliants, and the effects of explosions on soil. The authors also focus on specific violations of international regulations in the field of regulation of military impact on the environment, which suggests the need for continuous development and improvement of international legislation in this area, in particular, by taking into account environmental and security aspects. The relevance of the article is revealed on the basis of the study of international data on the growing number of military conflicts in the world, which in the future, due to the transformation and expansion of military systems and the use of modern weapons, may lead to a large number of environmentally hazardous consequences.

Particular attention is paid to a more modern example - the full-scale invasion of Ukraine by russia, where significant changes in ecosystems, in particular, in the structure of soils due to the large number of craters from shelling, can already be predicted. It has also been established that the environmental consequences of military conflicts are not only local but also transboundary, in particular through the spread of pollutants by air and waterways. The authors of the article emphasize the need to systematize international experience, relevant legislation and scientific analysis of environmental losses in order to create effective strategies for both environmental protection during wars and its restoration in the post-war period. In order to fully study this topic, the article also emphasizes the importance of legal certainty and detailing of the concept of "ecocide".

Key words: legislative development, ecocide, environmental impact of military conflicts, environmental obligations of states, environment, environmental safety, environmental restoration.

Постановка проблеми. Впродовж останнього століття військові конфлікти породжують не лише соціально-економічні наслідки, а й істотно впливають на навколишнє природне середовище. Зокрема, це має прояв у руйнуванні екосистем, що включає забруднення ґрунтів, водних ресурсів та атмосферного повітря, що у післяконфліктний період призводить до деградації земель, зменшення біорізноманіття та загалом порушення природного балансу.

Зважаючи на значення даної проблематики, що не втрачає своєї актуальності для всього людства та навколишнього природного середовища впродовж декількох десятиліть, досвід екологічних наслідків минулих воєнних конфліктів залишається маловрахованим, а отже постає нагальна потреба у комплексному аналізі впливу воєнних конфліктів на довкілля, що має ключове значення для розробки ефективних стратегій як його правового захисту, так і його відновлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи те, що висвітлення аналізу впливу на довкілля воєнних конфліктів становить тенденцію для дослідження багатьма науковцями, можна відзначити велику кількість напрацювань з даної тематики. Зокрема, серед них зазначимо наступних: Арустамян О.М. та Ткачишин В.С., які аналізували вплив масового винайдення та використання бойової хімічної зброї під час Першої світової війни [1], Хамблін Дж., який у своїй праці надав змістовний аналіз оцінки екологічного виміру після Другої світової війни [2], доктор Артур В. Галстон, розглянув негативні наслідки застосування хімічних дефоліантів під час війни у В'єтнамі [3]. Також варто зазначити Симонова Є.А., Василюка О. та Спінову Ю., які досліджували вплив повномасштабного вторгнення рф на територію України на різні екосистеми [4] та інших.

Метою статті є аналіз наукових досліджень, міжнародного законодавчого досвіду та перспектив для правового захисту навколишнього природного середовища на тлі різних військових конфліктів, оцінці їхнього впливу на екологічні системи, а також змін у їх законодавчому регулюванні.

Виклад основного матеріалу. Підкреслюючи актуальність дослідження, потрібно зазначити, що окрім незворотних наслідків для людського життя, воєнні конфлікти завдають значної шкоди стану навколишнього природного середовища, яке безсумнівно можна вважати ще однією їх

жертвою. Зокрема, це має свій прояв у тому, що всі військові конфлікти неминуче спричиняють як втрати людських життів, так і погіршення стану природних ресурсів – ґрунтів, вод, лісів та знищення безмірної кількості об'єктів тваринного та рослинного світу, як через цілеспрямовані дії, так і через безпосередню необачність воюючих сторін стосовно навколишнього середовища. Тут варто зазначити, що основними факторами для варіювання рівня цих наслідків розглядаються саме способи та методи введення воєнного конфлікту, які застосовуються, та масштаб даного конфлікту. Зокрема, чіткі межі можливих до застосування способів ведення війни закріплено у доктрині міжнародного права, що вказує на те, що вони повинні підлягати суворій визначеності, оскільки мають безпосередній вплив на стан навколишнього середовища.

Не дивлячись на те, що військові конфлікти є зазвичай територіально обмеженими, у світлі наслідків для природних об'єктів важко казати про їх виключно локальну дію. Зокрема, враховуючи неподільність певних ресурсів, наприклад, атмосферного повітря та Світового океану, відносно яких не можна обмежити розповсюдження негативного впливу, зазначимо, що «екологічно-впливові» воєнні конфлікти фактично стають транскордонною загрозою та проблемою всього світу.

Згідно із даними Упсальської програми конфліктних даних (UCDP) та Гайдельберзького інституту дослідження міжнародних конфліктів (HIIK), протягом останніх 15 років спостерігається значне збільшення кількості міжнародних конфліктів у різних регіонах світу, зокрема, у 2023 році кількість активних збройних конфліктів на державному рівні склала 59, досягнувши найвищого рівня, коли-небудь зафіксованого UCDP [5], а кількість воєн зросла до 22 [6]. Отже, це знову ж таки підтверджує актуальність тематики, та являє нагальну потребу у систематизації досвіду минулих конфліктів.

Першим воєнним конфліктом, який відзначився появою нового виду небезпечної для життя людей та навколишнього середовища хімічної зброї – бойових отруйних речовин, вважають **Першу світову війну (1914-1918 рр.).** Як зазначають Арустамян О.М. та Ткачишин В.С., за той воєнний період було застосовано близько 125 тис. тонн різних отруйних речовин, серед яких більшість задушливої, шкірнонаривної та подразнюючої дії [1, с. 103]. Через те, що самі по собі ці речовини могли викликати нестерпні страждання, та враховуючи, що кількість їх була надмірною, їх смертоносна дія поширювалася не тільки на людей, а й на тварин. Уразливу силу цих речовин можна простежити й в тому, що вони після їх «застосування» не розчиняються у повітрі, а осідають на поверхні у вигляді масляного осаду, що є причиною забруднення як ґрунтів, так і водойм.

В правовому аспекті їх використання однозначно було порушенням міжнародного гуманітарного права, а саме протиріччило Декларації про невикористання снарядів, що мають єдиним призначенням розповсюджувати задушливі або шкідливі гази 1899 року. Згодом думка світової спільноти щодо наявності нагальної потреби в «зміцненні» заборони застосування такої зброї віднайшла своє вираження у підписанні у 1925 році Женевського протоколу про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів, у якому було чітко закріплено «справедливе засудження даного застосування громадською думкою цивілізованого світу» [7].

Але на цьому правове регулювання даного питання з плином часу не завершилося. Враховуючи те, що Женевський протокол фактично охоплював тільки заборону застосування вказаних речовин для його підписантів, а не саме їх виготовлення та збереження, ці невисвітлені аспекти стали підґрунтям для подальшого розроблення таких основоположних міжнародних договорів, як: Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення (1972 р.) [8] та Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення (1993 р.) [9].

Їх основна мета, виходячи із положень статей 2 та 3 Конвенції 1972 року, включала в себе: як «знищення перерахованих агентів та токсинів, або їх виключне застосування в мирних цілях, з часовим обмеженням в дев'ять місяців після набуття чинності Конвенцією», так і «заборону передачі, спонукання, та допомоги у їх виготовленні або придбанні» [8]. Конвенція 1993 року, так би мовити, підсумувала всі цілі та принципи попередніх документів. Але важливою тут є саме орієнтація на об'єкти навколишнього середовища, про яку можна стверджувати, зокрема із визначення у п. 2 ст. 2 токсичного хімікату, яке включає: «заподіяння довготривалої шкоди людині чи тваринам» [9].

Ще одним з найвпливовіших на довкілля воєнних конфліктів безсумнівно можна назвати **Другу світову війну (1939-1945 рр.)**, яка відзначилася створенням першої у світі балістичної ракети,

що є прообразом для багатьох сучасних ракет. Значення цього винаходу у світлі екології неможливо оминути, оскільки його руйнівна сила фактично стала передвісткою для нової воєнної ери. З цього можна зробити припущення про можливе погіршення стану земель та їх ґрунтів після застосування таких ракет, але підкріпити цю думку на практиці нічим через відсутність фактичних даних.

Проте щодо впливу на інші екосистеми можна говорити більш конкретно і погодитися із думкою Вільяма Грілі стосовно того, що Німеччина з 1941 року фактично перетворила Другу світову на «карнавал лісорубів» [2, с. 702]. В цей період було вирублено надмірну кількість дерев у країнах Європи, США та Японії, оскільки саме цей природний ресурс широко використовувався для виготовлення фортифікацій та інших необхідних об'єктів. Втім, масштабна вирубка не є єдиним негативним аспектом на тлі даного воєнного конфлікту. Зокрема, мова йде про хворобу європейських дерев внаслідок задіяної в операції «Драгун» зараженої грибком деревини (платана), яка проявилася через 15 років та набрала масштабних обертів у Італії, Греції, Швейцарії та Франції [10].

Розглядаючи дані дії у світлі міжнародного гуманітарного права, бачимо наявне порушення п. «g» ст. 23 додатку до IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі (1907 р.), а саме Положень про закони і звичаї війни на суходолі. Оскільки саме даний пункт забороняє знищення майна, якщо це не викликано військовою необхідністю. Також масову вирубку лісів можна розглядати як порушення ст. 55 вищезгаданих Положень, які забороняють знищувати майно окупованої території державою-окупантом, до якого, зокрема, відносяться: адміністративні будівлі, нерухомість, ліси та сільськогосподарські угіддя [11].

Якщо ж казати про водні екосистеми, то негативний воєнний вплив їх також не оминув. Справа в тому, що у багатьох водоймах у результаті Другої світової війни і досі міститься значна кількість затоплених кораблів, які фактично утворюють «корабельні кладовища». Як приклад, можна назвати затоплені 60 кораблів японського флоту у лагуні Чуук, які розташовані на малій відстані один від одного. Аналізуючи дану ситуацію з точки зору впливу на довкілля, варто зазначити, що паливо, яке знаходилося у них, саме через властивість металу у водному просторі до корозії, має всі шанси на розповсюдження водами океану та їх забруднення [10].

На цьому історичному етапі особливу увагу вже почали приділяти визначенню кримінальної відповідальності окремих осіб та розглядати екологічні злочини як частинну воєнних. Зокрема, Статут Міжнародного військового трибуналу 1945 році, визначав у п. «b» ст. 6: «спустошення, не виправдане військовою необхідністю», до якого також входили й об'єкти природного світу, як воєнний злочин [12]. Зазначене дає підстави ще раз звернути увагу на такий актуальний сьогодні вид кримінально караного в Україні екологічного правопорушення як екоцид, який і досі не визнається міжнародним кримінальним правом як злочин.

У цьому зв'язку зазначимо, що визначення та конкретизація поняття «екоцид» займає важливе місце у досліджуваній проблематиці. В історичному аспекті воно тісно пов'язане з **війною у В'єтнамі (1959-1975 рр.).** Першим автором даного терміну став американський ботанік та біоетик, доктор Артур В. Галстон, який розглянув дане явище у світлі жахливих наслідків надмірного використання штучних дефоліантів (хімічної речовини, яка за звичайних умов утворюється в рослинах для опаду їх листя) як гербіцидів (хімічних препаратів, що використовуються для боротьби з небажаною рослинністю) американськими військами на території В'єтнаму. У даному воєнному конфлікті ці речовини використовувались для виявлення військових підрозділів та логістичних шляхів на територіях, вкритих лісами. Отже, як наслідок, близько 100 млн фунтів різних небезпечних речовин вкрили майже 4 млн акрів території країни, що хоча і складає приблизно 5% від площі всієї країни, але враховуючи їх кількість та токсичність, на відновлення ураженого лісового покриву пішло щонайменше декілька десятиліть. Негативний вплив розповсюдився і на об'єкти тваринного світу. Як зазначив А. Галстон, використання хімічних дефоліантів призвело до «завершення життєвого циклу деяких молюсків і мігруючих риб» [3, с. 1].

У даному конфлікті знову ж таки постало питання про порушення положень Женевського протоколу 1925 року. Але тут можна акцентувати увагу на певній юридичній невизначеності, оскільки формально хімікати застосовувалися як «дефоліанти» для знищення рослин, а не як «отруйні гази» спрямовані на вбивство людей. Проте, виходячи саме із наслідків їх впливу, а не цілі, можна стверджувати, що фактичні обставини свідчили про токсичне військове застосування хімічних речовин, що суперечить положенням Протоколу.

Принагідно зазначимо, що війна у В'єтнамі відзначилась не тільки застосуванням небезпечних хімічних речовин. Періоду даного воєнного конфлікту приписують також перше військове застосування технологій зміни погоди, зокрема засівання хмар для створення потоків дощу з метою заболочення комбатантів [13].

Говорячи про негативний вплив на екосистему ґрунту з боку вже ракетної зброї, звернемо увагу, що загальна кількість вирв від снарядів сягала близько 2,5 мільйона. Тож враховуючи, що кожна із них становила собою певну кількість металу та сполук сірки, їх накопичення було колосальною проблемою для подальшої родючості, врожайності та взагалі безпечності продукції, вирощеної на такому ґрунті [4, с. 4].

Якщо розглядати подальше правове регулювання, то необхідно зазначити, що на тлі даних воєнних конфліктів була прийнята Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р.). Її можна вважати прикладом першого міжнародного договору, який у своїй суті встановлює нерозривний зв'язок між воєнними конфліктами та їх впливом на навколишнє природне середовище. Зокрема основоположною метою її прийняття було саме прагнення заборонити воєнні та будь-які інші засоби, які впливають на довкілля, задля усунення подальшої загрози для людства [14].

Ще одним воєнним конфліктом, який відзначився наявністю у ньому хоч і досить короткотривалої воєнної операції (79 діб), але з колосальними для такого терміну екологічними збитками – є саме **період операції «Союзницька сила», яка відбулася під час Війни в Югославії (1991-2001 рр.).** Зокрема, НАТО за деякими оцінками у ході бомбардування застосувало близько 70 тис. тонн боєприпасів, що завдало руйнівного удару по інфраструктурі країни, зокрема фабрикам та заводам, діяльність яких характеризувалася як небезпечна для навколишнього природного середовища. Наприклад, внаслідок ударів по нафтопереробному заводу в Нові Сад, відбулося масштабне забруднення у такому співвідношенні: з понад 70 тис. тонн нафти згоріло 90%, вилилося на землю 9.9%, а 0.1% потрапило в Дунай [15]. Не зважаючи на невеликий відсоток, з урахуванням того, що загальний обсяг шкідливих речовин, які потрапили у Дунай під час воєнного конфлікту, був набагато більшим, дана ситуація становила транскордонну загрозу для вод Болгарії, України та Румунії. Наслідками такого забруднення стали погіршення якості питної води та зменшення популяції деяких видів тваринного світу.

Щодо правового аспекту, то в даному випадку було наявне порушення положень Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І). Зокрема, це – п. 3 ст. 35, у якому міститься заборона воєнних дій які призведуть до: «широкої, довгочасної й серйозної шкоди природному середовищу», та положення ст. 55, яке майже дублює попереднє, з різницею в тому, що закріплює заборону заподіяння шкоди природному середовищу як репресалії [16].

Враховуючи сучасні реалії, не можна обминути і **повномасштабне вторгнення рф на територію України (2022 р. – і донині)** та його руйнівний вплив на природні екосистеми**.** Зокрема, фактичним початком даного конфлікту доцільно вважати 2014 рік, оскільки ще тоді неофіційні акти агресії мали свій прояв у вигляді численних ракетних обстрілів території України, а саме Луганської області. Погоджуючись із думкою багатьох науковців, можна зазначити, що однією із найвразливіших екосистем, яка потерпає від застосування ракетної зброї сьогодні, вбачається саме екосистема ґрунту. Зокрема, оцінюючи аспекти впливу ракетних ударів по ґрунтовій поверхні, можна виділити їх як короткострокову руйнівну дію вибухової хвилі, так і тривалий вплив спричиненого ударом хімічного забруднення [4, с. 4].

Починаючи з першої, можна зазначити, що вибухова сила, хоча і є короткостроковою, але має суттєвий негативний вплив на ґрунт. Зокрема, розмір вирв може варіюватися в залежності від багатьох факторів, таких як: вага та розмір самої ракетної зброї, глибини підриву та кута удару. Але поряд із видимою проблемою у вигляді розміру вирви також має місце ще й ущільнення ураженого ґрунту, який через вибухову силу удару фактично змінює свою структуру та властивості, що як наслідок призводить до зміни самого його складу [4, с. 5].

Розглядаючи ж тривалу дію хімічного забруднення, зазначимо, що вона проявляється у потраплянні небезпечних хімічних речовин із ракетної зброї як і з окисленням металу, що залишився у ґрунті, так і з вивільнених речовин, що потрапили у повітря та які все одно повернуться у ґрунти через кислотні дощі. Характерним тут є те, що знову ж таки неможливо в повній мірі обмежити або локалізувати дію шкідливого впливу, оскільки у ситуації із дощами фактич-

не потрапляння речовин у повітря відбувається на одній території, а впливу від нього зазнають вже інші [4, с. 5].

Отже, враховуючи, що війна в Україні наразі ще, на жаль, не завершена, складно точно оцінити кількість уражених та забруднених земель та ґрунтів. Проте, спираючись на аналіз та підрахунки, опубліковані платформою ЕкоЗагроза станом на травень 2025 р., можемо констатувати, що їх площа становить близько 1.178.295 м², а завдана їм шкода оцінюється у 20,69 млрд грн [17].

В контексті цього дослідження варто згадати також і про наслідки від підриву державою-агресором Каховської ГЕС, що недарма визначають, як «найбільш значущу техногенну катастрофу останніх десятиліть». Її вплив проявився у забрудненні води більше ніж 150 тоннами мастила; знищенні об'єктів біорізноманіття, кількість яких, за даними ЕкоЗагрози, на сьогодні становить 333 види тварин і рослин, які мають різний природоохоронний статус [17]; зневодненні територій, що може стати причиною для деградації земель.

Таким чином, сьогодні знову постають питання кваліфікації екологічних злочинів рф як фактів екоциду. За статистикою Офісу Генерального прокурора, станом на 2024 рік загальна кількість злочинів у сфері охорони навколишнього середовища, щодо яких було здійснено процесуальне керівництво, сягала більш ніж 200 кримінальних проваджень, серед яких тільки 14 підпадають під категорію «екоцид» [18]. Важливо відмітити, що відповідальність за «екоцид» закріплена національним законодавством, зокрема у ст. 441 ККУ, яка визначає його як «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу» [19]. І хоча процедура доказування фактів екоциду особливо в умовах триваючої війни ускладнена багатьма факторами, це теоретично дає можливість розслідувати дані справи в рамках національного провадження власними державними органами, не чекаючи рішень міжнародних органів.

Задля підвищення ефективності виявлення екологічних загроз, державні органи доклали багато зусиль, зокрема для розробки та впровадження електронного ресурсу ЕкоЗагроза, через який заявники надсилають електронні звернення про факти заподіяння шкоди навколишньому середовищу [20]. Серед позитивних аспектів цього можна виокремити полегшення факту виявлення такої шкоди, а також чіткий порядок її фіксації та перевірки.

Якщо ж досліджувати міжнародно-правовий аспект даних злочинів, то їх можна розглядати у світлі порушень вищезазначених п. 3 ст. 35 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), та Конвенції про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977 р.). Але також на ряду із ними, можна констатувати й порушення підп. «а» п. «iv» ч. 2 ст. 8 Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду, прийнятого 1998 року, яке включає у себе «надмірне в порівнянні із військовою перевагою, умисне та довготривале заподіяння шкоди навколишньому середовищу» [21].

Висновки. У світлі всього вищенаведеного, можна зробити висновок, що воєнні конфлікти тягнуть за собою не лише катастрофічні соціально-економічні наслідки, а є однією з найвпливовіших загроз для навколишнього природного середовища. Аналіз наведених прикладів, які охопили період від Першої світової війни до повномасштабного вторгнення рф в Україну, дає змогу простежити системність зв'язків між воєнними конфліктами та наслідками для довкілля, що виражаються у забрудненні ґрунтів, атмосферного повітря, водних та інших природних ресурсів, призводять до поступового руйнування екосистем та скорочення біорізноманіття. При цьому екологічні наслідки мають не лише локальний, а й транскордонний характер, що більше глобалізує проблеми для всього природного середовища.

Дослідження історії формування законодавства, метою якого серед іншого було врегулювання або обмеження впливу будь-якого воєнного конфлікту на довкілля, свідчить про те, що світова спільнота за допомогою численних міжнародних угод увесь час намагалася збудувати рамки ведення війни способами, що не завдають шкоди навколишньому природному середовищу, його екосистемам та ресурсам. Констатуючи процеси безперервного розвитку мілітарних систем та збройних засобів, можна спрогнозувати, що існуючі норми потребуватимуть свого переосмислення та удосконалення під впливом нагальних потреб та нових викликів. Сьогодні в умовах зростання кількості воєнних конфліктів у світі особливої актуальності набуває потреба в розробці нових комплексних механізмів не тільки для захисту довкілля під час війни, а й механізмів ефективного післявоєнного відновлення постраждалих екосистем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арустамян О.М., Ткачишин В.С. Історія застосування бойових отруйних речовин у роки Першої світової війни. *Медицина невідкладних станів.* 2017. № 4 (83). С. 100–104. URL: https://emergency.zaslavsky.com.ua/index.php/journal/article/view/804.
2. Hamblin J. Environmental Dimensions of World War II. *In book: A Companion to World War II.* 2012, pp. 698–716. URL: https://www.researchgate.net/publication/290847530_ Environmental_ Dimensions_of_World_War_II.
3. Генеза екоциду: на межі між війнами, науковим доробком та політичними іграми (Аналітичне дослідження. Частина 1). *Екологія. Право. Людина.* URL:https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/GENEZA-EKOTSYDU1205.pdf&hl=en.
4. Simonov E.A., Vasyliuk O., Spinova Y. Журнал про екологічні наслідки війни. *Ukraine War Environmental Consequences Work Group (UWEC).* Issue 2. 2022, p. 44. URL: https://www.researchgate.net/publication/369823623_Zurnal_pro_ekologicni_naslidki_vijni_Ukraine_War_ Environmental_Consequences_Work_Group_Vipusk_9_Ukrainskou.
5. Uppsala Conflict Data Program (UCDP)// *UCDP: веб-сайт*. 2023. URL: https://ucdp.uu.se/year/2023.
6. Conflict Barometer. Heidelberg Institute for International Conflict Research// *HIIK: веб-сайт*. 2023. URL: https://hiik.de/data-and-maps/datasets/?lang=en.
7. Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів Женева, 17 червня 1925 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/141100___141100. (дата звернення 17.04.25).
8. Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10.04.1972 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169882___169882. (дата звернення 17.04.25).
9. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13 січня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182#Text. (дата звернення 17.04.25).
10. Пендюр Н. Як я купалася над тоннами хімічної зброї, або Дещо про наслідки двох світових воєн для довкілля. *UAnimals media: веб-сайт*. URL: https://uanimals.org/media/statti/nad-tonnamy-khimichnoi-zbroi/.
11. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text. (дата звернення 18.04.25).
12. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950___140950. (дата звернення 18.04.25).
13. ВИТОКИ ЕКОЦИДУ: справа В'єтнаму. *Екологія. Право. Людина: веб-сайт*. URL:https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/Vytoky-ekotsydu_n2204.pdf.
14. Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 травня 1977 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169404___528936. (дата звернення 19.04.25).
15. Nježić Z. B. M. M. Ačanski. Not to be forgotten: The bombing of Novi Sad: An ecological black area. *Hemijska industrija* 63, (2), 2009, pp. 75–78. URL: https://www.researchgate.net/publication/270469451_Not_to_be_forgotten_The_bombing_of_Novi_Sad_An_ecological_black_area.
16. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text. (дата звернення 19.04.25).
17. ЕкоЗагроза: *Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України*: *веб-сайт*. URL: https://ecozagroza.gov.ua.
18. Чернишук П. Війна та шкода для довкілля: чи можна притягнути росію до відповідальності. *Юридична газета, 11 вересня 2024 р. – онлайн версія:* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/ekologichne-pravo-turistichne-pravo/viyna-ta-shkoda-dlya-dovkillya-chi-mozhna-prityagnuti-rosiyu-do-vidpovidalnosti.html.

19. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001. № 2341-III URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text. (дата звернення 02.05.25).
20. Деякі питання функціонування сервісу фіксації фактів заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, подій, збройної агресії Російської Федерації "ЕкоЗагроза": постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 2023 р. № 783. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2023-п#Text. (дата звернення 20.04.25).
21. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду (ратифіковано Україною із заявами Законом № 3909-IX від 21.08.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text. (дата звернення 20.04.25).

УДК 349.41
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.39

ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ ЯК ОБ'ЄКТА ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН: ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА

Вергелес О.А.
аспірантка кафедри земельного та аграрного права ННІ права,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Вергелес О.А. Державна реєстрація земельної ділянки як об'єкта земельних правовідносин: поняття та правова природа.

У статті на теоретичному та емпіричному рівні за допомогою методів наукового пізнання аналізу, синтезу та дедукції проведено дослідження правової природи державної реєстрації земельної ділянки, втілення державної реєстрації земельної ділянки з точки зору загального вчення про право та реалізації права як діяльності, що спрямована на використання, виконання, дотримання та застосування правових норм, з'ясовано загальні видові та родові ознаки правового явища та з урахуванням ознак сформульовано його поняття у науці земельного права. Автор приходить до висновку, що державну реєстрацію земельної ділянки слід вважати багатоелементним явищем правової діяльності, яке, відповідно до основної функції права, спрямоване на регулювання суспільних відносин. Вказаний правовий феномен може виражатися абстрактно (на рівні правової ідеї та принципів державної реєстрації земельної ділянки), конкретно – у формі позитивних норм, у вигляді матеріально-конкретних визначень – до прикладу, у якості судових рішень, а також як соціально-предметне втілення – як позитивно-правова поведінка відповідних суб'єктів. В статті доведено, що правова природа державної реєстрації земельної ділянки полягає в тому, що вона є багатоелементним правовим феноменом, а саме є правовим режимом, механізмом правового регулювання, правовідносинами, юридичним фактом, земельною процедурою.

Автор виділяє ознаки державної реєстрації земельної ділянки, а саме: а) державна реєстрація земельної ділянки є земельною процедурою, б) вона здійснюється державним кадастровим реєстратором, в) провадиться у встановлені строки та відповідно до регламентованих стадій, г) здійснюється лише після заяви особи, яка має на це право на основі землевпорядних документів.

В статті запропоновано авторське визначення державної реєстрації земельної ділянки як земельної процедури, яка відбувається за заявою власника або користувача земельної ділянки, що здійснюється державним кадастровим реєстратором, та має на меті внесення інформації про земельну ділянку до Державного земельного кадастру та забезпечує присвоєння кадастрового номеру земельній ділянці.

Ключові слова: державна реєстрація земельної ділянки; Державний земельний кадастр; захист земельних прав; земельне право; земля; земельна ділянка; земельні правовідносини; земельна процедура; права на землю; право власності на землю; право землекористування.

Verheles O.A. The state registration of a land parcel as an object of land legal relatioships: the definition and the legal nature.

The article contains the findings of the conducted research on the legal nature of the state registration of a land parcel, realization of the state registration of a land parcel in accordance with the general theory of law and realization of law as an activity aiming to use, performing, aligning and application of the legal norms, defined the general and the generic features of this legal phenomena with the use of the scientific research methods particularly analysis, synthesis and deduction at theoretical and empirical levels. The author finds out the conclusion that the state registration of the land parcel should be considered as multi-elemental phenomenon of a legal reality and considering the main function of law it aims to regulate the social relationships. The mentioned legal phenomenon appears in an abtract way (at the level of the legal idea and principles of state registration of a land parcel), at the concrete

level – in the form of positive norms, in the form of materially concrete definitions – for example, as court decisions, as well as as socially objectified embodiment – as a positive legal behaviour of relevant subjects. (at the level of legal idea and principles of the state registration of the land parcel). The article contains argumentation that the legal nature of the state regislation of the land parcel means the researched object is a multi-elemental phenomenon, *inter alia*, a legal regime, the mechanism of a legal regulation, legal relationship, a legal fact, and a land procedure.

The author defines the features of the land registration of the land parcel, particularly: 1) it is a land procedure; 2) it is conducted by a state cadastre registrator; 3) it is conducted according to the established terms and to the regulated stages; 4) it is done only after the application is provided by the person or legal entity having the rights for it taking into account the land documents. In the article the author provided her own definition of the state registration as a land procedure being conducted by the state cadastre registrator after the owner or user of the land parcel files an application and aims to insert information about the land parcel to the State Land Cadatre and ensures provision of the cadastre number to the land parcel.

Key words: state registration of a land parcel; the State Land Cadastre; protection of land rights; Land Law; land; land legal relationships; land procedure; right to land; land ownership right; land use right.

Постановка проблеми. Земельна ділянка формується як об'єкт земельних прав під час здійснення її державної реєстрації. Державна реєстрація земельних ділянок почала здійснюватися з 1 січня 2013 р. [2]. Нормативне визначення державної реєстрації земельної ділянки закріплено у Законі України «Про Державний земельний кадастр» від 07 липня 2011 р. (далі – Закон «Про ДЗК»), який визначає, що державна реєстрація земельної ділянки є внесенням до кадастру інформації про земельну ділянку. Проте в ст. 24 цього Закону, яка називається «Державна реєстрація земельної ділянки», врегульовано підстави, стадії, права та обов'язки учасників та строки здійснення державної реєстрації, що свідчить про те, що поняття державної реєстрації не означає лише дію із внесення інформації до кадастру. Водночас наявні дослідження у науці земельного права України питання щодо правової природи та поняття державної реєстрації земельної ділянки, які могли б пояснити протиріччя у позитивному праві, не дають відповіді на вказане питання.

Мета статті полягає у проведенні дослідження на теоретичному та емпіричному рівнях для з'ясування ознак та поняття державної реєстрації земельної ділянки за допомогою аналізу, синтезу та дедукції як загальнологічних методів наукового пізнання [3]. Результатом цього дослідження є оприлюднення позицій та висновків автора щодо правової природи державної реєстрації земельної ділянки, які можуть бути використані у науці земельного права та юридичній практиці для вирішення проблем реалізації земельних прав та захисту інтересів приватних суб'єктів, територіальних громад та держави під час державної реєстрації земельних ділянок.

Стан опрацювання проблематики. В науці земельного права України правову природу земельної ділянки як об'єкта прав та земельних правовідносин досліджували В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, Ю.О. Вовк, А.П. Гетьман, В.К. Гуревський, І.І. Каракаш, П.Ф. Кулинич, А.М. Мірошниченко, В.Л. Мунтян, В.В. Носік, О.М. Пащенко, О.О. Погрібний, В.І. Семчик, В.Д. Сидор, Н.І. Титова, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга, В.З. Янчук та інші автори. Земельні правовідносини в науці земельного права досліджували Т.Г. Ковальчук, П.Ф. Кулинич, А.М. Мірошниченко, В.В. Носік, В.І. Семчик, М.В. Шульга та інші автори. Водночас в науці земельного права не здійснювали раніше спеціальне дослідження правової природи та поняття державної реєстрації земельної ділянки.

Виклад основного матеріалу.

Правова природа державної реєстрації земельної ділянки

Норма, яка закріплена у ст. 202 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. (далі – ЗК України), передбачає, що державна реєстрація земельної ділянки здійснюється відповідно до порядку, який встановлений законом. Тому таку норму можна вважати бланкетною (відсильною), серед іншого, до спеціального закону, яким є Закон «Про ДЗК». Він є первинним нормативно-правовим актом, однак разом з тим уже є *lex specialis* щодо врегулювання здійснення державної реєстрації. У Законі «Про ДЗК» визначено поняття державної реєстрації земельної ділянки як «внесення до Державного земельного кадастру передбачених цим Законом відомостей про формування земельної ділянки та присвоєння їй кадастрового номера» (ст. 1).

Відповідно до ст. 24 Закону «Про ДЗК», державний кадастровий реєстратор здійснює державну реєстрацію земельної ділянки шляхом внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру (далі – кадастр) під час формування земельної ділянки та через відкриття Поземельної книги як документу кадастру. Державний кадастровий реєстратор вносить інформацію про земельну ділянку на основі землевпорядної документації. Державна реєстрація земельної ділянки здійснюється за заявою землевласника, землекористувача або іншої особи за умови наявності дозволу на розроблення документації із землеустрою. Кадастровий номер земельної ділянки присвоюється під час державної реєстрації земельної ділянки [4].

Аналізуючи вказані вище приписи можна зрозуміти, що державна реєстрація передбачає не лише внесення інформації про сформовану земельну ділянку до кадастру відповідно до ст. 1 Закону «Про ДЗК», а є системою дій, які відбуваються у визначеній послідовності, які передують такому внесенню.

Для з'ясування правової природи державної реєстрації земельної ділянки потрібно застосовувати термінологічний (як класичний методологічний) та аксіологічний (як некласичний методологічний) підходи [5].

По-перше, відповідно до загального вчення про право, зокрема, з точки зору права як системи регулювання поведінки людей та багатовимірного явища дійсності, державну реєстрацію земельної ділянки як елемент цієї системи можна визначити як правове явище, правовий феномен або феномен правової дійсності [6]. Правова природа державної реєстрації пов'язана з проблемою природи права, яка досі не розв'язана однозначно; наявні позиції щодо визначення природи права не відповідають цілком на вказане питання, та є елементами істинної відповіді. Досі немає однозначної позиції щодо того, що є право (правова реальність), і відповідно до широкого підходу, державну реєстрацію земельної ділянки, як елемент правової реальності, можна вважати правовим феноменом, який виражається у різних формах, зокрема, як правовідносини, норми права і тому подібне. Державна реєстрація земельної ділянки як правовий феномен спрямована на організацію частини буття людини, яка стосується реалізації прав на землю. У своїй сутності державна реєстрація земельної ділянки як правовий феномен є відображенням ідеальної реальності суспільних відносин. Щодо форми буття правового феномену, державна реєстрація проявляється як абстрактне загальне визначення – на рівні правової ідеї та принципу; на рівні конкретного загального визначення, а саме формально-позитивних правових норм; у формі матеріально-конкретних визначень (наприклад, у якості судових рішень); як соціально-предметне втілення в позитивно-правовій поведінці суб'єкта.

Державна реєстрація земельної ділянки з точки зору правового регулювання суспільних відносин є складовою земельного правового режиму. Суспільні відносини щодо державної реєстрації земельної ділянки мають особливий склад учасників (землевласників, землекористувачів, державних кадастрових реєстраторів та сертифікованих інженерів землевпорядників (у деяких випадках). Права та обов'язки учасників вказаних правовідносин стосуються реалізації прав щодо земельної ділянки як об'єкту, мають особливі підстави виникнення, зміни та припинення. Загалом, правовий режим державної реєстрації земельної ділянки можна охарактеризувати як «жорсткий», оскільки для досягнення мети – внесення інформації про земельну ділянку до кадастру, заявник та державний кадастровий реєстратор можуть здійснювати лише визначений набір дій [7].

Також в контексті правового регулювання суспільних відносин, державна реєстрація земельної ділянки є механізмом правового регулювання [8]. Державній реєстрації як механізму правового регулювання притаманний свій склад (норми права, які регулюють державну реєстрацію, принципи права (загальноправові та принципи земельного права), правовідносини з державної реєстрації, юридична відповідальність та інші необхідні явища правової дійсності) й структура (як черговість використання елементів складу державної реєстрації у правовому регулюванні у встановленому порядку обов'язкових та факультативних стадій).

З точки зору реалізації права державна реєстрація земельної ділянки є правовідносинами, тобто юридичним виразом суспільних відносин щодо визначення земельної ділянки як об'єкта прав. Учасники суспільних відносин мають права та обов'язки, також ці суспільні відносини виникають, змінюють та припиняються відповідно до норм права. У ст. 2 ЗК України вказано, що земельні відносини є суспільними відносинами щодо володіння, розпорядження та користування землею. Відповідно до ст. 3 ЗК України земельні відносини регулюються Конституцією України та нормативно-правовими актами, які прийняті відповідно до Конституції. Правовідносини з

державної реєстрації земельної ділянки як земельні відносини, характеризуються тим, що вони є вольовими, тобто виникають у результаті волевиявлення землекористувачів та землевласників, які звертаються до державного кадастрового реєстратора для реєстрації земельної ділянки. Поведінка учасників цих правовідносин є визначеною та індивідуалізованою відповідно до норм права, які включені в діючі нормативно-правові акти земельного права України. Існування таких правовідносин охороняється державою, що передбачає настання відповідальності у разі порушення прав учасників правовідносин. Досліджувані правовідносини є відносними (оскільки реалізація землевласників та землекористувачів можлива через виконання обов'язків державним реєстратором), регулятивними (як такі, що виникають на основі юридичного дозволу та втілюються через правомірні дії суб'єктів щодо реєстрації), короткостроковими (тривають недовгий період) та процедурними (регулюють порядок дій) [7].

В контексті реалізації права державна реєстрація земельної ділянки також є юридичним фактом, з настанням якого особи отримують можливість реалізації прав на землю, наприклад, вчинення правочинів, що неможливо, якщо земельна ділянка не сформована як об'єкт цивільних прав. Державна реєстрація як юридичний факт полягає у наявності даних про земельну ділянку у кадастрі, а тому має зовнішній вираз. Щодо класифікації реєстрації як юридичного факту за функціональним призначенням, то можна зазначити наступне. На думку І.В. Спасибо-Фатєєвої, державна реєстрація речових прав має такі характеристики: 1) є фактором публічної достовірності відомостей, які містяться у реєстрі; 2) може розглядатися як правовстановлюючий факт; 3) є елементом складу правовідносин у сфері інформації [9]. За аналогією, реєстрація теж може розглядатися як підтвердження достовірності відомостей з кадастру (відповідно до ст. 20 Закону «Про ДЗК», відомості кадастру є офіційними), та є правовстановлюючим фактом, оскільки на підставі реєстрації виникають земельні та цивільні права та обов'язки [10].

З точки зору реалізації права, а саме юридичної діяльності як виду соціальної діяльності, яка спрямована на задоволення публічних та приватних інтересів, державна реєстрація земельної ділянки є циклічною діяльністю та складається з стадій, з метою задоволення інтересів власників та користувачів земельних ділянок щодо реалізації їхніх прав, а також реалізації інтересу держави щодо обліку кількості земельних ділянок. Така діяльність має процедурно-процесуальний характер [7]. Вказаний прояв державної реєстрації має не лише теоретичне, а й практичне значення, тому що реєстрація постає як формалізована циклічна діяльність, а саме як послідовні унормовані дії учасників правовідносин, які мають на меті реєстрацію земельної ділянки. Приписи ст. 24 Закону «Про ДЗК» та Постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру» від 17 жовтня 2012 р. № 1051 (далі – Постанова № 1051) можуть бути охарактеризовані як процесуальні, оскільки вони регулюють послідовність здійснення державної реєстрації земельної ділянки [11].

Зважаючи на вищевикладене, державна реєстрація земельної ділянки є багатоелементним явищем правової дійсності. З огляду на актуальність та поширеність таких правовідносин в юридичній діяльності автор вважає, що найбільш характерним проявом цього явища правової дійсності є його циклічність та стадійність, що свідчить про те, що досліджуване правової явище є земельною процедурою [12].

Поняття державної реєстрації земельної ділянки

Відповідно до вимог юридичної логіки для визначення поняття державної реєстрації земельної ділянки потрібно визначити сукупність декількох суттєвих ознак (характерні, постійні та необхідні характеристики, які вирізняють досліджуваний об'єкт від інших) цього поняття, які відповідають дійсності [13].

Зважаючи на аналіз правової природи державної реєстрації земельної ділянки та приписів Закону «Про ДЗК» та Постанови № 1051, можна встановити такі суттєві загальні видові ознаки державної реєстрації земельної ділянки:

1) є земельною процедурою;

2) процедура відбувається після складення землевпорядної документації, однак перед тим, коли така документація повинна бути затверджена рішенням суб'єкта публічного адміністрування (п. 107 Постанови № 1051);

3) здійснюється державним кадастровим реєстратором, який є державним службовцем (згідно з ч. 2 ст. 9 Закону «Про ДЗК»);

3) проведення процедури може бути ініційоване лише за заявою обмеженого кола осіб (ч. 3 ст. 24 ст. 24 Закону «Про ДЗК»);

5) здійснюється протягом 14 днів з моменту подачі необхідних документів у встановленій формі державному кадастровому реєстратору (ч. 5 ст. 24 Закону «Про ДЗК»);

6) забороняється відмова у здійсненні реєстрації з підстав, які не передбачені ч. 6 ст. 24 Закону «Про ДЗК»);

7) після процедури надається витяг про сформовану земельну ділянку з Державного земельного кадастру після реєстрації (ч. 8 ст. 24 Закону «Про ДЗК»);

8) під час проведення процедури присвоюється кадастровий номер (ч. 9 ст. 24 Закону «Про ДЗК»).

Зважаючи на вказане, можна виділити такі родові ознаки державної реєстрації земельної ділянки:

1) стадійність (кожна дія під час реєстрації відбувається у визначеному порядку);
2) нормативність (регламентація нормами права);
2) строковість (має обмежені часові рамки);
4) спірний характер (існує можливість відмови у реєстрації);
5) публічний характер (суб'єктом правовідносин є державний службовець);
6) реалізація цивільних прав на земельну ділянку особами;
7) оформлення рішень у формі письмових (електронних) документів;
8) наявність публічного інтересу, що призводить до легітимації юридичного факту державної реєстрації земельної ділянки (ст. 20 Закону «Про ДЗК»).

На основі вказаних загальних ознак, можна здійснити наукову дефініцію поняття державної реєстрації земельної ділянки, а саме як земельної процедури публічного характеру, яка відбувається за заявою власника або користувача земельної ділянки, що здійснюється державним кадастровим реєстратором, має на меті внесення інформації про земельну ділянку до Державного земельного кадастру та забезпечує присвоєння кадастрового номеру земельній ділянці.

Висновки. Однією з найбільш поширених процедур в Україні є державна реєстрація земельної ділянки, що спричинено великою кількістю земель та прагненням землевласників та землекористувачів реалізовувати свої права на землю. Згідно з чинним законодавством, державна реєстрація земельної ділянки визначається як внесення інформації до Державного земельного кадастру, однак з точки зору науки земельного права подібне визначення поняття потребує доповнення.

Отже, державна реєстрація земельної ділянки – це земельна процедура публічного характеру, яка відбувається за заявою власника або користувача земельної ділянки, що здійснюється державним кадастровим реєстратором, має на меті внесення інформації про земельну ділянку до Державного земельного кадастру та забезпечує присвоєння кадастрового номеру земельній ділянці. Суттєвими ознаками державної реєстрації земельної ділянки є наступні: а) державна реєстрація земельної ділянки є земельною процедурою, б) вона здійснюється державним кадастровим реєстратором, в) провадиться у встановлені строки та відповідно до регламентованих стадій, г) здійснюється лише після заяви особи, яка має на це право на основі землевпорядних документів. Правова природа державної реєстрації земельної ділянки полягає в тому, що вона є багатоелементним правовим феноменом, а саме є правовим режимом, механізмом правового регулювання, правовідносинами, юридичним фактом, земельною процедурою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Публічний звіт Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру за 2023 рік. URL: https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/publichnyj-zvit_23.pdf.
2. Про Державний земельний кадастр: Закон України від 07.07.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text.
3. Методологія наукових досліджень: підручник / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань. Х.: Право, 2019. 368 с.
4. Про затвердження Порядку ведення Державного земельного кадастру: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.10.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/1051-2012-%D0%BF#Text.
5. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ccfbe13c-4e9d-4c1e-a8a3-68f7d1e83491/content.

6. Данильян О.Г. Філософія права. URL: https://library.nlu.edu.ua/ POLN_TEXT/KNIGI_2009_2/ FilosofUchebn2009.pdf .
7. Цвік М.В., Петришин О.В. Загальна теорія держави і права. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/Zrazok-oformlennya-statti-do-Naukovogo-visnyku-UzhNU-22Pravo22.pdf.
8. Томчук Г.О. Принципи механізму державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2021/14.pdf.
9. Спасибо-Фатєєва І. Правова природа та особливості державної реєстрації речових прав. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Pres_Spasibo_Fateeva.pdf.
10. Джафарова В. Правова природа та особливості державної реєстрації речових прав. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/2/6.pdf.
11. Мамалуй О.О. До питання визначення поняття «процедура» в податковому праві. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc35/part_1/22.pdf.
12. Одарюк М.П. Правове регулювання процедур у земельному праві: правове регулювання процедур у земельному праві. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/ bitstream/123456789/16547/1/ Odaryuk_2019.pdf.
13. Юридична логіка: підручник URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/559/1/%D1%8E%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0%202016.pdf.

УДК 349.42:34
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.40

МІСЦЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Денисяк М.М.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права
кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету

Денисяк М.М. Місце сільськогосподарського виробництва в системі міжнародно-правового регулювання.

У статті досліджується місце сільськогосподарського виробництва в системі міжнародно-правового регулювання, зокрема в контексті забезпечення продовольчої безпеки та сталого розвитку.

Розглядаються основні міжнародно-правові акти та інституції, які впливають на регулювання аграрної сфери, включаючи документи ООН та Світової організації торгівлі. Окрема увага приділена ФАО. Визначено, що з-поміж нормативних документів ФАО особливої уваги заслуговують Добровільні керівні принципи щодо відповідального управління правами на землю, рибні ресурси та ліси в контексті національної продовольчої безпеки, які формують основу для політики багатьох країн.

Окреслюються проблеми, які існують у впровадженні та гармонізації міжнародних норм аграрного права на національному рівні. Різні країни мають різний рівень правової та інституційної спроможності, що може призводити до нерівномірного застосування міжнародних стандартів.

Підкреслено, що важливо забезпечити баланс між необхідністю захисту навколишнього середовища та підтримкою економічного розвитку країн, особливо тих, що розвиваються. І це вимагає більш тісної співпраці між міжнародними організаціями, національними урядами та іншими зацікавленими сторонами для розробки гнучких та інклюзивних правових механізмів, які враховують специфіку кожної країни та сприяють досягненню цілей сталого розвитку.

Сільськогосподарське виробництво не обмежується тільки внутрішнім регулюванням, а стає об'єктом багатокомпонентного міжнародно-правового впливу: торговельних, екологічних, біотехнологічних і гуманітарних режимів, які взаємодіють як у вигляді обов'язкових норм, так і через м'яке право, стандарти і політичні ініціативи. Це питання вимагає подальшого дослідження.

У результаті дослідження формулюються висновки щодо важливості подальшого вдосконалення міжнародно-правового регулювання сільськогосподарського виробництва повинно базуватися на принципах справедливості, ефективності та сталості, забезпечуючи при цьому належний захист прав фермерів, збереження біорізноманіття та продовольчу безпеку для всіх.

Ключові слова: сільське господарство, міжнародне право, аграрне право, міжнародно-правове регулювання, продовольча безпека, аграрна політика.

Denysiak M.M. The place of agricultural production in the system of international legal regulation.

The article examines the place of agricultural production in the system of international legal regulation, in particular in the context of ensuring food security and sustainable development.

The main international legal acts and institutions that influence the regulation of the agricultural sector are considered, including documents of the UN and the World Trade Organization. Special attention is paid to FAO. It is determined that among the normative documents of FAO, the Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Rights to Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security deserve special attention, which form the basis for the policies of many countries.

The problems that exist in the implementation and harmonization of international norms of agricultural law at the national level are outlined. Different countries have different levels of legal and institutional capacity, which can lead to uneven application of international standards.

It is emphasized that it is important to ensure a balance between the need to protect the environment and support the economic development of countries, especially developing ones. And this requires closer cooperation between international organizations, national governments and other stakeholders to develop flexible and inclusive legal mechanisms that take into account the specifics of each country and contribute to the achievement of sustainable development goals.

Agricultural production is not limited only to domestic regulation, but is becoming the object of multi-component international legal influence: trade, environmental, biotechnological and humanitarian regimes, which interact both in the form of binding norms and through soft law, standards and political initiatives. This issue requires further research.

As a result of the study, conclusions are formulated on the importance of further improving international legal regulation of agricultural production, which should be based on the principles of fairness, efficiency and sustainability, while ensuring adequate protection of farmers' rights, preservation of biodiversity and food security for all.

Key words: agriculture, international law, agrarian law, international legal regulation, food security, agrarian policy.

Постановка проблеми. Сільськогосподарське виробництво відіграє ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки, сталого розвитку та економічної стабільності як на національному, так і на міжнародному рівнях. У зв'язку з цим, ефективне міжнародно-правове регулювання аграрної сфери набуває особливого значення.

Проте, сучасна система міжнародно-правових інструментів, що регулюють сільськогосподарське виробництво, стикається з низкою викликів. Серед них – недостатня уніфікація правових норм, що призводить до правових колізій між міжнародними договорами та національним законодавством; обмежена ефективність механізмів імплементації міжнародних стандартів у внутрішні правові системи; а також відсутність чітких критеріїв для оцінки відповідності національної аграрної політики міжнародним зобов'язанням.

Крім того, глобальні виклики, такі як зміна клімату, зростання населення та обмеженість природних ресурсів, вимагають від міжнародного співтовариства перегляду існуючих правових підходів до регулювання сільськогосподарського виробництва. Це включає необхідність розробки нових правових механізмів, що забезпечують баланс між економічними інтересами, екологічною стійкістю та соціальною справедливістю.

У цьому контексті виникає потреба в комплексному аналізі існуючих міжнародно-правових інструментів, оцінці їхньої ефективності та розробці рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання сільськогосподарського виробництва на міжнародному рівні. Такий підхід сприятиме формуванню більш справедливої та стійкої глобальної аграрної політики.

Метою даної статті є комплексний аналіз місця сільськогосподарського виробництва в системі міжнародно-правового регулювання з урахуванням сучасних викликів глобалізації, продовольчої безпеки та сталого розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Питання міжнародно-правового регулювання сільськогосподарського виробництва є предметом активного наукового обговорення в межах аграрного, міжнародного публічного та екологічного права. Українські вчені зробили значний внесок у дослідження цієї тематики. Зокрема, професорка Т.С. Новак у своїй статті аналізує міжнародно-правове регулювання аграрно-трудових відносин, пропонуючи авторське визначення цього поняття та підкреслюючи важливість міжнародних угод у сфері сільськогосподарської праці [1].

У колективній монографії «Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку» під редакцією А.П. Гетьмана та Т.В. Курман розглядаються актуальні проблеми аграрно-правового та земельно-правового регулювання в Україні, що включає аспекти міжнародного співробітництва та імплементації міжнародних стандартів [2].

Також варто відзначити навчальний посібник «Аграрне право України» за редакцією Т.Є. Харитонової та І.І. Каракаша, де розглядаються питання правового забезпечення аграрної та земельної реформи, діяльності суб'єктів аграрного права та використання природних ресурсів у сільському господарстві [3].

Ці праці свідчать про глибоке опрацювання проблематики міжнародно-правового регулювання сільськогосподарського виробництва в українській науковій спільноті та підкреслюють актуальність подальших досліджень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Сільське господарство традиційно вважалося сферою внутрішньої компетенції держав, однак у XXI столітті його регулювання дедалі активніше переходить у площину міжнародного публічного права. Це зумовлено взаємозалежністю продовольчих систем, трансграничною природою екологічних викликів, поширенням біотехнологій, а також зобов'язаннями держав у сфері прав людини [4, с. 30].

У сфері міжнародної торгівлі ключовим нормативним актом є Угода про сільське господарство Світової організації торгівлі, прийнята у 1995 році. Вона встановлює правила щодо внутрішньої підтримки, експортних субсидій і доступу до ринку, обмежуючи протекціоністські підходи до аграрного виробництва [5]. Доповненням до неї слугує Угода про застосування санітарних і фітосанітарних заходів (SPS Agreement), яка вимагає наукової обґрунтованості заходів держав щодо безпечності продуктів харчування, тварин і рослин [6].

Важливу роль у формуванні стандартів і політики в аграрній сфері відіграє Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО). З-поміж нормативних документів ФАО особливої уваги заслуговують Добровільні керівні принципи щодо відповідального управління правами на землю, рибні ресурси та ліси в контексті національної продовольчої безпеки (2012), які формують основу для політики багатьох країн [7]. Крім того, спільно з ВООЗ, ФАО координує діяльність Комісії Codex Alimentarius, яка встановлює стандарти якості, гігієни та маркування харчових продуктів для міжнародної торгівлі [8].

Сільськогосподарське виробництво є також предметом міжнародно-правового регулювання в екологічному контексті. Такі договори, як Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (1992) та Паризька угода (2015), прямо вказують на необхідність зменшення впливу аграрного сектора на клімат і забезпечення його адаптації до кліматичних змін [9]. У Конвенції ООН про боротьбу з опустелюванням (1994) визнається необхідність захисту ґрунтів і водних ресурсів як складових сталого агровиробництва [10].

Особливого значення в умовах поширення біотехнологій набули договори у сфері біобезпеки. Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття (2000) регулює транскордонне переміщення генетично модифікованих організмів і передбачає інформовану згоду приймаючої сторони [11]. А Нагойський протокол (2010) встановлює міжнародні механізми розподілу вигод від використання аграрних генетичних ресурсів [12]. Також, Міжнародний договір про генетичні ресурси рослин для продовольства і сільського господарства спрямований на збереження та стале використання генетичних ресурсів рослин, що є основою для забезпечення продовольчої безпеки та адаптації до змін клімату.

Проте, існують виклики у впровадженні та гармонізації цих міжнародних норм на національному рівні. Різні країни мають різний рівень правової та інституційної спроможності, що може призводити до нерівномірного застосування міжнародних стандартів. Крім того, деякі міжнародні ініціативи, такі як Регламент ЄС щодо запобігання вирубці лісів (EUDR) [13], викликають занепокоєння серед країн-експортерів, які вважають, що такі заходи можуть негативно вплинути на їхній експорт та малі фермерські господарства.

У зв'язку з цим, важливо забезпечити баланс між необхідністю захисту навколишнього середовища та підтримкою економічного розвитку країн, особливо тих, що розвиваються. Це вимагає більш тісної співпраці між міжнародними організаціями, національними урядами та іншими зацікавленими сторонами для розробки гнучких та інклюзивних правових механізмів, які враховують специфіку кожної країни та сприяють досягненню цілей сталого розвитку.

Право на продовольство як елемент сільськогосподарського виміру прав людини закріплено в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966), де у статті 11 передбачено зобов'язання держав забезпечити доступність і достатність харчування [14]. Новий вимір цього підходу репрезентує Декларація ООН про права селян та інших осіб, що працюють у сільській місцевості (2018), яка визнає права селян на землю, насіння, воду та справедливу участь у аграрних ланцюгах постачання [15].

Досліджуючи питання реалізації сільськогосподарської продукції, необхідно окреслити сучасну ситуацію з реалізацією сільськогосподарської продукції в Україні в умовах воєнного стану, адже правові норми завжди мають відштовхуватись від фактичних суспільних відносин і, врегу-

льовуючи їх, змінювати їх сутність. З аналізу останніх публікацій, присвячених реалізації сільськогосподарської продукції, стає очевидним, що у зв'язку з терористичною діяльністю РФ посилилась «інформаційна війна» у досліджуваній сфері, зокрема щодо експорту зернових культур. Блокування українських портів не тільки позбавляє доходів українських сільськогосподарських виробників, а й провокує продовольчу кризу на світовому рівні, загрожує реальним голодом для держав, що розвиваються [2, с. 290].

Станом на 2025 рік реалізація сільськогосподарської продукції в Україні залишається складною через тривалий воєнний стан, що спричинив низку системних викликів для аграрного сектору. Одним із головних бар'єрів є порушення логістичних ланцюгів. З початком повномасштабного вторгнення значна частина експортної інфраструктури – порти, залізничні вузли, елеватори – зазнали пошкоджень або опинилися в зоні бойових дій. Це призвело до затримок у постачанні продукції та зростання витрат на транспортування, що, в свою чергу, ускладнило експортні операції та зменшило доходи аграріїв [16].

Крім того, значна частина сільськогосподарських угідь стала непридатною для використання через мінування та забруднення важкими металами. На деяких ділянках фронту вміст шкідливих речовин у ґрунтах у 25 разів перевищує норму, що робить вирощену на цих територіях продукцію небезпечною для споживання [17, с. 20].

З метою стабілізації ситуації, уряд України впровадив Стратегію розвитку сільського господарства та сільських територій на період до 2030 року, яка передбачає адаптацію аграрної політики до стандартів ЄС, підтримку малих фермерських господарств та розвиток сільських територій [18].

Крім того, станом на 2024 рік Україна продовжує активну імплементацію положень Угоди про асоціацію з Європейським Союзом у сфері сільського господарства. Загальний прогрес у виконанні зобов'язань за Угодою становить 81% (аграрний сектор – 63 %), що свідчить про значний поступ у гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами [17, с. 5]. У аграрному секторі особливу увагу приділено адаптації законодавства до вимог ЄС, зокрема щодо санітарних та фітосанітарних заходів, безпеки харчових продуктів, насінництва та сертифікації.

Незважаючи на досягнення, аграрний сектор України продовжує стикатися з викликами, зокрема, обмеженим доступом до фінансування, нестачею робочої сили та високими ризиками для безпеки працівників. Для забезпечення стійкості та розвитку сільського господарства в умовах воєнного стану необхідне комплексне вирішення цих проблем, включаючи міжнародну підтримку, інвестиції в інфраструктуру та технології, а також ефективну державну політику, спрямовану на підтримку всіх учасників аграрного ринку.

Таким чином, сільськогосподарське виробництво вже не обмежується внутрішнім регулюванням, а стає об'єктом багатокомпонентного міжнародно-правового впливу. Його місце в системі міжнародного права визначається перехрестям торговельних, екологічних, біотехнологічних і гуманітарних режимів, які взаємодіють як у вигляді обов'язкових норм, так і через м'яке право, стандарти і політичні ініціативи. Сучасні виклики вимагають посилення координації між цими режимами з метою забезпечення сталості аграрного виробництва та реалізації права людини на харчування.

Висновки. Міжнародно-правове регулювання сільськогосподарського виробництва є складною та багатогранною системою, що охоплює широкий спектр правових інструментів, спрямованих на забезпечення продовольчої безпеки, сталого розвитку та захисту навколишнього середовища. Ці інструменти включають як обов'язкові міжнародні договори, так і м'яке право, що встановлює стандарти та рекомендації для держав-членів.

Одним із ключових документів у цій сфері є Угода про застосування санітарних і фітосанітарних заходів (SPS Agreement), яка встановлює правила для захисту здоров'я людей, тварин і рослин, забезпечуючи при цьому, щоб такі заходи не створювали необґрунтованих перешкод для міжнародної торгівлі. Ця угода зобов'язує країни-члени базувати свої заходи на наукових даних та міжнародних стандартах. Крім того, Міжнародна конвенція із захисту рослин спрямована на запобігання поширенню шкідників рослин та встановлює міжнародні стандарти фітосанітарних заходів, що сприяє безпечній торгівлі рослинною продукцією.

Таким чином, подальше вдосконалення міжнародно-правового регулювання сільськогосподарського виробництва повинно базуватися на принципах справедливості, ефективності та сталості, забезпечуючи при цьому належний захист прав фермерів, збереження біорізноманіття та продовольчу безпеку для всіх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новак Т.С. Окремі аспекти міжнародно-правового регулювання аграрно-трудових відносин. *Law. Human. Environment*. 2019. Vol. 10, No 4. С. 36–45.
2. Аграрне та земельне право України: сучасна парадигма і перспективи розвитку: колективна монографія / за ред. д.ю.н., проф. А.П. Гетьмана та д.ю.н., проф. Т.В. Курман. Харків: Юрайт, 2022. 576 с.
3. Аграрне право України: навчальний посібник / за ред. Т.Є. Харитонової, І.І. Каракаша. Одеса: Юридична література, 2017. 436 с.
4. Єрмоленко В.М. Аграрне право: підзаконні акти Верховної Ради України як джерело аграрного права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право*. 2014. Вип. 197(2). С. 29–35.
5. Agreement on Agriculture, WTO, 1995. URL: https://www.wto.org/english/ docs_e/legal_e/ag_e.htm (дата звернення: 26.05.2025).
6. Agreement on the Application of Sanitary and Phytosanitary Measures (SPS Agreement), WTO, 1995. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/sps_e/spsund_e.htm (дата звернення: 26.05.2025).
7. Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security, 2012. URL: https://www.fao.org/fishery/ru/publications/55153 (дата звернення: 26.05.2025).
8. Codex Alimentarius Commission. *Procedural Manual*, 28th ed., FAO/WHO, Rome, 2020. URL: https://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/publications/procedural-manual/en/ (дата звернення: 26.05.2025).
9. The Paris Agreement, 2015. URL: https://www.un.org/en/climatechange/paris-agreement (дата звернення: 26.05.2025).
10. United Nations Convention to Combat Desertification (UNCCD), 1994. URL: https://www.unccd.int/sites/default/files/2022-02/UNCCD_Convention_ENG_0_0.pdf (дата звернення: 26.05.2025).
11. Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity, 2000. URL: https://treaties.un.org/doc/treaties/2000/01/20000129%2008-44%20pm/ch_xxvii_08_ap.pdf (дата звернення: 26.05.2025).
12. Nagoya Protocol on Access to Genetic Resources and the Fair and Equitable Sharing of Benefits Arising from their Utilization, 2010. URL: https://treaties.un.org/pages/ ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-8-b&chapter=27&clang=_en (дата звернення: 26.05.2025).
13. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the making available on the Union market as well as export from the Union of certain commodities and products associated with deforestation and forest degradation and repealing Regulation (EU) No 995/2010. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0706 (дата звернення: 26.05.2025).
14. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR), 1966. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights (дата звернення: 26.05.2025).
15. United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas, 2018. URL: https://digitallibrary.un.org/record/1650694?ln=ru&v=pdf (дата звернення: 26.05.2025).
16. Реалії сільського господарства під час війни. Виклики та можливості. Головне управління Держпродспоживслужби в Хмельницькій області, 21 листопада 2023. URL: https://consumerhm.gov.ua/3536-realiji-silskogo-gospodarstva-pid-chas-vijni-vikliki-ta-mozhlivosti?utm_source (дата звернення: 02.06.2025).
17. Риковська О., Фраєр О., Михайленко О. Аналіз стану сільського господарства України та імплементація нормативно-правових актів ЄС, дотичних до аграрних та довкіллєвих питань / за ред. М. Бєлкіна, А. Даниляк. Київ: ГО «Екодія», 2024. 22 с.
18. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1163-р від 15.11.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 02.06.2025).

УДК 349.428
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.41

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВ ЩОДО ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ЗЕМЕЛЬНОГО СЕРВІТУТУ

Ільків Н.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарсько-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3182-8391

Ільків Н.В. Особливості судового розгляду справ щодо виникнення права земельного сервітуту.

Статтю присвячено дослідженню судової практики розгляду справ щодо виникнення права земельного сервітуту. Визначено, що під час здійснення провадження у справах за позовами про встановлення земельного сервітуту суди для вирішення справи й прийняття об'єктивного та неупередженого рішення досліджують такі основні елементи цих правовідносин, як правовий статус суб'єктів та правовий режим об'єктів, щодо яких виникають земельні сервітутні відносини, дотримання процедури звернення за встановленням земельного сервітуту, наявність/відсутність умов встановлення сервітуту, зміст сервітуту та характер обмежень у використанні земельної ділянки її власником чи користувачем. Метою статті є аналіз проблеми правозастосування при судовому розгляді спорів щодо захисту прав землевласників та землекористувачів у разі встановлення земельного сервітуту.

З'ясовується питання процесуальної дієздатності особи на звернення із вимогою про встановлення земельного сервітуту. Досліджено, що передумовою звернення до суду за встановленням сервітуту має бути доказ вчинення дій щодо встановлення сервітуту та недосягнення про це згоди між сторонами. На основі аналізу норм законодавства України та судової практики визначено, що встановлення земельного сервітуту є виправданим лише у випадках, коли є об'єктивна неможливість задоволення потреб землевласника чи землекористувача іншим шляхом. Досліджено, що встановлення земельного сервітуту за результатами судового вирішення справи та визначення умов сервітутного землевикористання може відбуватися на підставі договору сервітуту, якщо особа звернулась з вимогою про визнання укладеним договору сервітуту, або рішення суду, якщо особа звернулась з вимогою про встановлення сервітуту за рішенням суду. Зроблено висновок про недосконаліть правового регулювання земельних сервітутних відносин, термінологічну розрізненість, що й викликає судові суперечки, та необхідність внесення концептуальних змін до законодавства для усунення дублювання у регулюванні земельних сервітутних відносин та суперечностей і неузгодженостей, що виникають як його наслідок.

Ключові слова: земельна ділянка, право земельного сервітуту, позовна вимога про встановлення земельного сервітуту, договір земельного сервітуту, конституційні принципи, обмеження прав власника земельної ділянки**.**

Ilkiv N.V. Features of court proceedings concerning the emergence of land easement rights.

The article is devoted to the study of judicial practice in cases concerning the emergence of land easement rights. It has been determined that when conducting proceedings in cases involving claims for the establishment of land easements, courts examine a number of key elements of these legal relations in order to resolve the case and make an objective and impartial decision. In particular, these include the legal status of the subjects and the legal regime of the objects to which land easement relations arise; compliance with the procedure for applying for the establishment of land easement; the presence/absence of conditions for establishing easement, the content of easement, and the nature of restrictions on the use of the land plot by its owner or user. The purpose of this article is to analyze the problem of law enforcement in court proceedings concerning the protection of the rights of landowners and land users in cases where land easements are established.

The issue of sufficient capacity of a person to apply for the establishment of a land easement is being clarified. It has been found that a prerequisite for applying to the court for the establishment of an easement is proof of actions taken to establish the easement and failure to reach agreement between the parties. Based on an analysis of Ukrainian legislation and judicial practice, it has been determined that the establishment of a land easement is justified only in cases where it is objectively impossible to satisfy the needs of the landowner or land user by other means. It has been found that the establishment of a land easement based on the results of a court decision and the determination of the conditions for easement land use may take place on the basis of an easement agreement if a person has applied for recognition of the easement agreement as concluded, or a court decision if a person has applied for the establishment of an easement by court decision. It was concluded that the legal regulation of land easement relations is imperfect, that there is terminological inconsistency, which causes legal disputes, and that conceptual changes need to be made to the legislation to eliminate duplication in the regulation of land easement relations and the contradictions and inconsistencies that arise as a result.

Key words: land plot, right of land easement, claim for establishment of land easement, land easement agreement, constitutional principles, restrictions on the rights of land plot owners.

Постановка проблеми. Земельний кодекс України закріпив концепцію, за змістом якої власник або користувач сусідньої земельної ділянки чи інша заінтересована особа мають право на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками) шляхом встановлення земельного сервітуту у спосіб, найменш обтяжливий для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений (ст. 98) [1]. У сучасних українських реаліях в умовах розвитку ринку землі з різноманітністю форм землевикористання, зростанням кількості землевласників, складністю конфігурації земельних ділянок, змін інфраструктури та комунікацій, що значним чином зумовлені впливом повномасштабного воєнного російського вторгнення в Україну, зростає потреба в оптимізації використання земельних ресурсів. Встановлення земельних сервітутів стає необхідною умовою для забезпечення ефективного використання землі та сталого розвитку. Водночас розуміючи, що забезпечення необхідності належного використання однієї земельної ділянки через обмежене використання сусідньої чи іншої ділянки неминуче впливає на приватні інтереси її землевласника/землекористувача й позбавляє його можливості вільно та безперешкодно використовувати свій об'єкт, особливої актуальності набуває проблема захисту прав громадян на землю та забезпечення балансу інтересів землекористувачів. З огляду на тенденцію зі зростання кількості судових спорів при встановленні земельних сервітутів та зважаючи на загальний рівень правового регулювання цих відносин, важливим є дослідження судової практики у цій сфері.

Метою дослідження є аналіз проблеми правозастосування при судовому розгляді спорів щодо захисту прав землевласників та землекористувачів у разі встановлення земельного сервітуту.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню питань виникнення та припинення земельних сервітутних відносин приділена значна увага у наукових працях, у т.ч. монографічного та дисертаційного рівня, таких вчених як В.І. Гордєєв, М.В. Краснова, П.Ф. Кулинич, Т.В. Лісова, Л.В. Лейба, Р.І. Марусенко, А.М. Мірошниченко, В.В. Носік, Т.Є. Харитонова, М.В. Шульга та ін. Однак, актуальним є проведення наукового аналізу низки питань, що слідують з дослідження судової практики вирішення спорів щодо виникнення права земельного сервітуту.

Виклад основного матеріалу. Під час здійснення провадження у справах за позовами про встановлення земельного сервітуту суди для вирішення справи й прийняття об'єктивного та неупередженого рішення досліджують такі основні елементи цих правовідносин, як правовий статус суб'єктів та правовий режим об'єктів, щодо яких виникають земельні сервітутні відносини; дотримання процедури звернення за встановленням земельного сервітуту; наявність/відсутність умов встановлення сервітуту; зміст сервітуту та характер обмежень у використанні земельної ділянки її власником чи користувачем.

Для встановлення достатньої процесуальної дієздатності особи на звернення із вимогою про встановлення земельного сервітуту, суд слід визначити, чи особа належить до кола суб'єктів, які вправі вимагати встановлення земельного сервітуту. Свідченням цього є норма ч. 3 ст. 402 ЦКУ, яка однозначно вказує, що «спір вирішується судом за позовом особи, яка вимагає встановлення сервітуту» [2].

Відповідно до ч. 1 ст. 99 ЗКУ можуть вимагати встановлення земельних сервітутів «власники або землекористувачі земельних ділянок чи інші заінтересовані особи». При тому, беручи до

уваги положення ч. 1 ст. 100 ЗКУ, ч. 2 ст. 401 ЦКУ, можна зробити висновок про розмежування у цих законодавчих нормах двох категорій власників (землекористувачів) – власників (володільців) сусідньої земельної ділянки, для задоволення інтересів яких встановлюється сервітут, та – власників (землекористувачів) земельної ділянки (власників (володільців) земельної ділянки, особи, яка використовує земельну ділянку на праві емфітевзису, суперфіцію), щодо якої встановлюється земельний сервітут.

Виходячи з юридичної природи земельного сервітуту, як такого, що є правом власника або землекористувача земельної ділянки чи іншої заінтересованої особи на користування чужим майном, яке встановлюється для задоволення їх потреб, які не можуть бути задоволені іншим способом, слідує висновок, що під «особою, яка вимагає встановлення сервітуту», що може звернутись з позовом про встановлення земельного сервітуту, слід розуміти власників (володільців) сусідньої земельної ділянки, а також іншу, конкретно визначену особу (особистий сервітут), в інтересах якої встановлюватиметься сервітут.

У судовій практиці питання щодо кола осіб, які вправі звернутися з позовом про встановлення земельного сервітуту, стало предметом неодноразового дослідження. Так, у постанові ВС КГС від 15.12.2021 у справі № 918/303/21 зазначається, що відповідно до ст. 98 ЗКУ визначається суб`єктний склад сервітутних відносин - власник або землекористувач земельної ділянки чи інша заінтересована особа, а зазначення того, що користування буде здійснюватися чужою земельною ділянкою визначає предмет правовідносин, а не виступає обмеженням щодо кола суб`єктів. За переконанням суду, зазначена стаття не обмежує власника земельної ділянки відносно якої планується встановити сервітут або фактично складаються сервітутні відносини в можливості ініціювання як укладення договору, так і, у випадках встановлених законом або за домовленістю сторін, звернутись за вирішенням спору до суду. [3] Потреба в заявлені такого позову саме власником (користувачем) земельної ділянки може бути викликана, зокрема, необхідністю врегулювання використання його земельної ділянки, яке фактично склалось між сторонами, забезпечення такого користування в найменш обтяжливий для нього спосіб, компенсації витрат та збитків тощо.

Позиція стосовно відсутності у цій статті будь-яких вказівок на те що з відповідною вимогою не можуть звертатись власники (користувачі) земельних ділянок, які будуть обтяжені сервітутом, підтримана Верховним Судом і у справі № 923/898/21 (постанова від 05.11.2024) [4]. Цей підхід обґрунтовується судом з точки зору загальних засад судочинства, оскільки при вирішенні спору суд з`ясовує, чи існує у позивача право/законний інтерес; якщо так, то чи має місце його порушення, невизнання або оспорювання відповідачем; якщо так, то чи підлягає право або законний інтерес захисту і чи буде такий захист ефективний за допомогою того способу, який визначено відповідно до викладеної в позові вимоги (п.8.5 постанови ВС КГС від 14.06.2019 у справі № 910/6642/18, п. 43 постанови ВП ВС від 19.01.2021 у справі № 916/1415/19). Також, виходячи з ч.2 ст.5 ГПК України, суду надана можливість визначити у своєму рішенні у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного права чи інтересу особи, яка звернулася до суду, такий спосіб захисту, який не суперечить закону.

В якості додаткового аргументу ВС у своїй постанові від 15.12.2021 наводить положення ч. 5 ст. 124-1 ЗКУ, відповідно до якої «земельний сервітут встановлюється за рішенням суду за позовом особи, заінтересованої у встановленні земельного сервітуту». [3] Посилаючись на цю норму, ВС вказує на її універсальний характер, однак слушно вказує, що слід врахувати її обмеженість колом об’єктів, оскільки вона визначає порядок встановлення земельних сервітутів лише на землях державної, комунальної власності.

Тож, нормативний аналіз вказує на недосконалості правового регулювання земельних сервітутних відносин, термінологічну розрізненість, що й викликає судові суперечки.

Попри те, слід зауважити, що вирішення питання стосовно кола осіб, які вправі звернутися з позовом про встановлення земельного сервітуту, досліджувалося судами в контексті з’ясування питання про дотримання процедури досудового врегулювання. На цьому питанні судова практика акцентує особливу увагу. Враховуючи положення ч. 3 ст. 402 ЦКУ, спір про встановлення сервітуту вирішується судом у разі не досягнення домовленості про встановлення сервітуту та про його умови. Хоча у ЗКУ така норма відсутня, однак керуючись ст. 9 ЦКУ, відповідно до якої його положення застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства,

правовідносини щодо виникнення права земельного сервітуту за своєю юридичною природою регулюються, як нормами земельного, так і цивільного законодавства.

Погоджуючись з висловленою у науковій літературі думкою про те, що загальний рівень правового регулювання сервітутних відносин нормами чинного земельного законодавства є доволі високим, однак характеризується низкою прогалин, зокрема стосовно особливостей та порядку встановлення земельних сервітутів за договором та рішенням суду [5, с. 367], слід дійти висновку про необхідність внесення концептуальних змін до законодавства для усунення дублювання у регулюванні земельних сервітутних відносин та суперечностей і неузгодженостей, що виникають як його наслідок.

Незмінною є позиція Верховного Суду, що неодноразово ним демонструвалась у рішеннях, щодо обов`язкової умови для встановлення сервітуту - вжиття особою (позивачем), яка вимагає його встановлення, заходів щодо встановлення сервітуту в добровільному порядку. Так, у своїй постанові від 19.06.2019 у справі № 925/603/18 ВС вказав, що якщо особа до звернення до суду не вчиняла дій щодо встановлення сервітуту за домовленістю сторін (зокрема, не звернулася до іншої сторони з пропозицією про укладення договору про встановлення сервітуту), то у суду немає підстав для задоволення відповідних вимог у зв`язку з відсутністю у позивача права вимагати встановлення сервітуту за рішенням суду. [6] Ця позиція знайшла відображення і у постанові ВС КГС від 03.09.2024 у справі № 916/4327/23, де вказується що передумовою звернення до суду за встановленням сервітуту має бути доказ вчинення дій щодо встановлення сервітуту та недосягнення про це згоди між сторонами. [7]

Особливу увагу приділяють суди змісту пропозиції щодо встановлення земельного сервітуту. Зокрема, у справі № 923/898/21, судом було відмовлено у задоволенні позову, з обґрунтуванням відмови відсутністю доказів звернення позивача з пропозицією про встановлення сервітуту. Позивач просив установити на його користь земельний сервітут, що передбачав надання йому та його контрагентам щоденного цілодобового права проходу та проїзду транспортними засобами через частину земельної ділянки, що належить на праві оренди відповідачу, до будівлі, яка знаходиться у їхній спільній частковій власності. При тому в обґрунтування своїх вимог, позивач вбачав, що звернення відповідача до нього із проєктом договору про надання послуг, є фактично пропозицією до встановлення земельного сервітуту, і відповідно не вживав заходів із зверненням з договором про встановлення земельного сервітуту. Однак суд оцінивши такі доводи вказав, що запропонований проєкт договору про надання послуг контрольно-пропускного пункту не може вважатися пропозицією укласти договір сервітуту, оскільки має зовсім інший предмет регулювання. (постанова КГС ВС від 05.11.2024) [4]

Важливим аспектом земельних сервітутних відносин, на який слушно звертає увагу Т.Є. Харитонова, є те, що застосування земельного сервітуту тягне певні обмеження прав особи – власника (користувача) земельної ділянки, обтяженої сервітутом [8, с. 168]. Виходячи з цього, ключове значення під час розгляду цієї категорії справ має дослідження питання щодо можливостей задовольнити потреби особи, яка вимагає встановлення сервітуту, іншим способом (ч. 1 ст. 401 ЦКУ), та у разі відсутності таких - можливих способів використання чужої земельної ділянки, які б були найменш обтяжливі для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений (ч. 4 ст. 98 ЗКУ). Тобто, умовою встановлення земельного сервітуту є, насамперед, неможливість задовольнити такі потреби в інший спосіб. Це відповідає імперативу, встановленому ст. 41 Конституції України, відповідно до якої «ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, і право приватної власності є непорушним», та вимогам щодо допустимості втрачання держави у право власності лише при відповідності такого втручання критеріям правомірного втручання в право особи на мирне володіння майном у розумінні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Як зазначається у постанові КЦС ВС від 16.04.2018 у справі № 302/1464/14-ц втручання держави є виправданим за наявності об’єктивної необхідності у формі суспільного, публічного, загального інтересу, який може включати інтерес держави, окремих регіонів, громад чи сфер людської діяльності. Такий підхід відображає принцип пропорційності обмеження прав власника земельної ділянки, на якій встановлюється земельний сервітут.

У постановах ВС від 06.06.2018 у справі № 539/1427/16-ц, від 17.09.2018 у справі № 127/1417/16-ц зазначено, що умовою встановлення земельного сервітуту є неможливість задовольнити потреби власника або землекористувача земельної ділянки для ефективного її використання в інший спосіб. Цей правовий висновок знайшов своє підтвердження у постанові КЦС від 16.01.2019 у

справі № 351/1146/16-ц, постанові ВС від 20.03.2024 у справі № 463/2640/21. Досліджуючи це питання ВС КЦС у справі № 520/21041/18 вказує на те, що закон вимагає від позивача надання суду доказів на підтвердження того, що нормальне використання свого майна неможливе без застосування обтяження сервітутом чужої земельної ділянки (постанова від 01.06.2023)

Тож якщо позивачем не надано суду належних та допустимих доказів на підтвердження неможливості користування належним йому на праві власності майном у зв'язку з відсутністю у нього доступу до земельної ділянки будь-яким іншим способом, то суд розцінює це як відсутність підстави для задоволення позову.

Аналіз норм законодавства України та судової практики свідчить, що встановлення земельного сервітуту є виправданим лише у випадках, коли є об'єктивна неможливість задоволення потреб землевласника чи землекористувача іншим шляхом. Така позиція продемонстрована у постанові КЦС ВС від 17.01.2019 у справі № 607/12777/17; постановою ВС від 12.01.2022 у справі № 663/917/17, від 19.01.2022 у справі № 363/620/19, від 12.04.2022 у справі № 306/612/20 та ін.

Отже умовами встановлення земельного сервітуту за рішенням суду є: недосягнення згоди про встановлення сервітуту чи його умов; та неможливість задоволення потреб в інший спосіб, ніж встановлення земельного сервітуту.

Ще одна важлива умова встановлення земельного сервітуту, щоб спосіб його здійснення був найменш обтяжливим для власника земельної ділянки, щодо якої він встановлений. Погоджуючись з І.Я. Бабецькою, зміст сервітуту визначається насамперед обсягом прав сервітуарія щодо користування чужим майном, і в цілому такі права можуть мати або позитивний, або негативний характер, [9, с. 172] то у ході судового розгляду ключовим є питання про характер обмежень, який досліджується з урахуванням висновків експертів, територіально-планувальних документів тощо.

У справі № 551/176/16–ц у висновку експерта сектору будівельно-технічних досліджень вказано, що встановлення земельного сервітуту через земельну ділянку відповідача є найбільш обтяжливим для використання зазначеної ділянки, та викликає обмеження прав особи, що суперечить Конституції України (постанова КЦС ВС від 14.03.2018). Водночас, у разі відсутності інших можливостей звернення особи може бути задоволено, як це мало місце у справах № 539/1427/16-ц, № 127/1417/16-4. У своїх постановах Верховний Суд зазначив, що якщо потреби позивача не можуть бути задоволені у менш обтяжливий спосіб ніж встановлення сервітуту, є правова підстава для задоволення позову (постанова від 06.06.2018, від 17.09.2018).

Законодавчо передбачено такі підстави виникнення права земельного сервітуту як договір, закон, заповіт та рішення суду. Як слушно зазначає Т. Лісова [5, с. 366], договір земельного сервітуту може встановлюватися за результатами судового вирішення справи, а підставою його укладання у цьому випадку виступає рішення суду. Загалом погоджуючись з висловленою думкою, вона потребує певного уточнення, оскільки в залежності від обраного способу захисту залежатиме спосіб виникнення права земельного сервітуту – договір чи рішення суду. Так, особою може бути обрано як спосіб захисту звернення до суду з вимогою про визнання договору укладеним, або звернення з вимогою про встановлення сервітуту за рішенням суду. Для прикладу ВС переглядалися рішення у справах з вимогами про визнання укладеним договору сервітуту (справа № 918/370/17 (постанова ВС від 20.09.2018), справа № 925/27/18 (постанова ВС від 03.12.2020). Мали місце і справи про встановлення сервітуту судом без укладення відповідного договору (для прикладу, постанова ВП ВС від 25.06.2019 у справі № 911/2701/17, постанова ВС КГС від 21.03.2019 у справі № 915/483/17 та від 29.01.2020 у справі № 920/1204/17). Таким чином, встановлення земельного сервітуту за результатами судового вирішення справи та визначення умов сервітутного землевикористання може відбуватися на підставі договору сервітуту, якщо особа звернулась з вимогою про визнання укладеним договору сервітуту, або рішення суду, якщо особа звернулась з вимогою про встановлення сервітуту за рішенням суду.

Висновки. Оскільки обмежене використання однієї земельної ділянки через іншу неминуче впливає на приватні інтереси її землевласника/землекористувача й позбавляє його можливості вільно та безперешкодно використовувати свій об'єкт, проблема судового захисту прав громадян на землю та забезпечення балансу інтересів землекористувачів при встановленні земельних сервітутів набуває особливої актуальності в сучасних умовах. Для запобігання судовим спорам важливим є ефективне правове регулювання земельних сервітутних відносин, зокрема підстав виникнення права земельного сервітуту. Однак, у зв'язку з тим, що правовідносини щодо встановлення земельного сервітуту за своєю юридичною природою регулюються, як нормами земельного, так і

цивільного законодавства, це зумовлює недосконалості правового регулювання земельних сервітутних відносин, термінологічну розрізненість, що й викликає судові суперечки, та необхідність внесення концептуальних змін до законодавства для усунення дублювання у регулюванні земельних сервітутних відносин та суперечностей і неузгодженостей, що виникають як його наслідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/ show/2768-14#Text.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/435-15#Text.
3. Постанова ВС КГС від 15.12.2021 у справі № 918/303/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/ 102220170
4. Постанова ВС від 05.11.2024 у справі № 923/898/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/123012091.
5. Лісова Т.В. Право земельного сервітуту: актуальні питання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 01. С. 363–367.
6. Постанова ВС від 19.06.2019 у справі № 925/603/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/82599560.
7. Постанова ВС КГС від 03.09.2024 у справі № 916/4327/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/121562118.
8. Харитонова Т.Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: *монографія*. Одеса: Юрид. Літ., 2016. 424 с. URL: https://dspace. onua.edu.ua/ items/07e2cfc4-f2f6-4ae6-8da5-9332e7930aad.
9. Бабецька І.Я. Особливості правового регулювання земельного сервітуту у період війни в Україні 2022-2023 роках. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія Право. 2023. Вип. 15(27), Т. 1. С. 170–179.

УДК 349.42
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.42

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИРОБНИКІВ

Корнієнко Г.С.,
доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-7062-1027
e-mail: gannakor@ukr.net

Корнієнко Г.С. Еволюція правового статусу сільськогосподарських виробників.
У статті здійснений аналіз історико-правового підходу еволюції статусу сільськогосподарського виробника. Метою статті є визначення еволюції правового статусу сільськогосподарського виробника. Проаналізовано основні детермінанти, які впливали на формування правового статусу виробника сільськогосподарської продукції. Доведено, що правовий статус сільськогосподарських виробників формується відповідно до певного історичного етапу розвитку суспільства, на який мають вплив соціальні, економічні, політичні, кліматичні, безпекові та нормотворчі детермінанти. Визначено, що сільське господарство було базовою формою економічної діяльності, а українська аграрна модель формувалася під впливом землеробської традиції, козацького самоврядування та монастирських господарств. Розкрито значення національної сільськогосподарської детермінанти через історичне значення козацтва, зокрема їхньої праці на землі, самоуправління та мобільності як чинників формування української аграрної ідентичності. Підкреслено, що монастирські господарства в Україні були однією з перших форм колективного сільськогосподарського підприємства, що поєднували спільну власність, організовану працю та юридично закріплений правовий статус. У статті простежено вплив революції 1917 року, яка зруйнувала індивідуальну модель землеробства та запровадила колективні форми господарювання. Висвітлено формування української аграрної парадигми, яка бере початок з Київської Русі. Зазначено, що фермерські та колективні моделі господарювання були тісно пов'язані з цінністю землі, працею на власному наділі, прагненням до економічної незалежності та самоврядності. Підкреслено, що земля стала не лише основою добробуту, а й важливим елементом національної ідентичності українців. Водночас підкреслюється, що сучасне розуміння сільськогосподарського виробника в Україні почало формуватися в умовах переходу до ринкової економіки, земельної та аграрної реформ. Окреслено необхідність збереження національної аграрної ідентичності в процесі адаптації законодавства до вимог ЄС.

Ключові слова: сільськогосподарський виробник, сільськогосподарський товаровиробник, сільськогосподарське підприємство, аграрне законодавство, правотворчість, сільськогосподарська продукція.

Kornieynko G.S. Evolution of the legal status of agricultural producers.
The article analyzes the historical and legal approach to the evolution of the status of agricultural producers. The purpose of the article is to determine the evolution of the legal status of agricultural producers. The author analyzes the main determinants which influenced the formation of the legal status of an agricultural producer. It is proved that the legal status of agricultural producers is formed in accordance with a certain historical stage of society development, which is influenced by social, economic, political, climatic, security and rule-making determinants. It is determined that agriculture was the basic form of economic activity, and the Ukrainian agrarian model was formed under the influence of the agricultural tradition, Cossack self-government and monastic farms. The significance of the national agricultural determinant is revealed through the historical significance of the Cossacks, in particular

their work on the land, self-government and mobility as factors in the formation of Ukrainian agrarian identity. The author emphasizes that monastic farms in Ukraine were one of the first forms of collective agricultural enterprises that combined common ownership, organized labor, and legally enshrined legal status. The article traces the impact of the 1917 revolution, which destroyed the individual model of farming and introduced collective forms of management. The article highlights the formation of the Ukrainian agrarian paradigm, which dates back to Kievan Rus. It is noted that farming and collective farming models were closely linked to the value of land, work on one's own land, and the desire for economic independence and self-government. It is emphasized that land has become not only the basis of prosperity, but also an important element of the national identity of Ukrainians. At the same time, it is emphasized that the modern understanding of an agricultural producer in Ukraine began to take shape in the context of the transition to a market economy, land and agrarian reforms. The author outlines the need to preserve the national agrarian identity in the process of adapting legislation to EU requirements.

Key words: agricultural producer, agricultural commodity producer, agricultural enterprise, agricultural legislation, lawmaking, agricultural products.

Постановка проблеми. Ретроспектива формування правового статусу сільськогосподарських виробників на теренах України має глибокі історичні корені. Протягом століть аграрна діяльність залишалася невід'ємною складовою української ідентичності, відіграючи важливу роль у соціально-економічному розвитку країни. Еволюція правового регулювання аграрного сектору відображала зміну суспільно-політичних формацій, трансформацію суспільних відносин, зміну форм господарювання та поступову інституалізацію прав сільськогосподарських виробників. У сучасних умовах правовий статус аграріїв набуває особливого значення, адже саме вони забезпечують не лише стабільне функціонування продовольчого ринку, але й виступають ключовим елементом у забезпеченні національної та продовольчої безпеки держави. Від ефективності правового регулювання у сфері сільського господарства залежить розвиток ринкових відносин, інвестиційна привабливість села, збереження соціального середовища на селі. Крім того, проблематика щодо виокремлення еволюції правового статусу сільськогосподарських виробників має міждисциплінарний характер, що охоплює знання історії, філософії, технології сільськогосподарського виробництва, права. Наведене потребує застосування міждисциплінарного методологічного підходу в дослідження цієї сфери. Трансформація суспільних відносин в умовах воєнного конфлікту природно впливає на еволюцію правового статусу сільськогосподарських товаровиробників. Воєнний стан змінює не лише економічні пріоритети держави, а й саму структуру правовідносин у сфері агровиробництва, зокрема у 2024 році українські сапери повернули аграріям у використання понад 285 тис. га (2 850 км^2) земель сільгосппризначення [1]. Це не лише дозволило частково відновити аграрне виробництво, а й продемонструвало критичну роль державної підтримки у функціонуванні аграрного сектору в умовах надзвичайних ситуацій. Враховуючи вищезазначене, актуальним є удосконалення правового регулювання статусу сільськогосподарських виробників, що має враховувати як економічні реалії, так і соціальні, безпекові та екологічні виклики. Водночас таке удосконалення повинно базуватися на всебічному аналізі еволюції правового статусу аграріїв, що дозволяє повноцінно враховувати чинники, які формують його сучасну специфіку.

Мета дослідження полягає у визначенні еволюції правового статусу сільськогосподарського виробника. Для досягнення цієї мети сформовані такі завдання: розкрити ґенезу та особливості правового статусу суб'єктів аграрного виробництва в Україні, зокрема сільськогосподарських виробників і товаровиробників; виявити основні детермінанти впливу на формування правового статусу виробника сільськогосподарської продукції; охарактеризувати розвиток аграрного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження правового статусу сільськогосподарських виробників в Україні перебуває в полі наукової уваги як економістів, так і правників. Вони прагнуть окреслити категоріальний апарат, проаналізувати особливості правового регулювання їхньої діяльності та простежити ретроспективу формування відповідних правових категорій. Зокрема, до цієї проблематики зверталися такі науковці, як: Т.О. Коваленко, П.Ф. Кулинич, Т.В. Курман, Ю.М. Лопатинський, С.І. Марченко, С.І. Тодорюк інші. Попри беззаперечний внесок науковців у дослідження цієї тематики, на сьогодні бракує комплексного історико-правового аналізу причин формування поняття «сільськогосподарський виробник», його еволюції та наявних недоліків у правовому регулюванні. У сучасних умовах трансформація господарського й цивільного

законодавства, обумовленого прийняттям Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [2], виникає потреба в новітніх наукових дослідженнях. Саме наукові розвідки, їхні результати впливають на зміну та оновлення аграрного законодавства, що має відбуватись з урахуванням нових соціально-економічних реалій, безпекових викликів і практичних потреб аграрного сектору.

Виклад основного матеріалу. Дослідники історії України звертають увагу на те, що основою економіки мешканців земель у басейні Західного Бугу в добу Раннього середньовіччя, як і всієї Південно-Західної Русі, було сільське господарство. У структурі сільського господарства досліджуваного регіону виокремлювалось землеробство, тваринництво і промислові галузі: мисливство, рибальство та бджільництво. Провідне місце в землеробстві посідало хліборобство, яким опікувалися не тільки вільні селяни – смерди, але й вищі верстви населення, зокрема боярство, князь та його двір; збільшувалися монастирські землеволодіння [3, с. 200]. У період Київської Русі відбувається становлення системи приватного землеволодіння: сільське господарство, зокрема землеробство, було основною галуззю господарства, основним засобом виробництва була земля, яка, однак, не перебувала у приватній власності і могла бути конфіскована князем [4, с. 139]. Отже, в добу Раннього середньовіччя на теренах України сільське господарство було базисом економічного життя. Саме в цей період закладається поділ сільськогосподарської діяльності за такими напрямами, як: землеробство, тваринництво та промислові галузі. Чільне місце належало хліборобству, яке забезпечувало не лише власне споживання, а з часом почало набувати ознак товарного виробництва. Еволюція сільськогосподарського виробника виявлялася у зростанні ролі приватного землеволодіння, а отже – і відбувається поступове формування господаря як суб'єкта товарного виробництва в аграрному секторі.

Варто звернути увагу, що магдебурзьке право більше зіставляється із виникненням управління міст та утворення міського середовищ. Магдебурзьке право (Sд chsisches Weichbild або Magdeburger Weich bildrecht) було поширено на такі українські міста, як: Володимир-Волинський (1324 р.), Львів (1356 р.), Коломия (1405 р.), Житомир (1444 р.), Чернігів (1623 р.) та ін. Його основним джерелом було Саксонське зерцало, поряд з яким застосовувалися Литовські статути, місцеві звичаї. Водночас у ньому виокремлювалося поняття маєтку, що було поєднанням будівлі та землі. Цінність мала насамперед земля. Право на маєток виникало внаслідок спадкування (такий маєток мав особливу цінність та мав перш за все захищатися), покупки, дарування, отримання в лен (лена (Lehn) земельного володіння, наданого феодалом-землевласником васалові на умовах виконання певних обов'язків) [5, с. 36]. Можна виділити такий різновид магдебурзького права, як волоське право, яке надавалося селянам та жителям невеликих містечок. Тож сільське самоврядування також ґрунтувалося на німецькому праві, але дещо в спрощеній формі. За цим правом панщина замінювалася натуральним податком, а земля переходила в громадське користування [6, с. 364]. Отже, магдебурзьке право переважно регулювало міське життя, але через концепцію маєтку і прав на землю воно сприяло формуванню в селянства більш чіткого правового усвідомлення власності на землю, що стало одним із чинників поступового переходу селян від колективної до індивідуальної моделі землекористування.

При наданні характеристики еволюції сільськогосподарського виробника не можна обійти роль козацтва в цьому процесі. Відомо, що в Україні вже з XV–XVI століть формується унікальна соціальна група – козацтво, яка відіграла ключову роль у розвитку аграрних відносин. З часів Національно-визвольної війни козацтво відіграло вирішальну роль у становленні нової моделі соціально-економічних відносин в Україні. Її основними рисами були, зокрема, утвердження козацького землеволодіння та земельних маєтностей православної церкви; створення господарств фермерського типу з використанням вільнонайманої робочої сили [7, с. 32]. Козаки часто отримували землю за службу у війську; і ця земля ставала основою для набуття ними соціального статусу – осілості. За службу козакам надавались вотчина (складалась з будинку, землі, права на холопів), маєток (будинок із земельними ділянками, садибами); вони були складними об'єктами, що використовувалися як для проживання, так і для ведення натурального господарства. Право на маєток припинялося, якщо володілець відмовлявся служити або через бідність (неможливість утримувати себе та свого коня за рахунок земельного наділу). Для козаків осілий спосіб життя був складний, і тому вони покидали свої вотчини. Для уникнення цього було видано Указ про маєтки та вотчини верстаних козаків 1619/1620 р., відповідно до якого отаманам, козакам за-

боронялося продавати, здавати в оренду вотчини без державного іменного указу [5, с. 37, 38]. Земля не завжди закріплювалася юридично як приватна власність, але створювала основу для формування сталого аграрного укладу. Український селянин-козак мав більше мобільності, прав на землю і самоуправління (через козацькі ради, громади), хоча й часто залишався в залежності від адміністрації чи царської влади. Саме це стало підґрунтям для індивідуальної моделі сільськогосподарського виробництва, що на сьогодні можна зіставляти із фермерськими та особистими селянськими господарствами.

Не можна оминути таку важливу форму еволюції сільськогосподарського виробництва, як господарська діяльність у межах монастирів. Це є особливою рисою української аграрної історіографії. Українські монастирі відігравали важливу роль у розвитку сільського господарства, адже саме в них оселялися козаки та селяни, для яких основним видом діяльності було землеробство. З часом монастирське господарство почало становити серйозну конкуренцію іншим формам аграрного виробництва. У кінці XVII – на початку XVIII століття монастирські землеволодіння активно зростали, розширювались посівні площі, а також збільшувалась кількість залученої робочої сили. Це зростання викликало занепокоєння серед інших землевласників і спричинило спроби обмежити вплив монастирів, проте ці заходи не змогли зупинити їхнього розвитку. На момент секуляризації монастирських маєтків у 1786 році ці господарства перебували на піку свого розквіту. Питома вага монастирських земель була особливо великою в північних полках: у Чернігівському вона сягала 68 % усіх земельних володінь, у Київському – 62 %, у Переяславському – 26 %, а в Прилуцькому, Миргородському й Полтавському – ще менше. Значну частину монастирських володінь було закріплено універсалами, виданими Богданом Хмельницьким, який не лише підтвердив уже наявні права монастирів, а й надав їм нові землі. Його приклад наслідували й інші гетьмани, зокрема Іван Мазепа [8, с. 26]. Монастирські господарства в Україні були однією з перших форм колективного сільськогосподарського підприємства, що поєднували спільну власність, організовану працю та юридично закріплений правовий статус.

Одним із знакових періодів еволюції формування правового статусу сільськогосподарського товаровиробника стала Столипінська аграрна реформа. Саме в цей час, у першому десятилітті XX століття, відбулася масштабна модернізація аграрних відносин, яка істотно змінила не лише економічне, а й правове становище селян. До реформи селяни здебільшого були частиною сільської общини, де земля належала колективу, а не окремим господарствам. Така система гальмувала розвиток приватної ініціативи та ринкових відносин. Основна мета цієї аграрної реформи – створення американської моделі сільського господарства, пріоритет у якій належить великим фермерським господарствам. А тому ця реформа призвела до формування великих фермерських господарств. Із соціального та політичного поглядів, це означає виникнення сильного національного середнього класу [9, с. 84]. Водночас вважливим складником земельної реформи Столипін вважав організоване державою масове переселення землеробів із європейської частини імперії до Сибіру. До початку Першої світової війни приблизно 3,5 млн селян, продавши господарство, зірвалися з місця, але не всі з певних причин «прижилися» в нових краях: близько мільйона з них повернулося назад, але вже без грошей і надій. Для України ці цифри ще більш разючі: переселенцями стали понад мільйон селян, проте невдовзі 70 % із них знову з'явились у рідних місцях, приречені наймитувати й жебракувати [10, с. 50]. Враховуючи різні аспекти цієї реформи, можна визначити, що Столипінська аграрна реформа стала визначальним етапом у правовій та соціально-економічній еволюції сільськогосподарського товаровиробника. Її наслідком стало поступове перетворення селянина із залежного члена громади на повноцінного суб'єкта аграрного ринку, здатного приймати самостійні економічні рішення та нести юридичну відповідальність за результати своєї діяльності.

Узагальнюючи наведене, можна стверджувати, що на момент революції 1917 року в українському суспільстві вже сформувалися національні аграрні детермінанти, які визначали як економічний, так і соціальний статус сільськогосподарського виробника. Починаючи з Доби козацтва, в українському середовищі закладалися фермерські та колективні моделі ведення сільського господарства, що свідчить про наявність національної парадигми розвитку. Ця парадигма ґрунтувалася на глибокому розумінні цінності землі, традиціях праці на власному наділі, а також прагненні до економічної незалежності та самоврядності. Земля завжди була не лише джерелом матеріального добробуту, а й символом національної гідності та стрижнем української ідентичності. Саме зв'язок із землею, працею та господарською ініціативою став однією з основ національної свідо-

мості українців. Щодо цього не можна оминути влучну думку Т.В. Курман, що за сучасних умов українська національна ідентичність перебуває на стадії становлення, і саме селянство потрібно вважати її носієм [11, с. 53].

Поступове формування фермерської моделі сільськогосподарського виробника було перерване внаслідок революції 1917 року, яка кардинально змінила структуру економічних і соціальних відносин у державі. Приватна власність на землю була ліквідована, а земля оголошена загальнонародною. Комуністична влада не полишала надії на знищення приватного селянського господарювання, поступово змінюючи земельне законодавство [12, с. 18]. Пріоритет у державному управлінні був наданий робітникам фабрик і заводів, тоді як селянство фактично опинилося в становищі нової залежності. Селяни втратили право вільно розпоряджатися своєю працею та пересуванням. Так, вони були обмежені у виїзді з села, що наближало їхній статус до кріпацького. Основною формою господарювання в аграрній сфері стали колгоспи, які замінили індивідуальні селянські господарства. Таким чином, інституційний розвиток незалежного сільськогосподарського товаровиробника було згорнуто, а селянин втратив економічну самостійність і правовий статус підприємця.

Утворення розуміння сучасного сільськогосподарського виробника починається з моменту переходу від планової до ринкової економіки. Розвиток ринкової економіки й пов'язаних із ним приватно-правових відносин вплинув на всі економіко-правові інституції, зокрема, і у сфері аграрного права [13, с. 11]. Зміни в еволюції правового статусу сільськогосподарського виробника відбулося внаслідок проведення земельної та аграрної реформи. Так, перерозподіл земель як один із заходів земельної реформи був спрямований передусім на роздержавлення та приватизацію земель [14, с. 7], адже, незважаючи на відновлення української аграрної свідомості, при переході до сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в ньому бракувало соціальної детермінанти. Вона і досі характеризується низьким рівнем соціально-трудових і соціально-побутових умов, недостатнім рівнем оплати праці та соціальних гарантій працівників, незадовільною соціальною інфраструктурою сільської місцевості, що не сприяє розвитку людського капіталу на селі. Як наслідок, значна частина мешканців сільської місцевості зайнята не в аграрному виробництві та взагалі не в сільській місцевості, а працює у містах, за кордоном тощо [15, с. 115]. Ці тенденції посилились і внаслідок воєнного стану.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що в Україні склалася власна, унікальна еволюція формування правового статусу сільськогосподарського виробника. Цей процес відображає українську ідентичність, у центрі якої – цінність землі та праці на землі. Саме ця національна автономна детермінанта повинна бути врахована в майбутньому розвитку аграрного законодавства. Адаптація законодавства до вимог ЄС і забезпечення сталого розвитку потребують глибшого розуміння матеріально-технічної бази сільськогосподарських виробників, а також посиленої уваги до їхньої соціальної відповідальності. Виявлені ключові чинники впливу на формування правового статусу виробника сільськогосподарської продукції, серед яких – еволюція форм господарювання, зміни в земельному законодавстві та соціально-економічні трансформації в сільській місцевості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Підсумки розмінування – 2024: сапери повернули до використання 17 тис. км^2 земель. URL: https://me.gov.ua/News/Detail/1ecb6321-2015-4e8a-b3ee-0b3e18ea99bb?lang=uk-UA&title=PidsumkiRozminuvannia2024-SaperiPovernuliDoVikoristannia17-Tis-Km2-Zemel.
2. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09 січня 2025 р. № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text.
3. Петегирич В.Р. Розвиток сільського господарства у Надбужанщині за Доби раннього середньовіччя. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2008. Вип. 12. С. 200–213.
4. Колич О.І. Особливості господарсько-правових відносин у період Київської Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 136–139.
5. Аврамова О.Є. Теоретичні засади приватно-правового регулювання житлових відносин в Україні: монографія. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 426 с.

6. Кириченко Ю.М. Поширення магдебурзького права та його особливості в містах України. *Форум права.* 2011. № 4. С. 361–366.
7. Щербак В.О. Українське козацтво XVI–XVIII ст. у вітчизняній історії. *Наукові записки НаУКМА: Історичні науки*. 2004. Т. 27. С. 28–34.
8. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Кн. 1, Київ–Львів: НТШ, 2002. 760 с.
9. Шульга М.В., Даниленко Б.В. Столипінська аграрна реформа та сучасна земельна реформа на теренах України: порівняльно-правове дослідження. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія : Право.* 2020. Вип. 62. С. 71–86.
10. Мельник О.О. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її вплив на становище селян лівобережної України. *Порівняльно-аналітичне право.* 2020. № 1. С. 48–51.
11. Курман Т.В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення : монографія, Харків: Юрайт, 2018. 376 с.
12. Кулинич П.Ф. Земельна реформа в Україні: правові проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2021. 308 с.
13. Корнієнко Г.С. Агробізнес в Україні: Теоретико-правові проблеми становлення та розвитку: монографія. Харків. Юрайт, 2023. 560 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/20302/1/Kornienko_Agrobisnes-2023.pdf.
14. Шульга М.В. Земельна реформа в Україні: шляхи реалізації та її наслідки. Теоретичні та практичні проблеми земельної реформи в Україні: зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу, м. Харків, 15 лист. 2019 р. / ред. кол. А.П. Гетьман, М.В. Шульга, С.В. Глібко. Харків, 2019.
15. Лопатинський Ю.М., Тодорюк С.І. Детермінанти сталого розвитку аграрних підприємств : [монографія], Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 220 с.

УДК 349.414
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.43

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ТА КОМУНАЛЬНОЇ ФОРМ ВЛАСНОСТІ

Ляш І.М.,
здобувач 1-го курсу групи ЗЮР 2401-м,
юридичний факультет,
Сумський національний аграрний університет
e-mail: gkkp.irina.2022@gmail.com

Нежевело В.В.,
доктор філософії спеціальності 081 «Право»,
доцент кафедри приватного та соціального права,
Сумський національний аграрний університет
ORCID: 0000-0003-4596-4818,
e-mail: valentina_tsurkan.27@ukr.net

Ляш І.М., Нежевело В.В. Практичні аспекти та особливості застосування принципів публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної форм власності.

Робота присвячена дослідженню практичних аспектів та особливостей застосування як загальних, так і спеціальних (профільних) принципів, які є базою для здійснення публічного адміністрування в сфері земельних правовідносин відносно земель державної та комунальної форм власності.

Встановлено, що у теорії національного права детально опрацьовано питання класифікації принципів права, проте у сучасній науці адміністративного права таке питання досліджено фрагментарно.

Досліджено, що принципи права мають наступні властивості: є універсальними; забезпечують стабільність та сталий розвиток всієї системи права; визначають напрями правотворчої та правозастосовчої діяльності; є засобом подолання прогалин у праві, правильного тлумачення норм права; відображають стан правосвідомості у суспільстві. Принципи публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної форм власності – це керівні, основоположні ідеї, засади, що відображають об'єктивні закономірності та істотні складові публічного адміністрування у даній сфері. Визначення принципів публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної форм власності обумовлене необхідністю конкретизації його сутності, заповнення прогалин у законодавстві, в тому числі з метою формування сталої судової практики. У свою чергу, судовою практикою формуються межі застосування аналогії права для усунення прогалин. Так, відповідно до позиції Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 640/23179/19 аналогія закону та аналогія права допускається для застосування адміністративним судом виключно з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень та лише у випадку взагалі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини [1].

За наслідками дослідження встановлено, що, незважаючи на наявність великої кількості наукових досліджень як у теорії, філософії права, так і у галузевих науках, змістовна складова принципів, як правової категорії, залишається невизначеною, що в тому числі вказує на актуальність даної теми дослідження, що зокрема сприятиме якісному вдосконаленню питання публічного адміністрування в земельній сфері.

Ключові слова: земля, принципи права, публічне адміністрування, право користування землями.

Lyash I.M., Nezhevelo V.V. Practical aspects of the principles of public administration in the field of land use in state and municipal ownership.

The work is devoted to the study of practical aspects and features of the application of both general and special (profile) principles, which are the basis for the implementation of public administration in the field of land relations in relation to lands of state and municipal ownership.

It has been established that in the theory of national law the issue of classification of principles of law has been worked out in detail, however, in the modern science of administrative law such an issue has been studied fragmentarily.

It has been studied that the principles of law have the following properties: they are universal; ensure stability and sustainable development of the entire legal system; determine the directions of law-making and law-enforcement activities; are a means of overcoming gaps in the law, correct interpretation of legal norms; reflect the state of legal consciousness in society. The principles of public administration in the field of land use of state and municipal forms of ownership are guiding, fundamental ideas, principles that reflect objective regularities and essential components of public administration in this area. The definition of the principles of public administration in the field of land use of state and municipal forms of ownership is due to the need to specify its essence, fill gaps in the legislation, including with the aim of forming a consistent judicial practice. In turn, judicial practice forms the limits of the application of analogy of law to eliminate gaps. Thus, according to the position of the Supreme Court as part of the panel of judges of the Cassation Administrative Court in case No. 640/23179/19, analogy of law and analogy of law are allowed for application by an administrative court exclusively for the purpose of effective protection of the rights, freedoms and interests of individuals, rights and interests of legal entities from violations by subjects of power and only in the case of the total absence of a law regulating the relevant legal relations [1].

The results of the study found that, despite the presence of a large number of scientific studies in both the theory and philosophy of law, as well as in industry sciences, the substantive component of principles as a legal category remains uncertain, which also indicates the relevance of this research topic, which, in particular, will contribute to the qualitative improvement of the issue of public administration in the land sector.

Key words: land, principles of law, public administration, land use rights.

Постановка проблеми. У теорії права детально опрацьовано питання класифікації принципів права, проте у сучасній науці адміністративного права таке питання досліджено фрагментарно. А питання принципів саме публічного адміністрування в сфері земельних правовідносин взагалі є майже не дослідженим.

Тому дослідження практичних аспектів та особливостей застосування як загальних, так і спеціальних (профільних) принципів, які є базою для здійснення публічного адміністрування в сфері земельних правовідносин відносно земель державної та комунальної форм власності, є вкрай важливим.

Мета дослідження: проведення аналізу доктрини, чинного законодавства, судової практики та міжнародного досвіду щодо застосування та удосконалення принципів публічного адміністрування, зокрема у сфері користування землями державної та комунальної форм власності.

Стан опрацювання проблематики. Загалом, принципи в сфері публічного адміністрування, в аспекті адміністративного права, детально досліджено у вітчизняній науці. Принципи адміністративного права досліджувалися у наукових працях Г. Атаманчука, Ю. Битяка, В. Курила, Р. Мельника, А. Пухтецької. Окремими авторами досліджувалися питання співвідношення принципів адміністративного права та принципів державного управління. Проте існуючі принципи мають деякі особливості та, одночасно, проблемні аспекти при їх практичній реалізації.

Виклад основного матеріалу. У доктрині права, усталеним є наступне розуміння принципів: це основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо); внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей та діяльності [2, с. 110-111].

У теорії права детально опрацьовано питання класифікації принципів права, проте у сучасній науці адміністративного права таке питання досліджено фрагментарно.

У науці адміністративного права принципи класифікуються на загальні та спеціальні [3], конституційні та організаційно-функціональні принципи адміністративного права [4].

Заслуговує на окрему увагу класифікація європейських принципів адміністративного права, запропонована А. Пухтецькою. Авторка виділяє засадничий (основоположний) принцип верховенства права. Інші європейські принципи адміністративного права авторка класифікувала на дві групи: європейські принципи адміністративного права щодо організації публічної адміністрації (скорочено-інституційні принципи); європейські принципи адміністративного права щодо діяльності публічної адміністрації (скорочено – принципи діяльності), у тому числі у відносинах з приватними особами [5, с. 8].

В. Даугуль об'єднує принципи діяльності органів публічної адміністрації у сфері земельних відносин у наступні групи: 1) загальносистемні принципи діяльності органів публічної адміністрації, що притаманні всім без винятку органам державної влади; 2) спеціальні принципи, що притаманні саме органам публічної адміністрації у сфері земельних відносин; 3) процедурні принципи діяльності органів публічної адміністрації у сфері земельних відносин [6, с. 237]. Запропонована автором класифікація є корисною у контексті предмета дослідження, оскільки він комплексно дослідив загальноправові принципи, принципи публічного адміністрування та запропонував авторську класифікацію, виходячи з особливостей земельних відносин. Проте за межами авторської класифікації залишилися принципи діяльності саморегульованих організацій у сфері землекористування; внутрішнього адміністрування у селищних, сільських, міських радах; районних, міських, обласних державних адміністраціях; центральному органі виконавчої влади з питань земельних ресурсів у галузі земельних відносин та їх територіальних органах.

Таким чином, принципи публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної – це керівні, основоположні ідеї, засади, що відображають його об'єктивні закономірності та істотні складові такої організаційно-розпорядчої діяльності.

Виходячи з наведених вище класифікацій, принципи публічного адміністрування доцільно поділити на загальні та спеціальні.

До загальних принципів можна віднести: верховенство права, законність, правову визначеність, пріоритет прав і свобод людини і громадянина. Зазначені принципи закріплено у Конституції України, міжнародно-правових документах (Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод тощо).

Деякі автори до конституційних принципів також відносять: демократизм; взаємну відповідальність суб'єктів публічної адміністрації й об'єктів публічного управління; гуманізм і справедливість у взаємовідносинах між суб'єктами публічної адміністрації та об'єктами публічного управління [7, с. 82].

Загальні принципи забезпечують відповідність публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності духу права, тим ціннісним засадам, які закладено Конституцією України та міжнародно-правовими актами. Окрім ціннісних орієнтирів, загальні принципи права є засобом усунення прогалин у правозастосовній діяльності судів. Оскільки норми Конституції України є нормами прямої дії, то суди безпосередньо посилаються на норми Конституції при вирішенні земельних спорів. Зокрема, у адміністративному судочинстві при розгляді земельних спорів одним із засадничих принципів є те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов`язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19) [8]. Посилання на цю норму міститься у ряді постанов Верховного Суду, зокрема у постанові Касаційного адміністративного суду від 11 грудня 2019 року у справі № 345/457/16-а, адміністративне провадження № К/9901/39126/18 [9].

Слід зазначити, що у законодавстві окремо не прописано спеціальні принципи публічного адміністрування. Проте, у Законі України «Про адміністративні послуги» закріплено принципи державної політики у сфері надання адміністративних послуг (ст. 4). До таких принципів віднесено: верховенства права, у тому числі законності та юридичної визначеності; стабільності; рівності перед законом; відкритості та прозорості; оперативності та своєчасності; доступності інформації про надання адміністративних послуг; захищеності персональних даних; раціональної мінімізації кількості документів та процедурних дій, що вимагаються для отримання адміністративних послуг; неупередженості та справедливості; доступності та зручності для суб'єктів звернень [10].

Верховенство права є конституційним принципом правової держави, закріпленим у частині 1 статті 8 Конституції України. На міжнародному рівні досягнуто консенсус стосовно обов'язкових елементів поняття «верховенство права». Цими елементами є: законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; юридична визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; дотримання прав людини; заборона дискримінації та рівність перед законом [11]. У контексті предмета дослідження принцип верховенства права зобов'язує державу забезпечити прозорий, підзвітний, демократичний процес адміністрування з недопущенням свавілля, можливістю ефективного оскарження дій, бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування як у адміністративному, так і у судовому порядку; недопустимістю дискримінації у сфері користування землями державної та комунальної власності; дотриманням прав людини.

Зазначений принцип розвинено у ст. 3 Конституції України: людина, її честь і гідність визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [12]. Принцип верховенства права характеризується повагою до людської гідності й включає приязне ставлення органу публічної адміністрації до громадянина [13, с. 82].

Принцип законності є складовим елементом принципу верховенства права. Він відображений у ч. 2 ст. 19 Конституції України (органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов`язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України) [12] та ст. 5 Закону України «Про адміністративні послуги» (виключно законами встановлюються підстави для одержання адміністративної, в тому числі публічної, послуги; суб'єкт надання послуг і відповідні його повноваження; перелік і вимоги до документів для отримання послуги; платність або безоплатність послуги; граничний строк надання; перелік підстав для відмови в наданні адміністративної послуги; перелік адміністративних послуг, що надаються в державі) [10].

Принцип рівності у сфері публічного адміністрування передбачає рівність всіх суб'єктів такого процесу перед законом, ідентичність прав та обов'язків у учасників процедури, недопустимість дискримінації, безпідставних переваг чи привілеїв для будь-якої фізичної особи, юридичної особи, посадової особи, органу державної влади, місцевого самоврядування. Зокрема, надання адміністративних послуг розпорядниками земель державної та комунальної власності передбачає обслуговування суб'єктів звернення у порядку черговості; однотипні умови послуг (строки, перелік необхідних документів, оплатність/безоплатність послуги).

Відкритість та прозорість адміністративних послуг вимагає наявність повних, оперативних відомостей про адміністративні послуги та порядок їх надання у сфері користування землями державної та комунальної власності.

Принцип юридичної визначеності є складовим елементом принципу верховенства права. Публічне адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності повинно здійснюватися у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Передбачуваність означає, що закон має бути, за можливості, проголошений наперед, тобто до його застосування, та має бути передбачуваним щодо його наслідків: він має бути сформульований з достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку [11].

Принцип правової визначеності не виключає наявність дискреційних повноважень у розпорядників земель державної, комунальної форми власності. Проте така дискреція не має супроводжуватися зловживанням наданими повноваженнями. У законодавстві повинні бути визначені обсяги такої дискреції з достатньою чіткістю для захисту від свавілля органів державної влади. Держава має дотримуватись взятих на себе певних зобов'язань, виконувати покладені на неї певні функції чи виголошені нею перед людьми певні обіцянки («легітимні очікування») [11].

Доцільно також конкретизувати принцип правової визначеності (сталості) щодо предмета дослідження: у випадку зміни законодавства, що регулює правила проведення адміністративної дозвільної процедури у сфері земельних відносин у період розгляду справи, застосовуються положення, що діяли на момент початку такого розгляду як для суб'єкта звернення, так і осіб, на права, інтереси та (або) обов'язки яких впливає видача або відмова у видачі дозвільного документа. Розширення кола осіб дозволяє захистити у судовому порядку права як суб'єкту звернення, так і іншим особам, права яких можуть бути порушені неналежною реалізацією дозвільної

процедури. Адже підставою для звернення до суду є саме порушення прав позивача. Процедурні порушення є найбільш розповсюдженою підставою звернення у адміністративному судочинстві. Користування земельними ділянками супроводжується зіткненням значної кількості законних інтересів землекористувачів, територіальних громад, суб'єктів господарювання, громадян. Доволі розповсюдженими є питання забезпечення екологічних прав громадян у сфері землекористування. Тому таке розширене тлумачення суб'єктів захисту від законодавчих змін у сфері дозвільних земельних процедур є гарантією верховенства права.

Принцип доступності забезпечує реальну можливість особи звернутися за отриманням певної адміністративної послуги до розпорядника землями державної, комунальної власності, а також доступність інформації про адміністративні послуги.

Принцип зручності передбачає врахування інтересів і потреб споживачів послуг. Зручність забезпечується альтернативою способу звернення за адміністративною послугою: поштою, електронною поштою, особистим прийомом тощо; оптимізацією кількості інстанцій, залучених до надання послуги; координацією співпраці між декількома інстанціями для надання декількох послуг за принципом «єдиного вікна»; можливістю попереднього онлайн-запису з нумерацією черги; чітким визначенням графіку прийому та його дотриманням; зручними формами оплати послуг [14].

Впровадження мобільного додатку «Дія» надає можливість отримання адміністративних послуг онлайн. Зокрема, через такий портал можна подати заяву на надання містобудівних умов та обмежень забудови земельної ділянки, також он-лайн отримати відомості про власника землі, витяг про нормативну грошову оцінку земельної ділянки, витяг з відомостями з ДЗК.

Своєчасність передбачає дотримання установленого терміну надання послуги та намагання надати адміністративну послугу у коротші терміни. Орган, що надає адміністративну послугу, повинен ураховувати законні інтереси особи щодо прискореного надання послуги. У ст. 10 Закону України «Про адміністративні послуги» зазначається, що граничний строк надання адміністративної послуги не може перевищувати 30 календарних днів з дня подання суб'єктом звернення заяви та документів, необхідних для отримання послуги [10]. Додатково у Законі прописано критерії визначення строків: найкоротший строк, мінімальна кількість відвідувань суб'єктом звернення, просічний термін прийняття рішення колегіальним органом та виконання певних проміжних дій.

У науковій літературі виділяються й інші принципи публічного адміністрування. Зокрема, Н. Шура виокремлює: пропорційність, тобто відповідність масштабів адміністративних рішень і способів їх реалізації цілям адміністрування; недопущення зловживань з боку органів публічного адміністрування (суб'єкт публічного адміністрування повинен діяти у межах, спосіб, правилах і процедурах, дозволених законом); службова співпраця (надання допомоги різними відомствами під час підготовки адміністративних рішень); ефективність (економне використання ресурсів під час прийняття рішень з адміністрування, мінімізація витрат на прийняття рішень); субсидіарність (рішення суб'єктів публічного адміністрування мають реалізовуватись на тих рівнях, де їх виконання є найбільш ефективним); «єдине вікно» (весь спектр адміністративних послуг від надання інформації за вимогою громадянина до підготовки індивідуальних правозастосовних актів повинен реалізовуватися на одному робочому місці з усуненням непотрібних бюрократичних процедур); зворотний зв'язок (забезпечення зворотної взаємодії органів публічного адміністрування із громадянами, врахування потреб громадян); соціальна справедливість (поєднання принципу свободи підприємництва з принципом соціальної допомоги бідним прошаркам населення) [15].

Відповідно до постанови КМУ від 31 серпня 2016 року за № 580 з 1 жовтня 2016 року у територіальних органах Держгеокадастру, що забезпечують здійснення повноважень із погодження проєктів землеустрою щодо відведення земельної ділянки, запроваджено принцип екстериторіальності погодження таких проєктів [16] (якщо мова йде про землі, розпорядниками яких є державні органи влади).

Всі проаналізовані принципи спрямовані на впровадження належного урядування у сфері користування землями державної та комунальної власності [17].

Таким чином, публічне адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності – це законодавчо регламентована діяльність всієї системи виконавчих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб, а також саморегульованих організацій у межах їх компетенцій щодо реалізації державної політики у сфері земельних відносин, надання адміністративних послуг, застосування заходів впливу за порушення правил землекористування.

Висновки. Отже, наведений аналіз принципів в сфері адміністрування земельних правовідносин відносно земель державної та комунальної власності, дає можливість стверджувати, що доцільно конкретизувати в адміністративному законодавстві принцип правової визначеності, який полягає в тому, що у випадку зміни законодавства що регулює правила проведення адміністративної дозвільної процедури у сфері земельних відносин у період розгляду справи, застосовуються положення, що діяли на момент початку такого розгляду. Крім того такий принцип діє як для суб'єкта звернення, так і для осіб, на права, інтереси та (або) обов'язки яких впливає та чи інша процедура, що дозволить захистити права у судовому порядку як суб'єкту звернення, так і іншим особам, права яких можуть бути порушені неналежною реалізацією процедури.

Також, враховуючи практичні аспекти діяльності органів влади в земельній сфері, доцільно виокремити принципи узгодженості внутрішніх рішень і процедур (внутрішнього адміністрування) у сфері користування землями державної та комунальної власності, – органи публічного адміністрування у сфері користування землями державної, комунальної власності повинні гарантувати узгодженість всіх одночасно виконуваних процедур щодо одних і тих самих прав та обов'язків зацікавленої особи, що доречно зробити шляхом доповнення Закону України «Про адміністративні послуги» наступними положеннями: зацікавлена особа зобов'язана негайно повідомити орган публічного адміністрування, якщо такі дії одночасно виконуються іншими органами.

Внесення запропонованих положень у законодавство дозволить уникнути дублювання або ж суперечності при реалізації повноважень з публічного адміністрування у сфері користування землями державної та комунальної власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у справі № 640/23179/19 від 11 березня 2021 року. URL :https://reyestr.court.gov.ua/Review/95439046?fbclid=IwAR1qDrV3fMMXndiYq_piB1chfQ6xPzKFRKCT8fVyE95Xt-NlImd2Nh5AZXk.
2. Волошин Ю.О. Принцип. Юридична енциклопедія: В 6 т. За ред. Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998- 2004. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.
3. Старилов Ю.Н. Курс общего административного права. М. Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2002. 163 с.
4. Максимцева Н. Співвідношення принципів адміністративного права та принципів державного управління. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 115–117.
5. Пухтецька А.А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України. Автореф. дис. канд..юрид.наук. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. 17 с.
6. Даугуль В.Я. Принципи діяльності органів публічної адміністрації у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції,* № 6. Том 4. 2017. С. 234–240.
7. Адміністративне право України: Академічний курс: підручник: у 2 т. / В.Б. Авер'янов, Ю.П. Битяк, В.В. Зуй та ін.; голова ред. кол. В.Б. Авер'янов. Київ: Юридична думка, 2004. Т. 1: Загальна частина. 873 с.
8. Мельник Р.С. Система адміністративного права України: Дис. …д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Р.С. Мельник; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2010. 417 с.
9. Постанова Касаційного адміністративного суду від 11 грудня 2019 року у справі № 345/457/16-а, адміністративне провадження № К/9901/39126/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86333000.
10. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 року № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text.
11. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року), Європейська комісія «за демократію через право» (Венеційська комісія). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
12. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

13. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративні послуги». За заг. ред. В.П. Тимощука. Київ: ФОП Москаленко О.М. 392 с.
14. Мілевський А. Характеристика принципів адміністративних послуг, що надаються підрозділами Міністерства юстиції України. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 6. С. 173–177. URL: http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q= cache:y_XCXjVfEkYJ:scholar.google.com/+%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8+%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE+%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0&hl=uk&as_sdt=0,5.
15. Шура Н.О. Принципи публічного адміністрування як регулятори соціально-економічних процесів у національній економіці. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. Вип. 14. С. 260–263.
16. Деякі питання реалізації пілотного проекту із запровадження принципу екстериторіальності погодження документації із землеустрою територіальними органами Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру: постанова КМУ від 31 серпня 2016 року № 580. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-2016-%D0%BF#Text.
17. Нежевело В.В. Актуальність забезпечення та реалізації належного публічного адміністрування землями державної та комунальної форм власності. Scientific and pedagogical internship: Features of the application of modern methodology of training of lawyers: experience of foreign countries.(28 sept. – 30 octob. 2020). Arad, Romania. 2020. С. 68–71.
18. Нежевело В.В., Урютін О.В. Особливості застосування «мовчазної згоди» як конструктивного елементу принципу правової визначеності при реалізації права на безоплатну приватизацію земельних ділянок. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 73. С. 181–185. URL: http://www.app.nuoua.od.ua/archive/73_2024/28.pdf.

УДК 349.6:338.48:796.5(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.44

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Остропольський В.Л.,
аспірант кафедри аграрного,
земельного та екологічного права
імені академіка Василя Зіновійовича Янчука,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України
ORCID: 0009-0003-9463-7319

Остропольський В.Л. Правове забезпечення розвитку екологічного туризму в Україні: сучасний стан та перспективи.

У статті розглянуто актуальні питання розвитку екологічного туризму як порівняно нового, але інтенсивно зростаючого напряму туристичної сфери. Визначено основні теоретичні засади екотуризму, починаючи з першого визначення Гектора Цебаллоса-Ласкурейна, що підкреслює його мету збереження природних і культурних багатств.

Особливу увагу приділено потенціалу України для розвитку екологічного туризму, що зумовлений її вигідним географічним розташуванням, значним природно-рекреаційним багатством, унікальними ландшафтами, глибокими традиціями гармонійної взаємодії людини з природою та розгалуженою мережею природоохоронних територій.

Проаналізовано правове регулювання туристичної діяльності в Україні, зокрема в умовах воєнного стану, з урахуванням ролі Верховної Ради, Кабінету Міністрів, центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також військових адміністрацій. Розкрито значення Закону України «Про туризм» та інших нормативно-правових актів у забезпеченні ліцензування, стандартизації та сертифікації туристичних послуг. Досліджено природно-рекреаційний потенціал України та підкреслено значення національних традицій збереження природи, що є основою для формування сталого екотуризму. Розкрито роль туризму як інструменту екологічної освіти, самореалізації та розвитку громадянської відповідальності.

Досліджено вплив повномасштабної війни на туристичну галузь України, яка зазнала значних втрат через активні бойові дії, руйнування інфраструктури, закритий повітряний простір та порушення логістики. Висвітлено адаптацію внутрішнього туризму та перепрофілювання туристичної інфраструктури для потреб вимушених переселенців.

Підкреслено необхідність екологічно відповідального розвитку екотуризму в Україні, що передбачає впровадження системних підходів: екологічної політики для туристичних компаній, підтримки біорізноманіття, екопросвіти відвідувачів, мінімізації забруднення та контролю за споживанням природних ресурсів. Зазначено, що розвиток екологічного туризму може стати ефективним механізмом збереження природних територій, стимулювання сталого розвитку, покращення економічної ситуації та зміцнення міжнародних зв'язків України.

Ключові слова: екологічний туризм, еко-готелі, навколишнє середовище, природно-заповідні території,сталий розвиток туризму, туристична діяльність.

Ostropolskyi V.L. Legal support for the development of ecological tourism in Ukraine: current state and prospects.

The article addresses the pressing issues surrounding the development of ecological tourism as a relatively new yet rapidly growing sector of the tourism industry, which gained global recognition following the adoption of the Quebec Declaration in 2002. The core theoretical foundations of ecotourism are defined, beginning with the first conceptualization by Héctor Ceballos-Lascuráin, which emphasizes its goal of preserving natural and cultural heritage.

Particular attention is paid to Ukraine's potential for ecotourism development, which stems from its favorable geographical location, rich natural and recreational resources, unique landscapes, deep-rooted traditions of harmonious coexistence between humans and nature, and a well-developed network of protected areas.

The article analyzes the legal framework for tourism activities in Ukraine, especially under martial law, taking into account the roles of the Verkhovna Rada, the Cabinet of Ministers, central and local executive authorities, and military administrations. The importance of the Law of Ukraine "On Tourism" and other regulatory acts in ensuring licensing, standardization, and certification of tourism services is discussed. The role of tourism as a tool for environmental education, personal development, and fostering civic responsibility is also explored.

The impact of the full-scale war on Ukraine's tourism industry is examined, revealing major losses due to active hostilities, infrastructure destruction, closed airspace, and disrupted logistics. The adaptation of domestic tourism and the repurposing of tourism infrastructure to meet the needs of internally displaced persons are highlighted.

The article underscores the necessity for environmentally responsible ecotourism development in Ukraine, advocating for systematic approaches that include the implementation of environmental policies for tourism businesses, biodiversity conservation, visitor education, pollution minimization, and sustainable resource management. It is concluded that ecotourism can serve as an effective tool for the preservation of natural areas, the promotion of sustainable development, the improvement of the national economy, and the strengthening of Ukraine's international standing.

Key words: ecological tourism, eco-hotels, environment, nature reserves, sustainable tourism development, tourism activity.

Постановка проблеми. На сучасному етапі глобального розвитку туризму екологічний туризм набуває дедалі більшої ваги як пріоритетний напрям сталого розвитку територій. В Україні цей вид туризму лише починає розвиватися, однак завдяки багатим природним та рекреаційним ресурсам країна має всі передумови для того, щоб зробити його одним із провідних форматів подорожей. Це, у свою чергу, сприятиме покращенню соціально-економічного становища населення. Туризм загалом є важливою галуззю економіки, а його розвиток стимулює вдосконалення транспортної інфраструктури, поліпшення стану довкілля в районах розташування туристичних об'єктів та рекреаційних зон, а також модернізацію міської та комунальної інфраструктури.

Стан опрацювання проблематики. Серед науковців, які активно досліджують дану проблематику, виділяємо таких: Зарубіна А., Сіра Е., Демчук Л., Кубай Д., Бейдик О. та інші. Наукова та практична зацікавленість у темі екотуризму зростає в умовах сучасних екологічних та соціально-економічних викликів, включаючи збройний конфлікт, що суттєво вплинув на туристичну інфраструктуру та змінив пріоритети державної політики.

Метою статті є комплексний розгляд сучасного стану та перспектив розвитку екологічного туризму в Україні, зокрема, з огляду на умови воєнного стану, враховуючи теоретичні основи, потенціал природних ресурсів та рекреації країни, специфіку правового регулювання й вплив актуальних викликів.

Виклад основного матеріалу. Екологічний туризм є порівняно новим напрямом у туристичній сфері на світовому рівні. Його активний розвиток почався після 2002 року, коли на Всесвітньому саміті, присвяченому Міжнародному року екологічного туризму, була ухвалена Квебекська декларація з екологічного туризму. Цей документ став одним із ключових у галузі та дав поштовх до інтенсивного поширення екотуристичної діяльності у світі [3].

Наразі існує багато різних трактувань поняття «екологічний туризм», однак перше визначення належить мексиканському економісту та екологу Гектору Цебаллосу-Ласкурейну, якого часто називають «архітектором екологічного туризму». Ще у 1980 році він описав екотуризм як подорож до відносно недоторканих природних територій, що поєднує вивчення довкілля з повагою до дикої природи, біорізноманіття та культури місцевого населення, і має на меті сприяти збереженню цих природних і культурних багатств.

Основною ідеєю екологічного туризму є збереження та дбайливе ставлення до природного середовища, яке використовується в туристичних цілях, і саме ця ідея закладена в його функціях і завданнях. В Україні екотуризм лише починає свій розвиток і перебуває на етапі становлення. Однією з ключових передумов для цього є наявність природно-рекреаційних ресурсів, здатних

зацікавити туристів. Завдяки своєму вигідному географічному розташуванню Україна має значний потенціал у вигляді різноманітних природних і рекреаційних багатств, які можуть стати основою для розвитку екологічного туризму.

Україна змогла зберегти унікальні природні ландшафти, які поєднують у собі красу дикої природи з культурними традиціями місцевих народів, що викликає інтерес не лише з екологічної, а й з етнографічної точки зору. Країна відома у світі як така, що прагне зберігати та примножувати природні багатства глобального значення — це підтверджується наявністю розгалуженої мережі природоохоронних територій, багато з яких перебувають під захистом міжнародних організацій. В Україні також сформувалися глибокі традиції гармонійної взаємодії людини з природою, що втілилися у системі заповідної справи та у створенні науково обґрунтованої концепції екологічної безпеки [4].

Щоб розвивати ефективну систему екотуризму, необхідною умовою є збереження біологічного різноманіття. Завдяки природній різноманітності регіонів, в Україні є всі можливості для використання мінеральних вод, лікувальних грязей, кліматичних умов та інших ресурсів оздоровчого і рекреаційного значення.

Проте, екологічні проблеми стають все більш актуальними для людства, і саме вони стимулюють необхідність дій щодо покращення екологічної ситуації. Туризм, в свою чергу, відкриває можливості для глибшого розуміння взаємозв'язку природи, людини та культури. Однією з основних умов розвитку туризму є наявність природних ресурсів, які є не лише середовищем для відпочинку, але й важливою складовою формування екологічної свідомості серед населення.

Туризм відіграє ключову роль у розвитку економік країн та їхніх соціальних систем. Він сприяє підвищенню культурного рівня людей, дозволяє отримувати нові знання та цінності. За допомогою туризму людина може задовольнити свої потреби в саморозвитку, пізнанні та духовному збагаченні, що сприяє її внутрішньому росту. З часом це веде до більш відповідального ставлення до навколишнього середовища і прагнення покращити екологічний стан.

Екологічний туризм з'явився як відповідь на глобальні екологічні проблеми та інтенсивне використання природних ресурсів. Зараз цей напрямок набирає популярності у багатьох країнах, що дозволяє знаходити гармонію між природою, людьми та економікою [5]. В Україні екологічний туризм має великий потенціал, завдяки багатству природних ресурсів та інтересу до відпочинку на природі серед населення. Розвиток екологічного туризму в Україні може не тільки покращити економічну ситуацію, але й сприяти вирішенню соціальних проблем. Це є ефективним механізмом збереження природних територій і стимулювання сталого розвитку. Крім того, екологічний туризм може допомогти зміцнити міжнародні зв'язки, обмін культурними цінностями та покращити імідж країни на світовій арені.

Правове регулювання будь-якої галузі ринкової економіки є необхідною умовою для її нормального функціонування, і туризм не є винятком, особливо в умовах воєнного стану. У такій ситуації важливо забезпечити належне управління і контроль за туристичною діяльністю, щоб вона могла здійснюватися без порушень і відповідала державним стандартам. В Україні органи, що займаються правовим регулюванням туристичної діяльності, мають різні рівні впливу і відповідальності. Верховна Рада України ухвалює основні законодавчі акти, Кабінет Міністрів і центральні органи виконавчої влади забезпечують виконання цих норм на практиці, а місцеві органи влади, включаючи органи місцевого самоврядування та обласні, районні та міські адміністрації, виконують їх безпосереднє впровадження в межах своїх територій.

У випадку воєнного стану специфічне правове регулювання здійснюється через військові адміністрації на рівні областей, районів та населених пунктів. Це дозволяє швидко та ефективно адаптувати туристичну діяльність до нових умов і забезпечити безпеку та стабільність у галузі.

Згідно із Законом України «Про туризм» [1], головними інструментами регулювання є ліцензування, стандартизація та сертифікація туристичних послуг. Ліцензування дає можливість перевіряти відповідність туристичних підприємств та послуг вимогам законодавства. Стандартизація та сертифікація дозволяють підвищити якість послуг, що надаються туристам, а також забезпечити належний рівень безпеки та комфорту. Державний контроль над дотриманням цих норм гарантує, що туристична діяльність буде здійснюватися в межах правових і безпечних стандартів. В умовах воєнного стану додаткові механізми контролю можуть бути введені для забезпечення безпеки туристів, зокрема обмеження на пересування в певних регіонах або адаптація туристичних маршрутів з урахуванням загрози. Таким чином, правове регулювання туризму

в Україні має бути гнучким і здатним до швидкої адаптації у відповідь на зміни в соціально-політичній ситуації, що забезпечує його стабільний розвиток навіть в умовах складних обставин.

Реалізація державної політики у сфері туризму в Україні здійснюється через низку органів державної влади, кожен з яких відповідає за окремий напрям. Основну координаційну роль відіграє Державне агентство розвитку туризму України (ДАРТ), підпорядковане Міністерству культури та інформаційної політики та підзвітне Кабінету Міністрів України. ДАРТ відповідає за реалізацію державної політики у сфері туризму та курортів (окрім функцій нагляду і контролю) [6]. Контроль за дотриманням вимог законодавства у сфері туристичної діяльності здійснює Державна служба з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. Крім того, у сфері стандартизації та сертифікації працює державне підприємство «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості».

Законодавство України надає туризму статус пріоритетної галузі, визнаючи його важливу роль у розвитку національної культури й економіки. Зокрема, в Законі України «Про туризм» визначено, що держава створює сприятливі умови для ведення туристичної діяльності, а зміни до цього Закону встановлюють принципи ефективного використання туристичних ресурсів і врегульовують правові відносини в цій сфері.

Туристичний ринок є надзвичайно чутливим до різноманітних криз — природних катастроф, епідемій, економічних, соціальних чи політичних потрясінь, а також збройних конфліктів. Такі обставини призводять до нестабільності всередині країни й негативно впливають на розвиток туризму. Яскравим прикладом є ситуація в Україні після початку повномасштабної війни, коли туристична галузь зазнала глибокої кризи: значна частина туристичних компаній призупинила діяльність або змінила її напрям, а готелі, санаторії й туристичні бази були переорієнтовані на розміщення внутрішньо переміщених осіб.

Додатковим ускладненням є закритий повітряний простір над Україною через постійні ракетні обстріли, що фактично унеможливлює авіасполучення. Попри ці виклики, туристичний сектор продовжує працювати в більш безпечних регіонах країни, де не ведуться активні бойові дії. Водночас, туристична діяльність у період воєнного стану має свої особливості правового регулювання, які потребують окремої уваги та глибшого аналізу [14].

Повномасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року завдало серйозного удару не лише по вітчизняному туризму, а й по міжнародному туристичному ринку, який щойно почав виходити з кризи, спричиненої пандемією Covid-19. Туризм в Україні, який демонстрував ознаки відновлення на початку 2022 року, вже в березні зазнав різкого спаду. Постраждали обидва напрями — як в'їзний, так і виїзний туризм [13].

Крім того, зруйновано інфраструктуру в регіонах бойових дій – готелі, ресторани, заклади дозвілля, що раніше обслуговували туристів. Повністю закритий повітряний простір для цивільної авіації, що унеможливлює авіасполучення. Порушена й логістика – частина транспортних шляхів зруйнована, інша частина перебуває під контролем окупаційних сил. Особливо критично це для областей, які раніше були важливими туристичними напрямками в Україні [7].

Під час дії воєнного стану на туристичну сферу значно впливають не лише спеціалізовані закони, які безпосередньо регулюють туризм, а й низка загальних нормативно-правових актів. До таких, зокрема, належать Закон України «Про правовий статус воєнного стану» [2] (від 24 лютого 2022 року), який фактично встановлює режим воєнного стану в країні, та Закон «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», який передбачає обмеження на виїзд за кордон для чоловіків віком від 18 до 60 років, а також для жінок, які перебувають на військовому обліку. Ці обмеження суттєво знижують можливості для виїзного туризму, оскільки частина послуг, орієнтованих на зазначені категорії громадян, стає юридично недоступною. Водночас туроператори змушені адаптувати свої пропозиції до нових реалій [12].

Окрім цього, згідно з Указом Президента України №68/2022 «Про утворення військових адміністрацій», обласні військові адміністрації у співпраці з місцевою владою, поліцією та ДСНС мають право встановлювати додаткові обмеження на туристичну діяльність у певних регіонах. Зазвичай це стосується зон, які є небезпечними з огляду на військову ситуацію. У відповідних таблицях, як-от таблиця 1, зазвичай фіксуються діючі регіональні заборони, актуальні на період воєнного стану [8].

Щодо регулювання туризму в період воєнного стану, законодавство наразі не надає чіткого механізму щодо процедури ліцензування або видачі дозволів на ведення туристичної діяльності.

Однак згідно з постановою Кабінету Міністрів № 165 від 28 лютого 2022 року, строки надання адміністративних послуг і видачі дозвільних документів були офіційно зупинені. Ці строки будуть відновлені протягом одного місяця після завершення або скасування воєнного стану на відповідних територіях [9].

Україна володіє значним природним багатством і унікальною екологічною спадщиною, однак тривале забруднення навколишнього середовища та недбале використання ресурсів призвели до серйозного погіршення стану довкілля. У зв'язку з цим особливо важливо вживати активних заходів щодо зменшення екологічної шкоди та відновлення постраждалих екосистем [10]. Одним із можливих інструментів є розвиток екологічного туризму, який, з одного боку, може позитивно впливати на природу, формуючи екологічну свідомість у туристів і створюючи фінансову підтримку для збереження природоохоронних територій. З іншого боку, неконтрольований розвиток туризму може викликати забруднення повітря, водних ресурсів, ґрунтів, знищення флори і фауни, а також загальне погіршення екологічної ситуації [11].

Щоб забезпечити екологічно відповідальний розвиток екотуризму, необхідно впроваджувати системні підходи: екологічну політику для туристичних компаній, підтримку біорізноманіття, екопросвіту відвідувачів, мінімізацію забруднення та контроль за споживанням природних ресурсів. Це сприятиме не лише охороні довкілля, а й соціально-економічному розвитку регіонів.

Висновки. Екологічний туризм, як порівняно новий напрям у туристичній сфері, набуває дедалі більшого значення в умовах глобальних екологічних викликів та трансформації економічних моделей розвитку. Його ключовою метою є не лише забезпечення рекреаційних потреб туристів, але й збереження довкілля, підтримка місцевих громад та формування екологічної свідомості. В Україні цей вид туризму лише розвивається, однак вже зараз очевидним є його потенціал як для економічного зростання, так і для забезпечення сталого розвитку регіонів, особливо сільських територій. Правове регулювання в Україні потребує адаптації до умов воєнного стану, включаючи тимчасові обмеження, забезпечення безпеки туристів та збереження туристичної інфраструктури у безпечних регіонах. Особливого значення набуває екотуризм у період воєнних дій, адже він дозволяє переорієнтувати частину туристичного потоку на внутрішній туризм, сприяє зайнятості населення та збереженню культурної спадщини.

Таким чином, екологічний туризм може стати ефективним інструментом відновлення економіки, збереження природного середовища, формування екологічної культури та покращення міжнародного іміджу України. Його подальший розвиток потребує всебічної підтримки, гармонізації нормативної бази, міжнародної співпраці та збереження екологічного балансу як ключової умови сталого майбутнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 21.05.2025).
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 21.05.2025).
3. Зарубіна А.В., Сіра Е.О., Демчук Л.І. Особливості туризму в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. № 41.
4. Туризм і екологія. Екотуризм, вплив туризму на природне довкілля. URL: https://pidru4niki.com/11100111/turizm/turizmi_ekologiya_ekoturizm.
5. Кубай Д. Екологічні аспекти сучасного розвитку туризму. *Вісник Львів. університет*у. Сер.: Міжнародні відносини. 2008. Вип. 24. С. 142–146.
6. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методи аналізу, термінологія, районування: монографія. К., 2001. 395 с.
7. Перспективи розвитку екотуризму в Україні. URL: https://pidru4niki.com/15291223/turizm/perspektivi_rozvitku_ekoturizmu_ukrayini (дата звернення: 23.05.2025).
8. Туристична діяльність в Україні: офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/ (дата звернення: 23.05.2025).
9. Юхновська Ю.О. Вплив розвитку туристичної галузі на навколишнє середовище. 2021. № 1–2. URL: http://itsf.chdtu.edu.uaurn:2708:49491-2(3-4).2021.241467 (дата звернення: 24.05.2025).

10. Брич В. Сталий розвиток туристичної індустрії: екологічний та статистичний вимір. *Економічний аналіз*. 2020. Т. 30, № 4. С. 23–30.
11. Кузьоменська К.В. Екологічний туризм як форма розвитку природоохоронних територій. 2021. С. 34.
12. Кучинська І. Екологічні проблеми туристичної діяльності та шляхи їх вирішення у контексті сталого розвитку. В*існик Львівського інституту. Сер. : Економічні науки*. 2011. Вип. 6. С. 234–247.
13. Пригара О. Екологічні проблеми туризму та шляхи їх вирішення. *Екологія та охорона навколишнього середовища. Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. – Вип. 8. С. 404–408. URL: https://dspu.edu.ua/hsci/wp-content/uploads/2017/12/008-66.pdf (дата звернення: 24.05.2025).
14. Сергієнко Л.В. «Державна екологічна політика України та правовий механізм її формування і реалізації». *Економіка, управління та адміністрування*. 2019. № 3 (89), С. 191–200.

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.45

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВІДХОДІВ ВІЙНИ, ЩО УТВОРИЛИСЯ ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ В УКРАЇНІ

Синчанський С.О.,
кандидат юридичних наук, адвокат,
докторант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0009-0008-0869-4103
e-mail: 5988@ukr.net

Синчанський С.О. Правовий режим відходів війни, що утворилися внаслідок воєнних дій в Україні.

У пропонованій статті досліджено комплексне правове й організаційне поле, що формується довкола відходів війни, котрі утворюються внаслідок триваючих воєнних дій на території України. Встановлено, що специфіка таких відходів полягає у високій імовірності змішування уламків житлових і промислових об'єктів, згорілих транспортних засобів, вибухонебезпечних залишків озброєнь, токсичних і радіологічно забруднених компонентів, а також біологічно небезпечних матеріалів. Саме ця багатокомпонентність та потенційна наявність вибухонебезпечних предметів ускладнює їх транспортування, тимчасове зберігання й подальше оброблення, що потребує особливої правової регламентації й підготовки фахівців. У дослідженні наголошується, що нинішня законодавча база, навіть з урахуванням нового Закону України «Про управління відходами» [1], який впроваджує ієрархічний підхід до управління відходами і розширену відповідальність виробника, поки що не містить деталізованих механізмів, що враховували б небезпечну природу відходів війни й необхідність комплексної взаємодії між підрозділами Державної служби з надзвичайних ситуацій, військовими адміністраціями, органами місцевого самоврядування та екологічними інспекціями.

Водночас звертається увага на необхідність імплементації відповідних норм міжнародних конвенцій (Базельської, Роттердамської, Стокгольмської), які, хоч і не створювалися спеціально для воєнних ситуацій, містять загальні принципи контролю за транскордонним перевезенням та обробленням небезпечних відходів. У дослідженні доводиться, що лише ухвалення підзаконних актів, методичних рекомендацій і технічних стандартів дасть змогу забезпечити послідовну реалізацію Закону України «Про управління відходами» для запобігання хаотичному накопиченню відходів війни і довготривалому забрудненню довкілля.

Автор наголошує на доцільності створення постійно діючого міжвідомчого органу, який би координував фінансування, матеріально-технічне забезпечення й взаємодію державних інституцій у галузі збирання та оброблення відходів війни. Окрему увагу приділено питанню матеріального й освітнього забезпечення підрозділів, що займаються первинним сортуванням, маркуванням і транспортуванням небезпечних фрагментів; ідеться про забезпечення засобами індивідуального захисту, а також проведення регулярних тренінгів і курсів для саперів, рятувальників і фахівців комунальних служб. Серед практичних рекомендацій виокремлено необхідність запровадження фінансових механізмів публічно-приватного партнерства з метою оперативного створення сортувальних ліній, мобільних дробильних установок і полігонів, придатних для безпечного тимчасового зберігання відходів. Стверджується, що системний підхід до управління відходами війни не лише унеможливить довгострокове забруднення регіонів, а й сприятиме їх оперативній відбудові завдяки повторному використанню ресурсів (бетон, метал, скло), який відповідатиме принципам «кругової економіки». Зроблено висновок, що подальше вдосконалення правового режиму відходів війни на основі нового Закону України «Про управління відходами», міжнародних стандартів і національних програм із залученням відповідних фахівців і донорських організацій є вирішальним чинником для мінімізації екологічних і безпекових ризиків, захисту здоров'я населення та формування передумов для сталого розвитку у післявоєнний період.

Ключові слова: відходи війни, небезпечні відходи, відходи руйнування, воєнні дії, екологічна безпека, вибухонебезпечні предмети, інфраструктура управління відходами, повоєнне відновлення, правове регулювання.

Synchanskyy S.O. Legal regime of war waste generated as a result of military operations in Ukraine.

The article examines the complex legal and organisational framework that is being formed around war waste generated as a result of ongoing hostilities in Ukraine. It is established that the specificity of such waste lies in the high probability of mixing debris from residential and industrial buildings, burnt vehicles, explosive remnants of weapons, toxic and radiologically contaminated components, and biologically hazardous materials. It is this multi-component nature and the potential presence of explosive items that complicates their transportation, temporary storage and further handling, which requires special legal regulation and training. The study notes that the current legislative framework, even with the new Law of Ukraine «On Waste Management» [1], which introduces a hierarchical approach to waste management and extended producer responsibility, does not yet contain detailed mechanisms that would take into account the hazardous nature of war waste and the need for comprehensive interaction between units of the State Emergency Service, military administrations, local governments and environmental inspections.

At the same time, attention is drawn to the need to implement the relevant norms of international conventions (Basel, Rotterdam, Stockholm), which, although not specifically designed for military situations, contain general principles of control over transboundary transport and treatment of hazardous waste. The study argues that only the adoption of bylaws, guidelines and technical standards will ensure consistent implementation of the Law of Ukraine «On Waste Management» to prevent the chaotic accumulation of war waste and long-term environmental pollution.

The author emphasises the expediency of establishing a permanent interagency body that would coordinate funding, logistics and interaction between state institutions in the field of collection and treatment of war waste. Particular attention is paid to the issue of material and educational support for units involved in the primary sorting, labelling and transportation of hazardous fragments; this includes the provision of personal protective equipment, as well as regular training and courses for sappers, rescuers and utility specialists. Among the practical recommendations is the need to introduce financial mechanisms for public-private partnerships in order to quickly create sorting lines, mobile crushing plants and landfills suitable for safe temporary storage of waste. It is argued that a systematic approach to war waste management will not only prevent long-term pollution of the regions, but will also contribute to their prompt reconstruction through the reuse of resources (concrete, metal, glass), which will be in line with the principles of the «circular economy». It is concluded that further improvement of the legal regime of war waste on the basis of the new Law of Ukraine «On Waste Management», international standards and national programmes with the involvement of relevant experts and donor organisations is a crucial factor for minimising environmental and safety risks, protecting public health and creating preconditions for sustainable development in the post-war period.

Key words: war waste, hazardous waste, destruction waste, military operations, environmental safety, explosive ordnance, waste management infrastructure, post-war reconstruction, legal regulation.

Постановка проблеми. Російська збройна агресія проти України зумовила критичний обсяг руйнувань житлової, промислової та соціальної інфраструктури, які, зі свого боку, спричинили появу численних відходів війни, що потребують невідкладних заходів правового та організаційного реагування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цій роботі використано напрацювання вітчизняних правознавців, зокрема: Н.Р. Малишева, Г.І. Купалова, В.П. Плаван, М.В. Романів, Н.Д. Красіліч, Н. Корнякова, А.П. Гетьман, М.В. Шульга, Л.Р. Данилюк, Ю.С. Шемшученко, Д.М. Токарчук, М.М. Потіп, Ю. Дубневич, Р. Попівняк, Н. Дубневич, С. Іванюта та інші.

Мета цієї статті – визначити теоретико-правові засади та ключові виклики, пов'язані з відходами війни, що утворилися внаслідок воєнних дій в Україні, а також окреслити можливі напрями вдосконалення правового регулювання відповідно до вимог ієрархії управління відходами та досвіду міжнародних практик.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поводження з відходами руйнування, як зазначає Д. Токарчук, можливе у двох напрямках: повторне використання при будівництві нових об'єктів

інфраструктури або захоронення [2]. У цій категорії поєднуються як уламки знищених будівель і споруд (бетон, цегла, металоконструкції, залізобетон), так і рештки військової техніки чи транспорту, забруднені паливно-мастильними матеріалами або компонентами боєприпасів, вибухонебезпечні об'єкти (нерозірвані міни, снаряди, бомби), а також потенційно токсичні чи радіологічно забруднені речовини, що можуть надходити зі зруйнованих промислових об'єктів, лабораторій, хімічних цехів чи медичних закладів. Подібна різнорідність відходів, а також ризик їх безсистемного накопичення в умовах воєнних дій та руйнування дорожньо-транспортної інфраструктури створюють надзвичайно високий рівень загрози для довкілля та населення. Адже при невідповідному поводженні, зокрема неправильному сортуванні чи зберіганні, може відбуватися забруднення ґрунтів і водних ресурсів, потрапляння небезпечних речовин у природне середовище, а також існує ризик спонтанної детонації вибухонебезпечних об'єктів. Усе це ускладнює не лише загальну екологічну ситуацію, а й процеси відбудови зруйнованих регіонів, унеможливлюючи їх ефективне повернення до нормального соціально-економічного життя. Проте міжнародний і європейський досвід показує, що можна зменшити збитки шляхом використання вторинних матеріалів з руйнувань, зруйнованих об'єктів та майна війни [3].

З огляду на нагальну потребу в системному регулюванні відносин щодо поводження з відходами, які утворюються внаслідок бойових дій, ключового значення набуває Закон України «Про управління відходами», ухвалений у 2022 році на заміну раніше чинного Закону України «Про відходи» 1998 року [4]. Цей Закон став важливим етапом у реформуванні національної системи управління відходами та втіленні зобов'язань України в межах гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу, зокрема, з вимогами Директиви Європейського Парламенту і Ради 2008/98/ЄС від 19 листопада 2008 року про відходи та про скасування деяких директив (Waste Framework Directive) [5]. Основними інноваційними положеннями Закону можна назвати впровадження ієрархії управління відходами (пріоритет запобігання над іншими стадіями), принцип розширеної відповідальності виробника, формування Національного та регіональних планів управління відходами, а також запровадження нових підходів до класифікації, моніторингу й контролю за різними видами відходів. Проте положення про відходи війни у цьому законі прямо не відображені: фактично зазначені компоненти можуть потенційно кваліфікуватися як небезпечні, або як будівельні відходи, але їх специфіка зумовлена низкою особливостей, не охоплених чинними нормами. До таких особливостей належать насамперед імовірність наявності вибухонебезпечних залишків та хімічно/радіологічно забруднених компонентів, високий ступінь фрагментації відходів, а також надзвичайна інтенсивність і нерівномірність їхнього утворення на значних територіях. Відходи війни також включать техногенні відходи, які не були вчасно утилізовані через воєнні дії [6].

Крім того, новий Закон України «Про управління відходами» формально посилює роль органів місцевого самоврядування та військово-цивільних адміністрацій у питанні організації управління усіма видами відходів, включно з небезпечними. В умовах воєнного стану саме військово-цивільні адміністрації та підрозділи Державної служби з надзвичайних ситуацій (ДСНС) наділені першочерговими повноваженнями щодо ліквідації наслідків бойових дій, зокрема вивезення уламків. Проте на практиці відсутність спеціалізованих підзаконних актів, які б детально регулювали порядок виявлення, збирання, сортування, знешкодження чи оброблення відходів війни (особливо за наявності вибухівки), значно ускладнює реалізацію навіть базових процедур. Одним із ключових викликів стає неузгодженість між цивільними органами (муніципалітетами, екологічними інспекціями) та військовими чи рятувальними структурами (ЗСУ, ДСНС), тоді як саме від результативності їхньої взаємодії залежить належне знешкодження відповідного типу відходів.

У міжнародній практиці є приклади, коли держави, що зазнали масштабних руйнувань унаслідок воєнного конфлікту (Ірак, Сирія, Афганістан, Югославія), запроваджували координовані програми із залученням міжнародних організацій (ООН, Міжнародного Комітету Червоного Хреста, ОБСЄ) та приватного сектору задля швидкого прибирання й сортування залишків зруйнованих споруд. Така взаємодія зазвичай здійснюється на основі окремих інструкцій і протоколів щодо вилучення небезпечних елементів, забезпечення логістики перевезення та запровадження мобільних сортувальних ліній. Їхній досвід доводить, що подібні тимчасові інфраструктурні рішення можуть бути ефективними й у контексті українських реалій, особливо якщо вони будуть закріплені на законодавчому рівні у формі спеціальних технічних регламентів чи урядових постанов.

Крім того, низка міжнародних договорів, ратифікованих Україною, може застосовуватися (принаймні частково) при поводженні з відходами війни. Так, *Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням,* 1989 р. [7] стосується контролю за транскордонним перевезенням та видаленням небезпечних відходів; у деяких випадках уламки зруйнованих об'єктів, що містять токсичні речовини, можуть підпадати під регулювання цієї конвенції. *Роттердамська конвенція про процедуру Попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі,* 1998 р. [8] регулює обіг небезпечних хімічних речовин і пестицидів, які можуть бути складовою частиною відходів війни (наприклад, залишки хімікатів на знищених підприємствах). *Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі*, 2001 р. [9] визначає порядок поводження з відповідними органічними забруднювачами, а в умовах воєнних дій існує ризик вивільнення таких речовин (наприклад, поліхлорованих дифенілів) зі знищеного обладнання.

Попри те, що ці міжнародні документи не були створені з урахуванням специфіки руйнувань внаслідок військових дій, їх принципи (екологічна безпека, превентивність, контроль за небезпечними речовинами) можуть лягти в основу внесення змін до українського законодавства та розроблення відповідних підзаконних актів.

«Відходи, які утворюються після обстрілів і вибухів – це не просто брухт. Це суміш усього: залишки конструкцій, старе сантехнічне обладнання, побутова техніка, інженерні мережі, меблі… Вони містять азбест, важкі метали, нафтопродукти і забруднені вибуховими речовинами. Ці відходи дуже складні для сортування і переробки. Необхідні спеціалізовані технології, контроль та чітко прописані процедури оброблення. Йдеться не лише про екологічну безпеку сьогодення – це про наше право на чисте і здорове довкілля в майбутньому», – зазначає заступник Міністра захисту довкілля та природних ресурсів України під час виступу на форумі «Платформа дій зеленого відновлення України» [10].

Єдиного законодавчо закріпленого терміну «відходи війни» в Україні поки немає. Відповідно, *перший* напрям системного вдосконалення правового механізму полягає у внесенні змін до Закону України «Про управління відходами» з метою запровадження окремого правового режиму відходів війни. Аналіз чинних документів, а також матеріалів правореалізації свідчать, що під такими відходами слід розуміти *будь-які матеріали, речовини чи предмети, утворені внаслідок воєнних дій, руйнування, пошкодження або знищення об'єктів інфраструктури, техніки, майна тощо під час збройних конфліктів, які втратили первинну функцію та повинні бути вилучені з місця їх утворення для подальшого управляння (збір, транспортування, оброблення, відновлення або видалення).*

Такий режим передбачив би чітке визначення терміну «відходи війни», їх класифікацію за класами небезпеки (наприклад, підвищена вибухонебезпечність, токсичність, радіологічне забруднення), процедури знешкодження потенційно небезпечних фрагментів і вимоги до їх документування. Водночас необхідно встановити стандартизовані методи проведення первинного огляду й вилучення уламків: залучення саперних груп, команд ДСНС і комунальних службовців, надання їм належних засобів індивідуального захисту та інструментів для виявлення вибухонебезпечних предметів чи токсичних речовин.

Другим важливим компонентом вдосконалення правового регулювання є розроблення спеціальних підзаконних актів (постанов Кабінету Міністрів, наказів профільних міністерств, тощо), які б визначали типові алгоритми поводження з відходами війни, що несуть загрозу для життя та довкілля. До таких документів можна віднести стандарти й технічні умови для тимчасового зберігання небезпечних відходів у контейнерах, умови транспортування зруйнованих конструкцій і транспорту територіями, які ще не повністю розміновані, вимоги до дезактивації радіоактивно забруднених матеріалів чи дезінфекції біологічно небезпечних залишків. Це може бути Примірний регламент або Методика поводження з відходами війни, що встановила б алгоритм дій від моменту виявлення уламків чи боєприпасів – до стадії оброблення або захоронення, передбачила б норми безпечного збирання, оброблення й повторного використання будівельних матеріалів (бетону, цегли, металу). Лише при наявності подібних чітких інструкцій фахівці на місцях зможуть діяти злагоджено, усвідомлюючи свою відповідальність і послідовність кроків. Суттєву допомогу в регламентації управління відходами війни у конкретній ситуації надала постанова Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2022 р. № 1073 «Про затвердження Порядку управління відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових

дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України», у якій визначено порядок управління такими відходами та встановлено їх перелік [11].

Третім аспектом, від якого залежить ефективність реалізації встановлених норм, залишається проблема недостатнього фінансування та брак логістично-технічних ресурсів. Кошти державного та місцевих бюджетів перебувають під надзвичайним навантаженням, а відновлення зруйнованих інфраструктурних об'єктів конкурує з потребами військового постачання й соціальних витрат. Тому доцільно передбачити у державній стратегії післявоєнного відновлення окремі бюджетні лінії чи фонди, спрямовані саме на управління відходами війни, включно з будівництвом та обладнанням сортувальних комплексів, облаштуванням спеціалізованих полігонів і створенням регіональних резервів техніки (бульдозерів, навантажувачів, мобільних дробильних установок). У цьому контексті розширення механізмів державно-приватного партнерства (надання податкових пільг або компенсацій компаніям, що готові вкластися у створення та експлуатацію сортувальних чи переробних потужностей) і залучення міжнародної технічної допомоги (грантів, пільгових кредитів, донорських програм) може стати тим рушієм, що дасть змогу швидше забезпечити регіони мінімальними переробними потужностями. «В сьогоднішніх умовах, на жаль, наша країна не має достатніх фінансових та технічних ресурсів, аби повністю вирішити цю проблему. І тут важлива та цінна допомога партнерів та сприяння міжнародних донорів і проєктів» наголосив заступник Міністра захисту довкілля та природних ресурсів України [12].

Четвертий і не менш вагомий блок включає інформаційно-освітню діяльність, спрямовану на підвищення рівня обізнаності й кваліфікації тих категорій працівників, які безпосередньо матимуть справу з відходами війни. До них належать рятувальники, сапери, фахівці комунальних служб, інженери, водії, що перевозять уламки, представники органів місцевого самоврядування та військово-цивільних адміністрацій. Варто запровадити системні тренінги й курси, розробити уніфіковані навчальні програми з тематики безпечного поводження з вибуховими предметами, сортування токсичних чи хімічно небезпечних відходів, правил поводження з матеріалами, потенційно зараженими бактеріологічними агентами. Із залученням міжнародних інституцій можна організовувати спеціальні семінари та консультації, що сприятимуть імплементації найкращих світових практик у цій сфері.

П'ятий напрям правового вдосконалення стосується створення стимулів для розвитку технологій і мережі підприємств, здатних обробляти або повторно використовувати відходи війни. Значна частина уламків бетону, цегли, металоконструкцій, скла теоретично придатна для рециклінгу, якщо вона попередньо розсортована й не містить небезпечних домішок (наприклад, вибухових речовин чи надмірних концентрацій важких металів). Відтак, належна організація сортування дасть змогу зменшити обсяги відходів, які потребують захоронення, одночасно забезпечивши будівельну галузь вторинною сировиною. Такий підхід узгоджується з «круговою економікою» та принципами сталого розвитку, декларованими ЄС. У круговій економіці пріоритетним виступає скорочення споживання ресурсів із навколишнього середовища, так само як і менше їхнє повернення в навколишнє середовище у вигляді відходів [13]. Проте без адаптованих процедур контролю якості та безпеки будь-яке повторне використання може призвести до серйозних екологічних і техногенних ризиків, зокрема, якщо отриманий будівельний матеріал міститиме залишки вибухових компонентів або токсини.

Шостим проблемним питанням залишається правова відповідальність за порушення правил поводження з відходами війни. Хоча Закон України «Про управління відходами» передбачає загальні санкції за невиконання приписів у сфері управління небезпечними відходами, наразі відсутні конкретизовані норми, які б ураховували воєнну специфіку, наприклад, недбалість при збиранні уламків із бойовими зарядами чи умисне незаконне захоронення відходів у місцях, що не відповідають екологічним стандартам. Отже, доцільно внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України з метою деталізації складів правопорушень, пов'язаних із порушеннями при поводженні з відходами війни.

Висновки, рекомендації та перспективи подальших досліджень. Масштабні руйнування, внаслідок воєнних дій в Україні вимагають оновлених рішень і моделей поводження з відходами руйнації війни [14]. З урахуванням наведених аргументів, цілком очевидно, що розв'язання проблеми відходів війни вимагає не лише доповнень і змін до чинного Закону України «Про управління відходами», а й цілісного міжвідомчого підходу, посиленого фінансовими, органі-

заційними й освітніми інструментами. Враховуючи викладене, вважаю за необхідне: по-перше, офіційне введення дефініції «відходів війни» в правове поле України та їх категоризація за рівнем небезпечності; по-друге, розробка технічних регламентів для оперативного вилучення й оброблення таких відходів; по-третє, належне ресурсне забезпечення і державна координація, зокрема за рахунок створення постійно діючих координаційних штабів на рівні уряду; по-четверте, посилення співпраці з міжнародними донорами та організаціями, спроможними надати обладнання, технології та фахову допомогу для швидкого розбору завалів і безпечного поводження з небезпечними залишками; по-п'яте, цілеспрямована робота з підготовки кадрів, які можуть не лише фізично проводити збирання уламків, а й здіснювати аналіз їх складу, сортування за ступенем небезпеки, контроль над процесом знешкодження або оброблення; По-шосте, розвиток технологій повторного використання та оброблення відходів війни, що не лише знижуватиме навантаження на полігони й довкілля, а й сприятиме економічному відновленню зруйнованих регіонів; нарешті – створення координаційного центру (робочої групи) при Кабінеті Міністрів або профільному Міністерстві захисту довкілля та природних ресурсів, який би виконував роль постійно діючого міжвідомчого органу, що опікуватиметься питаннями відходів війни, визначатиме пріоритети, координуватиме фінансову та технічну допомогу, взаємодіючи з міжнародними донорами.

Результатом належного правового та організаційного врегулювання стане можливість швидко та безпечно проводити демонтаж зруйнованих конструкцій, унеможливлюючи додаткові загрози для довкілля і здоров'я населення, а також підвищення ефективності процесів відбудови. У кінцевому підсумку, впровадження цілісної системи управління відходами війни є необхідною складовою загальної стратегії України повоєнного відновлення й інтеграції до європейського правового простору, оскільки дозволить поєднати безпекові, екологічні та економічні чинники. Розбудова інфраструктури для сортування, відновлення або видалення цих відходів, а також залучення інвестицій у відповідні технології сприятиме формуванню внутрішнього ринку вторинних матеріалів, створенню робочих місць і розвитку суміжних галузей. Разом із тим, чітко прописані норми про відповідальність за порушення правил поводження з відходами війни слугуватимуть запобіжним чинником від несанкціонованих звалищ чи нелегального продажу потенційно небезпечної сировини. Усе це матиме вирішальний вплив на безпечність життя мешканців постраждалих регіонів і на загальну екологічну стабільність країни, що прямує до післявоєнного відновлення. Саме тому питання про вдосконалення правового режиму відходів війни потрібно розглядати як один із першочергових пріоритетів державної політики, без реалізації якого неможливе ефективне та стале відбудовне планування й забезпечення високих стандартів життя сучасного і майбутніх поколінь. У довгостроковій перспективі поводження з відходами війни має бути підпорядковане завданням розвитку в Україні екологічно чистої «зеленої» економіки [15].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 р. № 2320-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 17. Ст. 75.
2. Токарчук Д.М. Особливості утворення і поводження з відходами під час воєнних дій: досвід України. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики.* 2022. № 2 (60). 113 с. DOI: 10.37128/2411-4413-2022-2-8. URL: http://efm.vsau.org/storage/articles/November2022/0uaZiCxfSag8ca4nOS9y.pdf.
3. Потіп М.М. Правове регулювання використання відходів війни як ресурсу для відновлення України. *Нове українське право.* 2023. Вип. 3. 108 с. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.15.
4. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 36. Ст. 242 [втратив чинність].
5. Директива Європейського Парламенту і Ради 2008/98/ЄС від 19 листопада 2008 року про відходи та про скасування деяких директив. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2008. L 312. Ст. 3.
6. Потіп М.М. Правове регулювання використання відходів війни як ресурсу для відновлення України. *Нове українське право.* 2023. Вип. 3. 109 с. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.15.

7. Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням / *Офіційний вісник України*. 2018. № 93. Ст. 3092.
8. Роттердамська конвенція про процедуру Попередньої обгрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_a35#Text (дата звернення: 11.06.2025).
9. Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі. *Офіційний вісник України*. 2007. № 90. Ст. 3324.
10. Уламки війни: як впоратися з горами відходів руйнувань та іншими викликами. Офіційний сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: https://mepr.gov.ua/ulamky-vijny-yak-vporatysya-z-goramy-vidhodiv-rujnuvan-ta-inshymy-vyklykamy/ (дата звернення: 11.06.2025).
11. Про затвердження Порядку поводження з відходами, що утворились у зв'язку з пошкодженням (руйнуванням) будівель та споруд внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2022 р. № 1073. *Офіційний вісник України*. 2022. № 80. Ст. 4841.
12. Відходи війни в Україні вже набули таких масштабів, яких на Європейському континенті не існувало з часів Другої світової війни. Офіційний сайт Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: https://mepr.gov.ua/vidhody-vijny-v-ukrayini-vzhe-nabuly-takyh-masshtabiv-yakyh-na-yevropejskomu-kontynenti-ne-isnuvalo-z-chasiv-drugoyi-svitovoyi-vijny/ (дата звернення: 11.06.2025).
13. Дубневич Ю., Попівняк Р., Дубневич Н. Впровадження концепції кругової економіки в Україні. *Аграрна економіка.* Т. 13. 2020. № 3-4. 29 с. URL: https://doi.org/10.31734/agrarecon2020.03-04.027.
14. Управління відходами руйнації війни в Україні. Актуальні практики та необхідні зміни. URL: https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/dodatok_1_zvit_vidhody_rujnacziyi_vijny.pdf (дата звернення: 11.06.2025).
15. Іванюта С. Про організацію поводження з відходами, що утворилися внаслідок війни. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: https://niss.gov.ua/ sites/default/files/2023-03/waste-of-war_pdf.pdf (дата звернення: 11.06.2025).

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.46

ПРАВО НА БЕЗПЕЧНЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ В ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Солодан К.В.,
доктор філософії (з права),
асистент кафедри публічного права,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-2872-5332
e-mail: k.solodan@chnu.edu.ua

Мойсей Г.Г.,
асистент кафедри процесуального права
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID 0000-0002-7233-4945
e-mail: g.moisei@chnu.edu.ua

Солодан К.В., Мойсей Г.Г. Право на безпечне навколишнє природне середовище в практиці Європейського суду з прав людини.

Наукова стаття присвячена дослідженню практики Європейського суду з прав людини у сфері забезпечення права на безпечне навколишнє природне середовище. Актуальність теми зумовлена глобальними екологічними проблемами, такими як зміна клімату, забруднення та виснаження ресурсів, що становлять загрозу здоров'ю та безпеці людини. Розглянуто еволюцію концепції права на безпечне довкілля, що виникла наприкінці XX століття у відповідь на екологічні виклики та усвідомлення зв'язку між станом довкілля і здоров'ям. Проаналізовано ключові міжнародні акти, що сприяли розвитку екологічного права та закріпленню цього права в конституціях понад 150 країн. Акцентовано увагу на визнанні права на безпечне довкілля на рівні Європейського Союзу.

Хоча Європейська конвенція з прав людини прямо не закріплює право на безпечне навколишнє природне середовище, Європейський суд з прав людини сформував значну прецедентну базу для його захисту, опосередковано через статті, що гарантують право на життя та повагу до приватного і сімейного життя. Суд визнає, що екологічні фактори (шум, запахи, забруднення) можуть порушувати ці права, навіть якщо не становлять прямої загрози здоров'ю, але суттєво погіршують якість життя та можливість користуватися житлом. На державу покладається обов'язок захисту довкілля. Європейський суд з прав людини зобов'язує держави забезпечувати прозорість екологічної інформації, участь громадськості та судовий захист, водночас допускаючи, що охорона довкілля може виправдовувати обмеження інших прав, наприклад, права власності. Застосовується принцип «de minimis», що вимагає достатньої суттєвості впливу екологічних факторів. Держава несе позитивний обов'язок забезпечувати належне нормативно-правове регулювання для захисту екологічних прав.

Висвітлено проблеми реалізації цього права в світі, зокрема неефективний контроль та складність притягнення до юридичної відповідальності. Наголошується, що захист довкілля все частіше досягається через процесуальні механізми прав людини. Попри відсутність прямого закріплення, ЄСПЛ через свою практику суттєво сприяє захисту права на безпечне довкілля.

Ключові слова: право на безпечне довкілля, навколишнє природне середовище, ЄСПЛ, судова практика, екологічні права.

Solodan K.V., Moisei H.H. The right to a healthy environment in the case law of the European Court of Human Rights.

The article is devoted to studying the European Court of Human Rights case law in ensuring the right to a safe environment. The topic's relevance is due to global environmental issues, such as climate

change, pollution, and resource depletion, which threaten human health and safety. The article examines the evolution of the right to a safe environment, which emerged in the late twentieth century in response to environmental challenges and awareness of the link between the environment and health. The authors analyze the key international acts that contributed to the development of environmental law and enshrining this right in the constitutions of more than 150 countries.

Although the European Convention on Human Rights does not explicitly enshrine the right to a safe environment, the European Court of Human Rights has developed a significant case law for its protection, indirectly through articles guaranteeing the right to life and respect for private and family life. The Court recognizes that environmental factors (noise, smells, pollution) can violate these rights even if they do not directly threaten health but significantly impair the quality of life and the ability to use the housing. The European Court of Human Rights obliges states to ensure transparency of environmental information, public participation, and judicial protection while allowing environmental protection may justify restrictions on other rights, such as property rights. The «de minimis» principle is applied, requiring the impact of environmental factors to be sufficiently significant. The state must provide adequate legal and regulatory frameworks to protect environmental rights.

The authors highlight the problems of implementing this proper worldwide, particularly ineffective control and difficulty bringing it to justice. It is emphasized that environmental protection is increasingly being achieved through the procedural mechanisms of human rights. Despite the absence of direct enshrining, the European Court of Human Rights, through its case law, significantly contributes to protecting the right to a safe environment.

Key words: right to a healthy environment, environment, ECtHR, case law, environmental rights.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку людство стикається з такими проблемами, як глобальне потепління, екстремальні погодні явища, забруднення атмосферного повітря, води та ґрунтів, зникнення видів рослин та тварин, виснаження природних ресурсів. Все це призводить до серйозних загроз здоров'ю та безпечному існуванню людини, що актуалізує дослідження забезпечення права людини на безпечне довкілля.

Метою дослідження є вивчення практики Європейського Суду з прав людини в сфері забезпечення права на безпечне навколишнє природне середовище.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми забезпечення права на безпечне навколишнє природне середовище досліджували численні вітчизняні та зарубіжні науковці, серед яких М. Бігдан, А. Левенець, В. Лихогляд, О. Панкевич, Д. Пірву, П. Рундал, М. Стефанчук та інші. Проте практика ЄСПЛ в цій сфері потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Концепт права людини на безпечне навколишнє природне середовище, як атрибутивної складової системи прав людини, з'явився в кінці минулого століття. Підставами для цього стали глобальні екологічні проблеми, збільшення рівня забруднення довкілля, зміни клімату на планеті, а також розуміння взаємозв'язку між станом навколишнього середовища та здоров'ям людини. Важливим етапом цього процесу стала Конференція Організації Об'єднаних Націй з питань навколишнього середовища, проведена у Стокгольмі в 1972 році, де вперше було проголошено: «Людина має основне право на свободу, рівність та належні умови життя в середовищі, які забезпечують гідне існування та благополуччя» [4, 8].

Подальший розвиток права на безпечне навколишнє природне середовище в напрямку прав людини виявляється в міжнародних договорах, які стали основою еволюції екологічного права. Серед них варто виділити: Стокгольмська декларація Конференції ООН з проблем навколишнього середовища людини (1972), Всесвітня хартія природи (1982), Йоганнесбурзька декларація з сталого розвитку (2002), Декларація Ріо-де-Жанейро про навколишнє середовище і розвиток (1992), Орхуська конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань довкілля (1998), Паризька кліматична угода (2015). Тоді ж розпочався процес нормативного закріплення права на безпечне навколишнє середовище в конституціях держав-членів ООН. На початку цього процесу низка держав мали подібні норми в конституційному законодавстві, а станом на сьогодні вже більше 150 країн взяли на себе позитивне зобов'язання щодо гарантування права на безпечне довкілля [8].

Рада Організації Об'єднаних Націй з прав людини вперше офіційно визнала право на здорове, стійке та чисте довкілля як невід'ємне право людини. Це відбулось 8 жовтня 2021 року із прийняттям Резолюції Ради. Експерти ООН наголошують, що забруднення довкілля може спричини-

ти значну кількість передчасних смертей у світі – приблизно один із шести випадків. Це забруднення, на їхню думку, спричинене такими ж моделями нестійкого споживання та виробництва, що призводять і до зміни клімату [10].

Згадуючи про ЄС, Європейський парламент неодноразово обговорював питання інтеграції права на здорове довкілля в рамки ЄС. У 2011 році Парламент обговорив питання імплементації цього права в Хартію основних прав ЄС. Десять років по тому, у 2021 році, Резолюція про стратегію біорізноманіття закликала до визнання в рамках Договору про функціонування Європейського Союзу і закликала ЄС очолити міжнародні зусилля, спрямовані на його визнання. Хоча досі не було досягнуто жодного прогресу, стратегія покликана вивести біорізноманіття Європи на шлях відновлення до 2030 року, тому очікуються дії з боку ЄС [3].

За останні роки Європейський суд з прав людини сформував значну базу прецедентів, які стосуються захисту права на безпечне довкілля. Фундаментом для створення цієї практики ЄСПЛ стали права людини на життя та повагу до приватного та сімейного життя. Європейська конвенція з прав людини та основоположних свобод [7] не призначена для безпосереднього захисту довкілля як такого і прямо не закріплює право на безпечне довкілля. Проте ті права, які закріплені Конвенцією [7], опосередковано мають вплив на міжнародні екологічні стандарти, наприклад, право на життя, право на мирне володіння майном, право на гідність, на повагу до приватного та сімейного життя, право на справедливий суд тощо [5].

Право на безпечне навколишнє природне середовище включає можливість кожної людини жити у довкіллі, що є безпечним для її здоров'я, життя, гідності та добробуту. Важливо зазначити, що крім права на фізичну безпеку, сюди відноситься й право на екологічну якість життя – незабруднені повітря, землю, воду, отримання достовірної екологічної інформації, а також участь у прийнятті екологічно значимих рішень. Характеризуючи екологічну якість життя кожного, ми говоримо про сприяння навколишнього середовища комфортній життєдіяльності людини, забезпеченню її благополуччя та здоров'я. Цю категорію можна визначити суб'єктивними та об'єктивними факторами, що впливають на загальну якість життя [8].

Відповідно до ст. 293 Цивільного Кодексу України до змісту поняття «довкілля» входить навколишнє природне середовище та соціальна сфера життя особи, наприклад, сфера роботи та освіти. Таке тлумачення демонструє взаємозв'язок цього поняття з невід'ємним правом на життя (ст. 27 Конституції України), соціально-економічними правами кожної людини [9].

Реалізація такого права залежить від того, наскільки навколишнє середовище є безпечним для життя та здоров'я людей та чи відповідає воно стандартам екологічної безпеки. Окрім того, воно передбачає можливість законно вимагати від інших дотримання екологічних стандартів, а також гарантії з боку держави щодо належного дотримання цих правил та забезпечення судового захисту [9].

Регламентація змісту категорії відбувається через спеціальні обмеження. Це, насамперед, стосується встановлення допустимих рівнів концентрації забруднюючих речовин та радіаційної безпеки, визначення нормативів, таких як гранично допустимі викиди (скиди) забруднюючих речовин, встановлення лімітів для суб'єктів природокористування, обмеження обсягів вилучення природних ресурсів, а також нормування порогових рівнів шкідливих впливів (радіаційного, електромагнітного, акустичного та інших) і контроль за вмістом шкідливих компонентів у харчових продуктах [9].

Поштовхом до розвитку практики Європейського Суду щодо реалізації екологічних прав людини стало його рішення про можливий вплив забруднення довкілля на її благополуччя. Адже це може стати перешкодою для користування власним житлом, що, в свою чергу, є порушенням права на приватне і сімейне життя, проте не є загрозою здоров'ю (справа Lopez Ostra v. Spain від 9 грудня 1994 року). Наприклад, такі нематеріальні чинники, як запах, шум або викиди можуть посягати на право людини на повагу до приватного життя та житла, оскільки воно включає не тільки фізичний простір для існування, а й можливість використовувати цей простір безперешкодно (справа «Швейцарська кліматична асоціація літніх жінок проти Швейцарії» (Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland), заява № 53600/20) [6].

Під час розгляду справ в галузі екологічних прав ЄСПЛ посилається на міжнародні документи, що регламентують принципи та гарантії судового захисту прав людини на здорове навколишнє природне середовище. На думку деяких науковців, ЄСПЛ тільки інколи визначає статус норм міжнародного права або інтерпретує їх зміст відносно конкретних справ у своїх рішеннях. На-

приклад, розглядаючи справу «Taşkin та інші проти Туреччини» щодо дозволів на золотий рудник в Оваджику (Ізмір), ЄСПЛ звернувся до Декларації ООН про навколишнє середовище 1992 року (Ріо-де-Жанейро) та Орхуської конвенції 1998 року. Це важливо з двох підстав. Декларація Ріо носить рекомендаційний характер. Крім того, Туреччина не ратифікувала Орхуську конвенцію, що означає сумнівність позову проти цієї держави, ґрунтуючись на її положеннях. Її можна тлумачити лише через призму основоположних принципів міжнародного права [12].

ЄСПЛ визнає, що екологічні фактори можуть порушувати конвенційні права людини. Зокрема, у своїх рішеннях Суд зобов'язував владу забезпечувати прозорість інформації, залучення зацікавлених сторін до прийняття рішень та можливість судового захисту у справах, пов'язаних з екологічними загрозами. Важливо також зазначити, що охорона навколишнього середовища може виправдовувати обмеження певних прав людини, наприклад, права на власність [11].

Згідно з практикою ЄСПЛ, не будь-який екологічний вплив вважається порушенням прав людини. Суд застосовує правило «de minimis», що вимагає, аби вплив екологічних факторів був достатньо суттєвим. Для цього аналізується причинно-наслідковий зв'язок між діяльністю та завданою шкодою, а також те, наскільки значним є цей негативний вплив [11].

ЄСПЛ чітко визначив роль держави в питаннях довкілля: захист навколишнього середовища є ключовим і тривалим інтересом для суспільства, тому держава зобов'язана його забезпечувати. Захист навколишнього середовища, який регулюється законодавством, має пріоритет навіть перед економічними потребами та деякими основними правами, зокрема правом власності. До того ж, ЄСПЛ все частіше розглядає справи, пов'язані з порушеннями екологічного законодавства. Ймовірно, що кількість подібних справ у ЄСПЛ зростатиме, якщо на національному рівні не будуть належним чином забезпечені сприятливі екологічні умови. Адже саме держава, за позицією ЄСПЛ, несе прямий обов'язок забезпечувати нормативно-правове регулювання для захисту екологічних прав людини [11].

У справі «Дземюк проти України» (від 4 вересня 2014 року) також порушувалося питання права на чисте навколишнє середовище. ЄСПЛ встановив, що будівництво кладовища неподалік від будинку заявника призвело до порушення його права на повагу до приватного життя та житла. Внаслідок експлуатації кладовища ґрунтові води в районі стали непридатними для вживання та побутових потреб. ЄСПЛ вчергове підтвердив, що стаття 8 ЄКПЛ зобов'язує державу «вживати заходів для забезпечення поваги до приватного та сімейного життя і житла». Суд пояснив, що навіть якщо забруднення довкілля безпосередньо не загрожує здоров'ю, воно все одно може негативно впливати на якість життя людей та перешкоджати їм повноцінно користуватися своїм житлом, порушуючи таким чином їхнє приватне та сімейне життя [10].

Реалізація права на безпечне довкілля в Україні стикається з низкою проблем, а саме: неефективний екологічний контроль, складність притягнення до юридичної відповідальності за шкоду навколишньому середовищу, низький рівень екологічної свідомості людей, складність доступу до екологічної інформації та правосуддя, корупційні ризики у сфері екологічного нагляду, слабкий громадський контроль за промисловими об'єктами та недостатній рівень екологічної освіти серед посадовців, суддів та населення. Ці проблеми вимагають системного підходу до реформування, зокрема через підвищення прозорості, просвіту щодо екології, цифровізацію даних, стимулювання екологічного бізнесу та посилення адміністративних санкцій [8].

У сучасній правовій доктрині та практиці дедалі частіше акцентується увага на праві людини на здорове довкілля. Визнання цього права, як вказують європейські науковці, зокрема, сприяє успішному вирішенню судових справ, пов'язаних із кліматичними змінами, що ґрунтуються на положеннях про права людини. Стверджується, що «визнання права на здорове довкілля забезпечує важіль для подолання класичних перешкод у судових процесах щодо довкілля, що ґрунтуються на правах людини, таких як *locus standi* та, загалом, тягар доказування, який часто є занадто важким для заявників». Водночас існування такого права у національних конституціях не обов'язково є достатнім для підтримки претензій, пов'язаних із ймовірними порушеннями прав людини, спричиненими зміною клімату. Це обмеження конституційного права на здорове довкілля було добре проілюстровано рішенням Верховного суду Норвегії у справі *Nature and Youth Greenpeace Nordic проти уряду Норвегії*. У своєму рішенні Верховний суд Норвегії постановив, що, хоча статтю 112 Конституції Норвегії, яка закріплює право на здорове довкілля, можна тлумачити як таку, що встановлює зобов'язання для держави, вона не визнає відповідного основоположного права, зокрема, через відсутність міжнародно визнаного права людини на здо-

рове довкілля. Фактично, хоча багато національних конституцій визнають конституційне право на здорове довкілля з 1970-х років, коли виникли вищезгадані суперечки, міжнародне право прав людини не визнавало окремого права людини на здорове, чисте та безпечне довкілля. Шлях до такого визнання, який призвів у жовтні 2021 року до прийняття Резолюції Ради з прав людини 48/13, був довгим і складним, що стало важливою віхою як для міжнародного права прав людини, так і для екологічного права [1].

У контексті права прав людини, екологічний вплив набуває значення виключно в тій мірі, в якій він спричиняє втручання у сферу прав, що захищені міжнародними договорами про права людини для індивідів та спільнот.

Без чіткого визнання права на здорове довкілля суди часто заявляли, що вони не призначені спеціально для забезпечення загального захисту довкілля як такого. Як показано у рішенні Європейського суду з прав людини 2003 року у справі Кіртатос *проти Греції*, цілісність довкілля не розглядається як цінність *сама по собі* для постраждалої громади чи суспільства в цілому, а лише як критерій для вимірювання негативного впливу на життя, майно, приватне та сімейне життя окремої особи. У цьому рішенні ЄСПЛ, постановляючи питання про застосовність статті 8 Конвенції, дійшов висновку, що погіршення стану довкілля стало б релевантним лише в тому випадку, якщо б воно безпосередньо вплинуло на індивідуальні права позивачів, які натомість не мали «права проживати в будь-якому конкретному середовищі або на те, щоб навколишнє середовище було збережено на невизначений термін» [1].

Що стосується ЄСПЛ, то його практика означає обмеження впливу екологічної шкоди на фундаментальні права людини. З іншого боку, практика Європейського суду розробила процедури, подібні до цих наслідків, обмежуючи розвиток, зокрема в частині сталого розвитку. Тобто, прецедентне право говорить про те, що розширення розвитку має бути обмежене лише тоді, коли воно досягає порогу, встановленого законодавством ЄС щодо шкоди навколишньому середовищу. Наразі здається, що ми перебуваємо на етапі, коли захист довкілля може бути краще досягнутий за допомогою процесуальних засобів, пов'язаних з правами людини, ніж тих, що стосуються захисту довкілля. Це робиться шляхом використання порушень норм прав людини для вирішення проблем екологічної шкоди, про що свідчить практика Європейського суду з прав людини.

Правозастосовна практика Європейського суду з прав людини послідовно обмежує деструктивний вплив екологічної шкоди на основні права особи. Паралельно, ЄСПЛ імплементував власні процедури, які, хоча й опосередковано, також впливають на ці наслідки, регулюючи розвиток відповідно до принципів сталого розвитку. Таким чином, прецедентне право вказує на необхідність обмеження експансивного розвитку лише тоді, коли він досягає критичного порогу екологічної шкоди, визначеного нормативно-правовими актами Європейського Союзу. На поточному етапі спостерігається тенденція, згідно з якою захист довкілля може бути більш ефективно реалізований за допомогою процесуальних механізмів, укорінених у сфері прав людини, аніж через суто екологічне законодавство. Це досягається шляхом інкорпорації порушень норм прав людини як вирішального аргументу у справах, що стосуються екологічної шкоди, про що свідчить практика ЄСПЛ [2].

Висновок. Таким чином, попри відсутність прямого закріплення права на безпечне навколишнє природне середовище в Європейській конвенції з прав людини, ЄСПЛ через практику, що базується на правах на життя та повагу до приватного і сімейного життя, сформував значну прецедентну базу для його захисту. ЄСПЛ визнає, що екологічні фактори можуть порушувати конвенційні права, вимагаючи від держав забезпечення прозорості інформації та судового захисту, при цьому захист довкілля може виправдовувати обмеження певних прав людини. Хоча національні конституції багатьох країн, включаючи Україну, закріплюють це право, його повноцінна реалізація, стикається з викликами неефективного контролю та корупційних ризиків, що вимагає системного реформування та посилення адміністративних санкцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Cima E. The right to a healthy environment: Reconceptualizing human rights in the face of climate change. *RECIEL*. 2022. № 31(1). P. 38–49. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/reel.12430.

2. Pîrvu, D. The Right of Humans to a Healthy Environment, a Fourth Generation Human Right. *Postmodern Openings*. 2021.№12(2). P. 274–297. URL: https://lumenpublishing.com/journals/index.php/po/article/view/4406.
3. Rundel P. The Right to a Healthy Environment and the Potential Recognition in the European Human Rights System. *ZFMR*. №1. 2024. P. 39–35. URL: https://elibrary.utb.de/doi/pdf/10.46499/2362.3128.
4. Stockholm Declaration and Action Plan for the Human Environment. 1972. URL: https://docs.un.org/en/A/CONF.48/14/Rev.1.
5. Баран С. Захист довкілля через призму практики ЄСПЛ. *Міжнародна благодійна організація «Екологія – Право – Людина».* Львів, 2022. 5 с. URL: https://epl.org.ua/wpf-content/uploads/2023/01/Zahyst_dovkillya_cherez_pryzmu_praktyky_YESPL.pd.
6. Вихрист С.М. Захист екологічних прав людини через захист права на повагу до приватного і сімейного життя, житла і кореспонденції. *Legal Bulletin*. 2024. № 13. С. 142–147. URL: https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/490/428.
7. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.#Text.
8. Кашинцева О., Сафонова М. Конституційне право людини на безпечне довкілля. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 1 (41). С. 247–252. URL: http://app.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/05/1-2025.pdf#page=247.
9. Костюк У.І. Судові органи як суб'єкти адміністративно-правового захисту права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля в Україні. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2025. 271 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2025/radaphd/29993/disertaciya-kostyuk-ui-2.pdf.
10. Левенець А. Роль ЄСПЛ у системі міжнародного контролю за виконанням державою зобов'язань з охорони довкілля. *Юридичний вісник.* 2022. № 6. С. 158–165. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v6_2022/19.pdf.
11. Лихогляд В. П. Захист екологічних прав людини в Європейському суді з прав людини. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. С. 147–151. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/4/part_2/34.pdf.
12. Панкевич О. Зруйноване довкілля: погляд на екологічні права крізь призму практики ЄСПЛ. *Політика та право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень*: збірник матеріалів Міжнарод. наук. конф. / за заг. ред. П.В. Горінова; Навчально-науковий інститут права та політології імені Михайла Драгоманова (м. Київ, 23 квітня 2024 р.). – Київ: Видво УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 151–153. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0058055.pdf.
13. Стефанчук М.О. Правове забезпечення права на безпечне навколишнє середовище як складова права на здоров'я фізичної особи в контексті євроінтеграції. *Право України*. 2023. № 4. С. 73–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prukr_2023_4_9.

УДК 349.6;341.1; 340.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.47

АРХІТЕКТОНІКА МЕХАНІЗМУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СКИДІВ РЕЧОВИН У ПОВЕРХНЕВІ ВОДИ

Уберман В.І.,
кандидат технічних наук,
провідний науковий співробітник
лабораторії формування та регулювання якості вод,
Науково-дослідна установа
«Український науково-дослідний інститут екологічних проблем»
Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України
ORCID: 0000-0002-2807-7937
e-mail: vlad.uberman@gmail.com

Васьковець Л.А.,
кандидат біологічних наук, професор,
професор кафедри безпеки праці та навколишнього середовища.
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
ORCID: 0000-0002-7373-7113
e-mail: ludmilavaskovets2@gmail.com

Уберман В.І., Васьковець Л.А. Архітектоніка механізму сучасного українського правового регулювання скидів речовин у поверхневі води.

У статті досліджуються особливості загальної побудови (структури) та складу інструментів сучасного українського правового механізму регулювання викидів (скидів) речовин у поверхневі води з точкових джерел. Правове регулювання надходження забруднювальних речовин у довкілля та, зокрема боротьба з речовинним забрудненням вод, є пріоритетними напрямками державної екологічної політики й здійснюються одночасно з наближенням до європейського законодавства у водному секторі. Наразі український правовий механізм регулювання емісії речовин у навколишнє природне середовище перебуває на етапі докорінних реформ, які стосуються відповідної наукової парадигми, понятєвих і структурних особливостей та правових інструментів. Порівняльно-аналітичним шляхом визначено, що зазначений механізм наразі поєднує в одному комплексі – правові інструменти української версії Директиви про промислові викиди 2010/75/ЄС, частину Директиви 2000/60/ЄС про встановлення рамок заходів Спільноти в галузі водної політики, гармонізовану з Водним кодексом України, та залишки застарілого українського механізму правового регулювання скидання забруднювальних речовин зі зворотною водою. Така структура механізму правового регулювання викидів (скидів) речовин у поверхневі водні об'єкти робить наближення українського водного законодавства до вимог законодавства ЄС в частині якості поверхневих вод однією з найважчих проблем гармонізації усього українського екологічного законодавства до *the EU environmental acquis* і ускладнює дозвільний режим водокористування. Розглянуто структурні особливості та інструменти трьох головних компонентів сучасного правового механізму регулювання, виявлено існування неузгодженостей між ними та проблеми, які можуть перешкоджати господарській діяльності водокористувачів та правозастосуванню у цій сфері. Зроблено висновок, що зазначений механізм, його архітектоніка та інструменти створюють ризики порушень законодавства, передумови виникнення випадків екологічних негараздів та проявів корупції у дозвільній діяльності. Наголошується на необхідності скорішого реформування зазначеного інституту правового регулювання. Окреслюються першочергові завдання реформування, головним з яких є позбавлення застарілого еколого-правового

принципу, що буде сприяти адаптації сфери водокористування до вимог сталого розвитку в повоєнний період.

Ключові слова: водне законодавство України, екологічне законодавство ЄС, регулювання якості вод, забруднення поверхневих вод, скидання забруднювальних речовин, методи нормування скидання.

Uberman V.I., Vaskovetz L.A. The architecture of the mechanism of modern Ukrainian legal regulation of discharges of substances into surface waters.

The article examines the features of the general structure and composition of instruments of the modern Ukrainian legal mechanism for regulating emissions (discharges) of substances into surface waters from point sources. Legal regulation of the entry of pollutants into the environment and, in particular, the fight against contaminants in water are priority areas of state environmental policy and are carried out simultaneously with the approximation to European legislation in the water sector. Currently, the Ukrainian legal mechanism for regulating emissions of substances into the environment is at the stage of fundamental reforms, which concern the relevant scientific paradigm, conceptual and structural features, and legal instruments. It was determined by comparative and analytically, that the specified mechanism currently combines in one complex – the legal instruments of the Ukrainian version of the Industrial Emissions Directive 2010/75/EU, from the part of Directive 2000/60/EU establishing a framework for Community measures in the field of water policy, harmonized with the Water Code of Ukraine, and the remnants of the founded near 40 years ago Ukrainian mechanism for legal regulation of discharges of pollutants with return water. Such a structure of the mechanism for legal regulation of emissions (discharges) of substances into surface water bodies makes the approximation of Ukrainian water legislation to the requirements of EU legislation in quality of surface water quality as one of the most difficult problems of harmonizing all Ukrainian environmental legislation with *the EU environmental acquis* and complicates the permitting regime for water use. The structural features and instruments of the three main components of the modern legal regulatory mechanism are considered, and the existence of inconsistencies between them and problems that may hinder the economic activities of water users and law enforcement in this area are revealed. It is concluded that the specified mechanism, its architecture and tools create risks of violations of the legislation, prerequisites for the emergence of cases of environmental problems and for manifestations of corruption in permitting activities. The need for the earliest possible reform of the specified legal regulation institution is emphasized. The priority tasks of reform are outlined. the main one of these is getting rid of the outdated ecological and legal principle, which will contribute to the adaptation of the water use sector to the requirements of sustainable development in the post-war period.

Key words: water legislation of Ukraine, EU environmental legislation, water quality regulation, surface water pollution, regulation of pollutant discharges, regulation methods by standards.

Постановка проблеми. Правове регулювання надходження речовин (Р) взагалі та зокрема забруднювальних речовин (ЗР) з техногенних джерел у природні середовища (атмосферне повітря, води, землі та ґрунти), забезпечення належного якісного стану цих середовищ та умов екологічної безпеки, у т. ч. боротьба із речовинним забрудненням, протягом багатьох років залишається одним з важливих напрямків української державної екологічної політики [1]. Рух у цьому напрямку відбувається одночасно з наближенням до європейського екологічного законодавства, зокрема у водному секторі. Сучасний український правовий механізм регулювання емісії (скидання) забруднювальних речовин (РСЗР) у навколишнє природне середовище перебуває на етапі кардинальних реформ, які стосуються не тільки понятєвих та структурних особливостей, а й відповідної наукової парадигми. В останні роки попри воєнний стан, бойові дії та необхідність відновлення економіки й господарства Україною зроблено вирішальні кроки наближення до *acquis* ЄС.

У 2024 р. сталися значні законодавчі зміни, які майже одночасно вплинули на два важливих напрямки наближення: промислове забруднення і промислові загрози, якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище. При цьому найбільших законодавчих змін досягнуто у секторі охорони вод. В даній статті на прикладі охорони якості поверхневих вод від забруднення техногенними точковими, стаціонарними джерелами розглядаються загальна структура еколого-правового інструментарію, яким здійснюється реалізація державної екологічної політики екологічної безпеки у цій сфері.

Вимоги та етапи руху у мультисекторному (включаючи водний сектор) першому напрямку визначалися директивним документом [2]. Цей документ передбачає імплементацію Директиви 2010/75/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 24 листопада 2010 р. про промислове забруднення (Інтегроване запобігання та контроль забруднення) (ІЕД). Після тривалих, складних обговорень та затримок ІЕД було прийнято у 2024 р. у зміненому та скороченому вигляді як Закон України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення» (ЗУПІЗКПЗ) [3]. Сфера поширення ІЕД обмежується видами діяльності, провадження яких визначено у Додатку до ЗУПІЗКПЗ і фактично стосується найбільш екологічно небезпечних промислових підприємств. Водночас в Україні здійснюється програма переходу до інтегрованого управління водними ресурсами за басейновим принципом (ІУВРБП) на основі екосистемного підходу [4] з відповідним реформуванням державного управління у сфері охорони вод, яке фактично почало виконуватися з 2017 р. Найважливішим комплексним засобом водного менеджменту та ІУВРБП, який передбачає використання інструментів РСЗР, є план управління річковим басейном (ПУРБ), склад та вимоги до якого визначено у Додатку VII до Водної рамкової директиви ЄС (ВРД) [5]. Третім складником механізму еколого-правового РСЗР залишається не реформований донині й застарілий більш ніж на 40 років попередній український механізм РСЗР, який поширюється на частину водокористувачів, що наразі залишилися поза законодавчим впливом ЗУПІЗКПЗ і змушені здійснювати регулювання за несучасними правовими вимогами. Джерелами останніх є Водний кодекс України [6] та підзаконні нормативно правові акти (ПНПА), що стосуються РСЗР. Тобто, сучасна побудова українського механізму правового РСЗР все ще містить структурні складники, що стосуються промислового забруднення та техногенних загроз, якості води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище, та складники еколого-правового регулювання, успадковані ще з 80-х років минулого століття [7]. Нагальною правовою проблемою охорони вод від речовинного забруднення, слід вважати ***законодавче узгодження вимог трьох зазначених структурних складників для здійснення еколого-правового регулювання викидів речовин (РВР) за ЗУПІЗКПЗ з вимогами українського водного законодавства до скидів забруднювальних речовин (РСЗР) з гармонізованими та застарілими елементами***.

Мета дослідження – визначення головних структурних особливостей механізму правового регулювання скидання забруднювальних речовин українського водного законодавства в умовах його переходу від застарілого українського РСЗР, побудованого на принципі «емісія – імісія», до принципу «нульового забруднення» у *IED* та частково втіленому в ЗУПІЗКПЗ, а також у «комбінований підхід» ВРД екологічного законодавства ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Зважаючи на новизну, проблема дослідження базових структурних особливостей загального секторного механізму РВ(СЗ)Р в умовах одночасного існування трьох складників правової боротьби з техногенним надходженням речовин з точкових стаціонарних джерел у поверхневі води – РВР за ЗУПІЗКПЗ, РСЗР за ВКУ і ПНПА з гармонізованою до ВРД та застарілою частинами, – ще не отримала належної уваги й не має результатів юридичної практики. Хоча взаємозв'язок між ІДД та ВРД є достатньо відомим, але його конкретні виявлення, зокрема на рівні еколого-правових інститутів, залишаються недослідженими. Особливості застосування ІДД розглядалися та спрямовувалися на боротьбу із ЗР в їх джерелах(«нульове забруднення») [8] і не торкалися регулювання скидів у воду за «комбінованим підходом» ВРД (Art. 10(3)).

В одному з перших українських досліджень головного законодавчого інструменту Директиви 2010/75/ЄС – інтегрованого довкіллєвого дозволу (ІДД), і досвіду його використання у Польщі, виконаному відомою вченою Кобецькою Н.Р. [9], вперше поставлено і розглянуто питання щодо співвідношення ІДД, який містить загальні вимоги до викиду Р за ЗУПІЗКПЗ, з окремими секторальними дозвільними документами щодо викидів Р у різні середовища, зокрема у водне. За українським водним законодавством скидання ЗР у водні об'єкти (ВО) за ст. 42 ВКУ належить до спеціального водокористування і здійснюється за дозволом (ДСВ), в документації якого наводяться характеристики РСЗР. З іншого боку відповідно до ст. 48 та ст. 49 ВКУ у Додатку до Закону України «Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності» [10] під номером 70 наразі зазначено «Дозвіл на спеціальне водокористування», який не скасовується. У п. 8 ст. 29 щодо переліку змін до законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям ЗУПІЗКПЗ скасування ДСВ не передбачено. До складу ДСВ за ч. 6 ст. 49 ВКУ «… додаються: < … > нормативи гранично допустимого скидання (ГДС) забруднювальних речовин у водні об'єкти зі зворотними водами (з розрахунком на кожний випуск (скид) окремо)». Тобто після набуття чинності ЗУПІЗКПЗ одночасно будуть діяти два дозволи:

ДСВ та ІДД. Це означає, що паралельно з інтегрованим регулюванням скидів може здійснюватися застаріле РСЗР як складник спеціального водокористування. Кожний з цих видів регулювань крім дозволу має власну сукупність правових регулювальних інструментів нижчого рівня. Слід зазначити, що за об'єктними екологічними ознаками у цьому випадку регулювальний поділ між ІЕД та ВКУ (з гармонізованими елементами ВРД та з відповідними ПНПА) здійснюється за вимогами впливу на джерела викидів (скидів) та за вимогами до стану природного середовища, що підтверджується рубрикацією документа [11].

З іншого боку існує тісний еколого-правовий зв'язок між інструментами РВЗ в ІЕД та РСЗР у ВКУ. Цей зв'язок досліджувався міжнародною правовою організацією «The European Union Network for the Implementation and Enforcement of Environmental Law (IMPEL)» у проєкті «Linking the Water Framework Directive and the IPPC Directive», третя фаза якого стосувалася зв'язку ВРД з ІЕД [12]. Про такі зв'язки зазначається у європейських матеріалах для національних суддів ЄС у сфері екологічного права [13]. Теоретичні питання еколого-правового зв'язку ІЕД та WFD, а також нові екологічні проблеми, які виникають у зв'язку з розвитком європейського правового ландшафту щодо вод, різних рівнів регуляторних архітектур вод ЄС розглянуто у статті [14].

Виконаний аналіз свідчить, що ***здійснене впровадження європейського підходу до регулювання промислового забруднення створює у сучасному українському водному законодавстві складну архітектоніку правового РСЗР зі зв'язками між мультисекторальною та моносекторальною компонентами, що здатне викликати значні проблеми у водокористувачів та у правозастосовній діяльності***.

Виклад основного матеріалу. Після набрання ЗУПІЗКПЗ чинності у повному обсязі з 8.08.2025 р. сучасне водне законодавство України в частині підінституту РСЗР фактично буде включати три головних складові, одна з яких наразі є нереформованою і не зміненою частиною українського водного законодавства та має принципову відмінність від двох інших, пов'язаних із законодавством ЄС. Слід зазначити, що за вимогами ЗУПІЗКПЗ (ч. 1, ч. 3 ст. 1 ЗУПІЗКПЗ) термін «викид» включає «скид», але предмет даної статті стосується лише водного середовища, тому абревіатура РСЗР у подальшому тексті не змінюється. Встановлений ЗУПІЗКПВ правовий механізм регулювання викидів стосується певних найбільш екологічно небезпечних видів діяльності та «промислової діяльності», наведених у цьому законі.

Базовий складник сучасної структури РСЗР визначається ЗУПІЗКПЗ, тобто українською версією ІЕД, головним правовим інструментом якої є «інтегрований довкіллєвий дозвіл» (ІДД) (ст. 3 ІЕД). ІДД здійснює кінцеву дозвільну функцію і містить усі регульовані умови дозволеної діяльності певної установки. Інші правові інструменти, які забезпечують здійснення цієї функції мають нижчий рівень. ІДД ґрунтується на «висновках найкращих доступних технологій та методів управління» (ВНДТМУ). Критеріями (ст. 12 ІЕД), для визначення ВНДТМУ є особливості виробничої діяльності установки, з якої здійснюється скид, зовнішні вимоги до неї та до її діяльності. Для цілей даної статті можна вважати, що ІДД та ВНДТМУ належать до категорії правових інструментів (КПІ), що є загальнозаборонними. Найголовнішим операційним правовим інструментом (ОІ) реалізації РСЗР за ІЕД є «гранично допустимий викид» (ГДВ), тобто показник, визначення та лімітувальний зміст якого наведено у ст. 1 ЗУПІЗКПЗ, а його еколого-виробнича інтерпретація, походження, регулювальне призначення та використання – у ст. 11 ІЕД. Показники ГДВ за своїм значенням посідають перше місце серед умов ІДД (ч. 6 ст. 10 ІЕД). Певним замінником ГДВ у випадку їх відсутності є «екологічні нормативи» (ЕН), визначені у ст. 33 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [15], а у випадку водного середовища – «екологічний норматив якості води» у ст. 37 Водного кодексу України (ВКУ).

На шляху наближення до *acquis* ЄС в Україні у 2024 р. крім згаданого вище ЗУПІЗКПЗ для головних річкових басейнів Кабінетом Міністрів України затверджено ПУРБ на 2025–2030 роки та створено подібні європейським класифікації масивів поверхневих вод за екологічним та хімічним станом. Серед заходів реалізація ПУРБ за ВРД (п. 7.5 Додаток VII) передбачено здійснення засобів регулювань, «ухваленого для скидів із точкових джерел та іншої діяльності, що має вплив на стан води відповідно до положень статті 11(3)(g)» [16]. Своєю чергою у ст. 11(3) йдеться про «Базові інструменти» – це мінімальні вимоги, що їх необхідно дотримуватися, до яких належать: < … > (g) для точкових джерел скидів, здатних спричинити забруднення, вимога щодо попереднього регулювання, як-от заборони щодо потрапляння забрудників у воду, або щодо попереднього отримання дозволу, або реєстрації на основі загальних зобов'язальних правил, що встановлюють засоби ***регулювання*** [*термін «контролю»*

замінено авторами: В.У., Л.В.] скидів для відповідних забрудників, включно із засобами контролю відповідно до статей 10 та 16. Такі засоби ***регулювання*** [*терміну «контролю» замінено авторами*: В.У., Л.В.] необхідно періодично переглядати та, якщо необхідно, оновлювати». Тобто РСЗР належить до базових інструментів ВРД.

Другий складник механізму РСЗР стосується лише водного середовища і визначається європейською WFD. Враховуючи вплив цієї директиви на водну політику одним із важливих юридичних питань є статус та якість українського перекладу цього документа [16], який має скорочену назву ВРД. Лише 20.03.2025 р. зазначений переклад було затверджено рішенням урядового органу, але навіть після цього на перекладі залишився спеціальний напис щодо його використання («суто засобом документування»). Тому реалізація європейських вимог у внутрішніх українських нормативно-правових актах, зокрема щодо РСЗР, супроводжується певними проблемами. Виконання з 2025 р. ПУРБ для всіх річкових басейнів України є неможливим без створення законодавчих підстав, засобів та методичних інструментів реалізації РСЗР, адаптованих до законодавства ЄС. Українська реалізація ІУВРБП вимагає першочергового визначення необхідних змін чинного українського РСЗР з точкових джерел у поверхневі води задля його наближення до європейського відповідника, а також створення належних методичних засобів РСЗР.

У структурі ВРД, яка є головним джерелом загальних правових вимог до усього водного сектора, безпосередньо регулюванню скидів ЗР присвячена ст. 10, в якій викладено вимоги щодо «комбінованого підходу до точкових та дифузних джерел». Для такого підходу використовується скорочення КП, а дифузні джерела у даній статті не розглядаються. Правовий зміст КП чітко викладено у преамб. (40) ВРД: «…із застосуванням контролю забруднення у джерелі його виникнення шляхом встановлення значень гранично допустимих скидів та стандартів якості довкілля», а посилальне визначення – у ст. 2(36) ВРД: «комбінований підхід» означає контроль скидів та викидів у поверхневі води відповідно до підходу, визначеного у статті 10». Український переклад базового терміну «*emission controls*» як «контроль» не можна визнати коректним, бо він не відповідає ані контексту, ані англомовним словниковим тлумаченням, ані ст. 2(41) ВРД. На наш погляд, цілком адекватним перекладом є термін «регулювання», який збігається з терміном, використаним у першому перекладі *WFD* професора В. Лозанського у 2006 р. [17].

Структуру РСЗР для водного середовища, на якій ґрунтується європейський КП, можна вважати такою, що належить до ***загальнозаборонних правових інструментів*** (КПВІ). ***Операційні інструменти*** щодо поводження з точковими джерелами викладено у ст. 10(2) ВРД: (*a*) ***засоби регулювання скидів, що ґрунтуються на найкращих доступних техніках*** (НДТ), або (*b*) відповідні значення гранично допустимих скидів (ГДСНДТ). Далі у той самій статті 10(3) окремо визначено два додаткових ОІ: екологічні цілі (ЕЦ) або стандарт якості довкілля (СЯД), використання яких у ст. 10(3) визначено доволі широко: «Якщо цілі якості або стандарт якості, <…> вимагають більш суворих умов, аніж умови, які будуть результатом застосування параграфа 2, необхідно застосовувати відповідно більш суворі засоби контролю скидів».

Умови застосування двох останніх інструментів ЕЦ та СЯД щодо точкових джерел встановлено у «*Directive 2008/105/EC on environmental quality standards in the field of water policy*» [18], яка за [11] належить до сфери впровадження водної політики і підлягає імплементації в систему українського законодавства, [19, с. 114]. Цією директивою визначено особливий порядок використання інструменту СЯД, який ґрунтується на наступному положенні: «Поблизу скидів з точкових джерел концентрації забруднюючих речовин зазвичай вищі, ніж концентрації у навколишній воді. Тому держави-члени повинні мати можливість використовувати зони змішування, якщо вони не впливають на відповідність решти масиву поверхневої води відповідним екологічним стандартам». При цьому допускається відступ від вимоги дотримання СЯД на всій довжині масиву води. Зазначений відступ відрізняє РСЗР за ВРД від ЗУПІЗКПЗ, виключенням є зона змішування (ЗЗ). Виходячи із зазначеного положення *Directive 2008/105/EC* містить «*Art. 4 Mixing Zones*» («ст. 4 Зони змішування»), за якою для категорії пріоритетних ЗР встановлено значення СЯД, які не повинні перевищуватися поза межами поширення ЗЗ. Отже, зазначеним видом РСЗР створюється новий ***КПВІ – категорія пріоритетних ЗР*** (ПЗР) та новий ***ОІ – зона змішування*** (ЗЗ). За структурною організацією РСЗР ці інструменти слід вважати нижчими рівнями інструментів механізму РСЗР за *WFD*.

Третій складник загальної структури механізму РСЗР поширюється на види діяльності, які не входять до сфери ЗУПІЗКПЗ, а визначається ВКУ та ПНПА. На відміну від ЗУПІЗКПЗ вимоги ВКУ поширюються на скидання різних за ґенезою категорій зворотної води у вигляді стічної, шахт-

ної, кар'єрної чи дренажної, відведеної із забудованої території, при спеціальному водокористуванні [6, ст. 1, ч. 1 ст. 48], а також на всі речовини [6, ст. 42]. Головними джерелами правових вимог для цього складника є ВКУ, науково і методологічно застарілі: Порядок [20], Правила [21], Правила М [22], а розроблення регулювальних нормативів здійснюється за галузевим рекомендаційним документом Методичні рекомендації (МР) [23]. Особливості донині чинного українського РСЗР та напрями його змін розглянуто у статті [7], а використання для регулювання скидання ПЗР – у [24].

За ст. 41 ВКУ регулювання скидання у водні об'єкти речовин здійснюється шляхом встановлення нормативів в галузі використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів, види яких визначено у ст. 35 ВКУ. До таких нормативів належать: 1) нормативи екологічної безпеки (НЕБ) водокористування, серед яких найважливішими є гранично допустимі концентрації (ГДК) та допустимі концентрації (ДК), екологічний норматив якості води масивів поверхневих вод (НЕЯ); 2) нормативи гранично допустимого скидання (ГДС) забруднювальних речовин, галузеві технологічні нормативи (ГТН) утворення речовин, що скидаються у водні об'єкти. Законодавчо визначені і встановлені нормативи виду 1) утворюють операційні цільові інструменти якості води, а нормативи виду 2) – операційні інструменти поводження з точковими джерелами ЗР. За ст. 1 та ст. 38 ВКУ, п. 8 Правил та п. II документа МР [23] до важливих операційних інструментів нижчого рівня, які характеризують властивості водного об'єкта і застосовуються для розрахункового визначення нормативів виду 2), належать показники виду 3) – «поперечний перетин водотоку, в якому здійснюється контроль за якістю вод», або «контрольні точки» для внутрішніх морських вод і територіального моря України [24]. Нормативи виду 2) можуть визначатися розрахунковими методами двома шляхами: із застосуванням «басейнового принципу визначення» (головний вид розрахунків) та «без застосування басейнового принципу» (в окремих випадках) [23, р. IV п. 18]. У попередніх дослідженнях авторів даної статті виявлено, що «басейновий принцип визначення» не відповідає сучасному водному законодавству [7]. Тобто розрахункове визначення слід здійснювати «без застосування басейнового принципу» розрахунків нормативів впливу.

З викладеного випливає, що наразі важлива частина сучасного українського правового регулювання спеціального водокористування в частині скидання ЗР є дуже ускладненою. Архітектоніка (структура, система або організація) механізму правового РСЗР у поверхневі водні об'єкти включає три головних складника, які ґрунтуються на різних еколого-правових принципах. ***Першим складником*** слід визнати ЗУПІЗКПЗ, який є українською версією європейської Directive 2010/75/EU (скорочено IED) і реалізує принцип «нульового забруднення». Інструментальна структура першої складової механізму правового РСЗР, яка стосується ЗУПІЗКПЗ, схематично зображена на рис. 1.

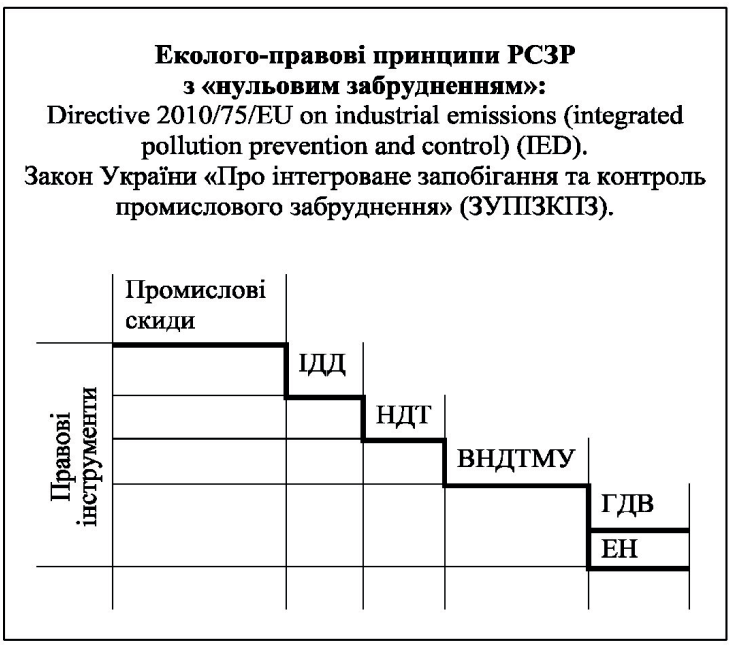

Рис. 1. Інструментальний склад і структура еколого-правового регулювання скидання забруднювальних речовин за ЗУПІЗКПЗ: пояснення та абревіатури у тексті.

Другий складник при виконанні ПУБР спрямований на дотримання вимог ВРД та реалізацію т. зв. «комбінованого підходу». Відповідна інструментальна структура схематично зображена на рис. 2. Слід зазначити, що «комбінований підхід» має принципову відмінність від «нульового забруднення», яка стосується регулювання скиду т. зв. ПЗР. Перелік цих ПЗР, а також відповідні СЯД, визначено у Directive 2008/105/EC on environmental quality standards in the field of water policy та доповнено Directive 2013/39/EU as regards priority substances in the field of water policy. У певних випадках РСЗР для ПЗР здійснюється з додатковим використанням властивостей ділянок водних об'єктів безпосередньо біля скидів, тобто ЗЗ. Схематичне зображення інструментальної структури другого складника наведено на рис. 2.

Третій складник стосується установок, які не визначено у ЗУПІЗКПЗ або які не бажають отримувати ІДД. На скиди ЗР з таких установок поширюються вимоги чинного ВКУ, а регулювання здійснюється за застарілим принципом «емісія – імісія». При такому регулюванні у всіх випадках використовуються властивості ЗЗ. Інструментальний склад, структура і особливості еколого-правового регулювання за цим принципом викладено у статті [7].

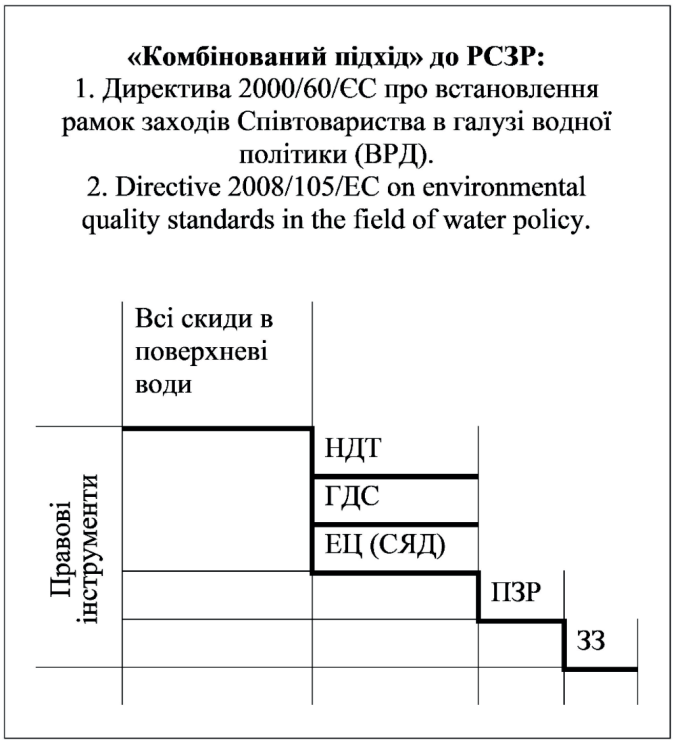

Рис. 2. Інструментальний склад і структура еколого-правового регулювання скидання забруднювальних речовин за «комбінованим підходом» ВРД: пояснення та абревіатури у тексті.

Аналізуючи зазначені структури можна констатувати, що навіть деякі з інструментів, що мають однакові або подібні назви (та абревіатури) у двох структурах, є істотно відмінними за їх еколого-правовим призначенням та змістом. Найзначнішими є відмінності від європейських правових інструментів у третього структурного складника включаючи ЗЗ.

Висновки. Реалізація прийнятого у 2024 р. ЗУПІЗКПЗ, виконання затверджених у 2024 р. ПУРБ (за водним менеджментом ЄС) та дотримання екологічних нормативів якості води (за європейськими вимогами), які здійснюється в умовах воєнного стану та економічної скрути України, вимагають прискорених змін у водному законодавстві. На шляху до таких змін у сучасному законодавстві стосовно підінституту РСЗР тимчасово створився правовий механізм, який включає три достатньо різних структурних складники. Вони ґрунтуються на різних еколого-правових принципах, які створюють екологічно логічну послідовність: «нульове забруднення» [25], «комбінований підхід» до РСЗР, застарілий принцип «емісія – імісія». Перший складник має 5 інструментів РСЗР, структурно організованих як наведено на рис. 1. Другий складник включає

6 таких інструментів, рис. 2. Третій застарілий складник, який належить не реформованій досі частині українського водного законодавства, базується на системі нормативів ГДК, ДК, ЕНЯВ, ГДС, ГТН та на властивостях водного об'єкта у ЗЗ, а також на дозволенні тимчасових відхилень від зазначених нормативів. У подальших ПНПА до ІЕД особливої уваги потребує конкретизація зв'язку обрання одного із зазначених принципів з характеристиками водного об'єкта та класифікаційною типоспецифічністю масивів води, які приймають скиди ЗР. Складна архітектоніка правового механізму створює ризики порушень законодавства, екологічних негараздів, свавілля та корупційних проявів й вимагає негайного реформування.

Першочерговими завданнями спрощення та поліпшення правового РСЗР є законодавче визначення у ВКУ поділу ЗР на європейські категорії за ВРД: основні ЗР, пріоритетні ЗР (включаючи небезпечні) та специфічні (або басейнові) ЗР. Одночасно слід позбутися застарілого еколого-правового принципу «емісія – імісія» та його реалізації у нормах водного законодавства, перейти на європейський «комбінований підхід» до РСЗР. Саме «нульове забруднення» з боку найбільш екологічно небезпечних водокористувачів та КП ЄС для решти водокористувачів слід вважати адекватними вимогам РСЗР в умовах сталого розвитку, воєнного часу та післявоєнного відновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Затв. Законом України від 28 лютого 2019 року № 2697-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text (дата звернення: 13.06.2025).
2. Концепція реалізації державної політики у сфері промислового забруднення. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 402-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-2019-%D1%80#Text (дата звернення: 13.06.2025).
3. Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення: Закон України № 3855-IX від 16 липня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-20#Text (дата звернення: 13.06.2025).
4. Суєтнов Є.П. Закон про відновлення природи як приклад впровадження екосистемного підходу в екологічне право Європейського Союзу. 2025. *Проблеми законності.* Вип. 16. С. 114–132. URL: DOI https://doi.org/10.21564/2414-990X.168.325506 (дата звернення: 13.06.2025).
5. Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 establishing a framework for Community action in the field of water policy. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/60/oj (дата звернення: 13.06.2025).
6. Водний кодекс України: від 6 червня 1995 року № 213/95-ВР. *ВВР*. 1995. № 24. Станом на 19.04.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 13.06.2025).
7. Уберман В., Васьковець Л. Європейська водоохоронна парадигма в українському правовому регулюванні скидання забруднювальних речовин у поверхневі води. *Law. State. Technology*. 2025. № 1. С. 15–23. DOI: https://doi.org/10.32782/LST/2025-1-3 (дата звернення: 13.06.2025).
8. André Conrad and others. The Zero Pollution Action Plan as a chance for a cross-regulatory approach to pollution prevention and reduction. *Scientific Opinion Paper*. Sept. 2021 (ch. 4.2). URL: https://www.umweltbundesamt.de/sites/default/files/medien/1410/publikationen/20210909_sciopap_zpa-aktionsplan_final.pdf (дата звернення: 13.06.2025).
9. Nadiia Kobetska. The integrated environmental permit: requirements of EU legislation, practice of its implementation in Poland, prospects for Ukraine. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. Vol. 5. No. 2, pp. 33–44. DOI: https://doi.org/10.15330/jpnu.5.2.33-44 (дата звернення: 13.06.2025).
10. Про Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності: Закон України № 3392-VI від 19 травня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3392-17#Text (дата звернення: 13.06.2025).
11. Інформаційна довідка щодо вимог Європейського Союзу у сфері якості води, водної політики та відновлення навколишнього середовища до кандидата на вступ до ЄС та повноправного члена-держави ЄС. Дослідницька служба Верховної Ради України. Опубл. 19 лю-

того 2024. № 948. https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32831.pdf (дата звернення: 13.06.2025).
12. IMPEL Project. Linking the Water Framework Directive and the IPPC Directive. Report of Phase 3 of the Project. November 2013. Institute for European Environmental Policy. URL: https://www.impel.eu/contents/libraryfile/phase%203%20report%20with%20annex.pdf (дата звернення: 13.06.2025).
13. Menno Verheij. 2017. European water management. Legal framework. In: «How to handle court proceedings invoking non-compliance with EU water law», 05 – 07 April 2017, Warsaw (Poland). URL: https://www.era-comm.eu/EU_water_law/stand_alone/videos/02_Verheij/index.html (дата звернення: 13.06.2025).
14. Tiina Paloniitty, Susanna Kaavi, Li Yuan. Regulating Industrial Emissions, Water Management or Aquatic Biodiversity? Navigating the Evolving European Legal Landscape on Waters. 2024. *European Energy and Environmental Law Review*. Volume 33, Issue 2. P. 70–83. URL: https://doi.org/10.54648/eelr2024004 (дата звернення: 13.06.2025).
15. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25 червня 1991 року. № 1264-XII: станом на 08.10.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 13.06.2025).
16. Директива 2000/60/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про встановлення рамок діяльності Співтовариства в галузі водної політики» від 23 жовтня 2000 року: станом на 31.10.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_962#Text (дата звернення: 13.06.2025).
17. Водна Рамкова Директива ЄС 2000/60/ЕС. Основні терміни та їх визначення. EU Water Framework Directive 2000/60/EC. Definitions of Main Terms. Київ 2006. 244 с. URL: https://www.twirpx.com/file/1527562/ (дата звернення: 13.06.2025).
18. Directive 2008/105/EC on environmental quality standards in the field of water policy. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0105 (дата звернення: 13.06.2025).
19. Черкашина М.К. Правова політика Європейського Союзу у сфері охорони та раціонального використання вод, *Проблеми законності*. 2017. Вип. 138. С. 109–117. DOI: https://doi.org//10.21564/2414-990x.138.108939 (дата звернення: 13.06.2025).
20. Про затвердження Порядку розроблення нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти та перелік забруднюючих речовин, скидання яких у водні об'єкти нормується. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1996 р. № 1100 (із змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1100-96-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.06.2025).
21. Правила охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 1999 р. № 465. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-99-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.06.2025).
22. Правила охорони внутрішніх морських вод і територіального моря України від забруднення та засмічення. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 лютого 1996 р. № 269 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 29 березня 2002 р. № 431). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269-96-%D0%BF#Text (дата звернення: 13.06.2025).
23. Методичні рекомендації з розроблення нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти із зворотними водами. Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 5 березня 2021 року № 173. URL: https://mepr.gov.ua/files/docs/nakazy/2021/173%20%D0%BD.pdf (дата звернення: 13.06.2025).
24. Уберман В.І., Васьковець Л.А. Принципи і механізми європейського й українського правового регулювання скидання пріоритетних забруднювальних речовин. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024, Том 35 (74), № 3. С. 82–90. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.3/13 (дата звернення: 13.06.2025).
25. Communication from The Commission to The European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and The Committee of The Regions. Pathway to a Healthy Planet for All EU Action Plan: «Towards Zero Pollution for Air, Water and Soil». URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0400&qid=1623311742827 (дата звернення: 13.06.2025).

УДК 343.33:[341.4] (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.48

ЕКОЦИД: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЇ

Чечерський В.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та права
ВНЗ «Національна академія управління», начальник відділу
Спеціалізованої екологічної прокуратури
Офісу Генерального прокурора,
Почесний працівник прокуратури
ORCID: 0000-0002-4269-1247

Чечерський В.І. Екоцид: проблемні питання визначення та кваліфікації.

У науковій публікації досліджуються сучасні підходи до визначення поняття екоцид, проблемні питання кваліфікації та визначення окремих ознак складу цього злочину.

Наведено статистичні дані за 2012 – квітень 2025 років щодо кількості зареєстрованих в Україні злочинів за ст. 441 Кримінального кодексу України (екоцид), вказано на динаміку їх реєстрації за цей період, у тому числі після повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України та розкрито характеристику зареєстрованих екоцидів в Україні. Зазначено про стан і результати їх досудового розслідування.

У ході дослідження наведено деякі з причин, які є перешкодою для належного та однакового правозастосування цієї статті Кримінального кодексу, у тому числі виокремлено як вагому причину – недосконаліть законодавства та подібність об'єктивної сторони цього злочину до об'єктивної сторони інших кримінальних правопорушень проти довкілля.

Аргументовано, що для екоциду обов'язковою суб'єктивною ознакою є вина у формі умислу, а мета та мотив є факультативними. Суб'єктивна сторона екоциду щодо діяння повинна характеризуватися прямим умислом, а щодо наслідків – прямим або непрямим умислом.

У статті також охарактеризовано обов'язкові ознаки об'єктивної сторони екоциду. Зокрема, обґрунтовується, що екоцид може бути вчинений як активною дією так і бездіяльністю, склад цього злочину є формально-матеріальним, для кваліфікації екоциду не обов'язково, щоб негативні наслідки вже настали.

З урахуванням чинної редакції статті 441 Кримінального кодексу обґрунтовується, що екоцид є закінченим злочином з моменту масового знищення рослинного або тваринного світу чи отруєння атмосфери або водних ресурсів, що спричинили чи з високою ймовірністю можуть спричинити екологічну катастрофу (матеріальний склад), або вчинення інших діянь, що з високою ймовірністю можуть спричинити екологічну катастрофу (формальний склад).

Обґрунтовано, що широка (масштабна) та довгочасна (довгострокова) екологічна шкода по своїй суті вже є серйозною шкодою для довкілля, а тому для визначення діяння як екоцид встановлення додаткового порогу (стандарту) у вигляді настання «серйозної» шкоди не потрібно.

Пропонується таке визначення екоциду – це умисне діяння, вчинене з усвідомленням того, що існує значна ймовірність заподіяння ним довгострокової та широкомасштабної шкоди довкіллю, яке призвело чи з високою ймовірністю може призвести до настання такої шкоди.

Ключові слова: захист довкілля, екоцид, міжнародне право, злочини проти довкілля, воєнні злочини, протидія злочинам проти миру, безпеки людству та міжнародного правопорядку, права людини, Римський статут

Checherskyi V.I. Ecocide: problems of definition and qualification.

The scientific publication examines modern approaches to the definition of the ecocide concept, problematic issues of qualification and determination of certain features of this crime.

Statistical data for 2012 – April 2025 on the number of crimes registered in Ukraine under Article 441 of the Criminal Code of Ukraine (ecocide), indicates the dynamics of their registration during this period, including after the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine, and discloses the characteristics of registered ecocides in Ukraine. The state and results of their pre-trial investigation are noted.

In the course of the study, some of the reasons that are an obstacle to the proper and uniform enforcement of this article of the Criminal Code are described, including the imperfection of legislation and the similarity of the objective side of this crime to the objective side of other criminal offenses against the environment.

It is argued that for ecocide, guilt in the form of intent is a mandatory subjective feature, and the purpose and motive are optional. The subjective side of ecocide in relation to the act must be characterized by direct intent, and in relation to the consequences – by direct or indirect intent.

The article also characterizes the obligatory signs of the objective side of ecocide. In particular, it is substantiated that ecocide can be committed both by active action and inaction, the corpus delict of this crime is formal and material, for the qualification of ecocide it is not necessary that negative consequences have already occurred.

Taking into account the current version of Article 441 of the Criminal Code, it is substantiated that ecocide is a completed crime from the moment of mass destruction of flora or fauna or poisoning of the atmosphere or water resources, which caused or with a high probability may cause an environmental disaster (material composition), or the commission of other acts that are highly likely to cause an environmental disaster (formal composition).

It is substantiated that extensive (large-scale) and long-term (long-term) environmental damage is already a serious damage to the environment, and therefore it is not necessary to establish an additional threshold (standard) in the form of «serious» damage to define an act as an ecocide.

The proposed definition of ecocide is an intentional act committed with the awareness that there is a significant probability of causing long-term and large-scale damage to the environment, which has led or is highly likely to lead to such damage.

Key words: environmental protection, ecocide, international law, crimes against the environment, war crimes, combating crimes against peace, security of mankind and international legal order, human rights, Rome Statute

Постановка проблеми. Наслідками збройної агресії російської федерації проти України, яка 24.02.2022 переросла в повномасштабну війну, крім людських втрат, є завдана усупереч нормам міжнародного права істотна шкода навколишньому природному середовищу, природним ресурсам, ландшафтам та іншим природним комплексам України.

У деяких випадках завдана довкіллю шкода є широкою (масштабною), довгочасною (довгостроковою) та серйозною як на локальному (регіональному, тобто для регіону чи екосистем), так і загальнодержавному рівнях.

Хоча багато науковців, політиків трактують такі факти як екоцид, проте ні міжнародне, ні національне законодавство чітко не розкривають його змісту. Не вироблено і єдиного розуміння чи слід такі протиправні дії, якими завдано масштабну, довготривалу, а відтак і серйозну шкоду довкіллю, кваліфікувати як окремий злочин. Принаймні не так вже багато країн виокремили екоцид як самостійний злочин у своєму кримінальному законодавстві. Серед цих країн є і Україна, правоохоронні органи якої, особливо з початку повномасштабної війни, систематично вносили відомості за ст. 441 КК України (екоцид) до Єдиного реєстру досудових розслідувань (надалі – ЄРДР), передусім за фактами військових нападів і ураження об'єктів критичної інфраструктури та об'єктів, які містять небезпечні сили. За останні три роки за цією статтею внесено більше відомостей до ЄРДР ніж за попередні дев'ять, левова частка з яких за фактами нападів російської федерації.

Стан опрацювання проблематики. Доцільність виокремлення екоциду як злочину, його поняття та ознаки, відмежування від подібних складів кримінальних правопорушень проти довкілля розглядалася у працях зарубіжних та українських вчених. Вагомими для наукового доробку є праці Андрушки А., Вереша Р., Дудорова О., Куцевича М., Кучинської О., Малишевої Н., Садової Т., Турлової Ю. та інших. Значну роботу проведено групою міжнародних експертів на чолі з Філіпом Сендсом. Разом з тим, у науковому середовищі до цього часу не має єдиної позиції щодо того,

які саме діяння слід кваліфікувати як екоцид, що, пов'язано з недостатньою практикою правозастосування статті 441 КК України, а також у відмінних підходах до визначення екоциду, зокрема зважаючи на досить розмиті норми міжнародного права.

Метою статті є дослідити сучасні підходи до визначення поняття екоцид та з урахуванням практики розкрити окремі ознаки складу цього злочину, надати йому визначення.

Виклад основного матеріалу. Динамічний розвиток суспільних відносин, поступова переоцінка цінностей у сучасному суспільстві детермінувала необхідність перегляду прав людини та їх розширення. Очевидним став той факт, що довкілля безпосередньо впливає не лише на тривалість життя, але і його якість, а також опосередковано впливає на цілу сукупність інших прав людини, у тому числі, які визнано фундаментальними.

Як результат, відповідно до Резолюції, що схвалена у жовтні 2021 року на 48-й сесії Ради ООН з прав людини, безпечне, чисте, здорове та стійке навколишнє природне середовище визнано окремим правом людини.

Відтак як міжнародне, так і національне право потребує подальшого удосконалення з метою забезпечення не лише інституційного, але і правового захисту від найбільш тяжких злочинів, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства.

Проте сучасне міжнародне право не закріплює визначення екоциду.

Відповідно до статей 35, 55, 56 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 08.06.1977 (далі – Протокол I) учасникам збройного конфлікту заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу, а установки і споруди, що містять небезпечні сили (греблі, дамби й атомні електростанції), не повинні ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли вони є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати звільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення.

Незалежна експертна група на чолі з Філіпом Сендсом запропонувала таке визначення екоциду – «екоцид» означає незаконні або безглузді дії, вчинені з усвідомленням того, що існує значна ймовірність заподіяння цими діями серйозної та/або широкомасштабної, або довготривалої шкоди навколишньому середовищу [1].

Андрушко А., Дудоров О. пропонують вважати екоцидом умисне заподіяння широкомасштабної або довгострокової шкоди навколишньому природному середовищу, що призвело до виникнення надзвичайної екологічної ситуації на території України або за її межами [2, с. 34].

Натомість у статті 441 КК України закріплено визначення екоциду, як масового знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу. Зазначений злочин віднесено до кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Подібне визначення екоциду містять кримінальні кодекси інших пострадянських держав, хоча у деяких державах (Республіка Вірменія, Республіка Молдова тощо) безпосередньо зазначено, що ці незаконні дії повинні бути умисними.

Відповідно до ЄРДР з 2012 року в Україні зареєстровано 39 кримінальних проваджень про 46 кримінальних правопорушень цієї категорії, у тому числі 14 кримінальних проваджень, пов'язаних з повномасштабною агресією російської федерації проти України. З них 1 – у 2015, 1 – 2016, 4 – 2017, 1 – 2018, 5 – 2019, 5 – 2020, 1 – 2021, 15 – 2022, 5 – 2023, 1 – 2024 році.

Станом на травень 2025 року найбільша кількість таких злочинів (8) зареєстрована за фактами нападу збройних сил російської федерації на об'єкти паливно-енергетичного комплексу (без урахування об'єктів, що містять небезпечні сили), ще 5 – за фактами нападу на об'єкти, які містять небезпечні сили (ядерні установки, атомні електростанції, греблі, дамби тощо), 8 – стосувалися масового та стійкого забруднення навколишнього природного середовища, у тому числі атмосферного повітря та водних ресурсів промисловими підприємствами, 4 – за фактами заподіяння екологічної шкоди внаслідок незаконного надрокористування, 4 – незаконного лісокористування.

Упродовж 2015 – квітня 2025 років за результатами досудового розслідування до суду направлено 2 обвинувальні акти за ст. 441 КК України, 13 – закрито. Ще у 24 кримінальних провадженнях триває досудове розслідування, з яких 13 пов'язані з агресією російської федерації, у тому числі у 2 з них повідомлено підозру військовослужбовцям російської федерації.

Основною причиною, яка впливає на тривалість досудового розслідування цієї категорії, є не лише особливість доведення всіх ознак складу злочину, встановлення винних, але й безпосередня складність правозастосування цієї статті КК України через її недосконалість.

Більше того, її редакція, включаючи перелік наслідків, є відмінною від тих формулювань, що закладено у міжнародних актах при визначенні випадків, які вважаються порушенням міжнародного права та правил війни.

Згідно з КК України екоцид – це або «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів» чи «вчинення дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу».

У Кримінальному кодексі та інших актах законодавства поняття «масове знищення» та «екологічна катастрофа» не розкривається. Можна констатувати, що диспозиція цього складу злочину включає в себе здебільшого оціночні поняття. Фактично наявність/відсутність ознак об'єктивної сторони у конкретному випадку опирається виключно на суб'єктивну думку експерта, слідчого, прокурора, суду.

Тут прихована одна з невирішених проблем мінливості національного законодавства, коли взаємопов'язані норми, що повинні кореспондуватися між собою, законодавець синхронно не змінює. Так, замість дефініції «екологічна катастрофа», у спеціалізованих актах використовується таке поняття, як «надзвичайна ситуація». Хоча у тому ж Кодексі цивільного захисту населення зазначено, що катастрофа – велика за масштабами аварія чи інша подія, що призводить до тяжких наслідків.

Внаслідок відсутності судової практики та недосконалості ст. 441 КК України виникають труднощі з розмежування подібних за наслідками кримінальних правопорушень проти довкілля та екоциду.

У науковій літературі при розмежуванні цих складів кримінальних правопорушень зазначається, що окремі з них можуть бути вчинені як умисно, так і необережно, а екоцид – лише навмисно, склад злочину має бути лише матеріальним чи формальним, а екоцид – щодо масовості, то виключно матеріальним, а щодо настання екологічної катастрофи – формальним тощо.

Крім того, за наслідками масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, передбачене ст. 441 КК України, складно відмежувати від масової загибелі об'єктів тваринного чи рослинного світу внаслідок незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України), порушення правил охорони вод (242 КК України), забруднення моря (ст. 243 КК України) тощо.

Пленум Верховного Суду України у постанові від 10.12.2004 № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» зазначив, що з'ясовуючи питання про те, чи є загибель або захворювання об'єктів тваринного світу масовими, суди, зокрема, повинні досліджувати відомості про чисельність тварин, риби, інших організмів, що загинули чи захворіли, їх поширеність на території України або конкретної адміністративно-територіальної одиниці.

Вважаємо, що не будь-яке масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів є екоцидом, а лише те, яке спричинило або могло спричинити екологічну катастрофу. В інакшому випадку, наприклад, будь-яке отруєння атмосферного повітря слід трактувати як екоцид.

Про проблеми конструкції ст. 441 КК України зазначають Андрушко А., Дудоров О. [2], Малишева Н. [3, с. 263] та інші.

Мають місце пропозиції відмежовувати екоцид не просто як навмисний злочин, а злочин, що вчиняється з метою завдання навколишньому природному середовищу широкої, довгочасної і серйозної шкоди.

Однак на наш погляд така позиція щодо наявності мети на завдання шкоди довкіллю, як складової суб'єктивної сторони чинної редакції ст. 441 (екоцид) є хибною, оскільки ця стаття КК України, на відміну від тієї ж ст. 442 (геноцид), не передбачає мету чи мотив, як обов'язкову складову ознаку складу злочину.

Підтримаємо думку Куцевича М.П., що для екоциду обов'язковою суб'єктивною ознакою є вина, а мета та мотив є факультативними [4, с. 22].

У проєкті ст. 11.5.6 нового Кримінального кодексу екоцидом визнається використання будь-яких засобів для зміни динаміки, складу чи структури довкілля з метою спричинити довгостроко-

ву та масштабну шкоду [5]. Концептуально не підтримуючи це визначення, додатково зазначимо, що в проєкті також не передбачено, що довгострокова та масштабна шкода має бути завдана саме довкіллю. Нагадаємо, що у ст. 1.1.1 проєкту КК України виокремлено такі терміни, як «довгострокова шкода довкіллю» «масштабна шкода довкіллю».

Якщо звернутися до міжнародних джерел, то у ч. 3 ст. 35 Протоколу І заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу. Таким чином ним виокремлено мету на завдання шкоди довкіллю, однак воєнним злочином визнається і застосування методів або засобів ведення воєнних дій, які, як можна очікувати, завдадуть широкої, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу [6].

Незалежною міжнародною експертною групою на чолі з Філіпом Сендсом при юридичному визначенні екоциду для цілей Римського статуту запропоновано визначення, яке передбачає можливість вчинення цього злочину як з умислу, так і з необережності, тобто вчинення безглудних дій, що означає необачне нехтування шкодою, яка буде явно переважати очікувані соціальні та економічні переваги [1].

Не вважаємо обґрунтованими пропозиції про те, що діяння може бути необережним, оскільки це нівелює саму ідею таких злочинів як одних з найтяжких злочинів – проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Особлива суспільна небезпека екоциду як раз і полягає в умисному діянні.

Як приклад, достатньо згадати Чорнобильську катастрофу - катастрофу планетарного масштабу, адже у діях працівників атомної електростанції були наявні всі ознаки об'єктивної сторони екоциду (широка, довготривала та серйозна шкода природному середовищу, незаконні дії та причинний зв'язок між ними), проте не було умислу на настання негативних наслідків та заподіяння шкоди довкіллю.

Доречно навести ст. 30 Римського статуту відповідно до якої якщо не передбачено інше, особа підлягає кримінальній відповідальності й покаранню за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, лише в тому випадку, якщо за ознаками складу злочину він учинений умисно та свідомо, тобто a) стосовно діяння ця особа має намір вчинити таке діяння; b) стосовно наслідку ця особа має намір спричинити цей наслідок або усвідомлює, що він настане за звичайного перебігу подій.

Полонський районний суд Хмельницької області перекваліфіковуючи дії винних з ч. 2 ст. 28 ст. 441 КК України на ч. 2 ст. 28 ч. 2 ст. 242 КК України мотивував прийняте рішення, зокрема відсутністю умислу на масове знищення рослинного та тваринного світу на ділянці річки Хомора.

У свою чергу, Офісом Генерального прокурора начальник цеху одного з товариств та майстер цього підрозділу обвинувачувалися у систематичному незабезпеченні якісної очистки виробничих вод від забруднюючих речовин, очищення стоків від забруднювачів, а натомість систематичного скиду забруднених зворотних вод у річку Хомора в Хмельницькій області, що, на думку прокурора, слід кваліфікувати як екоцид. Адже внаслідок цих дій на ділянці річки на відстані 4 км від місця скиду зафіксовано відсутність низки видів тварин, наявні ознаки значної негативної зміни екологічної рівноваги, а на ділянці 100 м нижче від місця цього скиду – повну відсутність живих організмів донної фауни.

Фактично суд при обґрунтуванні перекваліфікації дій обвинувачених майже дослівно процитував текст коментаря до КК України у якому, серед іншого, зазначено, що суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом [7, с. 1343].

Проте, суб'єктивна сторона екоциду потребує певного уточнення. Вважаємо що до вчиненого діяння вина особи повинна характеризуватися прямим умислом, а ось до наслідків – прямим або непрямим умислом. Адже не у всіх випадках, завдаючи серйозної шкоди довкіллю винна особа бажає саме настання таких наслідків. Вона передбачаючи суспільно небезпечні наслідки вчиненого діяння могла і не бажати їх, але свідомо припускати їх настання для довкілля за звичайного перебігу подій.

Важливе значення для встановлення факту екоциду має також його об'єктивна сторона.

Не можна погодитися з тим, що формою вчинення екоциду є лише дії. Як Кримінальний кодекс України, так і кодекси більшості інших пострадянських держав передбачають вчинення цього злочину лише у формі дій. Натомість ст. 394 КК Вірменії визначає, що екоцид – умисне масове знищення рослинного чи тваринного світу, отруєння атмосфери, землі чи водних ресурсів, а також вчинення інших діянь, що спричинили екологічну катастрофу [8].

Підтримуємо позицію тих науковців [2; 9 та інші] на думку яких екоцид може бути вчинений як у формі дії, так і бездіяльності. Те ж руйнування дамби може відбутися внаслідок підриву як активної дії, так і навмисного недопуску до обслуговування, що у подальшому призвело до її руйнування.

У науковому середовищі тривають дискусії про те, до якого з видів складів злочину, формального чи матеріального, належить екоцид.

Зважаючи на конструкцію диспозиції ст. 441 КК України вважаємо, що екоцид є злочином з формально-матеріальним складом. Тобто, цей злочин слід вважати закінченим з моменту масового знищення рослинного або тваринного світу чи отруєння атмосфери або водних ресурсів, що спричинили чи з високою ймовірністю можуть спричинити екологічну катастрофу (матеріальний склад) або вчинення інших діянь, які з високою ймовірністю за звичайного перебігу подій можуть спричинити екологічну катастрофу (формальний склад). В останньому випадку мова йде не про будь-які діяння, а лише про ті, які містять загрозу настання екологічної катастрофи.

Спеціалізованою екологічною прокуратурою Харківської обласної прокуратури у жовтні 2024 року направлено до суду обвинувальний акт у вчиненні екоциду, воєнного злочину російськими командувачами, які віддали накази щодо обстрілів ННЦ «Харківський фізико-технічний інститут», де функціонують ядерна підкритична установка «Джерело нейтронів», сховище ядерних матеріалів та дослідницько-промислова дільниця з обробки ядерних матеріалів і розробки ядерного палива.

По цьому ядерному об'єкту завдано щонайменше 74 удари різними типами зброї, включно з авіаційними бомбами та касетними боєприпасами, а завдані екології збитки від обстрілів оцінюються майже у 15 млрд грн. Проте ці наслідки могли б бути більш катастрофічними у разі руйнування ядерного об'єкту.

Мали місце і випадки, коли злочинними діями російської федерації завдано широкої, довготривалої і серйозної шкоди навколишньому природному середовищу.

Так, у вересні 2022 року війська агресора для унеможливлення безперешкодного просування українських військ інженерними засобами підірвали щит 1-го затвору й дорожнього перекриття між будівлею Оскільської ГЕС та галереєю стаціонарних механізмів у Харківській області. Вказані дії призвели до руйнування Оскільської греблі, неконтрольованого залпового витоку води, подальшого зневоднення Оскільського водосховища та підтоплення прибережної зони, тобто об'єкта який не використовувався для військових цілей.

Більше того, внаслідок незворотного зневоднення водосховища та підтоплення прибережної зони відбулися катастрофічні зміни в природно-техногенній екосистемі р. Сіверський Донець – екологічна катастрофа, яка зумовлена руйнуванням та знищенням водопостачання та зрошування земель, зміною мікрокліматичних умов, вітрової ерозії, негативною зміною біотичної складової, руйнуванням рекреаційних властивостей екосистеми та зменшенням екосистемних послуг, негативними зміни якості та обсягів харчових ресурсів.

Експертними висновками підтверджено відсутність воєнної необхідності для нанесення ударів та підриву Оскільської греблі, оскільки вона не використовувалася у військових цілях або військових операціях ЗСУ, не вносила ефективний вклад у воєнні дії, не здійснювала виробництво електроенергії для регулярної істотної і безпосередньої підтримки воєнних операцій, промислових об'єктів, а також об'єктів оборонно-промислового комплексу України.

Слідством та прокуратурою вказані дії військовослужбовців збройних сил російської федерації кваліфіковано за сукупністю статей 438 і 441 КК України.

Розглядаючи питання кумулятивних наслідків для довкілля у виді широкої (масштабної), довгочасної (довгострокової) і серйозної шкоди, які пропонується для визначення не лише воєнних злочинів, але і екоциду, то слід зазначити наступне.

Проєкт нового Кримінального кодексу України передбачає наведення чіткої дефініції вищезгаданих понять.

Пропонується визнати довгостроковою шкодою довкіллю – шкоду довкіллю у виді масової загибелі об'єктів тваринного чи рослинного світу або радіаційного чи хімічного забруднення, за якої повернення пошкоджених природних ресурсів до їхнього попереднього стану може відбутися не раніше, ніж через рік.

Масштабною шкодою довкіллю – шкоду довкіллю, яка має місце на площі понад сто квадратних кілометрів або понад десять кубічних кілометрів, поєднана з тяжкою майновою шкодою.

Щодо такої ознаки як серйозна шкода, то підтримуємо тих фахівців, які вважають, що широка (масштабна) та довгочасна (довгострокова) шкода по своїй суті вже є серйозною шкодою для довкілля.

Звичайно, що ці дефініції ще повинні обговорюватися, проте тут вагоме слово повинні сказати біологи, зоологи, екологи тощо, як фахові спеціалісти у цій сфері, а не юристи.

Як відомо, загалом будь-яка екологічна шкода – це збурення, стрес для екосистеми, на який вона реагуватиме, намагаючись відновити рівновагу. Однак, якщо ця шкода є довготривалою і широкомасштабною, то наслідком такої шкоди є її деградація чи знищення.

Якими можуть бути наслідки завдання довготривалої і широкомасштабної шкоди довкіллю? У деяких випадках – незворотними, тобто коли природна цінність цих екосистем (біорізноманіття, оселища) буде втрачена назавжди через значну зміну абіотичних умов середовища. В інших випадках відновлення деградованих екосистем можливе, але дуже дороговартісне, іноді потребуватиме життя не одного покоління людини (у випадку, наприклад, з пралісами). Це якщо ми говоримо про ревіталізаційні заходи, які відбуваються під контролем людини, які власне і потребують значного фінансування. Якщо говорити про природне поновлення екосистем, то воно часто не завжди призводить до відновлення саме тієї екосистеми, яка була знищення. На її місці може постати інша екосистема. Такі три сценарії наслідків також можуть свідчити про серйозність впливу.

З урахуванням наведеного пропонуємо таке визначення екоциду – це умисне діяння, вчинене з усвідомленням, що існує значна ймовірність заподіяння ним довгострокової та широкомасштабної шкоди довкіллю, яке призвело чи з високою ймовірністю може призвести до настання такої шкоди.

Висновки. Недосконаліть правового регулювання екоциду в Україні, відсутність його визначення у міжнародних актах створює істотні перепони для однакового правозастосування ст. 441 КК України.

Обов'язковою суб'єктивною ознакою екоциду є вина у формі умислу, а мета та мотив є факультативними. Суб'єктивна сторона екоциду щодо діяння характеризуватися прямим умислом, а щодо наслідків – непрямим або прямим умислом.

Екоцид може бути вчинений як активною дією так і бездіяльністю, склад цього злочину є формально-матеріальним, для кваліфікації екоциду не обов'язково, щоб негативні наслідки вже настали. Відтак екоцид є закінченим злочином з моменту масового знищення рослинного або тваринного світу чи отруєння атмосфери або водних ресурсів, що спричинили екологічну катастрофу (матеріальний склад), або вчинення інших діянь, що з високою ймовірністю можуть спричинити екологічну катастрофу (формальний склад).

У зв'язку з тим, що широка (масштабна) та довгочасна (довгострокова) екологічна шкода по своїй суті вже є серйозною шкодою для довкілля, для визначення екоциду встановлення додаткового порогу (стандарту) у вигляді настання «серйозної» шкоди не потрібно.

За результатами наукового дослідження пропонується для обговорення наступне визначення екоциду – це умисне діяння, вчинене з усвідомленням, що існує значна ймовірність заподіяння ним довгострокової та широкомасштабної шкоди довкіллю, яке призвело чи з високою ймовірністю може призвести до настання такої шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Independent Expert Panel for the Legal Definition of Ecocide. https://static1.squarespace.com/static/5ca2608ab914493c64ef1f6d/t/67f539d588e9544792700921/1744124385734/SE%2BFoundation%2BCommentary%2Band%2Bcore%2Btext%2B2025.pdf (дата звернення: 07.05.2025).
2. Андрушко А.В., Дудоров О.О. Екоцид у міжнародному та національному кримінальному праві. *Збірник «Науковий вісник НДІ проблем досудового розслідування».* 2024. № 1. С. 5–39.
3. Малишева Н.Р. Екоцид внаслідок підриву греблі Каховської ГЕС як виклик та шанс для міжнародного судочинства. *Вісник Національної академії правових наук*. 2023. № 3. Т. 30. С. 256–270.
4. Куцевич М.П. Кримінальна відповідальність за екоцид: міжнародний та національний аспекти: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 274 с.

5. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України (станом на 02.04.2025) URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/04/03/00-kontrolnyj-proyekt-kk-02-04-2025.pdf (дата звернення: 08.05.2025).
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 25.12.2023).
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка, 11-те вид., доп. Київ: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
8. Кримінальний кодекс Республіки Вірменія від 18.04.2003 № ЗР-528. Дата оновлення: 16.12.2021 URL: http://parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus (дата звернення: 07.05.2025).
9. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є.Л. Стрельцов. Харків: Одіссей, 2012. 904 с.

УДК 349.41:[332.28:502.51(285)]
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.49

ОСОБЛИВОСТІ КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЯМИ ВОДНОГО ФОНДУ НА УМОВАХ ОРЕНДИ

Шульга М.В.,
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Шульга Т.М.,
доцентка, кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри податкового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Шульга М.В., Шульга Т.М. Особливості користування землями водного фонду на умовах оренди.

Стаття присвячена дослідженню проблем, які стосуються комплексного використання земельних ділянок та нерозривно пов'язаних з ними інших природних ресурсів. Акцентується увага на орендному використанні земельних ділянок водного фонду та водних об'єктів для рибогосподарських потреб. Правова регламентація відповідних суспільних відносин, які формуються у процесі комплексного орендного використання землі в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом, здійснюється нормами двох галузей вітчизняного законодавства: земельного та водного. Водний кодекс України встановлює, що водні об'єкти надаються в користування за договором оренди землі в комплексі з розташованими на ній водним об'єктом в порядку, визначеному земельним законодавством України. Право оренди земельної ділянки під водним об'єктом поширюється на такий водний об'єкт. Це означає, що законодавець віддає пріоритет нормам саме земельного законодавства, оскільки основою екосистем виступає земля.

Правове регулювання орендних відносин щодо використання земель водного фонду з розташованими на них водними об'єктами характеризується певними особливостями, які зумовлені саме комплексним використанням названих природних ресурсів. Про специфіку регламентації комплексного використання земельної ділянки і водного об'єкта свідчить затвердження постановою Кабінету міністрів України від 2 червня 2021 р. Типового договору оренди землі в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом за наявності затвердженого постановою Кабінету міністрів України Типового договору оренди землі ще в 2004 р. У складі основних особливостей правового регулювання орендного комплексного використання нерозривно пов'язаних природних ресурсів (земельних ділянок і водних об'єктів) можуть бути названі наступні.

Об'єкт даних орендних відносин становлять земельна ділянка, водний об'єкт і рибогосподарська технологічна водойма. Обчислення розміру орендної плати здійснюється за кожну складову об'єкта. Передача водного об'єкта в оренду здійснюється за наявності паспорта водного об'єкта. В разі надання в оренду рибогосподарської технологічної водойми – паспорта та/або технічного проекту рибогосподарської технологічної водойми. Використання земельної ділянки в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом здійснюється лише для цілей, визначених договором. При цьому передача в суборенду такої земельної ділянки іншим суб'єктам господарювання забороняється. Використання водного об'єкту здійснюється без створення перешкод у здійсненні права загального водокористування та у здійсненні спеціального водокористування відповідно до виданих дозволів. При цьому заборона орендарем загального водокористування водним об'єктом та його нецільове використання є підставою для розірвання договору оренди.

Після припинення договору орендар має повернути свій примірник паспорта водного об'єкта орендодавцю.

Ключові слова: оренда землі; комплексне орендне використання землі; договір оренди земель водного фонду; виникнення та припинення оренди землі; особливості здійснення орендного землекористування землями водного фонду.

Shulga M.V., Shulga T.M. Peculiarities of the use of water fund lands on lease terms.

The article is devoted to the study of problems related to the integrated use of land plots and other natural resources inextricably linked to them. The author focuses on the lease use of land plots of the water fund and water bodies for fishery purposes. The legal regulation of the relevant social relations formed in the process of integrated lease use of land in combination with a water body located on it is carried out by the norms of two branches of domestic legislation: land and water. The Water Code of Ukraine stipulates that water bodies are provided for use under a land lease agreement in combination with a water body located on it in accordance with the procedure established by the land legislation of Ukraine. The right to lease a land plot under a water body extends to such a water body. This means that the legislator prioritizes the provisions of land law, since land is the basis of ecosystems.

The legal regulation of lease relations for the use of water fund lands with water bodies located on them is characterized by certain features that are due to the integrated use of these natural resources. The specifics of the regulation of the integrated use of land and water bodies are evidenced by the approval of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of June 2, 2021. The main features of the legal regulation of the integrated use of land and water bodies, which are inextricably linked, can be identified as the following, in particular, the following features of the legal regulation of the integrated use of inextricably linked natural resources (land plots and water bodies).

The object of these lease relations is a land plot, a water body and a fishery technological reservoir. The rent is calculated for each component of the object. The lease of a water body is subject to the availability of a water body passport. In case of lease of a fishery technological reservoir - a passport and/or technical design of the fishery technological reservoir. The land plot together with the water body located on it shall be used only for the purposes specified in the agreement. It is prohibited to sublease such a land plot to other business entities. The use of a water body shall be carried out without creating obstacles to the exercise of the right of general water use and special water use in accordance with the issued permits. At the same time, the lessee's prohibition of general water use by a water body and its misuse is a ground for termination of the lease agreement.

Upon termination of the agreement, the lessee must return his/her copy of the water body passport to the lessor.

Key words: land lease; complex lease use of land; land lease agreement for water fund lands; occurrence and termination of land lease; peculiarities of lease land use of water fund lands.

Постановка проблеми. Відомо, що одним із найбільш розповсюджених і поширених видів права землекористування є використання землі на умовах оренди. З моменту прийняття спеціального Закону України «Про оренду землі» його норми постійно змінюються та удосконалюються і спрямовуються на надання правовому регулюванню орендних земельних відносин нових регулятивних якостей. В умовах сьогодення проблеми вдосконалення реалізації даного права вимагають сучасних оновлених науково-теоретичних підходів не тільки до формулювання пропозицій з удосконалення вітчизняного земельного законодавства, а і практики його застосування.

Останнім часом актуалізуються питання, пов'язані з орендою земель водного фонду, зокрема для рибогосподарських потреб, оскільки вони стосуються комплексного використання земельних та водних ресурсів. Ці питання потребують спеціального аналізу, зважаючи на необхідність виокремлення особливостей та специфіки оренди земель водного фонду з урахуванням останніх змін до законодавства, що регулює відносини в зазначеній сфері. Судова практика в наведеному напрямку поки що залишається не сформованою.

Мета статті. полягає в дослідженні особливостей орендного користування землями водного фонду, зумовлених специфікою об'єкта даних відносин, підстав та порядку виникнення, зміни та припинення відповідних відносин.

Стан опрацювання. Окремі аспекти комплексного використання земельних ділянок водного фонду в тому числі для рибогосподарських потреб на умовах оренди досліджувалися В.І. Гордєє-

вим, Н.В. Ільків, М.С. Костюченком, П.Ф. Кулиничем, А.М. Мірошниченком, Д.В. Федчишиним, А.О. Чепаком та інш. Проте з урахуванням останніх змін у чинному земельному та водному законодавстві важливі правові аспекти регулювання орендних відносин щодо комплексного використання земель водного фонду на умовах оренди залишаються поки що не дослідженими.

Виклад основного матеріалу. Започаткована в Україні та здійснювана більше 30 років земельна реформа зумовила й реформування вітчизняного земельного законодавства. Введення в дію нових законодавчих норм мало на меті надання правовій регламентації земельних відносин, з одного боку, раніше невідомих в Україні регулятивних якостей, притаманних передовсім закордонній законодавчій практиці, а з іншого - актуальним назрілим проблемам розвитку українського суспільства.

На жаль, трансформація застарілих правових норм у нові в силу багатоаспектності суспільних реформаційних процесів та значне прискорення законодавчих перетворень не завжди завершується детальною та ефективною регламентацією тих чи інших земельних відносин. Це стосується, в тому числі, регламентації суспільних відносин щодо використання земельних ділянок водного фонду на умовах оренди.

Закон України «Про оренду землі» [1] до 1 січня 2013 р. основою виникнення права оренди земельної ділянки вважав укладення та державну реєстрацію договору оренди землі. Натомість після введення в дію Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [2] підставою для виникнення такого права з 1 січня 2013р. стала його державна реєстрація у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Відповідні зміни були внесені і до Закону України «Про оренду землі».

Водночас в юридичній літературі підкреслювалося, що існуюча правова регламентація відносин із оренди землі є надмірною, вона «істотно ускладнює користування земельними ділянками, робить нестійким становище сторін договору, стримує розвиток економіки» [3, с. 30].

Водним кодексом України (ст. 51) встановлено, що у користування на умовах оренди для рибогосподарських та інших потреб можуть надаватися водосховища (крім водосховищ комплексного призначення), ставки, озера та замкнені природні водойми. Не підлягають передачі у користування на умовах оренди для рибогосподарських потреб водні об'єкти, які: використовуються для питних потреб; розташовані в межах територій та об'єктів, що перебувають під охороною відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України».

Як випливає із ч. 3 ст. 51 Водного кодексу, водні об'єкти надаються у користування за договором оренди землі в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом у порядку, визначеному земельним законодавством України. Право оренди земельної ділянки під водним об'єктом поширюється на такий водний об'єкт. Отже наведені положення зводяться до того, що правова регламентація відносин щодо використання водопокритих земель водного фонду для рибогосподарських потреб здійснюється нормами як водного, так і земельного законодавства. Така ситуація зумовлює певні особливості, пов'язані з прийняттям Закону України від 04.11.2020 № 963-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення порядку передачі в оренду водних об'єктів у комплексі із земельними ділянками» [4]. Цей закон, що набрав чинності з 02.03.2021 р., уточнює низку положень Водного кодексу України та земельного законодавства України щодо оренди водних об'єктів у комплексі з земельними ділянками, тобто йдеться про комплексне використання природних ресурсів. Це не випадково, оскільки цементуючим елементом екосистем виступає земля. Саме органічний нерозривний зв'язок землі з іншими природними ресурсами створює основу для комплексного використання земельної ділянки та водного об'єкта. Взаємозв'язок природних ресурсів зумовлює взаємозалежність якості та стану одного їх виду від стану інших видів. У зв'язку з цим використання природних ресурсів має здійснюватися комплексно, з урахуванням саме цієї взаємозалежності. В юридичній літературі наголошується, що комплексне використання земель – це взаємодія землі при її використанні, з іншими природними ресурсами, з урахуванням їх особливостей [5, с. 273].

Формула про те, що право оренди земельної ділянки під водним об'єктом поширюється на такий водний об'єкт, зумовлює особливості надання в користування водного об'єкта за договором оренди землі, оформлення права орендного землекористування та ін. Натомість земельне законодавство передбачає передачу в оренду земельних ділянок водного фонду (стаття 59 ЗК України), а водне – оренду водних об'єктів (ст. 51 Водного кодексу України).

Зазначимо, що комплексний характер правового регулювання використання природних ресурсів був предметом дослідження представниками вітчизняної еколого-правової та земельно-пра-

вової доктрини. Так, на думку Кобецької Н.Р., «комплексний підхід до правового регулювання природоресурсних відносин може розглядатися з різних сторін, бути представлений як на найбільш загальному рівні, так і на рівні конкретних законодавчих приписів». Авторка, аналізуючи комплексне використання природних ресурсів, у першому розумінні, приходить до висновку, що воно відіграє регулюючу роль у функціонуванні соціо-еколого-економічної системи, виступаючи одним з елементів сталого розвитку. У другому розумінні назване словосполучення може виступати предметом аналізу на рівні закріплення правових форм приналежності та титулів законного володіння природними ресурсами [6].

Слід мати на увазі, що до прийняття та набуття чинності Законом України № 963 для того щоб отримати в оренду водний об'єкт або його частину (водного простору), треба було укладати два договори: договір оренди водного об'єкта та договір оренди землі. При такій ситуації створювалися необґрунтовані перешкоди при передачі водних об'єктів в оренду та порушувалися як права громадян, так і суб'єктів господарювання. Закон № 963 усуває окремі суперечливі положення та колізії раніше чинного законодавства. В кінцевому рахунку вимальовується низка особливостей користування водопокритими землями, тобто землями водного фонду, та розташованими на них водними об'єктами. Такі особливості стосуються об'єктного складу орендних відносин, процедури виникнення права орендного землекористування, оформлення такого права, плати за використання на умовах оренди, припинення орендних відносин та ін.

Наголосимо, що сам факт затвердження постановою Кабінету Міністрів України в 2021 році Типового договору оренди землі в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом, за наявності Типового договору оренди землі, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України ще в 2004 р. [7], свідчить про необхідність врахування специфіки відносин, які формуються при комплексному орендному використанні земельної ділянки та водного об'єкта.

У зв'язку з викладеним слід звернути увагу на окремі положення Типового договору оренди землі в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 2 червня 2021 р. № 572 [8].

Об'єкт оренди, який передається орендареві, об'єднує земельну ділянку і водний об'єкт (водний простір), у тому числі рибогосподарську технологічну водойму. Остання надається в оренду з урахуванням вимог Закону України «Про аквакультуру» [9]. Водним об'єктом ст. 1 Водного кодексу України вважає природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води, а також водоносний горизонт. Водний об'єкт (його частина), що використовується для рибогосподарських цілей відноситься до рибогосподарських водних об'єктів. Нарешті технологічною водоймою закон вважає штучно створену водойму спеціального технологічного призначення, що визначається технічним проектом та/або паспортом, яка наповнюється штучно за допомогою гідротехнічних споруд і пристроїв. Наведені складові водного об'єкта, який має використовуватися для рибогосподарських потреб на умовах оренди, перебуває в нерозривному зв'язку із земельною ділянкою (дном водного об'єкта). До ознак, які ідентифікують цей об'єкт, відносяться площа та об'єм (п. 2 Типового договору). Ідентифікація земельної ділянки (для водойми) відбувається шляхом визначення загальної площі (включаючи частину прибережної захисної смуги, необхідну для доступу до водойми) та площі дна водойми, кадастрового номера, цільового призначення та місцезнаходження земельної ділянки.

Якщо на земельній ділянці розташовані об'єкти інфраструктури (гідротехнічні чи лінійні споруди, мостові переходи та ін.), вони передаються в оренду разом із земельною ділянкою.

Передача об'єкта оренди у користування (за загальним правилом) відбувається на конкурентних засадах. При цьому вона можлива лише за наявності паспорта водного об'єкта. Цей документ розробляється з метою забезпечення відновлення і функціонування водних екосистем та дотримання природоохоронних вимог у процесі експлуатації водного об'єкта. Його показники мають характеризувати стан водного об'єкта і земельної ділянки (зокрема, запаси даних відкладень, хімічний та механічний склад).

Важливою особливістю використання об'єкта оренди виступають наступні положення: а) закон забороняє передачу в суборенду земельної ділянки у комплексі з розташованим на ній водним об'єктом іншим суб'єктам господарювання; б) експлуатація водосховищ і ставків здійснюється відповідно до встановлених Держводагентством України режимів роботи; в) використання водного об'єкта має відбуватися без створення перешкод у здійсненні права загального водокористування та у здійсненні спеціального водокористування відповідно до виданих дозволів; г) ви-

користання земельної ділянки в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом здійснюється лише для цілей, визначених договором; д) орендар має дотримуватися виконання обов'язку щодо здійснення заходів з охорони та поліпшення екологічного стану водного об'єкта.

Певною специфікою характеризується обчислення розміру орендної плати, яке здійснюється окремо з урахуванням складових об'єкта оренди за: водний об'єкт, рибогосподарську технологічну водойму, земельну ділянку. Строки внесення орендної плати залежать від способу набуття в оренду земельної ділянки державної та/або комунальної власності. При цьому слід мати на увазі, що зважаючи на податкову сутність орендної плати за земельні ділянки публічної власності і положення ч. 2 ст. 21 Закону України «Про оренду землі», встановлення строків її внесення здійснюється в імперативному порядку, тобто відповідно до Податкового кодексу України. В цьому зв'язку видається слушним висновок Н.В. Ільків з приводу необхідності проведення розмежування у часі між моментом укладання договору та моментом набрання ним чинності [10, с. 95].

Насамкінець зазначимо, що Типовий договір оренди землі в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом передбачає обов'язкове погодження укладеного договору з Держводагентством України.

Висновки. На основі дослідження правової регламентації відносин щодо використання земель водного фонду на умовах оренди, зокрема для рибогосподарських потреб можна констатувати наступне.

Нерозривний органічний зв'язок землі як основи екосистем та інших природних ресурсів, зокрема водних об'єктів у процесі їхнього використання на умовах оренди призводять до комплексного використання, названих природних ресурсів, в якому провідну, домінуючу роль відіграє земля.

Серед основних особливостей користування землями водного фонду на умовах оренди для рибогосподарських потреб слід назвати: складний об'єкт використання, який об'єднує земельну ділянку водного фонду, водний об'єкт (водний простір) та рибогосподарську технологічну водойму; передача в оренду об'єкта по договору здійснюється за наявності паспорта водного об'єкта, а якщо в оренду передається рибогосподарська технологічна водойма - паспорта та/або технічного проекту рибогосподарської технологічної водойми. Примірник паспорта об'єкта після припинення договору орендар повертає орендодавцеві; використання об'єкта оренди здійснюється з дотриманням вимог Водного та Земельного кодексів України, а також інших законодавчих актів та укладеного договору оренди; передача в суборенду земельної ділянки у комплексі з розташованим на ній водним об'єктом іншим суб'єктам господарювання забороняється; використання водного об'єкта орендарем має здійснюватися з дотриманням обов'язку щодо реалізації заходів з охорони та поліпшення екологічного стану водного об'єкта та без створення перешкод у здійсненні права загального водокористування та спеціального водокористування відповідно до виданих дозволів; обчислення розміру орендної плати здійснюється окремо за водний об'єкт, рибогосподарську технологічну водойму та земельну ділянку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 року № 161-XIV (в редакції Закону № 1211-IV від 2 жовтня 2003 року). *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 10. Ст. 102.
2. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 51. Ст. 553.
3. Мірошниченко А. М. Щодо необхідності вдосконалення системи прав на земельні ділянки. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі: матеріали «круглого столу»* (м. Харків, 13 червня 2014 р.): зб. наук. доп. / за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Оберіг, 2014. С. 28–30.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення порядку передачі в оренду водних об'єктів у комплексі з земельними ділянками: Закон України від 4 листопада 2020 року № 963-IX. *Голос України*. № 223.
5. Шарапова С. В. Окремі питання комплексного використання земель. *На сторожі земельного ладу: до 20-річчя Земельного кодексу України: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 26 листопада 2021 р.). Київ, 2021. С. 271–273.

6. Кобецька Н.Р. Відображення комплексного підходу в законодавчому регулюванні відносин використання земель та інших природних ресурсів. *На сторожі земельного ладу: до 20-річчя Земельного кодексу України: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 26 листопада 2021 р.). Київ, 2021. С. 34–36.
7. Про затвердження Типового договору оренди землі: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2004 р. № 220. *Офіційний вісник України.* 2004. № 9. Ст. 527.
8. Про затвердження Типового договору оренди землі в комплексі з розташованим на ній водним об'єктом: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 черв. 2021 р. № 572. *Урядовий кур'єр офіційне*. № 108.
9. Про аквакультуру: Закон України від 18 лип. 2012 р. № 5293-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 43. Ст. 616.
10. Ульків Н.В. Строк дії договору оренди землі державної власності. *Актуальні питання реформування правової системи: зб. матер. XV Міжнар. наук.-практ. конф*. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 94–95.

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 351.74(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.50

ВОЄННИЙ СТАН ЯК ВИКЛИК ДЛЯ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

Анісімов Д.О.,
доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри спеціальної фізичної підготовки,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-28938343

Бардін Є.В.,
старший викладач тактико-спеціальної підготовки
навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділів превентивної діяльності
Національної поліції України,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Анісімов Д.О., Бардін Є.В. Воєнний стан як виклик для системи підготовки поліцейських.
У статті розкрито актуальність спеціальної фізичної підготовки поліцейських в умовах правового режиму воєнного стану, що триває в Україні з початку повномасштабного вторгнення країни-агресора 24 лютого 2022 року. З огляду на підвищений рівень небезпеки та стресових факторів, поліцейські мають бути фізично витривалими, швидкими в реагуванні та здатними діяти ефективно у нестандартних ситуаціях. Належна фізична форма забезпечує високий рівень професійної придатності та готовності до виконання службових обов'язків у бойових умовах.

Проаналізовано основні напрями спеціальної фізичної підготовки, які охоплюють вправи на витривалість, силу, швидкість, координацію рухів, навички самозахисту та тактичної стрільби. Особлива увага приділена психологічній стійкості, яка формується в процесі тренувань, а також розвитку вмінь працювати в команді та ухвалювати оперативні рішення. Навчальний процес має бути адаптований до різних сценаріїв оперативної обстановки, з урахуванням особливостей служби в регіонах з підвищеним ризиком.

У роботі акцентується увага на законодавчому підґрунті підготовки, зокрема на вимогах Закону України «Про Національну поліцію», наказах МВС України та відомчих нормативних документах. Також розглянуто вимоги до навчально-матеріальної бази, необхідної для якісного проведення фізичної підготовки, включно зі спеціалізованими тренажерами, полігонами та інструкторським складом.

Визначено, що воєнний стан актуалізував потребу у створенні гнучкої, мобільної та багаторівневої системи підготовки кадрів, що дозволяє оперативно реагувати на зміну оперативної обстановки та забезпечувати належний рівень безпеки громадян. Обґрунтовано перспективи вдосконалення освітньої політики в системі МВС України з урахуванням досвіду воєнного часу.

Зроблено висновок, що в умовах воєнного стану спеціальна фізична підготовка набуває стратегічного значення. Її ефективне впровадження є запорукою високої боєготовності поліцейських, їх здатності оперативно реагувати на загрози, забезпечувати громадський порядок та протистояти викликам, зумовленим війною.

Ключові слова: спеціальна фізична підготовка, воєнний стан, Національна поліція, тактичні навички, ментальна стійкість, службова ефективність, нормативно-правове регулювання.

Anisimov D.O., Bardin E.V. Martial law as a challenge for the police training system.

The article reveals the relevance of special physical training of police officers in the conditions of the legal regime of martial law, which has been ongoing in Ukraine since the beginning of the full-scale invasion of the aggressor country on February 24, 2022. Given the increased level of danger and stress factors, police officers must be physically hardy, quick to react, and able to act effectively in non-standard situations. Proper physical fitness ensures a high level of professional fitness and readiness to perform official duties in combat conditions.

The main areas of special physical training are analyzed, including exercises focused on endurance, strength, speed, movement coordination, self-defense techniques, and tactical shooting skills. Particular attention is paid to psychological resilience, which is developed through training, as well as to teamworking abilities and the capacity for making operational decisions. The educational process must be adapted to different operational scenarios, taking into account the specific risks in high-threat regions.

The study emphasizes the legal basis for such training, particularly the provisions of the Law of Ukraine «On the National Police», orders issued by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, and departmental regulatory acts. It also addresses the requirements for the material and technical base needed for high-quality physical training, including specialized equipment, shooting ranges, and qualified instructors.

It has been determined that martial law has highlighted the need to establish a flexible, mobile, and multi-level system for personnel training, which enables a prompt response to changes in the operational environment and ensures an adequate level of public safety. The prospects for improving the educational policy within the Ministry of Internal Affairs of Ukraine have been substantiated, taking into account the experience gained during wartime.

It is concluded that under martial law, special physical training becomes a matter of strategic importance. Its effective implementation ensures the high combat readiness of police officers, their ability to respond rapidly to threats, maintain public order, and counter the challenges brought by war.

Key words: Special physical training, martial law, National Police, tactical skills, mental resilience, operational effectiveness, legal regulation.

Постановка проблеми. У сучасних умовах дії воєнного стану в Україні різко зросли вимоги до рівня підготовки поліцейських, зокрема до їхньої спеціальної фізичної підготовки. Працівники Національної поліції опиняються в екстремальних ситуаціях, які потребують не лише знань у правовій сфері, а й високої фізичної витривалості, здатності швидко реагувати на загрози та ефективно застосовувати засоби самозахисту й тактичні навички. Водночас існує проблема недостатньої адаптації навчальних програм до нових викликів воєнного часу, що знижує загальний рівень бойової готовності. Постає потреба в оновленні підходів до організації спеціальної фізичної підготовки з урахуванням реальних умов служби, специфіки регіонів та вимог законодавства.

Мета статті – дослідити особливості організації підготовки поліцейських в умовах воєнного стану, обґрунтувати її ключове значення для забезпечення ефективності службової діяльності.

Стан обробки проблематики. Проблематика воєнного стану як виклику для системи підготовки поліцейських на сьогодні активно опрацьовується вітчизняними науковцями, особливо у контексті реформ сектору безпеки та оборони, а також в умовах широкомасштабної збройної агресії проти України. Основну увагу дослідники зосереджують на адаптації освітніх програм, функціональній готовності кадрів, формуванні нових компетентностей і психологічній стійкості працівників поліції. Наприклад: О. Бандурка, який досліджує проблеми професіоналізації поліцейської освіти, підготовки кадрів у кризових умовах, зокрема в умовах війни; І. Курпіта, який аналізує трансформацію функцій поліції в умовах гібридних загроз і необхідність міжвідомчої координації в системі підготовки кадрів; Т. Денисюк акцентує увагу на психологічних викликах для правоохоронців у воєнний період та потребі інституціоналізації психологічної підготовки; В. Бевз, який досліджує модернізацію змісту навчальних програм для поліцейських, враховуючи вимоги сучасної безпекової політики.

Виклад основного матеріалу. Фізична підготовка є однією з провідних складових професійної готовності поліцейських, особливо в умовах підвищеного ризику, зокрема під час дії правового режиму воєнного стану. Вона забезпечує розвиток витривалості, швидкості реакції, сили, а також сприяє формуванню психологічної стійкості, що вкрай важливо при виконанні службових

обов'язків у стресових, нестабільних або небезпечних ситуаціях. Підвищений рівень фізичної підготовки дозволяє правоохоронцям адекватно реагувати на загрози, пов'язані з воєнними діями, підтримувати правопорядок у кризових умовах, а також забезпечувати захист життя і здоров'я громадян.

Згідно з положеннями Закону України «Про Національну поліцію» (стаття 49), кожен поліцейський зобов'язаний підтримувати належний рівень професійної підготовки, до якої входить і фізичний компонент. Фізична підготовка, у свою чергу, розглядається не лише як форма покращення загального стану здоров'я, а як важлива ланка у системі службової діяльності, що безпосередньо впливає на оперативність, ефективність та безпечність виконання поставлених завдань. Саме тому система професійного навчання курсантів у навчальних закладах МВС України включає обов'язкові елементи фізичної, тактичної та спеціальної підготовки [3, с. 26].

На сьогодні чинні нормативи з фізичної підготовки для курсантів МВС визначаються відповідними наказами Міністерства внутрішніх справ України. Наприклад, згідно з Наказом МВС України № 90 від 09.02.2016 року «Про організацію службової підготовки в Національній поліції України», поліцейські мають регулярно складати заліки та проходити тестування, які дозволяють оцінити рівень фізичної підготовленості особового складу. Нормативи періодично переглядаються й оновлюються відповідно до змін у загальній безпековій ситуації та воєнній обстановці в державі, що забезпечує їхню актуальність і відповідність сучасним викликам [1, с. 257].

Окрім фізичних вправ і тренувань, важливим компонентом підготовки поліцейського є практичне засвоєння прийомів самооборони, робота зі зброєю та ефективне використання засобів індивідуального захисту. Під час воєнного стану ці елементи стають пріоритетними, адже зростає ймовірність залучення поліцейських до виконання завдань в умовах бойових дій або протидії диверсійним групам. Відповідно до статті 46 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», органи Національної поліції наділяються додатковими повноваженнями, що потребують особливої підготовки особового складу, зокрема – до дій в умовах блокпостів, евакуацій, обмежень пересування тощо.

Значне місце в системі професійної освіти займає також тактико-спеціальна підготовка, яка охоплює навички дій у складі оперативних груп, роботу зі зброєю, стрілецьку підготовку, користування засобами зв'язку, тактичну медицину, евакуацію поранених і надання першої медичної допомоги. У контексті воєнного стану ці навички не просто є необхідністю, а гарантом виживання і виконання завдань без втрат [4, с. 63].

Поряд із цим, важливо враховувати, що поліцейські повинні володіти й глибокими теоретичними знаннями в таких сферах, як криміналістика, кримінологія, адміністративне право, оперативно-розшукова діяльність. Проте в умовах воєнного стану акцент у навчанні має зміщуватись у бік практичного застосування знань – на перший план виходять вміння діяти в екстремальних обставинах, злагоджено працювати в групі, орієнтуватися в просторі при обмежених засобах навігації, діяти за відсутності зв'язку та під тиском часу. Такий підхід відповідає принципу компетентнісного навчання, закріпленого в наказі МВС № 1021 від 06.11.2015 року [7, с. 164].

Окремо слід зазначити роль морально-психологічної та емоційно-вольової підготовки. Вона є необхідною складовою в рамках загальної фізичної та спеціальної підготовки поліцейських. Уміння зберігати самоконтроль, діяти в умовах стресу, ухвалювати швидкі рішення та не втрачати боєздатність у разі безпосередньої загрози життю – це ті якості, які безпосередньо формуються під час фізичних та тактичних занять. На сьогодні така підготовка базується на комплексному підході, що включає фізичні навантаження, навчання в симуляційних центрах, польові тренування та службові навчання із залученням досвідчених інструкторів і фахівців із суміжних сфер оборони та безпеки.

У період дії правового режиму воєнного стану, визначеного Законом України «Про правовий режим воєнного стану» (статті 1–3), діяльність працівників Національної поліції набуває особливої ваги, адже саме на них покладається забезпечення публічного порядку, громадської безпеки, охорона прав і свобод громадян в умовах дестабілізації. Відтак, поліцейські повинні виявляти не лише високу професійну підготовку, а й вміння швидко адаптуватися до нестандартних, часто вкрай небезпечних ситуацій. Одним із ключових викликів для правоохоронців у таких умовах є обмеженість доступу до ресурсів, інформації, технічних засобів та підтримки з боку інших служб, що вимагає від особового складу розвинених навичок самостійності, критичного мислення, гнучкості та оперативного прийняття рішень [1, с. 258].

У цьому контексті вкрай важливим стає розвиток психологічної витривалості та ментальної стійкості працівників поліції. Згідно зі статтею 50 Закону України «Про Національну поліцію», працівник поліції зобов'язаний діяти в інтересах особи, суспільства та держави, навіть у надзвичайних умовах, включаючи ситуації, що пов'язані із ризиком для його життя. Постійне перебування у стані підвищеної бойової готовності, зіткнення з агресією, травматичні події, відсутність відпочинку – усе це чинники, що сприяють підвищенню психологічного навантаження. Тому розвиток внутрішньої саморегуляції, здатності зосереджуватись, залишатися емоційно стабільним і приймати виважені рішення є невід'ємною частиною професійної підготовки.[8, с. 748]

У свою чергу, вища освіта в системі Міністерства внутрішніх справ має враховувати зазначені вимоги і забезпечувати всебічну підготовку курсантів до виконання обов'язків в умовах воєнного стану. Гармонізація освітнього процесу передбачає оновлення змісту навчальних програм, введення спеціальних курсів, спрямованих на опанування компетентностей, які дозволяють діяти ефективно в кризових обставинах. Важливе значення мають навчальні дисципліни, що формують практичні навички швидкого орієнтування в ситуаціях бойового характеру, знання законодавства щодо дій правоохоронців під час війни, а також дисципліни, пов'язані з лідерством, управлінням у стресі та командною взаємодією [5, с. 188].

Фізична підготовка є одним із наріжних каменів професійної освіти майбутніх поліцейських, адже саме вона забезпечує базову платформу для виживання, мобільності та ефективності в екстремальних умовах. Згідно з вимогами Наказу МВС України № 90 від 09.02.2016 року «Про організацію службової підготовки в Національній поліції України», курсанти зобов'язані не лише підтримувати фізичну форму, а й демонструвати прогрес у розвитку силових, швидкісних, витривалих та координаційних якостей. Підвищення вимог до фізичної підготовки обумовлене тим, що сучасні реалії зумовлюють необхідність дій у бойових зонах, де без належної фізичної форми ризик загибелі або втрати боєздатності суттєво зростає [3, с. 27].

Особливу увагу слід звернути на необхідність проведення інтенсивних тренувань із вогневої, тактико-спеціальної та психологічної підготовки. Згідно з частиною 2 статті 11 Закону України «Про Національну поліцію», працівники поліції мають право використовувати зброю та спеціальні засоби у випадках, визначених законом. Проте ефективне та законне застосування таких засобів можливе лише за умови якісного навчання та відпрацювання відповідних навичок [6, с. 194].

Із урахуванням реалій сьогодення, а саме повномасштабного вторгнення, вимагається перегляд підходів до професійної підготовки працівників системи МВС. Курсанти, які розпочинали навчання у мирний час, не були спочатку орієнтовані на дії в умовах війни. Тому додаткове навчання має враховувати специфіку військових загроз, зокрема організацію оборонних дій, охорону стратегічних об'єктів, недопущення проникнення ворожих диверсійних груп, роботу в умовах тимчасово окупованих територій [4, с. 64].

Загалом, підготовка поліцейських у воєнний час є багаторівневою, міждисциплінарною та комплексною системою, яка має базуватися на єдності трьох ключових компонентів: фізичної підготовки, тактико-психологічної стійкості та правової обізнаності. Лише поєднання цих складників дозволить сформувати фахівця, здатного діяти в межах закону, ефективно виконувати службові обов'язки, забезпечуючи безпеку населення і територіальну цілісність держави у складний період воєнного стану. Розбудова такої системи є стратегічним пріоритетом як для МВС, так і для вищих навчальних закладів, які готують кадри для Національної поліції України [6, с. 196].

У контексті воєнного стану, який введено відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (стаття 1, стаття 3), діяльність працівників Національної поліції набуває особливої ваги, адже саме вони залишаються одним із основних гарантів підтримання громадського порядку, забезпечення публічної безпеки та боротьби зі злочинністю у критичних умовах. Ефективне виконання службових обов'язків у таких умовах потребує від поліцейських не лише професійної підготовки, але й високого рівня психологічної, тактичної та фізичної витривалості. Однією з першочергових потреб стає оволодіння сучасними прийомами поводження зі зброєю, засобами індивідуального захисту, а також формування навичок командної взаємодії у змінених умовах оперативної обстановки. Стаття 23 Закону України «Про Національну поліцію» визначає, що до обов'язків поліції входить вжиття заходів із захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини, а також протидія злочинності, що в умовах воєнного стану потребує максимальної мобілізації усіх наявних ресурсів [7, с. 166].

Особливу увагу в системі професійної підготовки має бути зосереджено на розвитку ментальної стійкості, адже рішення у ситуаціях ризику, які можуть виникати під час бойових дій, обстрілів чи терористичних загроз, повинні прийматися миттєво та з урахуванням правових наслідків. Відповідно до наказу МВС України № 1050 від 30.11.2015 року «Про затвердження Інструкції з організації службової підготовки особового складу Національної поліції України», передбачено проходження обов'язкових курсів підвищення кваліфікації, у тому числі з тактики ведення дій в особливих умовах. Ці курси мають охоплювати не лише загальну бойову підготовку, але й моделювання конкретних ситуацій, пов'язаних із виявленням диверсійно-розвідувальних груп, евакуацією цивільного населення та охороною стратегічних об'єктів.

Поряд із цим, необхідно враховувати різноманітність умов, у яких діють поліцейські. Наприклад, служба у прифронтових регіонах потребує зовсім іншого підходу до тактико-спеціальної підготовки, ніж у відносно мирних областях. Це вимагає впровадження адаптивних навчальних програм, які б відповідали конкретним загрозам регіону дислокації. Закон України «Про освіту» та спеціальний Закон «Про вищу освіту» (стаття 10) закріплюють право на індивідуальні освітні траєкторії, що може бути реалізовано у вигляді спеціальних модулів з тактики виживання, бойової медицини, ведення радіообміну та оперативного планування для курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання МВС України [2, с. 58].

Не менш важливою складовою підготовки поліцейських є фізичний розвиток, що у період дії воєнного стану набуває не лише прикладного, а й життєво необхідного значення. Стаття 46 Закону України «Про Національну поліцію» передбачає, що поліцейський має відповідати певним професійним, морально-діловим та фізичним вимогам. Саме тому програма фізичної підготовки повинна включати в себе не лише загальнофізичні тренування, а й спеціальні дисципліни, такі як тактика самозахисту, тренування зі стрільби та практичне опрацювання дій під час силових затримань, конвоювання чи оборони [1, с. 259].

Організація фізичної підготовки повинна враховувати не тільки зміст, а й технічне забезпечення. Наявність належної матеріально-технічної бази є вирішальним чинником у досягненні ефективності навчального процесу. Заклади вищої освіти МВС мають бути оснащені сучасними спортивними залами, тренажерами, полігонами для моделювання тактичних ситуацій, стрілецькими тирами, а також обладнанням для симуляції надзвичайних ситуацій. Указ Президента України № 194/2021 «Про Стратегію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2025 року» передбачає необхідність модернізації навчальної інфраструктури та забезпечення освітнього процесу сучасними засобами підготовки кадрів для умов підвищеної загрози. [9, с. 345]

Суттєву роль у підвищенні рівня професійної підготовки відіграють фізкультурно-оздоровчі та спортивні заходи, які сприяють формуванню командної взаємодії, витривалості та лідерських якостей. Участь у змаганнях з прикладних видів спорту, таких як рукопашний бій, стрільба, орієнтування, може бути інтегрована в загальну систему підготовки поліцейських як елемент мотивації та оцінки їх готовності до виконання службових обов'язків [3, с. 28].

Отже, умови воєнного стану значно підвищують вимоги до професійної підготовки поліцейських, зокрема – до рівня їхньої спеціальної фізичної готовності. Саме фізична підготовка виступає не лише елементом загального професіоналізму, а й основою виживання та ефективності під час виконання завдань у бойових та стресових ситуаціях. Поліцейські повинні бути здатні діяти швидко, злагоджено, мати витривалість, силу та вміння працювати в умовах небезпеки, що досягається через систематичні тренування, вдосконалення навичок самозахисту та стрільби, а також участь у реалістичних тактичних заняттях.

Успішність спеціальної фізичної підготовки напряму залежить від наявності відповідної інфраструктури та технічного забезпечення: спеціалізованих майданчиків, тренажерів, стрілецьких тирів, інструктажу з використанням бойового спорядження. Не менш важливим є врахування регіональної специфіки несення служби: поліцейські в прифронтових зонах повинні проходити посилену підготовку з тактики виживання, евакуації та дій у надзвичайних ситуаціях. На нормативному рівні підготовка врегульована наказами МВС, Законом «Про Національну поліцію» та Стратегією розвитку МВС до 2025 року, що вимагає належного виконання кожного із зазначених документів.

Спеціальна фізична підготовка в умовах воєнного стану – це не факультативний елемент, а стратегічно важлива складова безпеки держави. Її системність, відповідність сучасним викликам та інтеграція з іншими формами професійної підготовки є запорукою ефективності діяльності по-

ліції в надзвичайних умовах. Комплексний підхід до тренувального процесу сприяє формуванню витривалих, рішучих, стійких і добре підготовлених поліцейських, здатних захищати громадян навіть у найскладніших обставинах.

Висновки. Отже, нами було досліджено особливості організації підготовки поліцейських в умовах воєнного стану, з огляду на те, що на поліцейських покладається більш ширший обсяг службових повноважень та завдань, виникає потребу у вдосконаленні підготовки поліцейських. Нами було обґрунтовано ключове значення організації підготовки поліцейських для забезпечення ефективності службової діяльності, що набуло особливого значення в умовах воєнного стану. Особливу увагу в системі професійної підготовки має бути зосереджено на розвитку ментальної стійкості, адже рішення у ситуаціях ризику, які можуть виникати під час бойових дій, обстрілів чи терористичних загроз, повинні прийматися миттєво та з урахуванням правових наслідків. Суттєву роль у підвищенні рівня професійної підготовки відіграють фізкультурно-оздоровчі та спортивні заходи, які сприяють формуванню командної взаємодії, витривалості та лідерських якостей. Не менш важливою складовою підготовки поліцейських є фізичний розвиток, що у період дії воєнного стану набуває не лише прикладного, а й життєво необхідного значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біла В.М., Мох Т.П., Коломієць Ю.М. Сучасні способи вдосконалення фізичної підготовки майбутніх правоохоронців в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022 р. Ч. 1. С. 257–261.
2. Єрьоменко Е.А. Бойовий хортинг як засіб професійно-психологічної підготовки співробітників правоохоронних органів України: монографія. Мін-во освіти і науки України, Університет ДФС України, Нац. федерація бойового хортингу України. Київ: ГС «НФБХУ». 2020 р. 138 с.
3. Петрушин, Д., Креніков, Є. Актуальні напрями підвищення фізичної підготовки курсантів системи МВС України в сучасних умовах. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*, (1), 2023 р. С. 26–29.
4. Пожидаєв М.Ю., Діщенко Д.В., Вохнюк К.Г. Актуальні проблеми підготовки фахівців для оперативних підрозділів Національної поліції України. Збірник ОРД ОДУВС 2021. С. 183. URL: http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/123456789/4000/1/ЗбірникОРДОДУВС2021.pdf-page=183.
5. Пожидаєв, М., Петрушин, Д. Проблематика громадян у самообороні та деякі аспекти щодо захищення від нападу. Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том VIII: діалог у розвитку науки та освіти/[Ред.: Я. Ґжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін–Ужгород–Київ–Херсон: Посвіт, 2020. 394 с. Rozwój nowoczesnej edukacji i nauki–stan, poblemy, perspektywy. Tom VIII: dialog w rozwoju nauk i edukacji/[Red.: J. Grzesiak, I. Zymomrya, W. Ilnytskyj]. Konin–Użhorod–Chersoń: Poswit, 2020 p. 366 c.
6. Потопа М.О. Особливості фізичної підготовки майбутніх працівників Національної поліції України як складова службової підготовки. *Зб. матер. наук.-практ. конф. «Гуманітарні та природничі науки: актуальні питання»*. Івано-Франківськ, 2019 р. С. 192–198.
7. Римик В.Р., Римик Р.В. Досвід психофізичної підготовки працівників поліції у зарубіжжі та в Україні. В: Інноваційні підходи до фізичного виховання і спорту учнівської та студентської молоді. *Матеріали Всеукр. наук. конф*. Тернопіль, 2021. С. 160–171.
8. Кучеренко Д.В., Анісімов Д.О., Щодо розвитку морально-вольових якостей майбутніх поліцейських під час занять зі спеціальної фізичної підготовки. *Proceedings of V International Scientific and Practical Conference.* Kyiv, 2023 p. C. 747–750.
9. Петрушин Д.В., Анісімов Д.О., Пожидаєв М.Ю. Методика розвитку спеціальних фізичних якостей курсантів закладів вищої освіти Національної поліції України з використанням системи кросфіт. *Молодий вчений*. 2019. № 2 (66). С. 345–348. DOI: https://doi.org/10.32839/2304- 5809/2019-2-66-75.
10. Арцебарська О., Анісімов Д.О., Значення загальної та спеціальної фізичної підготовки в умовах воєнного часу. *International scientific innovations in human life Proceedings of XII International Scientific and Practical Conference Manchester, United Kingdom*. 2022. С. 923–925.

UDC 378(477):355.233(094)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.51

REGULATORY AND LEGAL SUPPORT FOR THE BASIC MILITARY TRAINING OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF UKRAINE

Batyuk O.V.,
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of National Security,
Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-2291-4247

Kuruch O.S.,
Doctor of Philosophy,
Senior Assistant to the Head
of the Scientific and Organizational Department
of the National Academy of the National Guard of Ukraine
ORCID: 0000-0001-7876-4244

Fedorov M.V.,
Senior Lecturer of the Department of Operational Training,
Center for Retraining and Advanced Training of the
National Academy of the National Guard of Ukraine
ORCID: 0009-0004-3043-910X

Batiuk O.V., Kuruch O.S., Fedorov M.V. Regulatory and legal support for the basic military training of students in higher education institutions of Ukraine.

In the scientific article, the authors note that basic military training, hereinafter referred to as BMT, must be conducted on a mandatory basis in order for Ukrainian citizens to obtain military specialisation, skills and abilities necessary to fulfil their constitutional duty to defend the homeland, independence and territorial integrity of Ukraine. The basic military training programme for students should be implemented with the aim of training individuals studying at higher education institutions, higher military educational institutions and military training units of higher education institutions in order to provide students with the basic knowledge, skills and abilities necessary for further professional training and, if necessary, for performing the functional duties of the primary position of 'rifleman,' which is the basic position for enlisted and senior personnel of the security and defence forces, since the main task of a rifleman is to perform combat tasks in close combat using personal firearms.

The authors of the article conclude that combining collective and differentiated approaches in the BMT programme means adapting the complexity of educational tasks to the individual characteristics of higher education students (military personnel), while relying on interaction within the military community. The combination of the unity of the educational process and military training in the BMT programme ensures the simultaneous formation of professional competencies, moral and combat qualities, and psychological resilience of military personnel. The content of the BMT programme should be developed taking into account the principle of gradual learning, which involves a transition 'from simple to complex'.

The individual stage of training under the BMT programme should be focused on mastering basic educational components, in particular tactical and fire training, as well as acquiring knowledge and practical skills in related fields – psychological and engineering training, military topography, tactical medicine, communications and protection against radiation, chemical and biological weapons. The programme should also provide in-depth study of military history, the national combat traditions of the Ukrainian people, and be aimed at forming a conscious motivation to defend the state sovereignty

and territorial integrity of Ukraine. The authors determine that special attention during training under the BMT programme should be paid to familiarisation with examples and methods of action of enemy information and psychological operations units, as well as with the main approaches to ensuring information security and countering destructive psychological influence.

Key words: security, citizen, state, student, higher education institution, national resilience, basic military training programme.

Батюк О.В., Куруч О.С., Федоров М.В. нормативно-правове забезпечення базової загальновійськової підготовки здобувачів освіти в закладах вищої освіти України.

У науковій статті автори зазначають, що базова загальновійськова підготовка, на далі БЗВП, повинна проводиться в обов'язковому порядку з метою здобуття громадянами України військово-облікової спеціальності, навичок і умінь, необхідних для виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. Програма базової загальновійськової підготовки здобувачів освіти повинна бути реалізована з метою підготовки осіб які навчаються в закладах вищої освіти, вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти задля формування у здобувачів освіти базових знань, умінь і навичок, необхідних для подальшого професійного навчання, а в разі потреби – для виконання функціональних обов'язків за первинною посадою «стрілець» який є базовою посадою для військовослужбовців рядового та старшинського складу сил безпеки та оборони, оскільки основним завданням стрільця є виконання бойових завдань у ближньому бою, використовуючи особисту стрілецьку зброю.

Автори статті приходять до висновків, що поєднання колективного і диференційованого підходів у програмі БЗВП – означає необхідність адаптації складності навчальних завдань до індивідуальних особливостей здобувачів вищої освіти (військовослужбовців), при цьому спираючись на взаємодію в межах військового колективу. Поєднання єдності навчального процесу і військового виховання у програмі БЗВП – забезпечує одночасне формування професійних компетентностей, морально-бойових якостей та психологічної стійкості військовослужбовців. Зміст Програми БЗВП повинний бути розроблений з урахуванням принципу поступовості навчання, що передбачає перехід "від простого до складного".

Індивідуальний етап підготовки за програмою БЗВП повинний бути орієнтований на опанування базових освітніх компонентів, зокрема тактичної та вогневої підготовки, а також здобуття знань і практичних навичок у суміжних галузях – психологічній та інженерній підготовці, військовій топографії, тактичній медицині, зв'язку та захисті від радіаційної, хімічної і біологічної зброї. Програма також повинна передбачати поглиблене вивчення військово-історичної спадщини, національних бойових традицій Українського народу та спрямована на формування усвідомленої мотивації до захисту державного суверенітету й територіальної цілісності України. Автори визначають, що особлива увага під час навчання за програмою БЗВП повинна приділяється ознайомленню з прикладами та методиками дій підрозділів інформаційно-психологічних операцій противника, а також з основними підходами до забезпечення інформаційної безпеки та протидії деструктивному психологічному впливу.

Ключові слова: безпека, громадянин, держава, здобувач освіти, заклад вищої освіти, національний спротив, програма базової загальновійськової підготоки.

The relevance of the research topic is determined by the fact that since 2014 Ukraine has been defending its sovereignty, independence and territorial integrity, which is due to the beginning of the conflict in Donbas, which was started by Russia and the annexation of the Autonomous Republic of Crimea, which is an administrative unit of Ukraine, in March 2014. That is why we believe that increasing the state's defence capability and making Ukraine's defence comprehensive should help Ukrainian citizens to become ready and able to fulfil their constitutional duty to protect the homeland, independence and territorial integrity of Ukraine, based on the combat experience of combatants who defended the independence, sovereignty and territorial integrity of Ukraine and took direct part in the anti-terrorist operation and ensuring its conduct, being directly in the areas of the anti-terrorist operation during its conduct, in the conduct of measures to ensure national security and defence, repulsion and deterrence of the armed aggression of the Russian Federation in Donetsk and Luhansk

regions, ensuring their conduct, being directly in the areas and during the period of conduct of the said measures, in measures necessary to ensure the defence of Ukraine, protection of the security of the population and interests of the state in connection with the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine

It should be noted that the basic military training, hereinafter referred to as the BGMT, should be conducted on a mandatory basis in order for citizens of Ukraine to acquire a military speciality, skills and abilities necessary to fulfil their constitutional duty to protect the Fatherland, independence and territorial integrity of Ukraine. The programme of basic military training for students should be implemented with the aim of training persons studying in higher education institutions, higher military education institutions and military units of higher education institutions to develop basic knowledge, skills and abilities necessary for further professional training, and, if necessary, to perform functional duties in the primary position of 'rifleman', which is the basic position for private serviceman and non-commissioned officers of the security and defence forces, as the main task of a rifleman is to perform combat missions in close combat using personal small arms.

We believe that the key tasks of the basic military training programme in higher education institutions are: unification of approaches to the organisation and conduct of basic military training (BMT); determining the thematic calculation of hours with the appropriate distribution of study time by educational components, topics and forms of classes; establishing the conditions for the implementation of the educational process; outlining the list of shooting exercises (standards, actions) mandatory for training; providing methodological recommendations for conducting key training exercises.

The peculiarities of the content of the BMT programmes of higher education institutions may include: integration of training for actions in the context of threats from unmanned aerial vehicles (hereinafter referred to as UAVs) by strengthening the engineering component of training, in particular through the inclusion of issues of arranging and camouflaging combat positions; expansion of the psychological component of training with the implementation of psychological exercises aimed at developing stress resistance and adaptability; inclusion of training material on the actions of servicemen in case of being captured; consistent training in grenade throwing through the implementation of specially designed training exercises; strengthening the practice-oriented component of tactical medicine to improve the level of applied skills.

Analysis of recent research and publications. Scientific research on certain aspects of the introduction of the BMT in higher education institutions has not received sufficient attention in the scientific and educational literature, which has determined the need to prepare the material of this scientific article. Certain theoretical aspects of modelling the system of military training of Ukrainian citizens and modelling and implementation of the basic military training of Ukrainian citizens in the educational process were the subject of scientific research of scientists of the National Defence University of Ukraine A. Zelnytskyi [4; 5], O. Zabolotnyi [4], N. Shabatina [4], S. Vavilov [4].

It is worth noting that starting from 2021, with the adoption of the Law of Ukraine "On the Fundamentals of National Resistance", it would be advisable to scientifically formulate the basic provisions for the implementation of real mechanisms for training Ukrainian citizens in general and higher education students in particular for the basics of national resistance.

The purpose of the article is to study the provisions of legal documents which define the content and ways of implementing the basic military training programmes and, on this basis, to develop the author's proposals on defining the fundamental principles of the BMT and the ways of their further implementation.

Presentation of the main material: When considering the issue of regulatory and legal support for the basic military training of students in higher education institutions of Ukraine, it is first of all worth referring to the norms and provisions of the Constitution of Ukraine. Thus, the provisions of Article 17 determine that the protection of the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, ensuring its economic and information security are the most important functions of the state, the matter of the entire Ukrainian people.

The defence of Ukraine, protection of its sovereignty, territorial integrity and inviolability are entrusted to the Armed Forces of Ukraine.

State security and protection of the state border of Ukraine are entrusted to the relevant military formations and law enforcement agencies of the state, the organisation and procedure of which are determined by law.

The Armed Forces of Ukraine and other military formations may not be used by anyone to restrict the rights and freedoms of citizens or to overthrow the constitutional order, to eliminate the authorities or to obstruct their activities.

The state ensures social protection of Ukrainian citizens serving in the Armed Forces of Ukraine and other military formations, as well as members of their families.

The creation and functioning of any armed formations not provided for by law is prohibited on the territory of Ukraine.

Foreign military bases are not allowed on the Ukrainian territory [1].

It is worth noting that, in accordance with Article 65 of the Constitution of Ukraine, the defence of the homeland, independence and territorial integrity of Ukraine, and the respect for its state symbols are the duty of Ukrainian citizens [1].

It is worth noting that with the adoption of the Law of Ukraine 'On the Fundamentals of National Resistance' of 16 July 2021 No. 1702-IX, the provisions that form the basis for the introduction of basic military training for students in higher education institutions of Ukraine were defined, namely: national resistance is a set of measures organised and implemented to promote the defence of Ukraine by involving Ukrainian citizens as widely as possible in actions aimed at ensuring military security, sovereignty and territorial integrity of the state, deterring

and repelling aggression and inflicting unacceptable losses on the enemy, which will force him to stop armed aggression against Ukraine. Preparation of Ukrainian citizens for national resistance is a set of measures carried out by state and local authorities to form patriotic consciousness and strong motivation, to acquire knowledge and practical skills necessary for the defence of Ukraine [2].

The basis for preparing Ukrainian citizens for national resistance is their basic military training, which is organised on a territorial-zonal basis, based on the principles of high motivational appeal and is aligned with the process of transforming the conscription system in accordance with the principles and best practices of NATO member states.

The basic military training of Ukrainian citizens consists of mastering basic military knowledge, practical skills and abilities and is divided into initial and basic training.

The initial training is organised by the central executive body that ensures the formation and implementation of the state policy in the field of education and science, together with the Ministry of Defence of Ukraine, and is conducted in general secondary, vocational (vocational and technical), and professional pre-higher education institutions that have a licence to conduct educational activities at the appropriate level of complete general secondary education. In summer, military-patriotic training is conducted in the form of games in summer camps.

The basic training is organised by the Ministry of Defence of Ukraine together with other interested central executive authorities and is conducted with citizens of Ukraine who have reached the age of 18 and are not performing military service in the Armed Forces of Ukraine, in other military formations established in accordance with the laws of Ukraine, or in law enforcement agencies, through periodic training sessions, classes and courses.

The basic military training of citizens of Ukraine is organised and carried out in accordance with the procedure determined by the Cabinet of Ministers of Ukraine.

The basic military training of Ukrainian citizens for national resistance is organised using the funds of military units of the Territorial Defence Forces of the Armed Forces of Ukraine, military educational institutions, training centres, other military units (institutions) of the Armed Forces of Ukraine, other components of the security and defence forces, and facilities managed by state and local governments [2].

The Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 21 June 2024 No. 734 approved the 'Procedure for the Basic Military Training of Citizens of Ukraine Receiving Higher Education and Police Officers', which stipulates that basic training of higher education students is conducted in higher education institutions of all forms of ownership, higher military educational institutions, military educational units of higher education institutions, training facilities (centres) of the Armed Forces, other military formations formed in accordance with the laws, law enforcement agencies of special purpose and the State Specialised Transport Service, educational institutions with specific training conditions that train police officers, and training centres of police bodies [3].

Specialised structural units shall be established in higher education institutions and educational institutions with specific training conditions that provide police training in accordance with the

requirements of the current legislation of Ukraine in the field of education and provisions of the charters of the relevant higher education institutions to implement basic training programmes.

Formation of such units, as well as selection and appointment of academic and teaching staff shall be carried out by these institutions taking into account the number of students involved in basic training, as well as the amount of academic workload required to ensure quality educational process per one academic or teaching staff member.

Staffing for basic training is provided by specialists who have the appropriate level of higher education in accordance with the current legislation and are able to effectively carry out educational activities, taking into account age and health status. Preference for appointment is given to persons discharged from military service, war veterans and veterans of military service.

It is worth noting that basic training is integrated into the educational programmes implemented in higher education institutions and curricula of higher education institutions regardless of ownership, as well as educational institutions with specific conditions of education that train police officers, as an independent discipline. Its structure covers two components: theoretical training in the amount of three credits of the European Credit Transfer System, hereinafter referred to as ECTS, which is implemented directly in these educational institutions, and practical training in the amount of seven ECTS credits, which is conducted in higher military educational institutions, military educational units of higher education institutions, training facilities (centres) of the Armed Forces of Ukraine, other military formations established in accordance with the law, special purpose law enforcement agencies, as well as in educational institutions with specific training conditions that train police officers.

In addition, the practical component of basic training can be implemented on the basis of regional (training) centres for preparing the population for national resistance and training centres of police bodies.

The theoretical and practical parts of basic training for cadets and police officers studying at higher education institutions are organised in accordance with curricula, within the timeframe determined by the schedules of the educational process, and in accordance with the legal acts regulating the service of the respective categories of persons.

The requirements to the content and outcomes of educational activities of higher education institutions and educational institutions with specific learning environment that provide basic police training, including the logical sequence of studying the educational material, forms of organisation of the educational process, types of classes, hours of study, as well as forms and means of current and final control, shall be determined by the model curriculum of the discipline ‘Basic military training’. The aforementioned model curriculum is developed and approved by the General Staff of the Armed Forces of Ukraine in agreement with the Ministry of Education and Science of Ukraine.

On the basis of this model curriculum, higher education institutions and educational institutions with specific training conditions that train police officers develop their own curricula for the Basic Military Training discipline, which are subject to approval by the General Staff of the Armed Forces of Ukraine.

It is worth noting that the organisation and proper provision of the theoretical component of basic training is entrusted to the Ministry of Education and Science of Ukraine, other central executive authorities and local self-government bodies under whose jurisdiction higher education institutions and educational institutions with specific conditions of education that train police officers are subordinated, as well as to private higher education institutions.

The theoretical component of the basic training is integrated into the curricula of higher education institutions and is implemented within the following timeframe:

- for higher education students studying on the basis of complete general secondary education - during the second year of study;

- for higher education students studying on the basis of junior specialist’s degree, professional junior bachelor’s degree or junior bachelor’s degree - during the first year of study.

In the process of organising basic training, with the assistance and use of resources of local state (military) administrations, local self-government bodies, as well as public organisations and associations, including veterans’ associations, it is possible to conduct additional training aimed at developing skills in the use of small arms. Such classes may be held at certified shooting ranges, in shooting ranges or using interactive simulators with mandatory compliance with safety requirements for handling weapons and ammunition. Additional activities are funded by the relevant authorities, institutions and organisations. At the same time, these classes are not included in the total number of hours of basic training.

TYPICAL BASIC MILITARY TRAINING PROGRAM:
TIME DISTRIBUTION

3 ECTS credits, 90 hours, 13 topics

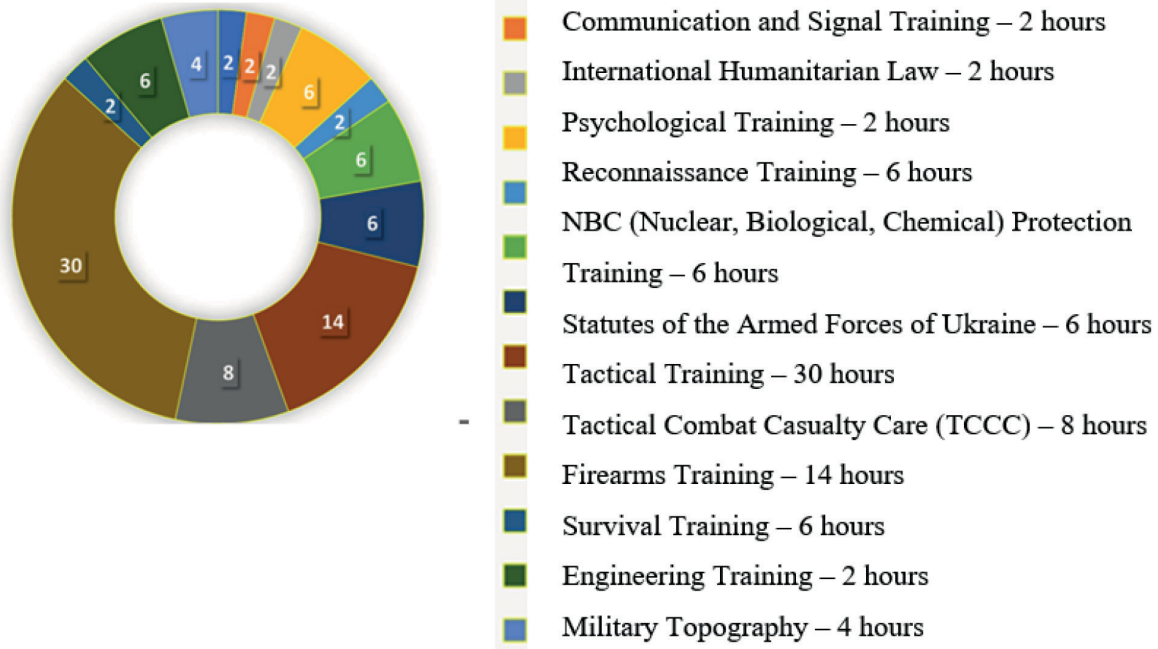

It is worth noting that the practical stage of basic training is conducted after completion of the relevant theoretical course during the current academic year. Its duration is up to one month and is implemented in the period from May to October at the expense of the time allocated for the vacation leave of higher education students.

In case of impossibility to complete the practical stage of the BMT for valid reasons, its transfer to the next calendar year is allowed with the appropriate permission of the head of the higher education institution on the basis of which the training is carried out.

Completion of the practical part of the BMT is a prerequisite for the implementation of the educational programme for male students, in particular for persons enrolled in bachelor's and master's degree programmes in medicine, pharmacy or veterinary medicine.

The refusal of a male student who is recognized as fit for military service to participate in the practical stage of the BMT is the basis for his/her expulsion from a higher education institution in accordance with the current legislation in the field of education.

Academic and pedagogical staff of the educational institutions that provide basic training, as well as instructors and teaching staff of the educational units of the Armed Forces of Ukraine and training centers of the National Police are involved in the practical stage of the BMT.

The final stage of the practical training of the BMT is the final control, which establishes the level of readiness of the applicant for military service in the chosen military specialty

It is worth noting that higher education students who successfully complete the BMT program take the Military Oath and receive a certificate of completion of the BMT and acquisition of a military specialty. Such a certificate is issued by the military training unit or educational institution on the basis of which the practical training was carried out, except for persons who: are recognized as medically unfit for military service; before acquiring Ukrainian citizenship, have performed military service in other states; have performed military service; have a certificate of completion of basic training and acquisition of a military specialty [3].

After analyzing the aforementioned provisions, we can draw a generalized **conclusion and provide the following recommendations**:

In order to ensure the effective organization and conduct of training, commanders of all levels should be guided by a number of key didactic principles:

systematic and sequential training is one of the fundamental principles of BMT, which should be implemented in the following areas;

structural, which involves building the educational process according to the scheme: from individual training to training as part of a unit (squad, platoon);

methodological, which consists in the gradual complication of methods and forms of training aimed at forming and improving the knowledge, skills and abilities of servicemen (for example: brief explanation - demonstration of a sample - training to achieve a result - fulfillment of standards, practical tasks).

The orientation of the BMT program's educational process to combat needs involves organizing training in conditions as close as possible to the realities of modern combat, which allows for the development of practical skills necessary in a combat situation.

The density of the BMT program means the organization of classes in which each serviceman is constantly involved in active learning activities through practical actions, exercises and standards.

Formation of consciousness, activity and independence in students requires the creation of a learning environment in military teams that stimulates internal motivation to learn, the development of initiative and independent work to improve the level of training.

The visualization of training under the BMT program involves modeling physical and psychological stresses typical of the conditions of a general combat in order to increase the efficiency of learning.

Combination of collective and differentiated approaches in the BMT program means the need to adapt the complexity of learning tasks to the individual characteristics of higher education students (military personnel), while relying on interaction within the military team.

Combination of the unity of the educational process and military education in the BMT program ensures the simultaneous formation of professional competencies, moral and combat qualities and psychological stability of servicemen.

In our opinion, the content of the BMT program should be developed taking into account the principle of gradual learning, which implies the transition "from simple to complex".

As part of the introductory course, higher education students should be provided with information on security requirements during classes, in the course of daily activities and in other types of service activities. In addition, the regulatory and legal framework for military service, as well as the main duties of a serviceman are studied.

We believe that the individual stage of training under the BMT program should be focused on mastering the basic educational components, in particular tactical and firearms training, as well as acquiring knowledge and practical skills in related fields, such as psychological and engineering training, military topography, tactical medicine, communications and protection against radiation, chemical and biological weapons. The program should also include an in-depth study of the military and historical heritage and national military traditions of the Ukrainian people and aim to create a conscious motivation to protect Ukraine's sovereignty and territorial integrity.

We also believe that special attention in the course of the BMT program should be paid to familiarizing with examples and methods of actions of enemy information and psychological operations units, as well as with the main approaches to ensuring information security and countering destructive psychological influence.

REFERENCES:

1. Konstytutsiia Ukrainy pryiniata na 5 sesii Verkhovnoi rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku, v redaktsii vid 01.01.2020, pidstava – 27-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (date of access 24.05.2025).
2. Zakon Ukrainy «Pro osnovy natsionalnoho sprotyvu» 16 lypnia 2021 roku № 1702-IX v redaktsii vid 16.05.2025, pidstava – 4331-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text (date of access 24.05.2025).
3. Postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 chervnia 2024 r. № 734 zatverdzheno «Poriadok provedennia bazovoi zahalnoviiskovoi pidhotovky hromadian Ukrainy, yaki zdobuvaiut vyshchu osvitu, ta politseiskykh»URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734-2024-%D0%BF#n11.
4. Zelnytskyi A., Zabolotnyi O. (2024) Teoretychni aspekty modeliuvannia systemy viiskovoi pidhotovky hromadian Ukrainy. A. Zelnytskyi, O. Zabolotnyi, N. Shabatina, S. Vavilov, *Viiskova osvita*, № 1 (49) 2024, P. 41–61. DOI: https://doi.org/10.33099/2617-1783/2024-49/41-61.
5. Zelnytskyi A. (2024) Bazova zahalnoviiskova pidhotovka hromadian Ukrainy: modeliuvannia ta implementatsiia v osvitnii protses. *Viiskova osvita*, № 2 (50) 2024, P. 83–101. DOI: https://doi.org/10.33099/2617-1783/2024-50/83-101.

УДК 342.9.147:004.34.08
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.52

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ НАДАННЯ ДОПОМОГИ ГРОМАДЯНАМ ПРИ ЗВЕРНЕННІ ЗА СУДОВИМ ЗАХИСТОМ В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУДУ

Березюк Д.О.,
аспірант кафедри адміністративно-правових дисциплін,
Львівський державний університет внутрішніх справ

Березюк Д.О. Організаційні форми надання допомоги громадянам при зверненні за судовим захистом в умовах інформатизації діяльності суду.

У статті розглянуто організаційні форми надання допомоги громадянам при зверненні за судовим захистом в умовах інформатизації діяльності суду. Важливість розгляду цифрових платформ як структури судової системи, зумовлює потребу в теоретичному обґрунтуванні її інформаційних характеристик як необхідних гарантій єдності судової системи при віддаленій реалізації зацікавленими особами організаційних і процесуальних прав, що зумовлює актуальність статті. Об'єктом дослідження є правовідносини, пов'язані з організацією діяльності суду в умовах інформатизації. Предметом дослідження є організаційні форми надання допомоги громадянам при зверненні за судовим захистом в умовах інформатизації діяльності суду. Методологічну основу склали діалектичний метод, загальні та приватні наукові методи пізнання. Ознаками інформаційної моделі організації діяльності суду є: побудова судової системи на підставі інформаційної платформи, що передбачає поряд із сукупністю встановлених законом судових установ наявність цифрових платформ, які об'єднують учасників судочинства в цифровому просторі; включення форм примирення до структури діяльності суду, що розширює завдання суду, націлюючи на багаторівневість врегулювання спорів, у тому числі за допомогою онлайн-примирення на основі застосування цифрових технологій. Обґрунтовано розширення уявлення про діяльність суду за рахунок включення примирення до складу діяльності судів, що полягає в здійсненні процедур примирення, включаючи онлайн-примирення, в приміщенні суду або за участю суду, або за допомогою цифрових платформ. Аргументовані організаційні форми доступу громадян до посередницьких процедур і процедур примирення у приміщенні суду, а також інтеграція сервісів медіа та інших структур, які здійснюють примирення, з цифровою платформою. Гарантіями є організаційні форми надання допомоги фізичним особам, які звертаються за судовим захистом, серед яких: створення мережі державних установ, що надають можливості дистанційного звернення до суду; інноваційні моделі приймальні судів як служби допомоги громадянам, що розширюють завдання апаратів судів у частині прийому громадян та надання консультативно-технічної допомоги.

Ключові слова: доступ до суду, судовий захист, інноваційна приймальня, правнича допомога, цифрова нерівність, центр надання адміністративних послуг.

Berezuk D.O. Organizational forms of providing assistance to citizens when seeking judicial protection in the context of court informatization.

The article discusses organizational forms of providing assistance to citizens when seeking judicial protection in the context of court informatization. The importance of considering digital platforms as a structure of the judicial system necessitates a theoretical justification of its informational characteristics as necessary guarantees of the unity of the judicial system in the remote exercise of organizational and procedural rights by interested parties, which determines the relevance of the article. The object of the study is the legal relations related to the organization of court activities in the context of informatization. The subject of the study is the principles and norms of law that regulate the legal relations related to the organization of court activities. The methodological basis consists of the dialectical method, general and specific scientific methods of cognition. The features of the information model of court organization are: the construction of the judicial system on the basis of an information platform, which, along with the

set of judicial institutions established by law, provides for the existence of digital platforms that unite participants in judicial proceedings in the digital space; the inclusion of forms of conciliation in the structure of court activities, which expands the tasks of the court, aiming at a multi-level settlement of disputes, including through online conciliation based on the use of digital technologies. The expansion of the concept of court activity by including conciliation in the activities of courts, which consists in carrying out conciliation procedures, including online conciliation, in the courtroom or with the participation of the court, or with the help of digital platforms, is justified. The organizational forms of citizens' access to mediation and conciliation procedures in court premises are justified, as well as the integration of media services and other structures that carry out conciliation with the digital platform. Guarantees include organizational forms of assistance to individuals seeking judicial protection, including: the creation of a network of state institutions that provide opportunities for remote access to the court; innovative models of court reception as a service to citizens, expanding the tasks of court staff in terms of receiving citizens and providing advisory and technical assistance.

Key words: access to court, judicial protection, innovative reception, legal aid, digital inequality, administrative service center.

Постановка проблеми. Модель державного управління в умовах цифрової реальності визначається такою характеристикою як якість управління з урахуванням реальних потреб громадян, що означає відкритість, прозорість, довіру населення до органів влади. Дані концепти стають одним з критеріїв ефективності державного управління. Відповідно до Цілей сталого розвитку України, створення умов для економічного зростання, підвищення добробуту громадян, взаємної довіри держави та суспільства визнано конституційно охоронюваною цінністю.

Мета дослідження – вивчення організаційної форми надання допомоги громадянам при зверненні за судовим захистом в умовах інформатизації діяльності суду.

Стан опрацювання проблематики. Новітні форми організації діяльності судів розглядали: О.О. Берназюк, О.В. Бринцев, М.О. Гетманцев, Н.Ю. Голубєва, К.Б. Дрогозюк, С.С. Єсімов, М.В. Ковалів, О.В. Кібенко, Т.В. Степанова, С.А. Чванкін, І.М. Шопіна, О.Г. Ярема і інші. Інтеграція України до ЄС висуває вимоги до якості та ефективності функціонування органів судової влади, що потребує проведення теоретико-правових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Тенденції, пов'язані із забезпеченням судовими органами соціальної злагоди, визначають необхідність створення нових моделей взаємодії судів і суспільства. У ряді європейських правових систем система правового захисту розвивається в напрямі врахування інтересів фізичних осіб і задоволення громадян, які беруть участь у судовому процесі. Реформування судів пов'язується з необхідністю задоволення потреб громадян в умовах цифрової реальності, з підтриманням суспільної довіри до судової влади і з підвищенням гарантій доступу до суду.

Інформаційна модель організації діяльності суду є додатковим фактором, що значно загострює потребу у створенні нових моделей взаємодії судів і суспільства та необхідність забезпечення гарантій права на доступ до суду.

Держава, впроваджуючи нові цифрові інформаційні рішення в діяльність судів, не повинна залишати громадян, яким необхідно отримати цифровий доступ до суду, без можливості отримання консультацій і роз'яснень в принципово новому аспекті діяльності суду. В умовах інформатизації судової системи судова влада повинна відігравати провідну роль в інформуванні потенційних і діючих учасників судових розглядів, спрямовуючи відповідну діяльність інших правозахисних і правоохоронних структур [1, с. 392].

Введення універсальних і єдиних для всіх учасників судочинства правил, підтримуваних цифровою платформою, може створити перешкоди в доступі до суду для тих осіб, які не мають доступу до цифрових технологій і не володіють необхідними навичками роботи з цифровою платформою [2, с. 38].

Впровадження цифрових інновацій слід здійснювати з урахуванням комплексу соціально-економічних факторів, у тому числі показників розшарування населення та матеріально-побутових умов окремих його груп.

У європейській доктрині необхідність створення альтернативного доступу до суду крім цифрового, характеризується поняттям «багатоканальний доступ до правосуддя». У цьому сенсі цифровий доступ до суду як єдино можливий слід визнати перешкодою в реалізації права на судовий

захист для окремих категорій громадян. Доступ до суду з використанням цифрових технологій не повинен мати безальтернативний характер. За таких обставин рівень доступності правосуддя в умовах інформатизації визначається не тільки широким спектром засобів доступу до суду, а й збалансованістю фізичних і цифрових форм.

Поряд з цим опосередкований характер взаємовідносин громадян із судом через центр надання адміністративних послуг може ототожнювати доступ до суду з технологією, створюючи передумови для знеособлення окремих сфер діяльності суду [3, с. 354].

Нівелювання відповідних ризиків у процесі побудови інформаційної моделі діяльності суду та забезпечення гарантованого цифрового доступу до суду можливе через створення нових форм організації судів, орієнтованих на надання допомоги громадянам при зверненні за судовим захистом, і пояснення механізму та особливостей використовуваних цифрових інновацій.

Створення бажаних форм пов'язане з перетвореннями статусних і інституційних аспектів діяльності суду. Аргументуємо організаційні форми надання допомоги фізичним особам, які звертаються до суду, що розглядаються як способи усунення ризиків цифровізації процедур доступу до суду.

Створення мережі державних установ дистанційного звернення до суду.

Проведення судового розгляду в онлайн-форматі вимагає віддаленої ідентифікації особи учасників. Засобами підтвердження особи учасника процесу є кваліфікований електронний підпис, який не набув поширеного використання серед громадян. Недержавна цифрова платформа HUGO.legal, що діє в Польщі та країнах Балтії, надає можливість надання юридичної допомоги з використанням технологій штучного інтелекту. Правилами платформи передбачено надання юридичної допомоги безкоштовно для окремих категорій громадян за допомогою електронних комунікацій або особистого звернення.

У Центрах надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП) громадянам може бути надана допомога в складанні документів і в забезпеченні дистанційних комунікацій з судом. Для цього дані організації оснащені необхідними пристроями та технічними засобами. Це дозволить направити процесуальний документ в суд і отримати судовий акт.

Режим роботи ЦНАП дозволяє забезпечити дистанційне проведення судових засідань протягом робочого дня між найбільш територіально віддаленими абонентами в масштабі країни. Цільове призначення центрів надання адміністративних послуг полягає у створенні каналу взаємодії, до якого включені фізичні особи всі органи та рівні влади.

На даний час цільове призначення даних центрів доповнюється наданням державної допомоги, в тому числі безкоштовної правничої допомоги, громадянам, для яких електронні комунікації з судом є утрудненими. Одним з етапів створення форм надання допомоги громадянам при зверненні за судовим захистом є розширення числа учасників угод з ЦНАП за рахунок судів та органів Державної судової адміністрації України. Фахівці центрів надання адміністративних послуг за змістом Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» можуть бути віднесені до числа учасників державної системи безоплатної правової допомоги [4].

Нові моделі організації приймальні судів.

Сфера компетенції інноваційної приймальні суду розширюється за рахунок включення завдань усунення цифрової нерівності та зниження ризиків знеособлення судових процедур шляхом надання консультативно-технічної допомоги фізичним особам. Характерними рисами нової моделі організації приймальні судів є створення зручності та комфорту для громадян у взаємодії з судами, уважне ставлення працівників апарату суду до потреб і запитів громадян.

У результаті впровадження цифрової платформи об'єктивно виникне проблема, пов'язана з тим, що віртуальне судове засідання може змінити сприйняття судової влади та знецінити відповідне сприйняття судового розгляду. Нездатність фізично відчути хід судового розгляду може вплинути на розуміння учасником певних моментів, створить ризик відсторонення від слухання.

Нова модель організації приймальних судів є проявом активної комунікативної політики, спрямованої на усунення дефіциту у громадян інформації щодо змін, що проводяться в устрої та алгоритмах функціонування судової влади. У міжнародно-правових документах зазначається, що стосовно громадян показником ефективності використання судами інформаційних технологій виступають такі фактори: достатня кількість громадян поінформована про наявність нових інструментів; створено впевненість громадськості в перевагах використання інформаційних технологій; зміни в правосвідомості суспільства в питанні взаємовідносин із судом за допомогою інформаційних технологій [5].

Пошук способів усунення ризиків цифровізації процедур доступу до суду повинен ґрунтуватися на тій обставині, що інформаційні технології не підлягають застосуванню в тих сферах і конкретних умовах, де присутність людини є найбільш доцільною. Нова модель організації приймальні судів передбачає формування принципово інших стандартів у побудові відносин працівників апарату суду з особами, які звертаються до суду.

Важливим є комплексна зміна підходів до організаційної структури суду, приміщень, до компетенцій судового персоналу, до порядку роботи зі зверненнями громадян і правил перебування в суді.

Організаційні форми діяльності інноваційної приймальні суду передбачають надання консультативно-технічної допомоги громадянам, можливість останніх отримати необхідну інформацію зручним способом. Консультативно-технічна допомога громадянам працівників апарату суду не повинна порушувати принципи судочинства – рівноправність сторін, змагальність і незалежність суду.

Даний вид допомоги не передбачає надання роз'яснень з питань, що стосуються вирішення спорів, оцінки доказів, їх повноти. Консультативно-технічна допомога громадянам, виходячи з її найменування, може бути розглянута як направлена у два напрями.

З точки зору консультування головним є розширення обсягу наданої інформації про способи та порядок комунікацій із судом і головним чином про цифровий доступ до суду за допомогою цифрової платформи. При здійсненні прийому громадян є можливість ознайомлення зацікавлених осіб з пам'ятками, навчальними та методичними матеріалами, які дозволять у доступній формі довести до громадян необхідну інформацію про порядок і переваги електронної взаємодії з судом.

Аналогічна інформація підлягає розміщенню на сайті суду. Особи, у яких виникли труднощі в електронній взаємодії з судом, повинні оперативно отримувати необхідну та вичерпну інформацію за допомогою звернення через «гарячу лінію» або електронну пошту суду. Технічна допомога передбачає надання необхідних пристроїв, у тому числі з виходом в Інтернет.

Коректне заповнення заявником форми електронного звернення одночасно призводить до втрати необхідності подальшої перевірки даного звернення персоналом суду. Надання консультативно-технічної допомоги та іншої допомоги при зверненні за судовим захистом не передбачено законодавцем як одна з функцій апарату місцевого загального та апеляційного суду.

Доцільним і можливим є закріплення у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» функції апарату суду надання громадянам консультативно-технічної допомоги при реалізації прав на дистанційний доступ до суду [6]. Розкрити характерні риси такої функції апарату суду як надання громадянам консультативно-технічної допомоги при реалізації прав на дистанційний доступ до суду, регламентувати порядок виконання покликані підзаконні акти: Типове положення про апарат суду; порядок організації і проведення громадян [7]. Зазначені документи повинні визначити зміст консультативно-технічної допомоги громадянам, вимоги до порядку надання, в тому числі особливості виконання процедур в електронній формі.

Нова модель організації приймальні судів повинна базуватися на високотехнологічній основі. Створення інноваційних приймальних судів передбачає виникнення нових вимог до приміщень, матеріально-технічної бази, організаційно-штатної структури суду, забезпечення інформаційної безпеки, що в умовах воєнного стану є актуально [8; 9].

Це вимагатиме застосування нових форм і засобів взаємодії з громадянами, які раніше не застосовувалися в судовій сфері, і відповідно спричинить інші вимоги до компетенцій судового персоналу.

Інфраструктура суду повинна бути орієнтована на громадянина, на доступність взаємодій з судовою інформацією, роблячи цю інформацію більш конкретною. Це принесе позитивні соціальні результати, оскільки створить додаткові точки дотику у взаємодії суспільства з судовою владою.

У зарубіжній літературі з судового адміністрування ступінь задоволеності учасників судових розглядів пов'язується не тільки з наданням необхідної судової інформації, але з зручним розташуванням приміщень всередині будівлі суду, наявністю засобів підтримки свідків [10, с. 5].

Концентрація в зоні загального доступу у суді інформаційного центру, канцелярії, зали очікування, зони самообслуговування з пристроями, підключеними до мережі Інтернет, дозволяє відвідувачам суду отримати необхідну інформацію.

У міжнародно-правових рекомендаціях наголошується на важливості розвитку технологій, за допомогою яких особи, які мають намір звернутися до суду, можуть отримувати для цього необ-

хідні відомості. Доступ до таких відомостей повинен бути можливий у самій будівлі суду [11]. У зв'язку з цим, актуалізується розширення обсягу інформації, яку можна отримати в суді за допомогою інформаційних терміналів та інших цифрових пристроїв. Досвід впровадження таких пристроїв є у Франції. Наявні в державних установах технічні засоби дозволяють запитувати і передавати судові документи, отримувати інформацію про хід судових процесів.

Створення комфортного та високотехнологічного середовища судових приміщень передбачає розширення можливостей для самостійного обслуговування відвідувачів суду.

У частині створення умов для реалізації потенціалу процедур примирення на моніторах, встановлених у суді, могла б транслюватися інформація про діяльність суду, про переваги мирного врегулювання спорів та про характер і способи здійснення примирних процедур.

Поширенню інформації про діяльність судів в умовах цифровізації сприяє комплекс електронних сервісів, що задовольняють вимоги різних користувачів. Однак такі обставини, як складність і тривалість пошуку необхідної інформації, технічні проблеми, в тому числі відсутність необхідної мережевої послуги, виявлені в ході моніторингу проблем отримання послуг в цифровій формі.

Розширення спектру електронних сервісів, інтегрованих в єдину мережу, підвищує гарантії доступу громадян до правосуддя, отримання та обробки різної судової інформації, фактично обумовлює появу нових форм комунікацій між судами та громадянським суспільством. Особи, які звертаються до суду, мають різні потреби. Для цього електронні сервіси повинні мати гнучкість, що дозволяє задовольняти більшість вимог різних груп користувачів.

Створення електронних сервісів високотехнологічного суду повинно супроводжуватися орієнтацією на різні соціальні групи користувачів сайтів і передбачати різні способи підтримки найбільш вразливих верств населення. Одним із затребуваних інструментів є обробка скарг і заяв на діяльність судів, що надійшли на «гарячу лінію».

Подальший розвиток сайту суду пов'язаний з наповненням електронними сервісами та іншими технологічними рішеннями. Це пов'язано з тим, що в нових умовах впровадження цифрових платформ сайт суду набуває характеру елемента приймальні високотехнологічного суду [12].

В умовах обмеження, в наслідок воєнного стану, фізичного перебування фізичних осіб у будівлі суду Інтернет-сайт слід розглядати як візуальне сприйняття органу судової влади в цифровому середовищі. Сучасна модель сайту суду покликана створити інформаційне середовище, що створює гарантії для забезпечення правового захисту в умовах інформатизації правосуддя. Це вимагає, щоб дизайн сайту суду був інформативним з урахуванням потреб різних груп користувачів. Чим більше ці обставини забезпечать сприятливий досвід цифрової взаємодії, тим більше фізичних осіб будуть розуміти процеси цифровізації судової системи, що зміцнить довіру до судової влади.

В окремих державах Європейського Союзу сайти судів наповнюються так, що дозволяють громадянам підготуватися до участі в судовому процесі. Ознайомитися з ходом і порядком судового розгляду дозволяє звернення до відео презентацій, представлених у доступній формі. Вибравши категорію справи, відвідувачі можуть переміщатися у віртуальній залі, стежити за ходом віртуального слухання, отримувати інформацію про осіб, які беруть участь у справі, про права, обов'язки та відповідальність.

Застосування розглянутих організаційних форм залежить від комплексу соціально-демографічних факторів, специфіки конкретного суду, його рівня, компетенції та розміру. Застосування організаційних форм надання допомоги громадянам при зверненні за судовим захистом в умовах інформаційної моделі діяльності суду вимагає поетапної реалізації та безперервного аналізу досягнутих результатів. Подібний аналіз дозволяє здійснювати моніторинг соціально-демографічної ситуації, виявляючи ті верстви суспільства, для яких найбільш затребуване застосування певних форм допомоги при зверненні за судовим захистом.

Висновки. Використання цифрової платформи змінює порядок здійснення організаційних і процесуальних дій учасниками судочинства, запроваджує універсальні та єдині для всіх учасників судочинства правила, які підтримуються цифровою платформою як сукупністю технологій, що вимагає гарантій усунення цифрової нерівності у сфері судового захисту. В якості гарантій виступають організаційні форми надання допомоги громадянам, які звертаються за судовим захистом, серед яких: створення мережі державних установ, що надають можливості дистанційного звернення до суду; інноваційні моделі приймальні судів як служби допомоги громадянам, що

розширюють завдання апаратів судів в частині прийому громадян та надання їм консультативно-технічної допомоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2022. 416 с.
2. Ковалів М.В., Сидор М.Я. Реалізація адміністративного судочинства на основі цифрової платформи. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2024. № 2. С. 36–41.
3. Єсімов С.С. Цифрові платформи у контексті надання публічних послуг. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 352–357.
4. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. № 3460-VI. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3460-17.
5. Guidelines on how to drive change towards Cyberjustice. Strasbourg, 7 December 2016. URL: http://rm.coe.int/16807482de.
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19.
7. Про затвердження Типового положення про апарат суду: Наказ Державної судової адміністрації України від 08.02.2019 р. № 131. URL. https://zakon.rada.gov.ua/rada/ show/v0131750-19#Text.
8. Yesimov S., Borovikova V. Methodological foundations of information security research. *Social & Legal Studios*. 2023. Vol. 6. № 1. С. 49–55.
9. Melnychenko B., Tsebenko S., Khomyshyn I., Sirant M., Yesimov S. Organizational and legal principles of information security of enterprises in the conditions of martial law in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu,* 2024, № 1. С. 167–174.
10. Blackman D. Rowden E. Wallace A. Reconceptualizing security strategies for courts: developing a typology for safer court environments. *International Journal For Court Administration.* 2013. Vol. 5. № 2. P. 3–9. URL. https://iacajournal.org/articles/10.18352/ijca.13
11. Рекомендації № R(81)7 від 14.05.1981 Рекомендація R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя. https://zakononline.com.ua/documents/show/159525___159525.
12. Про організаційне забезпечення функціонування веб-порталу «Судова влада України»: Наказ Державної судової адміністрації України від 17.02.2014 р. № 30. URL. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0030750-14#Text.

УДК 342.9: 346.7+347
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.53

ПРАВООВИЙ РЕЖИМ ПРИБЕРЕЖНИХ ЗАХИСНИХ СМУГ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Богданов В.В.,
аспірант,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
ORCID: 0009-0008-7849-1117
e-mail: advocat_bv@ukr.net

Богданов В.В. Правовий режим прибережних захисних смуг за законодавством України.
Вказується, Україна відзначається не лише обширними територіями, що ставлять її в ряд найбільших держав Європи, а й надзвичайно вигідним географічним положенням. Країну перетинає розгалужена мережа річок, вона багата на озера та омивається морськими водами. Вода виступає не просто природним компонентом, а життєдайним ресурсом, який забезпечує існування всіх живих організмів і формує основу природних скарбів. Завдяки цьому Україна володіє надзвичайно різноманітними природними багатствами з живописними ландшафтами, серед яких трапляються справді неповторні куточки природи.

У статті досліджуються правові засади державного регулювання прибережних захисних смуг в Україні. Визначено та обґрунтовано актуальність даного дослідження. Проведене дослідження дало можливість визначити особливості правового режиму прибережних захисних смуг. Визначено правові умови встановлення таких смуг враховуючи різні типи водойм. Встановлено проблеми праворозуміння понять прибережних захисних смуг та водоохоронних зон. Визначено та показано правові умови розмежування цих понять. Проведено загальний аналіз тих правових елементів захисту водних та земельних ресурсів в Україні, які на сьогодні сформовані. Показано важливість визначення та дотримання правового режиму прибережних захисних смуг і забезпечення усіх необхідних умов щодо такого режиму. Встановлено, що мета державного регулювання охорони та використання прибережних захисних смуг полягає в створенні соціальних та правових умов вилучення корисних властивостей з таких природних складових без завдання шкоди природі та правам людини, що пояснюється особливими умовами раціонального використання природних багатств. Показано, що правовий режим прибережних захисних смуг вміщує в собі норми права які визначають розміри прибережних захисних смуг, мету їх встановлення, обмеження щодо здійснення певних видів діяльності та певні види обмежень на землю. Проаналізовано, якісні характеристики наявних норм права з регулювання прибережних захисних смуг, щодо практики їх застосування. Сформульовано теоретичні висновки щодо досліджуваної проблематики та надані практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства про прибережні захисні смуги Україні.

Ключові слова: прибережна захисна смуга, водоохоронна зона, правовий режим, захист, використання, обмеження.

Bohdanov V.V. Legal regime of coastal protection zones under the legislation of Ukraine.
It is indicated that Ukraine is distinguished not only by its vast territories, which place it among the largest states in Europe, but also by its extremely advantageous geographical position. The country is crossed by an extensive network of rivers, it is rich in lakes and washed by sea waters. Water is not just a natural component, but a life-giving resource that ensures the existence of all living organisms and forms the basis of natural treasures. Thanks to this, Ukraine has an extremely diverse natural wealth with picturesque landscapes, among which there are truly unique corners of nature.

The article examines the legal principles of state regulation of coastal protection zones in Ukraine. The relevance of this study is determined and substantiated. The conducted study made it possible

to determine the features of the legal regime of coastal protection zones. The legal conditions for establishing such zones are determined, taking into account different types of water bodies. Problems of legal understanding of the concepts of coastal protection zones and water protection zones are identified. The legal conditions for the delimitation of these concepts are identified and shown. A general analysis of those legal elements of water and land resource protection in Ukraine that have been formed today is carried out. The importance of defining and observing the legal regime of coastal protection zones and ensuring all necessary conditions for such a regime is shown. It is established that the purpose of state regulation of the protection and use of coastal protection zones is to create social and legal conditions for extracting useful properties from such natural components without harming nature and human rights, which is explained by the special conditions of rational use of natural resources. It is shown that the legal regime of coastal protection zones includes legal norms that determine the size of coastal protection zones, the purpose of their establishment, restrictions on the implementation of certain types of activities and certain types of land restrictions. The qualitative characteristics of the existing legal norms regulating coastal protection zones, as well as the practice of their application, are analyzed. Theoretical conclusions are formulated on the studied issues and practical recommendations are provided for improving the legislation on coastal protection zones in Ukraine.

Key words: coastal protection strip, water protection zone, legal regime, protection, use, restrictions.

Постановка проблеми. Україна, як держава, має не лише значну територію, що вирізняє її серед країн європейського континенту, а й доволі цікаве географічне розташування. Територія України пронизана багатьма річками, містить в собі чимало озер та має виходи до морів. Як відомо, вода є не просто складовою природи, а й тим живильним елементом, що забезпечує розвиток усього живого, формуючим елементом природніх багатств. Як наслідок, природні багатства України є досить цікавими та містять мальовничі краєвиди, а подекуди й взагалі унікальні місця. Наявність таких природніх багатств породжує бажання у людей отримати такі території у свої володіння з метою проживання або ведення господарської діяльності. Так, особливо цікавими для подібного використання є землі поруч з водними об'єктами.

Проте, задовольняючи потреби людей, не менш важливим є якісне використання природних ресурсів, не нанести шкоди природі та забезпечити можливість користуватися такими дарами природи і в наступні покоління. Відповідно, забезпечення екологічної рівноваги та задоволення потреб населення можливе лише за умови раціонального використання таких ресурсів, забезпечення їх охорони та збереження. Акцентуючи увагу у дослідженні на прибережних територія до різних водойм можна сказати, що досягнення означених цілей в першу чергу здійснюється за допомогою встановлення вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм водоохоронних зон та прибережних захисних смуг, у межах яких встановлюється особливий, відмінний від загального порядку користування землею, правовий режим. Встановлення такого роду законодавчих обмежень, умов користування прибережними територіями зумовлене об'єктивними причинами, за яких необхідним є досягнення консенсусу у співіснуванні суспільства та природи.

Отже, великої актуальності набуває питання щодо визначення правового режиму прибережних захисних смуг та вирішення проблемних питань пов'язаних з використанням таких територій. Актуальності даному дослідженню додає і часте нерозуміння в практиці відносин суб'єктів права щодо правового регулювання прибережних захисних смух та водоохоронних зон, ототожнюючи дані поняття.

Мета дослідження – аналіз правових засад державного регулювання водоохоронних зон та встановлення правового режиму прибережних захисних смуг.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці правового регулювання прибережних захисних смуг присвячено певну кількість наукових праць вітчизняних науковців. До таких праць можна віднести наукові роботи В.В. Пересоляк [5], Є.О. Платонова [8]. Дослідженням особливостей правового регулювання здійснення та захисту земельних прав в Україні та Канаді займалась О.С. Малохліб [6]. Проте, науковиця не ставила за завдання виокремити та акцентувати увагу на дослідженні правового режиму саме прибережних захисних смуг. Тож, враховуючи певну динаміку розвитку законодавства з питань правового регулювання прибережних захисних смуг та відсутності сучасних досліджень з окресленого питання є актуальним та важливим проведення такого комплексного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Сучасне законодавство України сформувало ряд правових механізмів охорони водних та земельних ресурсів держави. Правова система охорони водних та земельних ресурсів створена і регулюється нормами чинного Земельного кодексу (ЗК) [4] і Водного кодексу (ВК) [2], а також рядом окремих законів та підзаконних актів, з метою мінімізації негативного впливу на природне середовище. Слід відмітити, що до земель водного фонду, відповідно до чинного законодавства, відносять землі, безпосередньо покриті водою, і землі, що прилягають до водних об'єктів і використовуються для охорони вод від забруднення, засмічення, а також забезпечують задоволення лікувальних, оздоровчих, рекреаційних, курортних та інших потреб населення.

На земельних ділянках, що прилягають водойм, розміщуються, відповідно до норм Земельного та Водного кодексів: 1) водоохоронні зони (п. 2 ст. 58 ЗК, ст. 87 ВК); 2) прибережні захисні смуги (ст. 60 ЗК, ст. 88 ВК); 3) смуги відведення (ст. 63 ЗК, ст. 91 ВК); 4) берегові смуги водних шляхів (64 ст. ЗК, ст. 92 ВК); 5) зони санітарної охорони водних об'єктів (ст. 93 ВК), які становлять систему правової охорони морів України [2; 4; 8, с. 443-444].

Аналізуючи правовий режим прибережних захисних смуг та можливість використання таких територій, важливо чітко розуміти положення Земельного (ЗКУ) і Водного кодексів України (ВКУ). Зокрема, стаття 1 ВКУ визначає саме поняття прибережної захисної смуги, відповідно до якої, - прибережна захисна смуга - це частина водоохоронної зони відповідної ширини вздовж річки, моря, навколо водойм, на якій встановлено більш суворий режим господарської діяльності, ніж на решті території водоохоронної зони [2; 4]. Важливо відмітити, що в даній статті чітко вказується на те, що прибережна захисна смуга - це частина водоохоронної зони. Проте, ЗК України не надає чіткого пояснення поняття водоохоронної зони, окрім того, що такою зоною створюється сприятливий режим водних об'єктів та в складі якої виділяють частину з особливим (обмеженим) режимом господарювання – прибережну захисну смугу. Слід наголосити й на тому, що ЗК України також не передбачає ніяких особливостей, дотримання яких є необхідним в межах водоохоронної зони. Тож, з метою встановлення чітких відмінностей, що відрізняють водоохоронну зону від прибережної захисної смуги та встановлення їх правового регулювання, слід виділяти їх критерії [5, с. 119].

При цьому, варто наголосити, що існує певний дисонанс в законодавчому роз'ясненні прибережної захисної смуги та водоохоронної зони. Зокрема, пунктом «б» ч. 1 ст. 58 ЗК України визначено, що до земель водного фонду належать землі, зайняті прибережними захисними смугами вздовж морів, річок та навколо водойм. Таке ж положення викладено у ст. 4 ВК України. Разом з тим, про належність водоохоронних зон до земель водного фонду, нормативно-правові акти не згадують. Згідно ч. 2 ст. 87 ВК України визначає водоохоронну зону як природоохоронну територію господарської діяльності, що регулюється.

Відповідно, можна розуміти, що прибережні захисні смуги, які в порядку ч. 1 ст. 60 ЗК України є частиною водоохоронних зон, належать до земель водного фонду, а водоохоронні зони, в свою чергу, за вказаним виключенням, не є приналежними до земель водного фонду, і становлять собою землі, що розташовані вздовж або навколо водних об'єктів, із особливим режимом правового регулювання [2; 4].

Питання щодо умов визначення прибережних захисних смуг та їх правового статусу встановлюються відповідно до ст. 88 ВКУ і ст. 60 ЗКУ [2; 4].

На перший погляд може видатися, що ці дві статті різних Кодексів дублюють одна одну. Проте, в окремих частинах цих норм можна спостерігати їх взаємодоповнення щодо право розуміння прибережних захисних смуг.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 88 ВКУ та ч. 1 ст. 60 ЗКУ з метою охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення і засмічення та збереження їх водності вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм в межах водоохоронних зон виділяються земельні ділянки під прибережні захисні смуги. В частинах 2 вказаних статей визначають умови та ширину встановлення прибережних захисних смуг по берегах річок та навколо водойм уздовж урізу води (у меженний період, тобто період річного циклу, протягом якого спостерігається низька водність), а саме:

а) для малих річок, струмків і потічків, а також ставків площею менш як 3 гектари – 25 метрів;

б) для середніх річок, водосховищ на них, водойм, а також ставків площею понад 3 гектари – 50 метрів;

в) для великих річок, водосховищ на них та озер – 100 метрів.

При крутизні схилів більше трьох градусів мінімальна ширина прибережної захисної смуги подвоюється [2; 4; 10].

Також відповідно до ч.3 ст. 60 ЗКУ та частин 4-7 і 9 ст. 88 ВКУ уздовж морів та навколо морських заток і лиманів встановлюється прибережна захисна смуга шириною не менше двох кілометрів від урізу води. Межі прибережних захисних смуг, пляжних зон зазначаються в документації із землеустрою, містобудівній документації на місцевому та регіональному рівнях та позначаються органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування на місцевості інформаційними знаками. Відомості про межі прибережних захисних смуг, пляжних зон вносяться до Державного земельного кадастру як відомості про обмеження у використанні земель.

Прибережні захисні смуги в межах населених пунктів встановлюються згідно з комплексними планами просторового розвитку територій територіальних громад, генеральними планами населених пунктів, а в разі їх відсутності або якщо містобудівною документацією межі таких смуг не встановлені, вони визначаються шириною 100 метрів від урізу води морів, морських заток і лиманів, а для інших водних об'єктів - згідно з частиною другою цієї статті. Прибережні захисні смуги встановлюються на земельних ділянках усіх категорій земель, крім земель морського і внутрішнього водного транспорту.

Разом з тим, як свідчить судова практика, зокрема постанова Верховного суду по справі від 25.04.2018 № 904/5974/16, відсутність проекту землеустрою щодо встановлення прибережної захисної смуги не свідчить про відсутність самої прибережної захисної смуги, оскільки її розміри встановлені законом [1; 2; 4; 10].

Проте, не зважаючи на визначеність меж прибережних захисних смуг та водоохоронних зон відповідно до вище вказаних норм, і снує ряд практичних проблем з їх реалізацією. Так, вказані ст. 88 ВКУ та ст. 60 ЗКУ визначають ширину прибережних захисних смуг, а згідно з ч. 2 ст. 58 ЗК України розмір водоохоронної зони зазначаються в документації із землеустрою, містобудівній документації на місцевому та регіональному рівнях. Відомості про межі водоохоронних зон вносяться до Державного земельного кадастру [2; 4]. Однак, технічна складова визначення таких зон належним чином у вказаних нормах не обумовлена. ВК України щодо порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон робить посилання на нормативні акти Кабінету Міністрів України [5, с. 119]. Зокрема, правовий механізм визначення розмірів і меж водоохоронних зон та прибережних захисних смуг визначається в Постанові Кабінету Міністрів України від 8 травня 1996 р. № 486 «Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режиму ведення господарської діяльності в них» [9]. Вказується, що проекти таких зон розробляються на замовлення органів водного господарства та інших спеціально уповноваженими на те органами і затверджуються відповідними місцевими органами державної виконавчої влади та виконавчими комітетами рад. Виконання водоохоронних та інших заходів щодо впорядкування водоохоронних зон, за винятком земель водного фонду, покладається на виконавчі комітети Рад, сільськогосподарські, водогосподарські, рибогосподарські підприємства, а також на інших власників і землекористувачів.

Зазначена Постанова КМУ встановлює єдиний правовий механізм визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режим ведення господарської діяльності в них, деталізує норми ВК України та ЗК України в частині визначення величини водоохоронної зони, виділення її внутрішньої та зовнішньої межі. Однак, Постанова не регламентує порядок встановлення меж водоохоронної зони на місцевості, та не відсилає до якого-небудь іншого нормативного акту з цього приводу [5, с. 119; 9].

Також, для більш чіткого розуміння правового режиму прибережних захисних смуг є положення такого нормативного акту як, - Тимчасові методичні вказівки по складанню кадастрових планів обмежень і обтяжень щодо використання земель [13]. У цих методичних вказівках відносять прибережну захисну смугу до обмежень прав на землю. Аналіз зазначених Тимчасових методичних вказівок та положень ст. 25 Закону України «Про землеустрій» [3], що визначає перелік видів документації із землеустрою, якою б встановлювалися прибережні захисні смуги, дає підстави говорити, що на даний момент єдиним можливим способом встановлення меж прибережних захисних смуг є їх визначення (зображення) при розробці технічних документацій щодо посвідчення права на земельні ділянки та проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок громадянам та юридичним особам.

Виходячи з означеного, можна сказати, що приписи законодавця у ст. 88 ВК України та ст. 60 ЗК України щодо встановлення прибережних захисних смуг носить певною мірою теоретичних характер та потребують деталізації і удосконалення [2; 3; 4; 5, с. 119; 9].

Слід відмітити й те, що у межах прибережних захисних смуг забезпечується безперешкодний та безоплатний доступ громадян до узбережжя морів, морських заток, лиманів та островів у внутрішніх морських водах у межах пляжної зони, до берегів річок, водойм та островів для загального водокористування, крім земель охоронних зон, зон санітарної охорони, санітарно-захисних зон та зон особливого режиму використання земель, а також земельних ділянок, на яких розташовані:

– гідротехнічні, гідрометричні та лінійні споруди;

– об'єкти підвищеної небезпеки;

– пансіонати, об'єкти реабілітації, спорту, санаторії та інші лікувально-оздоровчі заклади, дитячі оздоровчі табори, що мають відповідні передбачені законом документи на споруди та провадження відповідної діяльності;

– об'єкти природно-заповідного фонду, об'єкти культурної спадщини.

Обмеження доступу громадян у будь-який спосіб (у тому числі шляхом влаштування огорож або інших конструкцій) до узбережжя водних об'єктів на земельних ділянках прибережних захисних смуг, що перебувають у користуванні громадян або юридичних осіб, а також справляння за нього плати є підставою для припинення права користування земельними ділянками прибережних захисних смуг за рішенням суду (ч. 4 ст. 60 ЗКУ та ч. 10-17 ст. 88 ВКУ) [1; 2; 5].

Також, частиною 18 ст. 88 ВКУ уточнюється питання щодо режиму використання об'єктів і територій природно-заповідного фонду, розташованих у межах прибережної смуги морів та навколо морських заток і лиманів. Зокрема, вказується, що ці питання регулюється Законом України «Про природно-заповідний фонд України» [2].

Висновки. Підсумовуючи вище зазначене, можна сказати, що правовий статус прибережних захисних смуг регулюється різними нормативно-правовими актами, які містять як схожі положення, так і не створюючи колізій взаємодоповнюють один одного виходячи із основного спрямування самих нормативно-правових актів. Зокрема, у профільних законодавчих актах чітко сформульовано поняття прибережних захисних смуг та умов їх встановлення. Однак, технічні аспекти визначення прибережних захисних смуг обумовлюються підзаконними нормативно-правовими актами, що інколи породжує проблеми на практиці реалізації усіх функцій пов'язаних із визначенням та захистом прибережних захисних смуг. Також існують проблемні аспекти в розумінні та розмежуванні понять водоохоронних зон та прибережних захисних смуг. Відповідно, практика використання прибережних захисних смуг фізичними та юридичними особами, свідчить про різні види правопорушень в цій сфері, що, в свою чергу, з метою збереження природоохоронного фонду зумовлює необхідність удосконалення законодавства з означеного кола питань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богданов В.В. Особливості праворозуміння прибережних захисних смуг. Актуальні проблеми юридичної науки та практики. Матеріали науково-практичної конференції (м. Полтава, 14-15 лютого 2025 р.). Одеса: Видавництво «Молодий вчений». 2025. С. 19–22.
2. Водний кодекс України, чинний, поточна редакція від 15.11.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text.
3. Закон України «Про землеустрій», чинний, поточна редакція від 15.11.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#top.
4. Земельний кодекс України, чинний, поточна редакція від 07.02.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text.
5. Пересоляк В.В. Правовий режиму водоохоронної зони та прибережної захисної смуги. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ПРАВО. 2011. Випуск 15. С. 118–123.
6. Малохліб О.С. Особливості правового регулювання здійснення та захисту земельних прав в Україні та Канаді. *Академічні візії.* 2024. № 31. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1094/974.
7. Наказ Міністерства енергетики та захисту довкілля України «Про затвердження Положення про територіальні та міжрегіональні територіальні органи Держекоінспекції» від 07.04.2020 № 230. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0350-20#Text.

8. Платонова Є.О. Особливості правового режиму прибережних захисних смуг морів в Україні. *Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць* / Керівник авт. кол. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич. Одеса: Фенікс. 2010. Вип. 39. С. 442–450.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режиму ведення господарської діяльності в них» від 8 травня 1996 р. № 486. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/486-96-%D0%BF#top.
10. Правовий режим використання прибережної захисної смуги. Земля та екологія. Південноукраїнська міська рада. 02.11.2017. URL: https://yu.mk.ua/news/show/ pravoviy_rezhim_ vikoristannya_priberezhnoi_zakhisnoi_smugi?.
11. Прибережні захисні смуги та водоохоронні зони. Щиборівська територіальна громада. Відділ комунальної власності, земельних відносин та соціально-економічного розвитку. 07.02.2022. URL: https://schyborivska-gromada.gov.ua/news/1644218038/.
12. Прибережна захисна смуга – як об'єкт природоохоронного значення. Ямпільська міська рада. 18.08.2021. URL: https://yampil-miskrada.gov.ua/news/1629293618/.
13. Тимчасові методичні вказівки по складанню кадастрових планів обмежень і обтяжень щодо використання земель. Державний комітет України по земельних ресурсах. Прийняття від 04.08.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001219-99#top.

УДК 351.941
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.54

СУБ'ЄКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ДОСТУПУ ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Бондарь О.В.,
аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID: 0009-0002-1234-9798
e-mail: obondar@cuspu.edu.ua

Бондарь О.В. Суб'єкти реалізації адміністративно-правового механізму доступу до публічної інформації.

У статті розкрито правове значення суб'єктів реалізації адміністративно-правового механізму доступу до публічної інформації. Наголошено, що суб'єкти реалізації адміністративно-правового механізму доступу до публічної інформації – це визначені законодавством учасники публічно-правових відносин, які наділені адміністративно-правовим статусом, правами та обов'язками у сфері забезпечення, використання, надання, захисту й контролю за дотриманням права на доступ до публічної інформації з метою реалізації принципів відкритості, прозорості та підзвітності діяльності суб'єктів публічної влади.

Особлива увага приділяється суб'єктному складу механізму: запитувачам інформації (фізичним, юридичним особам, журналістам, громадським організаціям), розпорядникам інформації (органам державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктам господарювання), Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини та судовим установам.

Розкриваючи сутність адміністративно-правового механізму доступу до публічної інформації, зазначено, що право на доступ до публічної інформації є одним із конституційних прав громадян і основою демократичної держави. Забезпечення цього права реалізується через всю систему адміністративно-правових механізмів, в центрі якої стоять суб'єкти реалізації даного права.

Визначено правові підстави обмеження доступу до інформації, окреслено відмінності режиму доступу в умовах мирного часу, воєнного стану та надзвичайної ситуації.

Вказано, що найчастіше підставою для обмеження доступу до публічної інформації є потреба захистити: приватне життя фізичних осіб; збереження нерозголошення інформації під час здійснення кримінального провадження; для захисту комерційної таємниці. Рішення про обмеження доступу повинно бути мотивованим, чітко вказано підстави, строк обмеження і право на оскарження.

Аргументовано, що ефективність механізму забезпечення права на інформацію залежить від узгодженості дій усіх його суб'єктів, чіткого нормативного регулювання, дотримання принципів необхідності, пропорційності та обґрунтованості при обмеженні доступу до інформації.

У результаті правого аналізу механізмів доступу до публічної інформації визначено класифікацію та функції основних суб'єктів, що забезпечують реалізацію права на інформацію.

Ключові слова: доступ до інформації, публічна інформація, суб'єкти, адміністративне право, Уповноважений з прав людини, суб'єкти владних повноважень.

Bondar O.V. Subjects of implementation of the administrative and legal mechanism of access to public information.

The article reveals the legal significance of the subjects of implementation of the administrative and legal mechanism of access to public information. It is emphasized that the subjects of the implementation of the administrative-legal mechanism of access to public information are the participants of public-legal relations defined by the legislation, which are endowed with administrative-legal status, rights and obligations in the sphere of provision, use, provision, protection and control over observance of the

right to access to public information in order to implement the principles of openness, transparency and accountability of public authorities.

Particular attention is paid to the subject composition of the mechanism: information requesters (individuals, legal entities, journalists, public organizations), information managers (state authorities, local governments, business entities), the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine, and judicial institutions.

Revealing the essence of the administrative and legal mechanism of access to public information, it is indicated that the right of access to public information is one of the constitutional rights of citizens and the basis of a democratic state. The provision of this right is realized through the entire system of administrative and legal mechanisms, in the center of which are the subjects of the realization of this right.

The legal grounds for restricting access to information are determined, the differences in the access regime in peacetime, martial law and emergency situations are outlined.

It is indicated that the most common reason for restricting access to public information is the need to protect: the privacy of individuals; to maintain the confidentiality of information during criminal proceedings; to protect commercial secrets. The decision to restrict access must be motivated, clearly indicating the grounds, the period of restriction and the right to appeal.

It is argued that the effectiveness of the mechanism for ensuring the right to information depends on the coordination of actions of all its subjects, clear regulatory regulation, compliance with the principles of necessity, proportionality and justification when restricting access to information.

As a result of the right analysis of the mechanisms of access to public information, the classification and functions of the main subjects ensuring the realization of the right to information are determined.

Key words: access to information, public information, subjects, administrative law, Commissioner for Human Rights, subjects of power.

Постановка проблеми. Інститут публічної інформації є фундаментальним у системі демократичного врядування. Він забезпечує можливість громадян контролювати діяльність органів влади, брати участь у прийнятті рішень і формувати суспільну довіру. Публічна інформація водночас виступає і правом, і інструментом захисту інших прав. Її належне регулювання є ключовим елементом боротьби з корупцією, дотримання прав людини та формування відкритої держави.

Право на доступ до публічної інформації є одним із конституційних прав громадян і основою демократичної держави. Забезпечення цього права реалізується через всю систему адміністративно-правових механізмів, в центрі якої стоять суб'єкти реалізації даного права.

Стан дослідження проблеми. Дослідженням проблеми доступу до публічної інформації як складової права особи на інформацію займалися такі науковців, як: І.В. Арістова, А.В. Грищенко, А.М. Гуза, М.С. Демкова, О.С. Денисова, Є.Ю. Захарова, Б.А. Кормич, Т.А. Костецька, О.В. Логінов, А.І. Марущак, О.Г. Марценюк, К.С. Маштак, О.В. Нестеренко, Г.Г. Почепцова, В.В. Речицький, В.О. Серьогіна, Т.М. Слінько, Ю.М. Тодика та інші.

Метою статті є визначення суб'єктного складу реалізації адміністративно-правового механізму доступу до публічної інформації.

Виклад основного матеріалу. У межах демократичної правової держави важливе значення має наявність ефективного механізму, який забезпечує реалізацію адміністративно-правових норм. Саме через адміністративно-правовий механізм здійснюється втілення публічної політики, захист прав громадян і контроль за діяльністю суб'єктів публічного управління.

Звертаючись до теоретико-аналітичного значення терміну «механізм», слід зазначити, що він є загальним за своєю природою і знаходить застосування в різних сферах наукового пізнання.

Так, Великий тлумачний словник української мови термін «механізм» визначає, як пристрій, який передає або перетворює рух, приводить машину або апарат у дію; те саме, що й машина; послідовність дій окремих елементів, засобів для забезпечення чогось; сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище; внутрішня будова, система чого-небудь [2, с. 665]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «механізм» розкривається у декількох значеннях, а саме: 1) механізм – це пристрій, що передає або перетворює рух; 2) механізм – це внутрішня будова, система чого-небудь; 3) механізм – це сукупність станів і процесів, із яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [3, с. 398].

У правовому полі А. Андреєв досліджує поняття «механізм» визначаючи його, як взята у єдності вся сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини. Науковець зазначає, що поняття механізму охоплює дві сторони правового регулювання. По-перше, це забезпечення за допомогою сукупності правових засобів правового впливу на суспільні відносини і, отже, забезпечення ефективності правового впливу. У цьому аспекті проблема має своїм предметом механізм забезпечення ефективності правового регулювання. По-друге, це внутрішня будова механізму, його окремі елементи (частини), взяті у співвідношенні [1, с. 125-126].

В. Галунько, визначаючи сутність механізму адміністративно-правового регулювання, зазначає, що правове регулювання в суспільстві здійснюється за допомогою певних механізмів – різних елементів правової системи, що здійснюють регулятивний вплив на суспільство, невід'ємною та важливою складовою адміністративно-правового регулювання [4, с. 211].

Із вказаного вище випливає, що під адміністративно-правовим механізмом доступу до публічної інформації слід розуміти систему норм, процедур і правових інструментів, які забезпечують реалізацію, захист і поновлення права особи на доступ до інформації, що перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень. Цей механізм включає не лише юридичні норми, але й організаційно-правові форми, управлінські процедури, інститути контролю та нагляду.

Як зазначає В. Галунько, змістовна ознака механізму адміністративно-правового регулювання передбачає визначення цілей такого регулювання. До таких цілей належить обов'язок публічної адміністрації засобами адміністративного права: 1) попередити протиправне посягання на права свободи та публічні законні інтереси фізичних і юридичних осіб; 2) не допустити порушення фізичними та юридичними особами прав свобод і публічних законних інтересів третіх осіб; 3) припинити порушення прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб; 4) застосувати всі передбачені компетенцією заходи щодо поновлення прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних і юридичних осіб; 5) забезпечити притягнення винних осіб до адміністративної чи іншого виду юридичної відповідальності [4, с. 211-212]. А.Ю. Олійник, у свою чергу, елементами механізму правового регулювання визначає також як: а) норми права; б) правовідносини; в) правореалізацію та відповідні акти; г) правосвідомість і правову культуру; г) законність правового регулювання [6, с. 123]. А.М. Колодій виокремлює такі елементи механізму забезпечення прав і свобод громадянина: а) норма права; б) правовідносини; в) акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків; г) акти застосування норм права [9, с. 136].

Адміністративно-правовий механізм доступу до публічної інформації передбачає існування певного кола суб'єктів, кожен із яких відіграє визначену роль у забезпеченні реалізації, захисту та контролю за дотриманням права на доступ до публічної інформації. Суб'єкти цього механізму можна поділити на кілька основних груп: 1) особи, які звертаються із запитом на отримання інформації; 2) розпорядники публічної інформації; 3) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 4) судові установи.

Поетапно надамо характеристику кожного елементу суб'єктного складу адміністративно-правового механізму доступу до публічної інформації.

Згідно з Законом України «Про доступ до публічної інформації» публічною є інформація, відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації [8].

Запитувачі мають гарантоване Конституцією України (ст. 34) право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію, а також спеціально визначені механізми захисту своїх прав у випадку відмови або порушення строків надання інформації.

Відповідно до статті 12 Закону України «Про доступ до публічної інформації», запитувачем є фізичні, юридичні особи, об'єднання громадян без статусу юридичної особи, крім суб'єктів владних повноважень [8].

Особливістю публічної інформації є її відкритість за замовчуванням – вона має бути доступною для громадськості, окрім випадків, коли така інформація підпадає під визначення з обмеженим доступом (державна таємниця, конфіденційна, службова).

Здійснення конституційних прав на доступ до інформації може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запо-

бігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Відповідно правові підстави обмеження доступу до публічної інформацій можна поділити з прив'язкою до політичних, соціальних умов: обмеження доступу у мирний час, у період воєнного стану, у період введення надзвичайного стану.

Обмеження в мирний час, як правило, стосуються охорони персональних даних, службової таємниці, інтересів досудового розслідування.

Відкритою та доступною є будь-яка інформація, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом [7]. Відповідно до ст. 21 Закону України «Про інформацію» інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна та службова інформація.

Рішенням Конституційного Суду України від 20.01.2012 № 2-рп/2012 наголошено, що лише фізична особа, якої стосується конфіденційна інформація, відповідно до конституційного та законодавчого регулювання права особи на збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації має право вільно, на власний розсуд визначати порядок ознайомлення з нею інших осіб, держави та органів місцевого самоврядування, а також право на збереження її у таємниці. Конституційне та законодавче регулювання права на невтручання в особисте та сімейне життя узгоджується із міжнародно-правовими актами.

Порядок віднесення інформації до таємної або службової, а також порядок доступу до неї регулюються законами.

Законом України «Про доступ до публічної інформації» зазначається, що попри конференційної інформації може бути обмежена таємна інформація; службова інформація. Обмеження доступу до інформації здійснюється відповідно до закону при дотриманні сукупності таких вимог: 1) виключно в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя; 2) розголошення інформації може завдати істотної шкоди цим інтересам; 3) шкода від оприлюднення такої інформації переважає суспільний інтерес в її отриманні [8].

Отже, найчастіше підставою для обмеження доступу до публічної інформації є потреба захистити: приватне життя фізичних осіб; збереження нерозголошення інформації під час здійснення кримінального провадження; для захисту комерційної таємниці. Рішення про обмеження доступу повинно бути мотивованим, чітко вказано підстави, строк обмеження і право на оскарження.

У період воєнного стану можливе розширення обсягів обмеженої інформації, що спрямовано на: захист обороноздатності; збереження тактичної інформації; запобігання інформаційним загрозам.

Зокрема, може бути обмежено доступ до: інформації про військові об'єкти, переміщення військ; деяких державних реєстрів; фінансової інформації щодо оборонних закупівель. Такі обмеження є тимчасовими й підлягають скасуванню після припинення воєнного стану.

Так, відповідно до ст. 8. Законом «Про державну таємницю» до державної таємниці відносить інформацію про дислокацію, характеристики пунктів управління, зміст заходів загальнодержавного та регіонального, у разі необхідності міського і районного рівня, щодо приведення у готовність єдиної державної системи цивільного захисту населення і територій до виконання завдань в особливий період та про організацію системи зв'язку (оповіщення) в особливий період, можливості населених пунктів, регіонів і окремих об'єктів щодо евакуації, розосередження населення і забезпечення його життєдіяльності; забезпечення виробничої діяльності об'єктів національної економіки у воєнний час [7].

Отже, право на доступ до публічної інформації може бути обмежене лише у виняткових випадках, передбачених законом, і за умови дотримання принципів необхідності, пропорційності та обґрунтованості. Вкрай важливо, аби навіть у кризові періоди (воєнний стан, надзвичайні ситуації) держава не зловживала правом на обмеження доступу, адже це створює передумови до зниження довіри громадян та приховування зловживань.

До запитувачів інформації також слід віднести інформаційні посередники (журналісти, медіа); громадські організації, які здійснюють моніторинг прозорості; органи місцевого самоврядування, які здійснюють додаткове регулювання на місцевому рівні.

Наступним суб'єктом, який реалізує адміністративно-правовий механізм доступу до публічної інформації та надає її - розпорядник публічної інформації, визначений у статті 13 Закону України «Про доступ до публічної інформації». До них належать: 1) суб'єкти владних повноважень – органи державної влади, інші державні органи, органи місцевого самоврядування, органи влади Автономної Республіки Крим, інші суб'єкти, що здійснюють владні управлінські функції відповідно до законодавства та рішення яких є обов'язковими для виконання; 2) юридичні особи, що фінансуються з державного, місцевих бюджетів, бюджету Автономної Республіки Крим, – стосовно інформації щодо використання бюджетних коштів; 3) особи, якщо вони виконують делеговані повноваження суб'єктів владних повноважень згідно із законом чи договором, включаючи надання освітніх, оздоровчих, соціальних або інших державних послуг, – стосовно інформації, пов'язаної з виконанням їхніх обов'язків; 4) суб'єкти господарювання, які займають домінуюче становище на ринку або наділені спеціальними чи виключними правами, або є природними монополіями, – стосовно інформації щодо умов постачання товарів, послуг та цін на них; 5) юридичні особи публічного права, державні/комунальні підприємства або державні/комунальні організації, що мають на меті одержання прибутку, господарські товариства, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток, паїв) прямо чи опосередковано належать державі та/або територіальній громаді, – щодо інформації про структуру, принципи формування та розмір оплати праці, винагороди, додаткового блага їх керівника, заступника керівника, особи, яка постійно або тимчасово обіймає посаду члена виконавчого органу чи входить до складу наглядової ради [8].

Також слід звернути увагу, що до розпорядників додатково Закон відносить ще тих суб'єктів, які володіють вузьконаправленою інформацією – це суб'єкти господарювання.

Так, ч. 2. ст. 13 Закону України «Про доступ до публічної інформації» до таких розпорядників інформації прирівнюють суб'єктів господарювання, які володіють: 1) інформацією про стан довкілля; 2) інформацією про якість харчових продуктів і предметів побуту; 3) інформацією про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, що сталися або можуть статися і загрожують здоров'ю та безпеці громадян; 4) іншою інформацією, що становить суспільний інтерес (суспільно необхідною інформацією) [8].

Розпорядники інформації зобов'язані надавати публічну інформацію у формі відкритих даних на запит, оприлюднювати і регулярно оновлювати її на єдиному державному веб-порталі відкритих даних та на своїх веб-сайтах [8].

Отже, розпорядниками публічної інформації є органи державної влади та місцевого самоврядування; особи, які виконують делеговані владні повноваження; суб'єкти господарювання, які фінансуються з бюджету; юридичні особи, якщо вони володіють публічною інформацією у зв'язку з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування суб'єктів господарювання, які володіють вузьконаправленою інформацією, соціальноважливою для життєдіяльності суспільства. Розпорядники несуть обов'язок організаційно забезпечувати доступ, зберігати та оприлюднювати інформацію, а також надавати відповіді на запити.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є спеціальним суб'єктом парламентського контролю за дотриманням прав на інформацію, що визначено ст. 17 Закону України «Про доступ до публічної інформації» та ст. 14 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Уповноважений має такі основні права у сфері контролю за дотриманням права на інформацію: розглядати скарги на дії чи бездіяльність розпорядників; виносити обов'язкові до розгляду подання; звертатися до суду в інтересах особи, права якої були порушені.

Судові установи є юрисдикційним суб'єктом, який забезпечує захист прав запитувачів у разі незаконної відмови, затримки або ненадання інформації. Відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України, такі спори розглядаються в порядку адміністративного судочинства, що визначено ч. 7 ст. 19 КАСУ.

Суди розглядають адміністративні справи за позовами громадян, юридичних осіб чи Уповноваженого з прав людини до розпорядників інформації: позови про визнання відмови у наданні інформації протиправною; зобов'язання надати запитувану інформацію; спори щодо недотримання строків відповіді; стягнення моральної шкоди, завданої незаконними діями розпорядника.

Висновки. Адміністративно-правовий механізм доступу до публічної інформації – це система норм, процедур і правових інструментів, які забезпечують реалізацію, захист і поновлення права особи на доступ до інформації, що перебуває у володінні суб'єктів владних повноважень. Суб'єкти реалізації адміністративно-правового механізму доступу до публічної інформації — це

учасники адміністративно-правових відносин, які наділені правами та обов'язками у сфері забезпечення, реалізації, захисту та контролю за дотриманням права на доступ до публічної інформації відповідно до законодавства України.

Ці суб'єкти є невід'ємними елементами функціонування системи відкритості влади та прозорості діяльності публічної адміністрації. Вони забезпечують баланс між публічністю і правом на захист інформації з обмеженим доступом, сприяючи утвердженню демократичних стандартів інформаційної відкритості, оскільки мають правовий статус та виконують публічно-правову функцію в межах адміністративної юрисдикції; вступають у суспільні відносини у межах публічних; беруть участь у реалізації як правоутворюючих, так і правозахисних процедур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андреєв А. Механізм правового регулювання суспільних відносин: окремі аспекти щодо визначення поняття та особливостей. *Підприємництво, господарство і право*. № 6, 2019. С. 125–128. URL: https://surl.lu/gvbbgc (дата звернення 01.06.2025).
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
4. Адміністративне право України: навчальний посібник [В.В. Галунько, В.І. Курило, С.О. Короєд, О.Ю. Дрозд, І.В. Гиренко, О.М. Єщук, І.М. Риженко, А.А. Іванищук, Р.Д. Саунін, І.М. Ямкова]; за ред. проф. В.В. Галунька. Херсон: Грінь Д.С., 2015. Т. 1. Загальне адміністративне право. 272 с.
5. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://surl.li/xaiabi.
6. Олійник А.Ю. Теорія держави і права: навч. посіб. А.Ю. Олійник, С.Д. Гусарєв, О.Л. Слюсаренко. К. Юрінком Інтер, 2001. 176 с.
7. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: https://surl.li/ffwtip (дата звернення 01.06.2025).
8. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://surl.li/ztrwhy (дата звернення 01.06.2025).
9. Теорія держави і права: навч. посіб. [А.М. Колодій, В.В. Копєйчиков, С.Л. Лисенков та ін.]. за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. К. Юрінком Інтер, 2002. 368 с.

УДК 353.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.55

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Власов А.В.,
аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка
ORCID: 0000-0002-4999-5892
e-mail: anton.vlas86@gmail.com

Власов А.В. Зарубіжний досвід публічного адміністрування торговельної діяльності.

У статті проаналізовано зарубіжний досвід публічного адміністрування торговельної діяльності, включаючи структури та політики, які допомагають забезпечити економічний розвиток та зміцнення національної економіки на міжнародній арені. Дослідження присвячено системі публічного адміністрування торговельної діяльності у таких країнах як США, Китай, Японія, а також у країнах Європейського Союзу – Німеччині та Франції. З'ясовано, що всі країни спрямовують свою діяльність на економічне зростання країни та задоволення потреб споживачів.

Зазначено, що кожна з розглянутих країн, опираючись на історичний, політичний, економічний та культурний розвиток, виробила власну систему публічного адміністрування торговельної діяльності, яка ґрунтується на побудові системи вільної торгівлі і забезпечення конкурентоспроможності власної продукції.

Розглянуто та проаналізовано митно-тарифне регулювання вищезазначених країн. Зауважено, що митний тариф є інструментом, який стимулює виробництво та експорт продукції з високою доданою вартістю.

Звернуто увагу на пільгову систему та тарифні і нетарифні методи регулювання торговельної діяльності. Серед нетарифних методів торговельної політики важливе місце посідають ліцензування імпорту та експорту.

Встановлено, що однією з найпоширеніших форм державного впливу на торговельні процеси в США є встановлення тарифів або податків на зовнішньоекономічну діяльність. В Китаї, торговельна політика реалізується за допомогою тарифних і нетарифних інструментів. Митний тариф Китаю складається зі ставок РНС, договірних тарифних ставок, спеціального пільгового тарифу, загальних тарифних ставок, ставок тарифної квоти та тимчасових мит. Серед нетарифних інструментів торговельної політики Китаю важливе місце посідають ліцензування імпорту та експорту. У країнах Європейського союзу основу публічного управління торговельної політики складають тарифні методи регулювання, що включають в себе митні збори, зокрема Єдиний митний тариф.

Визначено, що міжнародна політика, яку проводять США, Китай та Японія сприяє тіснішій співпраці між Європейським Союзом та іншими міжнародними партнерами. Підкреслено, що митно-тарифне регулювання в Україні має головну та суттєву відмінність від інших країн світу – розгалужену товарну номенклатуру і для України важливо гармонізувати свою товарну номенклатуру з номенклатурою ЄС. Зауважено, що для того, щоб побудувати ефективну систему митно-тарифного регулювання в Україні потрібно використовувати досвід країн Центральної Європи, які побороли подібні проблеми у формуванні митної політики.

Ключові слова: зарубіжний досвід, Європейський Союз, публічне адміністрування, торговельна діяльність, торговельна політика.

Vlasov A.V. Foreign experience in public administration of trade activities.

The article analyzes foreign experience in public administration of trade activities, including structures and policies that help ensure economic development and strengthen the national economy in the international arena. The study is devoted to the system of public administration of trade activities in

countries such as the USA, China, Japan, as well as in the countries of the European Union - Germany and France. It was found that all countries direct their activities towards the economic growth of the country and satisfaction of consumer needs.

It is noted that each of the countries considered, based on historical, political, economic and cultural development, has developed its own system of public administration of trade activities, which is based on building a free trade system and ensuring the competitiveness of its own products.

The customs and tariff regulations of the above-mentioned countries were reviewed and analyzed. It was noted that the customs tariff is a tool that stimulates the production and export of products with high added value.

Attention is drawn to the preferential system and tariff and non-tariff methods of regulating trade activities. Among non-tariff methods of trade policy, import and export licensing occupies an important place.

It has been established that one of the most common forms of state influence on trade processes in the United States is the imposition of tariffs or taxes on foreign economic activity. In China, trade policy is implemented through tariff and non-tariff instruments. China's customs tariff consists of RNS rates, negotiated tariff rates, special preferential tariff, general tariff rates, tariff quota rates and temporary duties. Among the non-tariff instruments of China's trade policy, import and export licensing occupies an important place. In the countries of the European Union, the basis of public administration of trade policy is tariff regulation methods, which include customs duties, in particular the Common Customs Tariff.

It has been determined that the international policies pursued by the United States, China, and Japan promote closer cooperation between the European Union and other international partners. It is emphasized that customs and tariff regulation in Ukraine has a main and significant difference from other countries of the world - an extensive commodity nomenclature, and it is important for Ukraine to harmonize its commodity nomenclature with the EU nomenclature. It was noted that in order to build an effective system of customs and tariff regulation in Ukraine, it is necessary to use the experience of Central European countries that have overcome similar problems in the formation of customs policy.

Key words: foreign experience, European Union, public administration, trade activity,trade policy.

Постановка проблеми. Ефективне публічне адміністрування торговельної діяльності є фундаментом для розвитку підприємництва, залучення інвестицій та підвищення конкурентоспроможності національної економіки на міжнародній арені. Дослідження позитивного зарубіжного досвіду публічного адміністрування торговельної діяльності дозволяє виявити механізми, які сприяють демократизації торгівлі, підтримці малого та середнього бізнесу, боротьбі з монополіями та недобросовісною конкуренцією.

Україна, після здобуття незалежності виявила активний підхід до формування відносин з іншими країнами світу. Особливості цього підходу полягають у намаганні зайняти вагому позицію в системі міжнародних відносин, а також міжнародного поділу праці, зокрема через інтеграцію до європейського економічного співтовариства. Орієнтуючись на європейську модель розвитку, наша держава позиціонує себе як європейську державу, спроможну зробити вагомий внесок у розбудову європейської економічної системи. Тому вивчення зарубіжного досвіду демократичних країн світу має для нас велике значення, оскільки дозволяє перейняти позитивні напрацювання будь якої сфери публічно-правових відносин, в тому числі і торговельної діяльності.

Метою дослідження є аналіз зарубіжного досвіду публічного адміністрування торговельної діяльності з метою виявлення ефективних підходів, які можуть бути адаптовані для української системи публічного адміністрування торговельної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням проблематики управлінської діяльності в науці адміністративного права завжди приділяється увага науковцями. Про це свідчать праці таких вітчизняних науковців, як: В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, Ю.А. Ведєрнікова, Р.А. Калюжного, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, О.П. Світличного, С.Г. Стеценка та ін. Водночас відсутність досліджень щодо зарубіжного досвіду публічного адміністрування торговельної діяльності активізує актуальність цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Без сумніву, торговельна діяльність відіграє важливу роль у функціонуванні світової економіки, забезпечуючи обіг товарів та послуг, а також сприяє економічному зростанню країни та задоволенню потреб споживачів.

Вагоме значення торговельної діяльності для економічного розвитку держав пояснюється і тим, що торговельна діяльність є частиною економічної політики держави, метою якої є вплив на зовнішню торгівлю за допомогою економічних та адміністративних важелів, використання тарифних і нетарифних інструментів (введення тарифів, податків, торгових субсидій, встановлення квот, ліцензії, кредитування, угоди про добровільне обмеження експорту, специфічні стандарти якості, норми безпеки, санітарні обмеження тощо) [1, с. 21].

У цьому дослідженні ми розглянемо досвід публічного адміністрування торговельної діяльності країн з ринковою економікою та високим рівнем економічного розвитку, зокрема, США, Китаю, Японії, Німеччини та Франції.

Зауважимо, що в багатьох країнах процес створення системи публічного адміністрування, в тому числі і в сфері торговельної діяльності, розпочався після закінчення Другої світової війни (з 1945 р.) і сьогодні мають завершений вигляд. Так, публічне адміністрування торговельної діяльності США, Китаю та Франції здійснює Міністерство торгівлі, Японії – Міністерство економіки, торгівлі й промисловості, Німеччини – Міністерство економіки і технологій [12]. Донедавна такої практики дотримувалася й наша країна, де впродовж 2010-2019 рр. функціонувало Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2019-2021 рр. – Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, що нині реорганізоване в Міністерство економіки України [9], в якому функції центрального регулювання внутрішньої торгівлі виконують окремі департаменти.

Сьогодні, державна політика публічного адміністрування торговельної діяльності вищезазначених держав ґрунтується на побудові системи вільної торгівлі і забезпечення конкурентоспроможності власної продукції. Однак, опираючись на історичний, політичний, економічний та культурний розвиток кожна держава виробила власну систему публічного адміністрування торговельної діяльності. Так, серед країн з багаторічними ринковими традиціями найбільш розвиненою є система публічного адміністрування торговельної діяльності в США. США характеризуються високим рівнем розвитку інноваційної інфраструктури, значною роллю держави як інституту та системи державних органів у підтримці експортерів, зокрема високим рівнем розвитку різного роду державних консультаційних сервісів, таких як юридичні, маркетингові, бухгалтерські тощо [7, с. 113].

Через федеративний державний устрій питання регулювання торговельної діяльності у США здійснюється на двох рівнях: на рівні штатів і на федеральному рівні. На федеральному рівні, нормативно-правове регулювання торговельної діяльності базується на великій кількості відповідних галузевих законів.

Разом з тим, торговельна політика США включає угоди Світової організації торгівлі (СОТ), які формують багатосторонню основу торговельної політики США, тарифи, тарифні квоти, угоди про вільну торгівлю, торговельні та інвестиційні рамкові угоди, двосторонні інвестиційні угоди, програми забезпечення виконання торговельних угод, програми торгівлі та розвитку, заходи, що впливають на імпорт (наприклад, митні правила), заходи, що впливають на експорт (наприклад, сприяння експорту), та галузеві програми (наприклад, субсидії сільському господарству) тощо.

Нині, по кількості створених вільних економічних зон США займає передову позицію у світовій економіці. В державі діють три основних їх типи: – зони зовнішньої торгівлі; – технологічні парки; – підприємницькі зони. Кожна із зазначених вільних економічних зон вносить істотний внесок у розвиток регіонів країни і сприяє розширенню і диверсифікації її зовнішньої торгівлі [5, с. 100].

Однією з найпоширеніших форм державного впливу на торговельні процеси в США є встановлення тарифів або податків на зовнішньоекономічну діяльність. Так, у США використовується митний тариф на основі Гармонізованої системи найменування і кодифікації товарів, розробленої за участі Ради митного співробітництва. Гармонізована система складається з трьох частин: 1. структурована товарна номенклатура; 2. загальні правила трактування; 3. правові коментарі. Ввезення деяких товарів здійснюється згідно із встановленими Конгресом США квотами, які також визначаються у Гармонізованій системі [4, с. 122].

Зауважимо, що у 2025 році урядом США запроваджено базовий митний тариф у розмірі 10% на всі товари майже з усіх країн. Крім того, додатково вводяться мита щодо конкретних держав. Зокрема, для Китаю – на рівні 34%, Європейського Союзу – 20%, Японії – 24%, Індії – 26%, Південної Кореї – 25%, Великої Британії – 10%, Ізраїлю – 17%. На продукцію з України також визна-

чено тариф у розмірі 10%. [11]. Вважаємо, що встановлення митних тарифів на імпортні товари з різних країн виступає як засіб захисту вітчизняних виробників від конкуренції з-за кордону або як інструмент політичного тиску.

Часто митно-тарифне регулювання використовується з метою сприяння експорту товарів. Так, у Китайській Народній Республіці існує система пільг та підтримки експортних операцій, що сприяє експорту. Проте імпортерам заборонено отримувати пільги, а також встановлені додаткові мита з метою прискорення митного оформлення. Тут платниками митних зборів є вантажоодержувачі, які імпортують дозволені товари, та вантажовідправники, які експортують дозволені законодавством товари. Перші сплачують імпортні (ввізні) мита, другі – експортні (вивізні) [4, с. 149]. Ставки імпортних мит поділяються на загальні й преференційні. Загальні мита застосовуються щодо тих країн, з якими Китай не уклав угод про пільгове оподаткування, преференційні – щодо тих країн, з якими Китай уклав угоди про пільгове оподаткування [4, с. 149].

Зауважимо, що китайська економіка демонструє надзвичайно високі темпи зростання протягом останніх 20 років, що пояснюється багатьма економічними чинниками, серед яких важливе місце посідає чітка митно-тарифна політика. Так, торговельна політика країни реалізується за допомогою тарифних і нетарифних інструментів. Митний тариф Китаю складається зі ставок РНС, договірних тарифних ставок, спеціального пільгового тарифу, загальних тарифних ставок, ставок тарифної квоти та тимчасових мит. Мита для країн з режимом найбільшого сприяння є найпоширенішими [14, с. 54].

Серед нетарифних інструментів торговельної політики Китаю важливе місце посідають ліцензування імпорту та експорту. Китай застосовує режим ліцензування імпорту, в рамках якого існує три види ліцензій: автоматичні ліцензії, неавтоматичні ліцензії та сертифікати тарифних квот. Вид ліцензії залежить від типу імпорту, який може бути необмежений, обмежений і заборонений. В Китаї також діє система обов'язкового ліцензування експорту, експертизи та карантину. Існують три основні категорії товарів: заборонені до експорту; ті, що вимагають обов'язкового ліцензування/квотування; ті, що експортуються без спеціальних обмежень. Слід також зазначити, що Китай вводить загальні обмеження на експорт, а також – залежно від країни призначення [14, с. 54].

Протилежною політиці Китаю є політика Японії, де діє унікальна система податкових пільг для імпортерів, які імпортують товари, що не оподатковуються. Обсяг імпорту товарів, які не оподатковуються, складає понад 25% [2, с. 9].

Зауважимо, що в Японії функціонують державні податки і податки місцеві. При цьому більше 64% всіх податкових надходжень утворюється за рахунок державних податків, а решта - за рахунок місцевих податків. Значна частина податкових коштів перерозподіляється через державний бюджет Японії шляхом відрахувань від державних податків до місцевих бюджетів. Податкова система Японії, як в США і Європі, характеризується множинністю податків. Їх має право стягувати кожен орган територіального управління. Але всі податки країни зафіксовані в законодавчих актах. Кожен вид державного податку регулюється законом. Закон про місцеві податки визначає їхні види і граничні ставки [13]. Також товари, що ввозяться в Японію, оподатковуються митом та податком на споживання. Крім того, до оподатковуваних імпортних товарів також застосовуються деякі інші внутрішні податки (податок на алкогольні напої, податок на тютюн тощо). Для визначених країн, що розвиваються, Закон про митний тариф та Закон про тимчасові тарифи також передбачають пільгову ставку (GSP), яка застосовується до певних товарів і є нижчою за будь-яку з вищезазначених ставок. Більшість митних зборів обкладаються за адвалорними ставками (ad valorem rates), які застосовуються до митної вартості імпортованих товарів. Однак деякі товари, включаючи певні алкогольні напої та крупи, підлягають сплаті за фіксованою ставкою, а інші - за складною ставкою, як поєднання адвалорних та фіксованих ставок [13].

Вважаємо, що міжнародна політика, яку проводять США, Китай та Японія сприяє тіснішій співпраці між Європейським Союзом та іншими міжнародними партнерами. Однак реалізація торговельної політики ЄС значною мірою залежить від зовнішніх та внутрішніх викликів.

У країнах Європейського союзу (далі – ЄС) основу публічного управління торговельної політики складають тарифні методи регулювання, що включають в себе митні збори, зокрема Єдиний митний тариф. Він застосовується до імпорту товарів через зовнішні кордони ЄС та є загальним для всіх членів ЄС, але ставки мита відрізняються від одного виду імпорту до іншого залежно від того, що за продукція імпортується та звідки саме. Мита да ють перевагу в ціні для товарів

місцевого виробництва над аналогічними товарами, які імпортуються, і вони підвищують доходи для урядів [3, с. 7].

Митний тариф є інструментом, який стимулює виробництво та експорт продукції з високою доданою вартістю. Останнє практикується на основі застосування принципу підвищення тарифів. Ескалація тарифів, у свою чергу, полягає в тому, що підвищення митних зборів відповідає зростанню ступеня переробки товарів і таке зростання може досягати до 10 разів. Наприклад, в Японії тарифи на імпорт готової продукції в 10,7 рази вищі за тарифи на імпорт сировини, в ЄС цей показник зростає в 7,7 рази, США – в 7,1 рази. Для країн з перехідною економікою масштабування тарифів є меншим. Загалом спостерігається така тенденція: чим менш розвинена країна, тим нижча ескалація тарифів. Митна ескалація насправді є ефективним методом захисту вітчизняного виробника, але для країн, що переходять до ринкової економіки, використання митного масштабування розвинутих країн унеможливлює доступ їх готової продукції на ринки таких країн [8].

Митно-тарифне регулювання в Україні має головну та суттєву відмінність від інших країн світу – розгалужену товарну номенклатуру Митного тарифу, що, в свою чергу, призводить до зловживань бізнесу шляхом декларування товарів за іншими кодами для сплати менших мит. Тому, для України важливо гармонізувати свою товарну номенклатуру з номенклатурою ЄС. На сьогодні, можна вже спостерігати позитивні зрушення в митному законодавстві, проте, гармонізація митного законодавства України за вимогами ЄС дещо гальмується, оскільки Україна надає більший пріоритет все ж фіскальній функції митно-тарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, а це ускладнює поглиблення співпраці з країнами ЄС [6, с. 14].

Щоб побудувати ефективну систему митно-тарифного регулювання, Україні потрібно використовувати досвід країн Центральної Європи, які побороли подібні проблеми у формуванні митної політики. В умовах інтеграції України до ЄС необхідно вносити зміни в вітчизняне митне законодавство, інтеграцію та інструменти митно-правового регулювання, які не будуть суперечити принципам СОТ та ЄС.

Відомо, що сплата ПДВ формує основне фіскальне навантаження на діяльність підприємства, у т.ч. торговельного. Як із податком, багато країн широко використовують практику диференційованого підходу до встановлення ставки ПДВ. Так, у Франції діють чотири ставки ПДВ для торговельного бізнесу: основна (18,6%) й підвищена (22,0%) – при продажі автомобілів, тютюнових та алкогольних виробів, виробів із дорогоцінних металів, хутра та інших предметів розкоші, та зменшені ставки – 7,0% при продажі споживчих товарів тривалого вжитку та 5,5% – для товарів першої життєвої необхідності. Натомість у більшості країн діють дві ставки ПДВ, до прикладу, в Німеччині – 15,0% для товарів (послуг) усіх груп і категорій, за винятком продуктів харчування й друкованих видань, на які встановлена ставка 7,0% [10]. Загалом застосування диференційованих ставок оподаткування є сучасною практикою стимулювання процесів модернізації системи внутрішньої торгівлі. Досвід численних країн доводить, що завдяки такому підходові вдається досить ефективно розподілити фіскальне навантаження бізнесу та якісно стимулювати розвиток пріоритетних для країни напрямів торговельної діяльності, не знижуючи рівня конкуренції в галузі.

Висновки. Важливою передумовою модернізації внутрішньої торгівлі є вибудовування повноцінної інституціональної системи, яка включає наявність спеціальних урядових структур і на центральному, і на місцевому рівнях. Досвід низки країн підтверджує, що така схема публічного адміністрування процесами модернізації галузі є дієвою, коли необхідно якісно зорганізувати процедури започаткування торговельного бізнесу та виходу його на внутрішній ринок, раціонально посилити державний нагляд і контроль за розвитком новітніх форм і типів торгівлі, покращити доступність і відкритість процедур отримання державної підтримки для розвитку торговельної діяльності. Різні країни світу застосовують різноманітні підходи до публічного адміністрування у сфері торговельної діяльності, враховуючи свої економічні, соціальні та культурні особливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баєва О.І. Теоретичні підходи до оцінки протекціонізму в міжнародній торгівельній практиці. *Електронне наукове фахове видання «Економіка та суспільство».* 2018. № 16. С. 20–23.
2. Буланий О.О. Світовий досвід сучасного митно-тарифного регулювання та застосування його в Україні. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. № 9. С. 7–14.

3. Григорова-Беренда Л.І., Каверіна К.О. Торговельна політика та зовнішня торгівля Європейського Союзу. В*існик ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносин. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2022. № 16. С. 6–15.
4. Гуцул І.А. Митна політика зарубіжних країн: навч. посіб. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 198 с.
5. Данилевська О.О. Сучасні механізми державного управління інвестиційним розвитком економіки у США. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. № 4. С. 99–103.
6. Живора Г. Угода про асоціацію з ЄС: економічні наслідки для України. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія.* 2014. № 8 (216). С. 107–121.
7. Майборода Ю.О. Фактори глобального торговельного лідерства США. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство».* 2019. № 27. С. 111–115.
8. Митна справа: підруч. / А.І. Крисоватий, С.Д. Герчаківський, О.Б. Дем'янюк та ін.; за ред. А.І. Крисоватого. Тернопіль: ВПЦ «Екон. думка ТНЕУ», 2014. 540 с.
9. Міністерство економіки України. *Офіційний вебсайт.* URL: https://me.gov.ua/?lang=uk-UA (дата звернення: 01.06.2025).
10. Соколовська А.М. Суперечності та проблеми гармонізації ставок податку на додану вартість у ЄС. *Фінанси України*. 2021. № 3. С. 23–45.
11. Трамп запровадив масштабні митні тарифи проти інших країн. 02.04.2025. Укрінформ. Офіційний вебсайт. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3977816-tramp-zaprovadiv-masstabni-mitni-tarifi-proti-insih-krain.html (дата звернення: 02.06.2025).
12. Федеральне міністерство економіки і технологій Німеччини BMWI. ГО «Чиста планета. *Офіційний вебсайт*. URL: https://welfare.green/docs/tips-guides/donori-ta-finansovi-organizacii/federalne-ministerstvo-ekonomiki-i-tekhnologijj-nimechchini-bmwi/ (дата звернення: 01.06.2025).
13. Японія. Економічний паспорт країни. URL: https://adm.dp.gov.ua/storage/ app/media/ uploaded-files/20210506-ekonom-pasport-yaponii-v-mzs.pdf (дата звернення: 02.06.2025).
14. Яценко О.М. Торговельно-економічне співробітництво України та Китаю: можливості та загрози. *Україна-Китай.* 2019. № 1 (15). С. 52–57.

УДК 342.7:343.35(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.56

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОРУПЦІЙНИХ ПРОЯВІВ ТА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Ворон Д.Л.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Ворон Д.Л. Взаємозв'язок корупційних проявів та порушення прав людини: український контекст.

Вказується, в сучасній українській державі корупція перетворилася на системну проблему, що вийшла за межі локальних проявів і стала реальною загрозою для національної безпеки та конституційного ладу країни. Корупційні схеми охоплюють не лише економічну та політичну площини, а й чинять безпосередній руйнівний вплив на забезпечення основоположних прав і свобод громадян. Попри наявність розгалуженого національного законодавства у сфері прав людини та значну кількість ратифікованих міжнародних правових документів, Україна демонструє критично низьку ефективність функціонування інститутів захисту прав людини у контексті боротьби з корупцією. Відзначено, результати моніторингових досліджень фіксують недостатній рівень правової культури суспільства, пасивність громадян у захисті власних прав та істотний дисбаланс між законодавчими нормами і реальною практикою державного гарантування прав людини.

Стаття присвячена комплексному дослідженню взаємозв'язку між корупційними проявами та порушенням прав людини в сучасній Україні. Автор аналізує корупцію не лише як економічну чи політичну проблему, а як системний фактор, що підриває фундаментальні права і свободи людини та створює загрозу національній безпеці й конституційним засадам держави. У дослідженні розкрито механізм самовідтворення корупції, за якого одне корупційне діяння породжує інші, формуючи системну деградацію суспільних цінностей. Особливу увагу приділено аналізу таких руйнівних корупційних форм як непотизм, фаворитизм і протекціонізм, які не тільки безпосередньо порушують права окремих осіб, але й створюють умови для появи псевдофахівців. Дослідження засвідчує наявність очевидного причинно-наслідкового взаємозв'язку між корупцією та порушенням прав людини, де корупційні схеми найбільше вражають соціально незахищені групи населення – малозабезпечених громадян, пенсіонерів, осіб з інвалідністю, мігрантів. Незважаючи на розвинену національну законодавчу базу з прав людини та велику кількість ратифікованих міжнародних правових актів, в Україні спостерігається критично низький рівень правової культури населення та ефективності механізмів захисту прав людини. Автор обґрунтовує необхідність комплексного підходу до протидії корупції, що включає не лише правові механізми, але й розвиток громадянського суспільства, забезпечення свободи слова, підвищення прозорості влади та формування дієвих механізмів громадського контролю. Дослідження доводить, що подолання корупції в Україні неможливе без одночасного зміцнення системи захисту прав людини, підвищення правової культури громадян і врахування культурних, ментальних та історичних особливостей українського суспільства.

Ключові слова: корупція, права людини, громадянське суспільство, правова культура, антикорупційна діяльність.

Voron D.L. The relationship between corruption manifestations and human rights violations: the Ukrainian context.

It is indicated that in the modern Ukrainian state, corruption has become a systemic problem that has gone beyond local manifestations and has become a real threat to national security and the constitutional

order of the country. Corruption schemes cover not only the economic and political spheres, but also have a direct destructive impact on ensuring the fundamental rights and freedoms of citizens. Despite the presence of extensive national legislation in the field of human rights and a significant number of ratified international legal documents, Ukraine demonstrates critically low efficiency of the functioning of human rights protection institutions in the context of combating corruption. It is noted that the results of monitoring studies record an insufficient level of legal culture of society, passivity of citizens in protecting their own rights and a significant imbalance between legislative norms and the real practice of state guaranteeing human rights.

The article is devoted to a comprehensive study of the relationship between corruption manifestations and human rights violations in modern Ukraine. The author analyzes corruption not only as an economic or political problem, but as a systemic factor that undermines fundamental human rights and freedoms and poses a threat to national security and the constitutional principles of the state. The study reveals the mechanism of self-reproduction of corruption, in which one corrupt act generates others, forming a systemic degradation of social values. Particular attention is paid to the analysis of such destructive forms of corruption as nepotism, favoritism and protectionism, which not only directly violate the rights of individuals, but also create conditions for the emergence of pseudo-specialists. The study demonstrates the existence of an obvious cause-and-effect relationship between corruption and human rights violations, where corruption schemes most affect socially vulnerable groups of the population – low-income citizens, pensioners, people with disabilities, migrants. Despite the developed national legislative framework on human rights and a large number of ratified international legal acts, Ukraine has a critically low level of legal culture of the population and the effectiveness of human rights protection mechanisms. The author justifies the need for a comprehensive approach to combating corruption, which includes not only legal mechanisms, but also the development of civil society, ensuring freedom of speech, increasing the transparency of government and the formation of effective mechanisms of public control. The study proves that overcoming corruption in Ukraine is impossible without simultaneously strengthening the system of human rights protection, increasing the legal culture of citizens and taking into account the cultural, mental and historical characteristics of Ukrainian society.

Key words: corruption, human rights, civil society, legal culture, anti-corruption activities.

Постановка проблеми. У сучасній Україні проблема корупції набула системного характеру, перетворившись з локального явища на загрозу національній безпеці та конституційним засадам держави. Корупційні практики не обмежуються лише економічною чи політичною сферами, а створюють прямий деструктивний вплив на реалізацію фундаментальних прав і свобод людини.

Незважаючи на розвинену національну законодавчу базу з прав людини та велику кількість ратифікованих міжнародних правових актів, в Україні спостерігається критично низький рівень ефективності механізмів захисту прав людини в контексті протидії корупції. Дані моніторингових досліджень свідчать про низький рівень правової свідомості населення, недостатню активність громадян у відстоюванні власних прав та значний розрив між теоретичними засадами і практичним втіленням державного забезпечення прав людини.

Водночас існує очевидний причинно-наслідковий взаємозв'язок між корупцією та порушенням прав людини, де корупційні схеми не лише порушують права окремих осіб, а й формують механізм самовідтворення, створюючи умови для системної деградації суспільних цінностей. Найбільш вразливими до таких схем є соціально незахищені групи населення, що загострює проблему соціальної справедливості та рівності перед законом.

Метою нашого дослідження є комплексний аналіз взаємозв'язку між корупційними проявами та порушенням прав людини в Україні, виявлення системних факторів, що обумовлюють цей взаємозв'язок, та обґрунтування шляхів удосконалення механізмів захисту прав людини в контексті антикорупційної діяльності.

Аналіз наукових публікацій з тематики дослідження. Проблематика взаємозв'язку корупції та прав людини знайшла відображення у працях низки вітчизняних дослідників. Зокрема, І. Корж розглядає корупцію як деструктивний соціальний феномен, що загрожує національній безпеці та демократичному поступу України, підриваючи загальнолюдські соціальні цінності, включаючи права людини. Дослідник обґрунтовує тезу про те, що корупція є ключовим чинником організованої злочинності, яка деструктивно впливає на соціальне життя, порушуючи право на життя, свободу, добробут та особисту безпеку.

В. Тимошенко акцентує увагу на особливо руйнівному впливі таких корупційних форм як непотизм, фаворитизм і протекціонізм, які не тільки безпосередньо порушують права окремих осіб, але й формують умови для появи псевдоспеціалістів. Дослідник розкриває механізм самовідтворення корупції, де одне корупційне діяння генерує інші, створюючи системну загрозу для реалізації прав людини. У співпраці з С. Бондар та Н. Іванчук автор класифікує корупцію як соціальну небезпеку, що загрожує особистій безпеці людини.

В. Ковальчук досліджує механізми легітимації державної влади в західних державах, підкреслюючи особливу роль громадянського суспільства у створенні владних інститутів та здійсненні нагляду за їхньою діяльністю. О. Жовнір обґрунтовує тезу про те, що ефективними в боротьбі з корупцією стають країни, які підвищують відкритість влади шляхом розвитку громадянського суспільства та гарантування свободи слова.

В. Довжанин характеризує сучасний стан реалізації прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції, виділяючи низку проблемних факторів: недостатню активність громадян через низький рівень правової культури, неефективність інститутів самоорганізації, відсутність належного інституту підзвітності посадових осіб та обмежену участь громадськості в законотворчому процесі.

Виклад матеріалу дослідження. Варто зазначити, що у спеціалізованій науковій літературі права людини трактуються як фундаментальні засади правового становища індивіда. Ці права притаманні людині від народження, що обумовлює їх природний та невідчужуваний характер. Без них неможливе повноцінне функціонування людини в соціумі, оскільки вони становлять обов'язкову складову для індивідів, соціуму та правової держави в цілому [1, с. 710].

В Україні правовий статус індивіда тісно взаємопов'язаний з концепцією прав людини, що по суті являє собою нормативне визначення становища особи та громадянина в сучасному українському соціумі. Основу такого правового статусу становлять права і свободи людини. Україна, вибравши проєвропейський напрям розвитку в колі економічно й політично прогресивних країн, реалізувала міжнародні зобов'язання через нормативне встановлення базових прав і свобод у Основному Законі та інших правових документах.

Особливо болючою проблемою, відзначає вчений І. Корж для українського суспільства стали корупційні практики - деструктивний соціальний феномен, що проявляється у незаконному використанні службових повноважень чиновниками, суспільними та політичними лідерами з метою особистого збагачення. Корупція не тільки загрожує національній безпеці та демократичному поступу України, а й деструктивно впливає на всі сфери суспільного буття, підриваючи загальнолюдські соціальні цінності, включаючи права людини. Корупційні практики спричиняють порушення фундаментальних прав і свобод людини в різних галузях життєдіяльності [2, с. 28].

Цей же науковець вірно підкреслює те, що саме корупція становить один з ключових чинників організованої злочинності, яка, відповідно, є серед факторів, що деструктивно впливають на соціальне життя, порушуючи людські права – право на життя, свободу, добробут, особисту безпеку та інші. Таким чином, корупція створює значні бар'єри для реалізації прав людини і перешкоджає втіленню прагнень Українського народу побудувати правову, соціальну та демократичну державу [2, с. 28].

Відповідно до Конституції України, наша країна позиціонується як правова, соціальна та демократична держава. Основною рисою демократичної та правової держави є наявність дієвих і реальних інструментів захисту прав та свобод особи й громадянина. На переконання окремих експертів з адміністративного права, інструменти захисту прав і свобод громадян як в антикорупційній сфері, так і в інших галузях досі знаходяться на стадії становлення, що обумовлює критично низький рівень гарантованості втілення цих прав[1] [3, с. 82].

Як зазначають представники ЄС, для реалізації прав людини необхідно вміти подолати перешкоди на цьому шляху. По-перше, окремі уряди, політичні сили чи претенденти на владу, діячі соціально-економічної сфери, представники громадських організацій нерідко використовують

[1] Аби мінімізувати негативний вплив корупції на суспільне життя, за часи незалежності в Україні було розроблено чимало антикорупційних законів, стратегій, концепцій та програм. Однак не всі знають, що антикорупційні заходи були законодавчо закріплені ще у Конституції Пилипа Орлика 5 квітня 1710 року – одній з перших конституцій Європи.Ця видатна пам'ятка українського конституціоналізму також відома як «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького», «Правовий уклад та конституції законів та вольностей Війська Запорозького», «Конституційні пакти Пилипа Орлика, новообраного гетьмана Війська Запорозького з його присягою» [4].

«риторику прав людини», однак не беруть на себе відповідальність щодо захисту цих прав. Іноді це зумовлено нерозумінням сутності стандартів прав людини. В інших ситуаціях мова йде про свідоме маніпулювання та прагнення позиціонувати себе як захисника прав людини для формування позитивного іміджу перед світовою спільнотою. По-друге, уряди, політичні сили та претенденти на владу, громадські активісти можуть засуджувати інших за порушення прав людини, водночас самі не дотримуючись правових стандартів, що являє собою політику подвійних стандартів. По-третє, можливі ситуації, коли права окремих осіб обмежуються заради захисту прав інших. Іноді це може бути виправдано, оскільки права людини не є абсолютними, але при реалізації своїх прав особа не повинна перешкоджати іншим робити те ж саме. Однак слід бути обережними і не допускати, щоб захист прав інших не перетворився на звичайний привід для введення обмежень; принципово важливо, щоб моніторинг таких випадків здійснювали представники громадянського суспільства та незалежна судова система. По-четверте, існують приклади, коли захист прав однієї групи людей може призвести до обмеження прав інших, і це потрібно відрізняти від вищезазначеного прикладу обмеження прав [5].

Дані моніторингових обстежень рівня обізнаності населення з правами людини свідчать про низький рівень правової свідомості та недостатню реалізацію правозахисних механізмів в Україні, незважаючи на велику кількість ратифікованих міжнародних правових актів з прав людини та розвинену національну нормативну базу у цій галузі. Переважна більшість українських громадян не знайома ні з міжнародними документами, ні з національним законодавством у сфері прав людини, миряться з розривом між теоретичними засадами та практичним втіленням державного забезпечення прав людини, і не проявляють активності у відстоюванні власних прав. На сучасному етапі права людини ще не перетворились на дієвий засіб обмеження державної влади в Україні [6, с. 77].

Отже, протидія корупції та її профілактика становить одну з найактуальніших проблем сучасності, адже жодна країна світу не спромоглася цілковито подолати це явище. В українських умовах корупція перетворилась не лише на предмет постійних суспільних дебатів, а стала реальним чинником, що створює загрозу національній безпеці та конституційним засадам держави [7, с. 120].

Відзначимо, у наукових джерелах корупцію співвідносять з економічною деградацією країни, зростанням соціальної напруженості, поглибленням нерівності та несправедливості в соціумі, втратою довіри громадян до державних інститутів та погіршенням міжнародного престижу держави. Водночас часто ігнорується той факт, що корупція руйнує універсальні цінності, зокрема права людини. Зв'язок між корупцією та порушенням прав людини є безперечним. Наприклад, вимагання хабара за допомогу в поступленні до освітньої установи спричиняє порушення права іншої особи на освіту. Неможливість працевлаштування без корупційної компоненти порушує право на працю та право на гідний життєвий рівень для себе і своїх близьких. Особливо руйнівний вплив, за вірним твердженням В. Тимошенко, справляють такі корупційні форми як непотизм, фаворитизм і протекціонізм. Зокрема, підтримка «своїх» у захисті неякісного дисертаційного дослідження не тільки дискредитує наукову галузь, але й формує умови для появи псевдоспеціалістів, які надалі самі порушуватимуть права інших на якісну освіту, належне медичне обслуговування, гідну працю та повагу до людської гідності. Адже особи, що отримали незаслужені переваги, звикають до свого привілейованого становища. Така практика цинічно принижує справжніх вчених, порушуючи їхні права. Отже, одне корупційне діяння генерує інші, формуючи механізм самовідтворення корупції [8].

Отже, корупція є серйозною перешкодою для повноцінного забезпечення прав людини. Особливо привертає увагу то факт, що саме найбільш соціально незахищені групи населення – громадяни з низькими доходами, пенсіонери, люди з інвалідністю, мігранти та інші – найчастіше потерпають від корупційних схем. Абсолютно неприпустимою є ситуація, коли для здійснення своїх законних прав та інтересів особа вимушена користуватися корупційними схемами. Між корупцією та порушенням прав людини існує явний причинно-наслідковий взаємозв'язок, де корупція спричиняє порушення прав. Водночас недостатнє гарантування прав людини, в свою чергу, формує сприятливі умови для розвитку корупційних проявів [8].

Загрожуючи правам і свободам людини, пишуть В. Тимошенко, С. Бондар, Н. Іванчук, корупція також створює небезпеку для особистої безпеки. Будь-яка взаємодія з іншими людьми, спільнотами, технічними засобами тощо може стати потенційним джерелом загрози для людини. За походженням, пишуть вчені, виділяють шість груп небезпек: природні, техногенні, антропогенні,

екологічні, соціальні, біологічні, які далі класифікуються за конкретним джерелом та об'єктом впливу, способами впливу та наслідками, можливостями протидії небезпеці тощо. Корупція належить до типу соціальних небезпек [9, p. 35].

Визнаючи наявність законодавчих положень для забезпечення прав і свобод громадян у галузі профілактики та боротьби з корупцією в Україні, виникає закономірне питання щодо причин низької ефективності фактичної антикорупційної роботи в нашій країні. Зокрема, В. Ковальчук відзначає, що в конституціях та законодавстві західних держав закладено дієвий механізм легітимації державної влади, де поруч з уповноваженими владними органами особливу функцію виконує громадянське суспільство, яке не тільки безпосередньо створює владні інститути, але й здійснює нагляд за їхньою діяльністю [10, с. 96]. Як справедливо наголошує О. Жовнір, ефективними в боротьбі з корупцією стають ті країни, які підвищують відкритість влади шляхом розвитку громадянського суспільства та гарантування свободи слова [11, с. 160]. Таким чином, проблематику профілактики та боротьби з корупцією в сучасній Україні варто розглядати в іншій площині – заохочення розвитку прав і свобод громадян у цій галузі.

Варто зазначити, що Конвенція ООН проти корупції підкреслює важливість забезпечення доступу до правових інструментів захисту для осіб, які постраждали від корупційних дій, у декількох статтях. Зокрема, стаття 35 зобов'язує країни-учасниці гарантувати право суб'єктам та особам, що зазнали збитків унаслідок корупції, порушувати судові справи проти винних осіб задля отримання відшкодування. Стаття 26 передбачає встановлення відповідальності юридичних осіб за корупційні правопорушення, що має особливе значення для потерпілих, які домагаються компенсації. Стаття 32 спрямована на захист потерпілих і надання їм змоги висловлювати свої погляди та занепокоєння на відповідних стадіях кримінального процесу, забезпечуючи право бути вислуханими без шкоди для прав захисту. Стаття 34 стосується наслідків корупції і передбачає право держав розглядати корупцію як підставу для скасування договорів, відкликання концесій або застосування інших заходів для виправлення ситуації. Стаття 42 закликає розширювати юрисдикцію щодо корупційних злочинів, зокрема вчинених проти держави-учасниці чи її громадян, усуваючи можливі перешкоди для кримінального переслідування правопорушників [12].

Аналізуючи поточний стан прав і свобод громадян, що втілюються у галузі антикорупційної діяльності, ми підтримуємо думку про те, що корупція не є лише результатом економічних та політичних проблем. Культурні традиції, менталітет суспільства та особливості історичного розвитку держави також є важливими чинниками, що сприяють виникненню та розповсюдженню корупційних проявів [10, с. 168].

На сучасному етапі реалізація прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції, згідно з В. Довжаниним, характеризується низкою проблемних факторів: недостатньою активністю громадян через низький рівень правової культури та правосвідомості; неефективністю інститутів самоорганізації (політичних партій, громадських організацій), що обмежує реалізацію колективних прав в антикорупційній діяльності; відсутністю належного інституту підзвітності посадових осіб перед громадянами, що створює умови для зловживання владою; обмеженою участю громадськості в законотворчому процесі; недостатньою правовою освітою громадян і просвітницькою діяльністю з питань корупції, що призводить до відсутності «корупційного імунітету» в суспільстві; неналежним рівнем незалежності преси; низьким матеріальним забезпеченням державних службовців і соціально-економічною незахищеністю громадян, що сприяє поширенню корупції [11, с. 34].

Проведене дослідження взаємозв'язку між корупцією та правами людини в Україні дозволяє сформулювати наступні **висновки**:

По-перше, корупція в Україні виступає не лише як економічна чи політична проблема, а як системний фактор, що підриває фундаментальні права і свободи людини. Корупційні практики створюють прямий причинно-наслідковий зв'язок з порушенням базових прав громадян – на освіту, працю, охорону здоров'я, справедливий суд та інші. Особливо вразливими до корупційних схем є соціально незахищені групи населення: малозабезпечені громадяни, пенсіонери, особи з інвалідністю, мігранти.

По-друге, корупція формує механізм самовідтворення, де одне корупційне діяння породжує інші. Такі форми як непотизм, фаворитизм і протекціонізм не тільки безпосередньо порушують права окремих осіб, але й створюють умови для появи псевдофахівців, які в подальшому самі

стають порушниками прав людини. Це призводить до системної деградації суспільних цінностей та руйнування довіри до державних інститутів.

По-третє, незважаючи на розвинену національну законодавчу базу з прав людини та велику кількість ратифікованих міжнародних актів, в Україні спостерігається критично низький рівень правової культури населення. Більшість громадян не знайомі з міжнародними та національними правовими документами у сфері прав людини, що створює сприятливе середовище для корупційних проявів.

По-четверте, ефективна протидія корупції потребує комплексного підходу, що включає не лише правові механізми, але й розвиток громадянського суспільства, забезпечення свободи слова, підвищення прозорості влади. Досвід західних країн свідчить, що успішними в подоланні корупції стають держави, які посилюють участь громадянського суспільства в контролі за діяльністю владних інституцій.

По-п'яте, реалізація прав і свобод громадян у сфері антикорупційної діяльності в Україні характеризується системними проблемами: низькою активністю громадян, неефективністю інститутів самоорганізації, відсутністю належної підзвітності посадових осіб, обмеженою участю громадськості в законотворчому процесі, недостатньою правовою освітою та неналежним рівнем незалежності преси.

Таким чином, на наш погляд, подолання корупції в Україні неможливе без одночасного зміцнення системи захисту прав людини, підвищення правової культури громадян, розвитку громадянського суспільства та формування дієвих механізмів громадського контролю за владою. Корупція та порушення прав людини є взаємопов'язаними явищами, тому боротьба з ними має здійснюватися в комплексі, з урахуванням не лише правових, але й культурних, ментальних та історичних особливостей українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 2002. Т. 4: Н–П. 720 с
2. Корж І.Ф. Права людини та корупція, як прояв їх порушення. *Інформація і право*. № 4(47)/2023. С. 27–39.
3. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні: *навч. посіб*. К.: КНТ, 2009. 232 с.
4. Антикорупційна конституція Пилипа Орлика. URL: https://epravda.com.ua/columns/2015/04/08/537505.
5. Лісабонський договір 2007 року. URL: https://studies.in.ua/pravoes-shporu/2461-lsabonskiydogovr-2007-r.html.
6. Антонович М. Правова культура українського народу в сфері прав людини: історичний розвиток та сучасний стан. *Право України*. 2003. № 12. С. 75–78.
7. Синявська О.Ю. Щодо необхідності удосконалення нормативно-правового забезпечення запобігання та протидії корупції в україні. *Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє.* Харків, 2020. С. 120–124.
8. Тимошенко В.І. Корупція як порушення прав людини. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b2b216aa-9132-4de5-9938-715cf717cd4c/content.
9. Tymoshenko V., Bondar S., Ivanchuk N. Corruption as a threat to human rights and freedoms. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. Vol. 27, No. 4. 2022. PP. 31–39.
10. Ковальчук В. Про конституційно-правовий механізм легітимації державної влади. *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. юрид*.2010. Вип. 51.С. 96–105.
11. Жовнір О.З. Дослідження протидії корупційним проявам через аналіз окремих функцій державного управління. *Держава і право: de lege praeterita, instante, futura: матер. Міжнар. наук.-практ. конф*. (м. Миколаїв, 27–28 листопада 2009 р.). Миколаїв: Іліон, 2009? С. 159-160.
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_c16#Text.
13. Довжанин В.М. Класифікація прав і свобод громадян, які реалізуються у сфері запобігання та протидії корупції. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2015. # 2. С. 167–171.

14. Довжанин В.М. Засоби адміністративно-правового забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2015.
15. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Доброчесність в органах державної влади як елемент правової ідеології сучасного суспільства. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 86. Ч. 5. С. 213–218.

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.57

ВПЛИВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ КОШТІВ МІСЦЕВИХ БЮДЖЕТІВ В УКРАЇНІ

Гарбінська-Руденко А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0002-0971-1234
e-mail: prokyror.irpin@i.ua

Гринишин Т.І.,
здобувачка,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0006-2060-0208
e-mail: hrynyshyntetiana04@gmail.com

Магдалінова А.В.,
здобувачка,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0003-1274-5456
e-mail: magdalinova09@gmail.com

Гарбінська-Руденко А.В., Гринишин Т.І., Магдалінова А.В. Вплив адміністративної реформи на ефективність використання коштів місцевих бюджетів в Україні.

У статті досліджено окремі аспекти використання коштів місцевих бюджетів в умовах адміністративної реформи децентралізації в Україні. Проаналізовано особливості організації та функціонування системи фінансового контролю на місцевому рівні, розглянуто існуючі проблеми та недоліки у цій сфері. Розглядаються питання ефективності механізмів фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів в умовах адміністративної реформи децентралізації. Акцентовано увагу, на тому що адміністративна реформа з децентралізації створила нові виклики для системи фінансового контролю, оскільки зміна адміністративно-територіального устрою та формування нових органів місцевого самоврядування потребували належного контролю за дотриманням бюджетного законодавства в процесі розподілу та використання публічних фінансів.

На основі вивчення статистичних даних за 2023-2024 роки щодо порушень бюджетного законодавства, виявлено основні тенденції та фактори, що впливають на ефективність фінансового контролю. Особливу увагу приділено трансформації контрольних механізмів в умовах реформи децентралізації та змін у міжбюджетних відносинах. Здійснено порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду організації фінансового контролю на місцевому рівні. Особливий акцент зроблено на розвитку внутрішнього аудиту в органах місцевого самоврядування як ключового інструменту підвищення ефективності використання бюджетних коштів. Сформульовано рекомендації щодо законодавчого врегулювання питань фінансового контролю в умовах децентралізації та забезпечення належної координації між різними контролюючими органами.

Авторами зроблено висновок, що основними напрямами вдосконалення механізмів фінансового контролю в Україні є удосконалення нормативно-правового та інституційного забезпечення, впровадження ризик-орієнтованого підходу, посилення превентивного контролю, розвиток внутрішнього аудиту, впровадження сучасних інформаційних технологій, розширення участі громадськості та посилення відповідальності за порушення бюджетного законодавства.

Ключові слова: адміністративна реформа, фінансовий контроль, місцеві бюджети, децентралізація, бюджетні порушення, ефективність використання коштів, внутрішній аудит, зовнішній контроль, ризик-орієнтований підхід.

Harbinska-Rudenko A.V., Hrynyshyn T.I., Mahdalinova A.V. Impact of administrative reform on the efficiency of the use of local budget funds in Ukraine.

The article examines certain aspects of the use of local budget funds in the context of the administrative reform of decentralization in Ukraine. The features of the organization and functioning of the financial control system at the local level are analyzed, existing problems and shortcomings in this area are considered. The issues of the effectiveness of financial control mechanisms for the use of local budget funds in the context of the administrative reform of decentralization are considered. Attention is focused on the fact that the administrative reform of decentralization has created new challenges for the financial control system, since the change in the administrative-territorial structure and the formation of new local self-government bodies required proper control over compliance with budget legislation in the process of distribution and use of public finances.

Based on the study of statistical data for 2023-2024 on violations of budget legislation, the main trends and factors affecting the effectiveness of financial control were identified. Particular attention is paid to the transformation of control mechanisms in the context of the decentralization reform and changes in inter-budgetary relations. A comparative analysis of domestic and foreign experience in organizing financial control at the local level was carried out. Special emphasis was placed on the development of internal audit in local government bodies as a key tool for increasing the efficiency of the use of budget funds. Recommendations were formulated on the legislative regulation of financial control issues in the context of decentralization and ensuring proper coordination between various control bodies. The authors concluded that the main areas of improvement of financial control mechanisms in Ukraine are the improvement of regulatory and institutional support, the introduction of a risk-oriented approach, strengthening preventive control, the development of internal audit, the introduction of modern information technologies, expanding public participation and strengthening responsibility for violations of budget legislation.

Key words: administrative reform, financial control, local budgets, decentralization, budget violations, efficiency of funds utilization, internal audit, external control, risk-oriented approach.

Постановка проблеми. Адміністративно-територіальна в Україні, що активно реалізується в Україні ще з 2014 року, докорінно змінила систему територіальної організації влади, адміністративно-територіальний устрій та відповідні механізми управління публічними фінансами. Реформа не лише передбачила формування спроможних територіальних громад, але й суттєво трансформувала систему міжбюджетних відносин та принципи формування і використання коштів місцевих бюджетів. Створення нових адміністративно-територіальних одиниць, перерозподіл владних повноважень між центральними та місцевими органами влади та передача значних фінансових ресурсів на місцевий рівень зумовили необхідність трансформації механізмів фінансового контролю для забезпечення цільового та ефективного використання бюджетних коштів. В умовах реформування системи державного управління особливо гостро постає питання взаємодії контролюючих органів різних рівнів та узгодження їхніх повноважень для забезпечення цілісності та ефективності фінансового контролю. Особливої актуальності ця проблематика набуває в контексті європейської інтеграції України, що вимагає адаптації вітчизняної системи фінансового контролю до стандартів ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми організації фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів досліджувалися у працях багатьох вітчизняних науковців. Зокрема, теоретико-методологічні аспекти фінансового контролю розглядалися у роботах Л.В. Гуцаленко, О.М. Петрик, М.Т. Білухи, В.Ф. Піхоцького. Особливості контролю в умовах децентралізації досліджували І.Б. Стефанюк, В.М. Федосов, А.В. Хомутенко, Ю.М. Барський. Водночас, питання адаптації механізмів фінансового контролю до нової територіальної організації влади та змін адміністративно-територіального устрою залишаються недостатньо дослідженими. Зважаючи на це, питання ефективності механізмів фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів в умовах адміністративної реформи децентралізації потребують подальших сучасних досліджень.

Метою статті є аналіз сучасного стану та ефективності механізмів фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів в умовах децентралізації, виявлення проблемних аспектів та обґрунтування напрямів їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Фінансовий контроль є невід'ємною складовою системи управління публічними фінансами, що забезпечує дотримання законності, ефективності та цільового використання бюджетних коштів. Як зазначає Л.В. Гуцаленко, «фінансовий контроль – це діяльність органів фінансового контролю, що полягає в установленні фактичного стану справ на підконтрольному об'єкті щодо законності, доцільності та ефективності використання фінансових ресурсів» [1, с. 42].

Адміністративна реформа з децентралізації створила нові виклики для системи фінансового контролю, оскільки зміна адміністративно-територіального устрою та формування нових органів місцевого самоврядування потребують належного контролю за дотриманням бюджетного законодавства в процесі розподілу та використання публічних фінансів. Особливо важливим є забезпечення ефективності контрольних механізмів у новостворених територіальних громадах, де часто відсутній достатній досвід управління значними фінансовими ресурсами.

Необхідність дослідження механізмів фінансового контролю саме в контексті адміністративної реформи з децентралізації зумовлена кардинальною зміною системи управління публічними фінансами на місцевому рівні. Утворення нових адміністративно-територіальних одиниць – об'єднаних територіальних громад (ОТГ) – супроводжується не лише передачею їм додаткових владних повноважень, але й значним розширенням фінансової бази та покладенням відповідальності за ефективне використання бюджетних коштів. В результаті адміністративного реформування місцеве самоврядування отримало нові повноваження щодо надання адміністративних послуг, розвитку інфраструктури, утримання закладів освіти, охорони здоров'я, культури, що потребує адекватних механізмів контролю за використанням відповідних фінансових ресурсів під час реалізації вказаних повноважень.

Особливої трансформації система фінансового контролю зазнає в умовах децентралізації. Як справедливо зауважує І.Б. Стефанюк, «децентралізація влади зумовлює необхідність переосмислення ролі та місця фінансового контролю, зміщення акцентів з виявлення порушень на запобігання їм, а також посилення контролю за ефективністю використання бюджетних коштів» [2, с. 87].

В умовах вказаної децентралізації система фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів включає зовнішній та внутрішній контроль. Зовнішній контроль здійснюється Рахунковою палатою України, Державною аудиторською службою України та іншими уповноваженими органами. Внутрішній контроль реалізується через системи внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту в органах місцевого самоврядування.

Відповідно до Бюджетного кодексу України, контроль за дотриманням бюджетного законодавства спрямований на забезпечення ефективного і результативного управління бюджетними коштами та здійснюється на всіх стадіях бюджетного процесу [3]. Проте, як свідчить практика, існуюча система контролю не завжди забезпечує належний рівень фінансової дисципліни на місцевому рівні.

Аналіз сучасного стану фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів свідчить про наявність суттєвих проблем у цій сфері. За даними Державної аудиторської служби України, обсяг виявлених фінансових порушень при використанні коштів місцевих бюджетів у 2023 році склав 8,7 млрд грн, що на 15,2% більше порівняно з 2022 роком (7,55 млрд грн) [4]. При цьому найбільшу частку порушень складають:

- нецільове використання бюджетних коштів – 28,4%;
- незаконні витрати внаслідок завищення вартості робіт та послуг – 24,7%;
- порушення при здійсненні публічних закупівель – 18,9%;
- недоотримання належних надходжень – 12,3%;
- інші порушення – 15,7%.

Варто зазначити, що і в 2024 році зафіксовано зростання кількості виявлених порушень, пов'язаних із публічними закупівлями (+4,2% порівняно з 2023 роком), [7] що ще раз підтверджує необхідність посилення заходів фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів.

За даними Державної аудиторської служби України, у 2024 році спостерігається покращення показників ефективності фінансового контролю в умовах продовження адміністративної реформи. Відсоток відшкодування виявлених порушень зріс до 53,7% порівняно з 42,3% у 2023 році, що

свідчить про підвищення дієвості механізмів притягнення до відповідальності та відшкодування збитків.

Аналіз територіальної структури фінансових порушень за перше півріччя 2024 року показує, що найбільша кількість порушень зафіксована у таких областях: Дніпропетровська область – 23,4% від загального обсягу виявлених порушень; Одеська область – 18,7%; Київська область – 17,2%; Харківська область – 12,5%; Львівська область – 9,8% [4].

Варто відзначити, що Харківська область у 2024 році демонструє значне зростання кількості порушень порівняно з попереднім роком, що може бути пов'язано з посиленням контрольних заходів у регіоні та збільшенням обсягів фінансування відновлення інфраструктури.

Вважаємо, що варто виділити наступні основні проблеми у здійсненні фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів в умовах децентралізації:

1. Недосконаліть нормативно-правового забезпечення фінансового контролю на місцевому рівні. За оцінками експертів, існуюча нормативна база характеризується фрагментарністю, суперечливістю та неузгодженістю окремих положень [5, с. 137].
2. Дублювання контрольних функцій різними органами фінансового контролю. Як зазначає В.Ф. Піхоцький, «відсутність чіткого розмежування повноважень контролюючих органів призводить до дублювання функцій та неефективного використання контрольних ресурсів» [6, с. 93].
3. Недостатній розвиток внутрішнього аудиту в органах місцевого самоврядування. За даними Міністерства фінансів України, станом на початок 2024 року лише у 47% територіальних громад створені підрозділи внутрішнього аудиту, що суттєво знижує дієвість системи контролю [7].
4. Недостатній рівень кваліфікації посадових осіб органів місцевого самоврядування у сфері фінансового контролю. За результатами опитування, проведеного у 2024 році, 52% працівників фінансових відділів ОТГ відчувають потребу у додатковому навчанні з питань фінансового контролю [4].
5. Відсутність ефективної системи оцінки ризиків при плануванні контрольних заходів. Як зазначає А.В. Хомутенко, «переважає реактивний підхід до контролю, що не дозволяє своєчасно виявляти та запобігати порушенням» [9, с. 132].
6. Недостатнє застосування сучасних інформаційних технологій у процесі фінансового контролю. За даними Державної аудиторської служби, лише 38% контрольних заходів у 2024 році здійснювалися з використанням автоматизованих інформаційних систем [4].
7. Низький рівень прозорості та відкритості інформації про результати контрольних заходів. Як зазначає Ю.М. Барський, «відсутність публічної інформації про виявлені порушення та вжиті заходи знижує превентивний ефект контролю» [10, с. 74].

Окремої уваги заслуговує аналіз міжнародного досвіду організації фінансового контролю на місцевому рівні, що дозволить виявити кращі практики, що можуть бути адаптовані в Україні. Зокрема, досвід країн ЄС, де система фінансового контролю базується на принципах державного внутрішнього фінансового контролю (PIFC), що включає фінансове управління і контроль, функціонально незалежний внутрішній аудит та центральний підрозділ гармонізації.

У Польщі, наприклад, діє трирівнева система фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів: зовнішній контроль (Вища палата контролю та регіональні розрахункові палати), внутрішній контроль (підрозділи внутрішнього аудиту в органах місцевого самоврядування) та громадський контроль [11, с. 56].

Особливістю польської моделі є акцент на превентивному контролі та консультативній функції контролюючих органів. Регіональні розрахункові палати не лише виявляють порушення, але й надають органам місцевого самоврядування методичну допомогу щодо правильного застосування бюджетного законодавства [1].

У Німеччині контроль за використанням коштів місцевих бюджетів здійснюється переважно на місцевому рівні через муніципальні контрольно-ревізійні служби, які є незалежними від виконавчих органів. Заслуговує на увагу практика проведення аудиту ефективності, що оцінює не лише законність, але й доцільність та результативність бюджетних витрат [12, с. 84].

У Франції діє децентралізована модель фінансового контролю, де ключову роль відіграють регіональні рахункові палати, які здійснюють контроль за фінансовою діяльністю органів місцевого самоврядування. Особливістю французької моделі є поєднання судових функцій (можливість накладення санкцій) та аудиторських повноважень [13, с. 112].

Порівнюючи зарубіжний досвід із вітчизняною практикою, можна виділити ключові відмінності у здійсненні фінансового контролю за місцевими фінансами:

1) у країнах ЄС більший акцент робиться на превентивному контролі та консультативній функції контролюючих органів, тоді як в Україні переважає подальший контроль, спрямований на виявлення вже допущених порушень;

2) у європейських країнах більш розвинені механізми внутрішнього контролю та аудиту в органах місцевого самоврядування, тоді як в Україні ця система перебуває на етапі становлення;

3) у зарубіжних країнах широко застосовується ризик-орієнтований підхід до планування контрольних заходів, що дозволяє ефективніше використовувати контрольні ресурси;

4) у країнах ЄС більше уваги приділяється аудиту ефективності та результативності використання бюджетних коштів, тоді як в Україні переважає контроль за дотриманням законності;

Таблиця 1. Напрями вдосконалення механізмів фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів в умовах децентралізації.

№ п/п	Напрям вдосконалення	Заходи реалізації
1	Удосконалення нормативно-правового забезпечення	Необхідно прийняти Закон України «Про фінансовий контроль», який би комплексно регулював питання організації та здійснення фінансового контролю на всіх рівнях. Важливим є розробка та затвердження єдиних стандартів фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів. Слід забезпечити чітке розмежування повноважень контролюючих органів для уникнення дублювання функцій.
2	Розвиток інституційного забезпечення	Доцільно посилити роль Рахункової палати у здійсненні зовнішнього контролю за використанням коштів місцевих бюджетів. Необхідно створити підрозділи внутрішнього аудиту в усіх органах місцевого самоврядування та забезпечити їх функціональну незалежність.
3	Впровадження ризик-орієнтованого підходу	Потрібно розробити методику оцінки ризиків при плануванні контрольних заходів та впровадити систему раннього виявлення ризиків порушень бюджетного законодавства. Важливо фокусувати контрольні заходи на найбільш ризикових сферах використання бюджетних коштів.
4	Посилення превентивного контролю	Необхідно розширити консультативну функцію контролюючих органів та проводити регулярні навчання для посадових осіб органів місцевого самоврядування з питань бюджетного законодавства. Варто розробити методичні рекомендації щодо запобігання типовим порушенням.
5	Розвиток внутрішнього аудиту	Слід затвердити стандарти внутрішнього аудиту для органів місцевого самоврядування та забезпечити підвищення кваліфікації внутрішніх аудиторів. Необхідно розширити сферу внутрішнього аудиту на оцінку ефективності та результативності використання бюджетних коштів.
6	Впровадження сучасних інформаційних технологій	Доцільно створити єдину інформаційну систему фінансового контролю та автоматизувати процеси моніторингу й аналізу бюджетних витрат. Варто застосовувати технології аналізу великих даних для виявлення аномалій та потенційних порушень.
7	Розширення участі громадськості	Важливо забезпечити прозорість та доступність інформації про результати контрольних заходів, залучати громадські організації до моніторингу використання бюджетних коштів та створити ефективні механізми громадського контролю за бюджетними витратами.
8	Посилення відповідальності за порушення бюджетного законодавства	Необхідно удосконалити механізми притягнення до відповідальності за фінансові порушення та забезпечити невідворотність відшкодування збитків, завданих місцевим бюджетам. Слід посилити персональну відповідальність посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Джерело: розроблено авторами на основі проведеного дослідження

На основі проведеного аналізу та систематизації напрямів удосконалення механізмів фінансового контролю, представлених у Таблиці 1, варто зазначити, що підвищення ефективності контролю за використанням коштів місцевих бюджетів потребує комплексного підходу з одночасним впровадженням змін у нормативно-правовій, інституційній та методологічній сферах.

Особливу увагу слід приділити розвитку превентивних механізмів контролю та забезпеченню належної координації між різними суб'єктами контролю.

Висновки. В умовах децентралізації ефективність механізмів фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів набуває особливого значення для забезпечення фінансової дисципліни та цільового використання бюджетних коштів.

Аналіз сучасного стану фінансового контролю свідчить про наявність суттєвих проблем у цій сфері, зокрема: недосконаліть нормативно-правового забезпечення, дублювання контрольних функцій, недостатній розвиток внутрішнього аудиту, низький рівень кваліфікації посадових осіб, відсутність ефективної системи оцінки ризиків, недостатнє застосування сучасних інформаційних технологій та низький рівень прозорості.

Порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду виявив ключові відмінності у підходах до організації фінансового контролю, зокрема щодо акцентів на превентивному контролі, розвитку внутрішнього аудиту, застосування ризик-орієнтованого підходу та аудиту ефективності. Основними напрямами вдосконалення механізмів фінансового контролю в Україні мають стати: удосконалення нормативно-правового та інституційного забезпечення, впровадження ризик-орієнтованого підходу, посилення превентивного контролю, розвиток внутрішнього аудиту, впровадження сучасних інформаційних технологій, розширення участі громадськості та посилення відповідальності за порушення бюджетного законодавства.

Реалізація запропонованих напрямів дозволить підвищити ефективність механізмів фінансового контролю за використанням коштів місцевих бюджетів, забезпечити прозорість та підзвітність у бюджетній сфері, а також сприятиме досягненню цілей реформи децентралізації щодо ефективного управління публічними фінансами на місцевому рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гуцаленко Л.В. Державний фінансовий контроль: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2009. 424 с.
2. Стефанюк І.Б. Державний фінансовий контроль: проблеми ідентифікації й визначення системи. *Фінанси України*. 2009. № 11. С. 82–89.
3. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17 (дата звернення: 05.05.2025).
4. Звіт про результати діяльності Державної аудиторської служби України за 2024 рік. URL: https://dasu.gov.ua/ua/plugins/userPages/3754 (дата звернення: 05.05.2025).
5. Дрозд І.К., Шевчук В.О. Державний фінансовий контроль: навч. посіб. Київ: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2007. 304 с.
6. Піхоцький В.Ф. Система державного фінансового контролю в Україні: концептуальні засади теорії та практики: монографія. Львів: Видавництво НУ «Львівськаполітехніка», 2014. 336 с.
7. Звіт про стан розвитку державного внутрішнього фінансового контролю в Україні за 2023 рік. Міністерство фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/reports (дата звернення: 05.05.2025).
8. Лисяк Л.В. Розвиток міжбюджетних відносин в Україні в умовах податкового реформування. *Економічний простір*. 2014. № 81. С. 125-137.
9. Хомутенко А.В. Система фінансового контролю за використанням бюджетних коштів в Україні: монографія. Одеса: Атлант, 2009. 272 с.
10. Барський Ю.М., Чуль О.М. Система державного фінансового контролю: функціонування, проблематика, оптимізація. *Економічний простір*. 2011. № 45. С. 193–202.
11. Дмитренко Г.В. Проблеми удосконалення державного фінансового контролю в контексті зарубіжного досвіду. Інвестиції: практика та досвід. 2009. № 9. С. 54–58.
12. Басанцов І.В. Розвиток державного фінансового контролю в умовах ринкової економіки України: монографія. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2008. 326 с.
13. Шевченко Н.В. Реформування системи державного фінансового контролю в Україні: проблеми та перспективи. *Вісник Української академії банківської справи*. 2011. № 2(35). С. 108–115.

УДК 336.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.58

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ПОДАТКУ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО, ВІДМІННОГО ВІД ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ: НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ З УРАХУВАННЯМ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Гаркуша В.В.,
аспірант кафедри податкового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Гаркуша В.В. Правовий механізм податку на нерухоме майно, відмінного від земельної ділянки: напрями вдосконалення з урахуванням зарубіжного досвіду.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю пошуку шляхів реформування податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки з метою посилення його фіскального впливу на дохідну частину бюджетів органів місцевого самоврядування. Так, виокремлено ознаки податку, зокрема: а) податок є місцевим та вводиться органами влади села, селища та міста за їх дискрецією; б) податок є прямим оскільки реальний та фактичний платник збігаються; в) з огляду на об'єкт оподаткування виступає майновим податком.

У статті встановлено, що податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки характеризується стабільністю надходжень коштів до бюджетів сіл, селищ та міст та відповідно до положень Бюджетного кодексу України кошти від справляння податку надходять до відповідних бюджетів в повному обсязі. В статті досліджено елементи правого механізму податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки. На прикладі постанови Касаційного адміністративного суду від 5 лютого 2025 року у справі № 500/6132/23 виокремлено проблемне питання стосовно можливості віднесення до об'єкту оподаткування нежитлову нерухомість у випадку здачі частину такої нерухомості у безоплатне користування.

На прикладі бюджету Львівської міської територіальної громади простежено динаміку надходжень до відповідного бюджету протягом 2021-2024 років. Встановлено, що податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки не має значного впливу на дохідну частину бюджету та динаміка надходжень є сталою. Отже, вкрай необхідним є перегляд існуючих елементів правового механізму податку з метою пошуку оптимальних шляхів його подальшого вдосконалення. На прикладі дослідження оподаткування нерухомого майна в зарубіжних країнах визначено, що площа в якості бази оподаткування нерухомого майна застосовується в небагатьох країнах. Площа у виді бази оподаткування має як переваги в легкості адміністрування податку, так і недоліки оскільки не враховує характеристики об'єкту оподаткування, такі як: а) стан об'єкту оподаткування; б) рік побудови; в) вартість об'єктів житлової та нежитлової нерухомості, що оподатковується.

Ключові слова: податок на нерухоме майно, органи місцевого самоврядування, бюджет, Податковий кодекс України, адміністрування, постанова.

Harkusha V.V. Legal mechanism of the tax on immovable property other than a land plot: directions of improvement with regard to foreign experience.

The relevance of the research topic is due to the need to find ways to reform local taxes and fees with a view to enhancing their fiscal impact on the revenue side of local self-government budgets. Thus, the author identifies the features of the tax on immovable property other than a land plot, in particular: a) the tax is local and is imposed by the authorities of a village, town or city at their discretion; b) the tax is direct, since the real and actual payer coincide; c) given the object of taxation, it is a property tax.

As rightly noted by scholars, the tax on immovable property other than a land plot is characterised by the stability of revenues to the budgets of villages, towns and cities, and in accordance with the provisions of the Budget Code of Ukraine, the funds from the tax under study in this article are received by the respective budgets in full. The article examines the elements of the legal mechanism of tax on immovable property other than a land plot. Using the example of the decision of the Administrative

Court of Cassation dated 5 February 2025 in case No. 500/6132/23, the author highlights the problematic issue of whether non-residential real estate can be classified as a taxable property in case of leasing part of such real estate for free use.

Using the example of the budget of the Lviv city territorial community, the author traces the dynamics of revenues to the relevant budget during 2021-2024. It is established that the tax on immovable property other than a land plot does not have a significant impact on the budget revenues, and the dynamics of revenues shows that the trend of revenues from the collection of this tax is not increasing, but is stable. Therefore, it is imperative to review the existing elements of the legal mechanism of the tax in order to find the best ways to improve it further. Based on the example of the study of real estate taxation in foreign countries, the author determines that only a few countries use the area as the basis for real estate taxation, which in turn has both advantages in terms of ease of tax administration and disadvantages, since it does not take into account the characteristics of the taxable object, such as: a) the condition of the taxable object; b) the year of construction; c) the value of residential and non-residential real estate subject to taxation.

Key words: property tax, local authorities, budget, Tax Code of Ukraine, administration, resolution.

Постановка проблеми. В умовах розвитку інституту місцевого самоврядування вагомого значення набуває спроможність органів влади села, селища та міста реалізовувати поставленими перед ними законом функції та завдання за рахунок власних фінансових ресурсів. Відповідно до приписів Податкового кодексу України (далі – ПК України) досліджуваний податок входить до складу податку на майно, є місцевим податком та вводиться в дію в межах територіальних громад органами місцевого самоврядування. Варто зауважити, що введення податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки не є обов'язком органів місцевого самоврядування, адже відповідно до приписів п. 10.3. ст. 10 ПК України органи влади села, селища та міста запроваджують податок за власною дискрецією [1]. Доволі актуальною є проблематика реформування елементів правового механізму податку, оскільки податок на нерухомість відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 64 Бюджетного кодексу України надходить до бюджетів сіл, селищ та міст в повному обсязі [2]. Посилення його фіскального впливу на дохідну частину відповідних бюджетів сприятиме підвищенню фінансової самостійності територіальних громад.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз правового механізму податку на нерухоме майно та його роль у формуванні дохідної частини бюджетів сіл, селищ та міст з метою пошуку оптимальних шляхів реформування податку для посилення його фіскальної впливу.

Стан опрацювання проблематики. Питання необхідності реформування податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки знаходиться в центрі уваги науковців. А.В. Боксгорн досліджує правову природу та характерні особливості елементів податку. В. Чекіна досліджує переваги справляння податку на нерухомість. І.О. Губарєва та Я.В. Самусевич на основі аналізу існуючого механізму справляння податку на нерухоме майно та зарубіжного досвіду наголошують на необхідності реформування досліджуваного податку шляхом зміни бази оподаткування.

Виклад основного матеріалу. А.В. Боксгорн аналізуючи правову природу податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки виокремлює декілька характерних ознак. Так, по-перше, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки належить до майнових податків, адже об'єктом оподаткування виступають об'єкти житлової та нежитлової нерухомості. По-друге, є місцевим податком, адже вводиться в дію за рішенням органів місцевого самоврядування. По-третє, зазначений податок прямий (реальний) оскільки сума податку розраховується відповідно до квадратних метрів житлової або нежитлової нерухомості, яка виступає базою оподаткування. Також, податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки є факультативним оскільки вводиться в дію за дискрецією органів місцевого самоврядування [3, с. 81]. В Чекіна до переваг податку відносить: а) об'єкти оподаткування важко приховати, а тому податок на нерухоме майно є прогнозованим; б) забезпечує регулярне надходження коштів та бюджету [4, с. 41].

Відповідно до п.п. 266.1.1. п. 266.1. ст. 266 ПК України податок сплачується фізичними та юридичними особами у власності яких перебуває житлова та нежитлова нерухомість. Варто звернути увагу, що положеннями ст. 266 ПК України не передбачається, що відноситься до житлової та нежитлової нерухомості, а містяться лише перелік нерухомості, що не є об'єктом оподаткуван-

ня. Проте, в п.п. 14.1.129. п. 14.1. ст. 14 ПК України міститься визначення, що є об'єктом житлової нерухомості. Так, «об'єкти житлової нерухомості - будівлі, зареєстровані згідно із законодавством як об'єкти житлової нерухомості, дачні та садові будинки». Також, п.п. 14.1.129.1. п. 14.1. ст. 14 ПК України містить перелік об'єктів житлової нерухомості. Відповідно до п.п. 14.1.129-1 п. 14.1. ст. 14 ПК України «об'єкти нежитлової нерухомості - будівлі, їх складові частини, що не є об'єктами житлової нерухомості». Таким чином, перелік об'єктів, що є об'єктом оподаткування податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки передбачений в п.п. 14.1.129-1 п. 14.1. ст. 14 ПК України та п.п. 14.1.129. п. 14.1. ст. 14 ПК України, а житлова та нежитлова нерухомість, що не відноситься до об'єктів оподаткування передбачена п.п. 266.2.2. п. 266.2. ст. 266 ПК України [1]. Питання віднесення до об'єктів оподаткування передбаченого п.п. «ж» п.п. 266.2.2. п. 266.2.2. ст. 266 ПК України породжує виникнення податкових спорів [7] у випадку коли частина нерухомості передана в безоплатне користування відповідно до договору позички, адже відповідно до положень зазначеного підпункту нерухомість не виступає об'єктом оподаткування, якщо вона не перебуває в оренді, лізингу чи позичці [1]. Так, у справі № 500/6132/23 Касаційний адміністративний суд у постанові від 5 лютого 2025 року зазначив, що передання частини нерухомості в безоплатне користування не є підставою для визнання такого об'єкта таким щодо якого нараховується та сплачується податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, адже податок не повинен нараховуватись та сплачуватись за частину що не передана в безоплатне користування [7].

База оподаткування передбачена у виді загальної площі об'єкту оподаткування як для фізичних, так і юридичних осіб, проте існують відмінності в її обчисленні. Так, контролюючий орган самостійно обчислює базу оподаткування для фізичних осіб на підставі даних, що розташовані в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, а юридичні особи зобов'язані самостійно обчислювати базу інформація про яку розміщена в правовстановлюючих документах на об'єкти оподаткування [1].

Пільги запроваджуються органами місцевого самоврядування і за своєю природою полягають у зменшенні площі об'єкту оподаткування на передбачену кількість кв. метрів залежно від виду житлової чи нежитлової нерухомості. Особливу увагу слід звернути на підстави застосування пільг в залежності від мети використання об'єктів житлової та нежитлової нерухомості. Так, п.п. 264.4.3 п.п. 266.4. ст. 266 ПК України передбачені випадки що пільги не застосовуються у випадку перевищення неоподатковуваної площі у 5 разів та у випадках використання об'єкту оподаткування з ціллю отримання доходу. Також, у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України п.п. 69.22 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX «Перехідні положення» ПК України введені пільги щодо сплати та нарахування податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки у випадку знищення або пошкодження, що вимагає капітального ремонту об'єкту оподаткування або розташування на території ведення активних бойових дій або якщо житлова та нежитлова нерухомість знаходиться під тимчасовою окупацією. При цьому, податкові-повідомлення рішення, що складались у 2022 та 2023 роках підлягають скасуванню [1].

Ставка податку прив'язується до мінімальної заробітної плати, що визначена станом на 1 січня звітного періоду. Так, ставка як для фізичних так і юридичних осіб, що мають у власності житлову та нежитлову нерухомість повинна бути не більше 1,5% від мінімальної заробітної плати станом на 1 січня звітного періоду. ПК України календарний рік визначений періодом протягом якого повинен бути обчислений та сплачений податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки [1].

Обчислення суми сплати податку для юридичних та фізичних осіб має певні відмінності. Так, контролюючий орган самостійно обчислює суму податку для фізичних осіб та до 1 липня звітного року надсилає платнику податків податкове-повідомлення рішення з сумою податкових зобов'язань які повинні бути сплачені протягом 60 днів. В свою чергу юридичні особи зобов'язані самостійно обчислювати суму податку та надсилати контролюючому органу податкову декларацію та потім сплачувати податок шляхом внесення авансових внесків щокварталу до 30 числа місяця, що йде за звітним [1].

Роль досліджуваного податку у формуванні дохідної частини бюджетів територіальних громад є доволі незначною. Так, на прикладі Львівської міської територіальної громади пропонується дослідити динаміку надходжень за останні 5 років від справляння податку на нерухомість.

Бюджет Львівської міської територіальної громади за 2021-2024 р.

Рік	Загальна сума доходу	Місцеві податки та збори	% до загальної суми доходу	Податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки	% до місц. податків
2021	11 649 659 594.32 грн.	2 773 602 229,96 грн	23,81%	300 585 403,12 грн	10,84
2022	13 876 519 552.03 грн.	3 452 381 718,68 грн	24,88%	488 552 050,55 грн	14,15%
2023	15 871 677 530.60 грн.	4 179 049 069,84 грн	26,33%	630 340 278,08 грн	15,08%
2024	18 509 109 616.21 грн.	5 003 124 823,04 грн	27,03%	631 308 679,05 грн	12,62%

Джерело: складено автором на основі [8]

Таким чином простеживши динаміку надходжень до бюджету Львівської територіальної громади варто зазначити, що вплив податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки на доходи бюджетів територіальних громад є доволі низьким та тенденція до посилення впливу на дохідну частину бюджету не простежується .

У зв'язку з низьким рівнем доходів до бюджетів органів місцевого самоврядування від справляння податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки особливу увагу науковців привертає необхідність реформування бази оподаткування. Так, Я.В. Самусевич вбачає проблему в наступному: а) база оподаткування не є оптимальною в сучасних умовах, адже завдяки зміні бази оподаткування з площі житлових та нежитлових приміщень на ринкову вартість таких об'єктів вдасться збільшити надходження до бюджетів територіальних громад; б) база оподаткування не враховує чинники, що впливають на вартість об'єктів оподаткування; в) повноваження органів влади села, селища, міста є доволі обмеженими щодо встановлення ставок податку. Я.В. Самусевич пропонує наступне: а) шляхом внесення змін до ПК України встановити ринкову вартість базою оподаткування податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки ; б) пропонується встановити в ПК України максимальну ставку податку у розмірі 1% від загальної вартості оподатковуваного майна; в) звільнити від сплати податку за житлову нерухомість платників податків, чий дохід в сім'ї в розрахунку на одну зареєстровану в такій нерухомості особу не перевищує прожитковий мінімум; г) надати право органам влади територіальних громад встановлювати інші пільги [5, с.78-79].

І.О. Губарєва досліджуючи зарубіжний досвід оподаткування нерухомого майна також зосереджує увагу на необхідності зміни бази оподаткування нерухомого майна. Вчена зауважує, що в зарубіжних країнах база податку на нерухоме майно у виді площі об'єкта оподаткування використовується лише в небагатьох країнах. До прикладу, в Швеції податок на нерухоме майно належить до муніципального податку, де базою оподаткування є оціночна вартість, котру визначає контролюючий орган. Особливістю визначення бази податку на майно є те, що вона має переглядатись кожні три роки та корелюватись з цінами продажу нерухомого майна за останні роки. Вартість оподатковуваного майна також визначається залежно від року побудови, стану та місцезнаходження майна. Також, характерною особливістю місцевого оподаткування в Швеції є визначення ставок відповідно до типу майна. Так, до прикладу, ставка 0,75% до оціночної вартості застосовується для квартир та приватних будинків, а до приватних будинків, що перебувають в процесі побудови використовується ставка 1%. Варто зазначити, що також передбачена максимальна сума сплати податку на нерухомість гранична сума якого має відповідати коефіцієнту коригування базового доходу [6, с. 24].

В Польщі ставки податку на нерухоме майно встановлюються органами місцевого самоврядування, проте верхня межа податкової ставки визначається міністерством фінансів та щороку переглядається. Податок справляється відповідно до корисної площі оподатковуваного майна, що є власністю платника податків. Також, ставка податку суттєво диференціюється в громадах з кількістю населення більше 100 тис мешканців. Органи місцевого самоврядування в Польщі наділені повноваженнями щодо скасування податку на нерухомість та встановлення пільг [6, с. 24].

В Болгарії ставки податку залежить від виду, стану, розташування та дегресії вартості об'єкта оподаткування та сума сплати податку розраховується контролюючим органом та надсилається платнику податків. Ставка податку коливається від 0,1 до 4,5% до вартості майна, проте якщо

територія на якій знаходиться об'єкт оподаткування віднесена вітчизняним законодавством до курортної зони то ставка податку становиться від 4,5 до 7%. Також, якщо вартість майна менша за суму встановлену національним законодавством, то платники податків звільняються від сплати такого податку. До прикладу, у Великобританії об'єктом оподаткування податку на нерухоме майно є виключно нерухомість, що використовується з метою отримання фінансової вигоди, а базою оподаткування виступає розмір орендної плати за рік [6, с. 24–26].

З аналізу оподаткування нерухомості в різних країнах світу вбачається диференціація між підходами щодо визначення бази оподаткування та методами обчислення вартості об'єктів оподаткування, проте переважаючим є підхід коли базою оподаткування виступає саме кадастрова або оціночна вартість майна. Таким чином база оподаткування нерухомого майна у Польщі та Україні є зручною в контексті адміністрування такого майна, проте такий підхід не дозволяє повною мірою врахувати особливості нерухомого майна, адже стан, рік побудови, розташування не враховуються при зазначеному підході оподаткування [6, с. 28].

Висновки. Таким чином, за допомогою проведеного дослідження встановлено, що податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки має обмежений фіскальний вплив. Незважаючи на зріст рівня доходів Львівської міської територіальної громади, рівень надходжень від справляння податку на нерухоме майно, відмінне від земельної є відносно сталим. Попри стабільність надходжень фінансових ресурсів до бюджетів сіл, селищ та міст, вбачається, що фіскальний потенціал податку має бути більшим. Так, збільшення ролі податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки у формуванні дохідної частини бюджетів територіальних громад можливе шляхом зміни бази оподаткування з площі об'єкта оподаткування на його вартість. Такий підхід є переважаючим в зарубіжних країнах, адже враховує характерні особливості оподатковуваного майна. Площі, як базі оподаткування хоча і характерна простота в адмініструванні, проте податкове навантаження є однаковим на платників податків з різним станом житлової та нежитлової нерухомості. Таким чином, концептуальні зміни підходів до визначення бази оподаткування податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки надасть змогу враховувати індивідуальні особливості об'єкту оподаткування, забезпечить кореляцію з принципом соціальної справедливості та забезпечить збільшення надходжень фінансових ресурсів до бюджетів територіальних громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI: станом на 1 квіт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 30.05.2025).
2. Бюджетний кодекс України: Кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI: станом на 5 берез. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text (дата звернення: 13.06.2025).
3. Боксгорн А. Адміністрування місцевих податків і зборів: питання теорії і практики : монографія. Одеса: «Юридика», 2022. 226 с.
4. Чекіна В. Вплив податку на нерухоме майно на економічне зростання. *Економіка промисловості*. 2022. Т. 4, № 100. С. 38–52. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/uk/article/UJRN-0001406753 (дата звернення: 09.06.2025).
5. Самусевич Я. Перспективи реформування податку на нерухоме майно в Україні. *Облік, оподаткування і контроль: сучасний стан та напрями розвитку*: матеріали Всеукр. науково-практ. інтернет-конф., м. Черкаси, 22 берез. 2018 р. Черкаси, 2018. С. 77–79. URL: http://e.ieu.edu.ua/handle/123456789/103?locale=uk (дата звернення: 20.09.2024)
6. Губарєва І. Проблеми удосконалення податку на нерухоме майно в Україні в контексті світового досвіду. *Наукові праці НДФІ*. 2021. Т. 1, № 94. С. 22–35. URL: https://ndc-ipr.org/media/publications/files/NP_21_01_022_uk_Губарєва.pdf (дата звернення: 10.06.2025).
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 5 лютого 2025 р., судова справа № 500/6132/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91643101 (дата звернення : 10.06.2025).
8. Державний веб-портал бюджету для громадян. *Open budget*. URL: https://openbudget.gov.ua/local-budget/1356300000/info/indicators (дата звернення: 13.06.2025).

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.59

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОГО КРЕДИТУ В СИСТЕМІ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ

Глух О.В.,
аспірант кафедри фінансового та податкового права
Державного податкового університету,
ORCID: 0009-0006-6032-6207
e-mail: sashagluh47@gmail.com

Глух О.В. Правові засади формування податкового кредиту в системі податку на додану вартість.

У статті досліджено правові засади формування податкового кредиту в системі податку на додану вартість як одного з ключових елементів сучасного фіскального механізму. Аргументовано, що податковий кредит виконує не лише функцію зменшення податкового зобов'язання, але й опосередковано сприяє підтриманню фінансової стійкості платників податків. Обґрунтовано, що правова природа податкового кредиту полягає в тимчасовому непрямому кредитуванні держави з боку платника податку, яке реалізується шляхом сплати податку на додану вартість у складі ціни придбаних товарів або послуг. Доведено, що ефективна реалізація права на податковий кредит можлива лише за наявності чітко оформлених підтвердних документів, а саме податкових накладних зареєстрованих у Єдиному реєстрі податкових накладних. Особливу увагу приділено аналізу статей 198 та 201 Податкового кодексу України, які визначають умови, підстави, строки та порядок включення сум податку на додану вартість до складу податкового кредиту. Підсумовано, що для забезпечення прозорості та правової визначеності у сфері податкового кредиту необхідне чітке нормативне врегулювання підстав його застосування, форм документального підтвердження та строків реалізації такого права. Також звернута увага на проблему застосування касового методу при визначенні моменту виникнення податкового кредиту, а також на питання, пов'язані з коригуванням податкового кредиту у разі виявлення помилок у податковій звітності. У результаті сформульовано висновки щодо удосконалення чинного законодавства у частині формування податкового кредиту з метою підвищення ефективності адміністрування податку на додану вартість та захисту прав платників податків. Зроблено висновки, що правові засади формування податкового кредиту в системі податку на додану вартість становлять собою сукупність нормативно - правових положень, які регламентують порядок, умови та підстави включення сум податку на додану вартість до складу податкового кредиту платника податку. Запропоновано до правових засад формування податкового кредиту в системі податку на додану вартість відносити: 1) наявність статусу платника податку на додану вартість – податковий кредит формується виключно платниками податку на додану вартість , зареєстрованими в установленому порядку відповідно до положень Податкового кодексу України; 2) до податкового кредиту відносяться суми податку, сплачені/нараховані у разі здійснення операцій, визначених вичерпним переліком у статті 198 Податкового кодексу України; 3) документальне підтвердження – підставою для формування податкового кредиту є належним чином оформлена податкова накладна, зареєстрована в Єдиному реєстрі податкових накладних, а також інші документи, визначені законодавством (митні декларації, рахунки, тощо); 4) податковий кредит звітного періоду визначається виходячи з договірної (контрактної) вартості товарів/послуг та складається із сум податків, нарахованих (сплачених) платником податку за ставкою, яка визначається від бази оподаткування відповідно до порядку визначеного Податковим кодексом України.

Ключові слова: податок на додану вартість, податковий кредит, податкова накладна, право на податковий кредит.

Hlukh O.V. Legal principles of tax credit formation in the value added tax system.

The article examines the legal principles of tax credit formation in the value added tax system as one of the key elements of the modern fiscal mechanism. It is argued that the tax credit performs not only the function of reducing tax liability, but also indirectly contributes to maintaining the financial stability of taxpayers. It is substantiated that the legal nature of the tax credit consists in temporary indirect crediting of the state by the taxpayer, which is implemented by paying value added tax as part of the price of purchased goods or services. It is proved that the effective implementation of the right to a tax credit is possible only in the presence of clearly drawn up supporting documents, namely tax invoices registered in the Unified Register of Tax Invoices. Special attention is paid to the analysis of Articles 198 and 201 of the Tax Code of Ukraine, which determine the conditions, grounds, terms and procedure for including value added tax amounts in the tax credit. It is concluded that to ensure transparency and legal certainty in the field of tax credit, a clear regulatory regulation of the grounds for its application, forms of documentary confirmation and terms of exercising such a right is necessary. Attention is also drawn to the problem of applying the cash method when determining the moment of occurrence of a tax credit, as well as to issues related to adjusting the tax credit in the event of errors in tax reporting. As a result, conclusions are formulated on improving the current legislation in terms of tax credit formation in order to increase the efficiency of value added tax administration and protect the rights of taxpayers. It is concluded that the legal principles of tax credit formation in the value added tax system constitute a set of regulatory and legal provisions that regulate the procedure, conditions and grounds for including value added tax amounts in the taxpayer's tax credit. It is proposed to include the following legal principles for the formation of a tax credit in the value-added tax system: 1) the presence of the status of a value-added tax payer - a tax credit is formed exclusively by value-added tax payers registered in accordance with the established procedure in accordance with the provisions of the Code of Ukraine; 2) the tax credit includes the amounts of tax paid/accrued in the event of transactions specified in the exhaustive list in Article 198 of the Code of Ukraine; 3) documentary confirmation - the basis for the formation of a tax credit is a properly executed tax invoice registered in the Unified Register of Tax Invoices, as well as other documents specified by law (customs declarations, invoices, etc.); 4) the tax credit for the reporting period is determined based on the contractual (contractual) value of goods/services and consists of the amounts of taxes accrued (paid) by the taxpayer at a rate determined from the tax base in accordance with the procedure specified by the Code of Ukraine.

Key words: value added tax, tax credit, tax invoice, right to tax credit.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження правових засад формування податкового кредиту в системі податку на додану вартість (далі – ПДВ) зумовлена ключовим значенням цього інституту для функціонування сучасної податкової системи України. Правильне та своєчасне формування податкового кредиту безпосередньо впливає на фінансову стабільність платників податків, забезпечує рівномірне податкове навантаження та сприяє зростанню інвестиційної активності. Водночас практика застосування податкового законодавства свідчить про наявність низки проблем: неоднозначність у тлумаченні окремих норм Податкового кодексу (далі – ПК) України, відсутність єдиної практики судового захисту права на податковий кредит, складнощі з документальним підтвердженням права на податковий кредит, а також ризиків блокування податкових накладних. З огляду на зазначене, постає необхідність комплексного правового аналізу чинних нормативно-правових актів, що регулюють формування податкового кредиту, а також розробки пропозицій щодо вдосконалення законодавства з метою забезпечення принципів правової визначеності, стабільності та справедливості в оподаткуванні.

Мета дослідження: визначення основних правових засад формування податкового кредиту в системі ПДВ.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою дослідження стали праці вчених, які присвятили свої роботи вивченню правового регулювання податкового кредиту, а саме: Д.А. Кобильнік, Д.К. Кравченко, С.О. Ніщимна, Н.А. Макаренко, Р.Я. Павлішак та інші. Проте недоцільно вважати, що всі проблеми, пов'язані з правовим регулюванням податкового кредиту, є вирішеними, тому в цій статті спробуємо визначити правові засади формування податкового кредиту.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 14.1.1.181 ПК України під податковим кредитом необхідно визначати суму, на яку платник ПДВ може зменшити податкове зобов'язання

звітного (податкового) періоду, яка визначається в порядку встановленому Розділом V ПК України [1].

Поміж іншого, у статті 183 ПК України визначено порядок реєстрації платником ПДВ та встановлено, що у випадку добровільної реєстрації особи як платника ПДВ, така особа вважатиметься платником ПДВ та матиме право на податковий кредит і складання податкових накладних [1].

Податковий кредит – це один із ключових елементів механізму функціонування ПДВ, який дозволяє платнику податку зменшити свої податкові зобов'язання на суму ПДВ, фактично сплаченого у зв'язку з придбанням товарів, послуг чи необоротних активів. Правові засади формування податкового кредиту врегульовано статтею 198 ПК України, яка визначає умови, підстави та порядок включення сум ПДВ до складу податкового кредиту.

Водночас, на думку Д. А. Кобильніка ключовою засадою формування податкового кредиту в системі ПДВ є чітке нормативне визначення підстав, за яких платник податків має право на його застосування. Вказані підстави повинні базуватись на об'єктивні фактори, що фактично роблять неможливим своєчасне виконання платником податкових зобов'язань. У цьому контексті варто виділити два ключові аспекти. По-перше, до такого переліку необхідно включити ситуації, коли сплата податків у встановлений термін може загрожувати фінансовій стабільності підприємства, наприклад, у разі значних збитків, спричинених стихійними лихами. По-друге, перелік обставин, що дають право на податковий кредит, а також видів витрат, які можуть враховуватись, має бути чітко окресленим і остаточним. Вказане сприятиме прозорості та правовій визначеності як для платників, так і для податкових органів у частині допустимості відстрочення податкових зобов'язань [2, с. 143].

Так, відповідно до статті 198.1. ПК України до податкового кредиту належать суми податку, сплачені/нараховані у разі здійснення операцій з: а) придбання або виготовлення товарів та послуг; б) придбання (будівництво, спорудження, створення) необоротних активів (зокрема у зв'язку з придбанням та/або ввезенням таких активів як внесок до статутного капіталу та/або при передачі таких активів на баланс платника податку, уповноваженого вести облік результатів спільної діяльності); в) отримання послуг, наданих нерезидентом на митній території України, та в разі отримання послуг, місцем постачання яких є митна територія України; г) ввезення необоротних активів на митну територію України за договорами оперативного або фінансового лізингу; ґ) ввезення товарів та/або необоротних активів на митну територію України [1].

Отже, ПК України встановлено вичерпний перелік операцій, за здійснення яких сплачені суми податку відносяться до податкового кредиту.

Також необхідно звернути увагу на порядок визначення дати віднесення сум податку до податкового кредиту. Так, у статті 198.2. ПК України встановлено, що датою віднесення сум податку до податкового кредиту вважається дата тієї події, що відбулася першою: або дата списання коштів з рахунку платника (дата списання електронних грошей платника податків як оплата товарів/послуг, що підлягають постачанню, на електронний гаманець постачальника); або дата отримання товарів/послуг. Для специфічних операцій, таких як імпорт товарів або послуги нерезидентів, визначаються окремі моменти виникнення права на кредит – наприклад, дата сплати податку або дата складання податкової накладної за такими операціями [1].

С. О. Ніщимна вважає, що податковий кредит являє собою форму непрямого кредитування держави платником податків, оскільки він виникає не через пряме перерахування коштів до бюджету, а опосередковано – через придбання товарів або послуг у контрагента, який є платником ПДВ і сплачує відповідну суму податку до бюджету внаслідок здійснення операції з постачання. У такій ситуації на стороні постачальника виникає податкове зобов'язання перед державою (тобто кредиторська заборгованість за податками), оскільки він виступає продавцем, тоді як у покупця-платника ПДВ – виникає право на податковий кредит (дебіторська заборгованість держави перед платником), що дозволяє йому у майбутньому зменшити власне податкове зобов'язання. ПДВ, по суті, є податком на споживання, а не на дохід. Його справляння відбувається не на етапі одержання прибутку, а на стадії кінцевого використання товарів чи послуг. Формально платниками ПДВ є суб'єкти господарювання – продавці, однак економічне навантаження цього податку несе кінцевий споживач. Таким чином, платники ПДВ фактично виконують функцію податкових агентів, збираючи податок для держави на кожному етапі товарного обороту. Отже, сума ПДВ, сплачена покупцем через свого постачальника, є авансовим платежем до бюджету – покупець ще не реалізував придбаний товар і, відповідно, не передав податкове навантаження далі по ланцюгу.

Таким чином, кожен платник, який перебуває в проміжній ланці між виробником і кінцевим споживачем, тимчасово кредитує державу, набуваючи права на податковий кредит, який може бути використаний при здійсненні наступного продажу. У випадку придбання немонетарних активів у платника ПДВ у покупця виникає податковий кредит, тобто своєрідна вимога до держави, яка за рахунок постачальника вже отримала податок, хоча кінцева реалізація товару ще не відбулася. Такий стан триває доти, доки покупець не продасть товар або послугу і не стане новим продавцем у ланцюгу. Вчена наголошує щодо моменту виникнення податкового кредиту за операціями з постачання послуг, вартість яких визначається за показниками облікових приладів, для платників, які застосовують «касовий метод», ключовим моментом є дата фактичного списання коштів з банківського рахунку або виплати з каси, а також дата іншої форми компенсації вартості наданих послуг [3, с. 237].

Поміж іншого, аналізуючи статтю 198.6 ПК України, можна дійти висновку, що для реалізації права на податковий кредит та встановлення суми податкового кредиту за купівлю товарів, послуг чи необоротних активів, платник ПДВ повинен мати правильно оформлені підтверджувальні документи, а саме зареєстровані у в Єдиному реєстрі податкових накладних податкові накладні/розрахунки коригування до таких податкових накладних податковими накладними, митні декларації, за якими сплачуються суми податку до бюджету при ввезенні товарів на митну територію України, транспортний квиток, готельний рахунок або рахунок, який виставляється платнику податку за послуги зв'язку, касові чеки, які містять суму отриманих товарів/послуг, загальну суму нарахованого податку (з визначенням фіскального номера та податкового номера постачальника), бухгалтерська довідка. У разі неподання підтверджувальних документів – сума кредиту не визнається і підлягає виключенню із розрахунку, а платник несе відповідальність згідно з ПК України [1].

Д.Г. Кравченко визначає, що однією з ключових умов для відображення суми податкового кредиту є наявність відповідно оформлених первинних документів, які підтверджують здійснення господарської операції. Основним документом, що надає право платнику податків на податковий кредит, є податкова накладна, яка повинна містити усі обов'язкові реквізити, передбачені пунктом 201.1 статті 201 ПК України, і бути зареєстрованою в Єдиному реєстрі податкових накладних. У разі наявності помилок або відсутності обов'язкових даних, така накладна не може бути підставою для формування податкового кредиту. У випадку ввезення товарів на митну територію України, документом, що підтверджує право на податковий кредит, виступає митна декларація, оформлена відповідно до чинного законодавства та підтверджує сплату ПДВ при імпорті. Якщо йдеться про отримання послуг від нерезидента на митній території України, підставою для податкового кредиту є податкова накладна, складена самим платником податку за відповідною операцією. Така накладна також повинна бути зареєстрована в Єдиному реєстрі податкових накладних, а податкові зобов'язання, що виникають за нею, мають бути відображені у декларації за відповідний звітний період. Щодо касових чеків, то вони можуть використовуватися як підтвердні документи лише за умови наявності в них усіх необхідних реквізитів, зокрема: суми отриманих товарів чи послуг, загальної суми нарахованого ПДВ, фіскального номера та податкового номера постачальника. У випадках, коли операція оформляється бухгалтерською довідкою, остання має відповідати вимогам частини 2 статті 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», та повинна містити всі необхідні реквізити, які дозволяють ототожнити її з фактом господарської операції. Вчений наголошує, що відсутність належним чином оформлених підтвердних документів, визначених статтею 198.6 ПК України, унеможливлює визнання суми податкового кредиту. Отже, належним чином оформлені документи первинного бухгалтерського обліку є не лише юридичною підставою для формування податкового кредиту, а й основою для його відображення в бухгалтерському обліку та податковій звітності підприємства [4].

Згідно з нормою статті 198.3 ПК України, податковий кредит звітного періоду визначається виходячи з договірної (контрактної) вартості товарів/послуг та складається із сум податків, нарахованих (сплачених) платником податку за ставкою від бази оподаткування в розмірі 20%, 0%, 7% (залежно від виду операції) протягом такого звітного періоду у зв`язку з: придбанням або виготовленням товарів та наданням послуг; придбанням (будівництвом, спорудженням) основних фондів (основних засобів, у тому числі інших необоротних матеріальних активів та незавершених капітальних інвестицій у необоротні капітальні активи); ввезенням товарів та/або необоротних активів на митну територію України. Нарахування податкового кредиту здійснюється незалежно

від того, чи такі товари/послуги та основні фонди почали використовуватися в оподатковуваних операціях у межах провадження господарської діяльності платника податку протягом звітного податкового періоду, а також від того, чи здійснював платник податку оподатковувані операції протягом такого звітного податкового періоду [5, с. 505].

Відповідно до положень статті 198.6 ПК України, у випадку, коли платник податку не відобразив суму податку на додану вартість у складі податкового кредиту в межах відповідного звітного періоду на підставі податкових накладних, зареєстрованих в Єдиному реєстрі податкових накладних, право на таке включення зберігається протягом 365 календарних днів із дати складання податкової накладної. Водночас, вказане правило не поширюється на інші документи, які також можуть бути підставою для формування податкового кредиту відповідно до вимог законодавства. Зокрема, це стосується рахунків за послуги, вартість яких визначається на основі показників приладів обліку. Таким чином, якщо платник ПДВ не відобразив у складі податкового кредиту суму податку, нараховану за вказаними рахунками у періоді виникнення такого права, то він може здійснити відповідне коригування шляхом подання уточнюючих розрахунків за звітні періоди, у яких виникло право на податковий кредит. Таке виправлення здійснюється з урахуванням строків давності та за процедурою щодо самостійного виправлення помилок у раніше поданій податковій звітності [3, с. 237].

Так, звернемо увагу, що згідно з вимогами статті 201.1 ПК України, платник податку зобов'язаний на дату виникнення податкового зобов'язання скласти податкову накладну в електронному вигляді із застосуванням кваліфікованого або удосконаленого електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті. Такий підпис повинен належати уповноваженій особі платника відповідно до норм Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Сформована накладна підлягає обов'язковій реєстрації в Єдиному реєстрі податкових накладних у строки, встановлені законодавством. Податкова накладна повинна містити низку обов'язкових реквізитів, зокрема: порядковий номер накладної; дата складання; повна або скорочена назва (для юридичної особи) або прізвище, ім'я та по батькові (для фізичної особи) продавця, зареєстрованого платником ПДВ; податкові номери обох сторін операції (продавця та покупця), а також, у разі здійснення операції філією, – її числовий номер; найменування юридичної особи або прізвище, ім'я та по батькові покупця; детальний опис товарів або послуг, їх кількість і обсяг; ціна постачання без урахування ПДВ; ставка податку та відповідна сума ПДВ; загальна сума до сплати з урахуванням податку; код товару відповідно до УКТ ЗЕД або код послуги згідно з державним класифікатором (не менше чотирьох перших цифр); індивідуальний податковий номер; у випадку експорту – дату і номер митної декларації, а також дату і номер зовнішньоекономічного договору (контракту), із можливістю зазначення відмітки про форвардний контракт [1].

Так, Х.В. Сінельнікова, аналізуючи можливі помилки в податкових накладних, пропонує звернути увагу на наступні аспекти: 1) щодо порядкового номера податкової накладної – в межах одного календарного дня не може бути двох накладних з однаковим номером; 2) щодо дати складання податкової накладної, вона має відповідати нормам статті 198 ПК України, а саме: це повинна бути або дата списання коштів з рахунку платника, або дата фактичного отримання товарів чи послуг – залежно від того, яка з них настала раніше, адже порушення цієї вимоги може поставити під сумнів правомірність включення сум ПДВ до податкового кредиту відповідного звітного періоду; 3) неточності у назві продавця або покупця також не є підставою для позбавлення покупця податкового кредиту, якщо така інформація не унеможливлює ідентифікацію сторін правовідносин, проте правильне зазначення індивідуального податкового номера покупця є обов'язковим, оскільки саме за ним відбувається ідентифікація платників податків; 4) номенклатура товарів чи послуг у податковій накладній має збігатися з тією, що зазначена у первинному документі, який є підставою для формування податкового кредиту; 5) помилка щодо правильності зазначення коду УКТ ЗЕД для підакцизних товарів і тих, що імпортуються в Україну є підставою для відмови у праві на податковий кредит; 6) обов'язковому виправленню підлягають помилки у вартісних показниках – зокрема ціна, сума постачання та сума ПДВ, адже такі помилки можуть суттєво впливати на розрахунок податкових зобов'язань і не допускаються при формуванні податкового кредиту. Найпоширенішим способом виправлення помилок у податкових накладних є складання розрахунку коригування. За умови правильного оформлення та своєчасної реєстрації такого документа, сума ПДВ з помилкової податкової накладної може бути безперешкодно включена до податкового кредиту [6].

Висновки. Отже, податковий кредит є фундаментальною складовою системи ПДВ, адже його економіко-правова сутність полягає у праві платника ПДВ зменшити податкові зобов'язання на суму ПДВ, сплаченого (нарахованого) при придбанні товарів (робіт, послуг), які використовуються в діяльності, що підлягає оподаткуванню. Завдяки податковому кредиту забезпечується відшкодування ланцюгового ефекту оподаткування, що дозволяє уникнути подвійного оподаткування та стимулює економічну активність. У свою чергу, чітке нормативне регулювання порядку формування податкового кредиту є запорукою ефективного адміністрування ПДВ, зменшення податкових зловживань та забезпечення надходжень до бюджету. Правові засади формування податкового кредиту в системі ПДВ становлять собою сукупність нормативно-правових положень, які регламентують порядок, умови та підстави включення сум ПДВ до складу податкового кредиту платника податку. Вказані засади ґрунтуються на принципах законності, обґрунтованості, документального підтвердження та економічної доцільності витрат. На наше глибоке переконання, пропонуємо до правових засад формування податкового кредиту в системі податку на додану вартість відносити: 1) наявність статусу платника ПДВ – податковий кредит формується виключно платниками ПДВ, зареєстрованими в установленому порядку відповідно до положень ПК України; 2) до податкового кредиту відносяться суми податку, сплачені/нараховані у разі здійснення операцій, визначених вичерпним переліком у статті 198 ПК України; 3) документальне підтвердження – підставою для формування податкового кредиту є належним чином оформлена податкова накладна, зареєстрована в Єдиному реєстрі податкових накладних, а також інші документи, визначені законодавством (митні декларації, рахунки, тощо); 4) податковий кредит звітного періоду визначається виходячи з договірної (контрактної) вартості товарів/послуг та складається із сум податків, нарахованих (сплачених) платником податку за ставкою, яка визначається від бази оподаткування відповідно до порядку визначеного ПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 року № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2755-17 (дата звернення: 13.05.2025).
2. Кобильнік Д.А. Правове регулювання пільг при оподаткуванні: дис....канд. юрид. наук: 12.00.07/Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 206 с.
3. Ніщимна С.О., Павлішак Р. Я. Податковий кредит в Україні: проблеми теорії та практики. Інтеграція юридичної освіти, науки і практики як основа сталого розвитку кримінально-виконавчого законодавства України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 12–13 жовт. 2017 р.). Чернігів: Академія ДПтС, 2017. С. 235–238.
4. Кравченко Г.К. Документальне оформлення податкового кредиту з ПДВ URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/52610/1/Financial_Instruments_for_Sustainable_State_Development_in_the_Conditions.pdf#page=252 (дата звернення: 13.05.2025).
5. Макаренко Н.А. Здійснення державного контролю господарської діяльності великих платників податків в період воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Ужгород, 2023.Т. 1. Вип. 80. С. 501–506.
6. Сінельнікова Х.В. Право на податковий кредит з ПДВ в контексті останніх змін податкового законодавства URL: https://eztuir.ztu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/ 4042/62.pdf?sequence=1 (дата звернення: 13.05.2025 року).

УДК 347.73(477):[336.227.1.025:341.241.8]
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.60

ПОДАТКОВА ЮРИСДИКЦІЯ ДЕРЖАВИ: СПІВВІДНОШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ ПРО УНИКНЕННЯ ПОДВІЙНОГО ОПОДАТКУВАННЯ

Гоза С.В.,
проектний менеджер з податкової реформи
Проектного офісу реформ
при Міністерстві фінансів України
ORCID: 0009-0007-1935-9194
e-mail: goza.stanislav@gmail.com

Гоза С.В. Податкова юрисдикція держави: співвідношення національного законодавства та міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування.

У статті досліджено теоретичні та практичні аспекти визначення податкової юрисдикції держави в контексті сучасних глобалізаційних процесів та міжнародних податкових відносин. Актуальність теми зумовлена зростаючою інтенсивністю транскордонних економічних операцій, що призводить до виникнення складних правовідносин, в яких класичне розуміння державного суверенітету, тісно пов'язане з фізичною територією, виявляється недостатнім. Проаналізовано підходи вітчизняних науковців до визначення поняття «юрисдикція» та виявлено внутрішню суперечність при їх застосуванні до податкової сфери, яка за своєю суттю виходить за межі державних кордонів.

Метою статті є удосконалення теоретичного підходу до визначення податкової юрисдикції та розробка практичної моделі її застосування в умовах дії міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування. Для досягнення мети було використано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, зокрема системний, порівняльно-правовий та історико-правовий аналіз.

У роботі обґрунтовано, що податкову юрисдикцію слід визначати не через територіальні межі, а через концепцію економічної прив'язки особи до держави. Ця прив'язка реалізується через два фундаментальні принципи: принцип резидентства, що поширює юрисдикцію на всіх резидентів держави щодо їхнього світового доходу, та принцип джерела доходу, що поширює юрисдикцію на нерезидентів щодо доходів, отриманих на території держави. Підтверджено, що такий підхід імплементовано в Податковому кодексі України, відповідає законодавству провідних іноземних країн (США, Велика Британія, Німеччина) та має глибоке історичне підґрунтя, закладене ще в роботах Фінансового комітету Ліги Націй у 1920-х роках.

Особливу увагу приділено проблемі міжнародного юридичного подвійного оподаткування як неминучому наслідку перетину податкових юрисдикцій різних держав. Доведено, що основним інструментом її вирішення є двосторонні угоди, які встановлюють механізми добровільного самообмеження державами свого податкового суверенітету. Науковою новизною статті є розробка та обґрунтування дворівневого алгоритму застосування податкового законодавства за наявності міжнародного договору. На першому рівні визначається базове податкове зобов'язання виключно на основі національного законодавства. На другому рівні міжнародний договір виступає як коригуючий механізм, що обмежує, модифікує або скасовує податкові права держави, визначені на першому рівні. Цей алгоритм систематизує правозастосовну практику та забезпечує правову визначеність для всіх учасників правовідносин.

Ключові слова: податкова юрисдикція, податковий суверенітет, подвійне оподаткування, угода про уникнення подвійного оподаткування, принцип резидентства, принцип джерела доходу, економічна прив'язка, Податковий кодекс України.

Goza S.V. Tax jurisdiction of the state: correlation of national legislation and international agreements for the avoidance of double taxation.

This article investigates the theoretical and practical aspects of determining a state's tax jurisdiction within the context of contemporary globalization processes and international tax relations. The relevance of the topic is driven by the increasing intensity of cross-border economic transactions, which gives rise to complex legal relationships where the classic understanding of state sovereignty, closely tied to physical territory, proves to be insufficient. The author analyzes the approaches of Ukrainian scholars to the definition of «jurisdiction» and identifies an internal contradiction when applying them to the tax sphere, which inherently extends beyond state borders.

The purpose of the article is to refine the theoretical approach to defining tax jurisdiction and to develop a practical model for its application under the conditions of double taxation treaties. To achieve this goal, general scientific and special methods of cognition were used, including systemic, comparative-legal, and historical-legal analysis.

The paper substantiates that tax jurisdiction should be defined not through territorial boundaries but through the concept of economic allegiance of a person to a state. This allegiance is realized through two fundamental principles: the residence principle, which extends jurisdiction to all residents of a state with respect to their worldwide income, and the source principle, which extends jurisdiction to non-residents with respect to income derived from the territory of the state. It is confirmed that this approach is implemented in the Tax Code of Ukraine, corresponds to the legislation of leading foreign countries (USA, UK, Germany), and has a deep historical foundation laid in the works of the Financial Committee of the League of Nations in the 1920s.

Special attention is given to the problem of international legal double taxation as an inevitable consequence of the overlap of tax jurisdictions of different states. It is proven that the primary instrument for its resolution is bilateral treaties, which establish mechanisms for the voluntary self-limitation of states' tax sovereignty. The scientific novelty of the article lies in the development and substantiation of a two-level algorithm for applying tax legislation in the presence of an international treaty. At the first level, the base tax liability is determined solely based on national legislation. At the second level, the international treaty acts as a corrective mechanism that limits, modifies, or cancels the state's taxing rights determined at the first level. This algorithm systematizes law enforcement practice and ensures legal certainty for all participants in legal relations.

Key words: tax jurisdiction, tax sovereignty, double taxation, double tax treaty, residence principle, source principle, economic allegiance, Tax Code of Ukraine.

В умовах поглиблення інтеграції України у світову економічну систему та зростання обсягу транскордонних операцій, питання взаємодії національного податкового законодавства та міжнародних договорів набуває виняткової ваги. Ефективне регулювання оподаткування доходів, що виникають у таких відносинах, є ключовим фактором для забезпечення як фіскальних інтересів держави, так і створення сприятливого інвестиційного клімату. У цьому контексті, точне розуміння меж та механізмів реалізації податкової юрисдикції держави стає центральним завданням для правової науки та правозастосовної практики.

Постановка проблеми. Попри значний науковий доробок у сфері теорії держави і права, класичне визначення державної юрисдикції, що нерозривно пов'язане з принципом територіального суверенітету, вступає у певну суперечність зі специфікою податкових правовідносин. Практика оподаткування державою доходів своїх резидентів, отриманих по всьому світу, а також застосування складних правил для визначення джерела доходу нерезидентів виходять за рамки суто територіального підходу. Ця невідповідність створює теоретичну прогалину та потребує наукового осмислення концепції податкової юрисдикції як самостійної правової категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні аспекти державного суверенітету та податкової юрисдикції глибоко досліджені у працях, зокрема О.Ф. Скакун, М.П. Кучеревянко, Є.С. Маринчака, М.В. Михалчича, тощо. Проте, на сьогодні залишається недостатньо розробленою системна модель, яка б наочно пояснювала механізм взаємодії та підпорядкування норм національного податкового права та положень міжнародних угод, а також описувала алгоритм дій при виникненні колізії юрисдикцій.

Метою даного дослідження є вирішення виявленої теоретичної суперечності шляхом уточнення поняття податкової юрисдикції через концепцію «економічної прив'язки», а також розробка

та обґрунтування практичного дворівневого алгоритму застосування норм податкового права за наявності чинного міжнародного договору про уникнення подвійного оподаткування. Досягнення цієї мети дозволить створити цілісну модель, що пояснює процес добровільного обмеження державою свого податкового суверенітету та забезпечує правову визначеність у транскордонних податкових відносинах.

Результати дослідження. Поняття «юрисдикції держави» є досить ґрунтовно вивченим у вітчизняній правовій науці та, наприклад, Скакун О.Ф. розглядає юрисдикцію держави як складову внутрішнього державного суверенітета, що визначає обсяг правомочностей й відповідних державних органів вирішувати спори про право і справи про порушення, зокрема, оцінювати дії особи з погляду правомірності і застосовувати юридичні санкції до правопорушників [1]. Безумовно погоджуючись з таким підходом до визначення юрисдикції як загального поняття, вважаю за необхідне звернути увагу, що Скакун О.Ф. окреслює межі внутрішнього суверенітету зводячи їх до «меж усієї державної території», що в контексті дослідження податкового суверенітету та податкової юрисдикції як похідних та вужчих за значенням термінів, призводить до певних внутрішніх суперечностей через специфіку податкових правовідносин.

Ймовірно, така суперечність пояснюється недостатнім опрацюванням взаємозв'язку між цими категоріями та недосконалим теоретичним підґрунтям для обґрунтування податкової юрисдикції держави. Є.С. Маринчак абсолютно справедливо звертає увагу на те, що двома основами для поширення податкової юрисдикції держави на учасників правовідносин є принцип резидентства та принцип територіальності походження доходів [2]. Це відповідає сучасному вітчизняному підходу до поширення податкової юрисдикції, який можливо простежити в розрізі положень податкового законодавства, що визначають суб'єктів та об'єкти оподаткування прямими податками, що стягуються з фізичних та юридичних осіб.

Так, відповідно до статті 133 Податкового кодексу України, платниками податку на прибуток підприємств є резиденти та нерезиденти. При цьому, для нерезидентів, підпунктом 134.1.3 пункту 134.1 статті 134 Податкового кодексу України передбачено особливий об'єкт оподаткування, який обмежений доходами (прибутками) з джерелом походження з України [3]. В свою чергу, Розділ IV «Податок на доходи фізичних осіб» Податкового кодексу України передбачає аналогічний поділ на фізичних осіб – резидентів, які отримують доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи, та на фізичних осіб – нерезидентів, які отримують доходи виключно з джерела їх походження в Україні [3]. Наведені положення законодавства ілюструють підхід законодавця до поширення податкової юрисдикції держави за принципом резидентства та принципом територіальності походження доходів, що відповідає загальноприйнятому теоретичному підходу, що існує в науці та законодавстві іноземних країн.

Такий самий підхід щодо оподаткування на підставі принципів резидентства та територіальності походження доходів застосовують більшість країн у світі, зокрема, Велика Британія [4], Німеччина [5] та Сполучені Штати Америки [6]. Це свідчить про сталість підходів до визначення податкової юрисдикції серед іноземних країн, що базується на напрацьованому теоретичному підґрунті.

Зазначене дозволяє зробити висновок, що податкова юрисдикція як складова внутрішнього суверенітету поширюється не тільки на територію держави, а й на суб'єктів, які мають зв'язок з територією за принципом податкового резидентства. В свою чергу, поняття податкового резидентства покликано визначити зв'язок особи з територією держави, але не зводиться до перебування або місця розташування особи на території держави. У зв'язку з цим, в розрізі податкових правовідносин, коректно визначати обсяг податкової юрисдикції не тільки місцезнаходженням в межах державних кордонів, а й економічною прив'язкою особи до території держави. Дане уточнення дозволить узгодити існуюче в науці поняття юрисдикції зі специфікою податкових правовідносин, які можуть виходити за межі державних кордонів України, не обмежуючи при цьому податкову юрисдикцію.

В свою чергу, про наявність фундаментального теоретичного підходу для оподаткування за принципами резидентства та територіальності походження доходів може свідчити Звіт про подвійне оподаткування, поданий до Фінансового комітету Ліги Націй професорами Брюйнсом, Ейнауді, Селігманом та сером Джосайєю Стемпом [7]. В цьому звіті розкриваються основні підходи до оподаткування доходів та майна, які використовують держави, що базуються на економічному зв'язку особи з цією державою, як особистому (місце проживання, споживання), так і місця похо-

дження багатства особи, тобто місця де доходів створюється, виникає – що фактично є принципом територіальності походження доходу. Тут же розкривається і питання подвійного оподаткування та його шкоди, що виникає внаслідок часткового збігу податкових юрисдикцій різних держав, а також шляхи його вирішення.

Міжнародне юридичне подвійне оподаткування, що виникає внаслідок одночасного застосування різними державами своїх податкових юрисдикцій до одного й того ж доходу чи капіталу, є однією з найсуттєвіших перешкод для вільного руху капіталу, технологій та праці в глобалізованому світі. Воно не лише знижує конкурентоспроможність національних компаній на міжнародній арені та перешкоджає залученню іноземних інвестицій, але й підриває фундаментальні принципи податкової справедливості та ефективності.

На сьогодні основним інструментом усунення та недопущення подвійного оподаткування є двосторонні міжнародні угоди про уникнення подвійного оподаткування. Згідно з пунктом 3 Коментарів до Модельної конвенції ОЕСР двостороння податкова угода покликана забезпечити засоби для вирішення, на єдиній основі, найпоширеніших проблем, що виникають у сфері міжнародного юридичного подвійного оподаткування [8]. Таким чином, держави укладають між собою двосторонні міжнародні угоди для забезпечення вільного руху капіталу і робочої сили, та уникнення юридичного подвійного оподаткування, що може ускладнювати такий рух.

Україна не є виключенням в цьому аспекті і має розгалужену мережу міжнародних угод про уникнення подвійного оподаткування, що покликані сприяти вільному руху капіталу та робочої сили [9]. З іншого боку, задля досягнення цього результату, кожна держава, що вступає у двосторонню угоду з іншою державою, погоджується обмежити свою власну податкову юрисдикцію. Таке самообмеження реалізується через застосування положень двосторонньої угоди про уникнення подвійного оподаткування як норм прямої дії. Не дивлячись на це, держави можуть передбачати додаткові, допоміжні, норми в національному законодавстві, які б сприяли виконанню взятих на себе міжнародних зобов'язань перед іншою договірною державою.

В українському національному законодавстві зазначене простежується, зокрема, в положеннях Податкового кодексу України, які встановлюють як пріоритет положень міжнародних договорів, так і процедуру реалізації окремих положень, передбачених таким договором. Так, згідно з пунктом 3.2 статті 3 Податкового кодексу України якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені цим Кодексом, застосовуються правила міжнародного договору [3]. Дане положення національного законодавства є надзвичайно важливим, оскільки визначаючи пріоритет положень міжнародного договору дозволяє не допустити виникнення правозастосовних колізій та гарантувати договірним державам дотримання взятих на себе міжнародних зобов'язань.

Попри це, важливо розуміти, що міжнародні договори про уникнення подвійного оподаткування покликані усунути подвійне оподаткування через розподіл прав на оподаткування між двома державами за принципами податкового резидентства та джерела походження доходу. В жодному разі положення договорів не можна тлумачити як такі, що надають платнику податків право обирати в якій з країн такий платник податків може оподаткувати свій дохід. Саме до цього висновку приходить Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у рішенні від 11.11.2019 у справі № 560/2/19 [10].

Реалізація положень двостороннього договору про уникнення подвійного оподаткування призводить до обмеження податкових прав однієї з договірних держав, передбачених національним законодавством, що фактично є добровільним обмеженням податкової юрисдикції держави. У зв'язку з цим можна стверджувати про дворівневий алгоритм застосування положень податкового законодавства, якщо правовідносини, що виникають, потрапляють також під дію міжнародного договору про уникнення подвійного оподаткування.

На першому рівні здійснюється визначення податкового обов'язку за національним законодавством. На цьому етапі платник податків та контролюючі органи діють так, ніби міжнародного договору не існує. Основна мета – встановити обсяг податкових прав України на основі виключно норм Податкового кодексу України. Для цього визначається податковий статус особи (резидент чи нерезидент згідно зі підпунктом 14.1.213 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України), об'єкт оподаткування, джерело походження доходу та ставка податку. Результатом цього етапу є розрахунок «базового податкового зобов'язання» – суми податку, яка підлягала б сплаті, якби правовідносини регулювалися лише внутрішнім законодавством. Цей рівень є обов'язковою від-

правною точкою, оскільки міжнародний договір не створює додаткові податкові права, а лише може обмежувати право на його стягнення, що вже передбачене національним законодавством.

На другому рівні здійснюється коригування податкових прав на основі міжнародного договору. Цей етап настає, коли встановлено, що до правовідносин застосовується чинний міжнародний договір про уникнення подвійного оподаткування. Договір діє як коригуючий механізм, що «фільтрує» та обмежує податкові права договірної держави, визначені на першому рівні. Коригування може відбуватися кількома шляхами: через надання повної або часткової пільги (звільнення доходу від оподаткування), встановлення граничної ставки оподаткування, яка є нижчою за національну (наприклад, для дивідендів, процентів, роялті), або через модифікацію права на оподаткування (оподаткування нерезидента, що має постійне представництво). Саме на цьому рівні відбувається фактичне усунення подвійного оподаткування та реалізується добровільне обмеження державою своєї податкової юрисдикції задля стимулювання міжнародної економічної співпраці.

Висновок. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що класичне розуміння державної юрисдикції нерозривно пов'язане з фізичними межами території, є недостатнім для адекватного опису сучасних податкових правовідносин, які дедалі частіше набувають транскордонного характеру. У статті обґрунтовано, що податкову юрисдикцію держави доцільно визначати через призму концепції економічної прив'язки, яка реалізується через фундаментальні принципи резидентства та територіальності джерела доходу. Такий підхід не лише підтверджується аналізом чинного Податкового кодексу України та узгоджується з усталеною практикою провідних іноземних держав, але й має глибоке історичне коріння, що сягає засадничих робіт Ліги Націй 1920-х років.

Ключовим результатом роботи є розробка та обґрунтування дворівневого алгоритму застосування податкового законодавства за наявності чинного міжнародного договору про уникнення подвійного оподаткування. Цей алгоритм, що чітко розмежовує первинне визначення податкового зобов'язання за національним правом (перший рівень) та його подальше коригування на підставі положень договору (другий рівень), є практичною моделлю, що пояснює механізм добровільного самообмеження державою свого податкового суверенітету. Він наочно демонструє, що міжнародний договір не створює податкових прав, а виступає як пріоритетний коригуючий інструмент, що усуває подвійне оподаткування та забезпечує дотримання Україною міжнародних зобов'язань.

Таким чином, запропонований підхід до визначення податкової юрисдикції та дворівневий алгоритм її реалізації дозволяють усунути існуючі теоретичні суперечності, систематизувати правозастосовну практику та підвищити правову визначеність для платників податків і контролюючих органів. Це, в свою чергу, сприяє зниженню фіскальних бар'єрів для міжнародної торгівлі та інвестицій, зміцнюючи позиції України як надійного учасника глобальних економічних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/l_948_39072050.pdf (дата звернення: 15.06.2025).
2. Маринчак Є.С. Поняття та правова природа податкового суверенетіту. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/4/36.pdf (дата звернення: 15.06.2025).
3. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14. № 15-16. № 17, ст. 112.
4. Tax if you come to the UK. Income Tax. URL: https://www.gov.uk/tax-come-to-uk (date of access: 15.06.2025).
5. Germany. Individuals - Taxes on personal income. PwC Worldwide Tax Summaries. URL: https://taxsummaries.pwc.com/germany/individual/taxes-on-personal-income (date of access: 15.06.2025).
6. Publication 519 (2024), U.S. Tax Guide for Aliens. Internal Revenue Service. URL: https://www.irs.gov/publications/p519 (date of access: 15.06.2025).
7. League of Nations Report on Double Taxation Submitted to the Financial Committee by Professors Bruins, Einaudi, Seligman, and Sir Josiah Stamp. URL: https://www.jstor.org/stable/2341293?read-now=1&oauth_data= eyJlbWFpbCI6ImdvemEuc3RhbmlzbGF2QGdtYWlsLmNvbSIsImluc3RpdHV0aW9uSWRzIjpbXSwicHJvdmlkZXIiOiJnb29nbGUifQ&seq=1#page_scan_tab_contents (date of access: 15.06.2025).

8. OECD (2019), Model Tax Convention on Income and on Capital 2017 (Full Version), OECD Publishing, Paris. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/04/model-tax-convention-on-income-and-on-capital-2017-full-version_g1g972ee/g2g972ee-en.pdf (date of access: 15.06.2025).
9. Міністерство фінансів України. Міжнародні договори України про уникнення подвійного оподаткування. URL: https://mof.gov.ua/uk/international_agreements_of_ukraine_on_avoidance_double_taxation-543 (дата звернення: 14.06.2025).
10. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 11.11.2019. Справа № 560/2/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85645568 (дата звернення: 15.06.2025).

УДК 343.98:004.056:355.02
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.61

COUNTER FORENSICS ЯК ЗАГРОЗА ІНФОРМАЦІЙНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМАТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ У РЕАЛІЯХ ВІЙНИ

Довгань О.Д.,
Заслужений діяч науки і техніки,
доктор юридичних наук, професор,
радник дирекції Державної наукової установи
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України».
ORCID: 0000-0002-3453-4938

Ткачук Т.Ю.,
доктор юридичних наук, професор,
учений секретар наукової лабораторії (наукової установи)
Українського науково-дослідного інституту
спеціальної техніки та судових експертиз.
ORCID: 0000-0002-4620-3300

Тарасюк А.В.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України».
ORCID: 0000-0002-0479-0666

Довгань О.Д., Ткачук Т.Ю., Тарасюк А.В. Counter forensics як загроза інформаційній безпеці України: проблематика судової експертизи цифрових доказів у реаліях війни.

Вказується, нинішня військова агресія щодо України характеризується масштабними кібератаками та інформаційними операціями, які створюють серйозні ризики для державної інформаційної безпеки. Серед нових загроз особливе місце займає феномен *контрфорензіки* – комплекс технік, призначених для ускладнення або викривлення електронних доказів з метою уникнення покарання.

У статті досліджується феномен *counter forensics* як складова гібридної загрози інформаційній безпеці України в умовах повномасштабної війни. Автори статті здійснили комплексний аналіз понять, технологій і практик, спрямованих на ускладнення або спотворення цифрових доказів з метою перешкоджання кримінальному провадженню. Визначено основні види контрфорензічних впливів – від знищення слідів, фальсифікації метаданих, стеганографії до атак на інструменти судово-експертного аналізу. Особливу увагу приділено вразливості цифрових доказів під час війни та практиці їх використання у кримінальних провадженнях щодо воєнних і кіберзлочинів.

Проаналізовано окремі приклади із судової та слідчої практики, а також конкретні кіберінциденти російсько-української війни 2022–2024 рр., які свідчать про застосування методів *counter forensics* з боку агресора. Встановлено, що системне використання таких технік підриває довіру до електронних доказів, ускладнює встановлення істини та ставить під загрозу ефективність правосуддя. Водночас автор окреслює ключові проблеми судово-експертної діяльності в цифровій сфері – фрагментарність нормативного регулювання, нестачу кадрового та технічного потенціалу, відсутність єдиного центру компетенції з цифрової криміналістики.

На основі проведеного аналізу сформульовано рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення, оновлення методик судової експертизи цифрових доказів, впрова-

дження міжнародних стандартів (ISO/IEC), підвищення кваліфікації експертів і створення національного центру цифрової криміналістики. Наголошується, що ефективна протидія *counter forensics* є необхідною умовою забезпечення інформаційної безпеки та справедливості в умовах сучасних воєнних конфліктів.

Ключові слова: інформаційна безпека, counter forensics, цифрові докази, судова експертиза, кіберзлочинність, воєнні злочини, фальсифікація доказів, кібероперації, криміналістика.

Dovhan O.D., Tkachuk T.Yu., Tarasiuk A.V. Counter forensics as a threat to the information security of Ukraine: the problem of forensic expertise of digital evidence in the realities of war.

It is indicated that the current military aggression against Ukraine is characterized by large-scale cyberattacks and information operations that create serious risks for state information security. Among the new threats, a special place is occupied by the phenomenon of counter-forensics - a set of techniques designed to complicate or distort electronic evidence in order to avoid punishment.

The article examines the phenomenon of counter forensics as a component of a hybrid threat to the information security of Ukraine in the conditions of a full-scale war. The authors of the article carried out a comprehensive analysis of concepts, technologies and practices aimed at complicating or distorting digital evidence in order to hinder criminal proceedings. The main types of counter forensic influences are identified - from the destruction of traces, falsification of metadata, steganography to attacks on forensic analysis tools. Particular attention is paid to the vulnerability of digital evidence during war and the practice of their use in criminal proceedings regarding war and cybercrimes.

Separate examples from judicial and investigative practice, as well as specific cyber incidents of the Russian-Ukrainian war of 2022–2024, are analyzed, which indicate the use of counter forensics methods by the aggressor. It is established that the systematic use of such techniques undermines trust in electronic evidence, complicates the establishment of the truth and jeopardizes the effectiveness of justice. At the same time, the author outlines the key problems of forensic activity in the digital sphere - fragmentation of regulatory regulation, lack of human and technical potential, lack of a single center of competence in digital forensics. Based on the analysis, recommendations are formulated to improve regulatory support, update methods for forensic examination of digital evidence, implement international standards (ISO/IEC), improve the skills of experts and create a national center for digital forensics. It is emphasized that effective counter-forensics is a necessary condition for ensuring information security and justice in the conditions of modern military conflicts.

Key words: information security, counter forensics, digital evidence, forensics, cybercrime, war crimes, evidence falsification, cyber operations, forensics.

Постановка проблеми. Сучасна воєнна агресія проти України супроводжується безпрецедентними кіберопераціями та інформаційними атаками, які ставлять під загрозу національну інформаційну безпеку. Одним із новітніх викликів є явище *counter forensics* (контрфорензіка) – сукупність методів, спрямованих на утруднення або спотворення цифрових доказів з метою уникнення відповідальності. Противник активно застосовує такі методи: зокрема, зафіксовано кібератаки російських хакерів на Офіс Генерального прокурора України та навіть на Міжнародний кримінальний суд з метою отримати або видалити доказові дані воєнних злочинів [1]. Подібні кібератаки, націлені на зміну або знищення інформації про злочини, підривають роботу трибуналів щодо воєнних злочинів. Отже, питання протидії *counter forensics* набуває особливої ваги для забезпечення справедливості й верховенства права під час війни.

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі контрфорензічних загроз інформаційній безпеці України в умовах війни та обґрунтуванні шляхів удосконалення судово-експертної діяльності з цифровими доказами для їх нейтралізації. Для реалізації визначеної мети передбачається вирішення таких наукових завдань: визначити сутність і класифікацію counter forensics, проаналізувати його методи та інструменти; дослідити вразливість цифрових доказів до контрфорензічних впливів у контексті воєнного часу; оцінити вплив контрфорензіки на інформаційну безпеку України на прикладах кібероперацій російсько-української війни; обґрунтувати напрями вдосконалення судово-експертної практики щодо цифрових доказів з урахуванням новітніх загроз.

Методологічна основа дослідження. Робота спирається на міждисциплінарний підхід, що поєднує кілька методів. Порівняльно-правовий метод застосовано для аналізу зарубіжної та української нормативної бази і практики щодо цифрових доказів та кіберзлочинів. Системний підхід

дозволив розглядати counter forensics як елемент загальної системи інформаційної безпеки держави. Інформаційно-аналітичний метод використовувався при опрацюванні відкритих джерел, аналітичних звітів і наукових праць з цифрової криміналістики. Криміналістичний підхід забезпечив глибоке вивчення технічних аспектів збору, аналізу та фальсифікації цифрових слідів. Така методологічна комбінація дала змогу всебічно дослідити проблему – від теоретичних визначень до прикладних аспектів експертної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Сучасний стан досліджень демонструє активне опрацювання тематики *counter forensics* у зарубіжній літературі. Зокрема, Rhiannon Neilsen (2024) звертає увагу на цілеспрямовані кібератаки Росії з метою знищення чи фальсифікації цифрових доказів воєнних злочинів в Україні, що становить прецедент у міжнародному кримінальному праві. Класичну типологію антифорензічних впливів (приховування, знищення, спотворення слідів та атаки на засоби аналізу) ще у 2005 році запропонував Marcus Rogers. Комплексний технічний аналіз інструментів і методів антифорензіки подають Hussein Majed, Noura Hassan та Ali Chehab (2020), які також підкреслюють виклики для криміналістів у контексті швидкої еволюції загроз. Міжнародну увагу до кіберзлочинів як потенційних воєнних злочинів підтверджує розслідування МКС, описане в матеріалі Anthony Deutsch, Stephanie van den Berg та James Pearson (2024).

В Україні дослідження О.П. Метелева (2023) дає класифікацію цифрових доказів у кримінальному процесі, проте не охоплює аспектів контрфорензіки. С. Ханін (2024) акцентує на проблемах процесуального оформлення електронних доказів відповідно до ст. 290 КПК України. Разом із цим, Консультативна місія ЄС (2023) наголошує на зміцненні слідчих і експертних спроможностей України шляхом міжнародного співробітництва в галузі цифрової криміналістики. Незважаючи на окремі прогресивні публікації, українська наукова традиція поки що не сформувала цілісної доктрини протидії *counter forensics*, що підкреслює актуальність і новизну пропонованого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Термін *counter forensics* (або «анти-криміналістика», «анти-форензика») виник на початку 2000-х років у середовищі фахівців з безпеки та хакерів. Його поява була зумовлена розвитком комп'ютерної криміналістики: з одного боку, правоохоронці все активніше залучали цифрові докази для розкриття злочинів, з іншого – злочинці шукали способи уникнути викриття, знищуючи або приховуючи електронні сліди. Перші детальні описи методів анти-форензики з'явилися в неформальних публікаціях (наприклад, у згаданому журналі *Phrack* у 2002 р.), а згодом поняття увійшло й у науковий обіг. Американський дослідник Маркус Роджерс запропонував одну з перших таксономій *counter forensics*, визначивши чотири ключові категорії методів: приховування даних, знищення артефактів, заплутування слідів і атаки на процеси та інструменти комп'ютерної криміналістики [2]. Таким чином, уже на етапі становлення явища була усвідомлена його багатогранність – від простих дій із файлів до складних атак на самі судово-експертні засоби.

Генеза контрфорензіки пов'язана передусім з кіберзлочинністю та діяльністю хакерських груп. У 2000–2010-х роках з розвитком інструментів цифрової криміналістики (утиліт для відновлення видалених файлів, аналізу пам'яті тощо) зловмисники стали цілеспрямовано впроваджувати контрзаходи. Спочатку ці заходи були переважно оборонними – щоб уникнути викриття після злому системи чи проведення кіберзлочину, зловмисник видаляв логи, шифрував компрометуючі файли. З часом контрфорензіка набуває все більш наступального характеру: її методи інтегруються у шкідливе програмне забезпечення, стають складовою державних кібероперацій (наприклад, для приховування слідів шпигунства або диверсій). Сьогодні *counter forensics* – це окрема сфера протиборства в кіберпросторі, де постійно змагаються «міра та протиміра»: розробники судово-експертних інструментів вдосконалюють засоби виявлення прихованих слідів, а противна сторона шукає нові шпарини та вразливості, щоб ці сліди приховати або спотворити [3]. Як зауважують дослідники, методи анти-форензики стають все складнішими, і водночас кількість наукових робіт про них залишається обмеженою, що ускладнює підготовку фахівців. Це підтверджує актуальність дослідження *counter forensics* як окремого феномена.

Окрім суто злочинного застосування, в літературі звертають увагу й на *«подвійне призначення»* деяких анти-форензічних інструментів. Деякі з них можуть використовуватися легально, наприклад, для захисту приватності (шифрування даних задля убезпечення від несанкціонованого доступу) або для тестування надійності систем (демонстрація вразливостей цифрової криміналістики через створення умов, коли доказ неможливо знайти чи підтвердити). Проте у

контексті інформаційної безпеки держави контрфорензіка розглядається передусім як **загроза** – адже її функціонал (нищити, приховувати, фальсифікувати) безпосередньо підриває можливості правоохоронних органів встановити істину та притягнути винних до відповідальності. Особливо небезпечним є використання контрфорензіки у війні, де вона стає інструментом інформаційно-психологічних операцій: наприклад, видалення доказів воєнних злочинів ворогом або підміна їх фальшивками прямо впливає на післявоєнне правосуддя і сприйняття правди про війну. Таким чином, функціональне призначення *counter forensics* можна сформулювати як зворотній бік цифрової криміналістики: якщо остання служить встановленню об'єктивної істини на основі цифрових слідів, то контрфорензіка – це діяльність, що намагається цю істину сховати або спотворити.

Цифрові (електронні) докази наразі відіграють ключову роль у фіксації воєнних злочинів, терористичних актів, кіберзлочинів та інших правопорушень, пов'язаних з військовою агресією. Вони мають низку специфічних рис, які одночасно є їхньою силою і слабкістю. З одного боку, цифрові докази можуть у великому обсязі збиратися навіть у розпал бойових дій – за рахунок камер спостереження, безпілотників, смартфонів очевидців, даних з мережевих систем тощо. Приміром, фото- і відеоматеріали з місць обстрілів чи перехоплені електронні комунікації окупантів стали важливими доказами злочинів проти цивільних. З іншого боку, **нематеріальна природа** цифрових даних робить їх надзвичайно крихкими в юридичному сенсі. На відміну від речових доказів, які існують фізично, електронна інформація легко копіюється, змінюється або знищується без видимих слідів втручання. Законодавче регулювання цієї сфери в Україні поки відстає від практики: як відзначають дослідники, питання використання цифрової інформації як доказу залишається недостатньо дослідженим і врегульованим, а місце цифрових доказів у системі процесуальних джерел доказів чітко не визначено [4]. КПК України [5] фактично не оперує поняттям «цифровий доказ» – електронні матеріали процесуально оформлюються переважно як додатки до протоколів або як документи (ст. 99 КПК), що не повною мірою враховує їх специфіку. Під час дії воєнного стану та активних бойових дій виникають додаткові складнощі: обмежений доступ експертів до місць подій, нерегулярність роботи інфраструктури, ризик знищення носіїв інформації. Тому **вразливість цифрових доказів** у воєнний час ще зростає – агресор може цілеспрямовано знищувати сервери з доказовою інформацією, глушити канали зв'язку, проводити хакерські атаки на реєстри і бази даних правоохоронних органів.

Коли до рук експерта потрапляє змінений чи пошкоджений цифровий носій, перед ним постає двоєдине завдання: по-перше, максимально відновити вихідні дані, по-друге – з'ясувати, що саме було змінено і яким чином. Обидва аспекти обмежені рядом чинників. Технічні обмеження пов'язані з незворотністю деяких операцій: якщо дані було перезаписано (наприклад, стерто утилітою безповоротного видалення), то відновити їх неможливо жодними інструментами – експерт може лише констатувати сам факт стирання. Якщо доказ був зашифрований сучасним алгоритмом (AES-256 тощо) і ключ відсутній, то фактично неможливо розкрити шифр в прийнятний часовий проміжок. Навіть у випадку підробки метаданих є проблема: іноді неможливо достеменно визначити початкове значення – можна тільки підтвердити, що **метадані виглядають підозріло і могли бути змінені штучно**. Відтак, експертний висновок у такій ситуації носить імовірнісний характер («не можна виключити втручання», «виявлено ознаки модифікації»), що юридично слабше, ніж чітка констатація факту.

Правові обмеження виникають при оцінці модифікованих даних у суді. За принципом презумпції невинуватості будь-який сумнів щодо цілісності доказу трактуватиметься на користь підозрюваного. Якщо захист доведе, що слідство не забезпечило належного збереження електронного доказу або не може підтвердити його автентичність, суд найімовірніше визнає такий доказ недопустимим. Наприклад, відповідно до вимог ст. 290 КПК України, сторона обвинувачення зобов'язана відкрити стороні захисту матеріали, у тому числі електронні носії інформації, для ознайомлення; якщо цього не зроблено належним чином, суд не має права брати відповідні відомості до уваги [6]. Отже, якщо під час відкриття стороною обвинувачення електронні докази були надані не в оригіналі або з технічними проблемами (пошкоджені файли, змінені хеш-значення), захист обов'язково поставить питання про їх допустимість. Крім того, закон не зобов'язує обвинуваченого сприяти розшифруванню своїх даних (відмова надати пароль не вважається окремим злочином в Україні, на відміну від деяких країн). Таким чином, правове поле поки що більше захищає потенційного маніпулятора, ніж дає інструменти слідству – і це потребує змін, про що скажемо далі.

Загалом, цифрові докази, модифіковані через дії контрфорензіки, становлять *складний об'єкт експертизи*: часто експерт змушений не тільки аналізувати зміст даних, а й виконувати роль «дослідника другої черги» – спершу відновлюючи, перевіряючи сам доказ, а вже потім роблячи висновки щодо його значення для справи. Це вимагає від нього високої кваліфікації, доступу до сучасних інструментів та, часом, творчого підходу.

Ціллю контрфорензіки на стратегічному рівні часто є навіть не знищення конкретної інформації, а саме підрив довіри до **всієї системи електронних доказів**. Російська інформаційна війна активно експлуатує будь-які приводи поставити під сумнів докази злочинів РФ. Якщо хакерам вдається бодай проникнути в систему, що зберігає докази, це вже створює інформаційний привід заявити: «усі матеріали скомпрометовано, нічому вірити не можна». Як слушно зауважують експерти, навіть *сама лише новина про те, що базу даних з доказами зломували, хай навіть без доказів знищення даних, підриває довіру до цієї бази* [1]. Суспільству і міжнародним партнерам починає здаватися, що матеріали могли бути змінені, отже будь-який вирок на їх основі можуть поставити під сумнів. Це – класична тактика російської дезінформації: сіяти сумніви і розбрат **навіть без прямого наведення доказів фальсифікації**, достатньо заявити про «можливість підробки». Таким чином, контрфорензіка працює у симбіозі з інформаційно-психологічними операціями: там, де технічне втручання не може знищити правду, її намагаються задушити сумнівами. Втрата довіри до електронних доказів надзвичайно небезпечна для правової системи: адже сучасні війни значною мірою документуються саме цифровими засобами, і якщо їхня легітимність нівелюється, злочинці отримують шанс уникнути кари або принаймні затягнути правосуддя. Вже зараз експерти відзначають, що кібератаки на докази можуть **значно затягнути судові процеси** (адже доведеться додатково все перевіряти, проводити експертизи достовірності) і тим самим відтермінувати справедливість для жертв [1].

Протистояння контрфорензіці вимагає не лише реагування на окремі випадки, але й **системного удосконалення всієї інфраструктури судово-експертної діяльності** у сфері цифрових доказів. Поточна війна оголила цілий спектр проблем – інституційних, правових, технічних – які заважають ефективно долати контрфорензічні загрози. Водночас виникла й безпрецедентна мотивація для розвитку: потреба розслідувати тисячі воєнних і кіберзлочинів змушує шукати нові рішення, впроваджувати кращі світові практики, розбудовувати кадровий потенціал.

В Україні судово-експертну діяльність у цифровій сфері здійснюють різні суб'єкти – від відомчих експертних установ (Експертна служба МВС, науково-дослідні установи судових експертиз Мін'юсту, експертні підрозділи СБУ тощо) до приватних структур, що можуть залучатися у ролі спеціалістів. Така фрагментація призводить до розпорошення ресурсів і нерівномірності професійного рівня. На сьогодні немає єдиного центру координації або методичного забезпечення цифрової криміналістики. Кожне відомство фактично саме розробляє методики і навчає кадри у межах своєї компетенції. В умовах інформаційної війни це недолік: атаки контрфорензіки можуть цілити одразу по кількох фронтах (наприклад, з одного боку ускладнювати розслідування кіберполіції, з іншого – знищувати докази, які збирає військова розвідка). Потрібен **єдиний підхід і обмін інформацією** між всіма структурами, що працюють з цифровими доказами. Наразі кроком у цьому напрямі є міжвідомчі навчання та спільні проекти: так, у червні 2023 р. за підтримки ЄС відбувся інтенсивний тренінг з цифрової криміналістики у Відні, де брали участь представники Національної поліції, СБУ та ДБР [7] – тобто різних відомств, що отримали змогу спільно підвищити кваліфікацію. Це позитивний приклад міжвідомчої взаємодії. Однак інституційно потрібно рухатися далі: *необхідне створення центрального координаційного органу або центру компетенції з цифрової криміналістики*. Його функції могли б включати розробку єдиних стандартів, атестацію методик, формування спільних баз даних (наприклад, відомостей про відомі інструменти контрфорензіки, щоб експерти швидше їх впізнавали), організацію регулярних навчань. Своєрідним прототипом є Національний координаційний центр кібербезпеки при РНБО – однак його мандат ширший (координація кіберзахисту), а ось спеціалізованого саме на *digital forensics* центру поки немає.

На законодавчому рівні вже назріла потреба чіткішого регулювання роботи з цифровими доказами. Передусім, доцільно внести зміни до КПК України, закріпивши *цифрові (електронні) докази* як окрему категорію доказів із визначенням їх процесуального режиму. Як показують наукові дослідження, існуюча концепція класифікації видів доказів потребує доповнення з урахуванням особливої природи цифрових доказів. Пропонується законодавчо визнати, що електронна інфор-

мація в цифровій формі (файли, електронні носії) – це самостійний вид доказів, не тотожний ані речовим доказам, ані документам. Це дало б змогу сформувати спеціальні правила поводження: наприклад, вимоги щодо фіксації й копіювання цифрових даних (обов'язковість створення копії-дубліката при вилученні носія, зняття хеш-суми тощо), правила щодо допустимості роздруківок і скриншотів (щоб уникнути маніпуляцій), процедурі засвідчення автентичності (через залучення експерта чи спеціального сертифікованого ПЗ). Також варто розглянути зміни до законодавства про експертну діяльність: наразі не існує окремої експертної спеціальності саме з дослідження контрфорензіки, проте, можливо, варто запровадити підвиди експертиз чи методик, спрямованих конкретно на виявлення фактів приховування/фальсифікації цифрових слідів.

Окремий блок – **міжнародно-правові аспекти**. Україна є учасником Будапештської конвенції про кіберзлочинність (2001 р.), яка серед іншого встановлює обов'язки зі збереження комп'ютерних даних та міжнародної правової допомоги у їх отриманні. Проте міжнародні механізми варто розвивати далі: зокрема, ініціювати визнання *знищення цифрових доказів воєнних злочинів* – окремим злочином (перешкоджання правосуддю на міжнародному рівні). Наразі МКС уперше розглядає кібератаки як можливі воєнні злочини, і це знаковий прецедент [8]. Україна має сприяти формуванню практики, де умисне перешкоджання розслідуванню (в тому числі через хакерські засоби) тягне серйозні наслідки. На національному рівні теж доцільно розглянути криміналізацію певних контрфорензічних дій – наприклад, внести до Кримінального кодексу норму про відповідальність за знищення речових доказів у цифровій формі або за відмову надати ключ до зашифрованих даних за рішенням суду (питання дискусійне з точки зору прав людини, але у воєнний час може бути актуальним для випадків, коли за шифруванням приховано інформацію про теракти тощо).

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що *counter forensics* становить реальну та багатовимірну загрозу інформаційній безпеці України, особливо в умовах розв'язаної проти неї війни. **По-перше**, контрфорензіка як явище еволюціонувала від поодиноких хакерських прийомів до інструменту державних кібероперацій: ворог системно застосовує техніки знищення та приховування цифрових слідів, прагнучи уникнути викриття своїх злочинів і підірвати можливість притягнення до відповідальності винних. **По-друге**, цифрові докази, які стали невід'ємною частиною сучасного кримінального провадження, виявилися вразливими до таких впливів – їхня нематеріальність і залежність від технічних умов відкривають широкий простір для маніпуляцій. Війна лише загострила ці проблеми: масовість воєнних злочинів і кібернападів породила величезний масив електронних доказів, захист цілісності та достовірності яких перетворився на першочергове завдання держави.

Для вдосконалення судово-експертного забезпечення у сфері цифрових доказів в умовах інформаційної війни доцільно здійснити такі кроки:

Законодавчі зміни: внести до КПК України окреме визначення електронних (цифрових) доказів та процедурні гарантії їх цілісності (обов'язкова фіксація хеш-значень, порядок вилучення копій, аутентифікація електронних документів тощо). Розглянути криміналізацію умисного знищення або підробки електронних доказів як перешкоджання правосуддю. Ратифікувати (після розробки) міжнародні угоди, що посилюють співпрацю в сфері отримання та захисту електронних доказів (напр. Другий протокол до Будапештської конвенції про посилення співробітництва, 2022 р.).

Інституційний розвиток: створити національний центр або координаційний орган цифрової криміналістики, який об'єднає зусилля різних відомств, буде відповідальний за напрацювання стандартів та взаємодію з міжнародними партнерами. Забезпечити регулярну міжвідомчу комунікацію – наприклад, через спільні робочі групи СБУ, МВС, прокуратури, ЗСУ – для обговорення нових викликів контрфорензіки та узгодження протидії. Активніше залучати приватний сектор і волонтерів з кіберспільноти: досвід кібервійськ (IT-армії) може бути корисним і в експертизі.

Методичне оновлення і стандартизація: імплементувати міжнародні стандарти (ISO/IEC 27037, 27041, 27042, 27043 тощо) у практику українських експертів; переглянути існуючі методики судових експертиз з урахуванням сучасних загроз (передбачити окремі розділи про ознаки втручання, про роботу з зашифрованими даними, алгоритми дій при виявленні слідів анти-форензики). Розробити методичні рекомендації щодо аналізу специфічних випадків: виявлення deepfake, аналіз даних з хмарних сервісів, оцінка цілісності логів і метаданих. Регламентувати процедури міжнародного обміну зразками та контролю якості: наприклад, запровадити практику

peer-review (рецензування) важливих експертиз іншими експертами чи установами, можливо – за кордоном, щоб упевнитись, що жоден аспект не пропущено.

Технічне забезпечення: здійснити аудит матеріально-технічних потреб експертних установ та закласти фінансування (в тому числі за рахунок допомоги партнерів) на придбання сучасних програмних комплексів для цифрової криміналістики і аналізу шкідливого ПЗ. Створити резервні сховища для ключових доказових даних, можливо – територіально віддалені (на випадок загроз фізичного знищення серверів). Впровадити системи моніторингу спроб несанкціонованого доступу або зміни даних у критичних базах (такий собі IDS/IPS для доказових сховищ). Паралельно – розробляти власні утиліти, скрипти для специфічних задач (скажімо, сканування файлової системи на предмет аномалій, порівняння зображень на наявність ознак монтажу тощо).

Кадри і тренінги: запровадити спеціалізовані навчальні модулі з контрфорензіки для діючих експертів та слідчих (наприклад, короткострокові курси чи семінари про сучасні методи приховування слідів). Заохочувати міжнародні стажування – відправляти українських експертів на навчання в Європол, FBI Academy, NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence тощо, де є нагода перейняти передові навички. Розширити підготовку в університетах: підтримати освітні програми з кібербезпеки і цифрової криміналістики, залучати практиків до викладання, пропонувати студентам реальні кейси для аналізу як курсові/дипломні роботи (наприклад, аналіз дампу пам'яті з підозрою на анти-VM техніки – це і навчання, і потенційна користь практиці). Внутрішньо в установах – практикувати настольні навчання і розбір польотів: після кожного інциденту проводити зустріч, де експерти та слідчі розбирають, що було зроблено добре, а що можна покращити у протидії анти-форензиці.

Міжнародна співпраця: продовжити активну співпрацю з Міжнародним кримінальним судом і іншими інституціями щодо обміну даними про кібернапади на докази. Запросити іноземних експертів долучатися до розслідування складних випадків (в рамках спільних слідчих груп чи як консультантів) – це додасть довіри результатам і дозволить перейняти досвід. Ініціювати створення міжнародної платформи з обміну інформацією про контрфорензіку (можливо, під егідою ООН чи Ради Європи), де країни, що стикаються з агресією та кіберзлочинністю, могли б ділитися методами виявлення й протидії.

Запропоновані кроки спрямовані на те, щоб українська система правосуддя була стійкою перед викликами інформаційної війни. Адже кінцева мета агресора – не просто зламати комп'ютери, а *зламати віру у здатність права перемогти зло*. Наше ж завдання – не допустити цього, озброївши правосуддя найсучаснішими знаннями і технологіями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Rhiannon Neilsen File Not Found: Russia Is Hacking Evidence of Its War Crimes. War on the Rocks Media. May 14, 2024. URL: https://warontherocks.com/2024/05/file-not-found-russia-is-hacking-evidence-of-its-war-crimes.
2. Rogers, D.M. Anti-Forensic Presentation given to Lockheed Martin. 2005San Diego. URL: https://www.researchgate.net/profile/Marcus-Rogers-2/publication/268290676_Anti-Forensics_Anti-Forensics/links/575969a908aec91374a3656c/Anti-Forensics-Anti-Forensics.pdf.
3. Hussein Majed, Hassan N. Noura, Ali Chehab Overview of Digital Forensics and Anti-Forensics Techniques. The 8th International Symposium on Digital Forensics and Security. May 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/341552920_Overview_of_Digital_Forensics_and_Anti-Forensics_Techniques#:~:text=,8%2C195%2C201%2C202%5D.
4. Метелев О.П. Цифрові докази у кримінальному процесі: видова характеристика. *Вісник кримінального судочинства*. № 1-2. 2023. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/34.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України № 4651. У редакції від від 09.05.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
6. Ханін С. Електронно-цифрові докази під час виконання вимог ст. 290 КПК України. *Юридична газета.* 26 червня 2024. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/elektronnocifrovi-dokazi-pid-chas-vikonannya-vimog-st-290-kpk-ukrayini.html.
7. Навчання цифровій криміналістиці зміцнює українські слідчі спроможності. Червень 02, 2023. Консультативна місія Європейського Союзу (КМЄС) в Україні. URL: https://

www.euam-ukraine.eu/ua/news/digital-forensics-training-strengthens-ukrainian-investigative-capabilities.
8. Anthony Deutsch, Stephanie van den Berg, James Pearson ICC probes cyberattacks in Ukraine as possible war crimes, sources say. Reuters. June 14, 2024 URL: https://www.reuters.com/world/europe/icc-probes-cyberattacks-ukraine-possible-war-crimes-sources-2024-06-14.

УДК 342.924: 351.746.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.62

КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Зьолка В.Л.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник науково-дослідного відділення
адміністративно-юрисдикційної
та оперативно-розшукової діяльності
Держприкордонслужби України науково-дослідного відділу
Національної академії Державної прикордонної служби
імені Богдана Хмельницького,
ORCID: 0000-0002-7815-6393,
e-mail: zolkavalentin@gmail.com

Халимон С.І.,
доктор юридичних наук, професор,
заступник начальника кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності
факультету правоохоронної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби
імені Богдана Хмельницького,
ORCID: 0000-0003-2998-7235,
e-mail: halik_chernigov@ukr.net

Літвін Ю.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник науково-дослідного відділення
адміністративно-юрисдикційної
та оперативно-розшукової діяльності
Держприкордонслужби України науково-дослідного відділу
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0002-0967-738X,
e-mail: litvin1956@ukr.net

Зьолка В.Л., Халимон С.І., Літвін Ю.І. Концепція розвитку законодавства про державний кордон України в контексті європейської інтеграції.

Сфера прикордонної безпеки в Україні на сьогодні врегульована некодифікованим дисперсним законодавством: численними різноманітними законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами, міжвідомчими та відомчими інструкціями тощо.

При цьому на сьогодні: відсутній єдиний кодифікований нормативно-правовий акт, який цілісно врегульовує державну прикордонну політику; частина норм чинного законодавства застаріла або дублює одна одну; механізми її реалізації недостатньо узгоджені між органами влади.

В умовах реалізації Україною курсу європейської інтеграції аналіз прогресивного досвіду Європейського Союзу щодо нормативно-правової регламентації правовідносин у прикордонній сфері та забезпечення права людини на вільне пересування служить підґрунтям удосконалення національного законодавства. Війна з росією та криза світових систем безпеки вимагають включення механізмів реалізації національної безпеки до законодавства про державний кордон України.

Стратегічні завдання щодо забезпечення безпеки у прикордонній сфері та євроінтеграції вказують на необхідність удосконалення законодавства шляхом розробки Концепції розвитку законодавства про державний кордон України в контексті європейської інтеграції.

У сфері прикордонної безпеки це означитиме: забезпечення національних інтересів у прикордонній сфері на рівні стандартів ЄС; інтеграція в систему спільного європейського управління кордонами (Integrated Border Management, IBM); уніфікація процедур прикордонного контролю; забезпечення ефективної співпраці з FRONTEX та правоохоронними органами суміжних з Україною держав тощо.

Концепція дозволить розробити та ухвалити: «Кодекс України з прикордонних питань України» (Прикордонний кодекс України) або «Кодекс України про державний кордон і прикордонну діяльність», який: систематизує чинне законодавство; дозволить нормативно визначити базові засади державної політики у сфері прикордонної безпеки; приведе його у відповідність до стандартів ЄС; стане стратегічною основою для нормативно-правового регулювання у сфері прикордонної безпеки.

Ключові слова: законодавство про державний кордон України, концепції розвитку законодавства про державний кордон України, кодифікація.

Zolka V.L., Halymon S.I., Litvin Yu.I. The conception of development of legislation on the state border of Ukraine in the context of European integration.

The sphere of border security in Ukraine is currently regulated by uncodified dispersed legislation: numerous different legislative and subordinate legal acts, interdepartmental and departmental instructions, etc.

However, as of today, there is no single codified legal act that comprehensively regulates the state border policy; some provisions of the current legislation are outdated or duplicate each other; mechanisms for its implementation are not sufficiently coordinated between the authorities.

In the context of Ukraine's European integration, the analysis of the European Union's progressive experience on the legal regulation of legal relations in the border sphere and in ensuring the human right to free movement as a basis for improving national legislation as a basis for improving of the national legislation is serving. The war with russia and the crisis of global security systems are required for including mechanisms for implementing national security within the legislation on the state border of Ukraine.

The strategic objectives of maintaining security in the border sphere and European integration indicate the necessity to improve legislation by formulating a Conception of the Development of Legislation of the State Border of Ukraine in the Context of European Integration.

In the sphere on border security, this will mean: ensuring national interests in the border area at the level of EU standards; integration into the system of joint European border management (Integrated Border Management, IBM); unification of border control procedures; ensuring effective cooperation with FRONTEX and law enforcement agencies of the neighboring countries, etc.

The Conception will allow to develop and adopt: "Code of Ukraine on Border Issues of Ukraine" (Border Code of Ukraine) or "Code of Ukraine on the State Border and Border Activities", which will: systematize the current legislation; allow to define the basic principles of state policy in the sphere of border security; will bring it in line with EU standards; and will become a strategic basis for regulatory and for legal regulation in the sphere of border security.

Key words: legislation on the state border of Ukraine, conceptions of development of legislation on the state border of Ukraine, codification.

Постановка проблеми. Сфера прикордонної безпеки в Україні на сьогодні врегульована некодифікованим дисперсним законодавством: численними різноманітними законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами, міжвідомчими та відомчими інструкціями тощо. Тобто на сьогодні: відсутній єдиний кодифікований нормативно-правовий акт, який цілісно врегульовує державну прикордонну політику; частина норм чинного законодавства застаріла або дублює одна одну; механізми її реалізації недостатньо узгоджені між органами влади.

В умовах реалізації Україною курсу європейської інтеграції аналіз прогресивного досвіду Європейського Союзу щодо нормативно-правової регламентації правовідносин у прикордонній

сфері та забезпечення права людини на вільне пересування служить підґрунтям удосконалення національного законодавства. Війна з росією та криза світових систем безпеки вимагають включення механізмів реалізації національної безпеки до законодавства про державний кордон України.

Україна, як держава-кандидат на вступ до ЄС, згідно «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами» – Розділ ІІІ «Юстиція, свобода та безпека» [1] та інших міжнародних актів з прикордонного співробітництва, має зобов'язання адаптувати своє законодавство до acquis communautaire – нормативного надбання ЄС.

Мета дослідження. Задекларована постановка проблеми наукового пошуку висуває перед авторським колективом завдання з аналізу сучасного стану правового регулювання норм адміністративного права в процесі забезпечення охорони національних інтересів України у прикордонній сфері та розробити на цій основі науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення законодавства про державний кордон України, зважаючи на необхідність забезпечення права людини на вільне пересування та з урахуванням прогресивних європейських стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Ґрунтовний науковий аналіз законодавства про державний кордон України, ідентифікація ключових прогалин, колізій, застарілих норм та недоліків регулювання і реалізації був проведений групою експертів, результати якого було викладено у фундаментальному науковому доробку «Законодавство про державний кордон України : науково-практичний коментар : у трьох томах» [2–4]. Також, необхідно звернути увагу на останні дослідження у сфері прикордонної політики. В. Нікіфоренко та О. Морохов серед стратегічних пріоритетів визначають запровадження європейських принципів інтегрованого управління державним кордоном України, забезпечення реалізації Стратегії національної безпеки, Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України. Реалізація адаптованої Річної національної програми та досягнення взаємної сумісності всіх складових сектору безпеки і оборони України за стандартами НАТО. Нарощення спроможностей Морської охорони, розвиток прикордонної авіації та системи висвітлення надводної обстановки [5]. Концептуальні засади використання безпілотних літальних апаратів в охороні державного кордону та використання найкращих позитивних світових практик розглянуто у працях Нікіфоренко В., Халимона С., Гринько С., Зьолки та інших [6; 7]. Сфера прикордонної політики хоча і перебуває у полі зору вітчизняних вчених, проте постановка такого концептуального завдання ще не обговорювалась на шпальтах наукових журналів, окрім короткої ремарки у статті «Службово-бойова діяльність Державної прикордонної служби України: запрошення до дискусії» про необхідність кодифікації законодавства про державний кордон України [8].

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі в нашій країні та світі відбулися значні військово-політичні та соціально-економічні зміни, які суттєво вплинули на стан національної безпеки України і вимагають розробки та реалізації принципово нових підходів щодо її забезпечення. Тому існує нагальна потреба у коригуванні правових основ забезпечення охорони національних інтересів у прикордонній сфері.

На теперішній час окремі питання забезпечення національної безпеки України у прикордонній сфері регламентуються значною кількістю нормативно-правових актів, але не усі ці акти узгоджені між собою. Їх норми носять фрагментарний характер, що негативно позначається на стані захищеності ключових інтересів не тільки в прикордонній сфері, але й на інших напрямах забезпечення національної безпеки України. Вітчизняне законодавство не повною мірою відображає процеси, що відбуваються у прикордонній сфері, а тому потребує систематизації, гармонізації та вирішення існуючих колізій та прогалин [9, С.3].

Крім того, потребує удосконалення понятійний апарат, зокрема, узгодження його зі стандартом державної мови «Термінологія у сфері безпеки державного кордону» [10], а саме: уточнення змісту понять «охорона» та «захист» державного кордону, які містяться у Законі України «Про державний кордон України; «недоторканність державного кордону», «прикордонна безпека», «безпека державного кордону», «безпека прикордонного простору», «національна безпека у прикордонній сфері», «фронтова прикордонна зона»; ключові поняття, що стосуються сфери інтегрованого управління державним кордоном України; врахування логіки права ЄС при формулюванні понять, що стосуються сфер прикордонного контролю та адміністративно-юрисдикційної діяльності, тобто, змін акценту з репресивного на забезпечувальний.

Закріплення повноважень органів виконавчої влади на рівні законів, деталізація їх у підзаконних актах, незважаючи на удавану їхню обґрунтованість і глибину, все ж таки, з позицій сьогодення, не вирішили всіх проблем правового регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення захисту національних інтересів у прикордонній сфері.

Уточнення потребує правовий статус Держприкордонслужби, як правоохоронного органу спеціального призначення, щодо нормативного визначення змісту спеціального його статусу та забезпечення ефективними механізмами реалізації військових і правоохоронних повноважень шляхом їх диференціації.

Позитивним зарубіжним досвідом у цьому напрямку є Закон Республіки Польщі «Про прикордонну службу» ухвалений 12 жовтня 1990 року (зі змінами), який містить 157 статей [11]. Правовими інститутами, які врегульовані зазначеним Законом є, зокрема: проходження служби в прикордонній охороні; обов'язки та права службовця прикордонної служби (у тому числі соціально-правовий захист); правовий статус контингентів прикордонної служби, призначених для реалізації завдань за межами держави.

Зміна військового статусу прикордонного органу на правоохоронний спеціального призначення, яка відбулася з набранням чинності Закону України «Про Державну прикордонну службу України», викликала потребу щодо вдосконалення соціально-правового статусу персоналу та правового оформлення спеціально-відомчого соціально-правового захисту як військовослужбовців, так і працівників.

Реалії військово-політичної та криміногенної обстановки в прикордонному просторі вимагають від держави зміцнення престижу служби в Держприкордонслужбі.

Визнання на законодавчому рівні Держприкордонслужби як державного органу, який уповноважений на забезпечення належної взаємодії сил і засобів, що беруть участь в охороні та захисті державного кордону, не знайшло підкріплення адекватними правовими механізмами забезпечення реалізації даної функції.

Існуючий механізм координації у сфері охорони державного кордону був визнаний парламентом неефективним [12]. Запровадження координації прикордонного органу Міністром внутрішніх справ України ускладнювало прийняття оперативних рішень у прикордонній сфері та вирішення питань горизонтальної взаємодії, які залишались поза увагою координуючого органу.

Виконання завдань, щодо забезпечення національної безпеки у прикордонній сфері багатьма органами виконавчої влади створює передумови для дублювання певних функцій, а отже, знижує ефективність управління. Тому актуальним є перегляд функцій державних органів та оптимізація їх повноважень у прикордонній сфері.

У національному законодавстві відсутній комплексний нормативний акт, що визначає правові засади інтегрованого управління державним кордоном України. Повноваження суб'єктів у цій сфері визначаються, переважно, нормативно-правовими актами, що встановлюють правовий статус цих органів, а їх завдання на певний період конкретизуються у Стратегічних та планувальних документах у сфері інтегрованого управління державним кордоном України, які є підзаконними нормативно-правовими актами.

У сучасних умовах громадяни та їх об'єднання стають активними учасниками суспільних відносин, пов'язаних із охороною державного кордону. Національне законодавство не віддзеркалює сучасні економічні, соціальні, ментальні та мотиваційні чинники, які впливають на участь громадян та їх об'єднань в охороні державного кордону України, що перетворює норми на декларації. Це знижує ефективність діяльності зазначених суб'єктів, ускладнює їхню взаємодію у цій сфері. У свою чергу, залишається не конкретизованим існуючий правовий статус громадян як суб'єктів діяльності із забезпечення порядку у прикордонній сфері.

В умовах реформування правової основи діяльності Держприкордонслужби України невиправдано недостатньо уваги приділяється удосконаленню адміністративно-правового механізму взаємодії органів Держприкордонслужби та громадян і їх об'єднань у сфері охорони державного кордону. Традиційні та ефективні за радянських часів форми, методи і способи залучення громадян до охорони державного кордону в більшості випадків перестали відповідати чинним нормам закону та розвитку правосвідомості.

На сьогодні адміністративне законодавство не встигає адекватно реагувати на зміни економічних, соціальних умов у прикордонній сфері та не здійснює диференціації форм і способів участі громадськості в охороні державного кордону залежно від ментальних особливостей місцевого населення.

Стратегічні завдання щодо забезпечення безпеки у прикордонній сфері та євроінтеграції вказують на необхідність удосконалення законодавства у прикордонній сфері шляхом розробки Концепції розвитку законодавства про державний кордон України в контексті європейської інтеграції (далі – Концепції).

У сфері прикордонної безпеки це означитиме: забезпечення національних інтересів на рівні стандартів ЄС; інтеграція в систему спільного європейського управління кордонами (Integrated Border Management, IBM); уніфікація процедур прикордонного контролю; забезпечення ефективної співпраці з FRONTEX та правоохоронними органами суміжних з Україною держав тощо.

Концепція дозволить розробити та ухвалити: «Кодекс України з прикордонних питань України» (Прикордонний кодекс України) або «Кодекс України про державний кордон і прикордонну діяльність», який: систематизує чинне законодавство; дозволить нормативно визначити базові засади державної політики у сфері прикордонної безпеки; приведе його у відповідність до стандартів ЄС; стане стратегічною основою для нормативно-правового регулювання у сфері прикордонної безпеки.

Основна ідея кодифікації законодавства про державний кордон України полягає у пріоритетності забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності, євроінтеграційній спрямованості та адаптації до acquis ЄС й acquis Шенген включно з інтегрованим управлінням державним кордоном України.

Розробка Кодексу сприятиме систематизації, гармонізації та уніфікації законодавчих актів у межах єдиного кодифікованого акту, що, у свою чергу, забезпечить стабільність та передбачуваність нормативно-правового регулювання.

Розробка та прийняття кодифікованого нормативно-правового акту з прикордонних питань зумовить: перехід від розрізнених актів до єдиного Кодексу, що забезпечить інтеграцію всіх сфер прикордонних відносин; забезпечить функціональну сумісність з правом ЄС; допоможе підготуватися до участі в Шенгенській інформаційній системі (SIS II); дасть можливість включити у правовий механізм норми європейських директив і регламентів з урахуванням статусу України як кандидата.

Нормотворча діяльність з кодифікації законодавства про державний кордон Україна зумовить необхідність формувати та розвивати своє законодавство відповідно до європейських стандартів і acquis ЄС (надбання ЄС) та правових актів права ЄС [13–21] тощо.

Розробка кодифікованого акту з прикордонної безпеки відповідає таким стратегіям, державним програмам, планам як: «Стратегії національної безпеки України»; «Стратегії інтегрованого управління державним кордоном України на період до 2025 року»; «Стратегії воєнної безпеки України»; «Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» тощо.

Впровадження кодифікованого акту сприятиме систематизації норм і законодавчому закріпленню нових категорій і термінів тощо.

Систематизація нормативно-правових актів, які визначають соціально-правовий захист персоналу Держприкордонслужби дозволить: закріпити інститут спеціального відомчого захисту персоналу; гармонізувати соціально-правовий захист суб'єктів, які виконують завдання з охорони державного кордону; врегулювати питання проходження громадянами військової служби в Держприкордонслужбі на рівні закону; конкретизувати суб'єктів та їх повноваження щодо забезпечення прав персоналу Держприкордонслужби; розширити перелік осіб (близьких родичів прикордонників), які потребують правового захисту.

Кодифікація норм у сфері інтегрованого управління державним кордоном України (далі – ІУ ДКУ) усуне проблему відсутності комплексного правового регулювання цієї сфери та стане єдиним інкорпорованим нормативно-правовим актом з питань взаємодії суб'єктів ІУ ДКУ.

Даний правовий інститут (підгалузь) повинен містити положення: про поняття ІУ ДКУ; основні принципи взаємодії та координації у сфері ІУ ДКУ; юридичні факти як підстави взаємодії суб'єктів ІУ ДКУ; основні напрями взаємодії; загальні завдання та часткові завдання суб'єктів ІУ ДКУ; основні форми взаємодії; форми координації; логістику ІУ ДКУ; контроль за здійсненням ІУ ДКУ (демократичний цивільний контроль та громадський нагляд зокрема); порядок вирішення спорів; загальні права координатора та кореспондуючі обов'язки координованих суб'єктів ІУ ДКУ; права та обов'язки суб'єктів ІУ ДКУ, у тому числі юридична відповідальність за порушення взаємодії у сфері ІУ ДКУ.

Щодо взаємодії Держприкордонслужби та громадян, їх об'єднань у сфері охорони державного кордону, ключовими аспектами зазначеного інституту повинні стати питання уточнення поняття, правового статусу учасників, принципів, форм, способів і напрямків взаємодії, правового режиму окремих механізмів взаємодії.

Кодифікований акт (Прикордонний кодекс України) може мати наступну структуру:

1. Загальні засади прикордонної політики України: завдання, принципи, повноваження, правовий статус прикордонної служби та персоналу, а також соціально-правовий захист суб'єктів забезпечення реалізації державної прикордонної політики.
2. Правовий режим державного кордону: делімітація, демаркація, охорона, захист, режим.
3. Прикордонний контроль: порядок перетину, перевірка документів, категорії осіб.
4. Режим у прикордонній смузі та контрольованих прикордонних районах.
5. Морський кордон та виключна морська (економічна) зона.
6. Ведення розвідувальної, контррозвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності (кримінальної розвідки) в інтересах забезпечення охорони та захисту державного кордону України.
7. Інтегроване управління державним кордоном України.
8. Взаємодія Держприкордонслужби та громадян, їх об'єднань у сфері охорони державного кордону.
9. Прикордонне співробітництво із суміжними державами, ЄС, FRONTEX.
10. Інформаційні системи та обмін даними (перехід до інтегрованих цифрових платформ). Інформаційне забезпечення.
11. Відповідальність за порушення законодавства з прикордонних питань.
12. Перехідні положення, гармонізація з acquis ЄС.

Інституційне забезпечення реалізації завдань щодо розвитку законодавства про державний кордон України передбачає: проведення експертного аналізу чинного законодавства з прикордонних питань; аудит національного законодавства про державний кордон України на предмет відповідності acquis ЄС; створення робочої групи з експертів, представників МВС, Держприкордонслужби, Мін'юсту, МЗС, вчених тощо; заходи з публічного обговорення проєкту Кодексу України з прикордонних питань.

Реалізація Концепції потребує: тісної взаємодії з громадянським суспільством та забезпечення легітимності, відкритості та якості змін; врахування досвіду російсько-української війни та загроз прикордонній безпеці на різних ділянках державного кордону України; створення Координаційної ради з реформи прикордонного законодавства при КМУ із залученням представників парламентських комітетів, ключових міністерств, та центральних органів виконавчої влади; Держприкордонслужби, експертних закладів та громадянського суспільства.

Кодифікація норм у єдиному Кодексі забезпечить створення: єдиної термінологічної бази; узгодження та підвищення ефективності діяльності суб'єктів ІУ ДКУ щодо забезпечення прикордонної безпеки; чітке розмежування повноважень відповідних державних органів у прикордонній сфері; стандартизованої процедури взаємодії громадян, бізнесу та держави на кордоні; зменшення колізій та прогалин у правовій регламентації суспільних відносин у прикордонній сфері; нормативно-правове підґрунтя для правозастосовної практики; забезпечення стабільного нормативного поля для прикордонників, судів, органів контролю; системи цифрових рішень (Smart Border), які знижують вплив людського фактору.

Крім того, сприятиме прогнозованості правозастосування, а саме: передбачуваність рішень органів та підрозділів охорони державного кордону за рахунок єдиних стандартів дій, алгоритмів та механізмів контролю; формуванню єдиної практики перевірки, допуску, затримання, реадмісії тощо; розвитку відповідності загрозам у прикордонній безпеці. Також, забезпечить: пріоритет національних інтересів України; гуманізацію, ефективність та відповідність європейським стандартам у сфері прав людини, зокрема, запровадження стандартів мінімізує втручання у права та свободи особи на кордоні; правові гарантії: права на переклад; права на оскарження рішень прикордонників; недискримінації; права на гендерно чутливі процедури контролю; відкритість для правозахисних організацій моніторингу процедур на державному кордоні; забезпечення принципу пропорційності у застосуванні заходів примусу.

Висновки. Розробка та впровадження Кодексу України з прикордонних питань виступають інструментом зміцнення державності, національної безпеки і наближення до стандартів ЄС, що дозволить системно, гуманно та сучасно врегулювати суспільні відносини у прикордонній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
2. Законодавство про державний кордон України: науковопрактичний коментар: у трьох томах / за заг. ред. В.С. Нікіфоренка, Ю.Б. Курилюка. Том 1. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2023. 618 с
3. Законодавство про державний кордон України: науково-практичний коментар: у трьох томах / за заг. ред. В.С. Нікіфоренка, Ю.Б. Курилюка. Том 2. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2024. 486 с.
4. Законодавство про державний кордон України: науково-практичний коментар: у трьох томах / за заг. ред. В.С. Нікіфоренка, Ю.Б. Курилюка. Том 3. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2025. 198 с.
5. Нікіфоренко, В.С., & Морохов, О.О. (2025). Стратегічні пріоритети діяльності Державної прикордонної служби щодо забезпечення національної безпеки України. *Український політико-правовий дискурс*, (11). URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.15488344.
6. Нікіфоренко, В. (2024). Концептуальні основи використання безпілотних авіаційних систем у охороні державного кордону. *Наукові інновації*., 20(2), 69–78. URL: https://doi.org/10.15407/scine20.02.069.
7. Khalymon, S., Hrynko, S., Zolka, V., Hrynko, R., & Volynets, N. (2021). Legal regulation of unmanned aerial vehicles application in the surveillance of the state border of Ukraine. Amazonia Investiga, 10(40), 190-200. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.19.
8. Халимон С.І., Пузирьов М.С. Службово-бойова діяльність Державної прикордонної служби України: запрошення до дискусії. *Migration & Law*. 2023 volume 3, issues 5-6. С. 23–36. URL: http://doi.org/10.32752/2786-5185-2023-3-5-6-23-36.
9. Зьолка В.Л. Охорона національних інтересів України у прикордонній сфері (адміністративно-правовий аспект) : монографія. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2015. 672 с.
10. Проєкт стандарту державної мови «Термінологія у сфері безпеки державного кордону. URL: https://mova.gov.ua/gromadskosti/publichna-informaciya.
11. Закон Польщі «Про прикордонну службу» ухвалений 12 жовтня 1990 р. (із змінами). URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/pol_prikordon.html.
12. Про додаткові заходи щодо зміцнення обороноздатності та безпеки держави : постанова Верховної Ради України від 6.05.2014 № 1238-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 24. Ст. 887.
13. Регламент (ЄС) 2019/1896 Європейського Парламенту та Ради від 13 листопада 2019 року про Європейську прикордонну та берегову охорону та про скасування Регламентів (ЄС) № 1052/2013 та (ЄС) 2016/1624. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/1896/oj/eng
14. Регламент Ради (ЄС) 2022/922 від 9 червня 2022 року Про створення та функціонування механізму оцінки та моніторингу для перевірки застосування Шенгенського acquis та про скасування Регламенту (ЄС) № 1053/2013. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/922/oj.
15. Директива Ради 2001/51/ЄС від 28 червня 2001 року, що доповнює положення статті 26 Конвенції про виконання Шенгенської угоди від 14 червня 1985 року. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/51/oj/eng.
16. Директива Ради 2004/82/ЄС від 29 квітня 2004 року Про зобов'язання перевізників повідомляти дані пасажирів. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/82/oj/eng.
17. Регламент (ЄС) № 656/2014 Європейського Парламенту та Ради від 15 травня 2014 року Про встановлення правил спостереження за зовнішніми морськими кордонами в контексті оперативної співпраці, що координується Європейським агентством з управління оперативною співпрацею на зовнішніх кордонах держав-членів Європейського Союзу. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/656/oj/eng.
18. Регламент (ЄС) 2024/1356 Європейського Парламенту та Ради від 14 травня 2024 року Про запровадження перевірки громадян третіх країн на зовнішніх кордонах та внесення змін до Регламентів (ЄС) № 767/2008, (ЄС) 2017/2226, (ЄС) 2018/1240 та (ЄС) 2019/817. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1356/oj/eng.

19. Рекомендація Комісії щодо встановлення спільного «Практичного посібника для прикордонників (Шенгенського довідника)» для використання компетентними органами держав-членів під час здійснення прикордонного контролю осіб та заміни Рекомендації (C (2019) 7131 final). URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-11/Practical%20handbook%20for%20border%20guards_en.pdf.
20. Повідомлення Комісії до Європейського парламенту та Ради Про встановлення багаторічної стратегічної політики європейського інтегрованого управління кордонами. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52023DC0146.
21. Виконавчий регламент Комісії (ЄС) 2021/581 від 9 квітня 2021 року щодо ситуаційних зображень Європейської системи прикордонного спостереження (EUROSUR)/ URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_impl/2021/581/oj/eng.

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.63

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СЕКСУАЛЬНОГО ДОМАГАННЯ ЯК АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Іщенко-Ладна Т.В.,
доктор філософії права,
доцент кафедри правознавства,
Полтавський університет економіки і торгівлі
ORCID: 0000-0002-5530-6715
e-mail: tetianai13@gmail.com

Іщенко-Ладна Т.В. Теоретико-правові аспекти сексуального домагання як адміністративного правопорушення.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз сексуального домагання як адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 173^7 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). Проблематика юридичної відповідальності за вчинення таких дій є надзвичайно актуальною в контексті захисту прав людини та забезпечення гендерної рівності. Вперше в українському адміністративному законодавстві передбачено окремий склад правопорушення за дії сексуального характеру, що мають принизливий або образливий характер і вчиняються проти бажання особи. Наголошено, що запровадження цієї норми є реалізацією міжнародних зобов'язань України, зокрема, статті 40 Стамбульської конвенції.

Окреслено основні ознаки складу правопорушення: умисний характер дій, їхній сексуальний підтекст, відсутність згоди потерпілої особи, принизливість чи образливість дій, а також способи вираження – вербальні, невербальні, зокрема з використанням інформаційних технологій. Звернута увага на відмінність правової природи сексуальних домагань як адміністративного правопорушення від кримінально караних посягань на статеву свободу чи статеву недоторканість.

У межах аналізу чинної редакції статті 173^7 КУпАП виявлено низку прогалин: відсутність у диспозиції ознаки створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища; відсутність фізичної форми; складність інтерпретації окремих понять (наприклад, «рухи тіла»). Акцентовано увагу на складність розмежування між соціально прийнятним фліртом і сексуальним домаганням, що ускладнює доказування умислу у відповідних справах.

Окремо проаналізовано підходи до тлумачення кваліфікуючих ознак складу правопорушення, передбаченого частиною другою статті 173^7 КУпАП. Особливу увагу приділено питанню залежності потерпілої особи від правопорушника. Наголошено на необхідності розширення переліку кваліфікуючих ознак, зокрема у випадках вчинення дій щодо неповнолітніх, осіб з інвалідністю, осіб у безпорадному стані тощо.

У статті здійснено аналіз національної судової практики, яка формується у цій категорії справ, а також наявний досвід зарубіжних країн, зокрема законодавства Грузії. Зроблено висновки щодо необхідності удосконалення українського адміністративного законодавства для забезпечення ефективного захисту від сексуальних домагань відповідно до міжнародних стандартів.

Ключові слова: сексуальні домагання, адміністративне правопорушення, гідність особи, вербальні дії, Стамбульська конвенція.

Ishchenko-Ladna T.V. Theoretical and legal aspects of sexual harassment as an administrative offense.

The article provides a theoretical and legal analysis of sexual harassment as an administrative offense under Article 173^7 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses. The issue of legal liability for such actions is extremely relevant in the context of human rights protection and gender equality. For the first time, Ukrainian administrative legislation provides for a separate offense for sexual acts of a humiliating or offensive nature and committed against a person's will. It is emphasized that the introduction of this

provision is the implementation of Ukraine's international obligations, in particular, Article 40 of the Istanbul Convention.

The author outlines the main features of the offense: intentional nature of the actions, their sexual connotations, lack of consent of the victim, humiliation or offensiveness of the actions, as well as the methods of expression - verbal, non-verbal, including the use of information technology. Attention is drawn to the difference between the legal nature of sexual harassment as an administrative offense and criminalized attacks on sexual freedom or sexual inviolability.

The analysis of the current version of Article 173^7 of the Code of Administrative Offenses reveals a number of gaps: the absence of a sign of creating an intimidating, hostile, humiliating or offensive environment in the disposition; lack of physical fitness; and the difficulty of interpreting certain concepts (e.g., «body movements»). The author emphasizes the difficulty of distinguishing between socially acceptable flirting and sexual harassment, which makes it difficult to prove intent in such cases.

The author also analyzes the approaches to the interpretation of the qualifying features of the offense under part two of Article 173^7 of the Code of Administrative Offenses. Particular attention is paid to the issue of dependence of the victim on the offender. The author emphasizes the need to expand the list of qualifying features, in particular, in cases of actions against minors, persons with disabilities, persons in a helpless state, etc.

The article analyzes the national judicial practice which is being formed in this category of cases, as well as the existing experience of foreign countries, in particular, the legislation of Georgia. The author draws conclusions about the need to improve Ukrainian administrative legislation to ensure effective protection against sexual harassment in accordance with international standards.

Key words: sexual harassment, administrative offense, dignity of a person, verbal actions, Istanbul Convention.

Постановка проблеми. У міжнародно-правовому контексті сексуальні домагання визнаються формою дискримінації, що порушує гідність особи, і підлягає кримінальній або іншій юридичній відповідальності. На це спрямована норма статті 40 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської конвенції), згідно якої сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб будь-яка форма небажаної вербальної, невербальної або фізичної поведінки сексуального характеру, метою або наслідком якої є порушення гідності особи, зокрема шляхом створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища, підлягала кримінальній або іншій юридичній санкції [1].

В Україні протягом тривалого часу не існувало ефективного механізму відповідальності за сексуальні домагання. Хоча ще у 2005 році термін «сексуальне домагання» було нормативно закріплено у статті 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року № 2866-IV. Утім відсутність у ньому механізмів притягнення до юридичної відповідальності за вчинення відповідних дій дає підстави говорити про його переважно декларативний характер. Наразі суттєвим кроком у напрямі посилення юридичного реагування стало внесення змін до КУпАП, а саме запровадження нової статті 173^7, яка передбачає адміністративну відповідальність за сексуальні домагання. Відповідна правова норма набула чинності 19 грудня 2024 року і стала першим законодавчим закріпленням юридичної відповідальності за такі дії у межах адміністративного права.

Важливо зазначити, що наявна правозастосовна практика за цією нормою перебуває на початковій стадії формування. Це обумовлює низку проблем, зокрема недостатню визначеність складу адміністративного правопорушення, складність доказування фактів сексуальних домагань, а також відсутність усталених механізмів захисту прав потерпілих. У зв'язку з цим виникає потреба у теоретико-правовому аналізі нової норми, її ефективності та перспективі удосконалення адміністративного законодавства з урахуванням міжнародних стандартів.

Метою цієї статті є дослідження правової природи сексуальних домагань як адміністративного правопорушення, аналіз його складу, виявлення прогалин законодавства та формулювання пропозицій щодо його удосконалення відповідно до міжнародних стандартів.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняному науковому дискурсі проблематика сексуальних домагань є предметом зростаючої уваги. Зокрема, питання криміналізації таких дій у контексті імплементації Стамбульської конвенції розглядали О.О. Дудоров, К.П. Задоя, Н.О. Си-

моненко [2]. Дослідженням правових підходів до протидії харасменту у сфері праці в України та за кордоном присвячені наукові праці Л.В. Вакарюк та А.В. Бурки [3].

Зауважимо, що власне адміністративно-правовий аспект реагування на сексуальні домагання залишається порівняно малодослідженим. Наявні публікації лише окреслюють загальні проблеми та не формують цілісної наукової концепції кваліфікації таких діянь у межах адміністративної відповідальності. Відтак означена проблематика потребує подальшого теоретичного осмислення, зокрема в контексті новел чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання сексуальних домагань в Україні здійснюється переважно через два основні нормативно-правові акти: Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [4], статтю 173^7 КУпАП [5]. Привертає увагу відмінність у підходах законодавця до визначення проявів сексуального домагання, що потребує, на нашу думку, окремого дослідження і відповідно, певної уніфікації. Щодо предмету нашого дослідження, зауважимо, на відміну від Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», де сексуальне домагання визначається як дії сексуального характеру, виражені вербально, невербально або фізично, стаття 173^7 КУпАП закріплює образливі, принизливі дії сексуального характеру, які виражені вербально або невербально. Крім того, вона охоплює випадки використання електронних комунікацій – що є важливою рисою з огляду на поширення онлайн-форм харасменту. Ці положення є прогресивними, адже в аналогічних актах (у тому числі в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», а також у Стамбульській конвенції) така форма поведінки прямо не передбачена.

Зауважимо, що сексуальні домагання як адміністративне правопорушення не посягають на статеву свободу чи статеву недоторканість особи, а спрямовані на порушення суспільних відносин, пов'язаних із забезпеченням права людини на повагу до її честі та гідності, що й становить їх безпосередній об'єкт.

Щодо об'єктивної сторони складу адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 173^7 КУпАП, то вона полягає у вчиненні проти бажання особи образливих, принизливих дій сексуального характеру, виражених вербально або невербально (слова, жести, рухи тіла), у тому числі з використанням електронних комунікацій. Таким чином, диспозиція зазначеної норми визначає ключові ознаки відповідної протиправної поведінки, а саме: вчинення дій проти бажання особи; наявність образливого, принизливого характеру таких дій; сексуальний характер дій; форма прояву – вербальна, невербальна або з використанням електронних комунікацій. Ці ознаки є обов'язковими для кваліфікації зазначеного адміністративного правопорушення.

В той же час, слід відзначити, що стаття 173^7 КУпАП, на відміну від Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», не містить посилання на створення залякувального, ворожого або образливого, принизливого середовища (ситуації) для потерпілої особи як результату вчинення таких дій. Відсутність цієї ознаки у складі правопорушення може ускладнювати процес кваліфікації конкретних випадків та не враховує весь спектр негативних наслідків для психоемоційного стану потерпілої особи. Зауважимо, що у контексті положень Стамбульської конвенції це виглядає як істотна законодавча прогалина, адже відповідно до статті 40 Конвенції, держави-учасниці зобов'язані встановити юридичну відповідальність не лише за конкретні дії сексуального характеру, але й за їхній вплив – зокрема, створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища. В такий спосіб міжнародні стандарти охоплюють як форму, так і наслідки протиправної поведінки.

В Україні згаданий підхід реалізовано лише в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», але не імплементовано у норми адміністративного права. Наслідками такого становища можуть бути ситуації, коли фактичне створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища залишається поза межами правової оцінки через формальну відсутність опису такого наслідку у правовій нормі.

Аргументом на користь доцільності розширення національного підходу до кваліфікації сексуальних домагань вважаємо наявність міжнародного досвіду. Прикладом тому є законодавство Грузії. Відповідно до статті 166-1 Кодексу про адміністративні правопорушення Грузії, сексуальні домагання визначаються як будь-яка небажана поведінка сексуального характеру щодо особи в громадських місцях, яка має на меті та/або спричиняє приниження її гідності та створення для неї залякувальної, ворожої, принизливої, або образливої обстановки [6]. У примітці до цієї статті додатково конкретизується, що поведінкою сексуального характеру вважається виголошення

фраз та/або звернення сексуального характеру, демонстрація геніталій та/або будь-яка інша невербальна фізична поведінка сексуального характеру [6]. Такий підхід максимально наближений до положень статті 40 Стамбульської конвенції та створює належні умови для ефективного захисту потерпілих.

Тому цілком слушною є доцільність внесення змін до статті 173[7] КУпАП, якими передбачалася б відповідальність не лише за окремі дії, але й за створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища. Така законодавча ініціатива забезпечила б гармонізацію українського адміністративного законодавства з міжнародними зобов'язаннями у сфері захисту прав людини.

Зазначимо також, що редакція статті 173[7] КУпАП, на відміну від Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», не охоплює фізичних дій сексуального характеру. Це створює потенційні прогалини у правовому регулюванні та ускладнює захист прав потерпілих. У цьому контексті доцільним є розширене тлумачення терміну «невербальні дії», що вжитий у диспозиції статті 173[7] КУпАП. З урахуванням наукових підходів до класифікації невербальної комунікації, до поведінкових проявів, які можуть розглядатися як сексуальні домагання, належать такі системи: кінесика (жести, міміка, постава, рухи тіла, які можуть мати сексуальний підтекст); такесика (дотики, поплескування, обійми, нав'язливе рукостискання, що не мають згоди іншої особи); проксеміка (порушення особистої (інтимної) зони простору (0 – 45 см), яке викликає дискомфорт або страх). Такі невербальні дії можуть мати вирішальне значення для правової кваліфікації поведінки як сексуального домагання, навіть за умови відсутності прямого згадування про фізичні дії у статті 173[7] КУпАП. Наприклад, нав'язливі поплескування сексуального характеру без згоди особи можуть розглядатися як невербальні дії у межах цієї статті. Урахування цих аспектів у правозастосовній діяльності сприятиме подоланню прогалин у тлумаченні норми та формуванню обґрунтованої доказової бази.

Як у статті 173[7] КУпАП, так і в Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», використовуються переліки конкретних проявів поведінки (зокрема «слова, жести, рухи тіла, доторкування, поплескування або інші аналогічні дії»). Попри спробу конкретизувати поняття, такий підхід може мати зворотній ефект, оскільки створює ризик виключення з юридичної оцінки нових або нетипових проявів сексуальних домагань, які не включені до цього переліку. З огляду на це доцільним є відмова від наведення вказаних переліків дій.

Окрему складність становить тлумачення формулювання «рухи тіла», яке міститься у статті 173[7] КУпАП. У лексичному розумінні рух – це зміна положення тіла або його частин [7, с. 1289]. У правовому контексті до «рухів тіла» можуть належати будь-які фізичні дії або зміни положення тіла чи його частин, які виконуються людиною, незалежно від їхньої інтенсивності або прямого фізичного контакту з іншою особою. У контексті сексуальних домагань рухи тіла можуть розглядатися як форма невербальної комунікації або фізичних дій. Проте відсутність чіткого визначення поняття «рухи тіла» може спричинити плутанину в практиці правозастосування, зокрема при спробах кваліфікувати певні дії як сексуальні домагання.

Аналіз міжнародного досвіду свідчить про те, що законодавство окремих країн також передбачає адміністративну відповідальність за дії сексуального характеру. Так, відповідно до вже згаданої статті 166-1 Кодексу про адміністративні правопорушення Грузії, до поведінки сексуального характеру, що підпадає під ознаки сексуальних домагань, належить, зокрема публічна демонстрація статевих органів, яка може розглядатися як принизлива та образлива дія щодо іншої особи.

Національна судова практика підтверджує можливість кваліфікації подібних дій за статтею 173[7] КУпАП. Наприклад, у судовій справі встановлено, що особа, перебуваючи за місцем проживання, умисно вчинила проти бажання матері дії сексуального характеру – показала статевий орган. Суд визнав такі дії сексуальним домаганням, вираженим у формі невербальної поведінки (жестів), і притягнув правопорушника до адміністративної відповідальності [8]. Цей приклад демонструє гнучкість тлумачення поняття «невербальні дії» та підтверджує, що демонстрація інтимних частин тіла може кваліфікуватися за статтею 173[7] КУпАП. Натомість, у випадках, коли потерпілою є малолітня або неповнолітня особа, а вчинені дії містять ознаки складу кримінального правопорушення, вони підлягають кваліфікації за відповідними нормами Кримінального кодексу України (далі – КК України), зокрема статтею 156 КК України (Розбещення неповнолітніх).

У сфері адміністративного права важливо чітко розмежовувати прийнятні форми сексуально забарвленої поведінки, зокрема флірт, і дії, що порушують права особи та можуть становити сексуальні домагання.

Основними критеріями розмежування флірту та сексуальних домагань є: добровільна згода (флірт передбачає її наявність, домагання – вчиняються без згоди); сприйняття (флірт не викликає негативних емоцій, домагання – призводять до відчуття страху, приниження чи обурення); мета та контекст (флірт має на меті доброзичливу взаємодію, тоді як домагання – домінування, сексуальний вплив або приниження).

Попри наявність зазначених критеріїв, у практиці правозастосування розмежування між фліртом і сексуальним домаганням може бути ускладненим, адже особи, які вчиняють сексуальні домагання, іноді свідомо маніпулюють поняттям флірту, подаючи свою поведінку як жарт, залицяння або прояв симпатії. Це ускладнює встановлення умислу особи, яка вчинила правопорушення.

Прикладом тому є справа, в якій ОСОБА_1 надсилав ОСОБА_2 повідомлення сексуального характеру через мобільний додаток «Telegram». У судовому засіданні він не визнав вину, пояснивши свої дії тим, що знайомі з потерпілою давно, відносно неї проявляє симпатію та почуття, мав намір створити відносини в парі. Проте суд, дослідивши скриншоти переписки, встановив, що спілкування відбувалося за взаємною згодою, а зміст конкретних фраз, лексики та характеру використання мовних засобів у переписці не дають підстав вважати, що його дії слід кваліфікувати як сексуальне домагання, тобто умисне вчинення проти бажання особи образливих, принизливих дій сексуального характеру виражене у вербальній формі, що безпідставно викликає у потерпілої побоювання за свою безпеку. Відтак суд встановив відсутність складу адміністративного правопорушення та закрив провадження у справі на підставі пункту 1 статті 247 КУпАП [9].

Цікаво, що в цьому ж рішенні суд сформулював загальне тлумачення сексуального домагання як порушення особистих кордонів та субординації без згоди, з використанням висловлювань, жестів та дій, що змушують особу відчувати себе некомфортно, принижують її чи лякають [9]. Такий підхід є концептуально близьким до міжнародних стандартів, зокрема Стамбульської конвенції, яка акцентує увагу на ефекті впливу дій на потерпілу особу, а не лише на формальних ознаках поведінки.

Зазначимо також, що визнаючи сексуальні домагання умисними діями, законодавець не включає мотив і мету до обов'язкових ознак суб'єктивної сторони правопорушення, а отже вони не підлягають доказуванню. Це відрізняє національний підхід від положень Стамбульської Конвенції, яка визначає метою або наслідком сексуальних домагань порушення гідності особи, зокрема шляхом створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища.

Суб'єкт правопорушення, передбаченого статтею 173^7 КУпАП є загальним – фізична осудна особа, яка на момент вчинення правопорушення досягла 16-річного віку. Водночас у разі вчинення сексуальних домагань особою, від якої потерпілий перебуває у матеріальній, службовій чи іншій залежності, такий суб'єкт набуває спеціального статусу, що має значення для кваліфікації діяння.

У цьому контексті окремого аналізу потребує питання кваліфікуючих ознак, передбачених частиною другою статті 173^7 КУпАП. До них віднесено: повторне протягом року вчинення порушення, передбаченого частиною першою цієї статті, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, а також матеріальна, службова чи інша залежність потерпілої особи від правопорушника.

На особливу увагу заслуговує саме фактор залежності потерпілої особи від правопорушника. У контексті сексуальних домагань залежність є формою асиметричних соціальних чи професійних відносин, яка впливає на можливість потерпілої особи вільно висловити незгоду або припинити комунікацію.

Варто зазначити, що аналогічна норма щодо кваліфікуючих ознак міститься і в законодавстві інших держав. Наприклад, відповідно до статті 166-1 Кодексу про адміністративні правопорушення Грузії передбачено підвищену відповідальність за сексуальні домагання, вчинені щодо особливо вразливих категорій: неповнолітніх, вагітних жінок, осіб, які перебувають у безпорадному стані, осіб з інвалідністю, а також у присутності неповнолітнього [6]. Наявність таких обставин тягне за собою застосування більш суворих стягнень. Такий підхід є доцільним для гармонізації з міжнародними стандартами захисту прав людини.

Висновки. Запровадження адміністративної відповідальності за сексуальні домагання шляхом прийняття статті 173[7] КУпАП стало важливим кроком у формуванні національного механізму захисту прав людини, насамперед в контексті реалізації зобов'язань України за міжнародними договорами, зокрема Стамбульської конвенції.

Сексуальні домагання як адміністративне правопорушення мають власну правову природу, яка відрізняється від складів кримінально караних діянь – передусім тим, що не передбачає посягання на статеву свободу чи статеву недоторканість особи. Основними ознаками сексуальних домагань є: умисність дій, проти бажання особи, сексуальний підтекст дій, їх образливий або принизливий характер, а також вербальна або невербальна форма прояву, в тому числі з використанням інформаційних комунікацій.

Аналіз чинної редакції статті 173[7] КУпАП дозволяє виявити окремі прогалини, зокрема: відсутність у диспозиції ознаки створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища; відсутність фізичної форми; складність інтерпретації окремих понять (наприклад, «рухи тіла»).

Міжнародний досвід, зокрема законодавство Грузії, підтверджує доцільність розширення підходу до визначення сексуальних домагань шляхом включення до складу правопорушення не лише опису дій, а й їхніх наслідків для потерпілої особи – приниження гідності, створення залякувального, ворожого, принизливого або образливого середовища.

Обґрунтованим також є розширення переліку кваліфікуючих ознак, насамперед шляхом включення таких обставин, як вчинення дій щодо неповнолітніх, осіб з інвалідністю, осіб у безпорадному стані тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами від 11 травня 2011 року, ратифікована Законом України № 2319-IX від 20 червня 2022 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.
2. Дудоров О.О., Задоя К.П., Симоненко Н.О. До чого в царині кримінального права зобов'язує Україну ратифікація Стамбульської конвенції (на прикладі криміналізації сексуального домагання). *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка,* 2024. Вип. 2 (106). Ч. 2. С. 38–56.
3. Вакарюк Л.В., Бурка А.В. Правове регулювання протидії харасменту в сфері праці: національний та зарубіжний досвід. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. Випуск 85: частина 2. 2024. С. 88–95. URL: https://bit.ly/4gp6CC5.
4. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08 вересня 2005 р. № 2866-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073-X. URL: https://bit.ly/42Ab91j.
6. Кодекс про адміністративні правопорушення Грузії від 15.12.1984. URL: https://matsne.gov.ge/en/document/view/28216?publication=512.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ-Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
8. Постанова Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 06 січня 2025 р. Справа № 703/6930/25. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124235162.
9. Постанова Ковпаківського районного суду Сумської області від 09 січня 2025 р. Справа № 592/190/25. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124300154.

УДК 342.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.64

ПРАВОВІ ОСНОВИ АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ В УКРАЇНІ

Кацалап А.А.,
аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0009-0003-4863-263X
e-mail: akatsalap@gmail.com

Кацалап А.А. Правові основи адміністрування податку на додану вартість в Україні.
У статті досліджено правові основи адміністрування податку на додану вартість в Україні як одного з ключових джерел формування дохідної частини державного бюджету. Розкрито поняття «адміністрування» у широкому й вузькому значенні, його етимологічне походження, а також специфіку застосування цього терміна в податково-правовому полі. Розглянуто теоретичні підходи до визначення змісту податкового адміністрування у працях українських та зарубіжних науковців. Особливу увагу приділено історії становлення системи адміністрування ПДВ в Україні, починаючи з 1991 року, коли відбулося запровадження першого закону про ПДВ, до сучасного етапу, що характеризується цифровізацією та впровадженням ризикоорієнтованих підходів у податковому контролі. Визначено ключові етапи реформування: впровадження електронної звітності, створення СЕА ПДВ, запуск системи моніторингу СМКОР, перехід до SAF-T UA. Розкрито особливості сучасної структури адміністрування ПДВ, виокремлено її складові елементи, функції та компетенції контролюючих органів, зокрема Державної податкової служби, Міністерства фінансів, Державної казначейської та митної служб. Окреслено основні проблеми в адмініструванні ПДВ, серед яких: надмірне блокування податкових накладних, корупційні ризики, людський фактор у прийнятті рішень, затримки з відшкодуванням ПДВ. Проаналізовано статистичні дані Ради бізнес-омбудсмена України щодо проблемних моментів, котрі виникають внаслідок недостатньої ефективності системи адміністрування ПДВ в Україні.

Зроблено акцент на тому, що ефективність адміністрування ПДВ безпосередньо впливає на фіскальну стабільність держави, а також на рівень довіри між державою та платниками податків. На основі аналізу запропоновано шляхи вдосконалення функціонування системи адміністрування ПДВ, серед яких – удосконалення критеріїв ризиковості в СМКОР, підвищення прозорості адміністративних процедур, посилення електронної взаємодії, мінімізація людського впливу при прийнятті рішень. У результаті дослідження сформульовано висновки, спрямовані на покращення якості адміністрування податку на додану вартість в Україні та підвищення ефективності податкової політики загалом.

Ключові слова: податок на додану вартість, адміністрування, податкові накладні, податковий кредит, система СМКОР, електронна звітність, ДПС України.

Katsalap A.A. Legal foundations of value added tax administration in Ukraine.
The article explores the legal foundations of value added tax (VAT) administration in Ukraine as one of the key components in shaping the country's fiscal policy. It defines the term "administration" in both broad and narrow senses, examines its etymological origin, and analyzes its application in the context of tax law. Theoretical approaches to the concept of tax administration developed by Ukrainian and foreign scholars are discussed. Particular attention is given to the historical development of the VAT administration system in Ukraine, starting in 1991 with the adoption of the first VAT law, up to the present stage, marked by digitalization and the implementation of risk-based tax control mechanisms. Key reform milestones are identified, including the introduction of electronic reporting, the creation of the Electronic VAT Administration System (SEA VAT), the launch of the monitoring system (SMKOR),

and the transition to SAF-T UA. The structure of the current VAT administration system is outlined, highlighting its components, functions, and the responsibilities of supervisory authorities such as the State Tax Service, the Ministry of Finance, the State Treasury Service, and the Customs Service. The article outlines the key issues in VAT administration, including excessive blocking of tax invoices, corruption risks, the human factor in decision-making, and delays in VAT refunds. It also analyzes statistical data provided by the Business Ombudsman Council of Ukraine regarding systemic weaknesses that arise due to the insufficient efficiency of the VAT administration system.

The article identifies major issues in VAT administration, such as excessive blocking of tax invoices, corruption risks, the human factor in decision-making, and delays in VAT refunds. It emphasizes that the efficiency of VAT administration has a direct impact on the fiscal stability of the state and on the level of trust between the government and taxpayers. Based on the analysis, the article offers recommendations for improving the functionality of the VAT administration system, including refining risk criteria in SMKOR, enhancing the transparency of administrative procedures, strengthening electronic interaction, and minimizing the human element in decision-making. The research concludes with practical suggestions for improving the quality of VAT administration and the overall effectiveness of tax policy in Ukraine.

Key words: value added tax, administration, tax invoices, tax credit, SMKOR system, electronic reporting, State Tax Service of Ukraine.

Постановка проблеми. Податок на додану вартість (ПДВ) є одним із найважливіших джерел доходів державного бюджету у Україні, яке становить близько третини надходжень [1]. Тому ефективність його адміністрування та прозорість процесів його справляння має важливе значення у забезпеченні податкової справедливості та підвищення рівня довіри до фіскальних органів [2, с. 69].

Попри численні реформи у системі адміністрування ПДВ, усе ще поширеними залишаються схеми з зловживання податковим кредитом, створення фіктивних суб'єктів підприємництва та проведення безтоварних операцій. Окремої уваги заслуговує системна проблема людського фактору у прийнятті рішень при блокуванні податкових накладних та відшкодуванні ПДВ, що створює підґрунтя для корупції та судових спорів.

Головною метою даного дослідження є оцінка ефективності існуючої системи адміністрування ПДВ в Україні, огляд її становлення та реформування, виявлення проблемних зон у її реалізації для подальшого оптимізації правового регулювання, підвищення якості податкового адміністрування та зменшення рівня спекулятивних операцій. Також мета полягає у запропонуванні шляхів підвищення прозорості та автоматизації взаємодії бізнесу і держави у справлянні цього податку.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика адміністрування податку на додану вартість активно досліджується в українській науковій та експертній спільноті. У наукових працях приділяється увага як теоретичному визначенню поняття «адміністрування» (Бондаренко Т.Б., Дугар Т.Є., Ясько І.В.), так і практичним аспектам функціонування електронних систем, зокрема СМКОР і СЕА ПДВ. У дисертаційних дослідженнях останніх років охоплюються питання контролю за формуванням податкового кредиту, боротьби з фіктивними операціями, ризикоорієнтованого підходу до перевірок.

Окремі аспекти адміністрування ПДВ досліджуються у звітах Ради бізнес-омбудсмена, які надають аналітичну оцінку функціонування СМКОР та виявляють типові проблеми, з якими стикаються добросовісні платники податків. Зокрема, йдеться про непрозорість критеріїв ризику, затягування процедури розблокування податкових накладних та відсутність ефективного апеляційного механізму [3, с. 11–13].

Разом із тим, попри наявність великої кількості праць, комплексне дослідження правових основ адміністрування ПДВ, з урахуванням історичних, інституційних і процедурних аспектів, залишається актуальним і потребує подальшого наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. Термін «адміністрування» походить від латинського *administratio*, що означає управління, керівництво, організацію. У контексті державного управління адміністративна функція передбачає реалізацію політики та нормативно-правових рішень через організаційні, контрольні та виконавчі механізми.

Податкове законодавство України дає загальне визначення терміну адміністрування – відповідно до п. 14.1.1-1. Податкового кодексу України, адміністрування податків, зборів, митних пла-

тежів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – єдиний внесок) та інших платежів відповідно до законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи (далі - податків, зборів, платежів) - це сукупність рішень та процедур контролюючих органів і дій їх посадових осіб, що визначають інституційну структуру податкових та митних відносин, організовують ідентифікацію, облік платників податків і платників єдиного внеску та об'єктів оподаткування, забезпечують сервісне обслуговування платників податків, організацію та контроль за сплатою податків, зборів, платежів відповідно до порядку, встановленого законом [4].

Що стосується безпосередньо адміністрування ПДВ, то науковці вже сформували свої визначення цього терміну. Так, Дугар Т.Є. згадує адміністрування ПДВ в контексті податкового обліку ПДВ, зокрема обліку податкових зобов'язань і податкового кредиту [5, с. 689]. Греца С.М. пропонує визначати адміністрування ПДВ як «врегульовану законом діяльність суб'єктів податкових правовідносин, пов'язану зі здійсненням комплексу управлінських, організаційних, виконавських і контрольних заходів щодо реєстрації платників податку на додану вартість, ведення податкового обліку з метою визначення податкових зобов'язань та податкового кредиту, визначення об'єкта й бази оподаткування податку, обчислення податку, подання податкових декларацій, сплати податку до бюджету, здійснення бюджетного відшкодування, проведення податкового контролю, а також застосування передбачених законом пільг зі сплати податку на додану вартість та здійснення інших передбачених законом заходів, спрямованих на забезпечення виконання податкового обов'язку». [6, с. 75].

Автор схильний розглядати адміністрування ПДВ в Україні як сукупність дій та заходів контролюючих органів та їх посадових осіб, направлених на ідентифікацію, реєстрацію, облік платників податку та об'єктів оподаткування, метою якої є забезпечення контролю за своєчасністю нарахування, сплати та відшкодування податку на додану вартість.

Становлення системи адміністрування податку на додану вартість в Україні розпочалося з 1991 року, коли з набуттям незалежності постало завдання побудови національної податкової системи. Податок на додану вартість було запроваджено Законом України «Про податок на додану вартість» від 20 грудня 1991 року, який визначив основи справляння ПДВ за зразком країн Європейського Союзу.

Перші роки адміністрування ПДВ (1991–1997) характеризувались відсутністю єдиної бази обліку, складністю обміну інформацією між податковими органами та обмеженими можливостями перевірок. У 1997 році ухвалено нову редакцію закону, яка розширила повноваження контролюючих органів та запровадила норми щодо податкового кредиту та дебету.

З 2001 року почався перехід до більш сучасної моделі адміністрування з використанням електронної звітності. Значним кроком стала поява автоматизованих систем збору та обробки інформації, хоча на той момент рівень інтеграції між базами залишався низьким.

У 2010 році був ухвалений Податковий кодекс України, що систематизував нормативну базу у сфері податкового регулювання, зокрема адміністрування ПДВ (розділ V). Це стало важливим етапом у стандартизації процедур, реєстрації платників, подання звітності та контролю.

Найбільш відчутні реформи відбулись після 2014 року:

- запроваджено Єдиний реєстр податкових накладних (2015);
- створено систему електронного адміністрування ПДВ (СЕА ПДВ);
- запроваджено СМКОР — систему моніторингу оцінки ризиків реєстрації податкових накладних (2017);
- активізовано перевірочні функції ДПС, зростання аналітичного навантаження та цифрових інструментів.

Період 2020–2024 років позначений поглибленням цифровізації, зокрема впровадженням пілотного проєкту SAF-T UA, посиленням інтеграції з митними та фінансовими базами, а також спробами оптимізації процедур блокування податкових накладних.

Разом з тим, наразі зберігаються виклики, пов'язані з перевантаженням системи СМКОР, нестачею прозорості та зловживанням під час відшкодування ПДВ.

Правову основу адміністрування ПДВ в Україні становить Податковий кодекс України, зокрема розділ V, який регламентує механізми реєстрації, нарахування, сплати, звітності та контролю податку. Додаткове нормативне забезпечення надають численні підзаконні акти, накази ДПС України та роз'яснення Міністерства фінансів України.

Процес адміністрування ПДВ охоплює такі ключові етапи:

1. Реєстрація платника ПДВ. Відповідно до статті 181 ПКУ [1], особа підлягає обов'язковій реєстрації платником ПДВ, якщо загальна сума від реалізації товарів чи послуг перевищує 1 млн гривень за останні 12 місяців. Реєстрація здійснюється через електронний кабінет платника податків.

2. Формування та реєстрація податкових накладних (ПН). Згідно зі статтею 201 ПКУ, платник ПДВ зобов'язаний оформлювати ПН при постачанні товарів або послуг. Ці документи підлягають реєстрації в Єдиному реєстрі податкових накладних.

3. Подання декларацій та обчислення зобов'язань. Щомісячно платник подає декларацію з ПДВ (ст. 202 ПКУ). У ній зазначається різниця між податковим зобов'язанням та податковим кредитом.

4. Відшкодування ПДВ. У разі перевищення податкового кредиту над зобов'язаннями платник має право на бюджетне відшкодування. Виплати здійснює Державна казначейська служба за погодженням із ДПС України.

5. Контроль і перевірки. Державна податкова служба здійснює планові та позапланові перевірки. Запроваджена система ризик-орієнтованого моніторингу дозволяє автоматично ідентифікувати підозрілі ПН, що може призвести до їхнього блокування.

6. Електронна взаємодія. Вся звітність, включаючи реєстрацію ПН та подання декларацій, здійснюється в електронному форматі через особистий кабінет. Також впроваджується система SAF-T UA – міжнародний стандарт електронного аудиту, що дозволяє ДПС ефективніше аналізувати господарські операції. Наразі перші платники податків у тестовому режимі вже подали до ДПС України аудиторські файли [7].

Адміністрування ПДВ покликане зменшити рівень зловживань через фіктивні операції, підвищити рівень прозорості обігу товарів і послуг, мінімізувати людський фактор у прийнятті рішень, забезпечити автоматичну аналітику ризиків через електронні системи, скоротити час і витрати на адміністрування як для бізнесу, так і для держави.

Разом з тим, попри впровадження електронного адміністрування, система ПДВ в Україні продовжує зазнавати серйозної критики з боку бізнес-спільноти та експертів. Основними проблемами залишаються:

блокування податкових накладних: автоматизована система моніторингу ризиків (СМКОР) не завжди ефективно відокремлює реальні операції від фіктивних [3, с. 15].

навантаження на малий бізнес: складність процедур, технічні обмеження [3, с. 19].

Так, за даними Ради бізнес-омбудсмена за 2024 рік, найбільш поширеною категорією податкових скарг були питання щодо СМКОР – 413 скарг (35%). До цієї категорії входять проблеми блокування реєстрації накладних, невиконання судових рішень щодо реєстрації накладних та включення в переліки ризикових платників [3, с. 15].

Як бачимо з огляду на проблематику – підвищити якість адміністрування ПДВ можна шляхом удосконалення алгоритмів СМКОР, оскільки сучасні ризикоорієнтовані системи часто орієнтуються на формальні критерії, що призводить до блокування безпроблемних ПН.

Корисною буде і модернізація електронних сервісів ДПС. Технічна нестабільність та недружній інтерфейс системи «Електронний кабінет» значно ускладнюють подання звітності, особливо для малих підприємців.

Підвищить ефективність адміністрування ПДВ і введення освітніх програм для платників ПДВ. Значна кількість блокувань стосується помилок початківців – відсутність аналітичної підтримки та заплутаність законодавства посилює випадкові помилки.

Впровадження цих пропозицій має значно підвищити прозорість, знизити корупційні ризики, зменшити кількість блокувань легальних операцій, прискорити відшкодування та підвищити рівень довіри до ПДВ-системи в Україні.

Висновки. Система адміністрування податку на додану вартість в Україні за останнє десятиліття зазнала суттєвих трансформацій, зокрема у напрямку цифровізації, автоматизації та ризикоорієнтованого контролю. Водночас дослідження показало, що чинна модель все ще містить низку вразливостей – недосконаліть алгоритмів, ризики людського фактору впливу, та перевантаження процедур.

З метою покращення ефективності системи пропонується низка конкретних кроків: вдосконалення системи СМКОР, підвищення прозорості рішень ДПС, спрощення процедур для добросо-

вісних платників та поглиблення цифровізації адміністрування. Успішна реалізація цих заходів сприятиме підвищенню рівня довіри до фіскальних органів, зменшенню податкових зловживань та стабілізації доходної частини державного бюджету України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Прес-реліз Міністерства фінансів України від 5 вересня 2024 року. Міністерство Фінансів України. URL: https://mof.gov.ua/uk/news/ minfin_za_8_misiatsiv_2024_roku_do_zagalnogo_fondu_derzhbiudzhetu_zalucheno_14_trln_grn_z_iakikh_kozhna_tretia_grivnia_vid_pdv-4774 (дата звернення 10.06.2025).
2. Бондаренко Т.Б. Юридичний зміст податку на додану вартість та його адміністрування. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*, 2019 № 40. С. 68–71.
3. Річний звіт 2024 / Рада бізнес-омбудсмена. URL: https://boi.org.ua/wp-content/uploads/2025/06/boc-10-years-ua.pdf (дата звернення 10.06.2025).
4. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-V1. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення 10.06.2025).
5. Дугар Т.Є. Проблема адміністрування ПДВ на сучасному етапі. *Економіка і суспільство*. 2016. № 2. С. 689–693.
6. Греца С.М. Теоретичні аспекти визначення поняття адміністрування податку на додану вартість. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2024. № 8. С. 74–76.
7. Запровадження Е-аудиту. Прес реліз Державної податкової служби України від 06 червня 2025 року. Державна податкова служба України. URL: https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/904232.html (дата звернення 10.06.2025).

УДК 355.233.22
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.65

НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ КУРСАНТІВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Кириченко А.В.,
майор поліції,
старший викладач кафедри спеціальної фізичної підготовки,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Петренко С.П.,
майор поліції,
старший викладач кафедри спеціальної фізичної підготовки,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Кириченко А.В., Петренко С.П. Напрями оптимізації фізичної підготовки курсантів Міністерства внутрішніх справ України в умовах сьогодення.

У статті ґрунтовно досліджуються актуальні напрями оптимізації фізичної підготовки курсантів Міністерства внутрішніх справ України в умовах сьогодення, що характеризуються високим рівнем соціально-політичної напруги, воєнною агресією та необхідністю адаптації освітнього процесу до нових викликів. Фізична підготовка курсантів розглядається як важливий чинник професійного становлення, який безпосередньо впливає на їхню боєздатність, стресостійкість, витривалість і готовність до оперативного реагування в екстремальних ситуаціях. У роботі проаналізовано чинну систему фізичної підготовки у вищих навчальних закладах МВС, визначено її сильні та слабкі сторони. Акцент зроблено на необхідності переходу від стандартних підходів до інноваційних методик, що включають впровадження функціонального тренінгу, елементів військово-прикладного багатоборства, тактичної підготовки, кросфіту, а також занять з бойового самозахисту та прикладних видів спорту. Важливим аспектом дослідження є індивідуалізація фізичних навантажень з урахуванням особистісних фізіологічних і психологічних особливостей курсантів, що дозволяє підвищити ефективність тренувального процесу. Окремо розглядаються питання мотивації та формування позитивного ставлення до фізичної активності, що виступають запорукою систематичної самопідготовки курсантів і підвищення їх загальної фізичної культури. Запропоновано низку практичних рекомендацій щодо вдосконалення навчально-тренувального процесу, які можуть бути реалізовані в закладах вищої освіти системи МВС з метою формування повноцінно підготовленого, фізично витривалого та морально стійкого фахівця. У статті розглянуто актуальні напрями оптимізації фізичної підготовки курсантів Міністерства внутрішніх справ України в умовах сучасних викликів, зокрема воєнного стану, підвищеної криміногенної ситуації та загроз національній безпеці. Проаналізовано наукові підходи до удосконалення фізичного виховання майбутніх правоохоронців, охарактеризовано проблемні аспекти організації тренувального процесу, запропоновано практичні шляхи адаптації змісту і методів фізичної підготовки до сучасних умов. Особливу увагу приділено розвитку функціональної витривалості, силової підготовки, стресостійкості та професійної готовності курсантів до дій в екстремальних ситуаціях.

Ключові слова: фізична підготовка, курсанти, МВС України, оптимізація, сучасні умови, тактико-спеціальна підготовка.

Kyrychenko A.V., Petrenko S.P. Directions for optimizing the physical training of cadets of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine under current conditions.

The article thoroughly examines the current directions for optimizing the physical training of cadets in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine under today's challenging conditions, which are marked by a high level of socio-political tension, military aggression, and the

urgent need to adapt the educational process to new realities. Physical training is considered a crucial component of the professional development of cadets, directly affecting their combat readiness, stress resistance, endurance, and ability to respond promptly in extreme situations. The paper analyzes the existing system of physical training in higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs, identifying its strengths and weaknesses. Emphasis is placed on the necessity of shifting from traditional approaches to innovative methods, including the implementation of functional training, elements of military-applied all-around sports, tactical exercises, CrossFit, as well as combat self-defense and applied sports disciplines. A key aspect of the study is the individualization of physical workloads, taking into account the cadets' personal physiological and psychological characteristics, which enhances the effectiveness of the training process. The article also addresses the issues of motivation and the formation of a positive attitude toward physical activity, which are essential for consistent self-training and the overall development of cadets' physical culture. A range of practical recommendations is proposed for improving the educational and training process, which can be implemented in higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs in order to form well-prepared, physically resilient, and morally stable professionals. The article examines the relevant directions for optimizing the physical training of cadets of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine under current challenges, including martial law, increased criminal threats, and national security risks. It analyzes scientific approaches to improving the physical education of future law enforcement officers, highlights problematic aspects of the training process, and proposes practical ways to adapt the content and methods of physical training to modern conditions. Special attention is given to the development of functional endurance, strength training, stress resistance, and professional readiness of cadets for action in extreme situations.

Key words: physical training, cadets, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, optimization, modern conditions, tactical-special training.

Постановка проблеми. Сучасна воєнно-політична ситуація в державі, зумовлена повномасштабною збройною агресією Російської Федерації, вимагає від працівників МВС високого рівня фізичної витривалості, стресостійкості, бойової готовності та здатності до оперативного реагування в умовах підвищеної небезпеки. Курсантам необхідно не лише опановувати теоретичні знання, а й бути підготовленими до реальних загроз на практиці, що значно підвищує вимоги до якості фізичної підготовки як складової професійної компетентності.

Зміна характеру злочинності, зростання кількості злочинів із використанням зброї, агресивної поведінки правопорушників, терактів та надзвичайних ситуацій потребують від майбутніх працівників поліції не лише правової підготовки, а й фізичної спроможності протидіяти таким викликам. У зв'язку з цим особливу актуальність набуває оптимізація підходів до фізичного виховання курсантів, включаючи впровадження сучасних методик, індивідуалізацію тренувального процесу та використання спеціалізованих тренувальних програм, орієнтованих на розвиток прикладних навичок. Крім того, у сфері освіти спостерігається тенденція до оновлення освітніх програм та стандартів, у тому числі й у підготовці майбутніх правоохоронців. Це створює необхідність у постійному вдосконаленні системи фізичної підготовки, щоб вона відповідала актуальним потребам служби, міжнародним стандартам та запитам безпекового середовища. Вивчення напрямів оптимізації фізичної підготовки курсантів МВС є надзвичайно актуальним, оскільки воно має стратегічне значення для підготовки професійно компетентного, фізично розвиненого та морально загартованого працівника, здатного ефективно діяти в умовах сучасних загроз і викликів.

Фізична підготовка курсантів Міністерства внутрішніх справ України є важливою складовою їхньої професійної підготовки та здатності ефективно виконувати службові завдання. В умовах сучасних викликів, зумовлених збройною агресією проти України, високим рівнем криміногенної ситуації, терористичними загрозами та зростанням навантаження на органи правопорядку, постає необхідність переосмислення, вдосконалення та оптимізації системи фізичної підготовки курсантів. Традиційні методики фізичного виховання вже не повною мірою відповідають реальним вимогам службової діяльності, що зумовлює потребу в адаптації тренувального процесу до актуальних умов, особливо з урахуванням гібридного характеру сучасних загроз.

Метою дослідження є визначення основних напрямів оптимізації фізичної підготовки курсантів закладів вищої освіти МВС України відповідно до сучасних вимог до функціональної, спеціальної та психологічної готовності майбутніх працівників правоохоронних органів, а також

розроблення практичних рекомендацій щодо вдосконалення змісту, форм і методів фізичного виховання.

Стан опрацювання проблематики. Питання фізичної підготовки майбутніх фахівців правоохоронної сфери досліджували такі науковці, як В.А. Сидоренко, Ю.М. Гуревич, І.В. Кравченко, які наголошують на важливості системного підходу до організації фізичної підготовки. Окремі аспекти, пов'язані зі спеціальною фізичною підготовкою та розвитком професійно важливих фізичних якостей курсантів, висвітлені у працях Л.І. Лубишевої, В.М. Заїкіна та ін. Проте недостатньо уваги приділено питанням адаптації фізичної підготовки до умов воєнного часу, зокрема в частині розвитку стресостійкості, швидкісно-силових якостей, витривалості та готовності до дій у надзвичайних ситуаціях. Це визначає необхідність поглибленого дослідження ефективних напрямів оптимізації тренувального процесу з урахуванням нових реалій.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність співробітників Національної поліції України відбувається в умовах постійного психоемоційного та фізичного навантаження, що пов'язано із специфікою виконання службових обов'язків у стресогенному середовищі, підвищеними ризиками та частими екстремальними ситуаціями. Такий формат діяльності потребує не лише глибоких юридичних знань, а й високого рівня професійної та фізичної підготовленості, сформованих морально-вольових якостей, стійкості до стресу, а також здатності швидко приймати рішення і діяти у критичних умовах.

Сучасна соціально-економічна й політична ситуація в Україні, зокрема збройний конфлікт та високий рівень криміногенної загрози, вимагає перегляду традиційної системи фізичної підготовки правоохоронців. Посилення небезпек, зростання кількості поранень та випадків загибелі співробітників під час виконання службових завдань вказує на те, що існуюча система фізичного виховання потребує суттєвої оптимізації. Зокрема, зафіксовано зниження загального рівня фізичної підготовленості кадрів, що ускладнює виконання ними обов'язків і може становити пряму загрозу життю та здоров'ю як самих поліцейських, так і громадян. До основних проблем, які наразі супроводжують підготовку кадрів для органів внутрішніх справ, належать: відсутність чітко визначених цільових установок, недостатня регламентація професійних стандартів фізичної та соціально-психологічної готовності, плинність кадрів, а також висока кількість втрат серед співробітників – як загибель, так і тимчасова чи повна втрата працездатності [1, с. 11].

Головною метою фізичного виховання у вищих закладах освіти системи МВС України є формування такої фізичної форми курсантів, яка забезпечує спроможність успішно виконувати службові обов'язки в умовах підвищеної небезпеки, що притаманні сучасній оперативній діяльності. Досягнення цієї мети можливе лише за умови комплексного підходу до організації фізичної підготовки, що включає активізацію участі курсантів у спортивних секціях при навчальних закладах. Це сприяє формуванню стійкого інтересу до фізичної активності та створює умови для розвитку прикладних навичок, необхідних у реальних умовах служби [2, с. 98].

Посилення відповідальності поліцейських за участь у заняттях з фізичної підготовки, тактики самозахисту та бойового тренінгу, які входять до структури службової підготовки. Це має бути не формальним процесом, а практичним інструментом підвищення життєздатності співробітника. Поліпшення матеріально-технічної бази ЗВО МВС України, що включає оновлення спортивного інвентарю, обладнання тренажерних залів, створення майданчиків для відпрацювання тактичних дій, облаштування смуг перешкод, тощо. Результати проведених досліджень підтверджують доцільність впровадження інноваційної педагогічної технології у навчальний процес майбутніх офіцерів НПУ [4, с. 28]. Така технологія має на меті вдосконалення фізичної підготовки через інтеграцію сучасних методів тренувань, персоналізованих програм і тактико-спеціальної підготовки з елементами стрес-менеджменту та психофізіологічної адаптації. Однак, жодна модель не дасть результату без наявності зацікавленості професорсько-викладацького складу у впровадженні новітніх освітніх підходів. Не менш важливими є сучасна матеріально-технічна база, належне фінансування освітніх програм, постійне оновлення методичного забезпечення та обмін досвідом з міжнародними партнерами [5, с. 48].

Фізична підготовка у системі МВС є складовою службово-бойової підготовки, яка включає розвиток витривалості, координації рухів, спритності, сили та психологічної стійкості. Проте традиційні підходи, що базуються переважно на стандартизованих вправах, нормативних вимогах та малозмінному навчальному плані, поступово втрачають ефективність в умовах динамічних викликів. Тому оптимізація фізичної підготовки курсантів має включати не лише оновлення змісту

навчального процесу, а й впровадження сучасних педагогічних технологій, засобів індивідуального тренування та підвищення мотивації курсантів до систематичних занять [6, с. 327].

Одним із ключових напрямів оптимізації є індивідуалізація фізичного навантаження, що передбачає врахування рівня підготовленості, функціонального стану організму, психофізіологічних характеристик курсантів, а також можливостей адаптації до фізичних навантажень. Використання тестових методик для оцінки фізичного стану дозволяє формувати диференційовані тренувальні програми з урахуванням цілей, завдань і професійної спрямованості майбутньої діяльності [7, с. 78].

Іншим перспективним напрямом є впровадження функціонального тренінгу, що включає комплексні вправи, спрямовані на розвиток силової витривалості, гнучкості, швидкості реакції, які безпосередньо застосовуються у службових ситуаціях (знешкодження злочинців, переслідування, затримання тощо). Такі заняття сприяють підвищенню ефективності підготовки курсантів, роблячи її більш прикладною та орієнтованою на реальні умови служби. Окрему увагу слід приділити тактико-спеціальній підготовці, яка поєднує фізичні вправи з елементами тактики дій у нестандартних або бойових умовах. Це дозволяє курсантам засвоювати навички фізичної витривалості одночасно з вивченням тактики охорони громадського порядку, ведення перемовин, евакуації, самозахисту та дій у кризових ситуаціях. Такий підхід забезпечує цілісність професійної підготовки та формує модель поведінки, необхідну в реальних умовах служби.

Також до актуальних напрямів слід віднести залучення курсантів до змагальної діяльності. Участь у внутрішніх і зовнішніх спортивних заходах не лише стимулює розвиток фізичних якостей, а й формує командну взаємодію, лідерські якості та витривалість. Це є важливою складовою професійної адаптації та соціалізації в умовах колективної діяльності. Крім того, оптимізація матеріально-технічного забезпечення процесу фізичної підготовки є необхідною умовою її ефективності. Йдеться про оновлення спортивної інфраструктури, забезпечення сучасним обладнанням, створення навчально-тренувальних майданчиків для занять із прикладних видів спорту, бойового самозахисту, бігових і силових тренувань. Забезпечення належної матеріальної бази сприяє якісному виконанню навчальних програм, а також підвищує мотивацію курсантів до занять фізичною культурою. Не менш важливою складовою є мотиваційно-вольовий компонент фізичного виховання. Формування внутрішньої мотивації до постійного фізичного вдосконалення можливе лише за умови активної позиції викладача, надання зворотного зв'язку, оцінювання прогресу та заохочення ініціативи курсантів. Позитивна динаміка у фізичному розвитку створює відчуття професійної спроможності, що вкрай важливо для майбутніх офіцерів поліції [8, с. 63].

Оптимізація фізичної підготовки курсантів МВС України повинна розглядатися як комплексний процес, що охоплює змістові, організаційні, методичні та технічні аспекти. Лише за умови системного підходу можна досягти високого рівня готовності курсантів до виконання завдань у сфері забезпечення правопорядку, охорони громадської безпеки та протидії злочинності. Така підготовка є запорукою формування фізично витривалого, професійно компетентного та морально стійкого працівника правоохоронних органів.

Висновки. Отже, у результаті дослідження напрямів оптимізації фізичної підготовки курсантів Міністерства внутрішніх справ України в умовах сьогодення встановлено, що фізична підготовка є одним із ключових компонентів професійної підготовки майбутніх правоохоронців. Вона безпосередньо впливає на ефективність виконання службових обов'язків, здатність оперативно діяти в екстремальних умовах, протистояти фізичним і психологічним навантаженням, а також забезпечує особисту безпеку працівника під час несення служби.

Виявлено, що традиційні форми і методи фізичного виховання вже не відповідають сучасним викликам, зокрема тим, що пов'язані з воєнним станом, високим рівнем злочинності, терористичними загрозами та зростанням фізичних ризиків у діяльності поліцейських. У зв'язку з цим актуальним є перехід до інноваційних підходів, серед яких особливої уваги потребують функціональний тренінг, тактико-спеціальна підготовка, індивідуалізація фізичних навантажень та мотиваційно-вольове стимулювання курсантів до самовдосконалення.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі ефективності конкретних тренувальних моделей для різних спеціалізацій курсантів, розробці системи контролю та моніторингу динаміки фізичного стану майбутніх правоохоронців, а також у створенні інтегрованих освітніх програм, що поєднують фізичну, тактичну та психологічну підготовку. Крім того, перспективним є вивчення зарубіжного досвіду підготовки поліцейських кадрів з метою адапта-

ції кращих практик до українських реалій. Застосування комплексного, науково обґрунтованого підходу дозволить забезпечити високу професійну готовність випускників ЗВО МВС України до виконання службових обов'язків у складних умовах сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко В.В. Особливості фізичної підготовки працівників підрозділів патрульної поліції. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.* Серія 15: Науковопедагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт). 2017. С. 11–15.
2. Дідковський В.А. Фізична підготовка працівників Національної поліції України: *навчальний посібник*. Київ: ФОП Кандиба Т.П.; 2019. 98 с.
3. Коломієць Ю.М, Пашаєв А.З., Уварова О.Ю. Удосконалення рівня фізичної підготовки курсантів ВНЗ МВС України шляхом проведення секційної роботи зі спортивних єдиноборств. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*. Харків; 2018. с. 73–76.
4. Москаленко Н., Гонтаровська Н. Система заходів з формування знань основ здорового способу життя у загальноосвітніх навчальних закладах. *Спортивний вісник Придніпров'я*. 2016. С. 28–32.
5. Петрушин Д.В. Важливість фізичної підготовки в органах національної поліції в умовах реформування. *Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ; 2020, с. 47–49.
6. Петрушин Д.В. Напрями розвитку та виховання загальної фізичної витривалості у працівників Національної поліції України. *Сучасні проблеми забезпечення національної безпеки держави.* Київ; 2020, с. 327-328.
7. Соловей О, Богуславський В, Пожидаєв М, Дищенко Д, Петренко С. Фізична підготовленість як чинник особистої безпеки курсантів при підготовці до майбутньої професійної діяльності. *Фізична культура, спорт та здоров'я нації: збірник наукових праць*. 2020. С. 78–84.
8. Хацаюк О.В., Любчич Р.І., Оленченко В.В. Удосконалення військовопрофесійних навичок військовослужбовців Національної гвардії України в процесі спеціальної фізичної підготовки. *Проблеми вищої освіти*. 2019. С. 63–69.

УДК 340.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.66

ПРЕЮДИЦІАЛЬНИЙ ЗАПИТ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Кобаль О.В.,
аспірант Академії адвокатури України
ORCID: 0009-0005-0201-4320
e-mail: oleksii.kobal@gmail.com

Кобаль О.В. Преюдиціальний запит як інструмент забезпечення єдності судової практики в адміністративному судочинстві.

У статті приділено увагу дослідженню поняття та особливостей преюдиціального запиту. Визначено, що преюдиціальний запит є офіційною формою звернення судів нижчої інстанції до суду вищої інстанції з метою отримання правового висновку щодо застосування норми права в спірних відносинах. Вказано, що результатами розгляду запиту суд вищої інстанції не встановлює факти та не вирішує спір по суті, а лише робить висновок про правильне застосування конкретної норми до правовідносин, що склалися між сторонами. Досліджено особливості та процедуру преюдиціального провадження, яке здійснюється судом Європейського Союзу. Зроблено висновок, що преюдиціальна процедура має широке застосування судом ЄС та національними судами країн-членів, які звертаються із запитами, внаслідок чого здійснюється уніфікація практики судових органів та забезпечується однакове тлумачення норм європейського права. Виокремлено основні відмінності між розглядом зразкової справи та преюдиціальним провадженням. В межах статті досліджено законодавчі ініціативи, які вносилися до парламенту, а також виокремлено основні їхні недоліки. Автором запропоновано інтегрувати інститут преюдиціального запиту у національну правову систему. З метою ефективного впровадження преюдиціального запиту у національне законодавство виокремлено правила його застосування та реалізації, зокрема, визначено підстави для подання запиту, об'єкт запиту, суб'єкти та процедуру ініціювання запиту, процесуальні наслідки запиту для конкретної справи, суб'єкти і процедуру розгляду запиту, форму і статус висновку, його правові наслідки. Робиться висновок, що впровадження інституту преюдиціального запиту у перспективі зменшить кількість касаційних оскаржень та кількість справ, що відправляються Верховним Судом на новий розгляд, зменшить витрати сторін на звернення до суду, та надасть учасникам судових спорів більшої правової визначеності після закінчення розгляду справи судом першої/апеляційної інстанції, що значно покращить дотримання, гарантованого Європейською конвенцією з прав людини, права на справедливий суд.

Ключові слова: преюдиціальний запит, адміністративне судочинство, єдність судової практики.

Kobal O.V. Preliminary reference as a tool for ensuring uniformity in administrative judicial practice.

This article examines the concept and legal nature of the preliminary reference as a means of promoting uniformity in administrative judicial practice. A preliminary reference is understood as a formal request submitted by a lower court to a higher court, seeking an authoritative interpretation of a legal provision applicable to a particular legal dispute. It is emphasized that, in responding to such a reference, the higher court does not establish facts or adjudicate the case on the merits. Instead, it provides legal clarification regarding the correct application of a specific legal norm to the legal relationship in question.

The article analyzes the procedural features of the preliminary reference mechanism as developed in the case law of the Court of Justice of the European Union (CJEU). It is demonstrated that the CJEU, together with national courts of EU Member States, extensively uses this instrument to foster coherence in judicial interpretation and ensure the uniform application of EU law. The article outlines the key differences between model case proceedings and the preliminary reference procedure.

The article further explores legislative initiatives previously submitted to the Ukrainian Parliament concerning the possible introduction of a preliminary reference mechanism and highlights their main shortcomings. Based on this analysis, the author advocates for the incorporation of such a mechanism into the Ukrainian legal system. For its effective implementation, key procedural elements are proposed, including: the grounds and subject matter of the reference, the parties entitled to initiate it, the initiation procedure, procedural implications for the pending case, the competent judicial body, the form and legal status of the opinion issued, and its binding legal effects.

The article concludes that the introduction of a preliminary reference mechanism in Ukraine would help reduce the number of cassation appeals and retrials, lower litigation costs for parties, and enhance legal certainty for litigants following judgments by courts of first instance or appellate courts. These improvements are expected to significantly enhance compliance with the right to a fair trial, as guaranteed by the European Convention on Human Rights.

Key words: Preliminary reference, administrative justice, uniformity of case law.

Постановка проблеми. Єдність судової практики є важливою складовою забезпечення реалізації принципу верховенства права та правової визначеності у демократичному суспільстві, вона сприяє стабільності суспільних відносин та утвердженню справедливості і рівності громадян. На розгляді адміністративних судів перебуває значна кількість однотипних судових спорів, обумовлена великою кількістю рішень, які приймаються органами влади по відношенню до приватних осіб, що викликає неоднорідність судової практики в межах подібних між собою правовідносин. Одним із інструментів, покликаних забезпечити єдність судової практики є преюдиціальний запит, який широко та ефективно застосовується у країнах Європейського Союзу, що в контексті євроінтеграційних процесів, які відбуваються в нашій державі свідчить про актуальність дослідження питання доцільності впровадження цього інструменту у національну правову систему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питання преюдиціального запиту у різний час приділяли свою увагу М.О. Деменчук, А.В. Коструба, В.М. Кравчук, І.Я. Олендер, О.І. Попов, Я.М. Романюк, Т.А. Цувіна та ін.

Мета статті – аналіз правової природи преюдиціального запиту, дослідження особливостей його застосування судом Європейського Союзу, а також визначення доцільності впровадження цього інституту у національну правову систему.

Виклад основного матеріалу. Тема забезпечення єдності судової практики є актуальною для усіх країн, у яких існує багаторівнева система судів. Європейський Союз як велике багатонаціональне утворення має у своєму складі найвищу судову інстанцію з питань європейського права – суд Європейського Союзу (надалі – суд ЄС), до повноважень якого віднесено, зокрема, формування попередніх рішень, винесених за результатами здійснення преюдиціальної процедури.

Слово «преюдиціальний» походить від латинського «prejudicium» та перекладається як «попереднє рішення». Поняття преюдиціальний застосовується для позначення різних правових явищ, зокрема, преюдиціальність може означати обов`язковість фактів, установлених судовим рішенням, що набрало законної сили, в одній справі, для суду при розгляді інших справ [1].

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає тлумачення поняттю «преюдиціальне питання», яке визначено як правове питання, без попереднього вирішення якого не може бути вирішена у суді дана справа [2]. В цьому контексті варто звернути увагу на тому, що більш коректним та граматично вірним, на нашу думку, є використання саме слова «преюдиціальний», як це здійснено у тлумачному [2] та орфографічному [3] словниках, а не «преюдиційний», як це здійснюється деякими науковцями [4] та законотворцями [5, 6, 7].

А.В. Коструба визначає преюдиціальний запит як форму звернення суду певного рівня юрисдикції (який, встановлюючи фактичні обставини, застосовує національне право) до компетентного органу судової влади національної правової системи, який переглядає судові акти першої або апеляційної інстанції в порядку касаційного провадження, для отримання його думки щодо застосування тієї чи іншої правової норми в спірних правовідносинах через делеговане тлумачення її змісту [8, с. 144].

Отже, преюдиціальний запит є офіційною формою звернення судів нижчої інстанції до суду вищої інстанції з метою отримання правового висновку щодо застосування норми права в спірних відносинах. За результатами розгляду запиту суд вищої інстанції не встановлює факти та не

вирішує спір по суті, а лише робить висновок про правильне застосування конкретної норми до правовідносин, що склалися між сторонами.

Розглядаючи питання доцільності впровадження інституту преюдиціального запиту у національну правову систему, поглянемо на досвід Європейського Союзу, який вже протягом тривалого часу використовує преюдиціальну процедуру як механізм узгодження єдності судової практики. Зазначена процедура регулюється статтею 267 Договору про функціонування ЄС, яка визначає юрисдикцію суду ЄС щодо ухвалення попередніх рішень стосовно тлумачення Договорів ЄС, а також чинності та тлумачення актів установ, органів, служб та агенцій Союзу [9, с. 164].

Національні суди держав-членів ЄС мають можливість звернутися до суду ЄС із преюдиціальним запитом, у якому поставити питання щодо тлумачення та застосування норми європейського права. Преюдиціальний запит є документом, в межах якого національні суди країн-учасниць Європейського Союзу викладають свої питання щодо тлумачення Договорів ЄС, а також чинності та тлумачення актів установ, органів, служб та агенцій Союзу.

За наслідками здійснення преюдиціальної процедури вищий суд ЄС виносить попереднє рішення, метою якого є забезпечення збалансованості суспільних відносин, єдності судової практики та однаковості тлумачення правових норм ЄС в межах самого Союзу.

Попереднє рішення покликане реалізувати одразу дві функції: 1) забезпечити правову інтеграцію та 2) посилити інтереси окремих осіб. Правова інтеграція досягається завдяки збереженню права Союзу і єдиному тлумаченню та застосуванню - через загальні принципи, пряму дію або примат - права ЄС у всіх державах-членах; оскільки індивіди, які не мають іншого засобу правового захисту або застосовують лише неадекватні засоби правового захисту, можуть вимагати компенсації від держави-члена за порушення їхніх союзних прав або від інститутів Союзу відповідно [10, с. 51].

Преюдиціальна процедура має широке застосування судом ЄС та національними судами країн-членів, які звертаються із запитами, внаслідок чого здійснюється уніфікація практики судових органів та забезпечується однакове тлумачення норм європейського права.

Адміністративне судочинство в Україні характеризується значною кількістю однотипних судових спорів, за участі суб'єктів владних повноважень. Досить часто останні ухвалюють пул владних рішень, що базуються на однакових підставах та містять спільні недоліки. В певних випадках, з огляду на незначну складність справи та розгляд її за правилами спрощеного позовного провадження, доступ до касаційного оскарження може бути обмежений, що унеможливлює оскарження особою рішень судів першої та апеляційної інстанції. Вказане, в свою чергу, не дає можливості виробити правову позицію Верховним Судом стосовно окремого питання.

Слід погодитися із думкою М.В. Савчина, що впровадження інституту преюдиціального запиту дасть можливість говорити «не лише про забезпечення єдності судової практики через інстанційний рух справ чи за допомогою конституційної скарги, а побудову певного превентивного механізму, спрямованого на узгодженість, сталість судової практики (юриспруденції). Наразі за чинними нині правилами можна огульно переглянути будь-яке судове рішення, оскільки воно ніби порушує чи то матеріальне, чи то процесуальне право. І при запровадженні преюдиціального запиту зовсім в іншій площині виглядатимуть цілі апеляційного та касаційного перегляду» [11, с. 10].

Таким чином, преюдиціальний запит може виконувати роль превентивного механізму, який ще на етапі розгляду справи у суді першої інстанції дозволить забезпечити правильне застосування правової норми щодо якої існує невизначеність.

Адміністративне судочинство, на відміну від інших видів процесу, оперує механізмом, за яким суди нижчих інстанцій, у провадженні яких перебувають типові адміністративні справи, мають можливість звернутися до Верховного Суду із поданням про ухвалення зразкового рішення. В процесі ухвалення зразкового рішення Верховний Суд розглядає справу як суд першої інстанції [12].

Відмінність преюдиціальної процедури від процедури ухвалення зразкового рішення полягає в тому, що розглядаючи питання, викладені у преюдиціальному запиті, Верховний Суд не вирішує справу по суті.

Процедура передачі справи на розгляд Верховного Суду як зразкової, є доволі складною та не завжди задовольняє потреби у формуванні висновків касаційного суду для уніфікації судової практики.

Для прикладу, у період з 15 грудня 2017 року до 16 лютого 2020 року до Верховного Суду надійшло 87 подань про розгляд справ як зразкових [13]. В той самий час, за вказаний період Касаційним адміністративним судом було розглянуто та зроблено правові висновки у 18 144 справах [14], що свідчить про значно більшу необхідність у формуванні правових висновків.

В свою чергу, процедура розгляду преюдиціального запиту є простішою, що у випадку наявності широкої потреби у отриманні правових позицій касаційного суду з конкретних питань, полегшує завдання касаційного суду, адже в такому випадку останній не має діяти як суд першої інстанції та вирішувати справу по суті.

Розуміючи важливість та ефективність інституту преюдиціального запиту, законотворець робив дві спроби введення процедури преюдиціального провадження у національне законодавство, які, однак, не увінчалися успіхом. Так, у 2013 році до парламенту були внесені два законопроєкти № 3356-1 та 3356-2 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо повноважень Верховного Суду України» [15] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо повноважень Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції» [16].

Вказані проєкти законів не містили поняття преюдиціального запиту, однак врегульовували процедуру надання Верховним Судом України висновку щодо правильного застосування норм матеріального права за результатами розгляду запитів судів нижчої інстанції. Обидва законопроєкти мали певні недоліки, такі як складна процедура допуску запиту до розгляду ВСУ (запит мав проходити процедуру погодження головою апеляційного суду, що значно ускладнювало звернення, а також обмежувало суддів першої та апеляційної інстанції у можливості самостійно визначати наявність потреби у роз'ясненні; для визначення підстав звернення із запитом пропонувалося застосовувати загальні оціночні поняття такі як «значна складність норми права», реалізація яких на практиці могла бути ускладненою).

Друга спроба щодо запровадження процедури преюдиціального провадження мала місце у 2018 році, коли до парламенту були внесені законопроєкти № 8030, 8031, 8032 про внесення змін до процесуальних кодексів (щодо запровадження інституту преюдиційного запиту та уніфікації касаційного провадження) [5, 6, 7]. Причому, кожен із вказаних законопроектів стосувався різних видів судочинства (цивільного, адміністративного та господарського).

Як відзначали автори законопроєкту, традиції Верховного Суду України щодо ухвалення різних правових позицій у одних і тих самих правовідносинах збереглись й у Верховному Суді. З метою подолання правової невизначеності та лакун, що можуть бути усунуті судовою владою, пропонувалося запровадити інститут преюдиційного запиту. Як відзначено у пояснювальній записці до законопроєктів, зазначений інститут покликаний реалізувати принцип процесуальної економії, оскільки дозволить зменшити ризик направлення справи на повторний розгляд. Вказане також мало позитивно вплинути на дотримання Україною положень статті 6 Конвенції про захист основоположних прав та свобод щодо забезпечення розумних строків розгляду справи [17].

Серед недоліків зазначених законопроєктів можна відмітити доволі складний порядок вирішення питання щодо прийняття преюдиціального запиту до розгляду. По-перше, не було чітко визначено питання щодо того, суддя якого з касаційних судів вирішує питання про прийняття запиту до провадження (Касаційного адміністративного суду чи Великої Палати Верховного Суду). По-друге, передача преюдиціального запиту саме на розгляд Великої Палати Верховного Суду, на наше переконання, призвело б до надмірного перенавантаження вказаного органу. До того ж, незрозумілим є те, чому, до прикладу, Касаційний адміністративний суд у складі колегії суддів, палати чи об'єднаної палати не міг вирішити питання щодо викладення правової позиції із застосування норми права.

Вказані законопроєкти не були прийняті парламентом, разом із тим, потреба впровадження інституту преюдиціального запиту на сьогодні не відпала, а тому розглянемо далі практичні аспекти його імплементації.

Імплементації інституту преюдиціального запиту у національну правову систему має передувати визначення правил його ефективного застосування та реалізації.

На думку В.М. Кравчука для ефективного функціонування (*інституту преюдиціального запиту – О.К.*) необхідно визначити підстави для запиту, об'єкт запиту, суб'єкти та процедуру ініціювання запиту, процесуальні наслідки запиту для конкретної справи, суб'єкти і процедуру розгляду запиту, форму і статус висновку, його правові наслідки [18].

За таких умов визначимо, що підставою запиту в адміністративному судочинстві може бути: 1) потреба в отриманні висновку Верховного Суду щодо застосування норми права, за умови відсутності такого висновку, викладеного раніше у подібних правовідносинах; 2) наявність виключної правової проблеми, яка може виявитися у відсутності правового регулювання спірних правовідносин, або у дефектності положень закону, його нечіткості чи абстрактності, що унеможливлює прийняття справедливого судового рішення; 3) наявність взаємосуперечливої практики касаційних судів щодо застосування правових норм.

Звертаючись до касаційного суду із запитом, суди першої та апеляційної інстанції повинні вказати: короткий виклад фактичних обставин ситуації, що склалася між сторонами; правову норму щодо якої існує невизначеність, а також викласти належне мотивування того, що існує дійсна та нагальна потреба в уніфікації судової практики, або що має місце виключна правова проблема, вирішення якої є можливим лише Верховним Судом.

При чому, в кожному випадку, коли суддя звертається із преюдиціальним запитом до Верховного Суду, він має застосовувати доктрину «***acte clair***», відповідно до якої, «якщо зміст положення є зрозумілим, не відкритим до двозначності, то не виникає питання тлумачення» [10, с. 63].

Процесуальним наслідком подання преюдиціального запиту є зупинення провадження у справі на період його розгляду. Водночас, з метою запобігання затягуванню розгляду справи та дотримання розумних строків, строк розгляду преюдиціального запиту не повинен перевищувати шістдесяти днів, а у випадку перевищення такого строку, розгляд справи має бути поновлений. В такому випадку суд, що розглядає справу, має самостійно винести рішення. Водночас, у разі подання апеляційної скарги на рішення суду першої інстанції, суд апеляційної інстанції повинен буде врахувати винесене в подальшому преюдиціальне рішення.

Варто відзначити, що за результатами ухвалення преюдиціального рішення у справі, право на касаційне оскарження з питання права, яке вже було предметом розгляду касаційним судом, може бути обмежено, окрім випадку, якщо суд першої чи апеляційної інстанції вирішили справу всупереч висновку Верховного Суду.

Суб'єктом подання преюдиціального запиту має виступати суддя першої чи апеляційної інстанції, який самостійно визначає потребу звернення, враховуючи при цьому думку сторін. В цьому контексті, не можемо погодитися із позицією В.М. Кравчука щодо необхідності отримання згоди зборів суддів відповідного суду [18] на звернення із преюдиціальним запитом.

На наше переконання, саме суддя (колегія суддів), який розглядає конкретну справу, може найбільш повно встановити наявність або відсутність потреби в отриманні висновку щодо застосування норми права. В свою чергу, збори суддів, які складаються із суддів, що слухають різні категорії справ, не є обізнаними повною мірою із фактами та обставинами, що склалися, а отже не мають визначати долю такого запиту. Більше того, процедура скликання та проведення зборів може займати значну кількість часу, що призведе до затягування вирішення питання звернення із преюдиціальним запитом.

На думку М.О. Деменчук однією із перешкод впровадження інституту преюдиціального запиту є також питання щодо можливого порушення принципу незалежності судів, адже суддя має самостійно тлумачити закон, що має бути застосованим [19, с. 17].

На нашу думку, впровадження інституту преюдиціального запиту не становитиме будь-якої загрози суддівській незалежності, оскільки Верховний Суд в даному випадку не вказує, як саме слід вирішити справу, а лише роз'яснює правову норму. Суддя першої чи апеляційної інстанції застосовує норму права на власний розсуд, враховуючи при цьому відповідні висновки. Вказаний механізм щодо обов'язковості врахування правових висновків Верховного Суду протягом тривалого часу функціонує у нашій країні та не створює жодних перешкод у реалізації суддівської незалежності.

Як було попередньо зазначено, розгляд запиту може здійснюватися суддями Касаційного адміністративного суду у складі колегії суддів, палати чи об'єднаної палати відповідно до загальних принципів розгляду справи. У випадку наявності виключної правової проблеми, проблеми визначення юрисдикції чи необхідності відступу від правової позиції іншого касаційного суду, запит може бути переданий на розгляд Великої Палати Верховного Суду.

З огляду на виключний перелік судових рішень, які можуть бути прийняті судом, преюдиціальний запит має бути оформлений у формі ухвали суду першої чи апеляційної інстанції, у якій

викладаються поставлені судом питання щодо, наприклад, тлумачення норми права, а також одночасно вирішується питання з приводу зупинення провадження у справі.

За результатами розгляду Верховний Суд виносить постанову, яка повинна містити мотивування прийнятого касаційним судом рішення із чітким виокремленням правового обґрунтування.

Статус постанови у преюдиціальному провадженні можна прирівняти до статусу усіх інших постанов, що містять правові висновки. При чому, висновки щодо застосування норм права, що викладені у преюдиціальній постанові, мають враховуватися іншими судами та органами влади при застосуванні таких норм, як це передбачено у статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [20].

Відзначимо, що на шляху впровадження інституту преюдиціального запиту у національне судочинство може виникнути ряд проблем, частина яких була зазначена нами раніше.

Ще одним питанням, яке потребує вирішення, є також питання належного визначення судом першої чи апеляційної інстанції факту наявності правової проблеми. На нашу думку, вказана обставина має вирішуватися на етапі прийняття преюдиціального запиту до розгляду касаційним судом, в тому самому порядку, як це здійснюється під час дослідження касаційних скарг учасників справи.

Впровадження інституту преюдиціального запиту, з одного боку, може збільшити завантаженість касаційних судів, які повинні будуть додатково розглядати звернення судів першої та апеляційної інстанції. З іншого ж боку, питання щодо потреби у формуванні правового висновку будуть проходити через певний фільтр у вигляді суддів нижчих інстанцій, які першими мають сформувати думку щодо потреби в отриманні правового висновку. Більше того, впровадження цього інституту у перспективі зменшить кількість касаційних оскаржень завдяки впровадженню додаткових касаційних фільтрів. Вказане також сприятиме зменшенню кількості справ, що відправляються судами касаційної інстанції на новий розгляд, зменшить витрати сторін на звернення до суду вищої інстанції та надасть учасникам справи більшої правової визначеності після закінчення розгляду справи судом першої/апеляційної інстанції.

Висновки. Аналіз правової природи преюдиціального запиту дозволяє нам зробити висновок, що преюдиціальний запит є офіційною формою звернення судів нижчої інстанції до суду вищої інстанції з метою отримання правового висновку щодо застосування норми права в спірних відносинах. За результатами розгляду запиту суд вищої інстанції не встановлює факти та не вирішує спір по суті, а робить висновок про правильне застосування норми права до спірних правовідносин.

Європейський Союз протягом тривалого часу ефективно використовує вказаний інструмент, завдяки чому відбувається уніфікація практики судових органів та забезпечується однакове тлумачення норм європейського права.

Впровадження інституту преюдиціального запиту матиме позитивний вплив на стабільність суспільних відносин та єдність судової практики, а ситуації, за яких після тривалого перегляду розгляду справи у судах першої та апеляційної інстанції відправляються на новий розгляд, можуть бути мінімізованими. Окрім того, впровадження преюдиціального провадження також забезпечить зменшення кількості судових помилок та зменшить навантаження на суд касаційної інстанції, що свідчить про потребу продовження наукових дискусій та потребу розвитку законодавчих ініціатив з цього питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 26 листопада 2019 року по справі № 922/643/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86107376 (дата звернення: 15.04.2025).
2. Великий тлумачний словник (ВТС) сучасної української мови. URL: http://slovopedia.org.ua/93/53407/960709.html (дата звернення: 23.04.2025).
3. Орфографічний словник української мови. URL: http://slovopedia.org.ua/35/53407/168671.html (дата звернення: 23.04.2025).
4. Попов О.І. Преюдиційний запит як інструмент забезпечення єдності судової практики: сутність і механізми впровадження у цивільне судочинство. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 72–81. URL: https://surli.cc/jghbhy (дата звернення: 17.04.2025).

5. Проект Закону про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (щодо запровадження інституту преюдиційного запиту та уніфікації касаційного провадження): Верховна Рада України від 09.02.2018, № 8030. URL: https://surl.li/ojgqjc (дата звернення: 17.04.2025).
6. Проект Закону про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України (щодо запровадження інституту преюдиційного запиту та уніфікації касаційного провадження): Верховна Рада України від 09.02.2018, № 8031. URL: https://surl.li/immfhw (дата звернення: 17.04.2025).
7. Проект Закону про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України (щодо запровадження інституту преюдиційного запиту та уніфікації касаційного провадження): Верховна Рада України від 09.02.2018, № 8032. URL: https://surli.cc/piqgnb (дата звернення: 17.04.2025).
8. Коструба А.В. Преюдиціальний запит як інститут похідної юрисдикції у процесуальному праві Франції: питання національної рецепції. *Право України*. 2018. № 3. С. 144–158.
9. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями: Європейський Союз від 05.03.1997, № 2010/C83/01: станом на 30.03.2010. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2010. 30 берез.
10. Святун О.В. Вирішення спорів в праві ЄС. Конспект лекцій. Київ: Інститут міжнародних відносин, 2020. 124 с.
11. Савчин М.В. Систематика судового захисту у світлі зобов'язальної природи прав людини. *Слово Національної школи суддів України*. 2016. Вип. 3. С. 6–18. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/11740 (дата звернення: 17.04.2025).
12. Кодекс адміністративного судочинства України: Верховна Рада України від 06.07.2005, № 2747-IV: станом на 09.04.2025. *Голос України*. 2005. 23 серп.
13. Зразкові справи (аналітичний огляд). Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Zrazkovi_spravi_1.pdf (дата звернення: 17.04.2025).
14. Верховний Суд у цифрах і фактах за 2020 рік. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Zvit_2020.pdf (дата звернення: 17.04.2025).
15. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо повноважень Верховного Суду України: Верховна Рада України від 24.10.2013, № 3356-1. URL: https://surl.li/ouylzt (дата звернення: 17.04.2025).
16. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо повноважень Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції: Верховна Рада України від 24.10.2013, № 3356-2. URL: https://surl.li/iazjjv (дата звернення: 17.04.2025).
17. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України (щодо запровадження інституту преюдиційного запиту та уніфікацію касаційного провадження)»: Верховна Рада України. URL: https://surl.li/qwzmvg (дата звернення: 17.04.2025).
18. Кравчук В.М. Преюдициальное разрешение. Юридична практика. 2011. 17 берез. URL: https://pravo.ua/articles/prejudicialnoe-razreshenie/ (дата звернення: 17.04.2025).
19. Деменчук М.О. Преюдиціальний запит – один із засобів гармонізації судової практики. *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 3. С. 14–17.
20. Про судоустрій і статус суддів : Верховна Рада України від 02.06.2016, № 1402-VIII: станом на 26.03.2025. *Офіційний вісник України*. 2016. 26 лип. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 17.04.2025).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.67

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Ковальов Д.І.,
аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного університету
ім. В. Винниченка

Ковальов Д.І. Правовий статус військовослужбовців та членів їх сімей: загальнотеоретичний аналіз.

У статті здійснено загальнотеоретичний аналіз правового статусу військовослужбовців та членів їхніх сімей у контексті сучасних викликів, зумовлених збройною агресією проти України, трансформацією системи національної безпеки та необхідністю забезпечення належного соціально-правового захисту зазначеної категорії осіб. Підкреслюється, що правовий статус військовослужбовця має комплексний характер і включає в себе як загальні права громадянина України, так і спеціальні права, обов'язки, обмеження та гарантії, що виникають у зв'язку з проходженням військової служби. Автор доводить, що цей статус є динамічним і залежить від виду служби, її умов (мирний або воєнний час), змін у законодавстві та практиці його реалізації.

У межах дослідження уточнено структуру правового статусу військовослужбовця, яка включає загальний (конституційний), спеціальний (професійний) та індивідуальний рівні. Особлива увага приділяється аналізу обмежень, які супроводжують військову службу, зокрема забороні участі у страйках, політичних партіях, здійсненні підприємницької діяльності. Розкрито юридичні гарантії прав військовослужбовців, серед яких – право на судовий захист, правову допомогу, соціальне та пенсійне забезпечення. Окремо наголошено на актуальності підвищення рівня соціального захисту військовослужбовців в умовах воєнного стану.

Висвітлено ключові проблеми нормативного регулювання – фрагментарність законодавства, нечіткість термінології, відсутність комплексного підходу до визначення статусу військовослужбовців та їхніх родин. Акцент зроблено на потребі гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами захисту прав людини.

У статті також проаналізовано правовий статус членів сімей військовослужбовців, визначено його похідний, але самостійний характер. Звернено увагу на прогалини у законодавстві, що стосуються визначення кола осіб, які мають право на соціальний захист. Запропоновано уточнити визначення «членів сім'ї військовослужбовців», зокрема щодо осіб, які проживали однією сім'єю без офіційного шлюбу. Автор наголошує на необхідності законодавчого закріплення розширеного переліку суб'єктів соціального захисту та стабілізації пенсійного забезпечення осіб, які звільнилися з військової служби.

Ключові слова: правовий статус, військовослужбовець, члени сім'ї, воєнний стан, соціальний захист, пенсійне забезпечення, національна безпека, військова служба.

Kovalev D.I. Legal status of military personnel and members of their families: general theoretical analysis.

The article provides a general theoretical analysis of the legal status of military personnel and their family members in the context of modern challenges caused by armed aggression against Ukraine, the transformation of the national security system and the need to ensure proper social and legal protection of the specified category of persons. It is emphasized that the legal status of a military personnel is complex and includes both the general rights of a citizen of Ukraine and special rights, obligations, restrictions and guarantees arising in connection with military service. The author proves that this status is dynamic and depends on the type of service, its conditions (peace or wartime), changes in legislation and the practice of its implementation.

The study clarifies the structure of the legal status of a military serviceman, which includes the general (constitutional), special (professional) and individual levels. Particular attention is paid to the analysis of the restrictions that accompany military service, in particular the ban on participation in strikes, political parties, and entrepreneurial activity. The legal guarantees of the rights of military servicemen are revealed, including the right to judicial protection, legal assistance, social and pension security. The relevance of increasing the level of social protection of military servicemen under martial law is separately emphasized.

The key problems of regulatory regulation are highlighted - the fragmentation of legislation, the vagueness of terminology, the lack of a comprehensive approach to determining the status of military personnel and their families. The emphasis is on the need to harmonize national legislation with international standards for the protection of human rights.

The article also analyzes the legal status of family members of military personnel, determines its derivative, but independent nature. Attention is drawn to the gaps in the legislation related to the definition of the circle of persons entitled to social protection. It is proposed to clarify the definition of «family members of military personnel», in particular, with regard to persons who lived in one family without official marriage. The author emphasizes the need for legislative consolidation of an expanded list of subjects of social protection and stabilization of pension provision for persons discharged from military service.

Key words: legal status, military personnel, family members, martial law, social protection, pension provision, national security, military service.

Постановка проблеми. У сучасних умовах збройної агресії проти України, розширення масштабів воєнних дій та трансформації системи національної безпеки особливої актуальності набуває питання правового статусу військовослужбовців та членів їхніх сімей. Військовослужбовці, виконуючи свій конституційний обов'язок із захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України, мають бути забезпечені комплексом правових гарантій, що відповідають рівню ризиків і обмежень, які супроводжують проходження військової служби. Водночас належне нормативне закріплення та реалізація прав членів сімей військовослужбовців також є критично важливим елементом соціальної стабільності та ефективності оборонної політики держави.

Незважаючи на наявність значної нормативно-правової бази, яка регулює статус зазначених осіб, у правозастосовній практиці виникають численні проблеми: нечіткість термінології, фрагментарність правового регулювання, відсутність системного підходу до захисту прав як військовослужбовців, так і членів їхніх сімей. Окремо актуальним є питання гармонізації національного законодавства у цій сфері з міжнародними стандартами прав людини.

Отже, виникає необхідність у загально-теоретичному осмисленні правового статусу військовослужбовців та членів їх сімей як цілісного правового інституту, з метою подальшого вдосконалення законодавства, підвищення ефективності його реалізації та забезпечення належного соціально-правового захисту цієї категорії громадян.

Метою дослідження є здійснення комплексного загальнотеоретичного аналізу правового статусу військовослужбовців та членів їх сімей як особливої категорії суб'єктів права.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового статусу військовослужбовців та членів їх сімей привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних учених у галузі конституційного, адміністративного, військового та соціального права. У науковій літературі досліджено окремі аспекти правового регулювання служби в Збройних Силах України, соціального забезпечення військовослужбовців, гарантій захисту їхніх прав у період проходження служби та після її завершення.

Суттєвий внесок у розробку цієї тематики зробили такі українські науковці, як О.М. Бандурка, В.І. Терещук, С.В. Ківалов, Ю.С. Шемшученко, І.Д. Тодика, О.В. Дзера, які у своїх працях досліджували правовий статус окремих категорій військовослужбовців, механізми державного забезпечення, питання соціального захисту.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус військовослужбовців та членів їх сімей є складним правовим інститутом, який охоплює сукупність норм, що визначають місце, роль, права, обов'язки, гарантії, обмеження та особливості правового захисту осіб, які проходять військову службу, а також членів їх сімей. Його загальнотеоретичне осмислення потребує комплексного міждисциплінарного підходу, що враховує конституційно-правові, адміністративно-правові, со-

ціально-правові, трудові, міжнародно-правові та гуманітарно-правові компоненти. Правовий статус військовослужбовців не є статичним – він варіюється залежно від виду військової служби, особливостей її проходження, умов воєнного або мирного часу, а також змін у законодавстві та практиці його застосування.

Правовий статус військовослужбовця є видом спеціального правового статусу (родовим, професійним), в основі якого лежить конституційний (загальний) статус особи. Статус військовослужбовців у суспільстві визначається, насамперед, їхньою спеціальною професійною ознакою, сукупністю прав і обов'язків, пов'язаних з виконанням завдань щодо збройного захисту держави [1; 4]. Правовий статус військовослужбовців – це юридично гарантоване їх становище у суспільстві, обумовлене сукупністю передбачених Конституцією України, загальним законодавством і спеціальним військовим законодавством прав, свобод і обов'язків, гарантій їх реалізації та відповідальності військовослужбовців [2; 4].

У структурі правового статусу військовослужбовця виділяють такі складові, види правового статусу: загальний (конституційний) статус– як громадянина України, закріплений в Конституції і конституційних законах; спеціальний статус – як представника певної соціальної групи – військовослужбовців, наділеного спеціальними, додатковими правами і обов'язками; індивідуальний статус – персоніфіковані права і обов'язки, що визначаються особливостями правового положення, правами і обов'язками, кожного конкретного військовослужбовця [3; 4].

У загальнотеоретичному розумінні правовий статус військовослужбовця — це система законодавчо закріплених та гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, обмежень, а також механізмів реалізації та захисту цих прав. Він формується не лише з огляду на конституційні положення, але й з урахуванням специфіки самої військової служби, яка є особливим видом публічної служби, що виконується в інтересах національної безпеки, оборони, захисту суверенітету та територіальної цілісності держави. Відтак, у правовому статусі військовослужбовця поєднуються риси державного службовця, спеціального суб'єкта публічного права та громадянина, права якого можуть бути частково обмежені в інтересах служби.

Таким чином, зміст правового статусу військовослужбовця становлять кілька складових: по-перше, це загальні права, свободи та обов'язки громадянина України, які зберігаються за ним на час проходження служби (наприклад, право на життя, особисту недоторканність, соціальне забезпечення тощо). По-друге, це спеціальні права та обов'язки, які виникають виключно у зв'язку з виконанням військової служби (право на забезпечення військовим одягом, медичним обслуговуванням, грошове забезпечення, обов'язок виконувати накази командирів, дотримуватися військової дисципліни). По-третє, це передбачені законом обмеження та заборони: участь у політичних партіях і передвиборчій агітації, страйках, обмеження на свободу пересування, на здійснення підприємницької діяльності, висловлення особистої думки з військових питань тощо. І, по-четверте, це юридичні гарантії – як матеріального, так і процесуального характеру, що забезпечують захист прав і законних інтересів військовослужбовців (право на звернення до суду, захист від необґрунтованого покарання, надання правової допомоги).

Особливого значення набуває правовий статус військовослужбовців в умовах воєнного стану, коли в країні функціонують особливі правові режими, посилюється мобілізаційна активність, активізуються добровольчі підрозділи, територіальна оборона, резервістські сили. У таких умовах правовий статус набуває додаткових особливостей, зокрема розширення кола обов'язків (наприклад, участь у бойових діях, виконання завдань у зоні підвищеного ризику), підвищення рівня відповідальності, але водночас – необхідність посиленого соціального захисту та державної підтримки. Станом на сьогодні це вкрай актуальне питання для України, оскільки триває повномасштабна збройна агресія, і значна частина населення залучена до захисту держави у складі Збройних Сил, Національної гвардії, Державної прикордонної служби та інших військових формувань.

Нормативно-правова база, яка регулює правовий статус військовослужбовців, включає Конституцію України як базовий акт, що визначає загальні засади прав і свобод людини, статус громадянина і обов'язки щодо захисту Батьківщини. Крім того, чинними є такі законодавчі акти: Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», Закон України «Про Збройні Сили України», Статути Збройних Сил України, Закон «Про правовий режим воєнного стану», а також численні підзаконні нормативні акти (постанови Кабінету Міністрів, накази Міністра оборони,

інструкції, положення). Важливу роль відіграють міжнародні правові акти, такі як Європейська конвенція з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Женевські конвенції та їх додаткові протоколи, а також стандарти НАТО та ЄС у сфері захисту військовослужбовців і членів їх сімей [5].

Окрему складову правового статусу військовослужбовців становить питання їх соціального та пенсійного забезпечення. Служба у Збройних Силах України є підставою для отримання пенсії за вислугу років, а також для надання додаткових пільг, таких як отримання житла, безкоштовне лікування у військових шпиталях, санаторно-курортне лікування, забезпечення членів сімей медичним обслуговуванням та матеріальною підтримкою. Разом із тим, практика засвідчує численні проблеми у реалізації цих прав. Але основними є такі: перерахунок призначених пенсій для осіб, яким вона була призначена до першого березня 2018 року; обмеження максимального розміру пенсії 10 прожитковими мінімумами; перерахунок пенсії у зв'язку із зміною прожиткового мінімуму. Очевидно законодавство про пенсійне забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб потребує перегляду в сторону його стабілізації, формування зрозумілої формули нарахування як грошового забезпечення діючих військовослужбовців так і осіб звільнених з військової служби [6].

Надзвичайно важливим є також розгляд правового статусу членів сімей військовослужбовців. Цей статус є похідним від статусу самого військовослужбовця, але має самостійне правове значення. До кола членів сім'ї законодавство зазвичай відносить подружжя, дітей до 18 (або до 23) років, батьків, осіб, що перебувають на утриманні. Члени сімей мають право на соціальний захист, особливо у випадку поранення, загибелі або зникнення безвісти військовослужбовця. Вони мають право на пільги у сфері освіти, медицини, отримання грошової допомоги, компенсацій витрат на проживання, отримання статусу членів сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України. Водночас в умовах війни набувають актуальності питання ефективної реалізації цих прав, особливо в умовах нестабільності системи соціального захисту, відсутності чітких алгоритмів дій у надзвичайних ситуаціях, складнощів у збиранні доказів і документів, проблем з психологічною підтримкою родин загиблих або поранених.

Ми погоджуємося з позицією П.Д. Пилипенко, О.О. Гірник, які у своєму науковому дослідженні, аргументують, що норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», які визначають поняття «члени сім'ї військовослужбовців» в контексті позначення їх як суб'єктів права на такі види захисту, потребують реформування. Слушним є їх пропозиції щодо доповнення частини 1 ст. 3 зазначеного закону пунктом 5, де додатково визначити: «Сфера дії цього закону поширюється на членів сім'ї осіб, передбачених у п. 1–4 ч. 1 ст. 3, які перебувають у родинних чи сімейних відносинах, зокрема тих, які проживали однією сім'єю, але не перебували у шлюбі між собою або перебували в іншому шлюбі, за умови, що факт проживання однією сім'єю встановлено рішенням суду, яке набрало законної сили, а також, що такі особи пов'язані взаємними правами та обов'язками або потреба у цьому об'єктивно зумовлена складними життєвими обставинами». Визначення суб'єктів права на соціальний захист, зокрема членів сім'ї як отримувача соціального забезпечення, а також передумов їхньої правосуб'єктності з урахуванням засад п.п. 1, 6 ст. 92 Конституції України повинно бути лише у законах як нормативно-правових актах вищої юридичної сили [7].

На нашу думу, одним з головних викликів сучасного етапу є фрагментарність законодавчого регулювання. Правові норми, що стосуються статусу військовослужбовців і їх сімей, містяться в різних правових актах, часто дублюються, суперечать одна одній або втрачають актуальність. Це ускладнює правозастосування, породжує юридичну невизначеність та спричиняє правові колізії. У зв'язку з цим актуальним є завдання уніфікації та систематизації нормативно-правового масиву у цій сфері — можливо, шляхом створення спеціального кодифікованого акту на кшталт «Військового кодексу України» або «Закону про правовий статус військовослужбовців».

Також потребує вдосконалення система захисту прав військовослужбовців. Попри наявність у теорії механізмів оскарження, на практиці військові часто не мають ефективного доступу до судового захисту, правової допомоги, процедур альтернативного вирішення спорів. Установи правозахисту, включно з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, правозахисними організаціями, потребують посилення своєї ролі щодо контролю за дотриманням прав військових. Паралельно варто впроваджувати інститути омбудсмена у Збройних Силах, системи медіації, внутрішнього контролю за дотриманням прав у військових частинах.

У загальнотеоретичному контексті важливо також осмислювати правовий статус військовослужбовців як частину державної правової політики у сфері оборони та безпеки. Забезпечення гідного рівня прав і гарантій для військових є не лише юридичним, а й моральним обов'язком держави, важливим чинником підтримки мотивації, довіри до армії та легітимності державної влади. Від того, наскільки ефективно регулюється правовий статус військових і їхніх родин, значною мірою залежить обороноздатність держави, соціальна стабільність та національна єдність.

Висновки. Таким чином, правовий статус військовослужбовців та членів їхніх сімей є важливим елементом правової системи, який потребує системного і загальнотеоретичного аналізу. Він охоплює комплекс норм різних галузей права, зокрема конституційного, адміністративного, трудового, соціального та міжнародного, і визначає обсяг прав, обов'язків, гарантій та механізмів їх реалізації.

Для забезпечення ефективного правового статусу військовослужбовців та членів їхніх сімей необхідно вжити конкретних заходів: удосконалити нормативно-правову базу з урахуванням сучасних викликів, гармонізувати національне законодавство з міжнародними стандартами, а також запровадити дієві механізми контролю за реалізацією гарантій і соціального захисту. Особливу увагу слід приділити спрощенню процедур отримання пільг, забезпеченню правової обізнаності військовослужбовців і членів їх родин, а також зміцненню інституційної спроможності органів, відповідальних за реалізацію цих прав. Реалізація таких кроків сприятиме підвищенню рівня довіри до держави, зміцненню обороноздатності та забезпеченню соціальної справедливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Науково-практичний коментар / П.П. Богуцький, О.В. Кривенко, А.О. Кривенко, В.Й. Пашинський. Львів: НАСВ. 2019. 254 с.
2. Пашинський В.Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2007. 190 с.
3. Пашинський В.Й. Поняття та структура конституційно-правового статусу військовослужбовців. *Юридична наука*. 2012. № 4. С. 25–31.
4. Пашинський В.Й., Медвідь Л.П., Шамрай Б.М. Правовий статус та соціальний захист військовослужбовців: поняття і правове регулювання. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/342/9400/19630-1?inline=1.
5. Бородін І., Пасіка С. Правовий статус військовослужбовців в Україні. *European political and law discourse.* 2017. Volume 4. Issue 1. S. 164–171. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-1/29.
6. Халимон С.І., Ганьба О.Б., Бомбергер І.Л. Особливості пенсійного забезпечення осіб, звільнених з військової служби та деяких інших осіб в сучасних умовах. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 9. С. 162–166.
7. Пилипенко П.Д., Гірник О.О. Члени сім'ї військовослужбовця як суб'єкт права на соціальний захист: деякі практичні проблеми законодавчого регулювання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* С. 221–224. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/06/39.pdf.

УДК 347.73
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.68

НЕВРЕГУЛЬОВАНІСТЬ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА В ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД: МІЖ РЕФОРМОЮ І ЗАГРОЗАМИ ДЛЯ ПОДАТКОВОЇ БЕЗПЕКИ

Коломієць П.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва і права
Полтавського державного аграрного університету
ORCID: 0000-0002-3155-0393
e-mail: hotrodder911@gmail.com

Коломієць П.В. Неврегульованість господарського законодавства в перехідний період: між реформою і загрозами для податкової безпеки.

Статтю присвячено аналізу впливу скасування Господарського кодексу України на стан економічної та податкової безпеки держави, а саме, дослідження спрямоване на виявлення потенційних ризиків і загроз, які можуть виникнути внаслідок відсутності узгодженості між реформою господарського законодавства та чинною податковою системою, а також на формування науково обґрунтованих пропозицій щодо збереження функціональної стійкості податково-фінансової системи України в умовах воєнного часу та подальшої відбудови. Розглянуто Закон України від 09.01.2025 року № 4196-IX, який встановлює дату втрати чинності Господарського кодексу України – 28 серпня 2025 року. Обґрунтовано, що Господарський кодекс відігравав фундаментальну роль у правовому регулюванні господарських відносин, забезпечуючи баланс між публічними та приватними інтересами, визначаючи участь держави в економіці та формуючи засади ринкової взаємодії. Підкреслено, що в умовах воєнного стану та економічної нестабільності господарське законодавство повинно залишатися інструментом підтримки економічної безпеки. Виявлено, що, попри внесення змін до 47 законодавчих актів, зміни до Податкового кодексу України відсутні, що створює ризики розбалансування між новим господарсько-правовим підходом та чинною моделлю податкового регулювання. Проаналізовано структурну класифікацію нормативно-правових актів, а також юридичні позиції Конституційного Суду України, в яких господарське право визнається окремою галуззю права. Зроблено висновок про необхідність комплексного перегляду нормативної бази, синхронізованого із стратегічними пріоритетами національної безпеки, зокрема в частині податкової безпеки як фінансового гаранта стійкості держави в умовах війни та післявоєнної відбудови, адже недостатня інтеграція нових підходів до регулювання господарської діяльності з фінансово-податковими механізмами може призвести до зниження ефективності податкової системи, втрат доходів бюджету та послаблення спроможності держави фінансувати свої стратегічні функції. Наголошено, що комплексність, системність і стратегічна обґрунтованість законодавчих змін мають стати запорукою збереження економічного потенціалу та зміцнення податкової безпеки України.

Ключові слова: Господарський кодекс, податкова безпека, економічна безпека, правова система, національні інтереси, законодавство, господарське право, загрози податковій безпеці.

Kolomiiets P.V. Irregularity of business legislation in the transitional period: between reform and threats to tax security.

The article is devoted to the analysis of the impact of the repeal of the Economic Code of Ukraine on the state of economic and tax security of the state, namely, the study is aimed at identifying potential risks and threats that may arise due to the lack of coordination between the reform of economic legislation and the current tax system, as well as at the formation of scientifically based proposals for maintaining the functional stability of the tax and financial system of Ukraine in wartime conditions and subsequent reconstruction. The paper reviews the Law of Ukraine No. 4196-IX of January 9, 2025, which establishes August 28, 2025, as the date when the Commercial Code ceases to be in force. It is argued

that the Code has played a fundamental role in the legal regulation of commercial relations for over two decades, ensuring a balance between public and private interests, defining the state's participation in the economy, and shaping market governance. In the context of martial law and economic instability, commercial legislation must remain an instrument for supporting economic resilience. It is noted that, although amendments were introduced to 47 legislative acts, no changes were made to the Tax Code of Ukraine, which creates risks of disconnection between the new commercial legal framework and the existing tax regulation model. The paper analyzes the classification of Ukrainian legislation and the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, where commercial law is recognized as a separate legal branch. The conclusion is made about the need for a comprehensive review of the regulatory framework, synchronized with the strategic priorities of national security, in particular in terms of tax security as a financial guarantor of the state's stability in conditions of war and post-war reconstruction, since insufficient integration of new approaches to regulating economic activity with financial and tax mechanisms can lead to a decrease in the efficiency of the tax system, losses of budget revenues, and a weakening of the state's ability to finance its strategic functions. It was emphasized that the comprehensiveness, systematicity, and strategic validity of legislative changes should be the key to preserving the economic potential and strengthening the tax security of Ukraine.

Key words: Commercial Code, tax security, economic security, legal system, national interests, legislation, commercial law, threat to tax security.

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнного стану, економічної нестабільності та необхідності післявоєнного відновлення держави особливої актуальності набуває забезпечення національної економічної та податкової безпеки. Прийняття Закону України від 09.01.2025 року № 4196-IX, яким визначено дату втрати чинності Господарського кодексу України, стало визначальною подією в трансформації правової системи країни. Проте така законодавча ініціатива викликає низку проблемних питань, зокрема щодо забезпечення правової визначеності господарських відносин, збереження інституційного балансу між публічними та приватними інтересами, а також гарантування сталості функціонування податкової системи. У фокусі проблеми опиняється відсутність належної координації між реформою господарського законодавства та податковим регулюванням, що створює потенційні ризики для податкової безпеки як структурного елементу фінансової безпеки держави. У зв'язку з цим виникає потреба у всебічному дослідженні правових наслідків скасування Господарського кодексу України з позицій збереження економічної та податкової стабільності країни.

Метою даної статті є аналіз правових, економічних та інституційних наслідків скасування Господарського кодексу України у контексті забезпечення економічної та податкової безпеки держави. Дослідження спрямоване на виявлення потенційних ризиків і загроз, які можуть виникнути внаслідок відсутності узгодженості між реформою господарського законодавства та чинною податковою системою, а також на формування науково обґрунтованих пропозицій щодо збереження функціональної стійкості податково-фінансової системи України в умовах воєнного часу та подальшої відбудови.

Стан опрацювання проблематики. Результати аналізу останніх досліджень і публікацій свідчать, що питання проблематики скасування господарського кодексу України, були розглянуті у працях таких науковців, як: Рєзнікова В.В. [1], Кузнєцова Н.С. [2], Подцерковний О.П. [3], Золотарьова О. [4], Сегал Є.А. [5].

Виклад основного матеріалу. Скасування Господарського кодексу України знаменує собою не просто зміну законодавчого масиву, а суттєвий крок у трансформації правової системи країни. Законом України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 09.01.2025 року № 4196-IX (набрав чинності 28.02.2025 року), визначено дату 28.08.2025 року як момент втрати чинності Господарським кодексом України (далі – ГК України). Цей крок потребує глибокого осмислення з точки зору національних інтересів, зокрема у площині економічної та податкової безпеки. [6].

Цей Закон від 09.01.2025 року № 4196-IX визначає правові та організаційні основи функціонування юридичних осіб певних організаційно-правових форм, а також об'єднань юридичних осіб упродовж перехідного періоду. Перехідний період, згідно з положеннями цього Закону, становить три роки з моменту набрання ним чинності.

Для порівняння, Господарський кодекс України, який набув чинності 1 січня 2004 року, діяв понад 20 років. Відповідно до Конституції України [7], ГК України [8] закріплював правові засади здійснення господарської діяльності, що ґрунтувалася на багатоманітності суб'єктів господарювання різних форм власності.

Господарський кодекс України був спрямований на стимулювання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва, що, у свою чергу, мало забезпечити підвищення ефективності суспільного виробництва та його соціальну орієнтованість згідно з положеннями Конституції України. Крім того, Кодекс мав на меті утвердження суспільного господарського порядку в економіці держави та сприяння її інтеграції й узгодженості з іншими економічними системами.

Зануримось трішки в сплетіння історії прийняття ГК України. А найцікавішим тут є саме те, що на відміну від тогочасного світового тренду, в Україні відмовилися від назви «комерційний кодекс», підчас його опрацювання та підготовці до розгляду у 2001 році. Відповідно до зауважень та пропозицій народних депутатів України до редакції проекту Господарського (комерційного) кодексу України, прийнятої в попередньому читанні, з назви проекту слово: «комерційний» було вилучено і викладено назву у редакції: «Господарський кодекс України» [9].

Проте, світова практика вбачає використання саме назви «Комерційний кодекс», хоча із деякими можливими варіаціями:

1) Комерційний кодекс Австрії [10];
2) Кодекс економічного права Бельгії [11];
3) Комерційний кодекс (закон) Латвії [12];
4) Комерційний кодекс Люксембургу [13];
5) Комерційний кодекс Нідерландів [14];
6) Комерційний кодекс Німеччини [15];
7) Комерційний кодекс Південної Кореї [16];
8) Єдиний комерційний кодекс Сполучених штатів Америки [17];
9) Комерційний кодекс Франції [18];
10) Кодекс економічної діяльності Естонії [19];
11) Комерційний кодекс Японії [20].

Також варто вказати наступне. Під час ухвалення ГК України ще у 2002 році було звернено увагу на його неузгодженість із Цивільним кодексом України, а також на суперечності з Конституцією України та міжнародними зобов'язаннями. Ці проблеми стали основою тривалих дискусій, що зрештою й привели до рішень щодо його скасування. Ще під час ухвалення Господарського кодексу України в Пропозиціях Президента України до Господарського та Цивільного кодексів України, а також до Законів України «Про порядок введення в дію Господарського кодексу України» та «Про введення в дію Цивільного кодексу України» від 14 лютого 2002 року, зверталася увага на те, що: «Ці Кодекси не узгоджуються між собою, одні й ті самі положення регулюються по-різному, обидва Кодекси містять численні положення, які не відповідають Конституції України, міжнародно-правовим зобов'язанням України. … Підсумовуючи викладене, не може бути підписано і взято до виконання Господарський кодекс України і Цивільний кодекс України, які не тільки не вирішують існуючих проблем правового регулювання приватних і публічних відносин, а й не відповідають проголошеним Конституцією України загальним засадам, змісту і спрямованості діяльності держави, які полягають у захисті й гарантуванні прав і свобод людини, відповідальності держави перед людиною за свою діяльність (стаття 3).» [21].

Згідно зі статтею 17 Конституції України [7], забезпечення економічної безпеки належить до основних функцій держави, а в контексті статті 92 – її правові засади мають бути визначені виключно законом. Водночас фінансова складова, а саме податкова безпека, є центральною для гарантування національної безпеки в цілому. Відсутність синхронізації між змінами у господарському та податковому законодавстві створює ризики порушення сталості податкових надходжень і, відповідно, економічної стійкості держави [22, с. 7-8].

Сьогодні викликає занепокоєння той факт, що Закон № 4196-IX, яким скасовується ГК України, вніс зміни до 47 законодавчих актів, однак Податковий кодекс України залишився поза межами змін. Враховуючи, що податкова система є ключовим інструментом фінансової стабільності держави, таке ігнорування викликає питання щодо комплексності підходу до реформування господарського законодавства [6].

Аналіз структури класифікації законодавства [23] на офіційному порталі Верховної Ради України [24] свідчить про відсутність окремої категорії «господарське законодавство». Натомість правове регулювання господарських відносин розпорошено між різними галузями. Це ускладнює цілісність правозастосування й може мати негативні наслідки для правової визначеності суб'єктів господарювання.

Результати аналітичного огляду свідчать про те, що серед згаданого вище розподілу документів, згідно юридичної класифікації Верховної Ради України, відсутня позиція «Господарське законодавство». Проте, назви пунктів 15–23 цього розподілу документів, а саме: 15) Загальні засади правового регулювання економічного розвитку; 16) Законодавство про діяльність галузей промисловості; 17) Законодавство про основи містобудування; 18) Законодавство про забезпечення діяльності транспорту; 19) Законодавство про забезпечення діяльності зв'язку; 20) Законодавство з питань торгівлі та громадського харчування. Побутове обслуговування населення; 21) Законодавство про використання ядерної енергії та радіаційний захист. Законодавство з питань ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та інших ядерних аварій і випробувань; 22) Законодавство про сільське господарство та агропромисловий комплекс та 23) Законодавство з питань кооперації, – вочевидь визначають правові основи господарської діяльності різноманітних суб'єктів господарювання. І на сьогодні правове регулювання суспільних відносин в економічній системі України та у сфері розвитку підприємництва, зокрема, здійснюється правовими нормами Господарського кодексу України [8].

Серед одинадцяти юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками), складеного у формі каталогу, а саме: 1. Конституція України, 2. Галузі права, 3. Основи конституційного ладу. Загальні принципи, 4. Права, свободи і обов'язки людини і громадянина, 5. Організація державної влади, 6. Автономна Республіка Крим, 7. Місцеве самоврядування, 8. під «потенціал» /розширення, 9. Державні фінанси. Податки і збори, 10. Військові формування, сили правопорядку та органи дізнання, 11. Недержавні організації, пунктом другим визначена юридична позиція: «2. Галузі права» [25].

Відповідно до цього другого пункту «2. Галузі права» Каталогу юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками), правова система України визначена наступним переліком галузей права: 2.1. Адміністративне право, 2.2. Адміністративне процесуальне право, 2.3. Виборче право, 2.4. Господарське право, 2.5. Господарське процесуальне право, 2.6. Екологічне право, 2.7. Житлове право, 2.8. Земельне право, 2.9. Конституційне право, 2.10. Кримінальне право (та адміністративні правопорушення), 2.11. Кримінальне процесуальне право (та провадження у справах про адміністративні правопорушення), 2.12. Виправно-трудове право, 2.13. Митне право, 2.14. Морське право, 2.15. Муніципальне право, 2.16. Нотаріальне право, 2.17. Повітряне право, 2.18. Сімейне право, 2.19. Судоустрій, 2.20. Трудове право, 2.21. Фінансове право, 2.22. Цивільне право, 2.23. Цивільне процесуальне право [26]. Серед наведеного вище переліку двадцяти трьох галузей права, четверту позицію закріплено за галуззю «2.4. Господарське право». Тобто, правова система України за класифікацією Конституційного Суду містить окрему галузь – господарське право, що також ставить під сумнів доцільність повного скасування ГК України без належного замінника, який би відображав специфіку господарських відносин, зокрема в частині участі держави в економічних процесах, управління майном, контролю за дотриманням правил конкуренції тощо.

Отже, в умовах війни та необхідності післявоєнного відновлення, питання економічної безпеки набуває першорядного значення. Будь-які зміни в законодавстві, що впливають на базові механізми економічного управління, мають супроводжуватися попереднім стратегічним аналізом наслідків для фінансової стабільності, інвестиційного клімату, податкової дисципліни та інших ключових параметрів податкової безпеки держави.

Висновки. Скасування Господарського кодексу України з 28 серпня 2025 року є безпрецедентним кроком у правовій трансформації української економіки. Упродовж двох десятиліть ГК України виконував ключову роль у регулюванні господарських відносин, забезпечував правову визначеність суб'єктів господарювання, формував основу економічного порядку держави. Його вилучення з правового поля без адекватного замінника створює загрози для цілісності економічної архітектури країни, що особливо критично в умовах воєнного стану та майбутнього відновлення України.

Особливе занепокоєння викликає (у контексті відміни ГК України) відсутність змін до Податкового кодексу України в межах правової реформи, що суперечить засадам системності та послі-

довності законодавчого процесу. Податкова безпека як фундаментальний елемент національної безпеки вимагає ретельної узгодженості з усіма елементами господарського регулювання. Недостатня інтеграція нових підходів до регулювання господарської діяльності з фінансово-податковими механізмами може призвести до зниження ефективності податкової системи, втрат доходів бюджету та послаблення спроможності держави фінансувати свої стратегічні функції.

У результаті проведеного дослідження зроблено висновок, що правова реформа у сфері господарських відносин повинна супроводжуватися:

а) повноцінною заміною інституційних норм Господарського кодексу з урахуванням національної специфіки;

б) обов'язковою ревізією та адаптацією Податкового кодексу України;

в) узгодженням з положеннями Конституції України щодо гарантій економічної та фінансової безпеки;

г) врахуванням міжнародного досвіду кодифікації комерційного/господарського права.

З огляду на виклики, які постали перед державою, саме комплексність, системність і стратегічна обґрунтованість законодавчих змін мають стати запорукою збереження економічного потенціалу та зміцнення податкової безпеки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рєзнікова В.В. Скасування господарського кодексу України: спосіб ефективної модернізації правового регулювання господарської діяльності чи дестабілізуючий фактор для сфери господарювання? *Право та інновації*. 2016. № 2. С. 110–112.
2. Кузнєцова Н.С. Скасування Господарського Кодексу України: потенційні наслідки та необхідні передумови. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27, № 1. – С. 14–54.
3. Подцерковний О.П. Про загрози антимонопольно-конкурентному середовищу від скасування Господарського кодексу України. *Право України*. 2021. № 11. С. 27–40.
4. Золотарьова О. Щодо проблеми скасування Господарського кодексу України. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 145–153.
5. Сегал Є.А. Причини та наслідки скасування Господарського кодексу в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 83(1). С. 385–390.
6. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. *Голос України* від 27.02.2025. № 40.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
8. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 144.
9. Порівняльна таблиця до другого читання проекту Господарського (комерційного) кодексу України від 19.06.2001. URL: https://static.rada.gov.ua/osmir/tables/06_2001/ TABL53700002.html (дата звернення: 08.05.2025)/
10. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Unternehmensgesetzbuch. 01.01.2007. URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001702 (дата звернення: 10.05.2025).
11. Code de droit économique. 28 FEVRIER 2013. URL: https://www.ejustice.just.fgov.be/img_l/pdf/2013/02/28/2013A11134_F.pdf (дата звернення: 10.05.2025).
12. Commercial Law. 13.04.2000. URL: https://likumi.lv/ta/id/5490-komerclikums (дата звернення: 10.05.2025).
13. Code de commerce. 01/11/2023. URL: https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/code/commerce/20231101 (дата звернення: 10.05.2025).
14. Wetboek van Koophandel. Geldend van 01-01-2015 t/m. URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0001838/2015-01-01 (дата звернення: 10.05.2025).
15. Handelsgesetzbuch. Ausfertigungsdatum: 10.05.1897. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/hgb/HGB.pdf (дата звернення: 10.05.2025).

16. Commercial Act. No. 17354, Jun. 9, 2020. URL: https://elaw.klri.re.kr/kor_service/lawView.do?hseq=54525&lang=ENG (дата звернення: 10.05.2025).
17. Uniform Commercial Code. 1952. URL: https://www.law.cornell.edu/ucc (дата звернення: 10.05.2025).
18. Code de commerce. 01 septembre 2000. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379 (дата звернення: 10.05.2025).
19. General Part of the Economic Activities Code Act. Entry into force 01.07.2014. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/522082014004/consolide (дата звернення: 10.05.2025).
20. Commercial Code. Act No. 48 of March 9, 1899. URL: https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/4293 (дата звернення: 10.05.2025).
21. Пропозиції Президента України до Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України, а також до Закону України «Про порядок введення в дію Господарського кодексу України», Закону України «Про введення в дію Цивільного кодексу України» від 14.02.2002 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=0891&skl=5 (дата звернення: 08.05.2025).
22. Коломієць П.В. Концептуальні аспекти правового забезпечення податкової безпеки України: монографія. Державний податковий університет. Ірпінь; Полтава: Видавництво ПП «Астрая», 2023. 468 с.
23. Розподіл документів, згідно юридичної класифікації: Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/klas#150 (дата звернення: 15.05.2025).
24. Головна сторінка розділу «Законодавство України» офіційного веб-сайту Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main (дата звернення: 15.05.2025).
25. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками). URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/katalog-yurydychnyh-pozyciy-konstytuciynogo-suduukrayiny-za-rishennyamy-vysnovkamy (дата звернення: 15.05.2025).
26. «2. Галузі права.» Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками). URL: https://ccu.gov.ua/zagolovok/2-galuzi-prava (дата звернення: 15.05.2025).

УДК 342.951:351.74:004.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.69

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ДОСТУПУ ДО ПУБЛІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ СЕКТОРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Кондратенко В.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та правоохоронної діяльності,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

Сокуренко О.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та правоохоронної діяльності,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

Кондратенко В.М., Сокуренко О.А. Адміністративно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки та доступу до публічної інформації в діяльності правоохоронних органів сектору національної безпеки.

Стаття присвячена системному аналізу адміністративно-правових засад забезпечення інформаційної безпеки та реалізації права на доступ до публічної інформації в діяльності правоохоронних органів сектору національної безпеки. В умовах цифрової трансформації та триваючої гібридної агресії значення інформаційного захисту та відкритості публічної влади набуває критичного характеру. Відкритість державного управління, прозорість процедур, доступність даних про діяльність органів влади є невід'ємними чинниками демократичного ладу, потребують обережного балансування із вимогами безпеки та захисту критичної інформації.

У роботі розглянуто функціональну подвійність правоохоронних структур, які одночасно зобов'язані гарантувати захист інформаційного простору від загроз, реагувати на кібератаки, втручання в інформаційні системи, поширення дезінформації та водночас забезпечувати реалізацію конституційного права громадян на доступ до публічної інформації.

Зроблено акцент на важливості впровадження прозорих процедур обмеження доступу до інформації, створення ефективного механізму контролю за дотриманням інформаційних прав, посилення ролі незалежних наглядових структур. Окрема увага приділена викликам, пов'язаним із формалізмом у відповіді на інформаційні запити, зловживанням правом відмови, нечіткістю критеріїв класифікації відомостей та проблемам міжвідомчої координації.

Аналізується роль цифрових інструментів у забезпеченні доступності публічної інформації, зокрема функціонування державних порталів відкритих даних, електронних сервісів та систем документообігу. Визначено необхідність формування внутрішньої культури відкритості у публічному секторі, яка передбачає дотримання формальних вимог і наявність внутрішніх мотивацій до прозорості, звітності, діалогу з суспільством.

На основі комплексного підходу обґрунтовано, що ефективність інформаційної політики держави у сфері безпеки та відкритості залежить від здатності поєднати швидке реагування на інформаційні загрози з демократичними стандартами публічного управління. Досягнення балансу між правом громадян на інформацію і потребою захисту національних інтересів є ключовою умовою безпечного функціонування держави в інформаційну епоху. Запропоновано концептуальні напрями удосконалення адміністративно-правового регулювання відповідної сфери.

Ключові слова: адміністративно-правовий механізм, безпекове середовище, доступ до публічної інформації, інформаційна безпека, цифрове середовище, інформаційні загрози, кіберпростір, національна безпека, правоохоронні органи, публічна влада, публічна інформація.

Kondratenko V.M., Sokurenko O.A. Administrative and legal foundations for ensuring information security and access to public information in the activities of law enforcement agencies within the national security sector.

This article presents a systematic analysis of the administrative and legal framework for safeguarding information security and ensuring the right of access to public information in the operations of law enforcement agencies within the national security sector. In the context of digital transformation and ongoing hybrid aggression, the dual imperative of protecting the informational domain and maintaining transparency in public governance has become critically important. Openness of state institutions, procedural transparency, and public access to government activities are integral to democratic governance, yet they require careful balancing with national security demands and the protection.

The study examines the dual functional nature of law enforcement bodies, which are simultaneously responsible for defending the information space against cyberattacks, system intrusions, and disinformation, while also ensuring the constitutional right of citizens to access public information. Emphasis is placed on the need for transparent procedures when restricting access to information, the development of robust oversight mechanisms for safeguarding information rights.

Particular attention is paid to challenges such as formalistic responses to information requests, abuse of exemption clauses, ambiguous classification criteria, and inter-agency coordination gaps. The role of digital tools is also analyzed, with a focus on the functionality of open data platforms, e-governance services, and electronic document management systems.

The article underlines the importance of fostering an internal culture of transparency within the public sector one that goes beyond formal compliance and embraces intrinsic motivation toward openness, accountability, and civic engagement. Through an integrated approach, the study argues that the effectiveness of state information policy in security and openness hinges on its capacity to reconcile rapid responses to threats with democratic standards of public governance. Achieving equilibrium between citizens' right to information and the imperative of national security is essential for ensuring the resilience and legitimacy of the state in the digital era.

Key words: administrative regulation, administrative and legal mechanism, administrative and legal principles, security environment, access to public information, information security, information threats, cyberspace, law enforcement agencies, national security, public authority, public information.

Постановка проблеми. Сучасне інформаційне суспільство висуває нові вимоги до держави та її органів, насамперед у питаннях захисту інформації та забезпечення відкритості. Використання цифрових технологій дало поштовх для швидкого обміну даними, спростило доступ до важливих відомостей, дозволило громадянам брати активну участь у контролі за роботою влади. У таких умовах право на доступ до публічної інформації стало реальною складовою демократичного устрою, підвищило рівень прозорості, сприяло розвитку довіри до державних інституцій.

Однак водночас із новими можливостями зросли й ризики. Значна частина даних, які опиняються у відкритому доступі, може бути використана зловмисниками для завдання шкоди державі, окремим громадянам або організаціям. Особливо небезпечною є діяльність, спрямована на поширення неправдивої інформації, втручання у роботу державних інформаційних систем, отримання доступу до закритих реєстрів, поширення відомостей.

Правоохоронні органи сектору національної безпеки опинилися в ситуації, коли необхідно поєднувати відкритість і підзвітність із обов'язком захищати дані, які можуть бути використані проти інтересів країни. На практиці це означає необхідність вироблення чітких правил, що регулюють доступ до публічної інформації, визначення категорій відомостей, які підлягають захисту, а також встановлення відповідальності за порушення цих правил. Особливо гостро ця проблема проявилася в умовах воєнного стану та постійної інформаційної агресії, коли навіть незначний витік може призвести до серйозних наслідків для обороноздатності.

З огляду на це, актуальним є комплексний аналіз адміністративно-правових засад діяльності правоохоронних органів у питаннях інформаційної безпеки та публічності. Потрібно не лише правильно визначити межі допустимого розкриття відомостей, а й забезпечити дієвий механізм

контролю за дотриманням цих меж, передбачити запобіжники від зловживань та надати інструменти захисту як державним інтересам, так і правам громадян.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Розвиток цифрових технологій та ускладнення інформаційного простору поставили перед юридичною наукою нові завдання у сфері забезпечення інформаційної безпеки та врегулювання доступу до публічної інформації. Ці питання привернули значну увагу науковців, що підтверджується численними монографіями, науковими статтями та доповідями на спеціалізованих конференціях. Зокрема, дослідженням адміністративно-правових аспектів інформаційної безпеки, регулювання доступу до публічної інформації та діяльності правоохоронних органів сектору національної безпеки займаються такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як О.П. Плужник, Л.В. Кириченко, В.П. Діхтієвський, Т.М. Качур, О. Бандурка, А.П. Гетьман, С.В. Ківалов, О.Ф. Андрійко, В.М. Шаповал, Ю.П. Битяк, М.П. Орзіх.

Науковці досліджують різні аспекти правового захисту інформаційних прав громадян, адміністрування електронних сервісів, діяльності спеціалізованих правоохоронних органів у сфері інформаційної безпеки, а також впровадження міжнародних стандартів у цій галузі. Окремо варто відзначити праці О.Ю. Наливайка, О.В. Дзюби, О.М. Стародубцевої, які аналізують виклики захисту інформації та проблеми цифрової безпеки.

Метою статті є визначення основних адміністративно-правових засад забезпечення інформаційної безпеки та порядку доступу до публічної інформації в діяльності правоохоронних органів сектору національної безпеки, а також аналіз наявних проблем і розробка пропозицій для підвищення ефективності правового регулювання у цій сфері з урахуванням сучасних викликів цифрового середовища.

Виклад основного матеріалу. У демократичних державах право на доступ до публічної інформації є невід'ємною складовою системи стримувань і противаг, що забезпечує реальну підзвітність органів влади перед суспільством. Це не лише юридично закріплене право, а й ефективний інструмент, який дозволяє громадянам контролювати діяльність посадових осіб, отримувати об'єктивну інформацію про управлінські процеси, критично оцінювати державну політику. Дає можливість впливати на її формування. Відкритість інформаційних потоків у сфері публічного управління сприяє підвищенню інституційної відповідальності, попередженню зловживань та спрямуванню державної політики на задоволення потреб населення [1, с. 74; 2, с. 63-64].

Право на доступ до публічної інформації нерозривно пов'язане з визнанням людини як активного суб'єкта у сфері публічного управління. Його реалізація дозволяє переходити від моделі пасивного споживача владних рішень до моделі свідомого і поінформованого учасника, який здатен впливати на якість публічних послуг, легітимність політичних процесів і напрямок розвитку держави.

Для України, яка продовжує боротьбу проти зовнішньої агресії в умовах гібридної війни, а також проводить масштабні внутрішні трансформації, доступ до публічної інформації набуває виняткової ваги. Це питання більше не зводиться до реалізації окремого суб'єктивного права, а виходить на рівень забезпечення національної безпеки, стабільності державного управління та збереження довіри громадян до влади [3, с. 347]. Поширення достовірної інформації, відкритість процедур ухвалення рішень, прозорість у використанні бюджетних коштів, усе це створює бар'єри для деструктивного зовнішнього впливу, сприяє внутрішній консолідації та зміцнює легітимність дій державних інституцій.

У цьому контексті особливе значення має формування ефективного адміністративно-правового механізму забезпечення доступу до публічної інформації. Мова йде про наявність чітких процедур, гарантій відповідальності за ненадання інформації, функціонування незалежних інституцій, які контролюють дотримання прав громадян, і належну цифрову інфраструктуру, що дозволяє спростити доступ до відкритих даних для всіх соціальних груп. Запровадження принципів відкритого врядування, розвиток електронних сервісів, цифровізація документообігу та відкриття державних реєстрів, усе це має бути не винятком, а стандартом у роботі органів публічної влади.

З огляду на зазначене, розширення і вдосконалення правових, організаційних та технічних інструментів реалізації права на доступ до публічної інформації повинно розглядатися як стратегічний пріоритет державної політики. Забезпечення формальної відповідності європейським стандартам та створення внутрішньої культури відкритості – середовища, в якому прозорість, підзвітність і діалог із суспільством є нормою функціонування кожної владної інституції. Такий

підхід зміцнює державність, підвищує ефективність публічного адміністрування й формує передумови для побудови якісно нової моделі взаємодії влади й громадян.

Однак на практиці впровадження стандартів відкритості та підзвітності нерідко стикається з низкою проблем. Формальне виконання законодавчих вимог щодо доступу до інформації не завжди означає реальну прозорість роботи органів влади. Часто відсутній належний громадський контроль, а механізми аудиту рішень органів влади залишаються малоефективними. Особливого значення набуває діяльність правоохоронних органів сектору національної безпеки, які покликані не лише захищати державні інтереси, але й контролювати дотримання прав громадян на отримання інформації, своєчасно реагувати на зловживання, втручання у роботу інформаційних систем та інші порушення у сфері доступу до даних [4, с. 95; 5].

Громадська потреба у відкритості влади, у тому числі правоохоронних структур, зростає в умовах кризових ситуацій, під час воєнного стану, масових соціальних змін [6]. Громадяни дедалі частіше вимагають доступу до інформації про діяльність органів влади, силових відомств, перебіг реформ, розподіл державних фінансів, безпеку, екологію, роботу судів. Довіра до влади в такі періоди значною мірою залежить від оперативного та повного доступу до достовірної інформації. Водночас, надмірна відкритість чи безконтрольне поширення відомостей може спричинити ризики для безпеки держави, полегшити діяльність зовнішніх загроз, створити додаткові можливості для дезінформації, маніпуляцій та кібератак.

Цифровізація державного управління, впровадження сучасних електронних сервісів, масове поширення цифрових технологій різко підвищили швидкість і масштаби поширення інформації. В умовах глобальної мережі дані можуть миттєво потрапити за межі країни, що ускладнює роботу органів контролю і підвищує ризик витоку чутливих відомостей. Кіберінциденти, хакерські атаки, незаконний доступ до державних реєстрів, маніпуляції у соціальних мережах стали повсякденною реальністю [7; 8]. Саме тому правоохоронні органи сектору національної безпеки мають діяти комплексно, поєднувати функції реагування на інформаційні загрози, розслідування порушень, виявлення джерел кібератак, притягнення до відповідальності посадових осіб за зловживання або бездіяльність, а також захищати конституційні права громадян на доступ до публічної інформації.

У наукових підходах до організації доступу до інформації значну увагу приділяють рекомендаціям Ради Європи, рішенням Європейського суду з прав людини, досвіду держав із розвиненою цифровою інфраструктурою. Утім, в умовах гібридної війни, інформаційних кампаній, активних кібератак особливого значення набуває правильне поєднання принципу прозорості з механізмами захисту. В українському законодавстві, зокрема у Законах України «Про доступ до публічної інформації», «Про Службу безпеки України» [9; 10] визначені як загальні принципи відкритості, так і чіткі підстави для обмеження доступу, якщо розкриття інформації може завдати шкоди національній безпеці, обороноздатності, міжнародним відносинам чи правам інших осіб. Правоохоронні органи на практиці забезпечують дотримання цих процедур, проводять розслідування у разі порушень, координують діяльність інших відомств, ініціюють притягнення до відповідальності за незаконні обмеження прав громадян чи навпаки безпідставне розкриття державних таємниць.

Останні роки продемонстрували стрімке зростання складних кіберінцидентів та спроб несанкціонованого доступу до захищених державних даних. Зокрема, за даними Служби безпеки України, лише у 2022–2024 роках зафіксовано понад 150 спроб кібератак на державні органи, значна частина яких була спрямована на отримання доступу до критичних реєстрів та баз даних [11]. В окремих випадках наслідки таких атак відчувалися не лише на рівні функціонування органів влади, а й впливали на діяльність місцевих громад, доступ до соціальних послуг, реалізацію оборонних програм. У відповідь правоохоронні органи впроваджують спеціальні протоколи захисту, тимчасово обмежують доступ до певних категорій інформації (даних про переміщення військових частин, роботу об'єктів критичної інфраструктури), проводять роз'яснювальну роботу серед посадових осіб, вимагають жорсткого дотримання кібергігієни та інформаційної безпеки [12].

Значну увагу приділено розвитку електронних сервісів, державних порталів відкритих даних, автоматизації розгляду запитів. Сучасні цифрові платформи підвищують зручність для громадян, але одночасно висувають нові вимоги до захисту даних від несанкціонованого втручання. Правоохоронні органи у цій системі виконують функції контролю, реагування на інциденти, розслідування зловживань, а також сприяють підвищенню цифрової грамотності державних службовців, розробляють практичні інструкції для роботи з інформацією.

Водночас залишається низка проблем: формалізм під час розгляду інформаційних запитів, зловживання правом на відмову у наданні інформації, нечіткість критеріїв віднесення відомостей до обмежених, недостатній рівень незалежного зовнішнього контролю, недоліки координації між органами влади та правоохоронними структурами. На практиці трапляються ситуації, коли розголошення інформації або відмова у її наданні завдають шкоди як державним, так і приватним інтересам. Це вимагає постійного вдосконалення адміністративно-правових механізмів, оновлення процедур, підвищення кваліфікації персоналу, розвитку системи моніторингу та аудиту.

Комплексний підхід до організації інформаційної безпеки й доступу до публічної інформації у діяльності правоохоронних органів сектору національної безпеки повинен враховувати як потреби громадянського суспільства у відкритості, так і реальні ризики сучасного інформаційного простору. Ефективне законодавче та адміністративне забезпечення у цій сфері має поєднувати гнучкість, швидкість реагування на загрози, контроль за дотриманням процедур і чітке розмежування відповідальності між різними органами влади. В умовах воєнного стану й постійного оновлення інформаційних викликів держава має оперативно удосконалювати правові підходи до захисту даних, активно залучати правоохоронні органи до розробки та реалізації політики інформаційної безпеки, підвищувати рівень взаємодії з громадськістю і міжнародними партнерами. Тільки такий підхід дозволить зберегти баланс між відкритістю, захистом прав людини і забезпеченням національної безпеки.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що забезпечення балансу між відкритістю публічної інформації та захистом національної безпеки є однією з ключових проблем сучасного етапу розвитку адміністративного права в умовах цифрової трансформації державного управління. Право громадян на доступ до публічної інформації виступає базовою демократичною цінністю, інструментом забезпечення прозорості, підзвітності органів публічної влади та участі суспільства у процесах ухвалення рішень. Стрімке зростання кіберзагроз, активізація гібридних форм агресії, зокрема в умовах воєнного стану, суттєво ускладнюють реалізацію цього права й актуалізують потребу у формуванні чіткої системи адміністративно-правових гарантій захисту інформації.

Правоохоронні органи сектору національної безпеки мають діяти як суб'єкти подвійної функції: з одного боку захищати державні інтереси й протидіяти кіберзагрозам, з іншого гарантувати реалізацію права громадян на інформацію. Ефективне функціонування цієї моделі можливе лише за умови чіткого розмежування повноважень, створення механізмів зовнішнього контролю, прозорих процедур прийняття рішень щодо обмеження інформації та впровадження принципів відкритого врядування.

У підсумку, адміністративно-правовий механізм у сфері інформаційної безпеки та доступу до публічної інформації потребує постійного адаптивного перегляду відповідно до змін безпекового середовища, цифрових технологій і суспільних запитів. Його вдосконалення має ґрунтуватися на дотриманні балансу між відкритістю влади та захистом національних інтересів, що є запорукою ефективного, безпечного й демократичного існування держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ліховіцький Я.О. Адміністративно-правові засади доступу до публічної інформації в Україні: *монографія*. Ужгород: ТОВ «РІК-У». 2024. 140 с.
2. Сибіга О.М. Право особи на доступ до публічної інформації: адміністративно-правове забезпечення і захист: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 370 с.
3. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади: монографія / за заг. ред. О.П. Дзьобаня. Харків: Право, 2021. 776 с.
4. Боровик А.В. Адміністративно-правовий механізм взаємодії суб'єктів сектору безпеки й оборони щодо забезпечення національної безпеки: питання теорії та практики: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. 186 с.
5. Інформаційна безпека: філософське та організаційно-правове підґрунтя рефлексії національних інтересів України: *монографія* / за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2024. 224 с.
6. Національний координаційний центр кібербезпеки при РНБО України. URL: https://www.ncscc.gov.ua.

7. Офіційний портал відкритих даних України. URL: https://data.gov.ua.
8. Міністерство цифрової трансформації України. Електронні сервіси. URL: https://thedigital.gov.ua.
9. Про доступ до публічної інформації : Закон України « від 13.01.2011 № 2939-VI (у редакція від 08.10.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text.
10. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text.
11. Звіти, доповіді та інша інформація державних органів та посадових осіб / Офіційний веб-портал парламенту України. URL: https://www.rada.gov.ua/documents/reports_list.
12. Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних системах: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.03.2006 № 373 (у редакція від 18.04.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2006-п#Text.

УДК 342.7:342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.70

ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Красногор О.В.,
кандидат юридичних наук,
приватний нотаріус
ORCID: 0009-0004-0901-7033
e-mail: Krasnogorav@ukr.net

Красногор О.В. Права людини як об'єкт адміністративно-правового дослідження.

У статті досліджуються права людини як об'єкт адміністративно-правового дослідження, їх місце та значення у системі адміністративного права.

Визначено, що права людини охоплюють сукупність природних, невідчужуваних та гарантованих державою прав і свобод, що закріплені в міжнародних та національних нормативно-правових актах. Адміністративне право забезпечує механізми реалізації цих прав через систему публічного управління, адміністративних процедур і правозахисних інституцій.

Констатовано, що дослідження прав людини як об'єкта адміністративно-правових досліджень обумовлене: процесами глобалізації, що сприяють розширенню сфери дії адміністративного права та посиленню впливу міжнародних стандартів прав людини на національне законодавство; постійним розвитком адміністративного права, аби відповідати новим викликам суспільства; демократизацією суспільства, що призводить до посилення ролі прав людини в усіх сферах суспільного життя, зокрема і в адміністративно-правових відносинах.

Визначено ключові принципи адміністративно-правового регулювання прав людини, окреслено напрями вдосконалення механізмів їх захисту. Розглядаються основні механізми адміністративно-правового регулювання прав і свобод громадян, включаючи адміністративні послуги, порядок звернення до органів державної влади, доступ до публічної інформації та правові гарантії захисту персональних даних.

Запропоновано, під механізмом адміністративно-правового захисту прав людини сукупність правових норм, інституцій та процедур, які забезпечують охорону та відновлення порушених прав і свобод громадян у сфері адміністративного права.

Автор прийшов до висновку, що права людини як об'єкт адміністративно-правового дослідження передбачають розробку та впровадження стратегій, законодавчих і адміністративних механізмів, спрямованих на ефективне функціонування системи захисту прав і свобод громадян. Це включає створення належних умов для їх реалізації в різних сферах суспільного життя, забезпечення рівного доступу до адміністративних послуг, дотримання стандартів прав людини в діяльності органів державної влади та формування дієвих механізмів адміністративного оскарження і судового захисту.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, наука адміністративного права, адміністративно-правове дослідження, об'єкт адміністративно-правового дослідження.

Krasnohor O.V. Human rights as an object of administrative and legal research.

The article examines human rights as an object of administrative and legal research, their place and significance in the system of administrative law.

It is determined that human rights encompass a set of natural, inalienable and state-guaranteed rights and freedoms that are enshrined in international and national regulatory legal acts. Administrative law provides mechanisms for the implementation of these rights through the system of public administration, administrative procedures and human rights institutions.

It has been stated that the study of human rights as an object of administrative and legal research is driven by the following factors: the processes of globalization, which contribute to the expansion of

the scope of administrative law and the strengthening of the influence of international human rights standards on national legislation; the continuous development of administrative law in response to new societal challenges; and the democratization of society, which leads to the growing role of human rights in all spheres of social life, including administrative and legal relations.

The key principles of administrative and legal regulation of human rights are determined, and directions for improving the mechanisms for their protection are outlined. The main mechanisms of administrative and legal regulation of the rights and freedoms of citizens are considered, including administrative services, the procedure for contacting state authorities, access to public information and legal guarantees for the protection of personal data.

It is proposed to define the mechanism of administrative and legal protection of human rights as a set of legal norms, institutions, and procedures that ensure the protection and restoration of violated rights and freedoms of citizens in the field of administrative law.

The author came to the conclusion that human rights as an object of administrative and legal research involve the development and implementation of strategies, legislative and administrative mechanisms aimed at the effective functioning of the system for protecting the rights and freedoms of citizens. This includes creating appropriate conditions for their implementation in various spheres of public life, ensuring equal access to public services, adhering to human rights standards in the activities of public authorities, and developing effective mechanisms for administrative appeal and judicial protection.

Key words: human rights, protection of human rights, science of administrative law, administrative-legal research, object of administrative-legal research.

Постановка проблеми. Права людини є основоположною цінністю сучасного суспільства. Вони відіграють ключову роль у всіх сферах суспільного життя, а питання їх реалізації набувають особливого значення. Дослідження прав людини є визначальними для розвитку демократичного суспільства, оскільки допомагає ідентифікувати проблеми, розробляти ефективні механізми захисту прав людини та сприяти створенню більш справедливого і гуманного світу.

Для України це питання є особливо актуальним у контексті воєнного стану та правової реформи, спрямованої на вдосконалення публічного управління та приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів. У зв'язку з цим необхідне ґрунтовне дослідження адміністративно-правових механізмів забезпечення прав людини, що сприятиме ефективному захисту громадян від свавілля органів державної влади та створенню демократичної правової держави.

Актуальність дослідження прав людини як об'єкта адміністративно-правових досліджень обумовлена: по-перше, процесами глобалізації, що сприяють розширенню сфери дії адміністративного права та посиленню впливу міжнародних стандартів прав людини на національне законодавство; по-друге, постійним розвитком адміністративного права, аби відповідати новим викликам суспільства, а права людини є однією з ключових сфер, де відбуваються зміни; і, по-третє, демократизацією суспільства, що призводить до посилення ролі прав людини в усіх сферах суспільного життя, зокрема і в адміністративно-правових відносинах.

Мета статті: дослідження прав людини як об'єкта адміністративно-правового регулювання, визначення ролі адміністративного права у їх забезпеченні, реалізації та захисті.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження прав людини в контексті адміністративного права має тривалу історію і на сьогоднішній день є одним з найактуальніших напрямків наукових досліджень. Питання прав людини, їх походження, класифікації, специфіки реалізації, а також механізмів захисту та гарантування досліджуються науковцями в межах різних галузей юридичної науки.

Теоретичні та науково-практичні аспекти проблеми прав людини як об'єкта адміністративно-правових досліджень розглядалися такими вченими, як Ю. Барабаш, С. Головатий, А. Колодій, В. Кравченко, А. Крусян, А. Олійник, О. Петришин, П. Рабінович, Ю. Тодика, М. Хавронюк, В. Шаповал та ін.

Дослідження зазначених та інших авторів мають значну наукову та практичну цінність. Висновки та рекомендації, що в них містяться, сприяють подальшому вдосконаленню законодавства в адміністративно-правовій сфері, а також створюють теоретичну основу для аналізу механізмів адміністративно-правового захисту прав і свобод громадян органами державної влади.

Проте тематика прав людини завжди залишатиметься актуальною, а сучасні наукові розробки у цій сфері сприятимуть гарантуванню, дотриманню та захисту прав людини як основою стабільності та соціальної справедливості.

Виклад основного матеріалу. Формування та розвиток будь-якого поняття, особливо у сфері права, має істотне теоретичне та практичне значення для глибшого усвідомлення його сутності та змісту. Попри широке застосування категорії «права людини» в наукових дослідженнях, законодавчих актах і юридичній практиці, її інтерпретація, як правило, відрізняється залежно від тлумачення науковців, правової школи чи специфіки галузі права.

Поняття прав людини, не зважаючи на тривалу історію, і сьогодні залишається об'єктом дослідження теоретиків права, представників конституційного, адміністративного, кримінального та інших галузей юридичної науки. У сучасних умовах проблеми прав людини є однією з ключових тем адміністративного права та визначальним об'єктом адміністративно-правових досліджень, а також продовжує відігравати важливу роль в інших напрямах правової науки.

У теорії адміністративного права об'єктом адміністративно-правового дослідження може бути певна сфера суспільних відносин, що регулюється нормами адміністративного права. Це може бути діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, адміністративні процедури, механізми реалізації та захисту прав громадян тощо. Об'єкт визначає загальну сферу дослідження, в межах якої проводиться аналіз адміністративно-правових механізмів та інструментів правового регулювання.

Об'єктом сучасних адміністративно-правових досліджень може бути: публічне управління як система органів, методів і засобів здійснення виконавчої влади; публічні послуги у вигляді порядку надання адміністративних послуг фізичним та юридичним особам; місцеве самоврядування як діяльність органів місцевої влади в межах адміністративної юрисдикції; публічні закупівлі – державне регулювання процедур закупівель товарів і послуг за бюджетні кошти тощо.

Одним із визначальних об'єктів адміністративно-правових досліджень в сучасній доктрині адміністративного права є права людини.

Оскільки права людини є складним і багатогранним феноменом, у юридичній літературі зустрічаються різні підходи до тлумачення та інтерпретації поняття прав людини.

Розвиток концепції прав людини перебуває під впливом тенденцій, що сягають в глибоку історію правової організації суспільства у різних культурних цивілізаціях. Сьогодні це виявляється не стільки у юридичному змісті самих прав, скільки у їх сприйнятті як системи загальновизнаних цінностей крізь призму національних традицій і світоглядів, зокрема уявлень про місце людини в природі, соціумі, світі [1, с. 33].

Серед багатьох підходів до розуміння сутності прав людини, які існують у юридичній літературі, на думку П. Рабіновича, можна виокремити: 1) етичний (або етико-нормативний) підхід, який під правами людини розуміє форму існування, спосіб прояву принципів і приписів моралі; 2) психологічний підхід, де права людини – це певні уявлення людини, її погляди та вимоги щодо надання їй суспільством чи державою певних благ; 3) релігійний, де права людини – це явище, встановлене позаземним, нематеріальним творцем (наприклад, Богом); 4) легістський (юридично-позитивістський) підхід, у якому права людини – це лише ті можливості людини, які їй надані державою, шляхом їх закріплення у джерелах позитивного права [2, с. 12–14]. М. Козюбра виділяє серед існуючих підходів два основні підходи, вважаючи, що вони домінують у політико-правовій думці: перший – природний підхід, при якому права людині належать від природи, вони є невідчужувані, невід'ємні, їх не можна позбавити і вони «становлять елементарні передумови гідного людського існування та розвитку людства в цілому»; другий – легістський, при якому людина отримує права від держави, яка встановлює та надає їх людині [3, с.7–9].

Також поширеною є концепція трьох поколінь прав людини, за якою історію становлення концепції прав людини поділяють на три головні групи. Традиційну класифікацію прав людини, в основі якої лежить генераційний підхід, розробив французький науковець Карел Васак [4]. Його поділ прав на три покоління передбачає, що перше покоління становлять громадянські і політичні права, друге покоління – соціально-економічні та культурні права, третє – колективні права або солідарні. Проте початок XXI ст. поставив на обговорення питання про формування так званого четвертого покоління прав людини (права людини, пов'язані зі зміною статі, трансплантацією органів, клонуванням, використанням віртуальної реальності, одностатевих шлюбів, штучного запліднення, евтаназії) [5, с.101].

Права людини охоплюють сукупність природних, невідчужуваних та гарантованих державою прав і свобод, що закріплені в міжнародних та національних нормативно-правових актах. Адміністративне право забезпечує механізми реалізації цих прав через систему публічного управління, адміністративних процедур і правозахисних інституцій.

Адміністративно-правове регулювання відіграє важливу роль у механізмах реалізації та захисту прав і свобод громадян, оскільки саме адміністративне право визначає порядок надання публічних послуг, функціонування органів державної влади, адміністративні процедури та механізми оскарження незаконних рішень посадових осіб.

У контексті нашого дослідження варто зупинитися на принципах та механізмах адміністративно-правового регулювання прав людини, що становлять основу адміністративно-правового дослідження.

Під принципами адміністративно-правового регулювання науковці розуміють: вихідні, об'єктивно зумовлені основоположні засади, відповідно до яких формується й функціонує система та зміст цієї галузі права (Ю. Битяк, В. Настюк) [6, с. 29]; найбільш загальні і стабільні вимоги, об'єктивно зумовлені засади, на яких базується адміністративна діяльність суб'єктів публічної адміністрації з метою забезпечення права, свобод і законних інтересів приватних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства і держави (В. Галунько, С. Стеценко, А. Берлач) [7, с. 88]; вихідні, фундаментальні ідеї, що концентрують у собі досягнення науки та практики, втілюють інтереси суспільства та громадянина, виконують функцію загальнонормативного орієнтиру під час здійснення цілеспрямованого впливу норм адміністративного права на суспільні відносини, з метою забезпечення правових та організаційних умов реалізації прав, свобод і виконання обов'язків учасниками відповідних правовідносин (П. Лютіков, О. Кузьменко, В. Чорна) [8, с. 4].

Принципи адміністративно-правового регулювання прав людини – це основоположні засади, що визначають порядок реалізації, захисту та забезпечення прав і свобод громадян у сфері адміністративного права. Принципи адміністративно-правового регулювання прав людини формують основу демократичного управління та гарантують громадянам можливість реалізовувати та захищати свої права у взаємодії з державними органами. Дотримання цих принципів сприяє підвищенню ефективності правозахисної діяльності держави та зміцненню верховенства права.

До основних принципів адміністративно-правового регулювання прав людини пропонуємо віднести:

- Принцип пріоритету прав і свобод людини, який полягає у тому, що діяльність державних органів та посадових осіб має бути спрямована на реалізацію та захист прав і свобод громадян, а жодні адміністративні акти не можуть обмежувати права людини, якщо це не передбачено законом.
- Принцип законності означає, що органи виконавчої влади та місцевого самоврядування діють виключно в межах повноважень, визначених законодавством, а всі рішення відповідних органів мають ґрунтуватися на правових нормах та не порушувати прав людини.
- Принцип пропорційності та обґрунтованості рішень грунтується на тому, що будь-яке втручання держави у права людини має бути виправданим, пропорційним та необхідним, а всі державні органи повинні приймати рішення, виходячи з інтересів громадян, а не лише адміністративної доцільності.
- Принцип гласності і відкритості виходить із того, що діяльність органів державної влади має бути відкритою для громадського контролю; доступ до інформації про адміністративні процедури та рішення є необхідною умовою захисту прав людини.
- Принцип оперативності і ефективності захисту прав людини означає, що адміністративні процедури повинні бути швидкими, ефективними та не створювати надмірних бюрократичних перепон.
- Принцип запобігання зловживанню владою – посадові особи органів державної влади не повинні перевищувати своїх повноважень або використовувати їх всупереч правам людини; запровадження механізмів контролю та відповідальності посадових осіб.

Адміністративно-правовий механізм захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина І. Ієрусалімова пропонує розуміти як систему засобів, які є елементами, складовими впливу цієї галузі права на суспільні відносини та встановлювані її нормами гарантії реалізації цих прав (поновлення в органах виконавчої влади та суду, захист за допомогою адміністративної

відповідальності та прокурорської діяльності щодо забезпечення прав і свобод громадян) [9, с. 91]. О. Муза під адміністративно-правовим механізмом захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб пропонує розуміти комплексну, системну та складну категорію адміністративного права, що наділена регулятивною, охоронною та захисною функціями у відносинах невладних суб'єктів із органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими і службовими особами [10, с. 35].

Таким чином, під механізмом адміністративно-правового захисту прав людини пропонуємо розуміти сукупність правових норм, інституцій та процедур, які забезпечують охорону та відновлення порушених прав і свобод громадян у сфері адміністративного права.

Досліджуючи структуру (внутрішню будову) механізму адміністративно-правового захисту науковці по-різному підходять до визначення його елементів. Так, Н. Глущенко до елементів механізму адміністративно-правового захисту прав у медичній сфері відносить: 1) сукупність адміністративно-правових заходів; 2) суб'єктів адміністративно-правового механізму захисту прав у медичній сфері – органи державної влади, підприємства, установи, організації чи посадові особі; 3) заходи, спрямовані на забезпечення реалізації та відновлення прав у медичній сфері [11, с. 68]. На думку Я. Лазура, механізм забезпечення прав і свобод громадянина уособлює комплекс взаємодіючих елементів, які надають належні юридичні і фактичні можливості для повноцінного здійснення кожним своїх прав і свобод. Його структурними елементами є: норми права; юридичні передумови забезпечення прав і свобод (правовий статус особи); нормативно-правові засоби забезпечення прав і свобод (юридичні гарантії); загальносоціальні умови забезпечення, охорони і захисту прав і свобод особи (фактичне соціальне макросередовище, в якому здійснюється забезпечення прав і свобод) [12, с. 13].

Важливе значення серед елементів механізму адміністративно-правового захисту прав людини відіграють також: адміністративні процедури, які регламентують порядок отримання адміністративних послуг, видачі дозвільних документів, оскарження незаконних рішень органів влади; адміністративне судочинство, що дає можливість громадянам оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади; інститут адміністративної відповідальності, що включає заходи притягнення посадових осіб до відповідальності за порушення прав громадян.

Таким чином, права людини як об'єкт адміністративно-правових досліджень включають вивчення основних правових принципів та механізмів їх реалізації, захисту та обмеження в адміністративному праві.

Висновки. Отже, права людини – це фундаментальний інститут сучасного права, який визначає взаємовідносини між державою та індивідом. У контексті адміністративного права, права людини виступають як важливий об'єкт дослідження.

Права людини як об'єкт адміністративно-правового дослідження – це комплексний підхід до забезпечення та захисту основоположних прав і свобод громадян, що охоплює їх юридичні гарантії, механізми реалізації та правовий захист у разі порушень. Права людини як об'єкт адміністративно-правового дослідження передбачають розробку та впровадження стратегій, законодавчих і адміністративних механізмів, спрямованих на ефективне функціонування системи захисту прав і свобод громадян. Це включає створення належних умов для їх реалізації в різних сферах суспільного життя, забезпечення рівного доступу до адміністративних послуг, дотримання стандартів прав людини в діяльності органів влади та формування дієвих механізмів адміністративного оскарження і судового захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тихомиров О.О. Права людини: інформаційний вимір: *монографія*. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 304 с.
2. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб.. К.: Атіка, 2004. 464 с.
3. Козюбра М. Теоретико-методологічні аспекти прав людини. *Український часопис прав людини*. 1997. № 3/4. С. 7–9.
4. Радзієвська В. Права людини нового покоління та їх міжнародно-правове регулювання. Н*ауковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2010. С. 65–70.
5. Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С. 101–107.

6. Адміністративне право України / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. К.: Юрінком Інтер, 2007. 544 с.
7. Адміністративне право та адміністративний процес України в умовах воєнного стану: монографія / Галунько В., Стеценко С., Берлач А., Буханевич О., Ситников О. та ін.; за заг. ред. В. Фелика та В. Курила. К.: «Видавництво Людмила», 2023. 704 с.
8. Лютіков П.С., Кузьменко О.В., Чорна В.Г. Принципи адміністративно-правового регулювання нотаріальної діяльності: поняття та класифікація. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2023. № 8. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2023-8-01-04.
9. Ієрусалімова І.О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2006. 205 с.
10. Муза О.В. Адміністративно-правовий механізм захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2014. № 6. С. 32–36.
11. Глущенко Н.В. Поняття адміністративно-правового механізму захисту прав у медичній сфері. *Правові горизонти*. 2018. № 8 (21). С. 65–69.
12. Лазур Я.В. Специфіка адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини у сфері публічного управління: засоби, форми та методи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Випуск 5 том 3, С. 11–14.

УДК 371.38
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.71

ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НГУ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ: ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Кувакін С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних та правових дисциплін
Київського інституту Національної гвардії України
ORCID: 0000-0003-1032-6736

Кувакін С.В. Підготовка військовослужбовців НГУ у вищих військових закладах освіти як складова забезпечення функціонування сектору безпеки та оборони: проблеми удосконалення.

У цьому дослідженні проаналізовано проблеми удосконалення підготовки військовослужбовців Національної гвардії України в вищих військових закладах освіти як складової забезпечення функціонування сектору безпеки та оборони. У статті наголошено, що одним із пріоритетів у процесі модернізації та оновлення складових сектору безпеки і оборони України є формування сучасної системи військової освіти. Зафіксовано, що через інтенсифікацію суспільного розвитку, збільшенням обсягів інформації та інших чинників, від закладів системи освіти вимагається впровадження нових освітніх стандартів, адаптованих до сучасних реалій й на перспективу та визначення основних тенденцій здійснення підготовки кадрів для сектору безпеки і оборони в цілому.

Визначено, що однією із складових покращення якості підготовки військовослужбовців Національної гвардії України є запровадження ефективної практичної підготовки майбутніх офіцерів в військових частинах за відповідними напрямами підготовки для отримання необхідних знань; формування професійних умінь і навичок, що буде сприяти постійному вдосконаленню знань відповідно до сучасних вимог; впровадження досвіду виконання завдань підрозділами та частинами Національної гвардії України в зоні бойових дій; пошук нових ефективних моделей поєднання теорії та практики у освітньому процесі, що відображають тенденції застосування військової техніки та озброєння в сучасних умовах оперативними бригадами Національної гвардії України; широке застосування моделювання під час навчання майбутніх офіцерів елементам майбутньої професійної діяльності, особливо тим, що відображають екстремальні ситуації.

Встановлено, що існує відмінність у підготовці здобувачів освіти в цивільних та військових навчальних закладах, зокрема в Національній гвардії України, за однаковими освітніми програмами. Підсумовано, загальне методичне керівництво та контроль за функціонуванням системи підготовки кадрів для сектору безпеки і оборони України доцільно покласти на спеціально уповноважений для цього орган державної влади, який і є фактично замовником підготовки фахівців відповідного рівня.

Ключові слова: безпека військовослужбовці, військові формування, кадри, освіта, оборона, правоохоронна функція, сектор, удосконалення.

Kuvakin S.V. Preparation of military personnel of the National Guard of Ukraine in Higher Military Education as a component of ensuring the functioning of the security and defense sector: problems of improvement.

This study analyzes the problems of improving the training of servicemen of the National Guard of Ukraine in higher military education as a component of ensuring the functioning of the security and defense sector. The article emphasizes that one of the priorities in the process of modernization and

updating of the components of the security and defense sector of Ukraine is the formation of a modern system of military education. It has been reported that through the intensification of social development, an increase in the volume of information and other factors, the educational institutions are required to introduce new educational standards adapted to modern realities and to the perspective and determine the main trends of training for the security and defense sector as a whole.

It is determined that one of the components of improving the quality of training of servicemen of the National Guard of Ukraine is the introduction of effective practical training of future officers in military units in the relevant areas of preparation for the necessary knowledge; formation of professional skills that will promote constant improvement of knowledge in accordance with modern requirements; introduction of experience in the execution of tasks by units and parts of the National Guard of Ukraine in the war zone; search for new effective models of combination of theory and practice in the educational process, reflecting the tendencies of use of military equipment and weapons in modern conditions by operational crews of the National Guard of Ukraine; Widespread use of modeling in the training of future officers with elements of future professional activity, especially because they reflect extreme situations.

It is established that there is a difference in the preparation of education applicants in civil and military educational institutions, in particular in the National Guard of Ukraine, according to the same educational programs. It is summarized that the general methodological management and control over the functioning of the personnel training system for the Sector of Security and Defense of Ukraine should be assigned to a specially authorized authority for this purpose, which is actually the customer of training of specialists of the appropriate level.

Key words: security servicemen, military formations, personnel, education, defense, law enforcement function, sector, improvement.

Постановка проблеми. Одним із необхідних кроків у напрямі забезпечення національної безпеки, захисту прав і свобод громадян є посилення інституційних, оборонних і безпекових спроможностей органів, що входять до сектору безпеки і оборони. Досягти цього можна, зокрема, через удосконалення рівня підготовки особового складу сектору безпеки і оборони, професіоналізації служби в органах цього сектору, підвищення якості й інтенсивності підготовки його працівників, трансформацію професійної культури, забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків, удосконалення кадрового потенціалу сектору безпеки і оборони [1, с. 211].

Нині в Україні існує об'єктивна необхідність у реформуванні сектора безпеки і оборони, оскільки в умовах російської збройної агресії, що триває в України, саме на нього покладається виконання основних завдань щодо захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, забезпечення безпеки держави та її недоторканості, тому підготовка військових фахівців потребує реформування та пошуку оптимальних моделей навчання військовослужбовців, пристосованих до сучасних реалій, підвищення їх професіоналізму та професійної компетентності, здатних протистояти різним видам агресії. Одним із пріоритетів у процесі модернізації та оновлення складових сектору безпеки і оборони України є формування сучасної системи освіти, оскільки саме тепер, в умовах сучасної російсько-української війни держава акцентує увагу на необхідності перетворити систему освіти на один із суттєвих важелів забезпечення безпеки і оборони України, тому вже сьогодні українська військова освіта знаходиться перед надзвичайно складними викликами і загрозами воєнного часу.

Метою цієї статті є визначення шляхів вдосконалення підготовки військовослужбовців Національної гвардії України у вищих військових закладах освіти для ефективного забезпечення функціонування сектору безпеки та оборони.

Стан опрацювання проблематики. Питанням підготовки та фахівців для сил безпеки та оборони деяким чином були присвячені праці: В. Андрушко, В. Бакуменко, О. Банчук-Петросової, А. Бикова, П. Бирюкова, Д. Горбача, В. Костюка, С. Попова, Д. Плеханова, І. Смородінскової, О. Сивак, А. Сиротенко, В. Сокуренко та інших провідних науковців, проте окремі аспекти порушеного питання залишилися поза належної уваги науковців, тому зазначені праці виступають теоретичною базою для подальшого дослідження різноманітних питань підготовки кадрів для сектору безпеки та оборони.

Виклад основного матеріалу. Функціонування сектору безпеки і оборони не обмежується одним суб'єктом. До суб'єктів сектору безпеки та оборони належать: Міністерство оборони Укра-

їни, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, Міністерство внутрішніх справ України, Національна гвардія України, Національна поліція України, Державна прикордонна служба України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Служба безпеки України, Антитерористичний центр при Службі безпеки України, Служба судової охорони, Управління державної охорони України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Апарат Ради національної безпеки і оборони України, розвідувальні органи України, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику. Даний перелік є вичерпним і не існує жодного іншого нормативно-правового акту чи будь-якої іншої правової норми, що містять інший перелік суб'єктів сектору безпеки та оборони чи іншого суб'єкта сектору безпеки та оборони [2, с. 13-14].

Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій [3, с. 7].

Сучасна НГУ, на думку Ю.В. Аллерова та О.В. Кривенко, є одним з державних органів, який є дієвим інструментом держави для реагування на зростання загроз національній безпеці до кризового рівня як у секторі оборони, так і в секторі безпеки. Особливо це актуально в умовах розв'язання асиметричної (гібридної) війни та для маневру силами протидії загрозам у разі зміни агресором напряму зусиль з нарощування зовнішньої загрози застосування військової сили на дестабілізацію внутрішніх суспільно-політичних процесів [4, с. 4].

Забезпечення високого рівня підготовки кадрів для сектору безпеки і оборони є одним із пріоритетних завдань держави при забезпеченні її обороноздатності, що й обумовлює величезну відповідальність системи вищої військової освіти, закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання тощо. Через інтенсифікацію суспільного розвитку, збільшенням обсягів інформації та інших чинників, від закладів системи освіти вимагається впровадження нових освітніх стандартів, адаптованих до сучасних реалій й на перспективу та визначення основних тенденцій здійснення підготовки кадрів для сектору безпеки і оборони в цілому.

В сучасних умовах якісний підбір персоналу до військ, його підготовка з врахуванням набутого досвіду ведення бойових дій в більшості залежить від наявної розробленої кадрової політики у воєнній сфері (сфері оборони), а також пов'язаний з кадровим менеджментом у сфері оборони, зокрема забезпечення професійної підготовки та управління кар'єрним зростанням військовослужбовців [5, с. 61].

Проте, вже зараз можна визначити і загальні властивості, яким має відповідати сучасна кадрова політика НГУ в умовах правового режиму воєнного стану. З врахуванням вже наявних розробок в сфері кадрового менеджменту ЗСУ, Національної поліції, до таких властивостей О.О. Титаренко, С.В. Загородній пропонують віднести: стратегічний характер, комплексність, професіоналізм кадрів, спеціалізація кадрів, безперервність та координація [6, с. 289].

На сьогодні, переважна більшість науковців, практичних працівників стверджують, що питання підготовки фахівців у секторі безпеки та оборони мають численні розбіжності. На думку О.А. Данильченко, який провів аналіз військово-наукових джерел визначив, що сьогодні науковці наводять та розглядають загальні недоліки підготовки військовослужбовців України, які носять організаційний, військово-професійний, лінгвістичний, педагогічний та психологічний характер:

– зміст професійної підготовки не завжди адаптований до конкретних завдань НГУ;

– недостатня іншомовна підготовленість особового складу до професійного спілкування з представниками НАТО;

– великий обсяг матеріалу, що розглядається при проведенні занять (їх тематика, зміст і темп викладу матеріалу), найчастіше будується з недостатнім урахуванням психолого-педагогічних закономірностей процесів сприйняття та засвоєння знань курсантами;

– недостатня ефективність контролю за оволодінням знаннями, вміннями і навичками в процесі підготовки, яка обумовлює домінування кількості одиниці знань над якістю їх засвоєння;

– пасивність курсантів на заняттях, у тому числі і через відсутність необхідних елементів індивідуалізованого навчання і недостатньої уваги викладачів до самоактуалізації особистості майбутнього офіцера, що розвивається;

– підготовка майбутніх офіцерів до практичних видів занять не має достатнього спеціально організованого, мотивованого і матеріально забезпеченого характеру;

– недостатнє приділення уваги з боку науково-педагогічних працівників побудові індивідуальних траєкторій професійного зростання майбутніх офіцерів;

– недостатня розвинутість механізмів і стимулюючих факторів, що забезпечують плідну поза аудиторну та самостійну роботу майбутніх офіцерів протягом усього процесу навчання;

– недостатній зв'язок навчального процесу з реаліями служби та службово-бойової діяльності випускників;

– недосконале використання засобів нових інформаційно-комунікаційних технологій під час навчального процесу [7, с. 203].

Виклики сьогодення, змушують нашу державу реформувати сучасну систему підготовки кадрів для сектору безпеки та оборони, зокрема й в Національній гвардії України, пристосовуючи її до сучасних реалій, що підвищить якість надання освітніх послуг. Тому, підготовка високопрофесійних військових знаходиться в центрі уваги держави та має за мету комплектування збройних формувань сектору безпеки й оборони високопрофесійними та вмотивованими військовослужбовцями, що пройшли відповідну військову підготовку в закладах вищої освіти.

Відповідно до п. 8 Положення про вищі військові навчальні заклади, завданнями навчального закладу, зокрема й в системі Національної гвардії України є:

1) провадження освітньої діяльності, що забезпечує підготовку військових фахівців за рівнями вищої та військової освіти, а також професійний розвиток військовослужбовців за програмами післядипломної освіти;

2) для військових університетів, академій, інститутів - провадження наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в інтересах Збройних Сил та інших складових сектору безпеки і оборони України шляхом проведення наукових досліджень і забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу, підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації, використання отриманих результатів в освітньому процесі [8].

Відповідно до ст.2 Закону України «Про Національну гвардію України», яка визначає основні функції Національної гвардії України та є нормативним підтвердження того, що «унікальність підрозділів оперативного призначення НГУ в умовах правового режиму воєнного стану полягає в тому, що вони згідно із своїм функціоналом спроможні виконувати покладені на них завдання не тільки в сфері оборони, а й у сфері безпеки (у мирний час)» [9, с. 17]. Саме широкий спектр повноважень Національної гвардії України й зумовлює специфіку підготовки майбутніх військовослужбовців, що здатні виконувати військові та правоохоронні функції.

Існує чимало проблем, на які необхідно звернути увагу у процесі якісної підготовки кадрів в Національній гвардії України. На нашу думку, метою військової освіти повинно стати не тільки отримання знань здобувачами вищої освіти, а й реальна спроможність їх застосовувати в умовах виконання службово-бойових завдань та функцій, покладених на них законом. Беззаперечним є той факт, що якість підготовки майбутніх фахівців безпосередньо залежить від рівня забезпечення сучасними освітніми програмами, запровадженням інноваційних методів навчання, належною матеріально-технічною базою, що включає забезпечення навчального процесу актуальними зразками озброєння і техніки.

Однією із складових покращення якості підготовки військовослужбовців НГУ є запровадження ефективної практичної підготовки майбутніх офіцерів в військових частинах за відповідними напрямами підготовки для отримання необхідних знань; формування професійних умінь і навичок, що буде сприяти постійному вдосконаленню знань відповідно до сучасних вимог; впровадження досвіду виконання завдань підрозділами та частинами НГУ в зоні бойових дій; пошук нових ефективних моделей поєднання теорії та практики у освітньому процесі, що відображають тенденції застосування військової техніки та озброєння в сучасних умовах оперативними бригадами НГУ; широке застосування моделювання під час навчання майбутніх офіцерів елементам майбутньої професійної діяльності, особливо тим, що відображають екстремальні ситуації.

Також слід звернути увагу, що випускники навчальних закладів не завжди готові до практичної реалізації здобутих знань, тому необхідно створити сприятливе середовище для адаптації офі-

церів в практичних підрозділах, щоб мотивувати молодих спеціалістів до постійного розвитку й вдосконалення та готових до несення служби у будь-яких ситуаціях

Висновки. Система освіти в нашій державі повинна бути невід'ємною складовою безпеки і оборони, покликаною розв'язувати завдання збереження та розбудови української державності і громадянського суспільства. На нашу думку, одним із основних завдань підготовки військовослужбовців у вищих військових закладах освіти НГУ – це якісна теоретична та практична підготовка здобувачів вищої освіти задля підвищення їх професійного рівня за пріоритетними напрямами військової науки і техніки, формуванням у них високих професійних, моральних та психологічних якостей.

На підставі вищенаведеного, беззаперечним є той факт, що існує відмінність у підготовці здобувачів освіти в цивільних та військових навчальних закладах, зокрема в Національній гвардії України, за однаковими освітніми програмами. Проте, на вищі військові навчальні заклади освіти поширюється дія норм законодавства про освіту, зокрема Законів України "Про освіту", "Про вищу освіту" та "Про наукову і науково-технічну діяльність" тощо, однак зазначені норми не відображають у повній мірі специфіку підготовки здобувачів вищої освіти у військових закладах освіти. Крім того, рівні вищої освіти військового навчального закладу відрізняються від цивільного ще й тим, що навчальний заклад здійснює підготовку військових фахівців за відповідними освітніми чи науковими програмами на рівнях вищої військової освіти (тактичний, оперативний, стратегічний) з присудженням відповідного ступеня вищої освіти.

Враховуючи вищенаведене, підтримуємо позицію С.В. Сьоміна й О.О. Резнікова в тому, що навчальні заклади зі специфічними умовами навчання мають бути виведені з-під безпосереднього підпорядкування (контролю) Міністерства освіти і науки України та Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. Загальне методичне керівництво та контроль за функціонуванням системи підготовки кадрів для сектору безпеки і оборони України доцільно покласти на спеціально уповноважений для цього орган державної влади [10, с. 71-72], який і є фактично замовником підготовки фахівців відповідного рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сокуренко В.В. Підготовка кадрів для сектору безпеки і оборони як передумова забезпечення національної безпеки України. *Право і безпека*. 2021. № 3 (82). С. 209–218.
2. Гринь О.О. Адміністративно-правові засади функціонування сектору безпеки та оборони України: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: спец. 12.00.07. Тернопіль, 2024. 23 с.
3. Єманов В., Тробюк В., Бєлай С. Обґрунтування пропозицій з удосконалення системи підготовки та перепідготовки персоналу сектору безпеки і оборони України в умовах відсічі збройної агресії *Честь і закон*. 2023. № 1(84). С. 5–12.
4. Аллеров Ю.В., Кривенко О.В. Роль і місце Національної гвардії України у структурі сектору національної безпеки і оборони України. *Наука і оборона.* № 3. 2018. С. 3–9.
5. Галушка В.Ю. Проблеми кадрової політики у Збройних силах України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Державне управління. 2021. Том 32 (71). № 5. С. 58–62.
6. Титаренко О.О., Загородній С.В. Питання формування кадрової політики Національної гвардії України в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 8/2024. С. 285–290.
7. Данильченко О.А. Педагогічні проблеми формування готовності майбутніх офіцерів Національної гвардії України до службово-бойової діяльності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі.* 2020. Вип. 70. С. 201–205.
8. Положення про вищі військові навчальні заклади: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2021 р. № 467. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/467-2021-п#Text.
9. Крячко О.І., Тітаренко О.О. Роль і місце частин та підрозділів оперативного призначення НГУ в структурі сил оборони в умовах правового режиму воєнного стану. *Науковий вісник КІ НГУ*. № 1. 2024. С. 12–21.
10. Сьомін С.В., Резнікова О.О. Проблеми реформування системи підготовки кадрів для сектору безпеки і оборони України. *Стратегічна панорама.* 2017. № 1. С. 67–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Stpa_2017_1_12.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 89

Частина 2

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 01.07.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 27,32. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»